

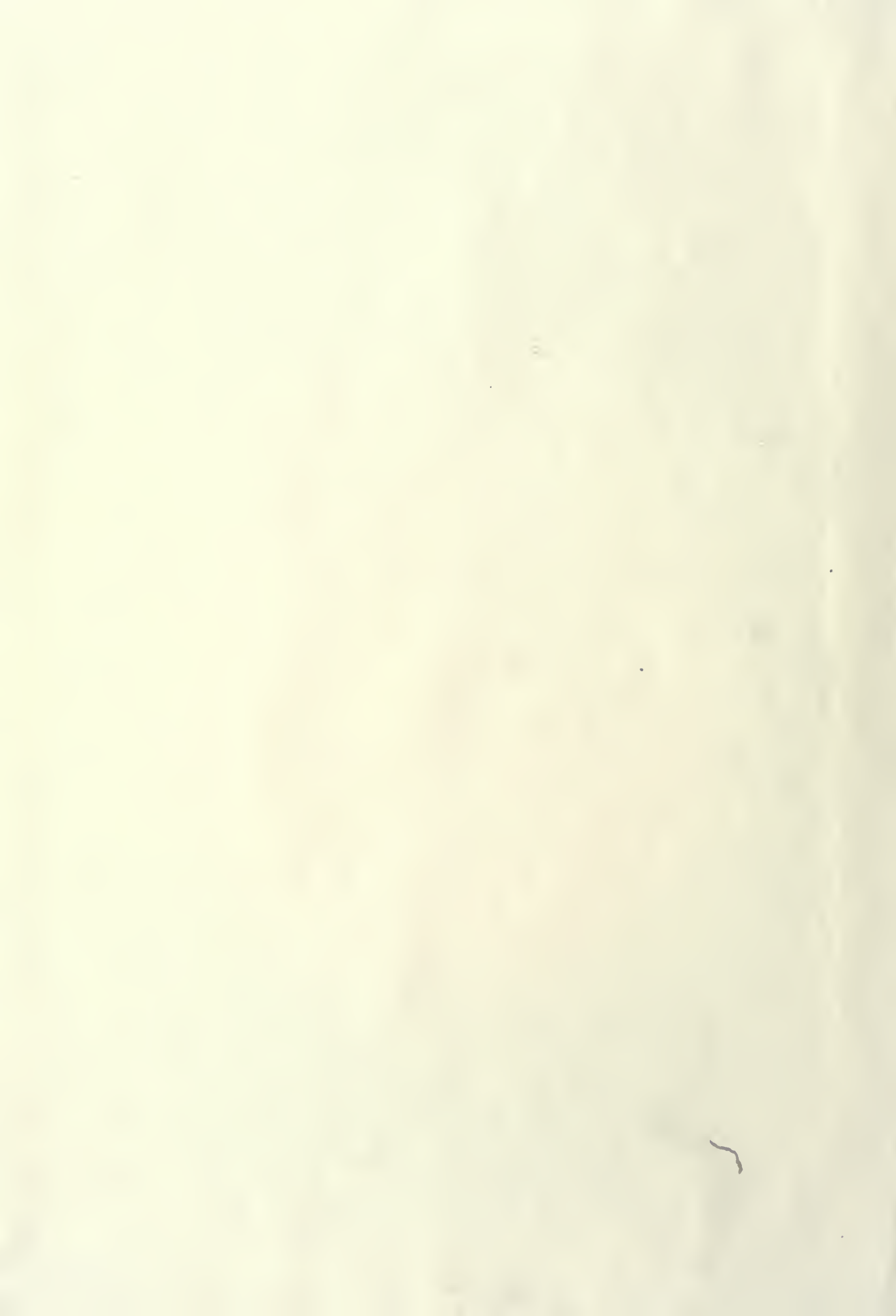

3 1761 04111 8969

RIG-VEDA-SANHITA,
THE
SACRED HYMNS OF THE BRAHMANS;
TOGETHER WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY
MAX MÜLLER, M. A.
CHRIST CHURCH, OXFORD.

VOLUME II.

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF
THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY.

LONDON,
WILLIAM H. ALLEN AND CO.,
BOOKSELLERS TO THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,
7, LEADENHALL STREET.

1854.

15987.

PK
3011
1849
V.2

24882
1919/92

OXFORD,

PRINTED BY JAMES WRIGHT, PRINTER TO THE UNIVERSITY.

TO

RUSSELL ELLICE, ESQ., CHAIRMAN,

MAJOR JAMES OLIPHANT, DEPUTY CHAIRMAN,

WILLIAM WIGRAM, ESQ.,

JOHN LOCH, ESQ.,

CHARLES MILLS, ESQ.,

JOHN MASTERMAN, ESQ.,

J. P. MUSPRATT, ESQ.,

HENRY ALEXANDER, ESQ.,

LIEUTENANT-GEN. SIR J. LUSHINGTON,

HENRY SHANK, ESQ.,

JOHN COTTON, ESQ.,

WILLIAM BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ.,

J. SHEPHERD, ESQ.,

M. T. SMITH, ESQ.,

WILLIAM HENRY C. PLOWDEN, ESQ.,

ELLIOT MACNAGHTEN, ESQ.,

THE HONOURABLE W. H. LESLIE MELVILLE,

ROSS DONNELLY MANGLES, ESQ.,

WILLIAM DENT, ESQ.,

MAJOR J. A. MOORE,

J. H. ASTELL, ESQ.,

H. T. PRINSEP, ESQ.,

DUDLEY C. MARJORIBANKS, ESQ.,

DIRECTORS

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS SECOND VOLUME

OF

THE RIG-VEDA SANHITA

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

OXFORD, 1853.

MAX MÜLLER.

P R E F A C E.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sáyana's Commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sáyana's Commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

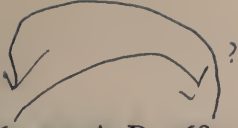
The MSS. of the Sanhitá and Pada-text of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sáyana's Commentary. For the first Ashtaka I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A., B., and C., could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *varietas lectionis* for the first Ashtaka; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the Rig-veda, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second Ashtaka, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second Ashtaka, to represent the A. class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B. class were the same as for the first Ashtaka; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B 1.) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C. MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A. class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first Ashtaka was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second Ashtaka through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sáyana's Commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this Ashtaka the following date is given : ॥ संवत् १६ ज्येष्ठदि प ५ वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat

P R E F A C E.

vii

1624 or A. D. 1681. The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पूर्णिमास्या पून्यतथौ गुरुवनेः । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat, or 1680 A. D. In the seventh Ashtaka, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1680 and 1681. The oldest MS. which I had used before was that of the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1.), which bears the date Samvat 1625, or 1682 A. D. Colebrooke's MS. (A 2.) was dated between 1747 and 1760 A. D.; and fragments of the Commentary to the first Ashtaka at the Royal Library in Berlin (A 3.) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1721-1722 A. D. As all the other MSS. of Śāyana's Commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A. class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C., and may in fact be considered as the prototype of all the C. MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second Ashtaka considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A. class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2.) As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A. MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an authority not only for the C. but also for the A. class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A. MSS. was frequently lost altogether. As to the C. MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A. MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C. MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A. MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and

that from it most, if not all, of the C. MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3. came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C. MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C. copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C. copies only. These are either accidental mistakes, or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C. MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C. MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C.'s agree among themselves, but differ from the Benares C., this generally agrees with A. These C. readings therefore, as they do not proceed from the Benares C., are in reality only later alterations of the original A. text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C.'s, where they differ from the A.'s and the Benares C., I have inserted them in the *varietas lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4. (page 445. line 10.) Ca. has प्रेरका वा; the same mistake occurs in A., while all the C.'s have the correct reading प्रेरको वा. It also happens, as has been shown in the Preface to the first volume, that passages originally wanting in the C. family have been supplied from other sources. In this manner C. and A. readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Sáyana's work. In later portions of the Commentary some of the C.'s cease to be C.'s, and become A.'s, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C., in its corrections with the A. MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca., the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C. MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C. *before* it was collated. The text of the A. MSS. is supplied by Ca., where the A.'s are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca. agree.

It might be asked, why, if the A. MSS. agree with the corrected text of Ca.,

the whole family of the A.'s should not rather be considered as branching off from Ca., *after* the general text of the C. family was corrected as we find it in Ca.? and why the alterations in Ca. should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca., instead of being gleaned from a collation with an A. MS.? On all important points the A. MSS. agree with the corrected Ca.; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A. MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition: Rv. II. 9, 3. for instance, उदीरिष in Ca. has been corrected into उदारिष. Here the C. MSS. have उदीरिष, because they were copied from Ca. before it was corrected. But A. also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A.; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A. had been copied from Ca., where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca. which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca. was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A. was copied from Ca., it would be necessary to point out passages where corrections in Ca. had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C. MSS. Alterations made by the original writer of Ca. were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca. before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A. MSS. Quite at the beginning of the second Ashṭaka, for instance (page 1. line 9), Ca. reads ऋषिश्चान्यस्माद्वेति परिभाषया । The writer seeing that he had left out रि between वे ति, made a mark at the top of वे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C. MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote ०द्वैति. A. however has ०द्वेतिरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca. had सूरिविद्वान्. This the original writer himself corrected into सूरिविद्वान्, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of वे, and to draw a slight line between र and व. The copyist of C. mistook this for सूरिविद्वान्, which henceforth became the reading of the C. MSS. Indeed it looks very much like सूरिविद्वान् in Ca. A. however reads सूरिविद्वान्. Rv. I. 181, 8. (p. 366. l. 24.) Ca. had originally जलरः

प्रदानविशेषो वा. Accordingly all the C.'s read जलरः. A. however has जलदः, and from it the correction is made in Ca., where, subsequent to the taking of the first C. copy, the र was covered with yellow, and changed into द. जलरः is evidently an old mistake, because it occurs in B. also. Rv. III. 1, 8. (p. 626. l. 14.) the C. MSS. have जनुया जन्म मनुष्याणां, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca., but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B., but from A., can be proved by the words स्वत एव बंधुरिति यावत्, which are not in B., but in A. only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1.) the invocation in Ca. is simply श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश etc. It is the same in the C.'s. A 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश etc. The B.'s have श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश; only B. (Taylor) has a slight correction श्रीगणेशाय etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1. (p. 661. l. 7.) A 2. has त प्र य चारुः, while Ca. and the C.'s have the right reading तत् प्र य चारुः. In the same verse (p. 662. l. 3.) A 2. has शितिपृष्ठशब्दस्य; Ca. and the C.'s coincide in giving शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य. Rv. III. 7, 2. (p. 663. l. 11.) Ca. has द्वितीयायां instead of the more primitive reading द्वितीयैकवचनांतस्य, which is in A 2. and B. The C.'s have again द्वितीयायां like Ca. As no case of this kind can be made out against A., it is necessary to regard the corrections in Ca. as collations from a MS. which was connected with the A. class. How A. and Ca. came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A. and Ca. must be considered as two branches diverging from the original stock of Sáyana's work which is lost to us. A. and Ca. are coordinate, not subordinate, though A. stands higher than Ca. B. also stands independent from A. and Ca. The C. MSS. on the contrary are subordinate to Ca., or, as in later portions of the Commentary, to A., and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C. MSS., particularly C 2. and C 5., contain large portions of the Commentary which are taken from an A. MS., they are of very little use for restoring the original text of A., except occasionally in the second Ashtaka where A 2. is defective. Here C 5. (Wilson 74.) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A., Ca., and the C.'s at the beginning of the

second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In कृतकृत्वाः (p. 1. 1. 2) Ca. had left out the Visarga, and it is wanting in the C.'s. It was afterwards added in Ca., above the line, कृतकृत्वाः, and it stands above the line in A. also. P. 1. 1. 6. Ca. had त्रेया instead of ज्ञेया. त्रेया became the reading of the C.'s, while in Ca. it was altered into ज्ञेया, which is the reading of A. P. 1. 1. 7. Ca. had शतनामाद्ये, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into शतर्चिनामाद्ये. This correction was therefore adopted by the C.'s, and it is also the reading of A. P. 1. 1. 8. Ca. had °नुवाकैः; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C. MSS. therefore read अनुवाकैः; A. has अनुवाके. P. 1. 1. 9. we read in Ca. पंचदशर्चि. The C. MSS. adopt this as पंचदशर्चि, while in Ca. it is corrected into पंचदशर्चि as it stands in A. P. 1. 1. 10. देवा in Ca. was left out, and added on the margin. It is wanting in the C.'s. P. 1. 1. 11. Ca. had प्र वो श्वेदेवं. Here the copyist of the first C. MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C.'s read वेश्वदेवं, which is also in Ca., but as a correction. P. 1. 1. 11. Ca. had अस्य विशेषो लिंगिकः. Thus the C.'s have अस्य विशेषो । लिंगिकः । Ca. was afterwards corrected into विशेषविनियोगो लिंगिकः, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A. however has the right reading. P. 1. 1. 17. Ca. had पातलशीलं, which became the reading of the C.'s. In Ca. it was altered into पालनशीलं, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A. has distinctly पालनशीलं. Again (l. 18) after रुद्राय, रुद्र is left out in Ca., and added from A. in the margin. It is wanting in the C.'s. Afterwards Ca. had originally तद्धेतुभूतं दुरितं द्रवयित्वा संद्रावयित्वा. This was, not at all distinctly, corrected into दुरितं वा तस्य द्रावयित्वा, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C.'s. After नामकाय (l. 19), देवाय is left out in Ca. and C.; it was added in Ca. from A. P. 2. 1. 1. इषुध्यान् शत्रू Ca. and C.; इषुध्या शत्रून् Ca. sec. man., and A. P. 2. 1. 3. सहि दियो Ca. and C.; सह दियो Ca. sec. man., and A. P. 2. 1. 5. द्यावापृथिव्योर्मध्ये Ca. The *i* in मध्ये is covered with yellow in Ca., so that one should expect मध्ये, in the C.'s, instead of which they have the correct reading मध्ये. On looking more closely, however, we find that the *i*, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C.'s. P. 2. 1. 5. अस्तौपि Ca. and C.; अस्तोपि Ca. sec. man. and A. P. 2. 1. 6. पत्तेः Ca. and C.; पत्तेः Ca. sec. man. and A. Ibidem, पिवात उणादि हः Ca.; पिवात उणादि हः C. The text of Ca. is corrected into पिवातेया औणादिको हः, but in such a confused way, that the writer

of A. could hardly have got his correct text पियतेवा औणादिको ऋ: from Ca. P. 2. l. 8. दिव ऊडिदं Ca. and C.; दिव: ऊडिदं Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 9. स्तौतिश्चांदसो Ca. and C.; स्तौतिश्चांदसो Ca. and A.; both sec. man. P. 2. l. 10. दधाते: कि: Ca. C.; दधाते: कि: Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 10. कृत्स्नरेणां । तोदात्त: Ca. C.; कृत्स्नरेणांतोदात्त: Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 10. उदोत्तत्वं Ca. C.; उदात्तत्वं Ca. sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *varietas lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MSS. of Sáyana which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *varietas lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. T. Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyáya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sáyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ ॥ आपादवदि ११ वुधे लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ शिवमस्तु सर्वजगत परहृतिनिरता भवन्ति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो स्तु सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca.; Samvat 1624, or A.D. 1681. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A. MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A. MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13. (vol. III. p. 18.) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa., but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the Commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4. (vol. III. p. 35.) Here also the Commentary on verse 4. had been left out in Aa., and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is con-

tinued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी॥ उदग्ने तिष्ठेति । तिग्महेते तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं उद्यतो भवत् । शतून्प्रति आ तनुषु । ज्वालासंधं विस्तारय । तैस्तैजः संघैः अमित्रान् शतून् न्योपतात् नितरां दह हे समिधान स	
ष्टांतः अतसं	मिति ह्रीं
न । यथा शु	द्विं प्यमा
न्क्रमनार्द्रम	नाग्ने यः पुमा
तंस काष्ठं द	न् नो स्माक
हसि तद्वत्	मरातिं भा
उपता त । उप	वप्रधानो नि
दाहे लोटि हे	हेशः आरा
स्तुहोरिति	तित्वं शाश्वतं
तातडादेशः ।	चक्रे कुरुते
धक्षि । दहे लो	अरातिम
टि बहुलं छंद	दानं वा कुरु
सीति शपो लु	ते तं पुमांसं
क् हो ढ इति ढ	नीवा न्यग्भू
त्वं भप्भावः षढोः कः सीति क्वं निघातः ॥	तं धक्षि द
	ह । तत्त द

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2.) in the following manner :

॥ चतुर्थी॥ उदग्ने तिष्ठेति ॥ तिग्महेते तिग्मास्ती - हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं उद्यतो भवत् । शतून्प्रति आ तनुषु ज्वालासंधं विस्तारय तस्तैजःसंघैः अमित्रान् शतून् न्योपतात् नितरां दह हे समिधान स"ष्टांतः अतसं न । यथा शुन्क्रमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उपताता उप दाहे लोटि हेस्तुहोरिति तातडादेशः धक्षि । दहे लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् हो ढ इति ढत्वं भप्पभावः षढोः कः सीति क्वं निघातः ॥

"द्विमिति ह्रीं प्यमानाग्ने यः पुमान् नो स्माकमरातिं भावप्रधाने निहेशः अरातित्वं शाशनं चक्रे कुरुते तं पुमांसं नीवा न्यग्भूतं धक्षि द्वा तत्त द"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2.) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by the marginal notes of Aa., that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2. is a direct descendant of Aa. The ह्य in तीक्ष्ण is very indistinct in Aa.; a blank is left in A 2. The घ in ज्वालासंधं looks, according to Aa.'s style of writing, very much like घ; A 1. has घ. In

ईपतात् । the Virāma under त is covered in Aa. by the णि of the next line; the writer of A 2. did not perceive this, and thus altered त् into ता. In Aa. the marked णि in the fourth line is meant as a correction of the marked णि in the third. The writer of A 2. began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked णि, and thus wrote द्विमिति ही instead of मिद्विही. शतवं in Aa. would look exactly like शाशनं to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes; in A 2. we find शाशनं. Other coincidences between Aa. and A 2. require no explanation. The only real difference between the two is निरंतरं in A 2. instead of नितरं in Aa.; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between कुरुते and कुरुते. This will be sufficient to show that Aa. is really the prototype of the A. MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A. class the same service which was rendered to the C. class by Ca.

VARIETAS LECTIONIS.

Maṇḍala I. Sūkta 122.

Ashṭaka II.

Page 2. l. 9. (I. 122, 1.) कर्मण्यधिकरणे च ॥ समस्यधिकरणे च A. B. C. See Pāṇ. III. 3, 93, and II. 3, 36.

P. 4. l. 8. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षेण ध्वनियुक्तस्य B.

P. 5. l. 25. (122, 7.) अवरुंधाना B. अवरुद्धा A. C.

P. 8. l. 13. (122, 11.) Instead of लट्, B. has लुङ्, A. and C. लङ्. If it were लङ्, the termination तः (i. e. त) would not be व्यत्ययेन; if it were लुङ्, the शपो लुक् could not be called छान्दसः ।

P. 9. l. 12. (122, 12.) येषु is omitted in A. B. C.

P. 9. l. 14. (122, 12.) Instead of लेटि, A. B. C. have लोटि.

P. 10. l. 1. (122, 13.) Instead of तस्तेरौणादिक उंसिः, B. has औणादिको स्तुन्, A. and C. कोऽस्तुन्.

P. 10. l. 3. (122, 13.) किं प्रसाधयति A. C. प्रसादयति B.

P. 10. l. 4. (122, 13.) न प्रसाधयंति ॥ संप्रसाधयंति A. Ca. प्रसाधयंति C. राजायंति B.

P. 10. l. 6. (122, 13.) किं साधयंति A. Ca. किं - धयंति C. किं सादीयंति B.

P. 10. l. 17. (122, 14.) °तरमेव चाकंतु A. Ca. °तरमेव वा चकंतु C. °तरमेव वा चाकंतु B. l. 18. आचकंतिविति A. आचाकंतिविति Ca. प्रोवाचकं° C. आस्माचकं B.

P. 13. l. 17. (123, 4.) प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं ॥ प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतमुद्योगप्रकाशनरूप B.

P. 15. l. 17. (123, 7.) परिष्पयितोर्वा ॥ परिष्पयितोर्वा B. परिष्पयितोर्वा A. Ca. परिष्पयितोर्वा C.

P. 16. l. 4. (123, 8.) न दृश्यते A. Ca. B. नश्यते C.

P. 16. l. 5. (123, 8.) All the MSS. read स चैकविंशतिघटिकाभिः पट्टिंशतिपराभिश्च संमितः । except B., which has पराभि संमितः । There is no doubt a mistake in this part of the Commentary. A day consists of 60 Ghaṭikās, a Ghaṭikā of 60 Kalas, a Kala of 60 Nimeshas, a Nimesha of 30 Tatparas : cf. Bhāskara's Gṇitādhyāya, I. 21, translated by Dr. Roer; Journal of the Asiatic Society of Bengal, No. CXLV. p. 55. Now if, according to Sāyaṇa, the sun's daily course is 5059 Yojanas, which is the equatorial circumference of the earth, (cf. Bentley, Historical View of the Hindu Astronomy, p. 185,) the thirty Yojanas which are ascribed to the duration of twilight cannot correspond to 21 Ghaṭikās and 26 Paras, even if it were possible to take Para in the sense of Tatparas. The numbers 21, 26, however, are such that they seem to be based on calculation, though on a very inaccurate one. For

$$30 \text{ Yojanas} = \frac{30}{5059} \times 60 \times 60 \text{ Kalas}$$

$$= 21 + \frac{1761}{5059}$$

$$\text{And } \frac{1761}{5059} \text{ Kalas} = 60 \times \frac{1761}{5059} \text{ Nimeshas}$$

$$= 20 + \frac{4480}{5059}$$

$$\text{or } 30 \text{ Yojanas} = 21 \text{ Kalas} + 20\frac{4480}{5059} \text{ Nimeshas.}$$

We get still nearer to Sāyaṇa's numbers if we put the approximate value $\frac{1}{108}$ for the fraction $\frac{30}{5059}$. This gives 30 Yojanas = 21 Kalas + 25 $\frac{1}{2}$ Nimeshas.

P. 16. l. 10. (123, 8.) उदिता B. C. (?) उदितो A. Ca.

P. 16. l. 23. (123, 8.) यमकोट्यां ॥ यवकोट्यां A. Ca. B. ययवकोट्यां C. Cf. Reinaud, Mémoire sur l'Inde, p. 341; and Rāja Rādhakanta's Sabda-Kalpa-Druma s. v.

P. 17. l. 19. (123, 10.) जनांतिके विवसना A. Ca. B. वसना C.

P. 21. l. 18. (124, 3.) सम्यगानयित्री (सम्यग्मानयित्री is a misprint) सम्यगनयित्री A. Ca. सम्यगनयित्री B. सम्यगनयित्री C. If the causative of ज्ञ् could be formed with a short ज्ञ, the reading of A. would be correct.

P. 25. l. 2. (124, 7.) तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्तं लभते चेद्द्वैः संताड्य तदीयं धनं वितरंति A. Ca. There is evidently a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B. has चेद्द्वैः; C 2. reads यदीयं रिक्तं लते चेद्द्वैः संतोड्य 1; C 5. तां सद्या विद्या विचार्य and संताड्य. The Commentary on the Nirukta is of no use for the grammatical restitution of the text, but as it explains the custom alluded to by

Sāyana, I shall give here some extracts from it. गतैः सभास्याणुरिति । अक्षानिवपनपीठमित्यर्थः । गृणातेः स हि सत्यसंगरो भवति । संगीयते हि तत्र सत्यं । इदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण कितवास्तत्त्वानृतं ब्रुवते । तमेवंलक्षणं गतैमारोहति या स्त्री सा गतैरुगित्युच्यते । तदेतद्गतस्य सभास्याणोरारोहणं रिक्त्यलाभहेतुर्दाक्षिणात्येषुपुत्राया अपत्तिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धं । तथैव प्रसिद्धा निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्मंत्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । तं तत्र यापुत्रा यापत्तिका सारोहति । तं सभास्याणुं तत्र कितवमध्येऽवस्थितं यापुत्रा स्त्री यापत्तिका सारोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः सा भर्तृबंधुभ्यः सकाशाद्विक्त्यं लभते । यस्तस्या भर्तृसक्तोऽंशस्तं । एवमसौ सनये लभ्ये धनानां गतैमारोहति ।

P. 26. l. 4. (124, 8.) सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति Ca. sec. manu. सम्यगागमन-हेतवः B. सम्यगमन° A. C.

P. 27. l. 23. (124, 11.) दृष्टोदयो ॥ दृष्टोदयो B. दृष्टा जयो A. C.

P. 29. l. 19. (125, 1.) राजानुचरैः B. राजानुचरः A. C.

P. 29. l. 21. (125, 1.) स्वकीये चासने उप° ॥ स्वकीयमासनोप° C. Ca. pr. manu. स्वकीयमनस्यमुप° B. स्वकीय चासने उप A. Ca. sec. manu.

P. 29. l. 22. (125, 1.) किं नामा B. किं नाम A. C. Ibid. स च पृष्ठो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं चाचक्षे ॥ मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं आचक्ष A. C. मातरपितरं च स्ववृत्तान्तं आचक्ष B.

P. 30. l. 1. (125, 1.) राजन्यत्वात् A. Ca. sec. manu. C 5. राजत्वात् Ca. pr. manu. C. B. Ibid. प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् B. प्रतिग्रहात् A. C.

P. 30. l. 4. (125, 1.) ऋषिरुशिग्ननामिकां ॥ ऋषिः उशिग्ननामकां A. B. C. उशिग्ननामिकां would better be left out here or in the sixth line.

P. 32. l. 17. (125, 4.) इत्यध्यवसितवन्तमप्सुप ॥ इत्यध्यवसितवन्तमप्सुप B. इत्यवगतमिति उप A. इत्यवगत-मपि उप Ca. C.

P. 32. l. 24. (125, 4.) प्राणिनः Ca. prima manu. C. B. प्राणिनं A. Ca. sec. manu.

P. 37. l. 7. (126, 4.) पञ्चा वासाद्यन्नयन्तः A. Ca. sec. manu. - साधानयन्तः C. and Ca. prima manu. ? वासावनयन्तः B.

P. 44. l. 7. (127, 5.) हविरघ्नन्तं ॥ हविरघ्नन् A. हविरघ्नन् Ca. prima manu. हविरघ्नन् C. हविरघ्नन्तः Ca. sec. manu. हविरघ्नन्तः B.

P. 45. l. 2. (127, 6.) अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ एत एवानवग्रहः स एव शिष्यते B. एत एवानवाग्रः स एव शिष्यते A. Ca. अत एवानवाग्रः स एव शिष्यते C.

P. 47. l. 11. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः C. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.

P. 48. l. 10. (127, 10.) Instead of घृतादिहविर्युक्तो read घृतादिप्रबुद्धहविर्युक्तो A. B. Ca. °प्रबुद्ध° C.

P. 49. l. 3. (127, 11.) युक्तेन त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः ॥ युक्तेन स्वकीयत्वेन मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । A. Ca. sec. manu. युक्तेन त्वदीयत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः Ca. prima manu. C. युक्तेन स्वदायत्ते मनुय्य-ग्रहयुक्तेनेत्यर्थः B.

P. 54. l. 17. (128, 6.) °रस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः A. Ca. sec. manu. °रस्तु विपदेशमात्रेति भावः Ca. pr. manu. C. °रस्तूपदेश° B.

P. 59. l. 10. (129, 3.) रुद्रो वै क्रूरो यद्यमग्निरिति । A. Ca. sec. manu. रुद्रो वै क्रूरो यदग्निरिति C. pr. manu. C. रुद्रो वा एष यश्चग्निरिति B.

P. 62. l. 5. (129, 6.) क्षुद्रमिव । क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति सवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः । B. reads क्षुद्रमिवाक्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव उदकं यथा तिष्ठति अवेन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः । A. has उदकं

यथा तिष्ठति सेवन्नश्यति, and C. तिष्ठति अवनश्यति । The mistake probably lies in तिष्ठति, instead of which a locative might be expected of a word meaning 'precipice,' or something similar, into which water falls and disappears. Two verbs like तिष्ठति and नश्यति put together without a copula is against the usual style of Sáyana. It would be irregular also to join सवन् or निसवन् to words like निष्ठ (loss, disappearance, end) or विष्ठ (fæces), reading निष्ठनिसवन् instead of तिष्ठति सवन्. Still less could तिष्ठति be taken for a locative, or in the sense of standing water (सरणि).

P. 65. l. 9. (129, 10.) All the MSS. read महते प्रीतये instead of महतै प्रीतये. It is possible that Sáyana himself wrote महते, intending to add, as he frequently does, सर्वसे or रक्षणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रक्षणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.

P. 66. l. 12. (129, 11.) Instead of तमिंद्रं देवा न व्यसृज्यन्तेत्यादि, B. reads तमिंद्रो देवता च सृज्यन्तेत्यादि; C. and A. तमिंद्रो देवान् विसृज्यन्तेत्यादि. We might read तमिंद्रं देवा व्यसृज्यन्तेत्यादि, taking विसृज् in the sense of 'creating,' as it is frequently used in vaidik as well as epic works. This would correspond better with the text of the hymn, where it is said that Indra was created by his father to destroy the evil spirits. The words of the Commentator are probably a quotation from a Bráhmana, and may thus still receive a safer correction.

P. 70. l. 6. (130, 4.) Instead of खोपयोगाय (A. C.), B. reads यागाय, which with reference to the Yúpa gives a good sense; but it is evidently a later correction of the transcribers. Ca. reads पयोगाय, and has खो in the margin.

P. 70. l. 27. (130, 5.) Instead of यस्यै कस्यैचित्समर्थाय तदर्थं, A. and Ca. sec. man. read यस्य कस्यचित्समर्थाय तदर्थं, C. यस्य कस्य न समर्थाय तदर्थं. In B. the whole sentence from यथा वा to यद्वा is left out. I have corrected it, because it seemed too ungrammatical for the time of Sáyana to have the pronoun in the genitive joined to a substantive in the dative. Similar barbarisms occur, however, in later works and less erudite authors.

P. 74. l. 14. (130, 9.) ततः करोति पूर्वं A. B. C.

P. 74. l. 24. (130, 9.) यथा त्वोत्तेन A. C. यथा चोत्तेनेण B. (चोत्तेने?).

P. 75. l. 10. (130, 10.) आष्टमिकमाद्युदात्तत्वं A. B. C. It refers therefore to Pán. VIII. 1, 19, and in particular to अपादादौ of VIII. 1, 18. The आद्युदात्तत्वं can be called आष्टमिकं only in a negative sense, or by way of प्रत्युदाहरणं.

P. 78. l. 4. (131, 3.) यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकत्वा° ॥ यस्य गृहामित्यानै° A. यस्य गृहानित्यानै° C. Ca. यस्य गृहानित्यानैमित्तिककाम्यवा° B.

P. 78. l. 13. (131, 3.) किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति B. किं हि वचनं न कुर्या न्नास्ति C. किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति A. Ca.

P. 79. l. 16. (131, 4.) इमान्यप्कार्याणि ॥ इमानि अप्कार्याणि A. Ca. इमानि अप्कार्याणि C. इमानि अपः कार्याणि B.

P. 80. l. 6. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभजंते । A. C. यद्धा ये धीराः संभजंते B.

P. 80. l. 7. (131, 5.) संग्रामवासिनस्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ °नः त्वय्यन्यामन्यः C. °नः त्वय्यन्यामन्यां A. Ca. °नः ॥ त्वयि अन्यामन्यां B.

P. 80. l. 11. (131, 5.) इत्यदादेशे ॥ इत्यादोशे C. इत्यादेशे A. Ca. B.

P. 80. l. 24. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. sec. m. नावकमसत् C. Ca. pr. m.

P. 81. l. 2. (131, 6.) गुणप्रतिषेधाभः ॥ गुणाभावः A. B. C.

P. 82. l. 10. (132, 1.) Instead of हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वन्निद्र, which is the reading of A. and C., B. has the more usual explanation, हे मघवन् धनवन्निद्र ।

P. 82. l. 11. (132, 1.) The Commentator explains इंद्रत्वोताः as a compound without advertng at all to the irregularity of such a composition. The Pada-text does not separate इंद्र from त्वोताः, and I have therefore left it as one word. If त्वोताः is to be taken in the sense of 'protected by thee,' it must of course be separated from इंद्र, whilst if इंद्रत्वोताः is one word, the first part is probably इंद्रत्व in the sense of 'the power of Indra,' and the whole means 'protected by the power of Indra.' The question is only how far we are allowed to alter the accent of the word. त्वाञ्जतः is a common expression; इंद्रत्वाञ्जताः occurs but once more in a hymn of Sobhari, VIII. 19, 16, where Sáyana explains it again by इंद्रेण ईश्वरेण त्वया जता रक्षिताः संतः ।

P. 82. l. 14. (132, 1.) The words पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे belong only to B., and may be a later addition. It often happens where Sáyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B. supply them by conjecture.

P. 83. l. 11. (132, 2.) All the MSS. read करोतेः शतरि.

P. 84. l. 20. (132, 3.) प्रकाशं A. B. C. प्रकारं (?).

P. 85. l. 14. (132, 4.) तमेव यष्टारं B. The Commentator seems to distinguish between कंचिद्व्रतं, which he explains by अयज्ज्ञानं, and ह्यणायतं चिद्व्रतं, i. e. अस्मासु रोषं कुर्वन्तमेव यष्टारं. A. and C. however read कुर्वन्तं तमेवायष्टारं ।

P. 87. l. 19. (132, 6.) This quotation from Śaunaka refers to his Rig-vidhāna, of which two MSS. exist in the E. I. H. Collection, No. 1732. Both leave out the second verse from ता जपन् त्वा समश्नुते । which is found, however, in all the MSS. of Sáyana. In the first verse A. Ca. read उभे पुनामीति सूक्ते सप्तर्चस्तु प्रकीर्तिताः । C. सप्तर्च सुप्राकीर्तिताः । I have adopted the text of B. उभे पुनामीति पुरा रिपुघ्नस्तु प्रकीर्तिताः । as it coincides with both the MSS. of the Rig-vidhāna, only that 1732 a. reads परा instead of पुरा. For the same reason I have adopted नियच्छति at the end of the third verse; it rests on the authority not only of B., but also of the Rig-vidhāna MSS. 1732 a. and b. A. and C. read निवृत्तति instead.

P. 88. l. 2. (133, 1.) I am not quite certain whether महीः is explained by उर्वीः । The passage is wanting in B.; A. Ca. sec. m. read महीः तुर्वीः, Ca. pr. m. and C. महीः सर्वीः ।

P. 90. l. 19. (133, 6.) द्युलोक आश्रयभूतः ॥ द्युलोकः आश्रयभूतः B. द्युलोको नामाश्रयभूतः A. द्युलोका-
नामाश्रयभूतः Ca. sec. m. द्युलोकानाश्रयभूतः C. Ca. pr. m. (द्युलोको देवानामाश्रयभूतः?).

P. 91. l. 1. (133, 6.) विचिंत्याग्निं A. Ca. विविचिंत्याग्निं C. इत्यग्निं B.

P. 91. l. 11. (133, 6.) त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वी सत्वभिरनु° A. Ca. त्रिसप्तैः त्रिभिः सप्तभिर्वी° C.
त्रिसप्तैः सत्वभिः सत्वभिर्वी सत्वभिरनु° B.

P. 93. l. 2. (134, 1.) छांदस उपधालोपः A. C. छांदस तुलोपः B.

P. 93. l. 13. (134, 2.) अभिषवदशा° B. C. अभिषवः दशा° A. Ca. pr. m.

P. 94. l. 17. (134, 3.) ससतीमुपंपत्या A. C. ससती पत्या° B.

P. 94. l. 19. (134, 3.) कर्मव्यग्रेणेषत्संपतं A. C. omitted in B. व्यग्रेण = व्यग्रतया or वैयग्रेण.

P. 97. l. 27. (135, 1.) After नियुता, B. adds नियुद्धिरागच्छेति शेषः । यद्वा.

P. 98. l. 25. (135, 2.) यष्ट्येन A. B. C., not यष्ट्यत्वेन.

P. 101. l. 26. (135, 6.) अभिलक्ष्यासृज्यंत ॥ अभिसृज्यालक्ष्यंत A. Ca. B. अभित्वक्ष्यासृज्यंत C.

P. 102. l. 16. (135, 7.) प्रियतय्यात्मिका A. B. C. instead of the more usual प्रियसत्यात्मिका.

P. 106. l. 11. (136, 2.) संगतमभूत् । A. and C. read संगतोऽभूत्, while B. leaves it out
altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at
all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs
again in all the MSS., line 14, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्.

P. 106. l. 16. (136, 2.) All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense,
however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.

P. 106. l. 20. (136, 2.) दधाते । धारयतः । दधाये । A. Ca. दधाये धारययः । C. दधाये । धारययः B.
And again line 22, दधाये A. C., दधाये B. P. 107. l. 8. also, all the MSS. have सचेचे
instead of सचेते, but explain it by भवतः ।

P. 107. l. 6. (163, 3.) Here again Sáyana's Commentary follows a different
text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read
धारयत्क्षितिं as one word, while Sáyana explains it as two, धारयत् क्षितिं, which is
evidently wrong.

P. 108. l. 25. (136, 5.) Here also instead of पातः । परितो रक्षतां ॥ A. C. have पायः । परितो
रक्षतं । B. पातः । परितो रक्षतं । Cf. p. 106. l. 20.

P. 112. l. 9. (137, 2.) सोमासः सोमा—तमिति शेषः । A. Ca., except that they read दध्याश्रयण°
and यावभिर°. C. leaves out the whole from दध्याशिरो to दध्याशिरा, and has also यावभिर°. B. has सोमासः सोमाः ग्रावभिः इभिषुताः संपन्नाः अत अयातमिति शेषः । दध्याशिरः ॥ दध्याश्रयणवंतः इमे—तमिति
शेषः । only leaving out सोमाः before सुतासो मंत्रेण.

P. 113. l. 7. (137, 4.) केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः ॥ केवल औणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल
क्षणादिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Upādi-Sūtra III. 131.

P. 114. l. 7. (138, 1.) इति शेषः । A. B. C.

P. 115. l. 4. (138, 2.) अन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥ अन्नं अधि कुर्वित्यर्थः A. Ca. अन्नं अ । धि कुर्वित्यर्थः । C.
अन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः । B.

P. 116. l. 8. (138, 4.) पादपूरणः । All the MSS. read here पदपूरणः, and throughout
they vary between पद° and पाद°. I have always adopted पादपूरण in the text: cf.

Pán. VI. 1, 134. सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं ; VI. 1, 57. गोःपादांते ।; and VIII. 1, 18. अनुदानं सर्वमपादादौ । In the Nirukta I. 9., however, we read अत्र ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेषु, and I find no various reading in the MSS. of the Nirukta or of its Commentary. In the Prátiśákhya again we have पादपूरणः, as Pr. A. XII. 103. क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥

P. 116. l. 9. (138, 4.) पूषनामेदं । A. Ca. पूषणामेदं C. पूषणमिदं B.

P. 116. l. 10. (138, 4.) ओ इति ॥ अजाः ओ इति । A. Ca. B. अजाः ओ इति । C. These readings have probably arisen from the word अजाः, which had occurred several times before, and was still in the mind of the transcribers. It is evidently an old mistake. Either it owes its origin to a mere *lusus memoriae*, or, what is more likely, it is a corruption of आङ् उ instead of ओ.

P. 116. l. 14. (138, 4.) यद्वा अयूणे ॥ यद्वा आहूणे A. यद्वा आहूण C. यद्वा आहूयमान B.

P. 118. l. 9. (139, 2.) त्वदुद्देश्यैः and त्वदासक्तेन A. B. C. instead of युष्मद्° or तद्° ।

P. 118. l. 10. (139, 2.) आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादीर्दिद्वयैः ॥ आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरा° A. C. आत्मीयैर्दिद्वयैः B. But line 11, B. reads अस्मदीयैश्चक्षुरादीर्द्वयैर्नासाद्य°, while A. has अस्मदीयैर्दिद्वयैः मनासाद्य°, C. अस्मदीयैर्दिद्वयैः स नसाद्य°.

P. 119. l. 23. (139, 4.) वां युवयोर्वंधुरे C. वां युवयोर्वंधुरत्तय B. युवां युवयोर्वंधुरे A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयो°; but it is not unlikely that Sáyana himself wrote वां युवयो°, though युवां would have made the sentence much clearer. That Sáyana himself had not written युवां, I conclude from this, that वंधुरे, which is here left out in B., is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयो°. It is curious, however, that वंधुरे should occur after this second वां युवयो°, not only in B., but in A. also, though in A. it had been inserted in its right place. वां युवां युवयोः would be the best reading, and might be defended by A. and Ca.

P. 119. l. 25. (139, 4.) स्थाम । अस्थापयाम ॥ स्थाम स्थापयाम । B. स्थाम तस्यापयामास । C. Ca. pr. m. स्थाम स्थापयामास । A. Ca. sec. m.

P. 121. l. 25. (139, 7.) आवाहनं । A. B. C.

P. 122. l. 12. (139, 7.) लब्धेव वा लोपस्त इति तलोपः ॥ लब्धेव° Ca. A. (but C^a 5. has ल - व वा.) लब्धेव वा लोपस्त इति लोपः । C. लोपस्त इति तलोपः । B.

P. 124. l. 5. (139, 9.) The last lines of the Commentary contain several difficult passages, probably owing to defects in the original MS. C. leaves out the words from अस्माकं to जन्मा, and instead of संबद्धा यागा वा, A. Ca. read संबद्धा या गावः, B. संबंधा यागा वा. The most difficult sentence, however, is the following: असौ विशिष्टजन्मा चो यदा योग्ये इति तैर्विक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । A. Ca. C. leaves out the first words and begins अतो यदा योग्ये इति निर्विक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं. B. again has असौ विशिष्ट जन्मा चो यदा योग्ये इति ॥ तैर्विक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं. None of these readings can be the right one, and I was obliged to write by conjecture असौ विशिष्टजन्मा चो यज्ञयोग्य इति तैर्विक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं. दा or द्वा is a common mistake for ज्ञ in Sanskrit MSS. The sense would be, 'These old sages know my noble descent, and as they live amongst the great Rishis they can tell them

that this man (I myself, Parucchepa,) is of noble origin, and therefore fit to offer sacrifices. In this way our sacrifices may be said to be dependent on them.' Afterwards B. leaves out the words from वाचा to वाचा, while both the other MSS. insert सर्वो जनः before किंच, but without a verb corresponding to it. In B. we have afterwards, after नमामि चेत्यर्थः, the words तथा इंद्राग्नी गिरा आनमे । ह पूरणः । which occur neither in A. nor C. ह पूरणः refers to the ह in the first Páda; the other words serve as a commentary to that portion of the text of which Sáyana's explanation had been lost in B.

P. 124. l. 26. (139, 10.) वृष्टुत्पन्नैः B. C. वृष्टुत्पनैः A. Ca. वृष्टुत्पादनैः or वृष्टुदकैः ? ॥

P. 127. l. 2. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति भावः A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति भावः B.

P. 127. l. 4. (140, 1.) हृद्येन ॥ हृद्येन A. Ca. दृद्येन C. नृद्येन B.

P. 131. l. 8. (140, 8.) इवाकुटिलाः A. B. C.

P. 131. l. 20. (140, 8.) प्राणयन् रक्षति A. C. प्राणान् रक्षति B.

P. 132. l. 6. (140, 9.) विवने A. Ca. sec. m. विचरे C. विवारे B.

P. 133. l. 22. (140, 12.) After दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.

P. 140. l. 12. (141, 9.) विश्वया विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्तार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभविता सन् A. C. विश्वया सर्वया विभुः प्रभुः परिभूः परिभविता सन् B. सर्वया omitted in B 3.

P. 141. l. 25. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स च संभावनायां C. उत-शब्दोऽत्र संभावनायां A. Ca. sec. m.

P. 142. l. 3. (141, 12.) चंद्रयः सुवर्णमयस्योपेतः A. Ca. sec. m. चंद्रयः आह्लादयः B. चंद्रयः C. Ca. pr. m.

P. 142. l. 18. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनोति शब्दकर्मा C. शब्दयंतीत्यर्थः । तनोति शब्दकर्मा A. Ca. sec. m.

P. 142. l. 21. (141, 13.) अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः अस्त्रं नश्यतु संतु संज्ञायां A. Ca. (नस्यंत C^a 5.) अति निः अस्त्रं नश्यतु संज्ञायां C.

P. 144. l. 16. (142, 3.) अद्य क्षणे B. C. आद्युपेक्षणे A. Ca.

P. 149. l. 3. (142, 13.) यक्ष्यमाणदेवतानां ताः B. यक्ष्यमाणादेवतानां ताः A. Ca. देवतानां नाः C.

P. 152. l. 10. (143, 5.) वरुणाय ॥ चरुणाय A. Ca. B. रणाय C.

P. 153. l. 13. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं । दीपज्जालामित्यर्थः B. यद्वा प्रदीपमंगं दीपज्जालामित्यर्थः A. Ca. deest in C. (लमित्यर्थः C^a 5.)

P. 153. l. 17. (143, 7.) अनुक्रांतो वा A. B. C. अनाक्रांतो वा ?.

P. 154. l. 22. (144, 1.) आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् ॥ आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. (आ चतुर्थ्यात् कर्मणोऽभिसमीक्ष्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् C^a 5.)

P. 157. l. 7. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. त्रिशो वृशः B. अंगुलयः विषाः परस्व° C. In Rájajavan's Commentary on the Nighaṇṭu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । कृषिरेष उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mádhava, which differs, however, from our text: कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं ॥

P. 157. l. 13. (144, 5.) अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ अधिशब्दानर्थके त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत् C^a 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्त्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 158. l. 25. (145, 1.) From the sixth to the thirteenth Sūkta of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.

P. 159. l. 8. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वे ॥ स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यत्वे A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्यैव प्रष्टव्यत्वे C.

P. 159. l. 15. (145, 1.) असार्थं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः A. C. °म्यानपि B. (°म्य नापि साधयितुं शक्यः?)

P. 160. l. 17. (145, 3.) मंचाः क्रोशंतीतिवत् A. Ca. मंचाः क्रोशंतीतिवन् C. मंत्राः ॥ क्रोशंतीतिवत् B.

P. 160. l. 22. (145, 3.) तथात्रैव परस्तादाश्नास्यते ॥ पुरस्ताद् A. B. C. See, however, I. 161, 6.

P. 168. l. 6. (147, 4.) अन्यान्यप्यस्मि° A. B. C. अन्यान्यपि यान्यस्मि°?

P. 168. l. 14. (147, 5.) कर्ता A. B. C. कर्तारं?

P. 169. l. 11. (148, 1.) सृष्टा मनोरपत्वं A. C. सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्वं B. and Nirukta.

P. 169. l. 16. (148, 1.) स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वेति A. Ca. sec. man. स्मृतौ ना सं ज्योतिषां सजो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वेति C. स्मृतो रसान्स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वा B. and Nirukta.

P. 171. l. 21. (148, 5.) ईहग्रूपा भयेऽपि A. B. C. ईहग्रूपोभयेऽपि? ईहग्रूपा गर्भेऽपि?

P. 172. l. 27. (149, 2.) उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अत्रोभिः ॥ उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अत्रोभिः A. Ca. sec. m. उत्पादक इत्यर्थः । एवो सर्वोत्पादकः अत्रोभिः B. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अत्रोभिः C. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अत्रोभिः Ca. pr. m. C^a 5.

P. 173. l. 5. (149, 2.) Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.

P. 173. l. 7. (149, 2.) यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. Ca. B. यद्यग्निर्न पचेत् ॥ पूरयेदे° C. C^a 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: "I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with *id* or तद् for its nominative. 'When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), *it* is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place.' The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पश्चादिदेहाकारेण, देहो might be inserted, but it is not indispensable."

P. 176. l. 24. (150, 3.) In the Chândogya-upanishad (VII. 10), from which these words are taken, the text is मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेव सोमो राजा.

P. 177. l. 16. (151, 1.) तच्चैकया द्वित्वादपि स्यात् A. तच्चैकया द्वित्वादभिख्यात् Ca. C. तच्चैकया द्वित्वादभिख्यात् B. The sense is that गव्यचः expresses merely the possession of cows, even where a man possesses (or wishes to possess) only a few of them; गोषु, the

plural, is therefore added to show that many cows are intended. One expects something like तच्चैकगोस्वामित्वादपि स्यात्, or तच्चैकद्वितित्वादपि स्यात्, but neither is quite satisfactory. Prof. Wilson proposes तच्चैकया द्वित्वादपि or एकया द्वित्वादपि स्यात्, explaining it by "in this place by one (or the singular), two, three, or more may be;" that is, he who wishes for a cow, means he who wishes for many cows; as Gopati, 'lord of a cow,' means 'lord of many cows,' etc.

P. 180. l. 16. (151, 5.) मेघाच्छन्ने सति ॥ मघच्छन्न सति B. घच्छान्न संति C. घच्छान्नति संति A. Ca.

P. 182. l. 15. (151, 8.) ददाद्ये इत्यर्थः ॥ ददात इत्यर्थः A. Ca. sec. m. ददत इत्यर्थः Ca. pr. m. C. Ca 5. B.

P. 183. l. 4. (151, 9.) न तरत इत्यर्थः ॥ न नरतत इत्यर्थः A. C. न नरत इत्यर्थः B. न रतत इत्यर्थः Ca 5.

P. 183. l. 19. (152, 1.) पीनौ A. Ca. sec. m. B. पीतौ Ca. pr. m. C. Ca 5.

P. 184. l. 15. (152, 2.) संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C. Ca 5.

P. 186. l. 21. (152, 6.) यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् ॥ यथाशिष्टं भिक्षेत यथा स कर्मसापनेन रक्षेत् A. C. यथाशिष्टं भिक्षित यथा स कर्मसमापने वक्षेत् B.

P. 187. l. 23. (153, 1.) धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति ॥ धीतिभिः स्वकीयेर्भरन्ति A. B. C.

P. 192. l. 22. (154, 4.) The quotation from the Chandogyāraṇyaka is evidently made from memory, and therefore not very accurate. As it is difficult to correct Śāyaṇa's text, I add the passage from the original (VIII. 2 and 3): स त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । "तत्तेजोऽसृजत" । तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत । ता आप ऐक्षंत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजंत ॥ ॥ सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिषो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति ॥ Instead of हंताहमि, A. and C. read हतमि, B. हंतेम.

P. 193. l. 6. (154, 5.) B 1. contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishṇu, was probably of greater interest to the Brāhmins than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text by B 2. and B 3. Both of them add मायावीजादितिरभिगदिते सत्यपि after परमेष्ठ्यस्य. B 1. has as a marginal note to मध्य उत्सः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B 3.

P. 193. l. 26. (154, 6.) B 1. has अनायासेन गंतारः as a marginal note to अयासः ॥

P. 194. l. 24. (155, 1.) सर्वलोक A. B. C. स्वलोक? cf. 155, 5.

P. 196. l. 3. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. द्यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं लिङ्गं सामर्थ्यं B.

P. 197. l. 22. (155, 6.) विविधानेव स्वभावान् A. Ca. sec. m. विविधानेन स्व° Ca. pr. m. C. विविधानैनेकस्व° B.

P. 200. l. 12. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णोरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव A. Ca. sec. m. यद्वा नाम यना नमनं विष्णुरेव C. एक नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B.

P. 202. l. 10. (157, 1.) अयुक्षातां. The Commentator seems to have read आ । अयुक्षातां; this in the Sandhi-text gives आयुक्षातां, which is the reading of the MSS.

P. 204. l. 22. (157, 6.) Instead of रथ्येभिः, S 3. has रथ्येभिः ।

P. 205. l. 3. (157, 6.) Before आ वां, A. has the words सर्वत्र रथा युवां, C. सर्वत्र रथवो वां or सर्वत्र रथयो वां. They are wanting in B., and refer to another hymn addressed to the Ásvins.

From the beginning of the third Adhyāya to the end of Varga 13. I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D., because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Sāyaṇa's manuscripts.

P. 208. l. 11. (158, 4.) एवमवध्यं तं त्वैतनो A. C. एवमवध्यं तं त्वितनो B.

P. 208. l. 18. (158, 4.) दशतयो दशवारः ॥ दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः (cf. Pāṇ. V. 2, 42) दशतारः D.

P. 209. l. 24. (158, 6.) वलीपलितगात्रो. All the MSS. read वलीपलितगात्रो, where पलित is too unusual an expression to be retained. However, वलीपलितगात्रो also is not satisfactory, and the reading of D., वलिवलितगात्रो, offers at least a probable conjecture.

P. 212. l. 4. (159, 3.) जनुः । ज्ञातवंतः A. C. sec. m. ज्ञातवंतः B. Ca. pr. m. C.

P. 213. l. 1. (159, 5.) From here to 161, 3. A 1. is wanting (p. 213—218).

P. 214. l. 12. (160, 1.) उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः ॥ °ल्लमयतीत्यर्थः B. °ल्लवमती इत्यर्थः C. °ल्लव-
तीत्यर्थः D. D. explains कवि by शब्दमुद्रकं, while B. and C. leave it unexplained. शब्द-
मुद्रकं would be better.

P. 214. l. 13. (160, 1.) वृष्ट्युदकधारयत्सूयोपिते ॥ धारीवित्सू° B. धारवित्सू° Ca. धारिवित्सू° C. धारित्सू° D.

P. 215. l. 19. (160, 3.) विश्वाहा is not explained in B. and C. D. supplies it as usual.

P. 216. l. 11. (160, 4.) लिटि रेफसामान्यात् Ca. sec. m. रेसामान्यात् B. Ca. pr. m. C. This refers to Pāṇ. VII. 4, 71: च्चकारैकदेशस्य रेफस्य हलन्त्वे न ग्रहणादिहापि नुट्. D. has रश्रुतिसामान्यात्.

P. 219. l. 19. (161, 4.) D. adds चृपेरिदं वाक्यं at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.

P. 220. l. 12. (161, 5.) उपहवकाले B. उपहव C. A. or उपदव.

P. 220. l. 26. (161, 6.) परस्ताच्च ॥ पुरस्ताच्च A. B. C.

P. 221. l. 1. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. विश्वरूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति केचन A. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.

P. 221. l. 5. (161, 6.) इत्येवमृषिराह ॥ °पिमाह A. B. C.

P. 222. l. 8. (161, 8.) अथवा चृभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं A. B. C. D. writes मन्त्रस्यैव° by conjecture. तस्य however refers to चृपेः.

P. 223. l. 23. (161, 10.) पिंशति । अपर ॥ पिंशति पित्तोः अपरः A. B. C. D. has पिंशति पित्तोरपर. Perhaps पित्तोः belongs to तयोर्न किञ्चिद्, and may have been an old marginal gloss.

P. 226. l. 14. (161, 14.) अंतरिक्षात् after द्युलोकात् would better be omitted; but it stands in A. B. C. D.

P. 226. l. 24. (162, 1.) The words from चर्दिशति to शिष्टा are wanting in A. and C. B. has अथिवपेत् instead of आवपेत्. D. adds अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्वा.

P. 228. l. 2. (162, 2.) After शतृ D. adds यद्वा च्छादसः शपः स्युः । एरनेकाच इति यण् ॥

P. 228. l. 17. (162, 3.) I have added the words अहोरात्रे—उक्तत्वात् from D., as the meaning of Sáyaṇa would scarcely be intelligible without them.

P. 229. l. 11. (162, 8.) All the MSS. have अवाप्नोत्यज्ञोपः (तलोपः B.), though in A. and C. it looks more like अवाप्नो. I cannot find the passage in Pāṇini to which this quotation refers. The rules for the nominative singular of the word in question are Pāṇ. III. 2, 71, 1 and 2. श्वेतवहादीनां इस्. D. therefore adds after अज्ञोपः the words अवायाः श्वेतवाः पुरोडाशेति निपातितः. Cf. Pāṇ. III. 2, 71, 3, and VIII. 2, 67.

P. 229. l. 13. (162, 5.) प्रशास्ता A. B. C. प्रशस्ता D.

P. 230. l. 1. (162, 6.) D. reads उत अपि च ये यूपार्हस्य छिन्नस्य कोष्ठस्य वाढारः ॥

P. 230. l. 7. (162, 6.) बलेन A. B. C. फलेन D.

P. 230. l. 16. (162, 7.) प्राप्नपाश्चभागः B. प्राप्नपाश्चोद्भाग A. Ca. प्राप्नपाश्चोद्भाग C. D. has पश्चाद्भागः, which would correspond better with पृष्ठः.

P. 233. l. 1. (162, 12.) यथास्माभिरश्च उपालम्बे एवं स्पृहयन्ति ॥ यथास्माभिरश्च उपालम्बेर एवं स्पृहयन्ति B. यथाश्चाभिरश्च उपालम्बे एवं स्पृहयन्ति A. Ca. यथाश्चाभि अश्च उपालम्बे एवं स्पृहयन्ति C. यथास्माभिरश्च उपालम्बे एवं स्पृहयन्ति D. यथास्मभ्यमश्चे? or अस्माभिरुपलम्बेऽश्चे?.

P. 233. l. 7. (162, 13.) मांस्यचन्याः, S. I. 2, 3. P. I. 2. See, however, Prātiśākhya I. 4, 101.

P. 234. l. 1. (162, 14.) यद्वा चंधनं वट् तद्वतं प्रदेशं A. C. B. has पट्. Some words are wanting to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, however, is not likely to have been the original reading.

P. 234. l. 20. (162, 15.) यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्येग्निकृतं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजे वीतं प्रीतिरापर्येग्निकृतं D. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्येग्निकृतं, but the MSS. are against it.

P. 234. l. 21. (162, 15.) अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं ॥ अभिगूर्तं ये यजामह इत्याग्नेर्युक्तं A. ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं B. ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं D. अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं Ca.; lacuna in C. The reading of D. seems the best, and might have been adopted. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्भवतोऽुक्तत्वात्.

P. 235. l. 7. (162, 16.) Instead of चात्वाले (A. B. C. D.), Prof. Wilson proposes to read चपाले. See verse 6.

P. 235. l. 16. (162, 17.) अर्घतोऽगमनं कुर्वन् A. C. दर्घतो गमनं कुर्वन् B. D.

P. 235. l. 17. (162, 17.) पाण्ड्या requires a gloss, पादाधोभागेन.

P. 235. l. 18. (162, 17.) यत् यस्मात् तस्मात्ते तव; left out in A. B. C., and supplied from D.

P. 236. l. 7. (162, 18.) इदमवद्यमिति A. Ca. इदमेवद्यमिति B. इदमद्यमिति C.? इदमवद्यमिति D.

P. 236. l. 14. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः ॥ एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः D.

P. 237. l. 1. (162, 20.) भोगायतनत्वाच्च ॥ भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्तव B. भोगायतनत्वाच्च D.

P. 237. l. 2. (162, 20.) वियोगजनिता D. व्योमजनिता A. B. C.

P. 237. l. 4. (162, 20.) केवलमांसग्रहणेष्णुः D. केवलमांसग्रहणे A. B. C.

P. 238. l. 10. (162, 22.) समूहार्थं यत् A. B. C. D. According to Pāṇini it should be यः ।

P. 240. l. 9. (163, 3.) दुर्दिनरूपेण A. C. दुर्दिनेरूपेण B. D. has दुर्निरूपेण (दुर्निरूपेण ?), which might seem preferable if it rested on the authority of MSS. The same applies to योगादिसाधन° (A. B. C.), instead of which D. has यागादिसाधन°.

P. 242. l. 6. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः. A. and C. have पश्यान्पुपरिभूतैः, leaving out the whole sentence between. B. has preserved it, but reads प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतैः. D. reads आदित्यमंडलेष्वपरिभूतैः ।

P. 244. l. 15. (163, 10.) शीघ्रधावनाय D. श्रीः प्रधावनाय A. B. C.

P. 244. l. 24. (163, 10.) यदापुर्दिष्य° A. B. C. D. or यु. The Nirukta and its Commentary (Durga) have यदापुर्दिष्य°, which corresponds better with the Aorist आदिषुः ।

P. 246. l. 17. (164, 1.) द्विपंचाशदृचं ॥ द्विपंचाशतृचं A. B. C.; and again (p. 247. l. 18.) चत्वारिंशदृचं ॥ चत्वारिंशतृचं A. B. C.

P. 247. l. 21. (164, 1.) A. is wanting from 164, 1—164, 16 (p. 247—258).

P. 248. l. 21. (164, 1.) संख्यानि. The Brihad Āraṇyaka, from which this passage seems to have been taken, reads संह्यानि. Cf. Brih. Ār. p. 616.

P. 249. l. 2. (164, 1.) स्वरसत्वाभावात् B. Ca. B. in marg. प्रकरणवि रोधी instead of स्वर. प्रकरणविरसत्वात् ?.

P. 249. l. 15. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca. sec. m. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच स्तुतः सप्त B. Ca. pr. m.

P. 249. l. 27. (164, 2.) तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय चतुर्वो यस्य ॥ तिस्रो नाभिस्थानीयः संबंधानाद्ये ये चतुर्वो यस्य B 1. (तिस्रो° संबंधानाद्यय° B 3.) तिस्रो नाभिस्थानीयाः संबद्धा वा त्रय चतुर्वो यस्य Ca. C.

P. 252. l. 8. (164, 5.) तत्कपतीति Ca. C. तत्कर्षतीति B.

P. 253. l. 6. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C.

P. 253. l. 8. (164, 6.) त्रिविधान् Ca. C. विविधान् B.

P. 253. l. 10. (164, 6.) अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूप° ॥ अविशेषमसिगात्रमेकरूप° B. (न on the top of त्र in B 1.) अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूप° Ca. C.

P. 254. l. 10. (164, 8.) हलमुखेन ॥ हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B. हलपुक्तैः ?.

P. 254. l. 14. (164, 8.) सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनं Ca. C. सम्यगभिवृद्ध्यैद्धानि रस्यानीति (सुवृष्टि marg.) वचनं ॥

P. 255. l. 24. (164, 11.) द्वादशसंख्याकमेपादिराश्यात्मकैर्वा अरैः रथांगावयवैर्युक्तं B. C. The words द्वादशसंख्याकमेपादिराश्यात्मकैर्वा seem to be a later addition, inserted in the wrong place. The original reading was probably द्वादशसंख्याकैरै रथांगावयवैर्युक्तं, and after this the words द्वादशसंख्याकमेपादिराश्यात्मकैर्वा were to be added.

P. 256. l. 16. (164, 12.) परायत्तं Ca. पर्यायत्तं B. C.

P. 257. l. 5. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. or C. except by वर्तत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sáyana himself.

P. 259. l. 5. (164, 16.) लक्ष्णोऽस्ति स ई ॥ लक्ष्णोऽस्ति सः स ई B. लक्ष्णस्ति स ई C. लक्ष्ण-
स्त्रिः स ई A. लक्ष्णस्त्रिः स ई Ca. sec. m. (खे pr. m.)

P. 259. l. 9. (164, 16.) लौकिकोक्तिरियं B. लौकिकोऽग्निरयं A. Ca. sec. m. (रि pr. m.) लौकिको
निरियं C.

P. 259. l. 23. (164, 16.) इत्युपक्रम्य—मंत्रकृदिति B. A. and C. enlarge on this passage, as happens frequently in quotations from Bráhmaṇas. After उपक्रम्य, A. has first ते, which belonged probably to ते देवानपृच्छन्त, and then, after repeating the words from शिशुर्वीगिरसो to आमन्त्रयत, A. goes on तं पितरोऽब्रुवन्नधर्मं करोषि etc. C. agrees with A. except that तं पितरोऽब्रुवन् follows at once after उपक्रम्य. In Ca. the words from शिशुर्वी to स उज्जुजयति stand in the margin. A. Ca. and B. have मंत्रप्रदद्गुः, C. मंत्रदद्गुः. The whole passage from the Táṇḍya-bráhmaṇa (13, 3.) is this: शिशुर्वी आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् । स पितृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत् । तं पितरोऽब्रुवन्नधर्मं करोषि यो नः पितृन्मृतः पुत्रका इत्यामन्त्रयस इति । सोऽब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मंत्रकृदस्मीति । ते देवानपृच्छन्त (देवेषुपृ°) । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति तद्वै स उज्जयत् ॥ See also Manu II. 151.

P. 261. l. 15. (164, 19.) चक्रयुः कृतवन्तौ तानि; these words are omitted in all the MSS.

P. 262. l. 8. (164, 20.) जीवादस्यो जीवाश्रयणात् B. जीवादस्यो ना जीवाश्रयणात् A. Ca. जीवादस्यो ता जीवाश्रयणात् C. If जीवादस्यो be the right reading, we should perhaps also read जीवात्मा परमात्मनोऽन्यः. A. Ca. and B. however have नान्यः, and C. also has न्नन्यः.

P. 262. l. 10. (164, 20.) वास्तवभेदं चापे° C. वास्तवभेदं वापे° B. वास्तवभेदं चापे° Ca. A.

P. 262. l. 23. (164, 20.) अग्नीशया Ca. correct. C. अग्नीया A. (शनीया Ca.) णीया B.: cf. Muṇḍaka Upanishad III. 2.

P. 263. l. 6. (164, 20.) न च तद्वावा नाम्नो तन्म° A. Ca. C. न च तदा वात्मान्यो B. न च तद्वावान्यत्र is not likely to have been the original reading, but neither तद्वावादस्यः nor तद्वावानांस्तोः would be much better.

P. 264. l. 5. (164, 21.) मदस्यः A. C. deest in B.

P. 264. l. 8. (164, 21.) परमात्माभूत् ॥ परमात्मा भूत् A. Ca. B. परमात्मभूत् C.

P. 266. l. 9. (164, 23.) शोसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulæ B 1. gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शोसावोमिति मंत्रेणाध्वर्युमाह्वयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोसावः शंसनं कुर्वतः । ओमित्यनुज्ञार्थं । त्वयानुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं अध्वरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदेवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तत्वामोदैव । हर्ष एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । एवमुत्तरत्वं ज्ञेयं । होता शस्त्रं पठित्वा उक्तं वाचीति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्थशा इति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । ओमित्यंगीकारे । उक्त्यशास्त्रं शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । In the Commentary on Áśvaláyana the following explanation is given: शोसावेति शंसावेत्यर्थः । स एव प्रणवांतः शोसावोमिति पठ्यते ॥ शोसामो दैवेति प्रतिगरो भवति । शंसामो दैवोमिति वा ॥

P. 266. l. 23. (164, 23.) एतदेवैकादशाक्षरं भवति ॥ एतदेवावशाक्षरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द) B. The next sentence from अध्वर्यु° to भवति is left out in A. and C. It is not clear how the words of the Hotri can be said to contain eleven syllables except by allowing for Vaidik productions; the words are the same in Áśvaláyana V. 50.

From 164, 24. to the end of the hymn A. is wanting (p. 267—291).

P. 267. l. 13. (164, 24.) एकस्यामृच्यारुढं ॥ एकस्यामृच्यगूढं Ca. C. एकस्यामृच्यागूढं B.

P. 269. l. 6. (164, 26.) यद्धर्म इत्यपत् ॥ यध्वां इत्यपत् B. यध्वर्म इत्यपत् Ca. C.

P. 269. l. 7. (164, 26.) तत्तद्देशोऽभीष्टः C. तत्ताद्देशोऽभीष्टः B. Ca.

P. 270. l. 24. (164, 28.) प्रतिपादनभेदाद् Ca. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.

P. 271. l. 10. (164, 29.) बालकस्यादनस्तनपानादि° ॥ बालकस्याज्जन° Ca. (ज्य° C.) बालकस्यार्जुनपानादि° B.

P. 271. l. 27. (164, 29.) एकत्वश्रवणेन वा Ca. C. एकत्वाश्रयणेन वा B.

P. 272. l. 21. (164, 30.) The line which the MSS. give here might perhaps be placed before जीवस्य वैलक्षण्यमाह (p. 273. l. 3).

P. 273. l. 1. (164, 30.) B. explains एजत् by a marginal note एजु कंपने.

P. 273. l. 2. (164, 30.) अथैतेषां ॥ अथैतेव Ca. pr. m. C. अथैते B., and in marg. एषः. It should be आ शेते च; and this seems to be intended by some indistinct corrections in Ca.

P. 277. l. 4. (164, 36.) महदहंकारौ ॥ मदाकारौ C. मदाहंकारौ Ca. महकारौ B. प्रकृति being written over it.

P. 277. l. 5. (164, 36.) अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः ॥ अविकृतिरूपाः विकाराश्रयायाः मूल-प्रकृतौ Ca. C. अविकृतिरूपा विकाराश्रयाः मूलप्रकृतौ B. The words अविकृतिरूपा विकाराश्रयाः cannot be applied in their technical sense to the महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तः, but only to the मूलप्रकृतिरविकृतिः. The genitive is better than the locative on account of the following च. In a wider sense अविकृतिरूपाः might be taken as an explanation of अद्वैतगर्भाः.

P. 277. l. 17. (164, 37.) After अनुगतोऽस्मि, B. has अस्ति भाति प्रियमिति; Ca. reads अनुगतो स्ति भातिप्रियमिति, C. भानिप्रियमिति, which is unintelligible. भावप्रियमिति or भाविप्रियमिति is not satisfactory.

P. 277. l. 22. (164, 37.) तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति Ca. B. C. has आरंभशब्दा°, but आरंभण is the reading of the Vedānta-sūtras, II. 1, 15.

P. 277. l. 24. (164, 37.) यदिव यत्परोक्ष° ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं C. B. (ज्ञा corrected in Ca.)

P. 277. l. 24. (164, 37.) After परोक्षज्ञानं, B. leaves out the words from ज्ञानं to जानं. C. has तदित् । तद्वदेवमस्मि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं (तदित् Ca.)

P. 278. l. 24. (164, 38.) स्थानः । यत् ॥ स्थानत्रय Ca. C. स्थानत्रय B., and in marg. अवस्थात्रय.

P. 279. l. 7. (164, 38.) सात्त्विकजातेः । त° ॥ स चृत्विजाते त° B. स चृत्विजातेः त° Ca. C.

P. 284. l. 16. (164, 44.) छेदनेन नापितकार्यं ॥ छेदनेनापि तत्कार्यं C. B. छेदनं नापितकार्यं Ca., which would have been adopted, if the MSS. had been then at hand.

P. 285. l. 3. (164, 45.) परिमिता ॥ वाक्यपरिमिता B. वाक्यपरिमिता Ca. C.

P. 285. l. 17. (164, 45.) याज्ञिकैः समासातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातो नुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातो नुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B 1. (ष्ठेयार्थं B 3.) All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. The quotation इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्धं is of frequent occurrence in the Brāhmaṇas. B 1. takes it as a quotation from a Sūtra, and has in the margin सूत्र प्रथमाध्याय खं ३. Some of the Sūtras differ very little from the Brāhmaṇas, and some Brāhmaṇas contain considerable portions written in the style of Sūtras. Thus Kumārila says, आरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य कल्परूपत्वं. Śāyana, in his Introduction to the Aitareya-brāhmaṇa, writes कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समासायते । इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्धं यदि बलिं हरेदिति. See Prolegomena, p. 144.

P. 286. l. 1. (164, 45.) वाच्यस्य B. खाख्यस्य C. रवाख्यस्य Ca.

P. 288. l. 6. (164, 48.) नाभ्यर्हिहिणि. This is the reading of the MSS., which may be meant for नाभ्यभिधानि or नभ्याभिधानि; but the cerebral *n* seems to point to something else: cf. Pāṇ. IV. 2, 80.

P. 291. l. 19. (165, 1.) The quotation from the Rig-vidhāna required some alterations. A. (which begins again with this hymn) has कया शुभेति पैशून्यं श्रुत्वा चायं नृपद्विजां; C. has कया शुभेति पशून्यं श्रुत्वा चायं नृपद्विजां (Ca. पै°); while the text of the Rig-vidhāna is in one MS. कया शुभेति पाशून्यं कृत्वा चायं नृपद्विजैः, in the other कया शुभेति पैशून्यं कृत्वाचायंनृपद्विजैः.

P. 295. l. 8. (165, 7.) यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्यैव तुर्ह्यहं A. C. अद्यस्यैव तुर्ह्यहं B.

P. 297. l. 16. (165, 12.) मत्कृतैः ॥ त्वत्कृतैः A. B. C. It might be मत्कृतैः or युष्माकृतैः.

P. 302. l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलं दंती ॥ विक्षेपणशील दंती C. विक्षेपणशीतदेति A. Ca. विक्षेपणशील दंती B.

P. 309. l. 5. From 167, 4—171, 6. A. is wanting (p. 309—328).

P. 315. l. 13. (168, 4.) After अयापाः, Ca. C. give quite a different explanation to the end of the verse: अयापाः समुदनेन पांसु विचुः व्यावयंति । चालयंति ॥ It seems to refer to अरेणवः, but the text is corrupt.

P. 323. l. 19. (170, 1.) नैव नास्ति B. Ca. C.

P. 324. l. 3. (170, 2.) अस्माननपराधिनः B. अस्मानपराधिनः Ca. C.

P. 327. l. 10. (171, 3.) Between इदं and सुखयंतु B. and Ca. C. have यूयं.

P. 327. l. 20. (171, 4.) अस्माननपराधिनः. B. and Ca. C. have अस्मानपराधिनः.

P. 330. l. 16. (173, 2.) खेदुह्यैः स्वायत्तेद्विष्कैः । यद्वा स्वयं प्राप्तेधकं हव्यं येषां B. खेदुह्यैः स्वायत्तेद्विष्कैः । यद्वा स्वयंप्राप्तेदू उदकं हव्यं येषां A. Ca. C.

P. 333. l. 3. (173, 6.) वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्येदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्येदं रूपं A. C.

P. 333. l. 17. (173, 7.) निमित्तेऽर्थे ॥ निमित्तेऽर्थे A. B. C.

P. 333. l. 18. (173, 7.) प्रयतंते ॥ प्रयंत इति A. B. C.

P. 335. l. 21. (173, 11.) तत्सवन ॥ तत्सह A. C. तत्सदनं B.

P. 336. l. 10. (173, 12.) योत्स्यामीति B. नोऽस्मभ्यमीति A. C.

- P. 338. l. 1. (174, 2.) कातरन्यानिंदावन् ॥ कातरयदानिंदावन् B. कातरयन्यानिंदान A. C.
- P. 338. l. 2. (174, 2.) तटाकादीनि ॥ तयछकादीनि A. B. C.
- P. 338. l. 22. (174, 3.) वस्तोर्वस्तुं ॥ वस्ता वस्तुं B. वस्तोः वस्तु A. C.
- P. 338. l. 24. (174, 3.) यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः ॥ यागाद्यनुष्ठानपुर स्थास्यामीत्यर्थः B. यागाद्यनुष्ठानपरस्थास्यामीत्यर्थः A. C.
- P. 340. l. 13. (174, 6.) सचा सह शूताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्यं B. त्वया सह शूताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्यं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपश्यन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपश्यन् ते was added as a new sentence: or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपश्यन्.
- P. 340. l. 16. (174, 6.) क्षिप्रा वर्जिताः ॥ क्षिप्रा वर्जिताः A. B. C.
- P. 341. l. 25. (174, 9.) From here to 180, 7. (p. 360.) A. is wanting.
- P. 346. l. 21. (176, 2.) ब्रीह्यादिकमुच्यते Ca. C. ब्रीह्यादिकमुच्यते B.
- P. 351. l. 12. (178, 1.) श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis. Cf. Rv. vol. III. p. 191. l. 13.
- P. 352. l. 21. (178, 4.) तथैव ॥ यथैव B. Ca. C.
- P. 355. l. 15. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.
- P. 355. l. 26. (179, 5.) The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. The words अस्मिन्पक्षे etc. however, towards the end of the verse, seem to indicate that Sāyana had given before an explanation of the words हस्तु पीतं. In the same verse (p. 356. l. 5.) B. has यद्वा यमपवर्जनीयतया, Ca. C. यद्वा यामपवर्जनीयतया. Again, instead of कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव, Ca. C. have कामहतः सन् नमिननिरुद्ध एव, and B. कामहतः सनः कामिननिरुद्ध एव.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) दीयति तक्तीति ॥ दीयति टक्तीति Ca. C. दीयति तप्तीति B.: cf. Nigh. II. 14.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) त्वदागमनकाले B. C.
- P. 358. l. 2. (180, 2.) रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥ रथं प्रापय इत्यर्थः Ca. C. रथं वा श्रय इत्यर्थः B.
- P. 359. l. 2. (180, 4.) तन्मघर्मसकाशात् Ca. C. न पूर्वं घर्मसकाशात् B.
- P. 360. l. 1. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B. सर्वप्रदेशवाचत्वं Ca. C.
- P. 361. l. 18. (180, 8.) After स इव all the MSS. have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संग्राममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रयस्तः ॥
- P. 362. l. 1. (180, 9.) वहतः A. B. C., instead of वहयः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sāyana.
- P. 362. l. 4. (180, 9.) कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C.
- P. 365. l. 12. (181, 5) अन्यतमस्य A. B. C., instead of अन्यतरस्य, which would be more correct.
- P. 365. l. 23. (181, 6.) वर्धिता एवेन्द्रः ॥ वर्धिता देवेन्द्रः A. C. वर्धिता देवेन्द्रः B.
- P. 366. l. 21. (181, 8.) स्तुतिवाक् Ca. C. B. स्तुतिवीक् A. Ca. sec. m. स्तुतिरूपा वाक्?.
- P. 367. l. 1. (181, 8.) शांतनात्सेक उदकस्येव ॥ शांतनात्सेके उदकस्यैव A. Ca. शांतनात्सेके उदके उदकस्येव

B. शांतनासेके उदकस्येय C. शांतनात् is probably a mistake; it may be meant for शांतवनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.

P. 367. l. 8. (181, 9.) From here to 188, 6. A. is wanting. The Commentary from 184, 1. to 185, 5, however, is found in A 2. at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 368. l. 6. (182, 1.) पालयितृधनौ C. पालायतृधनौ B.

P. 370. l. 2. (182, 5.) प्रसादफलकराश्विनौ B. प्रमादफलकराश्विनौ Ca. रोश्चि° C.

P. 373. l. 2. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वान् seems to be a necessary correction.

P. 381. l. 24. (185, 6.) वृष्ट्यादेः देवानां Ca. C. वृष्ट्या देवानां B.

P. 382. l. 24. (185, 8.) तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव ॥ तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव B. तयोरश्विन्यादिवहुमनननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 386. l. 15. (186, 4.) सर्वदैव वेत्यर्थः ॥ सर्वदैववार्थः B. सर्वदैववार्थः Ca. C.

P. 389. l. 1. (186, 9.) उत्पादयंति ॥ उत्पादयंतु B. C.

P. 389. l. 2. (186, 9.) सर्वनानवृणोति B. Ca. C. (सर्वी छामावृणोति or सर्वमाशृणाति?) line 3. मरु-त्सेना अवृष्ट्या B. Ca. C. करोति B. करोतु Ca. C.

P. 390. l. 4. (187, 1.) In Sáyana's quotation from Śaunaka's Rig-vidhāna there are several readings differing from the MSS. of the Rig-vidhāna: भुंजीत ह्यविकुत्सयन् B. भुंजीत ह्यवकुत्सयन् Ca., but corrected into भुंजीयादवकुत्सितं, which probably would be found to be the reading of A. if a new A. MS. should be discovered. The MS. of the Rig-vidhāna, E. I. H. 1732 a. has भुंजीयादविकुत्सितं; 1732 b. has भुंजीयादवकुत्सितं. Again, विषमप्यमृतं भवेत् B. C.; but Ca. corrected (= A.) has विषमप्यन्नतामियात्, which is the reading of Rig-vidhāna 1732 b., while 1732 a. has अमृततामियात्. Instead of नावाग्यतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a. b., B. has वक्तव्यमेव भुंजीत, C. वक्तव्याय च भुंजीत, corrected into न वक्तव्याय.

P. 393. l. 15. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it is impossible to complete the sentence except by conjecture. B. reads हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरः यवविकाराश्रयं शरीरं पीवो वभ ॥ Ca. has हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयं शरीरं पीवो भव । This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ए was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ए was blotted out, and a whole line put in after the same letter, एद्रव्या यवशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय. The á of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. But even after this there is no construction in the Commentary, and it is not clear even whether the Commentator referred गवाशिरः and यवाशिरः to भजामहे or to ते. To judge from the MSS., Sáyana seems to have taken these words as accusatives dependant on

यत् or यमंशं. In this case we might read हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरौ गोविकारक्षीराद्याश्र-
पणद्वयं यवाशिरौ यवविकाराश्रपणद्वयं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापे शरीर पीवो भव । The proper
commentary, however, would be this; हे सोम ते तव यत् यमंशं भजामहे सेवामहे । कीदृशस्य तव ।
गवाशिरः । गोविकारक्षीरादिमिश्रितस्य । यवाशिरः । यवैर्मिश्रितस्य च । तेन इत्यादि । मिश्रित is the usual
explanation, although आशिर् is derived from श्रीम्. See II. 22, 1. यवाशिरं यवमयैः मनुभिर्मि-
श्रितं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिपि अपस्पृधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः.

P. 393. l. 21. (187, 10.) In this verse again B. leaves out कर्मो यः, Ca. reads कर्मयः,
and leaves out all between ओषधे त्वं पी and ओष्टो गतः ॥

P. 397. l. 6. (188, 9.) Before रेतसः, Ca. C. and B. have the words यावच्छो वै (यावको वै?).

P. 399. l. 14. (189, 2.) Ca. has a marginal note with regard to शं योः । यौतेर्विच् । गुणः ।
यो । सुः । इति भट्टभास्कराः. Bhaṭṭabhāskara wrote a Vedabhāshya (cf. Devarāja's Com-
mentary on the Nirukta), and another grammatical Commentary on the Pari-
bhāshās (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, p. 42). He is quoted by Sāyaṇa,
I. 63, 4. I. 71, 4. I. 84, 15, &c.

P. 400. l. 16. (189, 5.) इत्यनयाशमभिजुहोति Ca. इत्यनयाशमभिजुहोति B. आशयं is explained
as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयं.

P. 401. l. 7. (189, 6.) The MSS. read विष्पट्, but, as no etymology is given, and as
the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it
be meant for विष्पट् or विष्पट्.

P. 402. l. 12. (190, 1.) From 190, 1. to 191, 4. the Commentary of A 2. is found
again at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 403. l. 15. (190, 2.) सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे व्यक्ता भवन्ति?.

P. 405. l. 18. (190, 6.) हे बहस्पते B. हे ब्राह्मणस्पते A. Ca.

P. 407. l. 3. (191, 1.) अमृणसौर्यैः. Shadguruśishya has the following note: अमृणां
सूर्यश्चात्र देवता । अमृणसूर्यमिति प्राप्त उत्तरपदवृद्धिश्छांदसी ।

P. 411. l. 12. (191, 10.) The Pada-text has सः । चित् ।, but the Commentator explains
it as सः । जं इति । चित् ।, while in the next verse the Pada gives सो इति instead of
सा । जं इति ॥

P. 412. l. 10. (191, 11.) विषहर्ती A. C. विषहंती B.

P. 412. l. 12. (191, 11.) यद्वेहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीत्युक्तं भवति B. यद्वेहवृत्तविषं तस्य
शंकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीत्युक्तं भवति A. C. Both readings are evidently inaccurate; but,
not knowing the character and style of the work from which this quotation is
taken, I find it impossible to propose a more satisfactory reading.

P. 412. l. 23. (191, 12.) सूस्सचटिका ॥ सूस्सचटिका B. सूस्सचटिका A. C.

P. 414. l. 4. (191, 15.) यावद्विषामगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठंति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं पाषाणमनु-
तिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठंति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनु-
तिष्ठंति तद्विदः Ca. pr. m. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठंति तद्विदः C.

Some of the MSS. of the Sanhitā-text contain a number of hymns, or some-
times single verses, which are not explained by Sāyaṇa, and did not form part

of what the Brahmans consider the canonical text of the Rig-veda. They are called 'Khila,' and in some MSS. 'Pariśiṣṭa.' I have never met with them in the Pada-text of the Rig-veda, and some of the Sanhitā MSS. also omit them. Still some of them may claim a considerable antiquity; and though they are not included in the index of the hymns ascribed to Kātyāyana, there can be no doubt that they were known to Kātyāyana's predecessor, Śaunaka, who was the author of several Anukramaṇīs to the Rig-veda. He mentions the Khilas in general in the introduction to his Anuvāka-anukramaṇī:

एकैकमनुवाकं तु खिलानि ब्राह्मणानि च । संवत्सरे संवत्सरे पठेदहरहः शुचिः ॥

Again, in the third verse of the same Anukramaṇī, between the 13th and 14th Anuvāka of the first Maṇḍala, Śaunaka states distinctly that he does not enumerate the Khailika Anuvākas:

खैलिकानामनादेशोऽस्मिन् ग्रंथेऽनुवाकानां । यस्तु चर्चयते वेदे तस्य संख्येति न श्रुतिः ॥^a

Where the number of the Anuvākas, of the Sūktas, the Vargas, the verses, the metres, and of the single words in the Rig-veda is given by Śaunaka (the words amount to 153826), the Khilas are never taken into account. But the very fact that they were not counted by Śaunaka, and that he himself says so, shows that they existed in his time. The number of hymns in the Śākala-śākhā is 1017, but, as Śaunaka says, exclusive of the Khilas: सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना दश सप्त च पठ्यन्ते. The Bāshkala-śākhā, according to Śaunaka, contained eight hymns more, but again, as he says, exclusive of Khilas: एतत्सहस्रं दश सप्त चैव अष्टावतो बाष्कलकेऽधिकानि । तान्पारणे शाकले शैशिरीये^b वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्राः ॥ Another proof of the antiquity of these Khila-hymns consists in their being quoted in the Nirukta^c. In Pāṇini the Khilas are not mentioned except in the Gaṇa-pāṭha. Some of the verses which are Khilas in the Rig-veda occur in the text of the Átharvaṇa. In the Vājasaneyi-sanhitā several entire Adhyāyas are called Khila (XXVI—XXXV), and even in the latest works of the Vaidik period, in the Áraṇyakas and Upanishads, some portions are still marked as apocryphal. The 7th and 8th Adhyāya of the Brihadāraṇyaka are called Khila and Pariśiṣṭa in the Commentary (p. 948. ed. Roer), and the whole Yājñikī Upanishad is called by the same name. In the epic poem of the Mahābhārata the Harivaṇśa is reckoned as a Khila.

As I did not insert the Khila-hymns in the printed text of the Rig-veda, I shall give them in the notes at the end of each Maṇḍala. They generally occur

^a This is the original reading, which has afterwards been changed into खैलिकानामनादेशोऽनुवाकानामिह स्मृतः. The Commentary adds, अतोऽत्रोत्तरत्रापि खिलवर्जमृग्यत इति भावः । In

Śaunaka's Ārshanukramaṇī the Khilas seem to have been mentioned.

^b शैशिरीया इति पठन्त्ये ।

^c Cf. Roth, Abhandlungen, p. 31.

at the end of Maṇḍalas and Anuvākas, not of Ashtakas and Adhyāyas, another proof of the early date of their insertion.

At the end of the 9th Anuvāka of the first Maṇḍala the MS. of the E. I. H. 129. (S 3.) gives a Khila. It is counted as the 9th Varga, but in order to adjust the numbers the 20th Varga is counted twice. It does not occur in S 1. and S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435, 443.

शनैश्चित्सूर्येण आदित्येन सहीयसा । अहं यशस्विनां यशो विद्यारूपाया ददे ॥
उद्यन्नद्यमिनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥
उद्यंतं त्वा मित्रमह आरोहंतं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ॥

These verses are not to be found either in the Rig, Sāma, Yajur, or Atharva-veda.

At the end of the first Maṇḍala S 1. and S 3. give another Khila. It is not found in S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435. The accents are given in S 1., but by a person not very conversant with Vaidik grammar.

मा बिभेन मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः । घनेन हन्मि वृश्चिकमहं दंडेनागतं ॥
आदित्यरपवेगेन विष्णुवाहुचलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥
गरुडस्य जातमात्रेण त्वयो लोकाः प्रकंपिताः । प्रकंपिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥
गगनं नष्टचंद्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशति । देवता ^dभयभीताश्च मारुतो न प्रवारयति ^eमारुतो न प्रवारयत्यो नमः ॥
भो सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महाविषाः । ^fजनमेजयस्य यज्ञांति आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥

The first of these verses, as my friend Dr. Aufrecht informs me, occurs in the Atharvāṇa X. 4, 9, though with considerable changes:

अरसा इहाहयो ये अंति ये च दूरके । घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दंडेनागतं ॥

The two last verses occur in the Mahābhārata I. 2190, with some slight alterations:

सर्पापसर्पे भद्रं ते गच्छ सर्पे महाविष । जनमेजयस्य यज्ञांति आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥

Maṇḍala II.

At the beginning of the second Maṇḍala S 2. adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणां कर शंभव ॥

P. 416. l. 4. (II. 1, 1.) यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन्यते सेव्यत इति.

^d भयचित्रस्ता S 3.

^e मारुतो न प्रवारयत्यो नमः deest in S 3.

^f जन्मेज S 3.

P. 416. l. 17. (II. 1, 2.) A. is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2—9, however, is found at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 426. l. 26. (II. 2, 5.) द्यौर्द्युलोकांतरिखं Ca. C. द्यौर्द्युलोके रिखं B.

P. 428. l. 1. (II. 2, 7.) After नशब्दश्चार्थे, B. adds प्रादयो र्यव्यवसायेन व्यवहरन्ति ॥

P. 430. l. 19. (II. 3, 1.) समिद्धोऽग्निरग्निना नरा° Ca. C. समिधाग्निरनरा° B.

P. 437. l. 20. (II. 4, 4.) Instead of यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत्, Ca. C. have यद्वास्याग्नेः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रखास्तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रखा तद्वत्.

P. 438. l. 26. (II. 4, 5.) यद्वा नभोभिः ॥ स यथा नभोभिः B. Ca. C.

P. 440. l. 22. (II. 5, 1.) प्रयक्षन्. The Pada has प्रयक्षन्, the Sanhitā prayakṣaṁ jēnyā; a final न् before palatals is written as Anusvāra in most Vaidik MSS.

P. 441. l. 2. (II. 5, 1.) यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C.

P. 441. l. 3. (II. 5, 1.) वाजिनोऽन्नस्य B. Ca. C.

P. 444. l. 26. (II. 6, 2.) स्तुत्युपबृंहितेन ॥ स्तुत्युपब्रूहितेन A. B. C.

P. 446. l. 26. (II. 7, 1.) तेऽध्वयैर्वादिभिः ॥ ते अध्वयैर्वादिभिः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) उभयविधाया द्विषः ॥ उभयविधायाः विद्विषः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) पूरय A. C. पूरयः B. Although पर्षि is explained in some passages by पूरय (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.

P. 447. l. 14. (II. 7, 3.) धारा अस्यसुतीरिव त्मनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा अस्यसुतीरिव त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अस्यसुतीरिव त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण B. Sāyaṇa seems to have read त्मना instead of त्वया. अस्यसुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because सुतिः is itself a Vaidik word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with Sāyaṇa's usual style of interpretation.

P. 447. l. 15. (II. 7, 3.) अभिक्रम्य A. B. C.

P. 447. l. 26. (II. 7, 5.) सेकृभिः ॥ सेवभिः A. C. deest in B.

P. 452. l. 23. (II. 9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca. has मनोता, but the C. MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca., is evidently a mistake of the first copyist; o, according to the old spelling, being frequently mistaken for á + á.

P. 455. l. 17. (II. 10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After घृतेन च we expect the verb जिहृमि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Bráhmaṇa. In the usual style of Sāyaṇa such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति ह्येष. Another irregularity is this, that the quotation from the Bráhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A. reads घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि ह्येति पृथिव्या एष वयसा धूमेन वृहत् व्यचिष्टमै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्नैरन्नादी दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोतीत्येतदरक्षसेत्यहेलमानेन मनसेदं जुपेतेत्येतन्मयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्दर्शो अग्निर्ना-

भिमृश इति न ह्येव मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca. has घृतेन च प्रति ह्येव सर्वाणि भूतानि ध्येति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन् (sec. man. तं) व्यचिष्टमन्त्रै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमनै (sec. man. नै) रत्नादं (sec. man. ही) दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं (दीप्यमानं struck out, but not in C.) जुहोती (मी C.) तेतदरक्षसेत्यहेलमानानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येव स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश इति म (sec. man. न) ह्येव मृशेत दीप्यमानो भवतीति । The readings of the C. MSS. are the same as Ca. *prima manu*, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C., and म (sec. man. न), which is omitted. B. has घृतेन च प्रति ह्येव सर्वाणि भूतानि ध्येति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन् व्यचिष्टमन्त्रै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवत्तमात्वरत्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं (sec. man. तृ) चं जुहोमीत्येतदरक्षासत्यहेलमानेन मसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येव स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशेति न ह्येव मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sayana's Commentary, it was necessary to collate the Bráhmaṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotṛi as part of the Prátaranuváka. We might therefore expect to find Bráhmaṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-bráhmaṇa, II. 24—28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgátri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Sáma-veda-bráhmaṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agnicayana sacrifice. These hymns, the Ukhásambharāṇa-mantras, are collected in the Taittiríya-sanhitá, IV. 1, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥३॥ अग्निं मनसा घृतेन प्रति ह्यंतं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतं व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानं । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हपाणः । The Bráhmaṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittiríyakam (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिह्यंतं भुवनानि विश्वेत्याह । सर्वै र ह्येव प्रत्यङ् ध्येति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतमित्याहात्यो ह्येव जातो महान् ॥२॥ भवति ॥ व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानमित्याहान्नमेवासौ स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ॥ मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हपाणः इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा जर्हुराण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ The last Veda which we can look to for a Bráhmaṇa explanation is the White Yajur-veda. Here we find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the Vájasaneyi-sanhitá, again with slight modifications. The corresponding Bráhmaṇa ought to be in the Ukhásambharāṇa of the Śatapatha-bráhmaṇa, and here indeed we meet with explanations very similar to those given by Sáyana. Prap. 3: Bráhm. 1. Kanḍiká 19. we read, आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् ॥ प्रतिक्षिपंतं भुवनानि विश्वेति । प्रत्यङ् ह्येव सर्वाणि भुवनानि क्षिपति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतमिति पृथुर्वी एष तिर्यङ् वयसा बृहन् धूमेन व्यचिष्टमन्त्रै रभसं दृशानमित्यनवकाशवन्तमन्त्रैरत्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्मीत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोम्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहेलमानेन मनसा तज्जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्हुराण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Bráhmaṇa which Sáyana must have had in his mind when

he wrote his Commentary, it is difficult to account for the differences between the original text and his quotation, unless we suppose him to have quoted from another Śākhā of the Śatapatha-brāhmaṇa. There is no MS. of the Ukhā-sambharaṇa according to the Kāṇva-śākhā in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the original reading, I have left the quotation as it stands in Śāyana, merely correcting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

The same discrepancy between the text of the Brāhmaṇa and Śāyana's quotation may be observed II. 9, 1. Here the passage referred to occurs in the Śatapatha-brāhmaṇa VI. 3, 3, 7 : नि होता होतृमदने विदान इति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनं होतृमदनं विदान इति विद्वानित्येतत् त्वेषो दीदिवान् ॥२॥ असदत्सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्ष इत्येतददभ्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यदभ्यव्रतप्रमतिर्ह्येष वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरिति सर्वं वै सहस्रं सर्वंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येतद्वाभ्या-
माग्नेयीभ्यां त्रिष्टुभ्यां तस्योक्तो वंधुः ॥

P. 457. l. 17. From II. 11, 2. to II. 15, 1. A. is wanting.

P. 457. l. 22. (II. 11, 2.) लङि सिपि रूपं ॥ लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.

P. 458. l. 16. (II. 11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीत्यंरूपेण Ca. C.

P. 458. l. 17. (II. 11, 4.) सुष्ठु प्रेरकेण ॥ सुष्ठु प्रकारेण Ca. C. B.

P. 461. l. 20. (II. 11, 11.) लिटि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.

P. 462. l. 13. (II. 11, 13.) ये ते तवावस्यवो ॥ तेन अवस्यवो B. ते तव अवस्यवो C. ते तव अस्यवो Ca.

P. 463. l. 11. (II. 11, 15.) इत् एवार्ये ॥ इत् इवार्ये B. Ca. C.

P. 463. l. 14. (II. 11, 15.) पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मात्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिरस्मादिभिरस्मान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्माभिरस्मात्पालनेन च B., and sec. manu रस्मादिभिरस्मात्पालनेन च.

P. 464. l. 25. (II. 11, 19.) Instead of सनेम one MS. reads सनेम. See the Commentary. ततः, however, is ādyudātta in all the MSS.

P. 465. l. 23. (II. 11, 20.) अर्बुदवयः स्पष्टमुक्तः ॥ अर्बुदवयः स्पष्टमुक्तं B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 468. l. 5. (II. 12, 1.) अस्मिन्प्रक्षे भवतेत्ययेन ॥ अस्मिन्प्रक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्प्रक्षे प्रवेक्ष व्यत्ययेन B.

P. 470. l. 5. (II. 12, 5.) The whole passage from तथा च मन्त्रे to स इन्द्रोऽस्तीति is left out in Ca. The original reading in Ca. seems to have been तथा च मन्त्रेनेन्द्रो अस्तीति, but this is corrected into तथा च मन्त्रे नेन्द्रो अस्तीति, which became the reading of the C. MSS. In B., where this passage is preserved, mistakes occur towards the end; the MS. has इस्त्रः । त् तस्मात् अस्मा इन्द्राय स इन्द्रो, and अ is added in the margin.

P. 473. l. 10. (II. 12, 12.) ये च मेशश्मिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये चेर्मेऽश्वतिद्विषः B. Cf. Taitt. Ār. I. 9. अश्विमिविद्विषः is explained by Śāyana श्विमिः कर्म कृष्णादिकं । तस्य विद्यातकाः श्विमिविद्विषः । तद्विषरीता अश्विमिविद्विषः । कृष्णाद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 481. l. 20. (II. 13, 13.) अंतर्णीतख्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भाषितख्यर्थत्वात् B. sec. manu in marg. Ibidem स त्वन्यः (?) सत्त्वत्वं Ca. C. सत्त्वत्वं B.

P. 483. l. 19. (II. 14, 4.) जने लोपः Ca.; जवे लोपः B.; but neither of the two readings seems right. It might be जनेति लोपः or गनेति लोपः, but even then the elision of the न would not be accounted for.

P. 486. l. 17. (II. 14, 10.) अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्विधातुक इति ॥ अत्र लोपोऽभ्यास-स्याद्विधातुक इति Ca. B. Cf. Pán. VII. 4, 58, and 49.

P. 487. l. 1. (II. 14, 11.) ऊर्द्वं न । ऊर्द्धं दीर्घमूर्द्वं कुसूलं Ca. In the margin Ca. adds मूर्जे न दीर्घं, which the C. MSS. adopt, reading ऊर्द्धं दीर्घमूर्जे न दीर्घमूर्द्वं. B. has ऊर्द्वं न । उदीर्घ-मूर्द्वं कुसूलं. The addition in Ca. is taken from the Nirukta, III. 20: ऊर्द्वं कृदरमित्यावप-नस्योर्द्वमुदीर्घं भवत्यूर्जे दीर्घं वा । तमूर्द्वं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वमिव पूरयत यवेन. Roth has पूरयति, but the Nirukta and its Commentary have पूरयत, MS. 1738. and 357. The same MS. 1738. reads also उद्दीर्घं like Sáyana, but the Commentator says, ऊर्द्धं हि तदीर्घं भवति.

P. 494. l. 20. From II. 16, 6. to II. 23, 11. A. is wanting.

P. 497. l. 19. (II. 17, 3.) प्रथमं मुख्यं ॥ प्रथममुक्त्यं Ca. C. B.

P. 505. l. 24. (II. 19, 2.) इति खराणि खसराणि ॥ इति ख इति खसराणि Ca. and B.; but ख इति is cancelled in B.

P. 508. l. 13. (II. 19, 7.) मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः. Instead of this Ca. reads हिंसकस्यासुरस्य खमिति खरः. B. has only हिंस्वरः. The words हिंसकस्यासुरस्य are evidently repeated from the preceding line, being an explanation of पीयोः. Therefore we have खमिति खरः together with हिंस्वरः, which leads naturally to a conjecture like मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः, though it cannot be denied that something else also may have stood here in Sáyana's original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, ननमो वधरदेवस्य पीयोः, no explanation is given.

P. 509. l. 19. (II. 20, 1.) मनीषा मनस इषया B. मनस ईशया Ca. The MSS. are always at variance in the explanation of this word. The Nirukta explains मनीषा by मनस ईषा, but it is hardly credible that Yáska should mean ईषा in the sense of 'pole or shaft of a plough.' From the manner in which Sáyana explains मनीषा, it would seem as if he took ईषा either as इषा, in the sense of इच्छा, 'wish, desire,' or as ईशा, in the sense of 'power.' Both forms, इषा and ईशा, would be ungrammatical; but in grammatical explanations Indian grammarians are not always grammatical. In some cases the Commentator has evidently derived मनीषा from मनः and ईश्; for instance, I. 186, 1, मनस ईशितृत्वेन, though here also इषितृत्वेन would not be too much for Sáyana, and in the majority of cases इप् is indeed best supported by the MSS.

P. 510. l. 18. (II. 20, 3.) फलस्य शमयिता B. Ca. C. यवयिता?

P. 520. l. 21. (II. 23, 2.) C. adds वसत्येषु परं तेज इति उच्चाः, a gloss which occurs neither in Ca. nor in B., and must therefore be ascribed to the later copyists of the C. MSS.

P. 521. l. 7. (II. 23, 3.) स्वर्गस्य लंभकं; the MSS. have सर्वस्य लंभकं. See, however, Rv. Bh. I. 96, 4.

P. 522. l. 4. (II. 23, 5.) The वा after ध्वरः seems to indicate the omission of another word. As ध्वरः occurs but once more in the Rig-veda, IV. 23, 7, where ध्वरसं is simply explained by हिंसिको, it is difficult to supply the omission.

P. 526. l. 25. (II. 23, 15.) ऋतुमत् ज्ञानोपेतं A. C. कर्मसाधनं च विभाति B.

P. 528. l. 3. (II. 23, 17.) After हे ब्रह्मणस्पते all the MSS. (A. B. C.) have ब्रह्मणस्पतिं महो महत चतस्य यज्ञस्य धर्तारि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उक्त्वा. Instead of सारेण A. and Ca. have साधारणं, and भवति instead of भवेति.

P. 536. l. 20. (II. 24, 13.) अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं ॥ अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञः A. B. C.

P. 536. l. 26. (II. 24, 13.) वशाया गोः ॥ वशायागे A. B. C.

P. 537. l. 24. From II. 24, 15. to II. 31, 1. A. is wanting.

P. 545. l. 25. (II. 27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा B. एवंगुणविशिष्टा ग्रहानु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted.

P. 548. l. 9. (II. 27, 9.) चृजीकाय स्तोत्राणां Ca. B.; might it be चृजीकाय स्तोत्रे वा?

P. 554. l. 6. (II. 28, 3.) पूर्वमन्त्रितांगवद्भावेन ॥ पूर्वमन्त्रितांगवद्भावेन B. पूर्वमन्त्रितांगवद्भावेन Ca.

P. 557. l. 25. (II. 28, 11.) अवयुत स्थितो is neither in B. nor in Ca.; it was supplied from II. 27, 17.

P. 574. l. 7. (II. 32, 8.) Instead of एवमुत्तरत्वापि योज्यं (A. Ca.) B. has या सिनीवाली या राका या सरस्वती ता एता अहे. The last sentence इंद्रवरुणेत्यादि belongs only to A. and C.

P. 574. l. 12. (II. 33, 1.) B. leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूक्तं B. reads गृत्समद चृषिः त्रिष्टुप् छंदः रुद्रो देवता । आ ते पंचोना रौद्रमित्यनुक्रमणिका । तत्र प्रथमा । हे मरुतां पितः रुद्र ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुस्रमेतु । आगच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संहशः संदर्शनात्मा युयोथाः । मा पृथक्कार्षीः. Then in marg. “यु मिश्रणामिश्रयोः । लङि छंदसः शपः श्रुः । छंदस्युभयथेयाद्वैधातुकत्वेन कित्वाभावानुगुणः । अवेति शत्रुर्भातृव्यो वा अवेति श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो” वीर्यवान्पुत्रादिरभिहितमेत । अभिभवतु । हे रुद्र etc. Instead of शत्रौ A. reads शत्रुर्भातृ°; Ca. has शत्रो, altered into शत्रुर्भातृ°. Instead of पुत्रादिः Ca. and A. have पुत्रो हि.

P. 575. l. 13. (II. 33, 2.) B. leaves out again several portions of the Commentary, principally the grammatical explanations.

P. 581. l. 8. (II. 33, 14.) अप परि वर्जने Ca. A. अपपरी वर्जने C. deest in B.

P. 582. l. 7. (II. 34, 1.) After चालयितारः the C. MSS., but not Ca., have यद्वा सर्वस्य नगतो धारयितारः ॥

P. 582. l. 15. (II. 34, 1.) भूम्याख्यो ॥ भूमिणाख्या A. C. deest in B.

P. 583. l. 19. (II. 34, 3.) कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः ॥ कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः A. Ca. कर्णैः कृतैः मेध्यप्रदेशैः B. कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः C.

P. 583. l. 21. (II. 34, 3.) समानवयस्काः A. B. C. It ought to be समानमनस्काः.

P. 584. l. 7. (II. 34, 4.) अनवभराधसः etc. B., which still contains an abbreviated text, reads अनवभं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते बहुव्रीहौ नन्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं. The words from नन् to the end are marked with two dots over the line, which indicates that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text which we find in A. and C., we may conclude that the shorter text of B. for the last two leaves is the result of an intentional abbreviation.

P. 588. l. 20. (II. 34, 13.) शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः A. B. C. शब्दकारिभिः श्लोख्याख्यैर्वीणाविशेषैः?

P. 588. l. 26. (II. 34, 13.) मेघादुदकं चिंतयंतः A. B. C. मेघादुदकं चिरवतः or सिंचतः?

P. 592. l. 25. (II. 35, 5.) B., which is complete again, adds हि पूरणः at the end of

verse 5. The same addition occurs at the end of verse 8, where B. alone reads चः पूरणः.

P. 597. l. 23. (II. 36, 1.) उपरिष्टादेव ताः ॥ उपरिष्टादेवताः A. B. C.

P. 605. l. 19. (II. 38, 4.) The MSS. of the text have अर्धः or अर्द्धः; Sáyana अर्द्धः.

P. 607. l. 7. (II. 38, 7.) After अख्येषु the MSS. have यथा. Instead of देवस्य सचिदुः A. and Ca. C. have ईशः.

P. 623. l. 12. (II. 43, 1.) Sáyana does not quote the last words of the Sarvānu-krama ताभ्यामृषिर्ध्वनि वाश्यमानं शकुंतं तुष्टाव. Shadguruśishya explains शकुंतं by कपिंजलाद्यं पक्षिरूपिणमिंद्रं. The Liṭ of तुष्टाव he explains by अस्तौदिति वाच्ये तुष्टावेत्युपदेशप्रत्यभिज्ञानार्थं । उक्तं हि बृहद्देवतायां व्यक्तं । श्रुतं तु पुनरेवैच्छन्निंद्रो भूत्वा कपिंजलः । क्षुपेर्जिगमिषोराशां ववाशेर्ल्येण दक्षिणां । स तमार्षेण संग्रह्य चक्षुषा पक्षिरूपिणं । एताभ्यामभितुष्टाव सूक्ताभ्यां तु कनिक्तदिति ॥

At the end of the second Maṇḍala S 1. has the following Khila :

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिंजल ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥

भद्रमधस्तातो वद भद्रमुपरिष्टातो वद । भद्रं भद्रं न आवद भद्रं नः सर्वतो वद ॥

असपत्नं पुरास्तातः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥

यौवनानि महयसि जिग्युषामिव हुंदुभिः । शकुंतक प्रदक्षिणं शतपत्नाभि नो वद ॥

आवदस्व शकुने भद्रमावद नृणीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः । यदुत्पतन्वदसि ^h कर्करिषंया बृहद्देम विदधे सुवीराः ॥

S 2. and MS. Bodl. Wilson 429. have not got it, but S 2. adds after Varga 12, पदशिष्टं, a word occurring so frequently in the MSS. instead of परिशिष्टं, that I am almost inclined to take it as a synonyme of Pariśishta. It might mean what is left out in the Pada. S 3. and MS. Bodl. Wilson 435. give the first five verses, both without accents except in the first verse. Neither the Sāma, Yajur, or Atharva-veda contain this Khila. The first verse is quoted in the Nirukta, IX. 5; cf. Roth, Abhandlungen, p. 32, and Notes on Nir. IX. 5.

Maṇḍala III.

Sáyana passes over what Kātyāyana says about the race of Viśvāmitra: कुशिकस्वैषीरथिर्दिद्रुतुष्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः स तृतीयं मंडलमपश्यत्. According to Shadguruśishya this preamble was meant to vindicate the Rīshitva of the family of Viśvāmitra: सत्यपवादे स्वयमृषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य विवक्ष्ये-तिहासमाह. This was probably the reason why Sáyana left it out.

P. 632. l. 4. (III. 1, 16.) वटिवयुक्तन्यायेन ? A. C. नटिवयुक्तन्यायेन B.

P. 636. l. 4. (III. 2, 2.) प्रभाधनः C. प्रधानः A. Ca. प्रभाधानः B., but altered into प्रधानः.

P. 640. l. 3. (III. 2, 12.) स्वरोहिद्भिः ॥ स्वदेशोभिः A. C. स्वरितो गिनः B.

^g कपिंजल S 3.

^h On Karkari and Kārkāriṇa, see Prof. Stenzler, Indische Studien II. 159.

P. 642. l. 9. (III. 3, 2.) Instead of धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः, which is in B., A. and C. read विभावसुः प्रभया व्याप्तः. A. in the text of the hymn has धियावसुः.

P. 646. l. 3. (III. 4, 1.) त्वष्टुर्याज्ये तन्न इत्येषा ॥ त्वष्टुर्याज्ये वमित्येषा A. C. त्वष्टुर्याज्येषु वमित्येषा B., पु struck out manu sec.

P. 646. l. 23. (III. 4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरीराणां पातः A. C.

P. 648. l. 4. (III. 4, 5.) प्रविचरंतु । प्रविचरंतु C. विचरंतु प्रविचरंतु A. Ca. अभिविचरंतु । प्रविचरंतु B.

P. 649. l. 7. (III. 4, 8.) मनुष्यैश्च संगता त्व-इला A. Ca. मनुष्यैश्च संगत C. मनुष्यैश्च संगता इला B.

P. 649. l. 9. (III. 4, 8.) अर्वागाभिमुख्यमेतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥ अर्वागाभिमुख्यं एतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु A. आयागतिमुख्यं एतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु Ca., but with a marginal correction in black ink, अर्वागाभि. आयागतिमुख्यं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु C. आयाति अर्वाक् आभिमुख्यं देवीरिदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु B.

P. 650. l. 17. (III. 5, 1.) सूक्तत्रयस्य ॥ सूक्तेयस्य A. C. B.

P. 658. l. 11. (III. 6, 9.) चत्वार्यं अत्रार्थं वा A. Ca. manu sec.; deest in C. B. reads सोम-मुद्दिश्य instead.

Ashtaka III.

From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861—1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay we might expect that it belonged to the B. class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B 1. 2. 3., and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B 1. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 3. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 4. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 4. has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 5. has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 664. l. 9. (III. 7, 3.) नील not to be found in the Gana वृषादि.

P. 664. l. 11. (III. 7, 3.) The Unādi-sūtra is given differently by the different MSS. A. has अत्यविचमितमिरभिपनिपतिभ्यः ; C. अत्यविचमितमिरभिलभिपनिपतिभ्यः ; B. अत्यविचमितमिरभिपतिभ्यः.

P. 664. l. 20. (III. 7, 4.) ऊर्जयंतीरवलं बलिन कुर्वंतः B. ०रवलं बलिं कुर्वंतः A. अग्निं बलिनं कुर्वंतः C.

P. 664. l. 21. (III. 7, 4.) स्तभूयमानं ॥ सभू स्तभनं तमिच्छंतं A. स्तभु स्तभनं तमिच्छंतं C. स्तभू स्तभनं तमिच्छंतं B.

P. 666. l. 21. (III. 7, 6.) व्याज्यर्तिभ्यः कुरिति क्तुः. In A. the words from व्यत्येनानं° to ०र्तिभ्यः have been omitted. व्याज्यर्तिभ्यः कुरिति क्तुः Ca. व्याजर्तिभ्यः कुरिति क्तुः B. No rule is found in the Unādi-sūtras by which अक्तुः is explained. क्तुः is explained there

by itself, without अक्षुः; Un. S. I. 71. In the next passage where अक्षुः is discussed by Sáyana, he considers it as a bāhulaka formation; III. 17, 1. अन्यत एभिरिति बाहुल-
कत्वात् क्षुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

P. 667. l. 7. (III. 7, 7.) Between देवानां and व्रता C. adds संबंधीनि.

P. 667. l. 8. (III. 7, 7.) अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त A. C. अग्नेः प्रसादाद्देविल्लब्धवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त B.

P. 667. l. 10. (III. 7, 7.) गतेः प्रकृतिस्वरत्वं A. B. गतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.

P. 667. l. 17. (III. 7, 8.) Repeated from III. 4, 7.

P. 669. l. 21. (III. 7, 10.) उप दाहे B. उप सुप दाहे A. C.

P. 670. l. 8. (III. 7, 11.) गवादिपशून् संपादयित्वा A. B. गवादिपशूनां प्रदातृं C.

P. 670. l. 22. (III. 8, 1.) वैश्वदेवी यूपी वा C. यूपी वा A. B.

P. 670. l. 21. (III. 8, 1.) Ca. has a marginal note on leaf 8^b. The words are एरने-
काच इति यण् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुप् । ईषदुःसुप् स्य इति विधीयमान. They are pre-
ceded by a २, and in the second line there is a mark between कृत्स्नस्य and यूपो. It
is clear that these words did not come from the Kalam of Sáyana; and as
neither A. nor B. has them, they were most probably an incidental remark
made by a Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later
C. MSS. have inserted this line between कृत्स्नस्य and यूपो.

P. 670. l. 26. (III. 8, 1.) यूपपरिव्ययणे C. यूपपरिव्ययमाणे A. B. Some words seem to have
been omitted; we expect यूपपरिव्ययणे युवा सुवासा इत्येवा । यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिदध्नादिति सूत्रितत्वात्.

P. 671. l. 1. (III. 8, 1.) यूपैकादशिन्याम C. यश्चैकादशिन्याम B. सवैकादशमन्या A.

P. 671. l. 11. (III. 8, 1.) देवसंबंधिना मधुना deest in A. B.

P. 671. l. 24. (III. 8, 1.) प्रत्ययस्वरेण मधोदात्तः B. प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः A. C.

P. 672. l. 12. (III. 8, 1.) आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । दधस्तयोश्चेति भयभावः A. B. In Ca. all
except the last word भावः was omitted, but supplied by a marginal note. The
other C. MSS. have inserted the words in their proper place.

P. 672. l. 13. (III. 8, 1.) क्षियंति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः ॥ क्षियंति निवसन्ति अधिकरणे क्तः A. and
B., except that B. has something like पृः instead of क्तः. Ca. had the same read-
ing as A., but it was corrected by marginal notes into the reading which has
been adopted in the text.

P. 672. l. 14. (III. 8, 1.) The words from निवास to रुकारः are omitted in A.; those
from उपस्ये to पूर्वपदांतोदात्तत्वं are omitted in A. and Ca., but Ca. has added them
in the margin.

P. 676. l. 14. (III. 8, 6.) निमिम्युः । अवटेपु प्रचिक्षिपुः ॥ निमिम्युः प्रचिक्षिपुः A. Ca. had the
same, but it was corrected into निमिम्युः अवटेपु प्रचिक्षिपुः. B. has निमिम्युः अनंदेपु प्रचिक्षिपुः,
and sec. manu आनंदेपु.

P. 676. l. 21. (III. 8, 6.) स्वधितिः खङ्गः ॥ स्वधितिः ह्रस्वः A. C. स्वधितिः ह्रस्वः B. Perhaps the
original MS. had स्वधितिः ^{२१}ङ्गः, which might have given rise to the reading of ह्रस्वः.

P. 677. l. 12. (III. 8, 7.) इति छेदं यज्ञः ॥ इति छेदं MSS.

P. 677. l. 17. (III. 8, 7.) व्यंतु. The MSS. agree in deriving व्यंतु from इण् गतौ; but the इकारलोपः, which they likewise agree in (except that A. has नृ इकारलोपः), shows that it was derived from ची, which in the Dhātupāṭha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From ची we should get वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु. Śāyana may possibly have given two derivations; one from इण् गतौ, which would give अयंतु, and with व्यकारोपजन, व्यंतु; and a second from ची गति°, making वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु.

P. 678. l. 22. (III. 8, 9.) दीप्तानि वासांसि A. C. दीप्तानि रशनाख्यानि वासांसि B.

P. 679. l. 12. (III. 8, 10.) प्रतिमुक्तकंटाः ॥ प्रतिमूक्तकटाः B. अमुक्तकंटाः A. प्रमुक्तकंटाः Ca., and ति in marg.

P. 680. l. 1. (III. 8, 11.) सहस्रवल्शाः सहस्रशाखाः संतो A. B. C., but Ca. adds in marg. पुत्रपौ-
त्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशा°.

P. 680. l. 8. (III. 8, 11.) पादादित्वादनघातः A. B. C., but Ca. sec. manu यद्वृत्तयोगादनघातः.

P. 680. l. 21. (III. 9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीधितिं A. B. C., but B. sec. manu सुदीदिति.

P. 681. l. 9. (III. 9, 2.) वना काननानि. Ca. adds in the margin रक्षितं.

P. 681. l. 10. (III. 9, 2.) मातृरपो Ca. marg.; deest in A. B.

P. 682. l. 1. (III. 9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचित् । फलप्रदानेने A. C. Ca. sec. manu दुचित् ।
फलप्रदानेने.

P. 682. l. 3. (III. 9, 3.) सख्ये मैत्रे A. C. सख्ये मित्रत्वे B.

P. 684. l. 4. (III. 9, 6.) विश्वान् । विश प्रवेशन etc. The text has been restored according to the Unādi-sūtras. B., though hardly legible, seems to agree with it, adding only रणि (to form रणव). In A. the whole explanation is missing; C. has a number of corrections sec. manu, most of which are unintelligible.

P. 684. l. 6. (III. 9, 6.) क्त्वा । टा । जसादयश्छं ॥ जसाद° A. B. C. Cf. Rv. I. 39, 1.

P. 684. l. 9. (III. 9, 6.) वखादित्वात् ॥ वाखादित्वात् A. C., but Ca. sec. manu वापादित्वात्. B. reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.

P. 684. l. 18. (III. 9, 7.) छंदयति छंदयति C. छंदयति छंदयति A. B. Naigh. III. 14. has छंदति
छंदयते, with the various reading छंदयति.

P. 684. l. 20. (III. 9, 7.) यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After काल एव B. adds यत् यं.

P. 684. l. 21. (III. 9, 7.) दीप्यमानं त्वां पशवो A. C. दीप्यमानं अभिमतफलपशवो B.

P. 684. l. 22. (III. 9, 7.) पञ्चादिलक्षणं फलं B. A. C. omit फलं.

P. 684. l. 23. (III. 9, 7.) इत्येतस्माद्वातोरुपरि रक्° A. C. °द्वातो रक् B.

P. 684. l. 25. (III. 9, 7.) छद अपाकरणे A. अपावरणे Ca. sec. m. अपवारणे B.

P. 685. l. 21. (III. 9, 8.) ईड स्तुतौ । अस्माक्यत्; the two last words have been inserted from the margin of Ca.; they are wanting in A. B.

P. 686. l. 3. (III. 9, 9.) त्रीणि शता त्रीणि शतानि Ca., trīṇi śatā being inserted in the margin. B. A. have only त्रीणि शतानि. In the next following words त्री सहस्राणि is omitted by B., but given by A. C.

P. 686. l. 10. (III. 9, 9.) तयस्त्रिंशविति A. तयस्त्रिंशविति Ca., and sec. m. शदिति. त्रिंशश्चेति B.

P. 686. l. 13. (III. 9, 9.) त्रयानां दशतां, as before दशानां दशतां. त्रयाणां दशतानां A. C. त्रयाणां दशानां B.

P. 686. l. 15. (III. 9, 9.) शु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्च । उ° १. १५६. ॥ शु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्नुदशोर्णु-
दश्चेति A. C. °धातोर्नुदश्चेति B.

P. 686. l. 20. (III. 9, 9.) वाक्चेत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ॥ वाक्चेत्यनुवृत्तौ इत्येदित्वान्निघाताभावः A.
वाक्चेत्यनुवृत्तौ इत्येत्वान्निघाताभावः C. B., omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्च-
त्त्वान्निघाताभावः, which the margin of Ca. has likewise, with the var. lect. अभिन्न°.

P. 689. l. 12. (III. 10, 5.) इति यप्रत्ययः ॥ इति प्रत्ययः A. B. C.

P. 689. l. 14. (III. 10, 5.) The words from विभक्ते to the end are omitted in A. The
passage is given in B., and Ca. reads in marg. भृञ् भरणे । जुहोत्यादि भृञामित्यभ्यासस्य ईत्वे.

P. 689. l. 25. (III. 10, 6.) स्तुतिरूपास्ता वाच A. C. स्तुतिरूपा वाचो B.

P. 690. l. 2. (III. 10, 6.) अस्मात्पातृतृदिवचिरिचीत्यादिना ॥ अस्मात्पातृतृदिवचिरिचीत्यादिना A. Ca. pr. m.
अस्मात्पातृतृदिवचिदिदिविचीत्यादिना Ca. sec. m. अस्मात्पातृतृदिविरिचीत्यादिना B.

P. 690. l. 12. (III. 10, 7.) तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन् A. B. C., but the margin of Ca. has यष्ट-
व्यान्देवानग्न्यादीन्.

P. 690. l. 26. (III. 10, 8.) शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं
सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca.; it was probably
left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.

P. 691. l. 3. (III. 10, 8.) समीपवर्ती भव Ca. sec. m. समीपवर्तसिच A. C. समीपे वर्तसि B.

P. 691. l. 8. (III. 10, 8.) °त्वादगुणः A. B. C. °त्वाद गुणाभावः Ca. sec. m.

P. 691. l. 21. (III. 10, 9.) मयनरूपेण A. B. महं धनरूपेण Ca. sec. m.

P. 691. l. 22. (III. 10, 9.) सोमाद्याहुतिभिः A. B. C. सोमाज्याद्याहुतिभिः Ca. in marg.

P. 692. l. 1. (III. 10, 9.) त्विः । उपधावृद्धिः. The last word supplied from the margin of Ca.

P. 693. l. 20. (III. 11, 3.) अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि ।
तारकं खलु । निवर्त्तकमिति यावत् B. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः अस्य आकाशदृश्यमानस्य तमसः ।
तरणि हि रेकं खलु निवर्त्तकमिति यावत् A. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः (तरणि हि माकारौ तरण-
स्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) अस्य काशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावह
खलु निवर्त्तकमिति यावत् Ca.

P. 694. l. 16. (III. 11, 5.) तत्त्वैर्मणि A. B. C. तत्त्वैर्मणि margin of Ca.

P. 694. l. 18. (III. 11, 5.) न दाभ्यः A. B. C. Ca. sec. m. अदाभ्यः. The original reading
was probably अदाभ्यो न दाभ्यः.

P. 695. l. 7. (III. 11, 6.) ऽमृक्तः ॥ अत एव अमृक्तः Ca. marg.

P. 695. l. 14. (III. 11, 6.) तु वृत्ति etc.; inserted from the margin of Ca.; the whole
passage being omitted in A. B. has तुः सौत्वो धातुः क्प्रत्ययः as a marginal note.

P. 695. l. 15. (III. 11, 6.) श्रूयतेऽन्नमिति Ca. sec. m. श्रूयते कर्मिति A. श्रूयते कर्मणीति B.

P. 696. l. 25. (III. 11, 9.) वाजेषु युद्धेषु A. B. C. Margin of Ca. वाजेषु यज्ञेषु.

P. 697. l. 14. (III. 12, 1.) The words between सूक्ति° and °यस्तृचः are omitted in A.
The Viniyoga of verse 4, तोशा वृत्तहणा, is omitted in A., B., and C., but supplied by
Ca. in the margin.

P. 698. l. 4. (III. 12, 1.) यद्वा to पिबतः. The whole passage missing in B.

P. 698. l. 23. (III. 12, 1.) अनादेशप्राप्तौ A. B. C. अनादेशे प्राप्ते Ca. sec. m.

P. 699. l. 5. (III. 12, 3.) उचितफलप्रदानेनोपचन्दकाविं° Ca. sec. m. °प्रदानेन पापछेदकौ B. °प्रदाने पापछेदकौ A. C.

P. 699. l. 12. (III. 12, 3.) इति ऐत्वं ॥ इती टे एत्वं B. इनीर एत्वं A. इतीर एत्वं Ca. sec. m. C. inserts afterwards in the margin पररूपत्वं.

P. 699. l. 22. (III. 12, 4.) The words from परस्यापेक्षया to दातारौ are supplied from the margin of Ca. B. has the same, but omits परस्यापेक्षया जयशीलौ. The same explanation occurs in Sáyana's Commentary on the Sāma-veda.

P. 699. l. 26. (III. 12, 4.) लुकि सति द्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उवङ्गदेशः A. The words after इत्यनुवृत्तौ are omitted in Ca., but added in the margin. In B. the words इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसी are struck out.

P. 699. l. 27. (III. 12, 4.) शीङ्गुशिरुहिजिस्मृद्भिः. This is the reading on which the Unādi-sūtras and Ujjvaladatta's Unādivṛitti agree. उहशिरुहिजिस्मृद्भिः A. C. शीङ्गु-शिरुहिजिस्मृद्भिः Ca. sec. m. हशिरुहिजिस्मृद्भिः B.

P. 700. l. 19. (III. 12, 5.) उक्तं येषां ते. ते added in the margin of Ca. उक्तमेषां A. B. C.

P. 701. l. 3. (III. 12, 6.) दासयंत्युपक्षपयंतीति दासा उपक्षपयितारः Ca. sec. m. दासयंति उ दासा उपक्ष-पयितारः A. दासयंति इति । उ दासा उपक्षपयितारः C. दासयंति इति दासा उपक्षपयितारः B.

P. 701. l. 22. (III. 12, 7.) क्तिञ्चौ च संज्ञायां added from the margin of Ca.

P. 702. l. 4. (III. 12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं वियुज्य A. B. C.

P. 702. l. 5. (III. 12, 8.) सहैव वर्तमानत्वं B. स्वाहे च वर्तमानं A. C.

P. 702. l. 16. (III. 12, 9.) शतृन्परिभूयः Ca. marg. शतृन्परिभूयः A. B. C.

P. 702. l. 22. (III. 13, 1.) वैश्वामित्रचक्षुषभस्यार्धमग्निदेवताकम् added from B.

P. 702. l. 24. (III. 13, 1.) The words from विश्वामित्रपुत्र to the beginning of the first verse are omitted in B.

P. 703. l. 9. (III. 13, 1.) चो युष्मत्संबन्धिने A. C. नो अस्मत्सं° margin of Ca. नो युष्मत्सं° B.

P. 703. l. 10. (III. 13, 1.) वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि बोक्थ्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.

P. 703. l. 11. (III. 13, 1.) प्राचं उच्चारय A. C. प्राचं उच्चारयत B., and Ca. sec. m.

P. 703. l. 25. (III. 13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B.

P. 704. l. 1. (III. 13, 2.) From हविषां प्रदानृत्वेन to हविर्वह° only in B., and in the margin of Ca.

P. 704. l. 15. (III. 13, 3.) कालोपराधेन A. C. कालोपराधेन B.

P. 704. l. 19. (III. 13, 3.) वः । युष्मत्संबन्धिने B. वः संबन्धिने A. C.

P. 704. l. 20. (III. 13, 3.) आहुतिप्रदानेन ॥ °प्रदानेन B. °सदानेन A. C.

P. 707. l. 2. (III. 13, 7.) अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो - पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यपदं गवादिकं Ca. sec. m.

P. 708. l. 7. (III. 14, 1.) तस्य पितृत्वादनुदात्तस्वरे धातुस्वरः B., and Ca. sec. m. तस्य पितृत्वादनु-दात्तत्वे प्रत्ययस्वरः A. C.

P. 708. l. 9. (III. 14, 1.) After इदि A. gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्या to मनसा चंतः. Ca. had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.

P. 710. l. 1. (III. 14, 4.) अर्चन् वदन्ति A. C. - वहन्ति B., and Ca. sec. m.

P. 712. l. 1. (III. 14, 7.) अकर्म etc. The grammatical explanation omitted in B.

P. 714. l. 13. (III. 15, 3.) उरित्यनुवृत्तौ ॥ उदित्यनुवृत्तौ A. B. C.

P. 715. l. 8. (III. 15, 4.) दृत्वेन ढः inserted from C.

P. 716. l. 2. (III. 15, 5.) सन्निः संनिरुद्धः A. B. सन्निः संभक्ता सं[त]जनीयो वा यद्वा सन्निः संस्नातः त्वं संनिरुद्धः C.

P. 716. l. 4. (III. 15, 5.) यथा रथो धान्यादिकं A. B. C. Between रथो and धान्यादिकं, Ca. marg. adds गन्ध्यादिकं. धान्यादिकं B. धन्यादिकं A. धनादिकं C.

P. 716. l. 8. (III. 15, 5.) सन्निः पस स्वप्ने B. पेस स्वापे A. सन्निः पसनतेः स्नातेर्वा किन् लिङ्गद्वावात् द्विवचनं पस स्वापे Ca. In the third Ashtaka Ca. must generally be taken as the sole representative of the C. class, because the text of the other C. MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C., sometimes from A. The other C. MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sáyana; and, except where the contrary is stated, C. is henceforth to be regarded as the mark of Ca.

P. 716. l. 20. (III. 15, 6.) तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मति A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मति C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शत्रोः as it seems.

P. 716. l. 22. (III. 15, 6.) पा पान इत्येतस्य A. B. पी प्यायतेर्द्युङ्लुगस्य लोटि शपो लुगभावश्चादसः पा पान etc. C.

P. 716. l. 24. (III. 15, 6.) आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन etc. आमंत्रितस्याविद्यमान अतिङ् उत्तरं A. आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन inserted from the margin] अतिङ् उत्तरं C. आमंत्रितस्य विद्यमानत्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावेन B.

P. 717. l. 18. (III. 16, 1.) अयं यजनीयत्वेन A. C. अयं यजमानेन B. sec. m.

P. 717. l. 22. (III. 16, 1.) तत्स्वामित्वात् omitted in B.

P. 718. l. 14. (III. 16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तद्वक्षितेषु संग्रामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षिपेषु क्षितेषु संग्रामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनोपलक्षितेषु संग्रामेषु C.

P. 718. l. 15. (III. 16, 2.) The words between आत्मनो and आत्मनो inserted from Ca., C 2; wanting in A. B.

P. 719. l. 25. (III. 16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः A. B. °हविर्भारस्य सहनशीलः C.

P. 720. l. 1. (III. 16, 4.) यद्वा विश्वानि to पूर्ववत् taken from Ca., where it stands immediately after आनयति, but not sec. m.

P. 720. l. 11. (III. 16, 4.) विश्वेत्यादिषु. The whole passage only in Ca.

P. 720. l. 17. (III. 16, 5.) दारिद्र्याय. Ca. inserts after it अदानाय.

P. 720. l. 18. (III. 16, 5.) तथावीरतायै to संपत्सभावस्य विषयभूतान्मा कुरु omitted in A. तथावीरतायै अपुत्रतायै मा कुरु तथा अस्मान् अगोतायै etc. B.

P. 720. l. 22. (III. 16, 5.) द्वेषांश्च ॥ द्वेषांश्च B. द्वेषा च A. द्वेषान् C.

P. 722. l. 13. (III. 17, 1.) After घृतनिर्लिङ्ग C. pr. m. has निर्लिङ्गिति रूपनाम । दीप्तरूपः. Cf. Maṇḍala II. 35, 4.

P. 722. l. 18. (III. 17, 1.) बाहुलकत्वात् क्तुः ॥ बाहुलवा क्तुः A. C. बाहुलवात् क्तुः C. sec. m. In B. the whole passage is wanting.

P. 723. l. 11. (III. 17, 2.) तन्प्रत्ययेनांतोदात्तः A. C. deest in B. तन्प्रत्ययांतो व्यत्ययेनांतोदात्तः may have been the original text.

P. 723. l. 26. (III. 17, 3.) प्रजामेका. The passage is partly corrected after the text of the Átharvaṇa VIII. 9, 13, where, instead of the first रक्षति, we read जिन्वति.

प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका रक्षन्नतमेकारक्षतीति A. प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका च तामकारक्षतीति C. sec. m.

P. 724. l. 21. (III. 17, 4.) वार्त्ताहारी C. वार्त्ताकारी A. अन्नकारी B.

P. 724. l. 26. (III. 17, 4.) पादादित्वान्न निघातः ॥ पादादित्वान्निघातः A. B. C.

P. 727. l. 15. (III. 18, 2.) संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः A. C. संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः B.

P. 728. l. 2. (III. 18, 3.) वंदमानस्त्वं स्तुवन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदमामहं A. वंदमानोऽहं B. sec. m.

P. 728. l. 3. (III. 18, 3.) तावदेहि A. C. तावदेहि B.

P. 728. l. 5. (III. 18, 3.) इध्मः B. इध्मं A. C.

P. 728. l. 21. (III. 18, 4.) विश्वामित्त्वोत्पन्नेषु only from C. but pr. m.

P. 728. l. 22. (III. 18, 4.) एकस्मिन्बहुवचनं C. एक एकस्मिन्बहुवचनं A. एकः एकस्मिन्बहुवचनं B.

P. 728. l. 24. (III. 18, 4.) शं रोगाणां शमनमस्मासु C. शं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. शं रोगाणामुपशमनं चास्मासु B.

P. 728. l. 25. (III. 18, 4.) योर्भयानां यावनं मिश्रणं C. योर्भयानां अमिश्रणं A. योः भयानां अमिश्रणं B.

P. 729. l. 8. (III. 18, 4.) अदिशदि°; C. inserts before it - - इद्वज्रजोगोविचि.

P. 729. l. 9. (III. 18, 4.) डुकृञ् करणे A. B. कृत्करणं C.

P. 729. l. 18. (III. 18, 5.) उत्तमं धनं A. C. धनं wanting in B.

P. 729. l. 20. (III. 18, 5.) खलु भवसि. भवसि added from the margin of C.

P. 731. l. 6. (III. 19, 2.) प्राप्तेर्धनैः सह सन् C. sec. m. प्राप्तेर्धनैः सह A. सह सन् omitted in B.

P. 731. l. 17. (III. 19, 2.) संग्रामयतेरेव C. सम्ग्रामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.

P. 732. l. 1. (III. 19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्ष्यमाणः C. त्वोतः स त्वया रक्ष्यमाणः A. त्वोतः तया रक्ष्यमाणः B.

P. 732. l. 4. (III. 19, 3.) अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुमिच्छोः A. C. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुमिच्छोः B.

P. 732. l. 5. (III. 19, 3.) प्रभावे महिम्नि A. B. C. adds ऐश्वर्ये.

P. 732. l. 9. (III. 19, 3.) इत्यूठलोपः C. इत्यूठ लोपः A. इत्यूठलोपः B.

P. 733. l. 1. (III. 19, 4.) देवानिह ॥ देवमिह A. B. C.

P. 733. l. 16. (III. 19, 5.) पालयिता भवामीति A. C. पालयिता भवानीति B.

P. 733. l. 18. (III. 19, 5.) स्रक्षणेषु ॥ मृक्षणेषु A. B. C.

P. 734. l. 13. (III. 20, 1.) सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सजोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.

P. 735. l. 6. (III. 20, 2.) After जिह्वाः B. reads स्वहिकादिभेदेन त्रिप्रकारा जिह्वाः; C. also had सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः, but in brackets.

P. 735. l. 21. (III. 20, 3.) धर्मरहितस्य तव. C. inserts here अत्र तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्सू-
त्रकृता अग्ने भूरीत्यानेत्या धाम - - छदे निर्दिष्टत्वाच्चदनुसारेण पूर्वं भाष्यकृतो व्याख्यातवन्तः. The whole

passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.

P. 735. l. 23. (III. 20, 3.) अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रद (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृश अनुग्रह) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.

P. 735. l. 25. (III. 20, 3.) संदधुः संप्रयुजिरे A. संदधुः संयुजिरे C. संदधुः संदधिरे किंच संप्रयुजिरे B.

P. 736. l. 20. (III. 20, 4.) वृत्तस्य हंता A. B. वृत्तस्य पापस्य हंता C.

P. 737. l. 24. (III. 20, 5.) एवमेकस्मिन्पादे अकारादटि परतः वकारस्य रुत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिकादेशा उन्नेयाः C. एवमेकस्मिन्पादे अकारादटि फलः । अकारस्यत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिका उन्नेयाः A. एवमेकस्मिन्पादे अकारादटि रुत्वपूर्ववर्णानुनासिका उन्नेयाः B.

P. 738. l. 20. (III. 21, 1.) प्रथमः प्रथम ख्याने प्रथतेस्मान्नितीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेस्माच्चृतीयादय B.

P. 739. l. 1. (III. 21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B. and C. pr. m. संगे A. B.

P. 739. l. 3. (III. 21, 2.) मेदसो मेदोरूपस्य C., but pr. m. वपारूपस्य. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.

P. 739. l. 24. (III. 21, 3.) संतौ भवो भवे छंदसीति etc. संतौ भावः तत्र साधुरिति वा भावे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः A. संतौ भवः तत्र साधुरिति वा भवे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः C. B. : Cf. Rv. I. 15, 12.

P. 741. l. 2. (III. 21, 5.) यद्वा to श्रोतंति added from C.

P. 741. l. 6. (III. 21, 5.) दद दान इत्यस्य लटि डित्वादात्मनेपदं A. दद दान इत्यस्य लुङि डित्वादात्मनेपदं C. sec. m. दद has Átmanep. because it is अनुदात्तेत्, Pāṇ. I. 13, 12. डुदाञ् B.

P. 741. l. 12. (III. 21, 5.) At the end of the 21st Sūkta A. and B. (sec. m.) have खिलं. C. omits the word खिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तं तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 741. l. 25. (III. 22, 1.) सोमं कामयमान यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं A. सोमं कामयमानः इंद्र यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं C. सोमं कामनः इंद्र यस्मिन्नग्नौ सुतं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) तमसं वेगवशादतनशीलं C. यंतसत्यं वेगवशादेतनशीलं A. तं अत्यं वेगन् शाद-तनशीलं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) अश्चमिव. C. inserts after it यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकं.

P. 742. l. 2. (III. 22, 1.) सोमाद्यनेकप्रकारं A. C. सोमाद्यनेकरूपं B.

P. 742. l. 14. (III. 22, 2.) आहवनीयादिरूपतया. C. inserts after it दाहपाकादिकर्तृतया.

P. 742. l. 18. (III. 22, 2.) कृतवानसि त्वेषो added from Ca.

P. 743. l. 13. (III. 22, 3.) इति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्ण्याः प्राणाः । यद्वा धिष्ण्याः स्तुतिः तदहोः प्राणाः । ये धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः C.

P. 743. l. 19. (III. 22, 3.) The text is given from the MSS. of the Śatapatha-brāhmaṇa (Mādhyandina Śākhā). The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धिय इष्णंति या रोचने परस्तातानेप सचते A. B. ते सर्वधियं उष्णंति । तानेप सचते C.

P. 744. l. 2. (III. 22, 3.) ह्रस्वादयः ॥ ह्रस्वत्वादयः A. B. C.

P. 744. l. 12. (III. 22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा,

which are added after पुरीष्यासः, the whole passage as far as सजोपसः has been given from C. A. omits the whole as far as सजोपसः. पुरीष्यासः सिकतामिश्राः चित्वाः अग्नयः प्रवणे-
भिमृत्वननसाधनभूतैरुपादिभिः सहिताः सजोपसः B.

P. 744. l. 16. (III. 22, 4.) प्रयच्छतां A. B. C. प्रयच्छन्ति शेषः Ca.

P. 745. l. 26. (III. 23, 1.) जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः ॥ जूरीमुरी हिंसावयोहान्योः C. pr. m. जृ व्यत्येयन
शतृप्रत्ययः A. B. and C. sec. m.; but there would not be a व्यत्ययः, if शतृ were added
to जृ; nor could the *u* be explained without the addition of बहुलं छंदसीत्युत्वं. Cf.
Rv. I. 117, 7.

P. 746. l. 13. (III. 23, 2.) अलूलुडतां C. अलूहतां A. विलूडतां B.

P. 746. l. 20. (III. 23, 2.) The words from रेवत् to अश्वणे taken from C. B. omits all
from रेवत् to गतिगंधनयोः.

P. 746. l. 26. (III. 23, 2.) द्युयुभ्यां चेति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः C. द्युयुवाभ्यां चेति भोजसूत्रेण प्रत्ययः B.
द्युयुवाभ्यां चेति भोजनसूत्रेण प्रत्ययः A. The Sūtra could not be found.

P. 746. l. 27. (III. 23, 2.) स्वं स्वमभिमत्तं C. स्वं स्वं एतं A. B.

P. 747. l. 9. (III. 23, 3.) प्रघनसाधनत्वेन A. प्रघम° B. मंघन° C.

P. 747. l. 10. (III. 23, 3.) हे देवश्रवाः. C. adds आत्मन आमंत्रणं.

P. 747. l. 12. (III. 23, 3.) वशवर्तो A. C. वशकर्तो B.

P. 748. l. 3. (III. 23, 4.) मनुष्यसंचार C. मनुष्यसंचारण B. In A. the passage is omitted.

P. 748. l. 22. (III. 24, 1.) गाधिसुतो विश्वामित्र A. B. C. गाधिसुतो विश्वामित्र?

P. 749. l. 11. (III. 24, 1.) अस्य लुग्विकरणत्वात्वे न भवतः A. अस्य लुग्विकरणत्वादीत्वेत्वे न भवतः C.
अस्यालुग्विकरणे त्वे न भवतः B.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted from C.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) इलायामीड्यायां ॥ इलायां inserted from C.

P. 750. l. 10. (III. 24, 3.) अग्ने मम मत्संबंधिन्यस्मिन्यज्ञे ॥ अग्ने त्वं मम संबंध्यस्मिन्यज्ञे C. अग्ने मम
संबंध्यस्मिन्यज्ञे A. B.

P. 750. l. 11. (III. 24, 3.) जृशृस्त्वृजागृभ्यः ॥ जागृभ्यः A. B. स्वजागृभ्यः C.

P. 751. l. 26. (III. 25, 1.) तनयोऽसि. C. has after it द्यावापृथिवीभ्यां वा एवं जातां देवाः पर्यगृह्णन्ति
श्रुतेः जातस्याग्नेः परिग्रहाज्जननीवत्तयोर्मातृत्वं इत्यर्थः.

P. 755. l. 3. (III. 26, 1.) विश्वानरोऽग्निः ॥ विश्वानरः कश्चि C. B. विश्वानरः कश्चित् Ca. A.

P. 756. l. 3. (III. 26, 2.) यद्वा स्यदःशब्देनाध्या लक्ष्यते B. यद्वा स्यशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्यद-
शब्देन तद्वाँल्लक्ष्यते C.

P. 756. l. 19. (III. 26, 3.) A. omits all between प्रतिदिनं समिध्यते and अयुंजन् in verse 4.

P. 756. l. 21. (III. 26, 3.) जातो B. आत्मजातो C.

P. 757. l. 16. (III. 26, 4.) चालयंति ॥ बालयंति A. B. चालयंति C.

P. 757. l. 17. (III. 26, 4.) अस्मान्नवेर्निद्वेति A. B. C. The Unādi-sūtra I. 48. is तवेर्णिद्वेति;
Sāyana has changed it to explain the accent. Cf. Rv. I. 35, 4.

P. 757. l. 19. (III. 26, 4.) पृषु सेचने ॥ पृष सेचने C. पृष संधाने A. B.

P. 758. l. 25. (III. 26, 6.) मारुतं तेजो याचामहे. C. has after it यद्वा द्रातं द्रातं वारकं गणं गणं
सप्त गणान् ओजो बलं याचामहे.

P. 759. l. 19. (III. 26, 7.) स त्वेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. स त्वेधात्मानं व्यभजत् आदित्यं द्वितीयं (sec. m., but तृतीयं pr. m.) C. स त्वेधात्मानं विभजत् आदित्यं तृतीयं B. The margin of B. adds अग्निं तृतीयं.

P. 759. l. 20. (III. 26, 7.) अथणमननादिनिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् ° A. अथणमननादिनैरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात् ° C. अथणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.

P. 759. l. 23. (III. 26, 7.) भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.

P. 759. l. 24. (III. 26, 7.) अभिधाय वायात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतां inserted from C.

P. 761. l. 2. (III. 26, 8.) अर्चनीयं. C. adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.

P. 761. l. 6. (III. 26, 8.) सर्वजगच्च पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् C. जगत् पर्यपश्यत् सर्वतः प्राप्ततयादर्शत् B. In A. the passage is omitted.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) उत्सं. C. has after it लुप्तोपममेतत्.

P. 762. l. 2. (III. 26, 9.) अस्मादुदियमिमृदिभ्यकृषिभ्यः A. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः C. अस्मादुदियमिग-दिभ्यः B. अमि is added here as the radical of असं. Instead of गुप्ति, as printed in the Uṇádi-text (ed. Boehtlingk), गुप्ति has been adopted from the MS. of Ujjvaladatta.

P. 762. l. 28. (III. 27, 1.) इति तिस्रः सामिधेयः. The two last words were inserted from C., where however they are struck out sec. m.

P. 763. l. 8. (III. 27, 1.) After अंचति C. adds जारयति.

P. 763. l. 15. (III. 27, 1.) सुस्युरिति. Ca. has after it आग्नेयपक्षे । हेऽग्ने वस्वदर्थमभिद्यवोऽभि-गतदीप्तयो हविष्मन्त आसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिः सहिता वाजा अन्नानि समिल्लक्ष्णानि घृताच्या जुहा सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्वाहानं वै वाज इति देवान[*i*] देवानं । समानमन्यत्.

P. 764. l. 5. (III. 27, 2.) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः. Ca. has after it यद्वा उभयत् छंदसीवनिपाविति वनिप्.

P. 764. l. 25. (III. 27, 4.) शोचिष्केशः ज्वालाकेशः C. शोचिष्केशः दीप्तज्वालः B. In A. no explanation is given.

P. 765. l. 2. (III. 27, 4.) याच्नार्थः ॥ याच्यार्थः A. B. C.

P. 765. l. 8. (III. 27, 5.) घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति A. C. घृतस्य विलयनद्वारा घृतशोधक इति B.

P. 769. l. 12. (III. 27, 13.) वृषु सेचने corrected. वृषी सेचने A. B. C.

P. 769. l. 21. (III. 27, 14.) तद्वत् C. तद्वतो A. B.

P. 770. l. 6. (III. 27, 15.) वृषाणो वृषाणो A. वृषाणो omitted by B. C.

P. 770. l. 7. (III. 27, 15.) आहुतिद्वारा A. C. वृष्टिद्वारा B. sec. m.

P. 772. l. 4. (III. 28, 3.) तिरोहिते सति. Ca. adds पूर्ववृष्टृतीयसवनेऽभिपुतं परेद्युः प्रातःकाले ह्यमा-नमीदृशं सोमं.

P. 772. l. 17. (III. 28, 4.) मार्यंदिने मध्यंदिनसंबंधिनि ॥ मार्यंदिनसंबंधिनि A. B. C.

P. 773. l. 14. (III. 28, 5.) अन्निति तत्र नानुवर्तनात् ॥ अन्निति तत्रानुवर्तनात् A. In C. अन्निति is left out, but supplied in the margin. In B. all is wanting. The quotation seems to refer to Pāṇ. V. 3, 48.

P. 774. l. 18. (III. 29, 1.) प्रजननमग्निजननसाधन C. प्रजननमग्नेर्ज्वलनसाधन B. प्रजननसाधन A.

P. 776. l. 1. (III. 29, 3.) उत्तरवेद्या उत्पन्नो added from C.

P. 777. l. 7. (III. 29, 5.) मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणं inserted from C.

- P. 777. l. 10. (III. 29, 5.) अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां A. C. अग्निपूर्वकत्वात्सर्वमुत्तरक्रतूनां B.
 P. 778. l. 4. (III. 29, 6.) बाह्यालीस्थानेषु C. बाह्यालीस्थानेषु A. बाह्यास्थलीस्थानेषु B.
 P. 778. l. 5. (III. 29, 6.) यामन् यामनि वेगगमने A. C. यामन् याने विशेषवेगगमने B.
 P. 778. l. 7. (III. 29, 6.) तृणानि च A. C. तृणानीव B.
 P. 778. l. 8. (III. 29, 6.) दग्धस्थानानि C. दग्धस्थानानि A. तदंतश्चे स्थानानि B.
 P. 779. l. 8. (III. 29, 8.) उत्तरवेद्या नाभौ B. उत्तरवेद्यां नाभौ A. C.
 P. 779. l. 10. (III. 29, 8.) सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C. sec. m. कृतजन्योपभोगस्य B.

P. 779. l. 23. (III. 29, 9.) The words धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः। एवंविधं are added from C. In A. these and the following words are omitted.

P. 780. l. 20. (III. 29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C. has गृ शब्दे। गृणांतीति गिरः स्तोतारः। पाठः.

P. 781. l. 17. (III. 29, 11.) पा रक्षणे यद् गतौ पातेः क्तिन् A. पा रक्षणे पद् गतौ वा ख्यंतः क्तिप् C. pr. m.; वा is struck out sec. m. पा रक्षणे पद् गतौ पातेः क्तिन् B.

P. 781. l. 27. (III. 29, 11.) हृभृमृस्तृसूभ्य इति ईमनिन् A. B. C. The Uṇādi-sūtra IV. 149. has हृभृमृस्तृगृभ्य इमनिच्. Cf. Rv. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root मृ, सर्वीमन् is formed.

P. 782. l. 23. (III. 29, 13.) अयुवः. The etymological explanation is given only by C. In A. the whole passage is wanting.

P. 782. l. 25. (III. 29, 13.) हर्षाद्द्वस्तद्वयसंपुटेन शब्दं कुर्वति A. Ca. हविर्शब्दं कुर्वति B.

P. 782. l. 26. (III. 29, 13.) हर्षादुद्घोषंति C. हर्षंते घोषंति A. B.

P. 786. l. 22. (III. 30, 1.) प्रयांसीतराख्यपि. C. adds after it धानाकरंभादीनि.

P. 787. l. 2. (III. 30, 1.) सोमपदस्येतरवाक्ये A. B. सोमपदस्योत्तरवाक्ये C.

P. 788. l. 3. (III. 30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वं omitted in C.

P. 788. l. 7. (III. 30, 3.) After तुविकूर्मिः there is a lacuna in A. B., which is supplied by Ca. in the following way: संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋषावान् शतुर्विपयहिंसावान् भवतीति शेषः प्रत्यक्षकृतः। हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उग्रः etc. The passage, however, has been given according to C 2.

P. 788. l. 23. (III. 30, 4.) अच्युतानि द्युतिरहितानि C. अच्युतानि च्यवनरहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.

P. 789. l. 4. (III. 30, 4.) हंतीति A. C. जिघ्रतीति B.

P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) करोषीति यावत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत C.

P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.

P. 790. l. 6. (III. 30, 6.) शत्रूनभिलक्ष्य A. C. अस्मानभिलक्ष्य B.

P. 790. l. 8. (III. 30, 6.) प्रमृणन् हिंसन्. हिंसन् added from C.

P. 790. l. 9. (III. 30, 6.) पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.

P. 790. l. 14. (III. 30, 6.) आभाक्षास्त्रस्य B. ति अभ्याक्षयस्य A. आभाक्षास्त्रीयाम्य C.

P. 790. l. 23. (III. 30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.

P. 791. l. 16. (III. 30, 8.) कंचिदसुरं. C. adds त्वाष्ट्रं वृत्तं.

P. 791. l. 25. (III. 30, 8.) कुण शब्दने A. B. कुण संशब्दने C. The Dhátupáṭha has कुण शब्दोपकरणयोः.

P. 792. l. 6. (III. 30, 9.) अपारां. C. has after it दूडंरुपारां, i. e. दूरपारां.

P. 792. l. 7. (III. 30, 9.) भूमिं सामनां समानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमिं समेनां A.

P. 792. l. 8. (III. 30, 9.) यद्वा सम एव साम A. C. यद्वा सम एव सामनुः B. pr. m. साम sec. m.

P. 792. l. 9. (III. 30, 9.) तस्माद्देव साम इति C. तस्माद्वचसमे A. तस्माद्वचसमे B. pr. m. तस्माद्वे वच साम C 2.

P. 792. l. 10. (III. 30, 9.) साम्यवतीं ॥ साम्यवतीं C. B. साम्यवती Ca. सम्यवती A.

P. 792. l. 12. (III. 30, 9.) तथांतरिखं to आगच्छतु only in C.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) इष गतौ ॥ इषु गतौ A. B. इषि गतौ C.

P. 792. l. 18. (III. 30, 9.) स्तंभु स्तंभन A. B. स्तंभु रोधन C.

P. 792. l. 21. (III. 30, 9.) क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च B. क्षिपपधातोर्ह्रस्वश्च A. क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च C. Cf. Unádi-sūtra II. 59.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात्प्राक् A. B. एतादृशो मेघः पुरो हंतोः हननात् वज्र-प्रहारात्प्राक् C.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) विसिष्टो A. विशिष्टो B. विस्तिष्ठो C.

P. 793. l. 14. (III. 30, 10.) धमतिर्गतिकर्मा. C. has after it सुरः हननात्प्राक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गान्निति.

P. 793. l. 16. (III. 30, 10.) वल्यते ॥ C. adds यद्वा गोर्जात्येकवचनं गवां ब्रजो गोष्ठभूतो वलो नामाक-रोर्दिद्वः तं पुरुहूतं शब्दायमानास्ता गावोऽभ्यगच्छते आच्छाद्यते etc.

P. 794. l. 12. (III. 30, 11.) After शीघ्रमागच्छेति भावः Ca. adds यद्वा संगतानि वाजान्नानि संतरि-क्षादाहृत्यास्मानभि प्रापयेति शेषः.

P. 795. l. 11. (III. 30, 13.) Between वि and वस्त्र्याः Ca. adds पाठः। अन्तोः रात्रेः यामन् यामनि निर्गमने सति विवस्त्र्यास्तमांसि विवासनवत्या उपसः. It is one of the many marginal notes which are found in Ca., but which do not occur in the other C. MSS.

P. 795. l. 13. (III. 30, 13.) उपःकालः Ca. काल A. काले B. C.

P. 795. l. 14. (III. 30, 13.) आगात् व्यपैति तदा A. B. C. आगतः तदा Ca.

P. 795. l. 16. (III. 30, 13.) After इन्द्रस्य तवै, Ca. adds यद्वा महिना महिष्ठा युक्तः आगादिति संबंधः तानीन्द्रस्य कर्म कर्माणि सुकृता सुष्ठु कृतानि पुरुणि बहूनि विद्यन्ते पाठः.

P. 796. l. 3. (III. 30, 14.) यद्यस्मादुदकात्स्नात् स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं ॥ यद्यस्मादुदकात्स्नादुतरं संभृतं संपादितं A. यद्यस्मादुदकात्स्नात् स्वादुत्वकरं संभृतं स्वेन संपादितं Ca. यथा स्मादुदकः स्मा तस्मादुत्वकरं संभृतं स्वेन संपादितं C. यद्यस्मादुदकात्स्नात् स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं B.

P. 796. l. 20. (III. 30, 15.) दुष्टमायुधानि B. दुष्टं माधानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधानि Ca.

P. 796. l. 23. (III. 30, 15.) दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ A. दृहि वृह वृह वृद्धौ A. दृह दृहि वृद्धौ B.

P. 796. l. 28. (III. 30, 15.) After रपिवः A. has रपवचवसिवक्ते; Ca. रपवसिवक्ते; C. पच वच-सिचोपधाया; B. sec. m. रप हिंसायां. Might it be रप वचसि व्यक्ते?

P. 797. l. 14. (III. 30, 16.) After नय Ca. adds शत्रून्वा वशं नय.

P. 798. l. 2. (III. 30, 17.) कियतोऽनिज्ञायमाण C. कियतो भिज्ञायमान B. कियतो भिज्ञायमाण A.

P. 798. l. 24. (III. 30, 18.) After भवेम Ca. adds यद्वा प्रणेतः स्वस्तयेऽस्माकं च । जितस्त्वं यदा महांति बहूनि हवीरूपाख्यन्नानि समासीदसि तदा वयं बृहतो महतो रायो धनस्य संभक्तारो भवेम.

P. 799. l. 14. (III. 30, 19.) गादाभ्यामिष्णुजितीष्णच् Ca. A. गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुच् C. B.

P. 799. l. 16. (III. 30, 19.) सीयुट् आर्द्धधा° A. B. C. सीयुट् सलोपः आर्द्धधा° B. sec. m.

P. 800. l. 4. (III. 30, 20.) प्रख्याने । सिप् ॥ प्रख्याने । किप् A.

P. 800. l. 13. (III. 30, 21.) विदारय before आद्वियस् Ca.

P. 802. l. 3-5. (III. 31, 1.) शासद्वह्निरित्युच्यते B. All between is left out. In C. the commentary on verse 1. and part of verse 2. is omitted.

P. 802. l. 6. (III. 31, 1.) स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति ॥ पुत्रो पुत्रो भवेत्° A. पुत्रो भवेत् B. Ca. Cf. Manu, IX. 127.

P. 802. l. 7. (III. 31, 1.) नष्टं नष्टभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति B. नष्टं नष्टारं पौत्रं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्त्रीकाराद्द्वौहित्वं नष्टभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति A. Ca. After गच्छति A. and Ca. add कर्तृकं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) तत्पतिं ॥ यत् पतिं A. Ca. विट्पतिं B.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) यत्र यस्या दुहितुः B. The first explanation from यत्र यस्मिन्विषये to दुःखापगमात् is given in A. and Ca.

P. 802. l. 16. (III. 31, 1.) तथा स्वशरीरं A. C. तस्यां स्ववीर्यं B.

P. 803. l. 12. (III. 31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तृतीयकं B.

P. 803. l. 14. (III. 31, 2.) वह्निं । अविह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोदृत्वात् अवह्निश्च वह्निः A. Ca. वह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया उदर्यत्वात् अवह्निश्च B. The Commentary to the Nirukta says, वह्निं च बध्वा वोदारं पुत्रं अवह्निं चावोद्री स्त्रियं । तयोर्द्वयोरपि वोद्वोदोः पुत्रयोरन्यतरः etc.

P. 804. l. 2. (III. 31, 2.) जनेर्षिचि ॥ जनेर्लिङि B. जनेर्लेटि C. जने लीट A.

P. 804. l. 10. (III. 31, 3.) कंपमानो ॥ कं भजयमानो Ca. कं भजयमानो A. कंपमानो B.

P. 807. l. 12. (III. 31, 7.) पूढ निरासे A. C. क्षरणे B.

P. 807. l. 16. (III. 31, 7.) सन्निधौ B. C. सन्निधौ Ca. सन्निधौ A.

P. 807. l. 25. (III. 31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्वमिति प्रतिमानं B. C.

P. 809. l. 15. (III. 31, 10.) ते व्याप्तावतिष्ठ ॥ ते व्याप्ता वर्तिताः A. ते व्याप्ता वर्तिताः B. ते व्याप्तावतिष्ठ C.

P. 809. l. 23. (III. 31, 10.) घुष संशब्दने A. C. घुषिर विशब्दने B.

P. 810. l. 9. (III. 31, 11.) क्रमेणासु वसतीति A. B. क्रमेण हविरासु भवतीति Ca. क्रमेण हविष्यासु वतीति C.

P. 810. l. 15. (III. 31, 11.) स्वार्थे घप्रत्ययः Ca. स्वार्थे वृषेदरादत्वात् घप्रत्ययः A. स्वार्थे पृषोदरादित्वात्स्वार्थे घप्रत्ययः C. स्वार्थे पृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः B.

P. 811. l. 3. (III. 31, 12.) अंतरिक्षेण विष्कभंतो A. B. अंतरिक्षेण यज्ञेन वा विष्कभंतो Ca.

P. 811. l. 5. (III. 31, 12.) After अस्यापयन् Ca. adds यज्ञैरेव लोकस्थितिरिन्द्रस्य च वृद्धिरिति कीर्तित.

P. 811. l. 8. (III. 31, 12.) Between रोधने and इति निपातनात् all is omitted in A. B.

P. 811. l. 21. (III. 31, 13.) धात् । अकरोत् B. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.

P. 812. l. 12. (III. 31, 14.) प्रापयामः ॥ प्रापयामः हे Ca. प्रापयामहे C. प्रायामहे A. याचामहे B.

P. 814. l. 8. (III. 31, 17.) कृष्णे ॥ C. adds कृष्णा चाकृष्णा च कृष्णे.

- P. 814. l. 9. (III. 31, 17.) चनुगतयः ॥ C. adds यद्वा चनुगतयसः चनुकर्मण इत्यर्थः.
- P. 815. l. 20. (III. 31, 19.) सन्यसे to इत्यर्थः added from C.
- P. 816. l. 20. (III. 31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशत् Ca.
- P. 816. l. 23. (III. 31, 21.) Before ब्रजे गाः etc. Ca. adds द्वापयद्वाद्य गा निरगमयदित्यर्थः.
- P. 820. l. 2. (III. 32, 5.) After हर्षश्च B. adds हरितवर्णाश्चोपेत.
- P. 820. l. 21. (III. 32, 6.) वधेन युद्धेन A. B. C. वधेनायुधेन?
- P. 821. l. 17. (III. 32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.
- P. 826. l. 4. (III. 32, 14.) Before आह्वयंति Ca. adds धारणार्थं. The passage is left out in A.
- P. 826. l. 23. (III. 32, 15.) तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि ॥ तं सोमं added from C.
- P. 827. l. 14. (III. 32, 16.) सखिभ्यः सखिभिः. Ca. inserts सखीभूपर्वतैर्हृदीकृतमपि गव्यं गोसंबन्धि-
नमूर्ध्वं गणमारुजः आभग्नवानसि यदा वलेन रुद्धा गाः जेतुमंगिरसां कृते प्रवृद्धोऽसि तदा सर्वेऽपि त्वां न वारयंतीत्यर्थः.
- P. 828. l. 12. (III. 33, 1.) संभेदमाययावनुययुरितरे । अथ A. C. संभेदमागतोत्तिरीषुः B.
- P. 828. l. 26. (III. 33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after
विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृत्तेर्मुमूर्षोर्विसिष्टस्य पाशा अस्यां व्यपाश्यंत. Cf.
Durga's Commentary on Nir. IX. 26: विपाशनाद्वा । किमस्यां व्यपाश्यंत । पाशा अस्यां व्यपाश्यंत
वसिष्ठस्य मुमूर्षतः । वसिष्ठः किल निममज्जास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशोकात्तः पाशैरात्मानं बद्धा । तस्य किल ते पाशा अस्यां
व्यपाश्यंत व्यमुच्यंतोदकेन.
- P. 833. l. 14. (III. 33, 7.) Ca. adds at the beginning of the verse इदमृषेर्वाक्यं.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) यत्संवादात्मकं ॥ Ca. has after it इन्द्रमाहात्म्यप्रकाशनरूपं वा.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) नोऽभीत्य ॥ नोधिष इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.
- P. 836. l. 22. (III. 33, 11.) उत्तीर्णा भवेयुः ॥ Ca. adds तथा कुर्विति शेषः.
- P. 837. l. 14. (III. 33, 12.) Ca. has at the beginning इदमुत्तीर्णस्य विश्वामित्सस्य वाक्यं.
- P. 838. l. 6. (III. 33, 13.) पूर्वमुत्तिरीषुर्विश्वामितो नदीरुक्ताधुनोत्तिरीषुः A. B. पूर्वमुत्तीर्णो विश्वामितो
नदीरुक्ताधुनोत्तिरीषुः C.
- P. 838. l. 7. (III. 33, 13.) युगकीला deest in A. B. C. युगकंट C. युगकंट A. युगकड B.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) वावृधानो वर्धमानो A. Ca. वावृधानो वर्धयमानो C. वावृधानो वर्धन-
शीलो B. marg.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) भूरिदातः । दायते etc. A. C. भूरिदातो बहुच्छेदनसाधनयुक्तः B. marg.
- P. 839. l. 19. (III. 34, 1.) आपृणत् । सर्वतोऽन्तर्पयत् C. आपृणत् । स्वप्रकाशेन पूरितवान् B. marg.;
omitted in A.
- P. 840. l. 10. (III. 34, 2.) नहेर्हलोपश्च ॥ महेर्हलोपश्च A. B. C.
- P. 841. l. 13. (III. 34, 2.) धेना जिगातीत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः. In the passage quoted by
Śāyana धेना is ādyudātta, as it ought to be, if निच्च is anuvṛitta.
- P. 842. l. 3. (III. 34, 4.) कृपृभ्यां कित्. This Sūtra does not exist in the Uṇādi-
sūtras; cf. III. 148.
- P. 844. l. 24. (III. 34, 8.) धिया स्तुत्या रणयंतः स्तोतारः A. B. धिया स्तुत्या कर्मणा वा रणं येषां ते स्तोतारः Ca.
- P. 845. l. 2. (III. 34, 8.) ससान तत्तल्लोकवाग्निभ्यो ददौ A. ससान लोकवासिभ्यो ददौ B. ससान
तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ C. ससान असुरेभ्यः समाहृत्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकवासिभ्यो ददौ Ca.

- P. 848. l. 19. (III. 35, 3.) विघसं A. C. व्यघासं Ca. यवसं B.
- P. 849. l. 12. (III. 35, 4.) समानप्रसिद्धी ॥ Ca. inserts before it वेगबलयोः.
- P. 849. l. 14. (III. 35, 4.) सुष्ठुद्वारं A. B. C. सुखकरं Ca.
- P. 853. l. 23. (III. 36, 1.) सुते सुते ॥ Ca. has after it परोऽर्द्धैर्चः परोऽर्द्धकृतः.
- P. 857. l. 4. (III. 36, 6.) रथ्येव रथिन इव ॥ Ca. adds गंतव्यं देशं.
- P. 857. l. 6. (III. 36, 6.) लताखंडरूपोऽल्यः सोमः A. लताखंडोपेतः सोमः Ca. लताखंडपाल्यः सोमः C.
- लताखंडजः सोमः B.
- P. 861. l. 24. (III. 37, 4.) आकृषंति ॥ आकृषति A. B. C.
- P. 863. l. 2. (III. 37, 7.) पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं ॥ पृतनाज्यं deest in A. B. C.
- P. 863. l. 26. (III. 37, 9.) निपादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु A. B. वक्षुरादिषु स्थानेषु Ca.
- P. 865. l. 13. (III. 38, 1.) काष्ठं संस्करोति A. B. रथं संस्करोति Ca. The same has after तद्वत् the words अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रथं न तद्वेवेति निगमः.
- P. 867. l. 21. (III. 38, 4.) आच्छादयन् added from Ca. B. has धार्यमानः.
- P. 867. l. 24. (III. 38, 4.) महदाश्रयोपेतं A. B. महदाश्रयोपेतं C.
- P. 868. l. 10. (III. 38, 5.) Before वृषभः A. B. C. (but not Ca.) have तयोः पूर्वः.
- P. 870. l. 8. (III. 38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.
- P. 873. l. 11. (III. 39, 3.) शस्त्रादीनि कर्माणि ॥ Ca. adds यद्वा वपूंषि रूपाणि.
- P. 875. l. 13. (III. 39, 6.) उत्साविण्यां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविण्यां गवि B. उत्सावि गवि A. C.
- P. 882. l. 18. (III. 41, 2.) स्तीर्णमभूत् ॥ स्तीर्णं मरुतं A. स्तीर्णमत Ca. स्तीर्णं मरुत् C. स्तीर्णं B.
- P. 886. l. 21. (III. 42, 2.) नृमन ॥ नृत मन B. नृनमन A. नृनमन C.
- P. 887. l. 20. (III. 42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B. sec. m. निधने A. C.
- P. 889. l. 15. (III. 43, 1.) ऽप्यावपनीयं added from Ca.
- P. 889. l. 22. (III. 43, 1.) आ अभिलक्ष्य ॥ अनु अभिलक्ष्य A. B. C.
- P. 890. l. 14. (III. 43, 2.) करणे supplied from C.
- P. 891. l. 14. (III. 43, 4.) अथ धानावत्. After अथ Ca. has परोक्षस्तुतिः.
- P. 891. l. 23. (III. 43, 5.) After हे इन्द्र कुवित् Ca. adds अत्र कुविच्छब्दः कदा इत्यर्थे वर्तते बहुवाची वा.
- P. 895. l. 20. (III. 44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणापहारं B. प्रहारकं A.
- P. 896. l. 5. (III. 44, 5.) अभिषुतं सोममपावृणोत् ॥ अभिषुतमपावृणोत् A. B. C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) श्रुत्या A. B. श्रौते C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) स्मार्तं C. शास्त्रं A. B.
- P. 896. l. 24. (III. 45, 1.) अतिगच्छंति ॥ अभिगच्छंति A. B. C.
- P. 909. l. 16. (III. 49, 2.) युद्धमासाद्य B. युमासाद्य A. युद्धस्य मध्ये C.
- P. 909. l. 18. (III. 49, 2.) न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः ॥ न कोऽप्यस्तीत्यर्थः A. B. C.
- P. 910. l. 3. (III. 49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा सहायवान् बलवान् B.
- P. 910. l. 23. (III. 49, 4.) पृष्टः ॥ Ca. adds व्याप्तः.
- P. 916. l. 4. (III. 51, 3.) सत्तासाहं शत्रूणामेव हंतारं A. B. सत्तासाहं सत्यमेव शत्रूणामभिभवितारं C.
- P. 919. l. 22. (III. 51, 9.) इदमनु अनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. इदमनु अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca.
- इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.
- P. 923. l. 1. (III. 52, 6.) After महय Ca. adds संभावय.

P. 924. l. 9. (III. 53, 1.) ससर्पैर्ये ॥ ससर्पैर्ये A. B. ससर्पैर्ये C. and the Anukramanī.

P. 925. l. 1. (III. 53, 2.) हारियोजनस्य added from C.

P. 925. l. 26. (III. 53, 3.) दास्य A. C. वदस्य B.

P. 926. l. 13. (III. 53, 4.) Ca. adds after तत्र गृह एव the words यत्र ते जाया तिष्ठति.

P. 927. l. 5. (III. 53, 5.) अत्र स्थितौ रासभस्य हेपार्यं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं C. वाजिनः अश्वाः तेषां विमोचनं अत्र स्थितौ रासभस्य शब्दयुक्तस्य रथस्य B.; omitted in A.

P. 927. l. 19. (III. 53, 6.) यद्वा सुखं सुखणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.

P. 927. l. 25. (III. 53, 6.) Instead of प्रत्ययस्य (C.) A. has गव्ययसी, B. गव्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner: यद्वा रणो रमणीयः । वशिख्योरुपसंख्यानमित्यप्.

P. 930. l. 26. (III. 53, 12.) स्तावयामि C. स्तामि A. B.

P. 932. l. 2. (III. 53, 14.) शूद्रापत्नैश्च C. शूद्रवित्रैश्च A. B.

P. 932. l. 3. (III. 53, 14.) पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नैचाशाखं A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशाखः । तत्संबन्धिधनं नैचाशाखं C.

P. 932. l. 7. (III. 53, 14.) प्रेम्सवो वा A. C. प्रेम्सा वा B., which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhāshya.

P. 932. l. 8. (III. 53, 14.) घरणं A. C. हरणं B. हर्म्ये Nirukta.

P. 932. l. 11. (III. 53, 14.) तत्स्यं A. B. तस्यं C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378. and MS. Paris.) have तत्स्यं; Roth's edition gives तत्संभे.

P. 932. l. 17-20. (III. 53, 15.) The Ślokaś are taken from C. They are to be found in Shadguruśishya's commentary on the Anukramanī.

P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) The commentary on verses 21—24. was omitted by the writer of A 2. The copyist of MS. Pada 1. omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Páda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishṭha, Vasishṭha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एष शब्दः (लोभः) सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक् अहं च कापिष्ठलो वसिष्ठः अतस्तां न निर्व्रवीमि ॥ In the Anukramanī also it is said, अन्त्या अभिशापार्थाः । ता वसिष्ठद्वेषिण्यः । न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । and Shadguruśishya adds the following quotation from Śaunaka's Brihaddevatā to the same effect:

शतधा भिद्यते मूर्खो कीर्तनेनⁱ श्रुतेन च । तेषां बालाः प्रमीयन्ते^k तस्मान्नास्तु न कीर्तयेत् ॥

P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) पुरा खलु only in C.—P. 936. l. 1. केनचित्करणेन only in C.—P. 936. l. 2. ऋग्भिः only in C.—P. 936. l. 2. अभिशापरूपास्ता only in C.—P. 936. l. 9. शौर्यवन् only in C.—P. 936. l. 10. यातयति to लुक् only in C.—P. 936. l. 13. प्रशस्यतराभिः only in C.—P. 936. l. 13. द्वेषो only in C.—P. 936. l. 15. पंचवृत्तिः only in C.

ⁱ कीर्तितौ च MS. E. I. H. 1823. कीर्तनेन 2396.

^k प्रमीयन्ते E. I. H. 1823. प्रमायन्त 2396.

P. 936. l. 22. (III. 53, 22.) विच्छद् उपमार्थः । यथा परशुं only in C.—P. 936. l. 23. शास्मली B. —P. 936. l. 25. प्रयस्ता आपहता B. हे प्रयस्तापहता C.—P. 936. l. 26. केनं मुखात् B. पतुमुखात् C.

P. 937. l. 6. (III. 53, 23.) पुरा खलु only in C.—P. 937. l. 6. प्रयात् B. प्रापत् C.—P. 937. l. 6. मौनिनं only in C.—P. 937. l. 8. मंत्रगणसामर्थ्यं C. मंत्रसामर्थ्यं B.—P. 937. l. 9. पशु मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुभिः वाङ् (perhaps पशुमिव यज्ञे) मन्यमानाः C. B. has only पशुवत् मन्यमानाः.—P. 937. l. 11. एवं to नार्हतीति only in C. यसिष्ठं धिक्करोति B.—P. 937. l. 12. नावाजिनमिति C. अवाजिनं मूर्खं B.—P. 937. l. 12. अवाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं C.—P. 937. l. 14. तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तदा only in C.

P. 937. l. 22. (III. 53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानंति शिष्टैः सह C. प्रपित्वं प्रगमनं तिशिष्टैः सह B.—P. 937. l. 25. चरंति B. चारयंति: Ca. व्यापयंति: C.

P. 940. l. 6. (III. 54, 4.) अद्यतनाः C. अन्यतराः B., wanting in A.

P. 940. l. 18. (III. 54, 5.) C. has after प्राप्नोति the words केन मार्गेण देवास्तर्पयितव्या इति.

P. 940. l. 22. (III. 54, 5.) After इत्यभिप्रायः C. adds दिव एषा पृथक्स्तुतिः.

P. 941. l. 12. (III. 54, 6.) सहास्तां तौ व्येतां ॥ सहास्तां तौ ख्येतां Ca. सहास्तां तौ व्येतां C. सह स्तां तौ च्येतां A. सह स्तां तौ व्येतां B.

P. 942. l. 1. (III. 54, 7.) परस्परं वृत्तः. C. has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.

P. 945. l. 14. (III. 54, 13.) After द्योतमानाः C. adds द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.

P. 947. l. 8. (III. 54, 16.) After चारु नाम Ca. has नासत्याविति नामरूपं च.

P. 951. l. 14. (III. 55, 1.) After महदैश्वर्यं Ca. has बृहदेवतायामेव सूक्तं । अस्तौद्विश्वात्मना सर्वान्मन्यमानः परं पदं । देवानाममुखं तदेकं महदितीरयन्निति.

P. 954. l. 22. (III. 55, 8.) आऽयत् MSS. आयत् Sáyaṇa.

P. 954. l. 24. (III. 55, 8.) Ca. has at the beginning of the verse अत्र दावाग्निवादः.

P. 957. l. 13. (III. 55, 13.) Ca. after निहितमकरोत् adds the words यद्वा कया भुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्थानीयं मेघं निन्दे । धारयति । न ज्ञायते । वर्षाकाल एव केवलं दृश्यते मेघः.

P. 958. l. 13. (III. 55, 15.) असाधारणलिङ्गेनेति C. असाधारणसङ्गेनेपि B. असाधारणसङ्गेनोत A.

P. 959. l. 17. (III. 55, 17.) लोके हि A. C. यथा B.

P. 960. l. 3. (III. 55, 18.) After शूरस्येन्द्रस्य Ca. has सूर्यस्य वा.

P. 961. l. 18. (III. 55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 963. l. 10. (III. 56, 1.) यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं added from C.

P. 963. l. 11. (III. 56, 1.) अन्यययितुं A. B. C.

P. 968. l. 1. (III. 57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्यानृतविवेकवान् C.

P. 969. l. 9. (III. 57, 3.) धेनवो A. B. नवप्रसूता गावः C.

P. 970. l. 2. (III. 57, 4.) मनवे मनुष्यं C. मनवे अनुष्ठानं A. B.

P. 970. l. 14. (III. 57, 5.) After प्रेर्यते C. adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरुची । सहत इन्द्रादीनंचति पूजयतीत्युरुची । जिह्वा वाक् देवेष्वाम्नाहानार्थं प्रेर्यते.

P. 972. l. 26. (III. 58, 3.) किं deest in MSS.: cf. Rv. I. 118, 3.

P. 975. l. 3. (III. 58, 7.) After अहि तिरोहिते Ca. inserts अहि भवं अह्वं । पूर्वेषु स्मृतीयसवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले.

- P. 978. l. 9. (III. 59, 3.) After वरिन् Ca. adds उरुतरे.
- P. 981. l. 11. (III. 60, 1.) तेषां भावो A. B. तेषां समूहो C.
- P. 984. l. 8. (III. 60, 5.) बप्सति ॥ बभसति A. B. C.
- P. 984. l. 15. (III. 60, 5.) भसेर्गेदेति ॥ भासरादेति A. B. भसेर्गेति C. गस Ca. The rule does not occur in the Upādi-sūtras.
- P. 984. l. 24. (III. 60, 6.) After अहानि Ca. adds सौत्यानि.
- P. 986. l. 1. (III. 61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिस्तरुणीत्युपमा B.
- P. 987. l. 3. (III. 61, 3.) From मार्गः to चाविति दीर्घः the text is taken from Ca.
- P. 987. l. 22. (III. 61, 4.) शेलुक् ॥ सा लुक् A. मोलुक् B. सोलुक् C.
- P. 988. l. 18. (III. 61, 6.) ह्यलोकात् A. B. C. ह्यलोकादुद्वच्छंती Ca.
- P. 989. l. 11. (III. 61, 7.) Before सर्वत्र Ca. has स्वतेजोभिः.
- P. 990. l. 1. (III. 62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca. has बाध्यमानाः.
- P. 990. l. 7. (III. 62, 1.) अन्यस्मै देवाय न तुज्याः ॥ अन्यस्मै देवाय मायं तुज्याः A. B. C. अन्यस्मै देवाय तुज्याः Ca.
- P. 991. l. 7. (III. 62, 3.) From यद्वा हूयते to हविरिति inserted from C.
- P. 991. l. 11. (III. 62, 3.) After पालयतु Ca. adds यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति.
- P. 993. l. 5. (III. 62, 9.) अत्र सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B. : cf. Pāṇ. I. 3, 29, 3.
- P. 993. l. 8. (III. 62, 10.) The whole passage from दोषो आगात् to द्वे आ विश्वदेव omitted in A. and B.
- P. 993. l. 15-17. (III. 62, 10.) Ca. has the following various readings: it adds सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य after तत्तस्य; द्योतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B. give after स्वयंज्योतिः.
- P. 993. l. 22. (III. 62, 10.) From ध्येयतया to धीमहि inserted from Ca. P. 993. l. 24. धीशब्दस्य कर्मपरत्वे deest in A. B.
- P. 995. l. 1. (III. 62, 14.) After द्विपाद्वा Ca. adds प्रजाभ्यः.
- P. 996. l. 7. (III. 62, 17.) युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा ॥ वां दक्षं धनं बलं वा A. B. युवां दक्षस्य धनं बलं वा C.

I CANNOT conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assist-

ance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Rāja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by Sáyana, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-bráhmana*, *Áśvaláyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of Sáyana's Commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sáma-veda*,

Dr. Weber's Yajur-veda, valuable treatises on the Grihya-sûtras by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the Rig-veda we have suffered one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pali scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purâna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death

the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. ‘What will Burnouf say?’ was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसंहिता

शर्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामनुमत्या च

उत्तररणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९११ वर्षे

॥ द्वितीयाष्टकादि तृतीयाष्टकचतुर्थीध्यायेकादशवर्गपर्यंतं ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे कांडे साकल्येनोपवर्णिता ।
अत ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंश-
त्यनुवाकाः । तेषु कदित्येत्यष्टादशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पांतमिति
द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेरिति परिभा-
षया कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो
वैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका । अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ओं प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळहुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोषसुरस्य वीरैरिषुध्येवं मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

ओं प्र । वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळहुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन् ऋत्विजो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं
पातय्यं वा यज्ञं यागसाधनमंधोऽन्नमाज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुत् दुःखं
तद्धेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयिषे । एतन्नामकाय देवाय मीळहुषे फलस्य

वर्षिचे तदर्थं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेष्टुध्येव । इष्टुध्या शत्रून्यथा
निरस्यति तथा वीरैरमित्राणां विविधमीरकैर्वीर्यैर्पेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः
सह दिवो द्युलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसि-
तव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं । तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्योर्द्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान्मरुतश्चास्तोषि । स्तौमि ॥ पातं ।
पातमित्यत्र पातेः शत्रु पिबतेवौणादिको ऋः । मीळहुषे । दाश्वान् साह्या-
निति क्रसुप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शसिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तोषि ।
स्तौतेश्छांदसो लुङ् । इष्टुध्येव । इष्टवो धीयंतोऽचेतीष्टुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति
दधातेः किः । कृत्स्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तूरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुहशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तूरीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽहशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्नानं ववृधध्या वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भ-
वति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैर्विदाने
ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्नानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छ-
तमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनो-
पायाज्ज्ञानत्यौ भवतमिति शेषः । उषासानक्ता । उषासोषसः । पा० ६. ३. ३१. ।
इति पूर्वपदस्योषासादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथ केवलोषा
उच्यते । स्तूरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छन्नो वादित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णे
रश्मिभिर्युतं विततं विशेषेण संबद्धमत्कमत्कं संततं वा रूपं वसानाच्छादयंती
धारयंती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुहशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी
रश्मिभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिं पालयत्वित्यर्थः ।
यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्येजो
निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तूरीः । अवितृस्तृ इतीकारप्रत्ययः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

म॒म॒तु नः॒ परि॑ज्मा वस॒र्हा म॒म॒तु वातो॑ अ॒पां वृष॑णान् ।

शि॒शी॒तमि॑न्द्रा॒पर्व॑ता यु॒वं न॒स्तन्नो॒ विश्वे॑ वरि॒वस्य॑न्तु दे॒वाः ॥ ३ ॥

म॒म॒तु । नः॒ । परि॑ज्मा । वस॒र्हा । म॒म॒तु । वातः॑ । अ॒पां । वृष॑ण॒ऽवान् ।

शि॒शी॒तं । इ॒न्द्रा॒पर्व॑ता । यु॒वं । नः॒ । तत् । नः॒ । विश्वे॑ । वरि॒वस्य॑न्तु । दे॒वाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हन्ताग्निः । अथवा वसर्हा वासाहो वासरस्य गमयिता परिज्मा परितो गन्तादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृष्ट्युदकानां वृषणान् वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममत्तु । किञ्च हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यः । तौ युवं युवां नोऽस्मानस्मद्भुवि वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुरुतं । शोधयतमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यन्तु । प्रभूतमन्नं दातुमिच्छन्तु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हर्षे । अन्तर्भावितव्यर्थाल्लोटि छांदसो विकरणस्य श्रुः । द्विवचनं । शिशीतं । ई हल्यघोरितीत्वं । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒त॒ त्या मे॑ य॒शसा॑ श्वे॒त॒नायै॑ व्यं॒ता पा॑न्तै॒शिजो॑ हु॒व॒ध्वै ।

प्र वो॒ नपा॑न्त॒मपां॑ कृ॒णु॒ध्वं प्र मा॑तरा॒ रास्मि॑न॒स्यायोः॑ ॥ ४ ॥

उ॒त॒ । त्या । मे॒ । य॒शसा॑ । श्वे॒त॒नायै॑ । व्यं॒ता । पा॑न्ता । औ॒शिजः॑ । हु॒व॒ध्वै ।

प्र । वः॒ । नपा॑न्तं । अ॒पां । कृ॒णु॒ध्वं । प्र । मा॑तरा । रा॒स्मि॑न॒स्य । आ॒योः॑ ॥ ४ ॥

औशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वोच्यते । तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्ता पिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावश्चिनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः । तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावश्चिनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्या उषसः । तत्संबन्धिनि काले । उषःका-

लीनाह्वानाय यजेयमिति शेषः । हे ऋत्विजः । वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपातं नपातयितारं तासां नप्पारं वाग्निं । अद्भ्य ओषधिवन-
स्पतयः । ताभ्योऽग्निरित्यपां नप्तृत्वमग्नेः । तं देवं प्रकृणुध्वं । करोतिरत्र क्रिया-
सामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः । किंच
रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य
रास्प इति भवति । तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता ।
तस्यायोस्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवते
अपि प्रकृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छांदसः । प्रवर्षणध्व-
नियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मात्रावहोरात्रे प्रकृणुध्वं ॥ व्यंता पांता ।
उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्वै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूणे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्युं । औशिजः । हुवध्वै । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूणे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽतातिं । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवा औशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रुवण्युं रवणीयं शब्द-
नीयं शंसं स्तोत्रमाहुवध्वै युष्मदाह्वानायाच्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि ।
यद्वाचाप्यश्विनावोच्येते । तस्मिन्पक्षे बहुवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो
युष्मान् घोषेव । एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वश-
रीरगतत्वयोगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकर्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः ।
हे देवा युष्मत्संबन्धिने दावन आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूणे पोषका-
यैतन्नामकाय देवायापि । आकारस्याडोऽनुनासिकश्छंदसीति प्रकृतिभावः ।
अच्छाभिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि । वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् ।
वच उमित्युम् । किंच । अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय । स्तौमि
तमेवाग्निं ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदर्ने विश्वतः सी ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेचा सिंधुरङ्गिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सदर्ने । विश्वतः । सी ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेचा । सिंधुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा । एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवामिमेमानि हवास्स-
दाहानानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्सदाहानं उतापि च सदर्ने यागगृहे
विश्वत उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्स्तोत्रमपि श्रुतं । शृणुतं । किंच
श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्सदाहानस्य सम्यक्-
श्रोता सिंधुर्जलाभिमानी देवः सुक्षेचा सुक्षेचाण्यङ्गिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः ।
यद्वास्सन्क्षेचाण्यङ्गिः सुक्षेचाणि सस्यादिसमृद्धानि कुर्वन् नो हवं शृणोतु ।
सुक्षेचत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः ।
श्रुतमित्यत्र बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवां । शता । पृक्षऽयामेषु । पजे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः
संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां
संबन्धिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पजे कक्षीवति मयि पृक्षयामेषु । पृक्ष इत्य-
कारांतोऽप्यस्ति । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्त-
भूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेतौ
प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पजे च मय्येव दधानाः प्रीतिं धार-
यंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानासोऽवरुंधाना अस्मा-
स्वेव स्थापयंतः । यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानासः कृतामेव

पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वतोऽग्मन् । आगच्छंतु ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्तिन् ।
मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादिवाच्छपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
अग्मन् । गमेच्छादसे लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥

॥ अथाष्टमीमृचमाह ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पजेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः ।
तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं
देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबंधोपेता मनुष्या
वयं कक्षीवंतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम ।
त्वद्दत्तं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यश्च
देवसंघः पजेभ्योऽंगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । पज्जा वा अंगिरस इति श्रुतेः ।
तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वाभवति ।
यद्वैको मत्वर्थीयप्रत्ययश्छादसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वान्नेन तद्वाभवतीत्यर्थः ।
यश्च देवसंघोऽश्वावतो बहुभिस्तद्वत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः
प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः ।
वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य मंत्रे सोमाश्चेत्यादिना
मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदी होत्राभिर्ज्ञतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यश्चाक्षण्याधुक् चक्रेण मार्गेण दुह्यति । अन्यथाप्रकारेण दुह्यति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसान् न सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्राम्यान्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्षण्या द्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यस्मिन् व्याधिं हृदये स्वचित्ते निधत्ते । स्थापयति । अनुष्ठातृणां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । लिंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः । वाङ्मामैतत् । स्तुतिवाग्भिरीमेनं सोमरसमाप । व्याप्नोति । स्तुवन् सोममभिषुणोतीति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः ॥ अभिधुक् । दुहेः सत्सुद्विषेति क्तिप् । संहितायां भष्भावश्छांदसः । ऋतावेत्यत्र छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्चवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दंसुजूतः । शर्धऽतरः । नरां । गूर्तऽश्चवाः ।

विसृष्टऽरातिः । याति । बाळ्हऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सद । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंत्रावसानोक्तलक्षणी युष्मत्पूजको जनो दंसुजूतो दांतैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः । अत एव नरां नराणां शर्धस्तरोऽतिशयेनाभिभविता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्चवा उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा । विसृष्टरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः । एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु ब्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान्महतोऽपि नहुषः । मनुयनामैतत् । मनुयान् शत्रून्प्रति बाळ्हसृत्वा भृशं सर्ताशंकितगमनः सन् सदमित् सदैव याति । गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्चवाः । गुरी उद्यमने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्यृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः ।

सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बाळ्हमृत्वा । सतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
कृनिप् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध॒ ग॒म॒न्ता॒ नहु॒षो॒ हवँ॑ सू॒रेः श्रो॒ता॒ राजा॒नो अ॒मृ॒तस्य॑ म॒द्राः ।

न॒भो॒जुवो॑ यन्नि॒रवस्य॑ राधः॒ प्रश॑स्तये म॒हिना॑ रथ॒वते ॥ ११ ॥

अध॒ । ग॒म॒न्त॒ । नहु॒षः । हवँ॑ । सू॒रेः । श्रो॒त॒ । रा॒जा॒नः । अ॒मृ॒तस्य॑ । म॒द्राः ।

न॒भः॒ऽजुवः॑ । यत् । नि॒र॒वस्य॑ । राधः॒ । प्र॒ऽश॑स्तये । म॒हि॒ना । रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्येश्वरा वा हे मद्रा मादयितारो यूयममृतस्या-
मरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यत्र बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध अथ श्रवणानंतरं गमन्त । आगच्छत । गमेश्छांदसो
लट् । मध्यमबहुवचनस्य व्यत्ययेन तः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । गमहने-
त्युपधालोपः । किमर्थमागमनं । उच्यते । नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यद्य-
स्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकांतररहितस्य । अथवा निर्गतो
मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते रथवतो यजमा-
नस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महिना महिम्ना माहात्म्येन । मकारलोपश्छांदसः ।
तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविल्क्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये । प्रशंसितुं
कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

॥ अथ द्वादशीमृचमाह ॥

ए॒तं श॒र्धं॑ धा॒म॒ यस्य॑ सू॒रेरित्य॑वोच॒न्दश॑तयस्य॒ न॒शे॑ ।

द्यु॒म्नानि॑ येषु॒ व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॑श्वे स॒न्व॑न्तु प्र॒भृथे॑षु वा॒जं ॥ १२ ॥

ए॒तं । श॒र्धं॑ । धा॒म॒ । यस्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒चन् । द॒श॑ऽतयस्य । न॒शे॑ ।

द्यु॒म्नानि॑ । येषु॒ । व॒सु॑ऽता॒तिः । रा॒रन् । वि॒श्वे । स॒न्व॑न्तु । प्र॒ऽभृथे॑षु । वा॒जं ॥ १२ ॥

यस्य सूरेर्हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबंधिनो दशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन

दशावयवस्यान्नस्य नंशे प्राप्त्रये वयमाहूताः स्म । तस्मै यजमानायैतमिदानीं
 दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम ।
 विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः । धाम । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् ।
 वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् । येषु देवेषु द्युम्नानि द्योत-
 मानान्यन्नानि वसुतातिर्वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्मेव वा रारन् ।
 रमंते भृशं । तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुद्भृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
 दात्तत्वं । यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं । ते
 विश्वे सर्वे देवाः प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वंतु । ददंतु । प्रयच्छंतु ।
 षणु दाने । यद्वा । यस्य सूरः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य
 सोमस्य प्राप्त्रये वयमाहूताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं
 तस्मात्प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वंतु । संभ-
 जंतां । वन षणु संभक्तावित्यस्य व्यत्ययेनोप्रत्ययः । कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुता-
 तिर्वसूनां हविलंक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः ।
 द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् । ददति । रा दाने । लेटि छांदसः शपः
 श्रुः । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवा-
 भ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

॥ त्रयोदशीमुचमाह ॥

मंदामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पंच बिभ्रतो यंत्यन्ना ।

किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋजते नृन् ॥ १३ ॥

मंदामहे । दशतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । बिभ्रतः । यंति । अन्ना ।

किं । इष्टाश्च । इष्टरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदामहे । स्तुमो वयं देवान् । मदि स्तुतौ । इदित्त्वानुम् । किमर्थं । दशतयस्य
 धासेर्दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्मात् द्विः पंच दशविधा-
 न्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंविधमन्नं धारयंतो दश
 चमसाध्वर्यवो यंति । होमाय गच्छंत्याहवनीयं प्रति । यद्वाश्चमेधिकानि दशान्नानि
 जुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धार-
 यंतो यंति यदा तदा मंदामह इति । न चेष्टाश्चप्रभृतीन्यष्टृन्विहाय कस्मादस्मान्प्र-

त्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तारकान् । तरतेरौणादिक उसिः । नृन्
नेतृन्कर्मणां । एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा किमृजते ।
किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः
पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च न प्रसाधयन्ति । यद्वा येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता
देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान्तरुषः शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वा-
हकानस्मानिष्टाश्चादयः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

हिरण्यकर्णे मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्त्राश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽग्रीवं । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्य । आ । जग्मुषीः । आ । उस्त्राः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं । एतद्वयं
सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं । एवं सर्वागाभरणयुक्तमर्ण अरणीयं रूपं तद्वतं पुत्रा-
दिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरि-
वस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छन्त्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो
जग्मुषीः स्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरः स्तुतीरुस्त्राः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरा-
ज्यादीनि हवीषि च सद्योऽस्मदागमनानंतरमेव चाकंतु । कामयन्तां । छांदसः
शपः श्रुः परस्मैपदं च । यद्वा यङ्लुकि नुगभावः । आचकन्त्विति वा योज्यं ।
पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु
स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वास्माकमुभयेष्वैहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

॥ पंचदशीमृचमाह ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्ताः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्ताः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कक्षीवंतं मशर्शारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामि-

चानिति मशर्शरः । एतन्नामकस्य राज्ञः शिश्वः शिशवः शिश्रुवदप्रबुद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधन्त इति शेषः । शिश्रुशब्दस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः । तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्यैतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि बाधन्त इति शेषः । हे मित्रावरुणा । एतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्ताः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः । स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूर्यो न सूर्य इवाद्यौत् । द्योततां । उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः । द्युतेः छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । द्युङ्गो लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मैपदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्गादिसंयोगांतलोपौ । यद्वा द्यु अभिगमने । आदादिकः । छंदसे लङ्घ्युतो वृद्धिलुकि हलीति वृद्धिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तेनोषस्यं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिर्चर्षिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप् छंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषादेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. इति । तथाश्विनशास्त्र इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रबुद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषादेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युषस्यत्वादुषस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो

देवनशीला हविर्भाजो देवा आस्थुः । आस्थितवन्तः । देवयजनं गंतुमारूढा इत्यर्थः । अनंतरं सोषाः कृष्णान्निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसः सकाशादुदस्थात् । उत्थिताभूत् । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्या । अरणीया पूजनीया । विहायाः । विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नाम विहाया यद् इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्ती । अंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनः । भूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषः कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाज इति श्रुतेश्च । यजमानार्थमन्नं संपादयन्ती । बृहती महती सनुची सर्वं जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोषा उच्चोच्चैरुन्नता सती व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिः । मिश्रणशीला नित्ययौवना वा । पुनर्भूः । पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् । देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति यास्कः । नि० २. २२. । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यद्य्वा भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यं चासुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यं । चा । सुजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उषः । उषःकालाभिमानिदेवते ।
मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वमद्यास्मिन्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यत् यं भागं
भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभज्य ददासि । विभज्य ददासि । यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु
मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो
दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमाने-
भ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वेति
निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वो-
चति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्याय ।
अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिज्ञजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रंऽअग्रं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे
प्रत्यहं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तद्यज्ञगृहमच्छाभिमुख्येन
याति । गच्छति । कीदृशी । अध्यधिकं नाम नमनं प्रहृतं प्रतिहतमुद्योगं प्रका-
शनरूपं दधाना धारयंती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयंती । किंच । सिषासंती ।
संभक्तुमिच्छंती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आ-
गच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं । आगत्य
च वसूनां धनानां हविर्लक्षणानामग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते ।
स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वसृस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानीयासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भागिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेवा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. इति । तादृशी त्वं प्रथमेतरदेवेभ्यः पूर्वोत्कृष्टा वा सती जरस्व । स्तुता भव । जरति स्तुत्यर्थः । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । नि० १०. ८. इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वप्पीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दध्नोतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् तं दक्षिण्या प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरंधीरुद्ग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्यार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुंरंधीः । उत् । अग्नयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्यार्हा । वसूनि । तमसा । अपगूळ्हा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाच उदीरतां । उद्गच्छंतु । हे ऋत्विज उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं । तथा पुंरंधीः पुंरंधयः । पुंरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ता पुंरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युन्मिषंतु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तथाग्नय आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्थुः । उत्तिष्ठंतु । प्रज्वलयंतित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतास्तमसापगूळ्हान्यंधकोरेणान्यंतं गोपितानि स्यार्हा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञ-

साधनभूतहविरादीन्याविष्कृण्वन्ति । यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

॥ सप्तमीमृचमाह ॥

अपा॒न्यदे॒त्यभ्य॑ न्यदे॒ति वि॒षु॒रूपे॒ अ॒ह॒नी॒ सं च॑रेते ।

परि॒क्षितो॒स्तमो॑ अ॒न्या गुहा॑कर॒द्यौ॑दु॒षाः शो॒शु॒चता॒ रथे॑न ॥ ७ ॥

अप॑ । अ॒न्यत् । ए॒ति॑ । अ॒भि । अ॒न्यत् । ए॒ति॑ । वि॒षु॒रूपे॒ इति॑ वि॒षु॒ऽरूपे॒ । अ॒ह॒नी॒ इति॑ । सं । च॒रे॒ते॒ इति॑ ।

परि॒ऽक्षितोः॑ । तमः॑ । अ॒न्या । गुहा॑ । अ॒कः । अ॒द्यौ॑त् । उ॒षाः । शो॒शु॒चता॒ । रथे॑न ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोषाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे संचरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते । उत्तरत्र मंत्रांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्मातः । अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ५. १. ९. इति । तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपैति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । अन्यच्च दिवसाख्यमहरभ्येति । आभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे संचरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतेष्वायुषः क्षयान्परिक्षपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहापदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरेकदेशभूता वोषाः शोशुचता भृशं दीप्तेन रथेनाद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः स्तुतिः ॥

॥ अष्टमीमृचमाह ॥

स॒ह॒शी॒र॒द्य स॒ह॒शी॒रि॒दु श्वो दी॒र्घं स॑च॒न्ते व॑रु॒णस्य॒ धाम॑ ।

अ॒न॒व॒द्यास्त्रिंश॑तं॒ यो॒ज॒ना॒न्यैकै॒का॒ क्र॒तुं परि॑ य॒न्ति स॒द्यः ॥ ८ ॥

स॒ऽह॒शीः । अ॒द्य । स॒ऽह॒शीः । इ॒त् । ऊं इति॑ । श्वः । दी॒र्घं । स॒च॒न्ते॒ । व॑रु॒णस्य॒ । धाम॑ ।

अ॒न॒व॒द्याः । त्रिंश॑तं । यो॒ज॒नानि॑ । ए॒का॒ऽएका॑ । क्र॒तुं । परि॑ । य॒न्ति॒ । स॒द्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश्य एव । तथा श्व इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यंतनीभिः । एवमहरंतरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषसः स कालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेरुप्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति । तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देसे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगंतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनं । एवमेकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यंतमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचन्ते । प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । त्रिंशतं योजनानि । त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्स्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंच । आसां मध्य एकैकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधि-क्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. । इति । सद्यस्तदानीमेव स्वोदयकाल एव परियन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशस्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो यमकोट्यां रोमकविषयेऽर्द्धरात्रः स्यादिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमा चरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य बाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छन्ती । प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता । अत एव श्वितीची श्वेत्यं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णान्निकृष्टात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावित्वात्तत उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयन्ती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरन्ती । अलंकारशोभं कुर्वती । यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरन्ती कुर्वती । तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

कन्येव तन्वाऽशशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवं । इयक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शशदाना शशद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शशदानः शाशद्यमानः । नि० ६. १६. । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्यकेव । कन्या कमनीया भवति क्रेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. । इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तमभिमतं दातुमिच्छन्तं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतियौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मर्यमाना समीषद्वसन्ती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मर्यमाना दंतप्रदर्शनायेषद्वसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहूमूलस्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि संस्मर्य-

माना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि ।
वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे हशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । हशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषो देवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः श्रुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्यर्थं
प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं हशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि ।
यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्व-
शरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशे-
षस्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । यद्वा कमिति सुखवचनः । सुखं
यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः । यत एवं करोष्यतो भद्रा कल्या-
णशीला स्तुत्या वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा
विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणी-
यत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्व्युदसनमन्या उष-
सोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः ॥
नशिर्याप्निकर्मा । इन्वति ननक्षेति व्याप्निकर्मसु पाठात् ॥

॥ द्वादशीमृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परां च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परां । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषासः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः । तथा गोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः । विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषास उषोदेवताः परा च यन्ति । परायन्ति च । तथा पुनरा च यन्ति । पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षयो-भयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनःपुनर्दिनांतरेष्वप्या-यन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वतीत्यर्थः ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंऽभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुऽहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्ऽसु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानु-कूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः । नोऽस्मदर्थं सुहवा सुष्टाहूता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति धननाम । हविलक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः । बहुविधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थ-श्चशब्दः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

उषा उच्छन्तीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभ-मुषस्यं । उषा उच्छन्तीत्यनुक्रांतं । विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उ॒षा उ॒च्छंती॑ समि॒धाने॑ अ॒ग्रा उ॒द्यन्सूर्यं॑ उर्वि॒या ज्योति॑र॒श्रेत् ।

दे॒वो नो॒ अत्र॑ सवि॒ता न्वर्थे॑ प्रासा॒वीद्विप॑त्प्र चतु॒ष्पदित्यै॑ ॥ १ ॥

उ॒षाः । उ॒च्छंती॑ । सं॒ऽइ॒धाने॑ । अ॒ग्रौ । उ॒त्स॒यन् । सूर्यः॑ । उ॒र्वि॒या । ज्योतिः॑ । अ॒श्रेत् ।

दे॒वः । नः॑ । अ॒त्र । सवि॒ता । नु॒ । अर्थे॑ । प्रा॒ असा॒वीत् । द्वि॒ऽपत् । प्रा॒ चतुः॑ऽपत् । इत्यै॑ ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्रौ । अग्नित्वसामान्येनैकवचनं । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयन्त्युर्वियोरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुद्यानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थे नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिंगः । अयन्नर्थानि कृण्वन्नपांसीत्यादौ । ऋ० ७. ४. ८. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै । द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा न इत्या इति संबंधः । अस्मद्गमनागमनादित्यापारायेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अमि॒नती॑ दै॒व्यानि॑ व्र॒तानि॑ प्रमि॒नती॑ म॒नुष्या॑ यु॒गानि॑ ।

इ॒युषी॑णामुप॒मा शश्व॑तीनामायती॒नां प्रथ॑मोषा व्य॒द्यौत् ॥ २ ॥

अमि॒नती॑ । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । प्र॒ऽमि॒नती॑ । म॒नुष्या॑ । यु॒गानि॑ ।

इ॒युषी॑णां । उ॒प॒मा । शश्व॑तीनां । आ॒ऽय॒तीनां॑ । प्र॒थ॒मा । उ॒षाः । वि॒ । व्य॒द्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम । व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती । आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा युगानि

युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसंती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं । किंच । ईयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुपमा ताभिः सहशीत्यर्थः । सादृश्यं च सहशीरिदु श्व इत्यत्रोक्तं । तथायतीनां प्रथमा । आगमिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां रात्र्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुड्यश्च स्फुरंतीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अन्नु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वादुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना । तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयंती तेजसा प्रकाशयंती । समना सम्यग्मनयित्री चेष्टयित्री । अंतर्भावितरण्यर्थोऽयं । यद्वा सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयंतीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुंचति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।

अन्नसन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागान्पुनरेयुषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाः ऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अन्नऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत् ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आ ऽईयु-
षीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप-
एवादर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमार्थीय
उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयु-
ज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नेद्रं
देवममंसतेति । उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्म-
दासो न सुरायामिति । नि० १. ४. । शुंधुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य
वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः ।
यद्वा शुंधुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रका-
शयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच । नोधा इव प्रियाण्याविरकृत । नवनं स्तोत्रं
धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि
स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्या-
विरकरोत् । किंच । अन्नसन्न । अत्राप्युपमार्थीय नकारः । अद्यत इत्यन्नान्नं । तस्य
पाकाय गृहे सीदतीत्यन्नसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयंती । सा यथा
स्वपतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अन्नेति गृहनाम वरूथ-
मन्नेति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यन्नसज्जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रा-
दीनुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदंती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोध-
यंतीयमुषाः । आ ईयुषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुन-
रागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियत-
मागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंधुरादित्यो भवति
शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूळ्हंमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूळ्हं काये ।
शकुनिरपि शुंधुरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यंते

शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुते
एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्भ्यसदद्भ्यान्नं भवत्यद्भसादिनीति वान्नसानिनीति
वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां । स्वपतो बोधयंती शाश्वति-
कतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. । इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वे अर्द्धे रजसो अश्वस्य गवां जनिच्यकृतं प्र केतुं ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय उभा पृणंती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्द्धे । रजसः । अश्वस्य । गवां । जनित्री । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । उभा । पृणंती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

अश्वस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजः-
शब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. ।
तस्य पूर्वेऽर्द्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं
प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । यद्वा रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची ।
असृगहनी रजसी उच्येते इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्द्धे
पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयिच्युत्पादयित्री । उषःकाले
सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अश्वस्य कर्मसु स्थितस्य
जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु
पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच पित्रोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्यो-
रुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थितोभोभे द्यावापृथिव्यौ पृणंती । स्वते-
जसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं
वरीय उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशेषेणैव प्रख्याता
भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पादपूरणो वा मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्कनोक्तत्वात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

एवेदेषा पुरुतमा हृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वाऽशशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

ए॒व । इ॒त् । ए॒षा । पु॒रु॒ऽत॒मा । दृ॒शे । कं । न । अ॒जा॒मिं । न । परि॑ । वृ॒ण॒क्ति । जा॒मिं ।
अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । शा॒श॒दा॒ना । न । अ॒र्भा॒त् । ई॒ष॒ते । न । म॒हः । वि॒ऽभा॒ती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छन् एवकारार्थः । एवमेवेदानीं भासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परिवृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परिवृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं । सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंच । अरेपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना । शाशदानः शाशाद्यमान इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सार्भादल्पात्पुत्रिकादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिंस्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अ॒भ्रा॒ते॒व पुं॒स ए॒ति प्र॒ती॒ची ग॒र्ता॒रु॒गि॒व स॒न॒ये ध॒ना॒नां ।

जा॒ये॒व प॒त्य उ॒श॒ती सु॒वा॒सा उ॒षा ह॒स्त्रे॒व नि रि॒णी॒ते अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अ॒भ्रा॒ता॒ऽइ॒व । पुं॒सः । ए॒ति । प्र॒ती॒ची । ग॒र्त॒ऽआ॒रु॒गि॒व । स॒न॒ये । ध॒ना॒नां ।

जा॒या॒ऽइ॒व । प॒त्ये । उ॒श॒ती । सु॒ऽवा॒साः । उ॒षाः । ह॒स्त्रा॒ऽइ॒व । नि । रि॒णी॒ते । अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम । कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अचौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् ।

यथा लोके काचिद्गतभर्तृका योषिद्वनानां स्वकीयरिक्त्यानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्त्यं लभते चेदक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टां-
तितं । किंच । पत्य उशती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलं-
कृता । पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणा-
दिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संक्रीडते । तथेयमुषा
अतिनैशेनांधकारेणावृतत्वान्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना
सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्तेव हसनेवाप्तो दंतस्थानी-
यानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि निरि-
णीते । नितरां रिणीते गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया
योषित्स्मितव्याजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः ।
अयं मंत्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतान-
कर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः
सभस्याणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां
तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्त्यं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतु-
कालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. । इति च ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै योनिमरैर्गपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव ब्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्ते । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्येऽइव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । ब्राः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसृभावः । तथाप्याहः प्राथम्या तेज-
स्वित्वाच्च ज्यायस्त्वं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्ते ज्यायस्या
उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमप्ररात्ररूपमारैक् । अरिचत् । प्रादात् ।
प्रेरेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्रास्नातं रात्र्युषसे योनिमरैरिति । दत्त्वा चास्या
उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्या-

मागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवा-
पगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि
व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ।
समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समना । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः ।
व्रा व्राताः । विद्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्य-
रश्मयः । त इव व्रा व्राताः संघीभूताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयंति तथेत्यर्थः ॥
व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ नवमी ॥

आसां पूर्वासामहंसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नयसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहंसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नयसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनी-
नामासामुषसां मध्येऽहस्वहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यंतन्युषा पूर्वामतीतदिवससं-
बन्धिनीमुषसं पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अथवधानेन गच्छ-
तीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वेवमेवाभ्येति । नयसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता
उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मा-
नुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्योऽस्मे अस्माकं रेवत् बहुधन-
विशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् तथाग-
मिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससंतु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जारयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवति । अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वत्युषो हे उषो देवि पृणतो

हविःप्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु । किंच । पणयो
 व्ययासहिष्णवो वणिजः । पणिवर्णिग्भवतीति यास्कः । पणय इति लुब्धका
 अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससंतु । स्वपंतु ।
 दीर्घनिद्रा भवंतु । म्रियतामित्यर्थः । तथा च मंचांतरं ससंतु त्या अरातयो बोधंतु
 शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्यस्मदत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषो
 मघवद्भ्यो हविर्लक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवत् धनवत्समृद्धिमदुच्छ ।
 विभाहि । किंच हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षप-
 यंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवत् धनवत्समृद्ध्यर्थमुच्छेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवेयमंश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युंक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयं । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युंक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं । गृहं । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतियौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती ।
 पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनि-
 ग्रहार्थीयो न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ । नि० १. ३. । इति यास्केनोक्तत्वात् । तत्कथ-
 मवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नाम-
 कानामश्वानां वानीकं समूहं युंक्ते । रथे योजयति । अरुणो गाव उषसां
 श्यावाः सवितुः । निघ० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाण-
 मनुमीयते तथाचापरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते ।
 यद्धारुणानां रश्मीनां समूहं युंक्ते । तथा नूनं निश्चयमेषा व्युच्छात् । तमो वि-
 वर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वा-
 दयोऽनुमीयते तथाचापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसन्प्राये नीरूपेऽंतरिक्षे तिरो-
 धायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं
 भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरू-
 पेऽंधकारे प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वचान्वयः ।

तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमग्निरहोत्राद्यर्थमुप-
तिष्ठते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपमन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपमन्न । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽपि-
शब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्कनोक्त-
त्वात् । वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुद्ध्वमपमन्न । पतन्ति । पूर्ववाक्ये गृहं गृहमु-
पतिष्ठतेऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किञ्च नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्न-
वन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखा अपमन्न ।
गच्छन्ति । तथा मन्त्रांतरं पञ्चदीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति ।
एवं सत्यां हे देवि देवनशील उषोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते
यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम । अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् ।
यद्वा । अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेता-
मित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
भूरि वामं बहु शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्तोद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं ॥ १३ ॥

अस्तोद्वं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वं । उशतीः । उषसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शतिनं । च । वाजं ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं
प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं तदर्हतीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः ।
यतो यूयं तादृश्यः । अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रे-

णास्तोदुं । स्तुता भवत । किंच हे उषास उषसः । उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्स-
मृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृधध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवी देव्यो
देवनशीलाः । युष्माकमवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसं-
ख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि-
मितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयम-
प्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं काक्षीवतं । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं
या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् । चैष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्यौ ।
प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरूपं जगत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रा॒ता रत्नं प्रा॒तरि॒त्वा द॒धाति॒ तं चि॒क्त्वान्प्र॒तिगृ॒ह्या नि ध॒त्ते ।

तेन॑ प्र॒जां वर्ध॑यमान॒ आयू॑ रा॒यस्पोषे॑ण स॒चते सु॒वीरः ॥ १ ॥

प्रा॒तरि॒ति । रत्नं॑ । प्रा॒तः ऽइ॒त्वा । द॒धाति॒ । तं । चि॒क्त्वान् । प्र॒ति ऽगृ॒ह्य । नि । ध॒त्ते ।

तेन॑ । प्र॒ऽजां । वर्ध॑यमानः । आ॒युः । रा॒यः । पोषे॑ण । स॒चते॒ । सु॒ऽवीरः ॥ १ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदा-
भ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य ब्रतानि च चरित्वा तेना-
नुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते भाव-
यथ्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽंतिकमा-
ससाद् । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा
स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन्
कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं चाचक्षे ।
स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य
वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्चशतं पुंगवानां
शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण
प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽंतिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नामाश्व-
बंधनी रज्जुः । तद्वान्कक्षीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य

राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्युक्त-
त्वात् । मनु० १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष
दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वा-
दपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरु-
शिङ्गामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरटेन महर्षिणा सह रंतुं
लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिङ्गामिकां यो-
षितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह
रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याय नासत्याभ्या-
मित्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य क्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति ना-
मोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव ॥
इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वनुक्रमण्यां
स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भावयथं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्न-
मेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामुच्यधि क्षियतो भाव्यस्येति दा-
तुर्भावयथ्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना
पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ रुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन
दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरे-
कत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं । स च कक्षीवानानीतं सर्वं
पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति ॥ स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा
प्रातेरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले
दधाति । अस्मात्सन्निधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेत-
नावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति ।
अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आ-
युजीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण
धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं
प्रार्थयते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वयं इंद्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीज्येव पदिमुत्तिनानति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒स॒त् । सुऽहि॒र॒ण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । व॒यः । इ॒ंद्रः । द॒धा॒ति ।
यः । त्वा । आ॒ऽय॒तं । वसु॒ना । प्रा॒तः । इ॒त् । मु॒क्षी॒ज॒या । इ॒त् । प॒दि । उ॒त् । सि॒ना॒ति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशस्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिंद्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजा गोहिरण्याश्वान्नानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा प्रातरित्वाः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयतं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यहच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनत उक्लृष्टं बध्नाति । गतिं निरुणद्धीत्यर्थः । प्रतिबंधे दृष्टान्तं उच्यते । मुक्षीजयेव पदि । मुच्यमाना सती बंधनं जयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिवंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्तिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाच्चेति । नि० प. १९. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ॒य॒म॒द्य सु॒कृतं प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेः पु॒त्रं वसु॑म॒ता रथे॑न ।

अं॒शोः सु॒तं पा॒य॒य म॒त्सर॒स्य क्ष॒य॒त्रीं व॒र्ध॒य सूनृ॑ताभिः ॥ ३ ॥

आ॒यं । अ॒द्य । सु॒ऽकृतं । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रं । वसु॑ऽम॒ता । रथे॑न ।

अं॒शोः । सु॒तं । पा॒य॒य । म॒त्सर॒स्य । क्ष॒य॒त् । वी॒रं । व॒र्ध॒य । सूनृ॑ताभिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्नुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्नोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादथापूर्वद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु चातारं । पुत्रः पुरु चायत इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन । समृद्धधनवता रथेन

साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तं । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियंतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियस-
त्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ क्षर॑न्ति॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒क्ष्यमा॑णं च धे॒नवः॑ ।

पृ॒णंतं॑ च॒ पपु॑रिं च॒ श्रव॑स्यवो॒ घृत॑स्य॒ धारा॑ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षर॑न्ति । सिंध॑वः । मयः॑ऽभुवः॑ । ईजा॒नं । च॑ । य॒क्ष्यमा॑णं । च॑ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णंतं॑ । च॑ । पपु॑रिं । च॑ । श्रव॑स्यवः॑ । घृत॑स्य । धाराः॑ । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्र-
दर्शनेन स्तौति । सिंधवः स्यंदनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिंधुः स्यंदनादिति
यास्कः । मयोभुवः सुखभावयिच्यः । मय इति सुखनाम । मयः सुगम्यमिति
तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिच्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा
यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणीतं कुर्वंतं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्य-
ध्यवसितवंतमप्युप उपेत्य क्षरन्ति । स्रवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि
सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिक-
मिति वाच्यं । स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं
सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मातरायधितिष्ठ-
तामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति । पृणंतं पितृन्प्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनशील-
मिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छंत्योऽन्नस-
मृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा घृतकुल्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति ।
प्राप्नुवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षति सिंधवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतं । अर्षति । सिंधवः । तस्मै । इयं । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्ते सोम-याग एव तैः प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणति । हविरादिदानेन देवादीन्प्रीणति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः । तथा श्रूयते । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा-कल्पांतं तिष्ठति । यद्वा । अधितिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति तोषयतीत्यर्थः ॥ दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणाऽवतां । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवतां । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतं । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणां । इच्छन् एवकार्थः । तेषामेवार्थ इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता लोका वा

समृद्धा भवन्ति । किञ्च दक्षिणावन्त एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते । सेवन्ते । यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वामृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्नुवन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किञ्च दक्षिणावन्त एवायुः प्रतिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुषं लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा पृ॒णन्तो॒ दुरि॑त॒मेन॒ आ॒र॒न्मा जा॑रिषुः सूर॒यः सु॒व॒तासः ।

अ॒न्यस्तेषां॑ परि॒धिर्ऽस्तु॒ कश्चि॑द॒पृ॒णन्त॒मभि॒ सं य॑न्तु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृ॒णन्तः । दुः॒ऽइ॒तं । ए॒नः । आ । अ॒र॒न् । मा । जा॒रि॒षुः । सू॒र॒यः । सु॒ऽव॒तासः ।

अ॒न्यः । ते॒षां । परि॒ऽधिः । अ॒स्तु । कः । चि॒त् । अ॒पृ॒णन्तं । अ॒भि । सं । य॑न्तु । शो॒काः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन् । मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचांद्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं संयन्तु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तम्यनुवर्तनात्सप्तर्चं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठी-सप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्र-

योरभेदात् आ रुद्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भा-
वयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः
पञ्च त्रिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रांतं । अमंदानिति कक्षीवान्दा-
नतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योः संवाद
इति । उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अमंदान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत सवान्तूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अर्मिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणया सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधिक्षियतऽधिनिवसतो
भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्यामंदान् अनल्पान् स्तोमान्
स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिश-
यबुद्ध्या प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः
केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्धं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूयंते सोमा
एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत । संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् ।
किमिच्छन् । श्रवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्त्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः ।
यतोऽयमार्त्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहु धनं प्रादात् अतस्तं स्तो-
मीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् शतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदं ।

शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः । अजरं । आ । ततान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यासुरस्य धनानां निरसितुर्दानशी-
लस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ता-
विशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमित-

वचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्चानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां बलीवदानामित्यर्थः । उत्तरमंत्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि द्युलोके श्रवः कीर्त्तिमजरं शाश्वतीमाततान । विस्तारितवान् । गवादिप्रतियहीताहं स्वर्गे कीर्त्तिमकरवमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप॑ मा॒ श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑ंतो द॒श रथा॑सो अ॒स्थुः ।

ष॒ष्टिः स॒हस्र॑मनु ग॒व्यमा॑गात्स॒नत्क॒क्षीवाँ॑ अभिपि॒त्वे अ॒ह्ना ॥ ३ ॥

उप॑ । मा॒ । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धूऽम॑ंतः । द॒श । रथा॑सः । अ॒स्थुः ।

ष॒ष्टिः । स॒हस्रं॑ । अ॒नु । ग॒व्यं । आ॒ । अ॒गात् । स॒नत् । क॒क्षीवा॑न् । अ॒भिऽपि॒त्वे । अ॒ह्ना ॥ ३ ॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णाश्चैर्युक्तत्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वंतो दश एतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ठ्यधिकं सहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्नां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २०. । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

च॒त्वारि॑ंश॒दश॑रथस्य शो॒णाः स॒हस्र॑स्याग्रे श्रे॒णिं न॑यंति ।

म॒द॒च्युतः॑ कृ॒श॒नाव॑तो अ॒त्यान्क॒क्षीव॑न्त उ॒द॒मृ॒क्षन्त॑ प॒ज्जाः ॥ ४ ॥

च॒त्वारि॑ंशत् । द॒शऽर॑थस्य । शो॒णाः । स॒हस्र॑स्य । अ॒ग्रे । श्रे॒णिं । न॑यंति ।

म॒द॒ऽच्यु॑तः । कृ॒श॒नऽव॑तः । अ॒त्यान् । क॒क्षीव॑न्तः । उ॒त् । अ॒मृ॒क्षन्त॑ । प॒ज्जाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गीयूयसहस्रस्य वागे पुरस्तात् शोणा शोणवर्णोपेता अश्वाश्चत्वारिंशत्

एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवन्ति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । युक्ताश्च नि-
युक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः
पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः ।
कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा अंगिरसः पुत्राः
सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवंतः ।
पज्जा घासाद्यन्नवंतः संतो मदच्युतो मदस्राविण उद्धृत्तान् शत्रूणां मदस्य च्या-
वयितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम
कृशन् लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतानन्यान् सततगमनशी-
लानश्चानुदमृक्षन्त । अध्वश्मजनितस्वेदापनयनायोक्तृष्टं मार्जयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वामनु प्रयतिमाददे वस्तीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्या इव वा अनस्वंतः श्रव ऐषंत पज्जाः ॥ ५ ॥

पूर्वा। अनु। प्रऽयति। आ। ददे। वः। चीन्। युक्तान्। अष्टौ। अरिऽधायसः। गाः।

सुऽबंधवः। ये। विश्याःऽइव। वाः। अनस्वंतः। श्रवः। ऐषंत। पज्जाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वं
प्रदानमनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थमाददे । स्वीकृतवानस्मि ।
यद्वा पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवाददे । प्रतिगृहीतवानस्मि ।
कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति
शेषः । अत्र संख्यापृथक् निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरीश्वरैर्धा-
रणीया बहुमूल्या असंख्याता गाश्चाददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीता-
दधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात्
वधूमन्तो दश रथासो अस्थुरिति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च चीनष्टावित्येका-
दशानां वक्ष्यमाणत्वाद्बधूविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं ।
उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्ता-
नामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठ-
श्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनी

येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबांधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः ।
विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्याः । त्रियंत इति वा व्राताः । तकारलोपश्छांदसः ।
विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवंतस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पञ्चा अन्नवंतोऽंगि-
रसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वंतः शकटवंतो हविर्धानशक-
टोपलक्षितसोमयागवंतः संतः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्त्तिमैषंत । इच्छंति
इच्छंतु वा । तदर्थमादद इति शेषः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जंगहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याश्रूनां भोज्यां शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मह्यं । यादुरी । याश्रूनां । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्या रोमशमप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह ।
भोज्या भोगयोग्यैषागधिता आ समंताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता
परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गध्यं गृह्णातेरिति यास्कः । नि०
५. १५. । यद्वा । आगधिता आ समंतान्मिश्रयंती । आंतरं प्रजननेन बाह्यं भुजा-
दिभिरित्यर्थः । गध्यतिर्मिश्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे
पुरुषस्य प्राधान्यं । उत्तरस्मिंस्तु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे ।
अन्यर्थे गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे दृष्टान्तः । कशीकेव । कशीका
नाम सूतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि
विमुंचति । तथैषापि । किंच भोज्यैषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोलक्षण-
मुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः । तादृशी सती याश्रूनां संभो-
गानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याश्रूनि भोगाः । तेषां
शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उपोष मे परां मृशं मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहर्मस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उप०उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽइव । अवि०का ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परामृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मे मम गोपनीयमंगमुपोप परामृश । अत्यंतमांतरं स्पृश । परामर्शभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति दभ्रं दभ्रोतेरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टान्तः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः । तेषां संबन्धिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः । तथाहमस्मि । यद्वा गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्घमाग्नेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः । उक्तृत्यभिकृतिसंकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्ट्यष्टिषु चतुरत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागेनैकैकमुक्तं छंदो जायते । तथा सत्यत्यष्ट्यतिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां । एतत्सर्वं छंदोयं चतुःशतमुक्ततिरित्यादिसूचैः प्रतिपादितं । पि० ४. १. ॥ तथा चानुक्रांतं । अग्निमेकादश परुच्छेपो दैवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति । सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृताभिश्च सह यष्ट्यं । तत्राग्नीध्रस्येषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अगिराः । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्व॑तं वसु॑ सूनुं सह॑सो जा॒तवे॑दसं विप्रं न जा॒तवे॑दसं ।

य ऊ॒र्ध्वा स्व॒धरो दे॒वो दे॒वाच्या कृ॒पा ।

घृत॑स्य वि॒भ्राष्टि॑मनु व॒ष्टि शो॒चिषा॑ जु॒हान॑स्य सर्पि॑षः ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्व॑तं । वसु॑ । सूनुं । सह॑सः । जा॒तवे॑दसं ।

विप्रं । न । जा॒तवे॑दसं ॥ य । ऊ॒र्ध्वा । सु॒ऽअ॒ध्वरः । दे॒वः । दे॒वाच्या । कृ॒पा ।

घृत॑स्य । वि॒ऽभ्राष्टिं । अनु॑ । व॒ष्टि । शो॒चिषा । आ॒ऽजु॒हान॑स्य । सर्पि॑षः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारमस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतेर्होतैर्यौर्णवाभ इति यास्कः । नि० ७, १५ । अग्निमद्य होतारमवृणीतेति श्रुतेः । अग्निमग्र आवहेति चाग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धं । अग्निं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं मन्य इति संबंधः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । दास्व॑तं । अतिशयेन दानवन्तं । वसु॑ । सर्वेषां निवासहेतुं । सहसः सूनुं । बलस्य पुत्रं । अग्निमंथनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जा॒तवे॑दसं । जा॒तानां वेदि॑तारं जा॒तप्र॑ज्ञं जा॒तबलं॑ वा । जा॒तवे॑दः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । अग्नेर्जा॒तवे॑दस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जा॒तवे॑दसं । जा॒तवि॑द्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बहुमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊ॒र्ध्वोन्नतयो॑त्कृष्टया दे॒वाच्या दे॒वान्पू॒जय॑त्या दे॒वान्प्र॒त्यक्त॑या वा कृ॒पा कृ॒पया सामर्थ्यलक्षणया । दे॒वान्प्र॒त्यक्त॑या कृ॒पेति यास्कः । नि० ६, ८ । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजु॒हान॑स्य आ॒ सम॑न्ताद्भूयमानस्य सर्पि॑षः सर॒णशी॒लस्य॑ घृतस्य विलेपनेन दीप्तस्याज्यस्य वि॒भ्राष्टिं॑ विशेषेण भाजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वा॒लया॑ व॒ष्टि । काम॑यते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजि॑ष्ठं त्वा॒ यज॑माना हुवे॒म ज्येष्ठ॑मंगिरसां विप्र॒ मन्म॑भिर्विप्रै॒भिः शुक्र॑ मन्म॑भिः ।

परि॑ज्मानमिव द्यां होतारं चर्ष॑णीनां ।

शो॒चिष्केशं॑ वृष॑णं यमि॒मा विशः॑ प्राव॑न्तु जू॒तये॑ विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।
विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।
शोचिःऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीपज्वालाग्रे यजिष्ठमतिशयेन यष्टुतमं त्वा त्वां
यजमाना वयं यष्टारो हुवेम । आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं
यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरोगोचोत्पन्नानां
मध्ये ज्येष्ठं । यद्वांगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति
यास्कः । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मननसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितृभिर्मन्मभिर्मन्मैः । यद्वा विप्रेभिर्मै-
धाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्मैश्च सहिता वयमिति संबंधः । तदाह्वानानंतरं परि-
ज्मानं परितो गच्छंतं द्यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वतारं । केषामर्थे ।
चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा चर्षणीनां पूर्वं
मनुष्याणामेव सतां पश्चाद्वागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं ।
तथा शोचिष्केशं । केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं । एवरूपं त्वां
विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये स्वर्गाद्यभि-
मतफलप्राप्तये प्रावंतु । प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबंधः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति दुहंतरो परशुर्न दुहंतरो ।

वीळु चिदस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । दुहंऽतरः ।

परशुः । न । दुहंऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । संऽमृतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।

निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निर्विरुक्मता विशेषेण रोचनवतोजसा ज्वाला-
रूपेण बलेन पुरु चित् अत्यधिकमेव दीद्यानो दीपमानो दुहंतरो द्रौग्धृणां
छेदनाय प्रयुक्तः परशुर्न । परशुरिव । स यथामोघं हिनस्ति तथायमपि । किंच

यस्याग्नेः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीडिति दृढनाम । वीळु च्यौलमिति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टांतः । वनेव । उदकमिव । उदकं यथाग्निसंयोगे श्रुयति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्गोधारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमग्निर्निःषहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन् नायते । न गच्छति । शत्रोः सकाशान्न पलायते । तच्च दृष्टांतः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून् अभिवतीति धन्वसहा धानुष्कः । सहतेरसुन् छांदसोऽत्यलोपः । स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमो धन्वसहः । अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । सुपां सुलुगित्याकारः । दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दास्यवसेऽग्नये दास्यवसे ।

प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन्नेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणत्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृळ्हा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे ।

अग्नये । दाष्टि । अवसे ॥ प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।

स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अग्नये दृळ्हा चित् । दृळ्हान्येव सारवंति हवींथनुक्रमेण प्रतिमंचं दुः । ददति । ददातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । यजमाना ददति । दाने दृष्टांतः । यथा विदे । विदुषे परमार्थदर्शिने यथोक्तृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमग्निर्यथा विदे । विंदते । स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति । विंदतेऽच्छांदसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तैर्मा-
गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति । दासु दाने । शपो लुक् । किमर्थं । अवसे । तद्रक्षणाय । यद्वा तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवद्भिररणिभिर्गमनै-
रितरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमग्निर्दे-

दाति । नयति । किंचाग्नये । इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽग्नि-
प्रीतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे । रक्षणार्थं । यद्ययमतृप्तः स्यात्
इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः ।
किंच योऽग्निः पुरुणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते । प्रवि-
शति । प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वालया तक्षत् । तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति
तथेत्यर्थः । किंचायमग्निः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नानि व्रीह्यादीन्योजसा
तेजोरूपया ज्वालया नि नितरां रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः । री गतिरे-
षण्योः क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । तथौजसा स्वकीयेन तेजसा
स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यमित्राणि वा निरिणाति । निःशेषेण गच्छति ।
नाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमस्य पृश्नमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।

आदस्यायुर्ग्रभणवद्बीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्नयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृश्नं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । बीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्नयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यास्मै पृश्नं हविलक्षणमन्नमुपरासु । उपरमंतेऽस्मिन् हवींषीत्युपरा वेदि-
समीपभूमयः । तामु धीमहि । धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । योऽग्निर्नक्तं
रात्रौ दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः । अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति । यतोऽयं
रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते । अ-
तोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमा-
युर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष इव भवन्ति ।
अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भ-
वति । अतोऽपि धीमहि । किंच । आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो

यतश्चायमप्रायुः । अतः कारणादस्यास्मै तदर्थमायुर्हविलक्षणमन्नं ग्रभणवत्
ग्रहणयुक्तमभूत् । ग्रहणे दृष्टान्तः । सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं
गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु
पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणाग्नेर्वहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽग्नयो भक्तं सेवमा-
नमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुग्राह्या इति बुध्यमाना अवः ।
रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमा-
नेष्वतिशय इत्याह । व्यंतस्तैः प्रत्नं हविरश्रंत अजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः
संतो यजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिप्रस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्व्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुर्हणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्व्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निस्तुविष्वणिः । तुवीति बहुनाम ।
उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्व-
लितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः । ध्वनने
दृष्टान्तः । मारुतं शर्धो न । मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति
तथेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति
कर्मनाम । अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् । उर्वरासूरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु
वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिः । यष्टव्यः । औणादिकोऽनिक् तुगागमश्च ।
किंच आर्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ।
एयासश्रंथो युच् । पा० ३. ३. १०७. । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं । तासां जयायेष्टनि-
रिष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंच । एवं स्वनयन्नग्निर्हव्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् । अग्नि
भक्षयति । छांदसो लुक् । यद्वा । आङ्पूर्वाहदातेराङो यमहन इति व्यत्ययेनात्म-

नेपदाभावः । गातिस्थेति सिञ्चो लुक् । छांदसो ह्रस्वः । केवलादेव वा छंदस्यपि
दृश्यत इत्यनजादेरथाडागमः । अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः ।
सर्वत्र हविरादानशीलः । तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा । अर्हणा
पूजनीयः ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छांदसं ॥ किंच हर्षतो
हविर्भक्षणादत्यंतहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आ-
ज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत ।
अग्नीण्यन् असेवंत वा । किमर्थं । शुभे । शोभनाय । सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्ग-
तव्यमैहिकामुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा
साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टान्तः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुख-
प्राप्तये पंथानं सर्वैर्गतव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरींशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईं । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईंशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उप-
लक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधं । यद्वा द्विता द्विविधायैहिका-
मुष्मिकफलायोभयाय ॥ विभक्तेराजादेशः ॥ ईमिममग्निं कीस्तासः कीर्तनं कुर्वंतः
स्तोतारः ॥ पचाद्यचि छांदसं सत्वं ॥ अभिद्यवोऽभितो द्योतमाना नमस्यंतो
नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वंतो भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत ।
उपेत्य ब्रुवंति । किं कुर्वंतः । दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मथ्यंतः ।
अरण्यामग्निमंथनं कुर्वंतः । तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किं-
चाग्निः शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुशलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविल्-
क्षणानामीशे । ईष्टे समर्थो भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा ।
एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे । समर्थो भवति प्रदातु-

मिति शेषः । किंचायमग्निर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् । स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाज्यादीनपिधीन् पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरो मेधावानसावावनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे । अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्ववा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंऽपतिं । भुजे ।

सत्यऽगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं । दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं ॥ दम इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नामसु पाठात् । अकारलोपश्छांदसः ॥ किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं । यद्वा गिरो मंत्ररूपा वहंतीति गिर्वाहस ऋत्विजः । सत्या अवि-संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामह इति शेषः ॥ वहिहाधाज्य इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणाम-तिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शदितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंचास्याग्नेरासया समीपे ॥ आसेत्यंतिकनाम । आसा अंबरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्षणान्मुद्दिश्य । अग्निमुखादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तच्च दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्यहवीथा ददत्यग्नये ॥ वेतेरौणादिको डिः । विचि वा गुणः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

अध स्सा ते परिं चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्ऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये ।

रयिः । न । देवऽतातये ॥ शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्स । ते । परिं । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहन्तमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता । तथा शुष्मिन्तमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥ सहेरौणादिकः कनिन् । नाद्वस्येति नुट् ॥ किमर्थं । देवतातये । देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यज्ञनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योरुत्पद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किञ्च ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मिन्तमः । अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येनाग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युष्मिन्तमः । यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु ॥ द्युष्मं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. ॥ अध अतः कारणात् अजर हे जरारहिताग्ने ते त्वां परिचरन्ति यजमानाः । तत्र दृष्टान्तः । श्रुष्टीवानो न । दूता इव । ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ छंदसीवनिपाविति वनिप् । छांदसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ अजर । भक्तानामजरयितुः ॥ अंतर्भावितण्यर्थान्पचाद्यच् ॥ यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूत्वग्नये ।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वांसु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः ऽबुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।
 स्तोमः । बभूतु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ईं । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।
 अग्रये । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूणिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमग्रये प्रवभूतु ।
 प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ छांदसः शपः श्रुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिङीति
 गुणाभावः ॥ कीदृशयाग्रये । महे । महते पूज्याय । सहसा पराभिभवसामर्थ्येन
 तद्वते । उषर्बुधे । उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यान-
 मिति रत्नं ॥ पशुषे । पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्र-
 दात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ईं एनमग्निं
 प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु क्षासु सर्वासु
 निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगंताच्छांदसो
 लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंच इति पर्युदासादामभावः । क्षेति भूनाम । क्षा
 क्षामेति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋषूणामागतृणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूणिः
 स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । ऋषूणां
 महतां धनवतामग्रे रेभो न । वंदीव ॥ ऋषी गतौ । औणादिकः कुप्रत्ययः ।
 नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा ऋषूणामित्येतद्वोतृविशेषणं । ऋषूणां
 ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतेत्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो नेदिष्टं दहशान आ भ्राग्रे देवेभिः सचनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
 महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मयीरुयो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टं । दहशानः । आ । भ्र । अग्रे । देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना ।
 महः । रायः । सुऽचेतुना ॥ महि । शविष्ठ । नः । कृधि । संऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महि । स्तोतृभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मयीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्रे स त्वं नो नेदिष्टमत्यंतसमीपे दहशानो वेद्यां दहशानो दीप्तत्वेन
 दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरैर्देवैः समानान्नः । अग्निमुखेनैवेतरेषां हविःस्वी-

कारात्समानान्नत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते ।
 सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनी-
 यानि रायो धनान्याभर । अस्माकमाहर । हे अग्ने शविष्ठ बलवन्मग्ने नोऽस्मभ्यं
 महि महदन्नं महती कीर्तिं वा कृधि । कुरु । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्त-
 देव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे । सम्यग्दर्शनीयत्वाय । अस्या अस्याः
 पृथिव्याः संबन्धिने भुजे भोगाय । यद्वा संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं ।
 सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव । अपि तु
 स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि । हे मघवन् अन्नवन्मग्ने सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं
 धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मयीः ।
 अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणा-
 दिक ईकारः । आद्युदात्तश्छांदसः ॥ यद्वा मयीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवसा बलेन
 युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टांतः । उग्रो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा
 बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अयं जायतेत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परुच्छेप
 ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिच्छंदः । आग्नेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिद-
 मादिमं चाग्नेयं ॥ पृष्ठचस्य षष्ठेऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं । सूचितं च
 षष्ठस्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।
 विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव अवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिक्स्पदे परिवीत इक्स्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अनु । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अनु । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । अवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सद् । इक् । पदे । परिऽवीतः । इक् । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । की-
दृशोऽयं । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । किमर्थमुत्पन्न इति ।
उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षी-
कृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीका-
रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिः । विश्वविषयकर्म-
वान् । कस्मै । सखीयते । सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यते । अतिप्र-
सिद्धान्मात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा
सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमग्निरपि तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचा-
यमग्निरिच्छस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ धरीमणि सारभूते
स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इति श्रुतेः । एतावती वै पृथि-
वीर्यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशिष्यते । इडस्पदे । इडादेवताया मनोः
पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै
मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदितीडायाः पदे घृतवति स्वाहेति च श्रुतेः । निषदत् ।
निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदब्धः । केनाप्यहिंसितः । होता । होमनिष्पादकः ।
परिवीतः । ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् निषदत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।
देवऽताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।
यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतेः क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं
वेद्यां स्थापितमपि वातयामसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥
वात गतिसुखसेवनयोः । चौरादिकः । इदंतो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते ।
ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेन यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन

देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्व-
 णोत्तरमपरेण प्रणीताः । अ० १. १. । इत्यादिसूचोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः
 केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेणोप-
 स्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडा-
 शादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्सं-
 बन्धिनामूर्जा हविर्लक्षणानामन्नानामुपाभृत्युपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाङ्गु-
 पसृष्टाङ्गरतेः क्तिन् । ह्यहोर्भ इति भवं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादौ
 चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अया कृपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया
 हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति । यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजरो वर्तत
 इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिश्वांतरिक्षसंचारी
 वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतोऽतिदूरं गतवत् आदित्याङ्गाः । अभासीत् ।
 औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूराद्देवमग्निमस्मद्देवयजनं
 प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिक्कदधद्रेतः कनिक्कदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्कदत् ।

दधत् । रेतः । कनिक्कदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानंतरं पार्थिवं
 पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति ।
 गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं
 हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनि-
 क्कदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्वी-
 कारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स
 एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्ष-

स्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्ष्माणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. ॥ किञ्च सानुषु समुच्छ्रितेषु ॥ सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. ॥ तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वग्नय इत्युपरा धिषण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वचान्वयः । किमर्थं । परेषूकृष्टेषु सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति । क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे । यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा पुरोहित-
वद्याग्निर्वाहकः सन् दमे दमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य
नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः ।
किञ्चायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामव-
जानाति । किञ्चायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां
कर्ता सन् इषूयते । इष्यत इतीषुरन्नमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं । विश्वा
जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीक-
रोति । यतोऽयं घृतश्रीर्घृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत । उत्पन्नः ।
यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् । अतः पस्पश इत्यर्थः । एव-
मग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य
कर्तोऽन्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ऋत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येऽधिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

ऋत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इधिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः ऋत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविःप्रदानादिरूपेणास्याग्नेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते । मिश्रयन्ति ॥ तविषीति कर्मनाम तविषी श्रुष्ममिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या । वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्नानीव । वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इधिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यादीनि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत् ॥ इधिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः । ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. इति ॥ अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविःप्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा स्वयमभिमतं दानमिन्वति ॥ इन्वतिर्ब्याप्तिकर्मा । इन्वति ननक्षेति तत्कर्मसु पाठात् ॥ केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना । निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा सोऽग्निरवसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽग्निरभिहुत आभिमुख्येन पापैः ह्रियमाणान् नोऽस्मान् दुरितात्पापात् चासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् । यद्वा हिंसकात् । अभिहुतोऽभितो ह्रियमाणादघात् दुःखात् तत्कारणान्पापाद्वा चासते । चायते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।
विश्वस्मा इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।
श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।
विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । व्यृण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । व्यृण्वति ॥ ६ ॥

अयमग्निर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः । सर्वैर्गतव्यः । यद्वा विश्वात्मकः । विहायाः । महान् ॥ विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् ॥ अरतिः । ईश्वरोऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्वद्वावादंतोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति । ददाति ॥ श्रथयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टांतः । तरणिर्न । तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा तरणिः सर्वस्य तारकः । न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न विमुंचति । किंच श्रवस्यया न शिश्रथत् । हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने देवचा देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंडादिः ॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्नं पुरोडाशादिकमोहिषे । सर्वतो वहसि ॥ वहर्लेटि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंचायमग्निर्विश्वस्मै सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकं वान्नादिकमृण्वति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमग्निर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि व्यृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ व्यृण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा रिविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु शंतमोऽत्यंतं सुखतमः । अनिष्टस्य निवारकत्वात् । अत एव हितः । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं विशपतिर्ऋत्विगूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तच्च दृष्टान्तः । जेन्यो न विशपतिः । जयशीलो राजेव । स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण सम्यक् परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमग्निर्मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबंधिनि हव्या हवीषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते । पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात्त्रासते । चायते । यद्वा धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातः चासते । पालयते । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धं । यद्वैकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हिंसातो नोऽस्मान् सोऽग्निस्त्रासते । चायते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रणमवसे वसूयवो गीर्भी रणं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईळते । वसुऽधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।
हव्यऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । कविं ।
देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमग्निं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वेळते । ऋत्विजः स्तुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा । अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं । यद्वा प्रकृष्टचेतनवंतं । चेत्तृशब्दात्तुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । अरतिमीश्वरं । तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणि-जीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्वातारं यजतं यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ इर प्रेरणे इर गतौ इत्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवन-शीला ऋत्विजो रण्वमतिमध्वाशब्दयंतमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभी रण्वं रणयंतं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमग्नये प्रदातुमात्मन इच्छंतो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टि-छंदस्कं । अनुक्तत्वादित्दं । प्रप्रा वो अस्मे इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यक्षरोपे-तत्वात् । पाहि न इत्यंत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । प्र तद्वोचेयमिति षष्ठी-दुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्यैदवी प्रप्रा वोऽतिश-क्त्यावष्टिरंत्येति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठस्येति खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषेति । आ० ८. १. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसांतयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।
सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।
सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इंद्र । मेधसातये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।
 प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।
 सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इंद्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं
 यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाका ।
 अपाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवंतं ॥ पाकः पक्त्यो भवतीति यास्कः । नि० ३. १२. ॥
 अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्य अनिंदित यं यजमानं धनविद्या-
 दिना प्रणयसि । प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल
 एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये ॥ अभिपूर्वादिषेः क्तिन् । शकं-
 धादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः । समर्थं करोषि ॥
 लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः ।
 कामयसे च ॥ वष्टेर्लेट्युडागमः । तिङः परत्वादनिघातः ॥ यजमानेनाहूतः सन्
 शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य
 पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इंद्र अनवद्य अनिंदित सर्वैः स्तूयमान तूतुजान्
 अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाल्लिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्या-
 सस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥ सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥
 वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनामस्माकं संबंधि हविः
 स्वीकुर्वित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । इमां वाचं न । अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव ।
 स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्विषाय्य इंद्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।
 यः श्रुरै स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
 तमीशानासं इरधंत वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥
 सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । द्रिषाय्यः । इंद्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
 असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ॥ यः । श्रुरैः । स्वऽरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरुता ।
 तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इंद्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥
हेर्धिभावः ॥ यः स यः खलु त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः ।
पुनस्त एव विशेष्यते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इंद्रस्य मरुतां साहाय्यमिन्द्रो
मरुद्भिर्मरुतो हैनं नाजहुरित्यादिषु प्रसिद्धं । तैः सहितः सन् कासु चित्पृतनासु
सर्वेषु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये प्रकृष्ट-
हिंसनाय । यद्वा भरहूतये शूरो भव प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च
शूराणां प्रकृष्टवधाय च दक्षाय्योऽसि । प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा नृभिर्नृभिर्भ्य-
जमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्योऽसि ।
समर्थोऽसि । किञ्च यस्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्नृभिर्भटैर्वा सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संग्राममयस्यान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि ।
सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यनैरपेक्ष्येणैव तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेस्तृनि ग्रसितस्कभि-
तेत्यादौ निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् वाजं तरुता
तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं
गमनवंतं पृष्ठं हविल्लक्षणान्नवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज
इरधंत । संराधन्ति सेवन्ते । तच्च दृष्टान्तः । वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृष्ठं घा-
साद्यन्नवंतमत्यं न । अश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना पोषयन्ति
तद्वत् ॥ अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्वावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।
इन्द्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।
परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इंद्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणात् वृषणं
स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिज्जलधा-
रिणं मेघं पिन्वसि । निर्भिद्य सेचयसि । किञ्च मर्त्यं मर्त्यवदरुमरणशीलं गम-

नस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः । मिश्रयसि ॥ यौतेश्छांदसे लुङि
छांदसोऽडभावः ॥ अवर्षणेन गच्छंतं वलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः
कश्चिद्बलवतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरण-
शीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि । सर्वतो वर्जयसि ।
औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथु
यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं । ब्रवीमि । इंद्र एव विशेष्यते । स्वयशसे स्वकी-
ययशोयुक्ताय । तथा दिव उत । तदाश्रयभूतायै द्युलोकदेवताया अपि तत्तादृशं
कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो द्युदेवताया आनु-
कूल्यात्तस्या अपि वचनं युक्तं । तथा रुद्राय । जगतां दुःखद्रावयित्रे रोदनशी-
लाय वाग्रये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निरिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीद्य-
दरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुते रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धं । तस्य चाहुतिद्वारा
वृष्ट्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयशस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्रय इत्यर्थः । तथा मित्रायाह-
रभिमानिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे
वै मित्रावरुणौ । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति । तथा मैत्रं वा
अहर्वारुणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं । अत
एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तं । समृद्धीकाय शोभनमुखयित्रे
प्रजानां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वतिविस्तीर्णं
यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒स्माकं॑ व॒ इंद्र॑मु॒श्मसी॒ष्टये॒ सखा॑यं वि॒श्वायुं॑ प्रा॒सहं॑ यु॒जं वाजे॑षु प्रा॒सहं॑ यु॒जं ।

अ॒स्माकं॑ ब्रह्मो॒तये॒ऽवा॑ पृ॒त्सुषु॑ का॒सु चि॒त् ।

न॒हि त्वा॒ शत्रुः॑ स्त॒रते॑ स्तृ॒णोषि॑ यं वि॒श्वं शत्रुं॑ स्तृ॒णोषि॑ यं ॥ ४ ॥

अ॒स्माकं॑ । वः । इंद्र॑ । उ॒श्मसि॑ । इ॒ष्टये॑ । सखा॑यं । वि॒श्वऽआयुं॑ । प्र॒ऽसहं॑ । यु॒जं ।

वाजे॑षु । प्र॒ऽसहं॑ । यु॒जं ॥ अ॒स्माकं॑ । ब्रह्म॑ । ऊ॒तये॑ । अ॒व । पृ॒त्सुषु॑ । का॒सु । चि॒त् ।

न॒हि । त्वा॒ । शत्रुः॑ । स्त॒रते॑ । स्तृ॒णोषि॑ । यं । वि॒श्वं । शत्रुं॑ । स्तृ॒णोषि॑ । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । अस्माकमस्मदर्थमिष्टये यागायाभिमतैषणाय वेन्द्रमुश्मसि ।

स्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेऽश्वांसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतिवानसि तथा नेषीत्यर्थः । हे शूर वि-
क्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति
भावः । यद्वा अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच । हे इंद्र वह्निर्वृष्ट्या-
दिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥ पूरुरिति मनुष्य-
नाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तस्य विश्वानि सर्वाण्येनांस्यपपर्षि ।
अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातेऽश्वांसः शपो लुक् ॥ अतोऽस्माकमप्यासांतिके देव-
यजनदेशेऽच्छाभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतम-
पकृत्य पर्षि । अभिमतफलं पूरयसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेदवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।

अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इदवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुः । मतिं ।

अव । स्रवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । क्षुद्रंऽइव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायेदवेऽमृतेन सर्वस्य
क्लेदयित्रे तदर्थं तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा प्रवोचेयं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासं ।
स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाशिष्यङ् । वच उम् ॥ कस्य तदिति । य
इंदुरिषवान् एषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति ॥
रेजतिर्गत्यर्थः । रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ आगमने दृष्टान्तः । हव्यो न ।
होतव्य आह्वातव्यो वा हव्य इंद्र इव । प्रायेणेंद्र आगच्छेत्यादिनेंद्र एवाहूयते । स
इव । स एव विशेष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता मन्म तेषामेव
कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवेदुः स्वयं
निदः ॥ णिदि कुत्सायां । क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥ अस्मन्निदि-

तुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनश्च वध इति भावेऽपि । तत्संनियोगेन वधादेशः ।
 स चादंतोऽंतोदातः ॥ दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्मत् अस्मत्तोऽजेत । आक्षिपेत् । अवनयेत् ।
 किंच । अघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव
 स्वस्थानादवाङ्मुखो भूत्वा स्रवेत् । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः ॥ अघशंसः स्तेनः ।
 अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् ॥ अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते । क्षुद्रमिव । क्षेप्तुं
 शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वनेम तद्धोत्रया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रणं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रणं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इं । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र वयं यजमानास्तत्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं । यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव
 गुणान् ज्ञापयंत्या ॥ चिती संज्ञाने । अस्माख्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होत्रया
 होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम संभजेम । यद्वा शब्दयेम । स्तुतिं
 करवामेत्यर्थः ॥ होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच । एवं
 स्तोतारो वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवन्निद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम ।
 कीदृशं रयिं । सुवीर्यं । शोभनसामर्थ्योपेतं । रणं । रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः ।
 संतं । सर्वदा वर्तमानं । यज्ञादिद्वारा बाहुशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुन-
 स्तदेव विशेष्यते । सुवीर्यं । शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं । धनेन तेषां संपादयितुं शक्य-
 त्वात् ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं
 शक्यं त्वां । तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् । सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तत्साधनैः स्तो-
 त्रैर्वेषा हवीरूपेणान्नेन चापृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास्स । यद्वा । इषान्नेन
 निमित्तेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्कं । लिङि
 छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादकमिंद्रं सत्याभिरविसंवा-

दिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्द्युम्नहूतिभिः । हरिव आगच्छ मेधा-
तिथेर्मेघेत्याहानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । द्युम्नहूतिभिर्हविल्क्षणाद्गनि-
मित्तैराहानैरापृचीमहीति शेषः ॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्र॒प्रा वो अ॒स्मे स्वय॑शोभि॒रु॒ती प॑रिव॒र्ग इ॒न्द्रो दु॒र्मती॒नां द॑रीम॒न्दुर्मती॒नां ।

स्व॒यं सा रि॑ष॒य॒ध्यै या न॑ उपे॒षे अ॒त्रैः ।

ह॒तेम॑स॒न्न व॑क्षति क्षि॒प्त्वा जू॒र्णिर्न॑ व॒क्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र। वः। अ॒स्मे इति॑ । स्व॒य॑शःऽभिः। ऊ॒ती। प॒रिऽव॒र्गे। इ॒न्द्रः। दुःऽम॒ती॒नां।

द॑रीम॒न्। दुःऽम॒ती॒नां ॥ स्व॒यं। सा। रि॑ष॒य॒ध्यै। या। नः। उपे॒ऽई॒षे। अ॒त्रैः।

ह॒ता। ई॒। अ॒स॒त्। न। व॒क्ष॒ति। क्षि॒प्त्वा। जू॒र्णिः। न। व॒क्ष॒ति ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीय-
यशोयुक्तैरुतिभि रक्षणेर्दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो
वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्रा । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ द्विर्भावः
पादपूरणः ॥ यद्वा हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयशोभिः
स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती उतौ रक्षणे प्रप्रा ।
प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कुचेति तदुच्यते । दुर्मतीनां
दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि ।
एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति सत्यत्रैर्भक्षकैरस्मद्विरोधिभिर्या जूर्णिर्जववती सेना ॥
जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वेति यास्कः । नि० ६. ४. ॥ नोऽस्मान् प्रति रिषयध्यै
हिंसितुं ॥ रिषेण्येतात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः ॥ उपेष उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईङ् गतौ ।
तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ क्षिप्त्वा प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् । हिंसितैवासीत् ।
न वक्षति । अस्मान्न वहेत् । न प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकान् शत्रूनपि पुनर्न
वक्षति । न वहति ॥ वहेर्लेट्यडागमः । सिद्धुलमिति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन
तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तं ईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं नः पथास्तत्संबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा । रक्षो-वर्जितेन । अनेहसा । अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति परीणसा परितो नङ्गेन राया-स्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदे-शात् स्वर्गलक्षणादासचस्व । समवेतो भव ॥ पराक इति दूरनाम पराके परा-चैरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तथास्तमीकेऽत्यन्तांतिके देवयजनदेशे सचस्व । अस्मत्प्रत्तं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूरात् दूरदे-शात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि । रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि । पालय । आरा-द्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिः । आभिमुखैर्यागैस्तन्निर्वाहैः । यद्वाभ्यागमनैः । किं बहुना । सर्वकालं याग-कालेऽयागकाले दूरेऽंतिके चाभिष्टिभिरभित एषणैः पाहि । सम्यक् परि-पालय ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं न इन्द्र राया तरूषसोयं चिन्त्वा महिमा संक्षुदर्वसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्विरिषेः कं चिदद्विवो रिरिष्टांतं चिदद्विवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इंद्र । राया । तरुषसा । उग्रं । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवसे ।
महे । मित्रं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।
अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षंतं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मान्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापन्न उत्तरीतुं शक्तेन राया
धनेनोद्धर्ता भवेति शेषः । हे इंद्र त्वा त्वामुग्रं चित् उद्गूर्णबलं संतं त्वामेव महिमा
महत्त्वमस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् । सेवते संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः ।
किमर्थं । अवसे । त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टांतः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशा-
रोग्यादिरूपाय मित्रं न । सर्वजनमित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति
तथेत्यर्थः । यद्वा मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये
संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठ ओजस्वितमातिशयेन बलवन् चातः । रक्षितः ।
अस्मान्पालयितव्यं । अमर्त्य । अमरणधर्मन्निद्र । अवितरस्मान्धनेन तर्पयितस्त्वं ।
कं चिद्रथं वेगवंतमारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः
शत्रूणामतिशयेन भक्षकेंद्र अस्मदन्यं रिरिक्षंतं चित् अल्पं महान्तं वा शत्रुमिति
शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवः । अद्रेरादर्तर्भक्षक वा शत्रूणां ॥ अद्रि-
वन्नद्रिरादृष्टान्यनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४.४. ॥ रिरिक्षंतं चित् अत्यंतं
कुत्सितं हिंसंतमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥ रिष हिंसायां । छांदसः शपः श्रुः ।
पुनर्यथेत्यनेन शः । रिरिक्षंतं । अस्मादेव सनि हलंताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः ।
चिदित्यवकुत्सितः । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० १.४. ।
यद्वा समुच्चयार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

॥ अथैकादशी ॥

पाहि न इंद्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सद्मिर्हुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।
हंता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।
अथा हि त्वा जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वा जीजनवसो ॥ ११ ॥
पाहि । नः । इंद्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सद् । इत् । दुऽमतीनां ।
देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।
अथा हि त्वा जनिता जीजनत् वसो इति । रक्षऽहनं त्वा जीजनत् वसो इति ॥ ११ ॥

हे इंद्र मुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि ।
 रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम
 उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदैवावयाताधोयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत
 एव हे इंद्र देवोऽस्मत्स्तुत्या दृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातका-
 नामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य ॥ रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति
 यास्कः ॥ तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा पापस्य
 पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हंतासि । तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो
 यजमानस्य चाता रक्षितासि । अध अतो हेतोर्हे इंद्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा
 त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादित-
 वान् । तथा हे वसो वासयितः । त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पा-
 दितवान् ॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय
 हींद्रस्यावतारः । तमिंद्रं देवा न व्यसृज्यंतेत्यादिप्रसिद्ध्योतनार्थो हिशब्दः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

एंद्र याह्युप न इति दशर्चे चतुर्थे सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । अंत्या स नो नव्येभि-
 रित्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्ट-
 मिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एंद्र याहि दशांत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥
 पृष्ठचषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । एंद्र याह्युप
 नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसि-
 नोऽनुरूपतृचे प्रथमैंद्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शौनकेन
 सूचितं । एंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

एंद्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वंतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इंद्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वंतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजऽसातये । मंहिष्ठं । वाजऽसातये ॥ १ ॥

हे इंद्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नोऽस्मानुपयाहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः । अयं न पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र । तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्याहूरदेशादिवास्मिन्यज्ञे ॥ अयमिति विभक्त्यव्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्राप्नुमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदथानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चंद्रमा अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच । प्रयस्वंतो हविर्लक्षणान्नवंतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । सुते । अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयं । सचा । ऋत्विग्भिः सहिताः ॥ सचा सहेत्यर्थं इति यास्कः ॥ आह्वाने दृष्टांतः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव । तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाह्वयंति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः । किंच । मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संयामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीया । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिंद्रेत्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिरिंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः । मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धार्यसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोमं । इंद्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः ।

ततृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धार्यसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब ॥ अचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥
 कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुवानं सूयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
 कोशेन सिक्तं । कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं । यद्वावतमित्यनेन सह
 संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वोचितजलेन पूरितमवतं न । आहाव-
 लक्षणमवटमिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनो तृषा शीघ्रगामी वृषभः
 पिबति तद्वत् । तत्तृषाणो न वंसगः । यथात्यंतं तृषितो वंसगो वननीयगमनः
 शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तत्राह ।
 ते तव मदाय तृप्ते हर्षिताय विक्रांतिहेतवे कान्त्यर्थे वा ॥ हर्ष गतिकान्त्योः ।
 भृमृदशीत्यादिनातच् ॥ तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय । धायसे । यदर्थं मद
 उपजायते तदर्थाय ॥ धाजो वहिहाधाज्य इत्यसुनि णिदित्यनुवृत्तेरातो युगिति
 युक् ॥ यद्वा ते तव तुविष्टमाय धायसे । अतिप्रभूताय पानाय त्वा त्वामायच्छंतु ।
 आभिमुख्येन गमयंतु । अश्वा इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । हरितो न सूर्ये । हरि-
 तवर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव । तं यथातिस्वरयाभिमतदेशमभिप्रे-
 रिता वहन्ति तद्वत् । किंच । अहा विश्वा । सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं यथा त
 एव प्रतिदिनं वहन्ति । तथास्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अविंदद्विवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यन्ते अंतरश्मनि ।
 व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नंगिरस्तमः ।
 अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥
 अविंदत् । दिवः । निऽहितं । गुहा । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अश्मनि ।
 अन्ते । अंतः । अश्मनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽइव । सिषासन् । अंगिरःऽतमः ।
 अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दिवो द्युलोकादानीतं सोममविंदत् । अलभत लब्धवान् । द्युलो-
 काद्गायत्र्या पक्षिरूपयापहतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं
 तैत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीन्नं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धं । स
 एव विशेष्यते । गुहा निहितं । अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितं । अत एव
 निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टान्तः । वेः पक्षिणो गर्भं

न । शिशुमिव । यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिं-
 श्चिद्गुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य विंदते तद्वदित्यर्थः । पुनः
 कीदृशं । अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनन्तेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्व-
 तादौ परिवीतं लताकंठकादिना परितो वेष्टितं । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्या-
 तिश्य इति तत्राह । अयमिंद्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणा-
 पहतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
 द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवंतर्धेति वि-
 कल्पनादिदभावे जनसनेत्यात्वं ॥ अविंदत् । अयमर्थः पणिनेव गाव इत्यादिश्रु-
 तिषु प्रसिद्धः । तथायमिंद्रः परीवृताः परितो मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्यो-
 दकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा
 कृत्वेष इथमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण
 मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरो-
 दित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दाहहाणो वज्रमिंद्रो गभस्त्योः क्षत्रेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
 संविब्यान ओजसा शवोभिरिंद्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दहहाणः । वज्रं । इंद्रः । गभस्त्योः । क्षत्रेऽइव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविब्यानः । ओजसा । शवऽभिः । इंद्र । मज्मना ।

तष्टाऽइव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयमिंद्रो गभस्त्योर्बाह्वोर्वज्रं दहहाणो दहं गृह्णन् ॥ दह दहि वृद्धौ । लिटः
 कानच् । गभस्ती इति बाहुनाम गभस्ती बाहू इति तन्नामसु पाठात् ॥ किमर्थं ।
 असनाय । शत्रोरूपरि क्षेपणाय । तिग्ममत्यंततीक्ष्णं वज्रं संश्यत् । सम्यक् तीक्ष्णी-
 करोति ॥ शो तनूकरणे । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । छांदसोऽडभावः । यद्वा
 लेटीतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ तत्र दृष्टान्तः । क्षत्रेव । उदकमिव । उदकं यथा
 शत्रूणां निरसनायाभिमंत्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् ॥ क्षत्रेत्युदकनाम
 क्षत्रं नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ पुनरपि तदेव विशेष्यते । अहिहत्याय ।

अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हंतेर्हनस्त चेति क्यप् तकारांतादेशश्च ॥ संशयत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इंद्र ओजसा बलेन परा-
भिभवनसामर्थ्येन श्वोभिः सेनालक्ष्णैर्बलैर्मज्जना शारीरेण च बलेन संवि-
ध्यानः सम्यक् युक्तः सन् ॥ विध्यान इति लिटः कानच् । यहिज्यावयीति
संप्रसारणं ॥ तष्टा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता
वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षं निवृश्चति । स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन
तनूकरोति । तथा त्वमप्यस्मासु वक्रमाचरंतं शत्रुं निवृश्चसि । किंच परश्वेव
निवृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैर्नि-
तरामस्मद्वेषिणं वृश्चसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं वृथा नद्यं इंद्रं सर्तवेऽच्छां समुद्रमसृजो रथान् इव वाजयतो रथान् इव ।

इत ऊतीरयुजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नद्यः । इंद्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रं । असृजः । रथान्ऽइव ।

वाजऽयतः । रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सर्तवे प्राप्नु-
मसृजः । मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं
रथानस्मद्यागं प्रत्यच्छ सर्तव आभिमुख्येन प्राप्नुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् ।
किंच । वाजयतो रथानिव । संग्राममन्नं वेच्छंतो राजादयो रथानिव । ते यथा
संग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वाभिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ क्यजंतात् शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ किंच । इतोऽस्मत्संनिधिदेशं ॥ द्वितीयार्थे तसिल् ॥ अस्मान्
प्रत्यूतीरूत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षि-
तमुदकमयुजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः
सन् नपुंसकलिङ्गः । अक्षितमित्युदकनाम । अक्षितं बहिरिति तन्नामसु पा-
ठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं
दोग्ध्योऽभवन् । यथा वा जनाय यस्मै कस्मैचित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो

भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्यो भवन्ति । सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनादोहस इत्युपचर्यते । ईहगजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतीदृस्यैव स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इ॒मां ते॒ वाचं॑ वसू॒यन्तं॑ आ॒यवो॒ रथं॑ न धीरः स्व॒पा अत॑क्षिषुः सु॒न्नाय॒ त्वाम॑तक्षिषुः ।
शु॒भन्तो॒ जेन्यं॑ यथा॒ वाजे॑षु वि॒प्र वाजि॑नं ।

अ॒न्यमि॒व श॒वसे॑ सा॒तये॒ धना॒ विश्वा॒ धना॑नि सा॒तये॑ ॥ ६ ॥

इ॒मां । ते॒ । वाचं॑ । वसू॒ऽयन्तः॑ । आ॒यवः॑ । रथं॑ । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अ॒त॒क्षिषुः॑ ।
सु॒न्नाय॑ । त्वां । अ॒त॒क्षिषुः॑ ॥ शु॒भन्तः॑ । जेन्यं॑ । यथा॒ । वाजे॑षु । वि॒प्र । वाजि॑नं ।

अ॒न्यंऽइ॒व । श॒वसे॑ । सा॒तये॑ । धना॑ । विश्वा॑ । धना॑नि । सा॒तये॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयन्तो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपान्नवंत ऋत्विजः ॥ आयव इति मनुष्यनाम । आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् ॥ त इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतक्षिषुः । संपादितवन्तः । स्वपाः शोभन-
कर्मवान् कुशली ॥ बहुव्रीहौ सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न । रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुन्नाय
सुखायातक्षिषुः । अनुकूलमुत्पादयन्ति ॥ सुन्नमिति सुखनाम । सुन्नं सुगम्यमिति
तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे विप्र मेधाविन्निद्र वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवंतं
त्वां शुभन्तो गुणैर्दीपयन्तोऽतक्षिषुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यं यथा ।
जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवंति तद्वत् । यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवं-
तमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयन्ति तद्वत् । किंच शवसे बलाय धना धनानां
सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥
न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवा-
दिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संग्रामे
शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये चात्यमिव । सतत-
गामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भि॒नत्पु॒रो न॒वति॒मिन्द्र॒ पू॒रवे॒ दि॒वो॒दा॒साय॒ म॒हि दा॒श्रुषे॒ नृ॒तो व॒ज्रेण॒ दा॒श्रुषे॒ नृ॒तो ।
अ॒ति॒थि॒ग॒वाय॒ शं॒बरं॒ गि॒रेरु॒ग्रो अ॒वा॒भरत् ।

म॒हो ध॒नानि॒ द॒य॒मा॒न ओ॒ज॒सा वि॒श्वा ध॒ना॒न्यो॒ज॒सा ॥ ७ ॥

भि॒नत् । पु॒रः । न॒व॒तिं । इ॒न्द्र । पू॒र॒वे । दि॒वः ऽ दा॒साय॒ । म॒हि । दा॒श्रुषे॒ । नृ॒तो इति॒ ।
व॒ज्रेण॒ । दा॒श्रुषे॒ । नृ॒तो इति॒ ॥ अ॒ति॒थि॒ऽ ग॒वाय॒ । शं॒बरं॒ । गि॒रेः । उ॒ग्रः । अ॒वा॒ । अ॒भ॒रत् ।
म॒हः । ध॒ना॒नि । द॒य॒मा॒नः । ओ॒ज॒सा । वि॒श्वा । ध॒ना॒नि । ओ॒ज॒सा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाश्रुषे हविर्देत्तवते पूरवेऽभिमतपूरकाय ॥
मनुष्यनामैतत् ॥ महि महते दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या
अलुगित्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्या-
कानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिनत् । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो गात्रविक्षेप-
णकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाश्रुषे
हविर्देत्तवते दिवोदासायान्यस्मै वा भिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं
परोक्षेणाह । अतिथिगवाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौ-
णादिको दुप्रत्ययः ॥ उग्र उद्गूर्णबल इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमथम्रिय-
माणं गिरिमारूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशादोजसा
स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाङ्मुखमवकृथमाणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो
महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥
दय दानगतिहिंसादानेषु । शपः पित्रादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वरः ॥ न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणि-
मुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन्नावभरत् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इ॒न्द्रः स॒मत्सु॒ यज॑मा॒नमा॒र्यं प्रा॒व॒द्विश्वेषु॒ श॒तमू॒तिरा॒जिषु॒ स्व॒मीळि॑हेष्वा॒जिषु॒ ।

म॒न॒वे॒ शा॒स॒द॒व्र॒तान्त्वचं॑ कृ॒णाम॑रं॒धयत् ।

दक्ष॒न्न वि॒श्वं त॒तृषा॒णमो॑षति॒ न्य॑र्श॒सानमो॑षति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यैः । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं ऽ ऊतिः । आजिषु ।
स्वः ऽ मीळहेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।
धक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वैर्गत-
व्यं प्रावत् । रक्षति ॥ समत्स्विति संग्रामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु
पाठात् ॥ किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षण इन्द्रो विश्वेषु ॥ लिंगव्यत्ययः ॥
आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वमीळहेषु
स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंग्रामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति ।
रणं अभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हत इति । अत्रे-
तिहासमाचक्षते । अंश्रुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च
कृष्णो दशसहस्रैरनुचैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः
सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव
द्रप्सो अंश्रुमतीमतिष्ठदित्यादिनोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । तदत्रोच्यते । अयमिंद्रो मनवे
मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।
तद्रहितान् यागविद्वेषिणः शासत् । शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासेर्लेट्य-
डागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंधयत् ।
हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदु-
च्यते । धक्षत् भस्मीकरोति ॥ लेट्यडागमः । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ तथा
विश्वं ततृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्ट-
मिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण
दहति ॥

॥ अथ नवमी ॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।

उशना यत्परावतोऽजगन्मृतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।
 ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।
 सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति
 ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमणयित्वोद्धृत्ता आसन् । तान् हंतुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमा-
 दायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं
 रथस्य चक्रमादायौजसा शरीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्रवृहत् । प्रक्षिप्त-
 वान् ॥ वृहू उद्यमने । तौदादिकः ॥ किंच । अरुणोऽरुणवर्णोऽत्यन्ततेजोयुक्तः
 सन् । यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागु-
 पलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा ॥ प्रपित्व इत्यासन्ननाम ॥ यद्वा
 वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति ।
 अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः
 सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत् । तमोनि-
 वारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षणोद्यतं ततः करोति पूर्वं ।
 अरुणस्तद्रथयन्ता प्रपित्वे मंदेहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिंधी-
 त्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुषेरुत्तरस्य ओऽहावपि छंदसि शायजपीति
 शायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः
 सन् आमुषायति । समंतान्मुष्णाति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन् यत्
 यस्त्वमुशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेरूतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्था-
 नादजगन् । गतवानसि प्राप्नवानसि ॥ गमेः सिपि छांदसः शपः श्रुः । हल्ङ्गा-
 दिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं ॥ यद्वा । उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् ।
 आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादाया-
 स्माकं तुर्वनिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति
 निरुक्तं ॥ तत्र दृष्टान्तः । मनुषेव मनुषेणेव । यथा त्वोतेन परिवृढाय देशांत-
 रादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृत्विजां
 विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवल-
 मेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वहा विश्वेव । विश्वान्यप्यहानि । सर्वेष्वप्यहःसु तुर्व-

णिर्भव । यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा ददासि
तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स नो नयेभिर्वृषकर्मन्वृक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिर्दिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नयेभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुरां । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिऽइव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तः । असुरपुराणां दार-
यितः ॥ सुवामंचित इति षष्ठ्याः परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादा-
दित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वं ॥ स तादृशो महानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबन्धिभिर्नये-
भिर्नूतनैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः
शग्मैः सुखैश्चैहिकामुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दि-
वोदासगोचोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः । यद्वा पूजार्थं बहु-
वचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वावृधीथाः । प्रवृद्धो भव ॥
वृधेर्लिङि छांदसः शपः श्रुः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्योतनशील आदि-
त्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्त्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः ।
अत्यष्टिच्छंदः । इंद्रो देवता ॥ पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्व-
शस्त्र एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः ।
आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्या-
स्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि द्यौरसुरो
अनमतेत्येवमेव । आ० ७. ११. । इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्ता-
दीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तात् आदितः षडृच एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । षष्ठ-
स्येति खंडे सूचितं । इंद्राय हि द्यौरसुरो अनमतेति षड् । आ० ८. १. । इति ॥
महाव्रते निष्केवल्य इंद्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रत-

स्येति खंडे सूचितं । इंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । ऐ०
आ० ५. १. इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।

इंद्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इंद्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इंद्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्रत । इंद्राय । मही । पृथिवी । वरीमभिः ।

द्युम्नसाता । वरीमभिः ॥ इंद्रं । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इंद्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

द्यौर्द्योतनशीलो द्युलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः ।
शत्रूणामपुण्यकृतामेव तन्निवासात् । इंद्राय हींद्रायैवानम्रत । स्वयमेव प्रहो भव-
ति ॥ नमेश्छांदसे लङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं । न दुहस्तुनमामिति यगभावः । पा०
३. १. ८९. । छांदसः शपः श्रुः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
प्रसिद्धार्थो वा । तथेन्द्रायेन्द्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्रत्यः सर्वो जनो वा-
नम्रत । उभयवाश्रयवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते ग्राम आगच्छत इतिवत् । केन
साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच द्युम्नसाता द्युम्न-
सातावन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता यज-
मानाः प्रहो भवन्ति । किंच । इंद्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समान-
प्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः ।
इंद्रमुखेनैवासुरान् जितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सवनानि मनुष्याणां संबन्धी-
न्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानींद्राय संतु । इंद्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा
मनुष्याणामृत्विजां संबन्धीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशदीनींद्राय हींद्रायैव
संतु । इंद्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सन्निथवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमैभिरिंद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुंजते । समानं । एकं । वृषऽमन्यवः । पृथक् ।
स्व॑रिति स्वः । सनिथवः । पृथक् ॥ तां त्वा । नावं । न । पर्षणिं । श्रूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसत्त्वरूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तुंजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं । सर्वेषामेकरूपं । कीदृशं यजमानाः । वृषमण्यवः । अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः । पृथक् विविच्य स्वस्वयागे किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिथवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव त्वरयंति ॥ तुंजतिर्दानार्थः शिक्षति तुंजत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तं तादृशं त्वा त्वां श्रूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा श्रूषस्यास्मदीयशरीरबलस्य धुरि धीमहि ॥ श्रूषमिति बलनाम श्रूषं सह इति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न । पारस्य संभक्ती पूरयित्री वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । छंदसि वनसनेति सनेरिन्प्रत्ययः । पा० ३. २. २७. । पृषोदरादिः । पिपतेरौणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशं वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः । परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।
यद्गव्यंतां वा जना स्व॑र्यंतां समूहसि ।

आविष्करि॑त्क्रवृ॒षणं सचा॒भुवं वज्र॑मिंद्र सचा॒भुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्ते । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।
सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । वा । जना । स्वः । र्यंतां । संसृजसि ।

आविः । करि॑त् । वृषणं । सचा॒भुवं । वज्रं । इंद्र । सचा॒भुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना विततस्ते । यज्ञं

वितन्वते । यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनात्मानमुपक्षयन्ति ॥ तसु उपक्षये । छांदसे
 लिटीरयो रे इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता । गवां संबन्धिनो
 यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारी-
 रीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यै-
 वार्थित्वादेः सद्भावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन वि-
 द्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि
 स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीय-
 चतुर्थ्याभ्यामधिकरणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति प्रपञ्चित-
 त्वात् जायापती अग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां
 पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः
 पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. ।
 इति सूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्त इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयमित्यादिमंत्र-
 विधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रास्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति
 वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त इत्येतद्युक्तं । कीदृ-
 शास्ते । अवस्यवः । इंद्रायात्मने तृप्तिमिच्छंतः । निःसृजः । निःशेषेण हविस्त्य-
 जंतः । सक्षंतः ॥ सक्षतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते ।
 निःसृजः । फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते ।
 यत् यस्मात्कारणाद्भयंता गामात्मन इच्छंतौ ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वर्येता स्वर्गे यंतौ गंतुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जाया-
 पतीरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा सम्य-
 गनुष्ठितवंतावित्यूहसि । निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंतीत्यर्थः ।
 किंच हे इंद्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं
 तथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसमर्थेन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्तम् । आ-
 विष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिदं शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिदं मर्त्यमयज्यं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इंद्र । शरदीः । अवऽअतिरः ।
 ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इंद्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।
 मही । अमुणाः । पृथिवी । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते वीर्यस्य तव संबन्धिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाण-
 मेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजन्ति
 ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्त-
 तक्षुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात्
 शरदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्हृदीकृताः पुरः शत्रूणां
 पुरीरवातिरः । अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः ।
 तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश् ॥
 अवातिरः । किंच । हे इंद्र तं मर्त्यं मरणधर्माणामयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं
 राक्षसादि शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं मही
 महती पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि चामुणाः । बलादपहत-
 वानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविघ्नेषिभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि
 भित्त्वापहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानः । हृथन्नेवेमा अप
 इमान्यप्कार्याणि ब्रीह्याद्यन्नान्यमुणाः । लब्धवानसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिक्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवैतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवैतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इंद्र आत् अत एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबन्धिने वीर्याय तदभिवृद्धये
 चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥ किरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु
 सवनेषु वितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनि-

तमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितरुशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः
 कारणादाविथ । रक्षसि । किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान्
 यद्यस्मादाविथ । तर्पयसि । अभिमतेन प्रीणयसि । अतश्चर्किरन् । किंच हे इंद्र
 एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकथ । करोषि ॥ करोतेः कर्मणि
 घञ् । कर्षात्तव इत्यंतोदात्तत्वं ॥ कुचेति तदुच्यते । पृतनासु । संग्रामेषु । किमर्थं ।
 प्रवतवे । प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजंते ॥ वनतेस्तुमर्थे
 तवेन्प्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संग्रामवासिन-
 स्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ अन्यमन्यं प्रतिकर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्वचनं ॥
 नद्यं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ टुनदि समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छांदसो यणादेशः ॥
 सनिष्णत । संभजंते ॥ सनेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । इंद्र । व्यत्ययेन पुनः आप्र-
 त्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । छांदसः टेरेत्वा-
 भावः ॥ तथा श्रवस्यंतोऽन्नमिच्छंतो जयाल्लब्धमन्नं कांक्षंतः सनिष्णत । संभजंते ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
 यदिंद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिं चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।
 स्वऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इंद्र । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिंद्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं
 सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्येवास्माकम-
 यमिंद्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः ॥ हिः पूरणार्थः ॥ गत्वा चार्कस्य हविषः ॥ पूर्व-
 वत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषैर्दत्तं हविस्तो
 बोधि । अपि नाम जानीहि । किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा
 संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराहानैराहूतो भवेति शेषः । अस्माभिराहूतः सन्
 उषस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे
 वज्रिन् वज्रयुक्तेंद्र मृधो हिंसकाञ्छून् हंतवे हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां

चिकेतसि । अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । ना-
भ्यस्तस्याचि पितीत्यत्र छंदसि बहुलमिति वचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तस्माद्भूमः । हे इंद्र मे मम मन्म मननीयं
स्तोत्रमाश्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । वेधसो मेधाविनः । नवीयसो
नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽति-
शयेन नवनवतः । असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तो-
त्रमेव विशिष्टं भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं तमिंद्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्यं वजेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्त्रप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इंद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वजेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अप । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र तुविजात । अस्मास्तुत्या बहुभावमापन्न शूर विक्त्रांत त्वं ववृधा-
नोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् त्वद्भक्तान्कामयमानस्त्वममित्रयंतमस्मासु शत्रुत्व-
माचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं वजेण जहि ॥ हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा
भादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं । कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकम-
घायति । अघं पापं दुःखं वेच्छति । तं जहि ॥ अश्वघस्यादित्यात्वं ॥ किंच हे
सुश्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्व । आवयास्मद्वाक्यं । कीदृशं
तदिति तदुच्यते । हे इंद्र त्वत्प्रसादात् दुर्मतिरस्मज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिर-
पभूतु । अपगता भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः ॥ न
केवलं हिंसारूपा अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादारूपापभूतु । तत्र
दृष्टांतः । यामन् यामन्यध्वनि रिष्टं न । अध्वनः श्रमेण हिंसितं परिश्रांतं यथा
दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वदस्मान्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा या-
मनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टमसुरकृतं हिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि । तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

त्वया वयमिति षडृचं षष्ठं सूक्तं । पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रं । युवंतमित्ययमैन्द्रा-
पार्वतोऽर्द्धचः । त्वया वयं षड्युवंतमैन्द्रापार्वतोऽर्द्धच इत्यनुक्रमणिका ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥ तच्च त्वया वयमित्येषा प्रथमा ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऽज्ञताः । ससह्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजऽयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वन्निद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्र-
त्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः ।
छांदसमात्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्ताञ्छत्रून् सस-
ह्याम । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषा-
मागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किंच । पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनि-
हितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच । तं
हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच
उम् ॥ किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य
तज्जयार्थं वाजयंतो हविल्लक्षणान्मुपाचरंतो विचयेम । स्तोत्रादिकं हविरा-
दिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे देवानां
संग्रामेऽसुरजये देवानां सम्यक् भरणे वा कृतं कर्तारं ॥ भर इति संग्रामनाम
भरतेर्वा हरतेर्वा । नि० ४. २४. । इति यास्कः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्त्रन्युषर्बुधः स्वस्मिन्नजसि त्राणस्य स्वस्मिन्नजसि ।

अहन्निद्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्वा ते सध्र्यक् संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्त्रनि । उषःऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।
 क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इंद्रः । यथा । विदे । शीर्णाऽशीर्णा । उपऽवाच्यः ।
 अस्सऽचा । ते । सध्र्यक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे । युद्ध आभिमुख्येन हतस्य
 स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनावित्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्या-
 पनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्तस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य वक्त्रनि मार्ग-
 भूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते ।
 स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे । महति संग्रामे । यद्वा स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ
 स्वयमेवाप्रच्छन्नेनागते सत्यहन् । शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्राम इति तदुच्यते ।
 आप्रस्यापनशीलस्य आ समन्तादिंद्रस्य प्रीणयितुर्वा । उषर्बुध उषःकालेऽनु-
 ष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य । क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छांदसः शपो
 लुक् । अस्य यजमानस्य शत्रूनहन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्णा
 शीर्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ शीर्षेच्छंदसीत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 विभक्तेरुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय
 शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे । येन प्रकारेण
 हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं । पुरुषव्यत्ययः । लोपस्त
 आत्मनेपदेष्वाति तलोपः ॥ अथवा यथा विदे । यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं
 मारयसि । अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे छांदसो विकरणस्य लुक् ।
 पूर्ववत्तलोपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्मत्त्रास्मास्वेव
 सध्र्यक् सहैकोद्योगेन संतु । भवंतु ॥ सहपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सहस्य
 सध्रिरिति सध्यादेशः । अद्रिसध्रोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स
 चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य स्तुत्यस्य रात-
 योऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्थिराणि संतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तत्तु प्रयः प्रलथा ते शुशुक्नं यस्मिन्यज्ञे वारमकुण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।
 वि तद्वोचेरधं द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।
 स घा विदे अन्विद्रो गवेषणो बंधुक्षिप्तो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत् । क्षयं ।
 ऋतस्य । वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।
 सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तच्च खलु प्रसिद्धं प्रयो हविलक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेदीप्तिकर्मण एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं प्रत्नथा ते तव स्वं भवति । तथा-
 द्यतनमपि । सर्वदा त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनेवार्थे थात् ।
 लिङ्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं
 वरणीयं क्षयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत् । कुर्वन्त्युत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत्
 उच्यते । ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि क्षयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि ।
 यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्नोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः ।
 अथवा । ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि ।
 तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म विवोचेः । विब्रूहि । अध अतः कारणात् द्वितांतद्वित्वो-
 पेतयोर्द्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य
 रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्दत्तं हविरादित्यं
 प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्हृश्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया
 स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुक्षिप्तो
 हविःप्रदानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धाना-
 मेषणकर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा गवेष् मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् ॥
 यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ।
 उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरप ब्रजमिन्द्र शिक्षन्नप ब्रजं ।
 ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिद्व्रतं हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । ब्रजं ।
 इंद्र । शिक्षन् । अप । ब्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।
 सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायंतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबन्धि कर्मेत्येत्यमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव
पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं । तद्वदिदानीतनमपि स्तुत्यं ॥ नू इत्येत्य-
वेषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते । यत्त्वमंगिरोभ्य एतज्जो-
चोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय व्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः । अपवृत-
वानसि । मेघमुद्घाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि ॥ व्रज इति मेघनाम व्रजो वराह
इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे इंद्र व्रजं गवां समूहमयष्टभ्योऽपहत्य तेभ्य
एवांगिरोभ्यः शिष्टान् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा पणिभिरपहतं विले स्थितं
गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तेभ्य
ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्मभ्यमपि
जेषि । धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ छांदसो विकरणस्य
लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुन्वद्भस्त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं
कंचिद्व्रतं सर्वमप्यज्ज्ञानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः ।
न केवलमयज्ज्ञानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं
कुर्वंतं तमेव यष्टारं स्वयं रोषवंतं वा । यद्वा हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव-
तमकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीङ् रोषे कंडादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सं यज्जनान् ऋतुभिः शूर ईक्षयद्भने हिते तरुषंतं अवस्यवः प्र यक्षंतं अवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्वाधे अर्चन्त्योजसा ।

इंद्र ओक्थं दिधिषंतं धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । ऋतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषंतं । अवस्यवः ।

प्र । यक्षंतं । अवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इंद्रे । ओक्थं । दिधिषंतं । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यत् य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः ऋतुभिः प्रज्ञाभिः
समीक्षयत् । सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा
तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतुभिः कर्मभिः सुकृतदुःकृतरूपैर्निमित्तभूतै-
स्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति अवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने
गवादिरूपे हितेऽभिप्रेते सति । यद्वा हिते धनेऽभिप्रेते सति तरुषंतं । हिंसन्ति

शत्रून् ॥ तरुयतिर्वधकर्मा । छांदसे लुङि व्यत्ययेन च्छेरङ् । तरतेर्वा लङ्ङुकार-
सिप्शपस्त्रयो विकरणाः ॥ तंरतीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्यवोऽन्नं हविल्-
क्षणमिन्द्रायात्मने वेच्छंतः संतः प्रयक्षंत । प्रकर्षेण यजंते ॥ छांदसे लुङि व्यत्ययेन
क्सः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैवायुर्हविल्क्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रा-
दिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन
बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे
तवैकेकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अर्चंति पूजयंति । यद्वा तस्मा इत् यजमा-
नायैव बाधे बले निमित्तभूते सति ॥ बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति
तन्नामसु पाठात् ॥ प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता
अर्चंति । इंद्रं पूजयंति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवंतो यजमाना
इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः ।
तच्चौक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत । धारयंति ॥ धिष शब्दे । अत्र
धारणार्थः । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यंते । धीतयः
स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवां अच्छा न देवानाभिमुख्येन प्राप्नुमिवौक्यं दि-
धिषंतेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः
सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिन्द्रा-
पर्वता पुरोयुधेति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंत वज्रेण तंतमिद्धंत ।

दूरे चत्तायं छंतस्रहंनं यदितनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तंऽतं । इत् । हतं ।

वज्रेण । तंऽतं । इत् । हतं ॥ दूरे । चत्तायं । छंतस्रत् । गहंनं । यत् । इतनक्षत् ।

अस्माकं । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानी देवः । तौ
युवं युवां पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान्

हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमपहतं । नाशयतं ॥ हंतेर्लो-
 ऽधनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्व-
 मपि शत्रुं हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं । ईदृक् सामर्थ्यमंस्तीति दर्शयति । यत्
 यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यंतदूरदेशे गताय ॥ चातयतेवा नाश-
 कर्मणः ॥ नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ यसितस्कभितेत्यादौ निपातनादिङभावः ॥
 तादृशं शत्रुं छंत्सत् । छंदयति कामयते हंतुं ॥ छंदतेः कांतिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच
 गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनक्षत् व्याप्नोति ॥ नक्ष गतौ ।
 छांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिंद्र एव स्तूयते । हे शूर
 शौर्योपेतेंद्रास्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥
 परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैर्दधीष्ट । दारयसि । किंच । दर्मा शत्रूणां दारकः ॥
 दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन
 उदात्तत्वं । ह्रस्वश्छांदसः । यद्वा दृ भये । घटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव
 पूर्वोक्तो वज्रो विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दधीष्ट । दारयति । यद्वा दर्मा
 शत्रूणां दारक इंद्रो दधीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

उभे पुनामीति सप्रर्वं सप्रमं सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । आद्या त्रिष्टुप् । अभिवृग्ये-
 त्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंगभृष्टमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः ।
 वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अत्रानुक्रमणिका । उभे सप्तादौ त्रिष्टुप् ति-
 स्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । उभे
 पुनामीति पुरा रिपुघ्नस्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्स-
 मश्नुते । ता जपन् हंति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन दुहो दहामि सं महीरनिंद्राः ।

अभिवृग्य यत्र हुता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । दुहः । दहामि । सं । महीः । अनिंद्राः ।

अभिऽवृग्य । यत्र । हुताः । अमित्राः । वैलऽस्थानं । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र ऋतेन त्वदुद्देशेन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि ।

लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किञ्च भूलोकेऽनिद्रा
इन्द्रविरहितानामाश्रयभूता महीरुवीः । अत एव दुहो द्रोहिणामाधारभूत-
त्वान्स्वयमपि द्रोग्धीः संदहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते ।
यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्मा-
भिर्घातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा । छांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृञ्हा हिं-
सिताः ॥ तृहू हिंसार्थः । ऊदित्वाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः संतोऽशे-
रन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्बन्त्येन परस्मैपदं । शीडो रुट् । पा० ७. १. ६. । शीडः
सार्वधातुके गुणः ॥ वैलस्थानं ॥ विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्म-
शानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धिस्थानं नाग-
लोकः । तत्र वाशेरन् । यद्वा विल क्षेप इति धातुः । घनर्थे कः । स्वार्थि-
कोऽण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्त इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं
श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्दहामीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनां ।

छिंधि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिऽवृग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिंधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवो वैरिणां भक्षक यद्वादेर्मेघस्यादर्तरिद्रं त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां
सेनानां । यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा यातवो
रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्य-
भिवृग्या चित् अभितः प्राप्य छिंधि । चूर्णय । यद्वा तासां संबन्धीनि रथादीनि
छिंधि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा । वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन
त्वदीयपादेन । अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः
संबन्धिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह
महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबन्धिना वा पादेन छिंधि ।
चूर्णय ॥ वट वेष्टने । खर्जिपिज्यादिभ्य ऊरोलचावित्यूरच्प्रत्ययः । अत इति-
ठनावितीनिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अवासां मघवन् जहि शर्धो यातुमतीनां ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां ।

वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां शर्धो बलमवजहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते श्वैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने क्षपयेति शेषः । यद्वा वैलस्थानके विलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधोलोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित्क्षुद्रे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वैर्गतये महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । अर्मके । कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृंगैरपावपः ।

तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृंगैः । अपाऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंत्रोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्द्धशतमभिवृंगैरभिगमनैः ॥ वृंगतिर्गतिकर्मेत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः । नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु मनायति । सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्द्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिन्द्रं समृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं । अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं ॥ भ्रण शब्दे ।
यङ्लुगंतात्पचाद्यचि छांदसो मलोपश्च ॥ यद्वा महांतमतिप्रवृद्धमित्यर्थः ॥
अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तत्र पाठात् ॥ उक्तविधिं पिशाचिं
पिशाचविशेषं । जरामित्येके । संमृण । सम्यक् हिंसय । न केवलं तमेकं किंतु
सर्वं रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसायां
चौरादिकः ॥ नामय ॥ वधकर्मैतत् नितोशयति निबर्हयतीति तत्रोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतृचस्यावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये ।
षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अवर्मह इंद्र वृषन्निंद्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

अवर्मह इंद्र ददहि श्रुधी नः श्रुशोच हि द्यौः स्था न भीषाँ अद्रिवो
घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ॥ श्रुष्मिंतमो हि श्रुष्मिभिर्वधैरुयेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिस्रैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इंद्र । ददहि । श्रुधि । नः । श्रुशोच । हि । द्यौः । स्थाः । न । भीषा । अद्रिवः ।
घृणात् । न । भीषा । अद्रिवः ॥ श्रुष्मिन्ऽतमः । हि । श्रुष्मिऽभिः । वधैः । उयेभिः । ईयसे ।
अपूरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽस्रैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इंद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महांतं जलधारिणं मेघं महांतं
वृत्रं वावरवस्तादवाङ्मुखं ॥ पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्मरूधरव-
रित्युभयथा छंदसि । पा० ८. २. ७७. इति रेफः ॥ ददहि । विदारय । किंच नोऽस्म-
द्वाक्यं श्रुधि । शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निंद्र हि यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोक
आश्रयभूतः श्रुशोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तत्र दृष्टांतः ।
स्था न ॥ स्तेति भूनाम । स्थायंति निवसंत्यस्यामिति स्थाः । स्ते जै षे स्तये ।
अधिकरणे क्तिप् ॥ स्था न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा भीषा वृष्ट्यभा-
वात्सस्यादिशेषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत
इत्यर्थः । तस्मात् श्रुधीति पूर्वचान्वयः । भीतौ दृष्टांतः । हे अद्रिवः शत्रूणां
भक्षक । यद्वाद्रिर्वज्रः । तेन तद्वन् हे इंद्र घृणाङ्गीषा न । दीप्तादग्नेर्मूर्तिंतरात्
त्वष्टुभीत्येव । त्वष्टुभीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अत्रेतिहासमाहुः ।

पूर्वं जगति महांधकारेणावृते सति देवा विचिंत्याग्निं प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्ट-
रूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो विदस्यन्नुदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ
बिभ्यतुरिति । सचोभे त्वष्टुर्बिभ्यतुरित्यादिश्रुतितोऽवगंतव्यः । यद्वा घणः केव-
लोऽग्निः । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी इत्यादिश्रु-
तितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इंद्र त्वं शुष्मि-
भिर्वलैः शुष्मिंतमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुपेभि-
रुद्धूणैरतिक्लूरैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून् मेघान्वा गच्छसि ॥ ईड्
गतौ । देवादिकत्वात् शयन् ॥ यद्वा शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
सत्त्वभिरप्रतीत । अवसन्नै रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यद्वा
सत्त्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनस-
मर्थानामहननस्त्वं । त्रिसप्तैः सत्त्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्त्वभिरनुचरैरुपेतः सन्
ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति हीत्येषा प्रक्षे-
पणीया । तत्रैव खंडे सूत्रितं । वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसो मो षु वो
अस्मदभि तानि पैस्या । आ० ८. १. इति ॥

॥ तामेतां सप्तमीमुचमाह ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानां । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे इंद्र सुन्वन् त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन् यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा
गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्संभजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोम-
यागं कुर्वाण एव परीणसः परितो नद्वान् संबद्वान् द्विषो द्वेष्टुनवयजति ।
नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यवजयति । किंच सुन्वान
इत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान् अन्नवान्

अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि सिषा-
सति । साधयितुं संभक्तुमिच्छति ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे
जनसनखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानायेन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं
कुर्वाणाय यजमानाय वायमिन्द्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथाभुवं पुनर्भवन-
शीलमतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति । तस्मात्सुन्वानः
सिषासतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षडृचं प्रथमं सूक्तं पारुच्छे-
पमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्यंत्याष्टिश्चतुःषष्ट्यक्षरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादि-
दमुत्तरं च वायुदेवत्यं । अचानुक्रमणिका । आ त्वा षड्वायव्यं त्वंत्याष्टिरिति ।
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहंत्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्द्धा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।
नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥
आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहंतु । इह । पूर्वऽपीतये ।
सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्द्धा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।
नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवंतो वा
सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अश्वाः ॥ रहि गतौ । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिक-
लोपः ॥ इहास्मिन्यज्ञे वहंतु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये । पूर्ववत्पानाय ।
पुनः किमर्थं । पूर्वपीतये । इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका
स्तुतिरूपास्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः ॥
सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ ऊर्द्धोन्नता तथा जानती
तव गुणान्विशेषेणावगच्छंती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे वायो मखस्य यज्ञस्य

दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावने । अस्मभ्यमभि-
मतदानाय ॥ उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः । छांदस
उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुद्भिर्युक्तेन रथेनायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायविंदवोऽस्रक्त्राणासः सुकृता अभिद्यवो
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यद्वा क्राणा इरध्यै दक्षं सचंत ऊतयः ।
सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः ।
गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षं । सचंते । ऊतयः ।
सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबन्धिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु । मा-
दयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ कीदृशः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः
कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशोधनयहणादिभिः सुष्ठु
कृताः । अभिद्यवोऽभितो द्योतयंतो गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा
हूयमानाः । यद्वा गोभिर्गन्तृभिराहवनीयं प्रत्यानेतृभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः
शानच् । छांदसः शपो लुक् ॥ तथाभिद्यवोऽभिगन्तारः । हे वायो यत् यस्मात्का-
रणात् । हश्चः प्रसिद्धौ । दक्षमस्मद्यागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवंतं समर्थयिता-
रमी त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
कर्माण्युद्दिश्य सचंते । त्वां संगच्छंते यागदेशं वा । किमर्थं । इरध्यै । प्रापयितुं
परिचरितुं वा ॥ ईर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । इरध्यतिः परिच-
रणकर्मा । इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः । क्राणाः । स्वव्या-
पारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः ॥ ऊतयः । रक्ष-
णवंतः प्रीतियुक्ता वा । तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहांचंतो गच्छंतः ॥ सहस्य
सध्रिर्विभाषांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनांतोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवंतो
बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना वोपब्रुवते । उपेत्य ब्रुवंति स्वाभिमतं विज्ञा-
पयंति वा ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वा॒यु॒युं॒क्ते रोहि॑ता वा॒युर॑रु॒णा वा॒यू रथे॑ अजि॒रा धुरि॑ वो॒ळ॒ह॒वे
वहि॑ष्ठा धुरि॑ वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र बो॑धया पु॒रं॑धिं जा॒र आ स॑स॒तीमि॒व ।

प्र चक्ष॑य रोद॒सी वा॑सयो॒षसः॒ श्रव॑से वा॑सयो॒षसः॒ ॥ ३ ॥

वा॒युः । युं॒क्ते । रोहि॑ता । वा॒युः । अ॒रु॒णा । वा॒युः । रथे॑ । अजि॒रा । धुरि॑ । वो॒ळ॒ह॒वे ।
वहि॑ष्ठा । धुरि॑ । वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र । बो॑ध॒य । पु॒रं॑धिं । जा॒रः । आ । स॑स॒ती इ॒व ।

प्र । च॒क्ष॒य । रोद॒सी इति॑ । वा॒स॒य । उ॒षसः॑ । श्रव॑से । वा॒स॒य । उ॒षसः॑ ॥ ३ ॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावश्चौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युंक्ते । क्वचिद्योजयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णौ धुरि युंक्ते । तथा-जिराजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युंक्ते । यद्वैतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युंक्त इति तदाह । वोळहवे । धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठावतिशयेन वोढारावश्चौ ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । टत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवचनस्याकारः ॥ धुरि वोळहवे । महद्भारं वोढुं । महति भारे वोढव्ये सति पुनःपुनर्वायुग्रहणं । अतो योजनवचनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति गम्यते ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ तं प्रबोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससती-मुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपंती पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणी योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्ययेनेषत्स्वपंतं यजमानं प्रबोधय । किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यां प्रचक्षय । प्रकर्षेण प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थमुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । श्रवसे ॥ श्रव इत्यन्ननाम ॥ तव हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो ब्रासय ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्य॑मु॒षासः॒ शुच॑यः परा॒वति॑ भ॒द्रा व॒स्त्रा त॑न्वते दं॒सु र॒श्मिषु॑ चि॒त्रा न॒व्येषु॑ र॒श्मिषु॑ ।
तुभ्य॑ धे॒नुः संव॑र्दु॒घा वि॒श्वा व॑सूनि दोहते ।

अ॒ज॒न॒यो म॒रुतो॑ व॒क्षणा॑भ्यो दि॒व आ व॒क्षणा॑भ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंऽसु । रश्मिषु ।
चित्रा । नद्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।
अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः
शुद्धा दीप्ता वा परावत्यन्तदूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा गृहना-
मैतत् । अंत्यलोपश्छांदसः । गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु तैर्भद्रा भंदनी-
यानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वाग-
ताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते । अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।
उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते । ननु केवलं सा-
धारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नद्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ गु स्तुतौ । अचो
यत् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चि-
त्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्ण-
त्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्रत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव धेनुर्धृतादिना प्रीण-
यित्री गौः । जातावेकवचनं । सबर्दुघा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥
दुहः कप् घश्चेति कप् ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्यादिरूपाणि
दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहन्नुनमामिति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो
दीप्तादंतरिक्षान्मरुत एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवा-
नजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति तदुच्यते । वक्षणाभ्यः ।
प्रवहणशीलाभ्योऽङ्गो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामैतत् ।
वक्षणा रुजाना इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेष्टूया इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि ।
त्वां त्सारो दसमानो भर्गमीदृ तक्ववीये ।
त्वं विश्वस्माद्भुवंनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उयाः । इषणंत । भुर्वणि ।
 अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईद्रे । तक्कऽवीये ।
 त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं । उया उद्गूर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शश्रमौ द्वौ विकरणौ ॥ किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अग्नौ हूयमानस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा यजमानास्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी त्तरणवान् अत्यंतभीतो दसमान उपक्षीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्कवीये तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेद्रे । स्तौति ॥ ईद्रे स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माल्लोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि । पालयसि । किंच । असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्वारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अत स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
 उतो विहुर्मतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्व्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।
 सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुर्मतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।
 विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्व्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्व्यः । तादृशः । अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यत्र

यत्राभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विहुत्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ततो मतुपङ्गीपौ ॥ ववर्जुषीणामनभिमतपापं वर्जयन्तीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्सुडोप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशां ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबन्धि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा तेषां यष्टृणां विश्वा इत् धेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्थमाशिरमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुहे । दुहन्ति स्वयमेव ॥ कर्तरि न दुहन्तुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं दुहते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

स्तीर्णे बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं । पूर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्यं । आ वां रथ इत्यादि ऋकपंचकमैतद्रं । सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अत्रानुक्रमणिका । स्तीर्णे नव चतुर्थ्याद्याः पंचैद्व्यश्चोपांत्ये अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तृचौ प्राकृतयोर्वायव्यैन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णे बर्हिरिति तृचौ । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

स्तीर्णे बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रुतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय ऋत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णे । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

श्रुतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । ऋत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमास्तृतं बर्हिरभिलक्ष्योपयाहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये । हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं

नियुतो वायोरिति निरुक्त उक्तत्वात् । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुद्भिरागच्छेति शेषः । यद्वा सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्भिर्नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ इयि चेत्याद्युदात्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवंतः । यद्वा स्तोतार ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवंतः । अयं पिबा मधूनां सुतं वायो इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचैते त्वदर्थं सुता अभिषुता मधुमंतो माधुर्योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठन्ति । किंच ऋत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमस्थिरन् । ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठन्ति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽश्वांदसे लुङि व्यत्ययेन ऋस्य रन् । स्याद्योरिच्चेति सिचः कित्त्वं धातोरित्वं च । ह्रस्वादंगादिति सिलोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं अयं सोमः । परिपूतः । अद्रिभिः । स्पार्हा । वसानः । परि । कोशं । अर्षति ।

शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो हूयमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्पार्हा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्ट्येन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्मयुरस्माभिस्तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो

वह । नियुत्संज्ञकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं याहि । दिवं प्रति गच्छ ।
तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्ननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्वचि
छांदसेऽत्यलोपे क्वाच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥
आ नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च
ताभिः । त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्मद्यज्ञमुपयाहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये । त्वदभि-
मतकामाय तत्पूर्तये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणायाध्वरं
हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः ।
किंचायं तव भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्नकालः प्रदानावसरं प्राप्नः ।
ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ छंदसि घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति चेति
पदसज्ञा । भसंज्ञाया वाधादोर्गुणाभावे यण् ॥ किंच सोमः सूर्य उदिते सति
तस्य रश्मिभिः सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा तैः सहितो
भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्नकाल इत्यर्थः । किंच
सोमा अध्वर्युभिश्चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्बहुवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा
अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंत-
दीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वां रथो नियुत्त्वान्वक्षद्वसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबंतं मध्वो अंधंसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं ॥ ४ ॥

आ। वां। रथः। नि॒यु॒त्वान्। व॒क्ष॒त्। अ॒व॒से। अ॒भि। प्र॒यांसि। सु॒ऽधि॒तानि। वी॒तये॑।
वा॒यो॒ इति॑। ह॒व्यानि॑। वी॒तये॑ ॥ पि॒ब॒तं। म॒ध्वः। अ॒ध॒सः। पू॒र्व॒ऽपे॒यं। हि। वां। हि॒तं।
वा॒यो॒ इति॑। आ। च॒न्द्रेण॑। रा॒ध॒सा। आ। ग॒तं। इ॒न्द्रः। च। रा॒ध॒सा। आ। ग॒तं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्ततयेन्द्रवायू स्तौति । हे वायो त्वमिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैस्तद्वान् सन् आवक्षत् । देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥ वहेर्लेट्छाडागमः । सिञ्चहुलमिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः । तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहन्ति । किमर्थं । अवसे । गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्यन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । मन्त्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किञ्च मध्वो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं युवयोर्हितं ॥ पातेरचो यदिति यत् । ईद्वतीतीकारः ॥ अभिमतं अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि देव दधिषे पूर्वपेयमित्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५. । किञ्चागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रेणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवादिरूपेण धनेन च सहागतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहागतं ॥ गमेर्लो० टि० छा० दसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । लुङि च मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वां धियो॑ ववृत्युरध्व॒राँ उपे॒ममि॑दुं म॒र्म॒ज॒तं वा॒जिन॑मा॒शुम॒त्यं न॒ वा॒जिनं॑ ।
तेषां॑ पि॒ब॒तम॒स्म॒यू आ नो॑ ग॒तमि॒हो॒त्या ।

इ॒न्द्र॒वायू सु॒ताना॒मद्रि॑भिर्यु॒वं म॒दा॒य वा॒ज॒दा यु॒वं ॥ ५ ॥

आ । वां । धि॒यः । व॒वृ॒त्युः । अ॒ध्व॒रान् । उप॑ । इ॒मं । इ॒दुं । म॒र्म॒ज॒तं । वा॒जिनं॑ ।

आ॒शुं । अ॒त्यं । न॒ वा॒जिनं॑ ॥ तेषां॑ पि॒ब॒तं । अ॒स्म॒यू इत्य॑स्म॒ऽयू । आ । नः । ग॒तं । इ॒ह । ऊ॒त्या ।

इ॒न्द्र॒वायू इति॑ । सु॒तानां॑ । अ॒द्रि॒ऽभिः । यु॒वं । म॒दा॒य । वा॒ज॒ऽदा । यु॒वं ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुप अस्मदी-
यान्यज्ञान् लक्ष्मीकृत्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किञ्च युष्मदर्थे
वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्गहान्प्रति गमनवन्तमामिक्षावन्तं वेममिदं पुरतो
वर्तमानं सोमं मर्मजन्त । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति । मार्जने दृष्टान्तः ।
आश्रुमतिशीघ्रगामिनमत्यं न । सततं गन्तारं वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा
स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किञ्च हे इन्द्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः
शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदानी-
मूत्यास्मद्रक्षणेन सहागतं । आगच्छतं । किञ्च हे इन्द्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञ-
मिच्छन्तौ युवं युवामद्रिभिर्ग्रावभिः सुतानामभिषुतानां ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतो युवं युवां
वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इमे वां सोमां अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वांमभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अप्सु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।
वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।
युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चन्द्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्मदीयेषु
कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्यु-
भिर्भरमाणास्तैर्भ्रियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
सन्त आयंसत । आगच्छन्त । युवयोर्नियता भवन्ति । किञ्च त एव सोमाः शुक्राः
शुभ्रा दीप्ता अयंसत । नियता भवन्ति । किञ्चैत आश्वो व्यापकाः सोमा वां
युवां प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णमयं
पवित्रमभ्यसृक्षत । अभिलक्ष्यासृज्यन्त । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि लुङि
लिङ्सिचावात्मनेपदेऽध्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किञ्च

युवायवो युवां कामयमानाः सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रो-
माणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो
लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यति अतिक्रम्य पाचाद्गच्छंतीति शेषः । पुनस्त एव
विशेष्यन्ते । अत्यतिशयेनाव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र यावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७ ॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । यावा । वदति । तत्र । गच्छतं ।

गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बहून्यजमानान् ॥
शश्वदिति बहुनाम शश्वत् विश्वमिति तन्नामसु पाठात् ॥ अति अतिक्रम्यो-
पेक्ष्यास्मद्यज्ञं याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह यत्र यावा
वदति । यस्मिन्देहेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रत्या-
गच्छतं । गृहं यज्ञगृहं गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका
स्तुतिरूपा वाक् यत्र विददृशे । विशेषेण दृश्यत इत्यर्थः । तत्र गच्छतं । यत्र च
घृतमत्यन्तदीपमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति । आहवनीयं प्रति नीयते ॥
रीङ् सवणे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तत्र गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते ।
पूर्णया संपूर्णया पुष्टांगया नियुता ॥ जातावेकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमस्मदीयं
यज्ञमायाथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्म-
दीयं यागं याथः । सहैवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्चत्थमुपतिष्ठत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवन्ते पच्यन्ते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो

नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अ॒त्र । अ॒ह । तत् । व॒हे॒थे इति । म॒ध्वः । आऽहु॒तिं । यं । अ॒श्व॒त्थं । उ॒पऽति॒ष्ठं । जा॒यवः ।

अ॒स्मे इति । ते । सं॒तु । जा॒यवः ।

सा॒कं । गा॒वः । सु॒वते । प॒च्यते । य॒वः । न । ते । वा॒यो इति । उ॒प । द॒स्यंति । धे॒नवः ।

न । अ॒प । द॒स्यंति । धे॒नवः ॥ ८ ॥

हे इंद्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरसस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याघ्रिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठन्ति । उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थे । किंच । अस्मे अस्माकं संबन्धिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्ते ऋत्विजः संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोग-कुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे संतु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इंद्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते । युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वहोहनार्थं ॥ आदादिकः । डिच्चात्तास्यनुदत्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः ॥ जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् ॥ यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच । हे वायो इंद्र च यतो गाव एवं सुवते । अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोपदस्यन्ति । नोपक्षीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीणयिष्यो गावो नापदस्यन्ति । चौराद्युपहारैरुपक्षीणा नष्टा न भवन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

इ॒मे ये ते॒ सु वा॒यो बा॒ह्वो॒जसो॒ऽतर्न॒दी ते॒ प॒तय॑न्त्यु॒क्षणे॒ महि॒ ब्राध॑न्त उ॒क्षणेः ।

ध॒न्वन् चि॒द्ये अ॒ना॒शवो॒ जी॒राश्चि॒दगि॒रौक॒सः ।

सूर्य॑स्येव र॒श्मयो॑ दुर्नियन्त॒वो ह॒स्तयो॑र्दुर्नियन्त॒वः ॥ ९ ॥

इ॒मे । ये । ते । सु । वा॒यो इति । बा॒हुऽओ॒जसः । अ॒न्तः । न॒दी इति । ते । प॒तय॑न्ति । उ॒क्षणेः ।

महि॑ । ब्राध॑न्तः । उ॒क्षणेः ॥ ध॒न्वन् । चि॒त् । ये । अ॒ना॒शवः । जी॒राः । चि॒त् । अ॒गिरा॑ऽओ॒कसः ।

सूर्य॑स्यऽइव । र॒श्मयः । दुःऽनियन्त॒वः । ह॒स्तयोः । दुःऽनियन्त॒वः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना

येऽश्वाः संति । ते नदी नंदने द्यावापृथिव्यावंतस्तयोरंतराले तं त्वां पतयन्ति ।
 पातयन्ति गमयन्ति । यद्वा ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति । पतन्ति यज्ञदेशं
 गच्छन्ति ॥ पत गतौ चौरादिरदंतः । कीदृशास्ते । बाह्वोजसः । बाहुषु प्रकृष्टव-
 लवंतः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः । किंच उक्षणः सेक्तारः । युवान
 इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं ब्राधंतो वर्धमानाः । तथोक्षण उक्षाणः । तत्सदृशा
 इत्यर्थः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वञ्चित् धन्वन्युदक-
 निर्गमनापादानभूतेऽंतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा ।
 आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् ॥ चिच्छब्दः पूजायां ॥
 अत्यंतं क्षिप्रगतयः । यद्वा अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आका-
 शमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंच अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं
 येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छांदसस्तृ-
 तीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवः । दुःखेन
 नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ।
 पूर्वं गिरानिर्याह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्याह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतवः ।
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन
 इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप
 ऋषिः । अत्यष्टिच्छंदः । ऊती देवानामित्यन्त्या त्रिष्टुप् । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा
 नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता ।
 अंत्ययोस्तु तन्मंत्रलिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वंते
 लिङ्गोक्तदेवते अन्त्या त्रिष्टुप् । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुण-
 देवताके । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्वां स्वादिष्टं मृळयद्वां ।
 ता सम्राजां घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।
 अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र। सु। ज्येष्ठं। निऽचिराभ्यां। बृहत्। नमः। हव्यं। मतिं। भरत। मृळयत्ऽभ्यां।
स्वादिष्टं। मृळयत्ऽभ्यां।

ता। संऽराजा। घृतासुती इति घृतऽआसुती। यज्ञेऽयज्ञे। उपऽस्तुता।

अथ। एनोः। क्षत्रं। न। कुतः। चन। आऽधृषे। देवऽत्वं। नु। चित्। आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहन्महदतिप्रवृद्धं नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविल्लक्षणमन्नं वा प्रभरत। संपादयत ॥ नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत। यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत। पूर्वच पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेयं हविरिति विवेकः। कीदृशाभ्यां ताभ्यां। निचिराभ्यां। नितरां चिरकालाभ्यां। नित्याभ्यामित्यर्थः। प्रवाहरूपेणेति भावः। किंच मृळयद्वा। स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयद्वा। तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मृळयद्वा हविः सुखयद्वा। भक्षयद्वामित्यर्थः। कस्तयोर्विशेष इति तत्राह। ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा सम्यग्राजमानौ ॥ राजतेः क्विप्। मो राजि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतासुती। घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ। यद्वा घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वचानुज्ञायते याभ्यां तौ। एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धं। किंचैतौ यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ अपि चैनोरेनयोः ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च। पा० १. ३. १०४। इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं ॥ क्षत्रं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे। आधर्षितुं नाम शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः। किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधृषे। आधर्षणायोग्यः। यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि ॥ नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्केनोक्तत्वात् ॥ आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति। एतयोर्वलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒र्द॒र्शि॒ गा॒तु॒र॒र॒वे॒ व॒री॒य॒सी॒ पं॒था॑ ऋ॒त॒स्य॒ स॒म॒यं॑स्त॒ र॒श्मि॒भि॒श्चक्षु॑र्भ॒ग॒स्य॒ र॒श्मि॒भिः॑ ।

द्यु॒क्षं मि॒त्र॒स्य॒ सा॒द॒न॒म॒र्य॒म्णो॑ व॒रु॒ण॒स्य॒ च ।

अ॒था॑ द॒धा॒ते बृ॒ह॒दु॒क्थ्यं॑ व॒य॒ उप॒स्तु॒त्यं बृ॒ह॒द्व॒यः॑ ॥ २ ॥

अ॒र्द॒र्शि॒ । गा॒तुः॑ । उ॒र॒वे॑ । व॒री॒य॒सी॒ । पं॒थाः॑ । ऋ॒त॒स्य॑ । सं । अ॒यं॑स्त॒ । र॒श्मि॒भ्यः॑ ।

चक्षुः॑ । भ॒ग॒स्य॑ । र॒श्मि॒भ्यः॑ ॥ द्यु॒क्षं । मि॒त्र॒स्य॑ । स॒द॒नं । अ॒र्य॒म्णः॑ । व॒रु॒ण॒स्य॑ । च॒ ।

अ॒थ॑ । द॒धा॒ते॒ इति॑ । बृ॒ह॒त् । उ॒क्थ्यं॑ । व॒यः॑ । उ॒प॒स्तु॒त्यं॑ । बृ॒ह॒त् । व॒यः॑ ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युत्तरोषा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टत्वात् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहमंतरिक्षं द्युक्षं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमयंतरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथ अत कारणात् उदितत्वादेवोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविर्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंच । उपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एतिस्तुशास्वित्यादिना क्यप् ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ज्योति॑ष्म॒ती॒म॒दि॒तिं॒ धा॒र॒य॒त्क्षि॑तिं॒ स्व॒र्व॒ती॒मा॒ स॒चे॒ते दि॒वेदि॑वे जा॒गृ॒वांसा॑ दि॒वेदि॑वे ।

ज्योति॑ष्म॒त्क्षि॒त्र॒मा॑शा॒ते आ॒दि॒त्या॒ दानु॑न॒स्प॒ती ।

मि॒त्र॒स्त॒योर्व॒रु॒णो॑ या॒त॒य॒ज्जनो॑ऽर्य॒मा॒ या॒त॒य॒ज्जनः॑ ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मती। अदितिं। धारयत्क्षितिं। स्वःऽवती। आ। सचेते इति। दिवेऽदिवे।
जागृऽवांसा। दिवेऽदिवे।

ज्योतिष्मत्। क्षत्रं। आशाते इति। आदित्या। दानुनः। पती इति।

मित्रः। तयोः। वरुणः। यातयत्ऽजनः। अर्यमा। यातयत्ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्ण-
लक्षणां क्षितिमग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत्। धारयति। स्वयं
कृतवानित्यर्थः। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः। तथा स्वर्वती
यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती। ईदृशी तामासचेते। मित्रावरुणौ संगतौ भवतः।
न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु। कीदृशौ तौ। दिवे
दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ। यज्ञं गंतुमनलसावित्यर्थः। किंच
वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं क्षत्रं बलमाशाते।
अश्रुवाते। प्राप्तुतः॥ अश्रोतेश्छांदसे लिट्यनित्यमागमशासनमिति वचनान्बु-
डभावः। लटि वा छांदसः शपः श्रुः॥ कीदृशविति तावाह आदित्यादितेः
पुत्रौ दानुनस्पती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ। अभिमतदानस्य पाल-
यितारौ वा॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्त्वं॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ
देवौ। अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः। तयोरेव संबंधादुभ-
योर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः। मित्रावरुणाव-
होरात्रदेवौ। अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः। किंच
यातयज्जनः। यातयंति लोकं यदीया जनाः प्रेथाः स तादृशः। यद्वा यात्य-
माना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः। कर्मसा-
क्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः। तादृशोऽर्यमा मित्रा-
वरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः।

तथा राजाना करथो यदीमहं ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शं॑तमः । सोमः । भूतु । अव॑ऽपानेषु । आ॑ऽभगः ।
 देवः । देवेषु । आ॑ऽभगः ॥ तं । देवासः । जुषे॑रत । विश्वे । अद्य । स॑ऽजोषसः ।
 तथा । राजा॑ना । कर॑थः । यत् । ईम॑हे । ऋत॑ऽवाना । यत् । ईम॑हे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन्
 सुखतमो भूतु । भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अव-
 पानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्यां । किंच
 देवो दीपमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः ।
 यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीपमानः । तथाभगस्तैरेव आ सर्वतो
 भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत ।
 सेवन्ते ॥ छांदसो ऋस्य रक्षादेशाभावः । बहुलं छंदसीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते ।
 सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां
 करथः । कुरुतं । सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे
 यत्प्राप्नुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईङ् गतौ । दैवादिकः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥
 तस्माज्जुषेरत । तथा ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणा-
 वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यो मि॒त्राय॒ वरु॑णा॒यावि॑ध॒ज्जनो॑ऽन॒र्वाणं॑ तं परि॑ पातो॒ अंह॑सो दा॒श्वांसं॑ म॒र्तम॑हंसः ।
 तम॑र्यमा॒भि र॑क्षत्यृ॒ज्यंत॑मनु॒ व्रतं॑ ।

उ॒क्थैर्य॑ ए॒नोः परि॑भूषति व्रतं स्तोमै॑रा॒भूषति॑ व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मि॒त्राय॒ वरु॑णाय । अवि॑धत् । जनः । अन॒र्वाणं॑ । तं । परि॑ । पा॒तः । अंह॑सः ।
 दा॒श्वांसं॑ । म॒र्तं । अंह॑सः ॥ तं । अ॒र्यमा॑ । अ॒भि । र॑क्षति । ऋ॒जुऽयंतं॑ । अनु॑ । व्रतं ।
 उ॒क्थैः । यः । ए॒नोः । परि॑ऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः॑ । आ॒ऽभूषति॑ । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
 मित्रं वरुणं चाविधत् । परिचरति । तं जनं युष्मत्परिचारकमनर्वाणमद्वेषिणं ॥
 भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः ॥ अनल्पं वानन्यसेविनं परिपातः । परितो रक्षतां ।

कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः । न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्यांसं हविर्दत्तव्रतं मर्ते मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवन्तावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां नियन्ता देव ऋजूयंतं देवेष्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभिरक्षति । अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेष इति तच्चाह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति । परिगृह्णाति । तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाधैराभूषति । सर्वतोऽलं करोति ॥ भूष अलंकारे भौवादिकः ॥ तमभिरक्षन्तीत्यन्वयः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे ।

सुमृळीकाय मीळहुषे ॥ इंद्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं ।

ज्योर्जीवतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळहुषे ।

सुमृळीकाय । मीळहुषे ॥ इंद्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।

ज्योक् । जीवतः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । उती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा मीळहुषेऽभिमतफलस्य सेक्ते रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळहुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं द्युक्षं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । अस्मदनुग्रहात् ज्योक् चिरकालं जीवन्तो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना सचेमहि । संगता भूयास्म । किंच सोमस्येदोरूती उत्त्या सचेमहि । तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऊ॒ती दे॒वानां॑ व॒यमिन्द्र॑वंतो मंसी॒महि॒ स्वय॑शसो म॒रुद्भिः ।

अ॒ग्निमि॒त्रो वरु॑णः श॒र्म यंस॑न् तद॒श्याम॑ म॒घवा॑नो व॒यं च ॥ ७ ॥

ऊ॒ती । दे॒वानां॑ । व॒यं । इन्द्र॑ऽवंतः । मंसी॒महि॑ । स्वऽय॑शसः । म॒रुत्ऽभिः ।

अ॒ग्निः । मि॒त्रः । वरु॑णः । श॒र्म । यंस॑न् । तत् । अ॒श्या॒म । म॒घऽवा॑नः । व॒यं । च ॥ ७ ॥

इन्द्रवंतः प्रीतेनेन्द्रेण तद्धंतो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऊती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि । मन्येमहि । कीदृशा वयं । स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः स्तुत्या हृष्टैर्मरुदेवैरनुगृहीताः । यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि मंतारो भवेम सामर्थ्यात्तेषामेव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा देवाः शर्म यंसन् । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्देतान्नवंतः संतस्तत्सुखमश्याम । व्याप्नुयाम ॥ अश्रोतेराशिषि लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशङ्करं षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तुशब्दप्रयोगान्मैत्रावरुणौ । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशङ्करमिति विशेषितत्वात् ।

अत्रानुक्रमणिका । सुषुम तृचमतिशाङ्करमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रा-
तःसवने प्रउगशस्त्र इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवत्यं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीणं
बर्हिर्निति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तथास्मिन्नेव मैत्राव-
रुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति
खंडे सूचितं । सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्त्रा गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः श्रुक्ता गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविस्पृशा । अस्मत्त्रा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽअशिरः । सोमाः । श्रुक्ताः । गोऽअशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ आयातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति
चेत् तत्राह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनो-
तेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः ।
तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः ॥
मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. ॥ इमे पुरतो गृहीता
वर्तते । अत आयातं । पुनस्त एव विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सराः । मदहेतवो
मादने मात्सर्यवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशौ युवां । राजाना राज-
नशीलौ दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥ हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानमित्यलुक् ॥ ईदृशौ
युवामस्मत्त्रास्मासु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञमुपगतं ।
आगच्छतं । किंच हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थायेमे सोमा
गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैराशिरो मिश्रिताः संजा-
ताः । किंच गवाशिरो गोभिरुदकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा गोभिः स्तुति-
लक्षणेर्मैत्रैर्मिश्रिताः । अत एव श्रुक्ता दीप्ताः संजाताः । आशिरमवनयति
श्रुक्त्वायेति श्रुतेः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒म आ॒ या॒त॒मि॒द॒वः सो॒मा॒सो द॒ध्या॒शि॒रः सु॒ता॒सो द॒ध्या॒शि॒रः ।

उ॒त वा॒मु॒ष॒सो बु॒धि सा॒कं सू॒र्य॒स्य र॒श्मि॒भिः ।

सु॒तो मि॒त्राय॒ वरु॑णाय पी॒तये॒ चारु॑र्ज॒ताय॒ पी॒तये॒ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ॒ । या॒तं । इ॒द॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॒शि॒रः । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॒शि॒रः ।

उ॒त । वां । उ॒ष॒सः । बु॒धि । सा॒कं । सू॒र्य॒स्य । र॒श्मि॒भिः ।

सु॒तः । मि॒त्राय॒ । वरु॑णाय । पी॒तये॒ । चारु॑ः । ऋ॒ताय॒ । पी॒तये॒ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ आयातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिदं दवः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याश्रयणवन्तः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते अत आयातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण ग्रावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आयातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविःप्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोम सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं ॥ यद्वा कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्रे ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय वा चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तां वां धे॒नुं न वा॒स॒रीम॑श्रुं दु॒ह॒त्य॒द्रि॒भिः सोमं॑ दु॒ह॒त्य॒द्रि॒भिः ।

अ॒स्स॒चा ग॑त॒मु॒प नो॒ऽवा॒चा सोम॑पीतये ।

अ॒यं वां मि॒त्रावरु॑णा नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॒ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वां । धेनुं । न । वासरी । अंशुं । दुहन्ति । अद्रिभिः ।

सोमं । दुहन्ति । अद्रिभिः ॥ अस्मद्वा । गतं । उप । नः । अर्वाचा । सोमं पीतये ।

अयं । वां । मित्रावरुणा । नृभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयन्त्यध्वर्यवः । किमिव । तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्थं वासरी सर्वागाच्छादितपयस्कां । बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा पयआदिनाच्छादयित्री ॥ वस आच्छादने । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । यद्वा केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण् ॥ धेनुं न । प्रीणयित्री गामिव । केन साधननेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः । किंच अद्रिभिस्तेरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहन्ति । किंच अर्वाचास्मदभिमुखौ संतौ सोमपीतये सोमपानायास्मत्त्रास्मत्तातारौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुपगतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंच आ पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्ऋचं पंचमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पौष्णमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।

अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।

स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।

विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रप्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न

हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुमयन् सुखमिच्छन् अर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिं । आसन्नरक्षणं ॥ कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं । सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजो मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान इति शेषः । मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रयणे यजमाने किमायतमिति चेत् उच्यते मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यौतेश्छांदसो लिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृधः ।

उष्ट्रो न पीपरो मृधः ॥ हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगूषां द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र। हि। त्वा। पूषन्। अजिरं। न। यामनि। स्तोमेभिः। कृण्वे। ऋणवः। यथा। मृधः।

उष्ट्रः। न। पीपरः। मृधः ॥ हुवे। यत्। त्वा। मयः। भुवं। देवं। सख्याय। मर्त्यः।

अस्माकं। आंगूषान्। द्युम्निनः। कृधि। वाजेषु। द्युम्निनः। कृधि ॥ २ ॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमेभिः स्तोमैः प्रकृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तच्च दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संग्रामानुद्दिश्य ऋणवः । गच्छेः । तथा प्रकृण्वे । यद्वा यथा ऋणवः । अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गतौ । तानादिकः । लेट्छाडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकायोद्धृन् संग्रामे पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं वोढा पारयति तद्वन्मृधः संग्रामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय । समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहूतः सन्नस्माकमांगूषानाघो-

षान् स्तोमान् ॥ आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः ॥ द्युम्निनस्कृधि । द्योत-
नवतः कुरु । यद्वा स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्स्तुत्या प्रीत-
स्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किञ्च वाजेषु संग्रामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो
जित्वा तेषामन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिरे इति क्रत्वा बुभुजिरे ।
तामनु त्वा नवीयसी नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसी । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।

अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति
क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभा-
वाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः ।
यद्वा मेधाविनामैतत् । मेधाविनो यजमाना अवसा त्वकृतेन रक्षणेन रक्षिताः
संतो बुभुजिरे । भुञ्जते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे ।
भुञ्जते सर्वे पाल्यन्त इति वा ॥ भुजेच्छंदसि लिटि बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तां
तादृशी नवीयसी नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामनु अनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां
नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किञ्च हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य
त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन् अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतयो भव ॥
सर्तेरौणादिक इनिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वं ॥ किञ्च त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रा-
मेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व अवस्यतामजाश्व ।
ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्स साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहृवे ॥ ४ ॥

अस्याः। ऊं इति। सु। नः। उप। सातये। भुवः। अहेळमानः। ररिऽवान्। अजऽअश्व।
 अवस्यतां। अजऽअश्व ॥ ओ इति। सु। त्वा। ववृतीमहि। स्तोमेभिः। दस्म। साधुऽभिः।
 नहि। त्वा। पूषन्। अतिऽमन्ये। आघृणे। न। ते। सख्यं। अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्मा-
 कमस्या अस्यै ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादर-
 मकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुष्ठु उप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रातेच्छां-
 दसस्य लिटः कसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छां-
 दसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं
 हे अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामेदं । ररिवांश्च सन्
 उपभुवः ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ हे दस्म शत्रूणा-
 मुपक्षपयितः पूषन् त्वा त्वां ओ षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥
 वृतेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥ यज्ञान्तरगमनान्निवर्त-
 याम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिः । त्वां प्रीणयितुं
 समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः । यद्वा आघृणे
 हविषामाहर्तः स्वीकर्तृत्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलम-
 नतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । नैवापनयामि ।
 न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

अस्तु श्रीषडित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तु श्रीषठ्केकादश
 वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिष्व ऐंद्र्याग्नेयी मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यन्त्या
 त्रिष्टुप् पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभे-
 दप्रयोगे यल्लिंगं सा देवतेति ॥ परुच्छेप ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती ।
 अन्त्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवं । तत्राद्याया विश्वे देवा
 देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी ।
 सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी
 वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्या
 वैश्वदेवतृचे प्रथमा । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अस्तु श्रीषठ्को षू णो अग्ने । आ०
 ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।
यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संऽदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामग्निमाहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञया प्रणयनादि-
कर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्धस्तादृशं बलवंतं वाग्निं यद्वा तच्छर्ध-
स्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमावृणीमहे । आभिमुख्येन
संभजामहे । किंच इन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तमिति नाभा
नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबंधके
यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः । क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी
नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि । संबध्यते ॥ छांदसः कर्मणि लुङ् ॥ अस्माभिः
प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रौषट् । अस्याः स्तुतेः श्रवणं
भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रावायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकव-
चनं । अध अनंतरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूपयंतु ।
प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा न । अग्न्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्नुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयंतु । तेषां समीपं प्राप्नुवंतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्याधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययै ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सन्नऽसु । अपश्याम । हिरण्ययै ।
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यास्त्यत् तदुदकं यद्यस्मात्कारणादधि अधिकमा-
ददाथे । सर्वतो ददथः । कीदृशमुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन सा-
धनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ
खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशे-
ष्यते । दक्षस्य समर्थस्य स्वेन मन्युना । आत्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच
हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ युवयोः संबन्धिनं हिरण्ययं हि-
रण्यमयं रूपं ॥ ऋग्व्यवास्त्यवास्त्वेत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्या
इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सप्तसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति
तदुच्यते । धीभिः । त्वद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा चन । त्वदासक्तेन
चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः । आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बहुवचनं ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे युवां स्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः । षष्ठस्येति
खंडे सूचितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनावर्मह इन्द्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रवयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्याऽयवः ।
युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षाश्च विश्ववेदसा ।

पृषायंतं वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्रवयंतऽइव । श्लोकं । आयवः ।
युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षाः । च । विश्वऽवेदसा ।
पृषायंतं । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्देवयंतो युवामात्मन इच्छंत
आयवः ॥ मनुष्यनामैतत् ॥ यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रा-
वयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कर्वंत इव स्तुवंति ॥ श्लोक इति वाङ्माम श्लोको
धारा इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ते । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव
आभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीषाभिमुख्येन प्रापयंतो वा ।
किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबन्धिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः
सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अधि अधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृक्षाश्चान्न-

मपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकं लभन्ते । किंच हे दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ
वां हिरण्यये रथे हिरण्यमये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते । क्षरन्ति
स्रवन्ति ॥ प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । छंदसि शायजपीत्यहावपि श्नः शाय-
जादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः ।
पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । अश्विनो रथस्य मधु-
पूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशे हिरण्यये
हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अचेति दस्त्रा व्यु१ नाकं मृखथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दस्त्रा हिरण्यये ।
पथेव यन्तावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥
अचेति । दस्त्रा । वि । ऊं इति । नाकं । मृखथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।
अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दस्त्रा । हिरण्यये ।
पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दस्त्रा दस्त्रावश्विनौ अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं
तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युखथः । विशेषेण गच्छथः ॥ ऋणु गतौ ताना-
दिकः । लेट्छडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यन्तरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणे । यद्वा
नाकं । अकं दुःखं तद्रहितं यज्ञमृखथः । विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो
युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्यैषणेषु द्योत-
नात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयन्ति रथे ।
युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यन्ते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबा-
काशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दस्त्रा
अश्विनौ वां युवयोर्वंधुरे बंधुरत्रययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो बंधुरं ।
तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुर इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यमये
रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ छांदसे लङि बहुलं छंद-
सीत्यडभावः । आद्युदात्तश्छांदसः ॥ कीदृशौ । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब
आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यन्तौ गच्छन्तौ । लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्त-

त्वात् । अनुशासता । अननुकूलान् शत्रून्नुशासतौ विधेयीकुर्वतौ ॥ शासेः शतरि
जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ किंच अंजसा मुख्यत्वेन
प्रकृष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वतौ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां
शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दशस्यतं ।
अभिमतं ददेथां ॥ दाशृ दान इत्यस्येदं द्वांदसं रूपं । यद्वा दशस्यतिर्दानार्थः कंडादिषु
द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदाचन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप-
दसत् । मोपक्षीणं भूत् ॥ दसु उपक्षये । लुङि पुषादिद्युतादीति च्लेरङ् ॥ न केवलं
युष्मदीयं अपि तस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयं दानं वार्षिभ्यः
कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् । उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां ।
अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रस्यैन्द्रे तृचे तृतीया वृषन्निद्रेत्येषा । वृषन्निद्रं वृष-
पाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थित-
याज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः
पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुर-
स्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानंतो यजन्ति । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

वृषन्निद्रं वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं उद्भिदः ।
ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाह स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्द्रवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।
तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मन्दंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।
गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इन्द्रवः सोमाः सुताः ।
त्वदर्धमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासः । अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः ।
अद्रिषुतासः । अद्रिभिर्द्वैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः । उद्भिदः । उद्भेदका
वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ
तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्धमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां
मन्दंतु । तर्पयंतु । कुत्रेति तदुच्यते । दावने । दानवति यागे । अभिमतदानाय
वा । तथा महे महते चित्राय चीयमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे
धनाय । किंच हे गिर्वाहः । गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाज्भ्य
इत्यसुन् ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् आगहि । आगच्छ । नोऽस्मान्
सुमृळीकः सुष्ठु मृडयिता सन् आगहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो
अग्रे इत्येषावपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो
अग्रे शृणुहि त्वमीकृतोऽग्निं होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउग-
शस्ते द्वितीया । सूचितं च अस्तु श्रीषष्ठो षू णो अग्रे । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

ओ षू णो अग्रे शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राज्ञेभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद्वा त्यामंगिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्रे । शृणुहि । त्वं । ईकृतः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरऽभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।

वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरी । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्रे त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वेकृतोऽस्माभिः स्तुतः सन् ओ षू
शृणुहि ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ आभिमुख्येनैव

सुष्ठु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञिर्विग्भ्यामिति घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेट्छाडागमः ॥ कीदृशेभ्यः । राजभ्यः । राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अचेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहो-
चाद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति तदिदमचोच्यते । यत् यां त्यां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरा-
दिना प्रीणयित्री गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन । दत्तवन्तः ॥ तन्ननन्ननय-
नाश्चेति तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके
त्वय्यग्नौ सचा इतरदेवेभ्यः साकं विदुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बहुलं
छंदसीति रुट् । छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । लट्छेव वा लोपस्त इति
तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति ।
अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मदभि
तानि पौंस्यौ षू णो अग्ने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषाष्टमी ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृतं यच्च दुष्टरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नव्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरं । दिधृतं । यत् । च । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः । वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि
सना सदातनानि नित्यानि द्युम्नानि प्रकाशयुक्तानि यद्वा सना संभजनीयानि
द्युम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते । मो इति निपातद्वयसमु-
दाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभिभूवन् । सुष्ठु मैवाभिभवन् ।

यद्वा अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । उत अपि च । यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते । द्युम्नानि धनानि यशांसि वासदीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि मा भूवन् । उत अपि चास्मत्पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनो मा जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबन्धि चिचं चायनीयं नानाविधं नयं नूतनं स्तोतव्यं वामर्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मास्वेव भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा । सूत्रितं च । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिरा एवमेव माध्यन्दिने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा नवमी ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः । तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेंद्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् ह मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अचिः । मनुः । विदुः ।

ते । मे । पूर्वं । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।

तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इंद्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा । अंगिरा अंगारः । तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा अंगारा एवांगिरसोऽभवन् येऽंगारा आसंस्तेऽगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३. १७. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चाचिर्दुःखत्रयरहितः । अचिर्न चय इति निरुक्तं । ३. १७. मनुर्मननवान् एतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म विदुः । जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति ऋसादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः

पूर्वे पूर्वकालीना मेऽस्मत्पित्रादीञ्जानंत इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते
पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुलुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङादीनां देवेष्वितरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य
आयतिर्दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं
नाभयो जीवेन सह संबन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव
वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां
दध्यङादीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि
महदत्यधिकं नमे । नमामि । सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्
इंद्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्नानमे । अभिमुख्येन नमामि स्तौमि ।
नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्येत्येनात्मनेपदं । यद्वा कर्मकर्तरि न दुहस्तुनमामिति
यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

॥ अथ दशमी ॥

होता यक्ष्वनिनो वंत वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारैभिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वंत । वार्यं । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षभिः ।

पुरुवारैभिः । उक्षभिः ॥ जगृभ्मा । दूरऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अधः । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत् । याज्यां पठतु ॥
यजेर्लेट्यङागमः । सिब्रहुलमिति सिप् ॥ वनिनो वननवन्तः हविः कामयमाना
वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वन्तः । संभजन्तां ॥ वनतेऽश्वांदसे लङि व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्बृहतो
मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं
करोति । कीदृशः सः । वेनः । कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारैर्भिर्बहुभिर्वरणीयैः । तथोक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः ।
तन्निमित्तभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः । वयं यजमाना दूरआदिशं
दूरदेशे आदिगादेशो यस्य तादृशं ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः । पा० ६, ३, ९ । इत्यलुक् ॥

अद्रेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य ग्रावणः श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभम् ।
 गृह्णीमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं बहुवचनं । इदानीं परोक्षकृतः । सुक्रतुः शोभन-
 कर्मायं यजमानोऽध अथ यागसंपूर्त्यनंतरमररिंदानि ॥ उदकनामैतत् अररिं-
 दानि ध्वस्मन्वदिति तन्नामसु पाठात् ॥ वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मना आत्मना-
 धारयत् । धारयति ॥ ररिंदाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं
 पिपासोपशमनं ददतीत्यररिंदानि । यद्वा अररिरितश्चेतश्च गमनं । औणादि-
 कोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः ।
 तद्ददतीत्यररिंदान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयाः प्राणा इति श्रुतेः ।
 यद्वा ररिंदानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्ददतीत्यररिंदानि ।
 अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवा-
 नित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरु पुरुणि बहूनि सद्मानि सदनानि
 सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युरररिं-
 दान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शो-
 भनप्रज्ञः पुरु सद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा ।
 सूचितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्रभसं । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषैकादशी ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा द्योतनशीला ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्थ । एकं च
 दश चेत्येतत्संख्याका भवथ । तथा पृथिव्यामधि उपर्येकादश स्थ । एतत्संख्याका
 भवथ । किंच अप्सुक्षितः । तद्धेतुत्वात्तात्स्थं । अप्स्वंतरिक्षे क्षियंति निवसंती-
 त्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्तिप् । तत्पुरुषे कृतीयलुक् ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा
 एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा अंतरिक्षस्थेयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यं-
 तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो

देवतास्तिस्र एव तथापि महिना महत्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यन्ते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबन्धि हविर्वा सेविता प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश च एकादश । प्रागे-
कादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. । इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले विंशोऽनुवाकः ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र वेदिषद् इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षे । आग्नेयं । अंत्ये त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्यः । दशमी त्रिष्टुप् जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रा-
नुक्रमणिका । वेदिषदे सप्तेना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुवंतं तु
त्रिष्टुब्दशमी वेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदसीदमादीनि तृती-
यवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जि-
तानां सूक्तानां विनियोगः । सूचितं च । वेदिषद् इति षष्ठां तृतीयमुद्धरेत्
। आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भर योनिमग्नेय ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्नेये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधाम्ने प्रियस्थाना-
योत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योतनायाग्नेयेऽयनयनादिगुणविशिष्टाय
योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्रभर । प्रहर । प्रकर्षेण
संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायास्तृणाति तद्वत् मन्मना
मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्था-
नमिति तदुच्यते । शुचिं । उत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ।
ज्योतीरथं । ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् । शुक्रवर्णं ।

अग्न्युपेतत्वाद्दीप्रवर्णे । अत एव तमोहनं । तमसोऽंधकारस्य हंतारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय । निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं । दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि द्विजन्मा चिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि। द्विजन्मा। चिऽवृत्। अन्नं। ऋज्यते। संवत्सरे। ववृधे। जग्धं। ईमिति। पुनरिति।

अन्यस्य। आसा। जिह्या। जेन्यः। वृषा। नि। अन्येन। वनिनः। मृष्ट। वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा । द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ अयमग्निस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण चिप्रकारमन्नमदनीयमभिऋज्यते । प्राप्नोति । अभित आभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । व्यत्ययेन श्यन् ॥ यद्वा भृज्यते ॥ भस्त्रो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच । ई इदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्र्छांदसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णे पुनर्ववृधे । अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्या तदुपलक्षितया सूचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति । तथान्येन द्वाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निमृष्ट । निमार्ष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृजेश्र्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरिते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ। वेविजे इति। अस्य। सऽक्षितौ। उभा। तरेते इति। अभि। मातरौ। शिशुं।
प्राचाऽजिह्वं। ध्वसयंतं। तृषुऽच्युतं। आ। साच्यं। कुपयं। वर्धनं। पितुः ॥ ३ ॥

अस्याग्नेर्मातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यावुभा उभे अरण्याख्ये मातरौ
वेविजे। चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः। अस्माद्यङ्लुगंतात् व्यत्ययेनात्म-
नेपदमेकवचनं च। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। चादिलोपे विभाषेति
निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्राप-
यंत्यौ वा भूमिं। तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छंत्यौ। एवंभूते मा-
तरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभितरेते। अभिमुख्येन प्राप्नुतश्च।
कीदृशं शिशुं। प्राचाजिह्वं। प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं। ध्वसयंतं। तमो
नाशयंतं। तृषुच्युतं। अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतं। अक्लेशेन योनेः सकाशात्
शीघ्रमुत्पद्यमानं। आ ईषत् साच्यं समवेतयं मृदुकाष्ठचूर्णादिना। कुपयं गोप-
नीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं। उक्तप्रकारैर्लो-
किकिशिशुसाधारणैरुपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुमुक्ष्वोऽमनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः।

असमना अजिरासो रघुष्पदो वातजूता उप युज्यंत आश्वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः। मनवे। मानवस्यते। रघुऽदुवः। कृष्णऽसीतासः। ऊ इति। जुवः।

असमनाः। अजिरासः। रघुऽस्पदः। वातऽजूताः। उप। युज्यंते। आश्वः ॥ ४ ॥

मनवे मननवते मानवस्यते मानवानृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय
तदर्थमध्वर्यादिभिरग्नेर्ज्वाला उपयुज्यंते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वादौचित्याज्ज्वाला
इति गम्यते। कीदृश्यस्ताः। मुमुक्ष्वः। मुमुक्षव आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तु-
मिच्छंत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयंत्यः ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥
ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते।
एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् तं नयंत्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास। मुं० उ० १. २. इति। रघुदुवः। क्षिप्रं
गच्छंत्यः। कृष्णसीतासः। कृष्णमार्गाः। उकारः समुच्चयार्थः। जुवः। जवन-
शीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु। असमनाः। असमानमनस्काः। काश्चन

प्राङ्मुख्यो गच्छति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥
यद्वा असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च
मनोजवा च सुलोहिता या च सधूमवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वभुवी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासः । गमनशीलाः । रघुस्पदः ।
शीघ्रं स्पन्दमानाः । वातजूताः । वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ आशवः । व्यापनशीलाः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृथैरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्ततः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृथा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्ततः ।

यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।

नानदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्याग्नेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो
गच्छति । कीदृशास्ते । ध्वसयंतः । तमांसि ध्वसयंतः । तथा कृष्णवर्णमभ्वं महं-
तमभिभवद्गमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्ततः । अत्यर्थं कुर्वतः ।
कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यत् यदा मही महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो
मर्मृशत् । पुनः पुनरामृशत् ॥ मृशेर्यङ्लुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥
अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् नानदत् अत्यर्थं शब्दयत् ॥
पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिर्लेलि-
हानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च श्रुभते भीमो न शृंगा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । श्रुभते । भीमः । न । शृंगा । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्बभूषु बभ्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगतामधि अधिकं नमते । नमति । काष्ठानि प्रविशति ॥ नमतेर्लेट्छाडागमः । व्यत्ययेन आ । यद्वा लङि छांदसः शपः श्रुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न । भूतात्येव स्वतेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्रीरोषधी रोरुवत् ॥ रौतेर्यङ्लुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविश्य पश्चात्प्रवृद्धः सन् तानेव दहतीत्यर्थः । किंच एवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् तन्वश्च श्रुंभते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गृभिः केनचिदपि यहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्यहः सन् शृंगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतेर्यङ्लुगंताल्लिटि रूपं । अस्य च दाधर्त्यादाविति शब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यद्वर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संस्तिरः । विस्तिरः । सं गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽग्निः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् संगृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंच अयं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छंतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन् आशये । आशेते । आश्रयतीत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनपदेष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवंति तथा वर्धते । देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निमपि यंति । प्राप्नुवंति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इतिवदौपचारिको गंतृगंत्यभावः । किंच एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा

सचा अग्निना सह पित्रोर्जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वम-
विद्यमानं तेजोमयं वर्पो रूपं कृण्वते । कुर्वन्ति । लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्द्धास्तस्थुर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानदत्सुं परं जनयन् जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं। अयुवः। केशिनीः। सं। हि। रेभिरे। ऊर्द्धाः। तस्थुः। ममुषीः। प्रा। आयवे। पुनरिति।

तासां। जरां। प्रमुंचन्। एति। नानदत्। असुं। परं। जनयन्। जीवं। अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमग्निमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्वा अंगुलिनामैतत् । अंगुलय इवाकुटिलाः
केशिनीः केशस्थानीयोर्द्धभाविष्कार्योपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं
कुर्वन्ति खलु । आलिंगन्ति । किंचैवं कुर्वन्त्यो ममुषीर्मृता अंगारभावमापन्ना
अपि ॥ म्रियतेः क्लृप्तप्रत्ययांतात् ङीप् रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽग्नये भवे पुनः
स्वोपद्रवमजानत्य ऊर्द्धाः प्रतस्थुः । ऊर्द्धमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि
प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निस्तासां ज्वालानां
जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाराय मंचयन्नि-
वात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राण-
मस्तृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पाद-
यन्नेति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन
रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णो म्रिय-
माणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय
चेष्टन्ते स भर्ता मंचोच्चारणेन जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं
भावोऽचानुसंधेयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अधीवासं परिं मातू रिहन्नहं तुविग्रेभिः सत्त्वभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पद्भते रेरिहत्सदानु श्येनीं सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं। परिं। मातुः। रिहन्। अहं। तुविऽग्रेभिः। सत्त्वऽभिः। याति। वि। जयः।

वयः। दधत्। पत्ऽवते। रेरिहत्। सदा। अनु। श्येनीं। सचते। वर्तनिः। अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अयमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधीवासमुपर्याच्छादन-
स्थानीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धौ ।
यद्वा मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन्
तुविग्रेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो ज्वयो
ज्वयसा जवेन वियाति । विविधं गच्छति । किंच पङ्कते पादवते द्विपदे चतुष्पदे
च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधत् ददत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्रा-
णिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं
रेरिहत् दहन् । किंच श्येनी श्यामवर्णो वर्तनिर्मार्गो वियांतमनु अनुक्रमेण
सचते । सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहेति
प्रसिद्धौ ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिश्रुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्रे । मघवत्सु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिश्रुऽमतीः । अदीदेः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्रे अस्माकं मघवत्स्वस्मात्संबन्धिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि ।
दीप्यस्व । अध अथानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मत्प्राण-
नवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र
भवेति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिश्रुमतीरवास्य । शिश्रुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते ।
शैशववतीर्ज्वाला अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संग्रामेषु
वर्मेव कवचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्वेष्टृन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा युत्सु संग्रामेषु
वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदमग्रे सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते श्रुक्रं तन्वोऽरोचते श्रुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं अग्ने। सुऽधितं। दुऽधितात्। अधि। प्रियात्। ऊं इति। चित्। मन्मनः। प्रेयः। अस्तु। ते।
यत्। ते। श्रुक्। तन्वः। रोचते। श्रुचि। तेन। अस्मभ्यं। वनसे। रत्नं। आ। त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः। कीदृशं तत्। दुर्धितादुष्टं स्थापितात्क-
ठिनात्काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तं। मन्मनो मननीयात्प्रियादुचित्
तव हृद्यादपि ॥ उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ ते तव प्रेयोऽतिप्रि-
यतममस्तु। तत्किमित्याह। हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया
ज्वालायाः श्रुचिर्निमलं श्रुक् दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणि-
मुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे। अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पङ्कतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावँ । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरिचां । पत्ऽवतीं । रासि । अग्ने ।

अस्माकं । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं
यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं। यज्ञो वै सुतर्मा नौरि-
त्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्। कीदृशी तां। नित्यारिचां। नियतऋत्वि-
यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां। पङ्कतीं ॥ ह्रस्वनुज्ञामिति मतुप उदात्तत्वं ॥
द्रव्यदेवतामंत्रादिरूपपादोपेतां। ईदृशी यज्ञात्मिकां नावं रासि। देहि संपादय ॥
रातिर्दानकर्मा दासति रातीति तन्नामसु पाठात् ॥ सैव विशेष्यते। उत अपि च
या नौरस्माकं वीरानस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन्मघोनो हविर्लक्षणावतः करोति।
जनांश्च यजमानानस्मानपि या नौः पारयात्। पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारय-
तेर्लेट्याडागमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्म-
लोकं प्रापयेत्। एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूय-
माणत्वात्। एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्। परस्यांते
कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात्। चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अ॒भी नो॑ अ॒ग्न उ॒क्थ॒मिज्जु॑गु॒र्या द्या॒वा॒क्षामा॑ सि॒ध॒वश्च॒ स्व॒गूर्ताः ।

ग॒व्यं य॒व्यं य॑न्तो दी॒र्घा॒हेषं॒ वर॑म॒रुण्यो॑ वर॑न्त ॥ १३ ॥

अ॒भि। नः॑। अ॒ग्ने। उ॒क्थं॑। इत्। जु॒गु॒र्याः। द्या॒वा॒क्षामा॑। सि॒ध॒वः। च॒। स्वऽगूर्ताः॑।

ग॒व्यं। य॒व्यं। य॑न्तः। दी॒र्घा। अ॒हा। इ॒षं। वर॑। अ॒रु॒ण्यः। वर॑न्त ॥ १३ ॥

हे अग्ने न उक्थं शस्त्रमभिजुगुर्याः । आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यङ्गीकुरु ॥ गृ शब्दे । लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिधवः स्यंदनशीला नद्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा । यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यन्तः प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु । तथारुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूता उषसः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिथमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं वरन्त । प्रापयन्तु ॥ वृङ् संभक्तौ । अंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयन्तु । एतत्सर्वमग्नेः प्रसादादित्यग्नेरेव स्तुतिवादाग्नेयत्वमविरुद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

ब॒क्रि॒त्येति॑ त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । अंत्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ब॒क्रि॒त्या त॒द्वपु॑षे धायि दर्श॑तं दे॒वस्य॒ भर्गः॒ सह॑सो॒ यतो॒ जनि॑ ।

यदी॒मुप॒ ह॒र॑न्ते सा॒ध॑न्ते म॒तिर्ऋ॑तस्य॒ धेना॑ अ॒न॒य॑न्त स॒स्रु॑तः ॥ १ ॥

ब॒ट्। इ॒त्या। त॒त्। व॒पु॑षे। धा॒यि। दर्श॑तं। दे॒वस्य॑। भर्गः॑। सह॑सः। य॒तः। ज॒नि॑।

य॒त्। ई॒। उ॒प॒। ह॒र॑न्ते। सा॒ध॑न्ते। म॒तिः। ऋ॒तस्य॑। धे॒नाः। अ॒न॒य॑न्त॒। स॒ऽस्रु॑तः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्या इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दाढ्याय धायि । धार्यन्ते सर्वैः ॥

बळित्येत्युभे अपि सत्यनामनी बट् अत् सच्चा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ जाठ-
राग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहस्रो
जनि । यतः कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः ।
यदी यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यमेस्तेजो मतिर्मदीया बुद्धिरुपहृतते । उपगच्छति ।
उपगम्य वर्तते वा ॥ ३६ कौटिल्ये ॥ साधते च । तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टं ।
किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः समुतः समानं
गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयन्त । नयन्ति । निर्व-
हन्ति जगद्वहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो
मन्त्ररूपा वाचः समुतो होत्रादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त । नयन्ति ।
अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति । तेजोमयी वागिति
श्रुतेः । अतः कारणान्मतिरुपहृत इत्यर्थः ॥ धेनेति वाङ्माम धेना ग्रा इति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः
पितुमान् हविल्लक्षणान्नयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः
सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च नि-
वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु
मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युदूषो वा
वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबंधिने दोहसे दोग्ध्र
आदित्यस्थोदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये
तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य
संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदक-
माकृत्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्ष-
काले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्ध्रत्वं । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं

योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत
इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवंतं पूज्यत्वाय । यद्वा
मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुपन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्नमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

निर्यदो बुभान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रंत सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुभात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शवसा । क्रंत । सूरयः ।

यत् । ई । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य ॥ महन्नामैतत् । महिषोऽभव ऋभुक्षा
इति तन्नामसु पाठात् ॥ महतो यज्ञस्य बुभान्मूलादधानादारभ्य वर्षसः ॥ रूपना-
मैतत् ॥ रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः
सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शवसा बलेन मंत्रादिरूपेण शरीरेण वा निष्क्रंत ।
निष्कुर्वन्ति साधयन्ति । उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा एनमग्निं बुभादादितो मथ-
नादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्व-
न्ति ॥ करोतेश्छांदसे लुङि मंत्रे घसेति च्लर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यत्
ईमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः ।
पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा
संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण
मथायति । चालयति । उद्धोधयतीत्यर्थः । यद्वा मातरि फलस्य मातरि यागे
श्वसति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरणयोर्निगूढं संतं प्रादुर्भा-
वायानुक्रमेण मथायति । मथाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्तो-
तव्य इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वंत आदिद्यविष्टो अभवद्गृणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इन्वंतः । आत् । इत् । यविष्टः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मान्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् पर-
मत्वाद्धेतोः । उक्तृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण परितो नीयते ।
पर्यग्निक्रियत इत्यर्थः । यद्वा पितुरुत्पादकात्परमादुक्तृष्टाद्गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः
सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण नीयते ॥ पर्यनर्थकः ॥ किञ्च पृक्षुधः
पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः ॥ यद्वा प्रशब्दस्य संप्रसारणं । क्षुध बुभु-
क्षायां । क्षिप् ॥ प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिष्यमाणा वीरुधो दंसु दंतेषु
मध्य आरोहति । आरोहन्ति । प्रविशन्तीत्यर्थः । यद्यस्मादुभा उभावध्वर्युयजमानौ
उभे अरणी वास्याग्नेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः । व्याभुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥
इवि व्याप्नौ । इदित्त्वान्नुम् ॥ आदित् अत एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा
यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा घृणा घृणो दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्ता वा
यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सना । ऽजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तिः सन् आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनं-
तरमेव मातृरुत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिश आ अविशत् । सर्वतः प्रवि-
शति । पूर्वत्र दशप्रमतिं जनयन्त योषण इत्युक्तत्वात् दिशां मातृत्वं । दिक्षु प्रका-
शेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेयन्ते । यासु मातृष्वहिंस्यमानः परैरपीकृत-
मान उर्विया उर्वतिप्रभूतं विवावृधे । विविधं प्रवृद्धोऽभवत् । तास्वाविशत् ।
यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक् पोषितो
लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तच्चाह । यत् यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः
अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेणारुहत् । आरोहति ॥ रुहेश्छांदसो
लुङ् । कृमृहरुहिभ्यश्छांदसीति च्लेरङादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति । तथा नव्यसीषु
नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वो-

षधीषु निधावते । नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठा-
नामधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति । तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आदिङ्घोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यक्त्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्ते शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव । पपृचानासं । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्ते । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाहूतारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवसै-
षणेषु निमित्तभूतेषु वृणते । संभजते । आदित् अनंतरमेव । तथा पपृचानासो
हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेष्ट्यांदसस्य लिटः कानच् ॥
ऋजते । प्रसाधयंति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयंति तद्वत् ।
यद्वा महांतं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि
यास्कः ॥ यत् यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना
कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तान्देवान्यवहर्तृनृत्विजो
यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्ते यजमानं शंसं स्तुतिं
च स्तुत्यं वा तं विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति । पूर्वोक्तान्कामयते ।
किमर्थं । धायसे । हविर्लक्षणान्नाय । तस्माद्धोतारमग्निं वृणते ऋजते च ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो हारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । हारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नम् । दक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदायमग्निर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्नं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् । वितिष्ठते सर्वतो व्याप्नो

भवति । तत्र दृष्टांतः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बहुवक्त्रा ॥
वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिष् । दृश्यग्रहणात्कुत्वं ॥ हारो न कुटिल इव
विदूषणकादिरिव ॥ ह्रस्वतेर्यन्तात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते ।
विविधं कुर्वन् वर्तते । तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा
तस्याग्नेः पत्नम् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्थात् । आ-
तिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषः ।
दहतः ॥ दहेर्लिटः क्सुः ॥ कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा
मार्गः । हंतैर्यङ्लुगंतात्कर्मण्यमुन् । कुत्वाभावश्छांदसः ॥ शुचिजन्मनः । मंचसहि-
तारण्योरुत्पन्नत्वात् । बध्वनः । विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो द्यामंगैभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रेऽभिः । कृतः । द्यां । अंगैभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्येऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्त्रभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्च-
क्रादिभिरंगैरीयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरुषेभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वा-
लादिरूपैरवयवैर्द्यामंतरिक्षमाज्येन दृष्टः सन् ईयते । गच्छति ॥ ईङ् गतौ ॥
आत् प्रवृद्धनंतरमस्याग्नेस्ते सूरयः सरण्यो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति ।
यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । छांदसः शपो
लुक् ॥ किंच ज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथादीप्रात्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृ-
गादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पला-
यन्ते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्रांतस्य दीप्रात्तेजसः
सकाशाद्गीत्या पलायमाना इव । एवमंतरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा
दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमन्तु क्रतुना विश्वथा विभुरान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा । सुऽदानवः ।
 यत् । सी । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभूः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।
 अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो रात्र्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः शाश्वदे । शातयति तमः ॥ शट्टु शातने । छांदसो लिङ् । बहुलं छंदसीति रुट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ यद्वा एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाश्वदे । तीक्ष्णीक्रियन्ते । हिशब्दो मन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायसे इति हि मन्त्रांतरं ॥ शदेः कर्मणि छांदसो लिट् । इरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वं उपपत्तिमाह । यद्यस्मात्कारणात् हे अग्ने सी सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणाजायथाः । जायसे । प्रादुर्भवसि । तच्च दृष्टान्तः । अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न वाह्यबलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवऽतातिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नव्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां स्तुवते ॥ शशमानः शंसमान इति यास्कः ॥ सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतातिं देवेषु तायमाणं विस्तार्यमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मत्प्रतप्तं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः ॥ इन्वतिर्याप्तिकर्मा । इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पाठात् ॥ हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्नबलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधन नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः

कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविःप्रदानसमये क्षि-
प्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भगं न । आदित्यमिव । यद्वा महान्तं राजा-
नमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथैकादशी ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णेसि ।
रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥
अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णेसि ।
रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । ऋते । आ ।
च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थं सुध्वरणीयं दमूनसं दमनीयमुपास्यं ॥ दमेरु-
नसिरित्यूनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पपृचासि । धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं
सर्वैर्भजनीयं दक्षं न उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा धर्णेसि विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं
यथा पपृचासि संपृणक्षि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्के । लेढ्या-
डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽग्नी
रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन्यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे
जन्मनी जननाधारभूताबुभौ लोकौ यमति । नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभन-
कर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं च आ यमति । आयच्छ-
ति । सर्वदा ददाति । यद्वा पूर्वार्द्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया
योज्यं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरौऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥
उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मंद्रः । शृणवत् । चंद्रऽरथः ।
सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमुत शृणवत् ।
अपि नाम शृणुयात् । यद्वा नोऽस्मान् आवयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥

शृणोतेर्लेट्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा । सुद्योतमानः ॥ द्युत दीप्तौ । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ जीराश्वः । शीघ्रगमनाश्वः । होता देवानामाह्वाता
मंद्रो मदनशीलश्चंद्रथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्यो
वसनीयः । स प्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमैरत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मान्
उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेट्यडागमः ।
सिद्धहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राथं सर्वैः कांक्ष-
णीयं स्वर्गमच्छ । आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविःप्रदानादिकर्मवद्भिर्कैर्चनसाधनैर्मंचैरस्तावि । स्तु-
तोऽस्माभिर्यजमानैः ॥ शिमीति कर्मनाम । शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥
कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यग्राज-
मानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचेम-
मग्निममी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन
प्रसिद्धा वयमप्यति अत्यर्थं निष्टतन्युः । शब्दयन्तु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥
इतः परमप्यस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । मिहं न
सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि
छांदसो विकरणस्य श्रुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. ।
इति षत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्दे-
वता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपान्नराशंस इलो बर्हिर्देवीर्द्वार उषा-
सानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः
स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं

सरस्वतीलाभारत्य इति ॥ अचानुक्रमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमंत्यै-
द्रीति ॥ अचेध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव
देवतेति कात्थक्यस्य मतं । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति
शाकपूणेर्मतं । निरुक्ते किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं
बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति
सिद्धांतितं अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पशवंगि-
रोगोचोत्पन्नानामेतदाप्रीसूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो
अद्येति सर्वेषां यथञ्छृषि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथञ्छृषियहणात् ॥ आप्री-
सूक्तानि त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठाचेयवाध्यश्चगार्त्समदानि चत्वारि नराशंस-
वंति । मैधातिथ्यदैर्घ्यतमसप्रैषिकानि नराशंसतनूनपादुभयवंति । इतराणि तनू-
नपात्वन्तीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घ्यतमसत्वादुभयवत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यतसुचे ।

तंतुं तनुष्व पूर्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

सं० इ० ३. ॥ अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽसुचे ।

तंतुं । तनुष्व । पूर्य । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्यागदिने देवान् हविषां
भोक्तृनग्न्यादीनावह । अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । यतसुचे यागायोद्यतसुचे यज-
मानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय दाशुषे हविर्दत्त-
वते । यद्यपीदानीमेवाहूयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्य पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं
पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व । विस्तारय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥ २ ॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः । अग्निपक्ष आपस्तन्व उच्यंते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सहशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य इति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं क्षरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुप उपेत्य मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । चिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभूत इव अद्य क्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः । ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयोऽग्निरिद्विो द्युलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं चिरामिमिक्षति । चिवारं समंतात्सिंचति । स्वादयतीत्यर्थः । यद्वा मधुरेण फलेन चिरामिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानो यज्ञं चिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ चिवारमागच्छति । चिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इक्रितो अग्न आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

इक्रितः । अग्ने । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

हे अग्ने ईक्षितः सर्वैः स्तुत्य इणनामकस्त्वमिहास्मिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं
प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिन्द्रमावह । आह्वय । हे सुजिह्व
घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वा-
मच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं वच्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः ।
वचेर्यकि संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य वा छंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण् ॥
अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञांगैर्यज्ञसं-
बन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्तृणा॒नासो॑ य॒तसु॑चो ब॒र्हिर्य॒ज्ञे स्व॒ध्वरे ।

वृ॒जे दे॒वव्य॑चस्त॒ममि॑न्द्राय॒ शर्म॑ स॒प्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणा॒नासः । य॒तऽसु॑चः । ब॒र्हिः । य॒ज्ञे । सु॒ऽअ॒ध्वरे ।

वृ॒जे । दे॒वव्य॑चःऽत॒मं । इ॒न्द्राय॑ । श॒र्म । स॒ऽप्रथः ॥ ५ ॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दर्भान् स्तृणा-
नास आस्तरंती यतसुचो नियमितजुहादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यचस्तममतिशयेन
देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहमिन्द्राय वृजे । विवर्ज-
यति । संपादयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि श्र॑यंतामृता॒वृधः॑ प्र॒यै दे॒वेभ्यो॑ म॒हीः ।

पा॒व॒कासः॑ पु॒रु॒स्पृ॒हो॒ द्वारो॑ दे॒वीर॑स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥

वि । श्र॑यंतां । ऋ॒तऽवृ॑धः । प्र॒यै । दे॒वेभ्यः॑ । म॒हीः ।

पा॒व॒कासः॑ । पु॒रु॒ऽस्पृ॒हः । द्वा॒रः । दे॒वीः । अ॒स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता विश्रयंतां । विविधं श्रयंतु । वि-
वृत्ता भवंतु । किमर्थं । देवेभ्यः प्रयै । प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रयै रोहिष्यै
अव्यथिष्यै । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । ऋतवृधः । यज्ञस्य
वर्धयिष्यः पूज्याः । पावकासः । शोधयिष्यः । पुरुस्पृहः । बहुस्पृहणीयाः । अस-
श्चतः । असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यही ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुपेशसा ।

यही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बहिरः । आ । सुमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे ॥ पेश इति रूपनाम ॥ यही महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् ॥ यहुरित्यपत्यनाम यहुः सूनुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेवास्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा सुमत् बहिरास्तृतं दर्भमा समंतादासीदतां । उपाविशतां । यद्वा ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदतां । आसाद्य च बहिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवादत्तां ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्मद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ यङ्लुगंतात् क्विपि छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेऽच्छंदसि वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः ॥ कवी मेधाविनौ क्रांतदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्मं फलसाधनभूतं ॥ सिधेः स्फायितं चीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमद्य यक्षतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यङ्निर्वाहयतामित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणयामरणेषु देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोत्रेषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वार्षिणी नियता होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थाना वाक् । तथेळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्त्रिस्थानवागभिमानिदेवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः स्तीर्णं सीदंतु । उपविशंतु ॥ तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

तन्नस्तुरीयमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि षंतु राये नाभा नो अस्सयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीयं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यंतु । राये । नाभा । नः । अस्सयुः ॥ १० ॥

नोऽस्मदर्थं तत् तादृशं तुरीयं तूर्णं व्यापद्भुतं सद्य आविर्भवद्भूतमिव सत् । यद्वा महन्नामैतत् । सारतो महत् पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थयैवारं अलं समर्थं । यद्वा पुरु वारं बहु प्रभूतं च ॥ वाशब्दश्चार्थः । अरं अलं ॥ त्मना आत्मना पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता ॥ त्वष्टृशब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः । त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्ति-कर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । नि० ८. १३. इति ॥ तन्नामको वैद्युतोऽग्नि-रस्सयुरस्मान्कामयमानो देवो नः पोषायास्सत्पुष्टये राये समृद्धये च नाभा नाभौ वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकं विष्यतु । वि-विधं गमयतु ॥ षोऽतकर्मणि । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनो-तीति षत्वं ॥ यद्वा नो नाभा अस्सत्संबन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे

चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः ॥
उक्तलक्षणां वृष्टिं मुंचतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यस्मि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यस्मि । वनस्पते ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वैरं वर्तयन्
ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान्हविर्भुज उपयस्मि । उपेत्य
यज ॥ बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावान् अग्नि-
राहवनीयो देवेषूभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति । प्रेरयति । स्वीकरोति ॥
सूद क्षरणे । बहुलं छंदसीति शपः श्नुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वा यूपाग्निरेव
परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे ।

स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यं । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूषणा तद्वते ॥ अनो नुडिति नुट् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप
उदात्तत्वं ॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय
वायुदेवाय च । तथा गायत्रवेपसे ॥ वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसा-
मोपलक्षणः ॥ गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयेन्द्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा
कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोऽटि तन्ननन्नयनाश्चेति तनवादेशः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये ।

इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । ग॒हि । उप । ह॒व्यानि । वी॒तये ।

इंद्र । आ । ग॒हि । श्रु॒धि । ह॒व । त्वां । ह॒व॒न्ते । अ॒ध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यस्यमाणदेव-
तानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदा-
नात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्वविरुपेत्य वीतये भक्षणायागहि । आगच्छ ॥
गमेच्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र
आगहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु ।
यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते । आह्वयन्ति ऋत्विजः । अतः श्रुधि ॥ ह्वय-
तेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसी-
मष्टावाग्नेयं तु तच्चिष्टुबंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता ।
अंत्या चिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो
विनियोगः । अग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं ।
अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसी नव्यसीमापो हि षेति तिस्रः । आ० ५. २०. ।
इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
च निविद्धानं । तथा चाचार्योऽतिदेश एकाहिकान्युपशंस्य तेषु निविदो दध्या-
देवमेवाग्निमारुते । आ० १०. १०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र तव्य॑सी॒ नव्य॑सी॒ धी॒तिम॒ग्रये॑ वा॒चो म॒तिं स॒हसः॑ सू॒नवे॑ भ॒रे ।

अ॒पां न॒पाद्यो॑ वसु॑भिः स॒ह प्रि॒यो हो॒ता पृथि॒व्यां न्यसी॑द॒ह॒त्वियः॑ ॥ १ ॥

प्र । तव्य॑सी । नव्य॑सी । धी॒ति । अ॒ग्रये॑ । वा॒चः । म॒ति । स॒हसः॑ । सू॒नवे॑ । भ॒रे ।

अ॒पां । न॒पात् । यः । वसु॑भिः । स॒ह । प्रि॒यः । हो॒ता । पृथि॒व्यां । नि । असी॑दत् ।

ऋ॒त्वियः॑ ॥ १ ॥

अहमग्ने तव्यसी तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्री ॥ तवतिर्वृद्धार्थः सौत्रो धातुः ।
अस्मानृजंताच्छंदसीतीयमुन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । छांदस ईकारलोपः ॥

नव्यसी नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणमुक्तगुणकं कर्म प्रभरे । प्रकर्षेण करो-
मि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशयाग्नये । सहसो
बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अद्भ्य ओषधयः
ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेर्नमृत्वं । अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्ष-
कत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य
होता होमनिष्पादकः । सोऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्नोति कालः प्राप्नोति प्रदानसमयः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नि-
तरां सीदति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविराग्निरभवन्मातरिश्चने ।

अस्य ऋत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्चने ।

अस्य । ऋत्वा । संऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति ।

अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन्
तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्चनेऽतरि-
क्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन
आविर्भवेत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगान्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि
फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थं । किंच
समिधानस्येधनैः सम्यक् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना ॥ बलनामैतत् ॥ बलवता ऋत्वा
ऋतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिर्द्यावा पृथिवी च प्रारोचयत् । प्रकर्षे-
णादीपयत् ॥ मध्ये शोचिः शब्दश्छांदसः ॥ मज्मना ऋत्वा समिधानस्येति वा
योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्य तेषा अजरा अस्य भानवः सुसंहशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रजंते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंहशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।
भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजंते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य स्तूयमानस्याग्नेस्त्वेषा दीप्रयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नजो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुख-
स्याग्नेर्भानवो रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वाच्च विस्फुलिङ्गा अवगंतव्याः । ते च सुसंहशः
सुष्ठु सम्यग्दृष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा-
स्याग्नेर्भावक्षसः ॥ त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् ॥
भासमानबलाः ॥ अक्तुरिति रात्रिनामैतत् अक्तुरुर्म्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वि-
तीयार्थे प्रथमा ॥ अक्तुं जगदंजकं नैशं तमोऽति अतिक्रम्य सिंधवः स्यंदमानाः
सर्वत्र व्याप्नुवन्तोऽसंसंतः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तोऽविरता अत एवाजरा न रेजंते ।
न कंपन्ते दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वान्यैः । यद्वा नशब्दो दृष्टान्त-
वचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न
रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तिमन्तोऽक्तुरिति अंजकं तमोऽतिक्रम्या-
संसन्तो रेजन्ते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्रयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते । कंपन्ते ।
व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽइरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।

अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं ॥ वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् ॥
तादृशं यमग्निं भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे
कृत्तशब्दः । यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभा-
वुत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येने-
रिरे । ईरितवन्तः स्थापितवन्तः । तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः
स्तुतिभिराहिनुहि । प्राप्नुहि ॥ हि गतौ वृद्धौ च । उत्तश्च प्रत्ययाच्छंदसि वाव-

चनमिति हेर्लुगभावः ॥ योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वो वसुनो गवादिधनस्य राजति । ईश्वरो भवति प्रदातुमिति शेषः ॥ राजतीत्यैश्वर्यकर्मा क्षियति राजतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न । वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भवति योधो न शचून्स वना न्युजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽ इव । स्वनः । सेनां ऽ इव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शचून् । सः । वना । नि । न्युजते ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथायाह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिक्षयार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितैर्निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अंत्यविकारश्छांदसः ॥ जम्भैर्देतैर्देतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरत्ति । अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा भवति । हिनस्ति ॥ भव हिंसायां । यास्कस्त्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । यद्यप्यत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवांतरभेदोऽवगंतव्यः ॥ तत्र दृष्टान्तः । योधो न । संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शचून्भवति भक्षयति तद्वत् । किंच सोऽग्निर्वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्युजते । नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः ॥ न्युजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसद्वसुः कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्तस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ यद्वा उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य

न इति संबंधः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतमावरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेट्छाडागमः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमग्निश्चोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छांदसः शपः श्रुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निमया धियानया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णमुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूऽसदं । अग्निं । मित्रं । न । संऽइधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णः । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा प्रतीकमंगं । दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान इध्मैर्दीपयमान ऋजते । प्रसाधयति ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ इंधानः सम्यग्दीपमानोऽक्रो ज्वालासमिदादिभिराक्रांतोऽन्यैरनुक्रांतो वा ॥ क्रमेच्छांदसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्रभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीपमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुभ्रवर्णा निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योतयत्येव ॥ यमेर्लेट्छाडागमः । सिप् । उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरहपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

अदब्धेभिः । अहपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिरप्रमाद्यद्भिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुख-
कैरः पायुभी रक्षणप्रकारैर्नोऽस्मान् पाहि । रक्ष । किञ्च हे इष्टे सर्वैरेषणीयाग्ने
जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिरहिंसितैरदपितेभिः केनचिदप्य-
परिभूतैः ॥ हप हंप उत्क्लेशे तौदादिकः ॥ अनिमिषद्भिर्निमेषरहितैरनलसस्वभावैः ।
ईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान् परि परितः पाहि । पालय । यद्वा उपर्युपरि जायन्त इति
जाः । नो जा अस्मात्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रक्ष । न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

एति प्र होतेति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं । पूर्वचाग्नेयं तु तदि-
त्युक्तत्वादित्थमग्नेयं । तथा चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रात-
रनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्द्धा दधानः शुचिपेशसं धियं ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्द्धा । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं
मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं ॥ मायेति
प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ कीदृशोऽयं । ऊर्द्धामुपर्यारूढां
शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां ॥ पेश इति रूपनाम ॥ धियं प्रज्ञां दधानः । आ
चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्राद-
क्षिण्येन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः क्रमते । गृह्णाति । कीदृश्यः सुचः । याः
प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति धातुः ॥
चुंबन्ति भजन्त इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमत इत्यर्थः ॥
हश्चः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा होता देवानामाह्वातायमग्निरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म
ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं ।

ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्तिं शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं कर्म दधानो
धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहूपभृदा-
दिका अभिक्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः
प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते । चुंबन्ति ।
प्राप्ताः ॥ हश्चन्द्रः प्रसिद्धौ । णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् । इदित्त्वानुम् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदनं परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ई । अतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सदनं । परिऽवृताः ।

अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् ।

याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्योदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदनं द्योतमानस्या-
दित्यस्य स्थाने परीवृतास्तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनूषत । अभिनवा
भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा । कदेत्यत आह । यत् यदापामुपस्थ उदकाना-
मुत्संगेऽतर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् आवसत् । आक्रम्य निवसत्य-
यमग्निस्तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति
सर्वो लोकः । ता विशेष्यन्ते । याभिः सहेयतेऽयमग्निः संगच्छते वा भूमिं ता
अधयत् । विद्युदात्मनोदकानि जगत्पाययत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदी भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ ॥ वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते ॥ समानसामर्थ्यौ
तदित् तदानीमेव यदा प्रवृद्धौ भवति तदानीमेव समानमर्थं समानं प्रयोजनं

निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरंतौ होत्रध्वर्यू वपुरग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारः । वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानं प्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छंतौ ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिंगतः । तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः । आदी अनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् अस्मत् अस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न । सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यंता वोढुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् । प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमीं॒ द्वा स॒वय॒सा स॒पर्य॑तः॒ स॒मा॒ने यो॒नां मि॒थु॒ना स॒मो॒क्ता ।

दि॒वा न न॑क्तं॒ प॒लि॒तो यु॒वा॒ज॒नि पु॒रु च॑रन् अ॒जरो॒ मानु॑षा यु॒गा ॥ ४ ॥

यं । ई॒ । द्वा । स॒वय॒सा । स॒पर्य॑तः । स॒मा॒ने । यो॒नां । मि॒थु॒ना । सं॒ऽओ॒क्ता ।

दि॒वा । न । न॑क्तं । प॒लि॒तः । यु॒वा । अ॒ज॒नि । पु॒रु । च॑रन् । अ॒ज॒रः । मानु॑षा । यु॒गा ॥ ४ ॥

यमीमेनमग्निं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्तौ समोक्ता समाननिवासौ देवयजनस्थानौ । ईदृशौ होत्रध्वर्यू सपर्यतः । पूजयतः स्तुत्या हविःप्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा न अहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेत्यर्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तरुणस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् ब्रह्माज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमीं^१ हि॒न्व॑न्ति धी॒तयो॑ द॒श त्रि॒शो दे॒वं म॒र्ता॑स ऊ॒तये॑ ह॒वाम॑हे ।

ध॒नो॒रधि॑ प्र॒वत॒ आ स ऋ॒ण्वत्य॑भि॒व्रज॑द्भिर्व॒युना॒ नवा॑धित ॥ ५ ॥

तं । ईं । हि॒न्व॑न्ति । धी॒तयः॑ । द॒श । त्रि॒शः । दे॒वं । म॒र्ता॑सः । ऊ॒तये॑ । ह॒वा॒म॒हे ।

ध॒नोः । अ॒धि । प्र॒ऽव॒तः । आ । सः । ऋ॒ण्व॒ति । अ॒भि॒व्र॒ज॒त्ऽभिः । व॒यु॒ना ।

न॒वा । अ॒धि॒त ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमग्निं दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिशो विशः परस्परविस्त्रिष्टा हिन्वन्ति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि मुंचन्ति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽग्निर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीनृण्वति । गमयति ॥ रिविर्गत्यर्थः । अचांतर्भावितण्यर्थोऽयं । इदित्त्वान्नुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रवृद्धोऽग्निरभिव्रजद्भिरनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिर्ज्ञेयमर्थमभिगच्छद्भिर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा अभिव्रजद्भिरभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाजश्छांदसे लुङि स्थाघोरिच्चेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः कित्त्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं ह॒ग्ने दि॒व्यस्य॑ रा॒ज॒सि॒ त्वं पा॒र्थि॒वस्य॑ प॒शु॒पा॒इव॑ त्म॒ना ।

ए॒नी॑ त ए॒ते बृ॒हती॑ अ॒भि॒श्रि॒या हिर॒ण्ययी॑ व॒क्करी॑ ब॒र्हि॒रा॒शा॒ते ॥ ६ ॥

त्वं । हि । अ॒ग्ने । दि॒व्यस्य॑ । रा॒ज॒सि॒ । त्वं । पा॒र्थि॒वस्य॑ । प॒शु॒पाः॒ऽइव॑ । त्म॒ना ।

ए॒नी॒ इति॑ । ते । ए॒ते इति॑ । बृ॒हती॑ इति॑ । अ॒भि॒ऽश्रि॒या । हिर॒ण्ययी॑ इति॑ । व॒क्करी॑

इति॑ । ब॒र्हिः । आ॒शा॒ते॒ इति॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वा राजसि ।

ईशिषे ॥ ऐश्वर्यनामैतत् ॥ तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि ।
 ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेन नेत्याह । त्मना । आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव ।
 तच्च दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोध-
 निर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति ।
 किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभे द्यावापृ-
 थिव्यावाशाते । अश्वुवाते व्याघ्रतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य नः ॥
 कीदृश्यौ ते । बृहती । महत्यावतिविस्तृते । अभिश्रिया । प्राप्तिश्वर्ये अभितः सेव्ये
 वा । हिरण्ययी । हितरमणीये । वक्करी । अतिकुशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनिपि
 वनो र चेति डीप्परेफौ । छांदसं कुत्वं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा छांदसो नुम-
 भावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिरश्वुवाते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तच्चो मंद्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।
 यो विश्वतः प्रत्यङ्मसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७ ॥
 अग्ने जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मंद्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
 यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः । संऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं
 वचो वायूपं स्तोत्रं प्रतिहर्य । पुनः कामयस्व । हे मंद्र मादनशील स्तुत्य वा हे
 स्वधावो हविर्लक्षणान्वन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन्
 शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मसि ।
 अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः ।
 किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा
 तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवासवान्भवति । तच्च दृष्टान्तः । पितुमा-
 निव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

तं पृच्छतेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचांत्या
 त्रिष्टुबिति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्राग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमथाग्नेयं । अंत्या

त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्य वि-
नियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं पृच्छता स जंगामा स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तं । पृच्छत । सः । जंगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्ट-
व्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जंगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत
एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारण्येन । नेत्याह । स चि-
कित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसकाशं
गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य
ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते ।
तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापेक्षिताः
कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति ।
असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्राविष्टय इष्टव्या
भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य शवसो
बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः
स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृथ्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रहृषितः ॥ २ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेन । इव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृथ्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रहृषितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्वेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्
तमेवाग्निं पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न

विपृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्ठोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा ॥
 इवशब्द एवार्थः ॥ स्वकीयैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते । तदेव
 प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतंत्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा प्रष्टा धीमान् स्वेन
 मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदे-
 वाग्निं पृच्छति न तु बहु भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः
 प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहते । तथापरं वचः
 स्वोक्त्यनंतरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रहपितः ।
 अप्रहपः । यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदंडः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्याग्नेः क्रत्वा
 क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमिङ्गच्छन्ति जुह्व॑स्तमर्व॑तीर्विश्वा॒न्येकः॑ ऋ॒णव॑च्च॒चांसि॑ मे ।

पुरु॑षैस्ततुरि॒र्यज्ञ॑साध॒नोऽच्छि॑द्रोतिः॒ शिश्रु॑राद॒त्त सं रभः॑ ॥ ३ ॥

तं । इत् । गच्छ॑न्ति । जुह्वः॑ । तं । अर्व॑तीः । विश्वा॒नि । एकः॑ । ऋ॒णव॑त् । वचांसि॑ मे ।

पुरु॑षैः । ततुरिः । यज्ञ॑साधनः । अच्छि॑द्रऽजतिः । शिश्रुः॑ । आ । अद॒त्त । सं । रभः॑ ॥ ३ ॥

जुह्वोऽस्मदीया जुह्वपभृदादयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति
 प्रीणयितुं । यद्वा हूयंत इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु
 स्थितान्याज्यान्यथाश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यन्ते । मंचाः क्रोशंतीतिवत् ।
 ता अपि तमेव गच्छन्ति । अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि
 हूयमानं चेति भावः । किंच अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयस्तमित् तमेवाग्निं गच्छन्ति
 सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवैकोऽयमग्निर्विश्वानि मे मदीयानि वचांसि स्तोत्र-
 रूपाणि ऋणवत् । ऋणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः । ते देवा
 बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तथाचैव परस्ता-
 दाम्नास्यते । ऋ० सं० ५. १. ३. । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्र इत्यादिकोऽस्य
 विशेष इत्युच्यते । पुरुषैषो बहुप्रेषभाक् । यद्वा बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयि-
 तेत्यर्थः । ततुरिस्तारयिता ॥ तरतेरंतर्ण्यथादाहगमहन इति किन्प्रत्ययः । बहुलं
 छंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः । अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य । अच्छिद्रोतिर-
 विच्छिन्नरक्षणः शिश्रुः शिश्रुवन्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां । एवंभूतोऽग्निः
 सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् सन् आदत्त । आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वातं मृशते नाद्ये मुदे यदी गच्छत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वातं । मृशते । नाद्ये । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यत् यदाध्वर्युरुपस्थायं चरति । उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति । उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् समारत । समगच्छत मथनेनाविरभवत् ॥
समो गम्यच्छीत्यर्तेरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभिर्योक्तुं
संबद्धुं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः
सन् चचार । यद्वा युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ त्सर ह्यग्नगतौ ।
लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्वातं श्वातं शातं वा यजमानं नाद्ये नंदनीये
कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभिमृशते । अभिमर्शनं करोति
फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्वातं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् ।
कदेति चेत् उच्यते । यत् यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमग्निमुशतीः काम-
यमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । तदाभिमृशते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स ईं मृगो अथो वनर्गुरूपं त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यव्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वां ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईं । मृगः । अथः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अव्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमास्पदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादि-
तायां वेद्यामुपनिधायि । उपस्थाप्यते । उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः ।
मार्जयितान्वेषणशीलो वा ॥ मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । नि० १. २०. । इति यास्कः ॥
अथः । आप्यो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुः । वनगामी ॥ ऋच्छ-
तेर्गमेश्चेदं रूपं । यद्वा गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्छांदसः ॥ एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो
मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यव्रवीत् ।

विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् ॥ ईहक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म तत्र साधुः । सत्सु भवो वा सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक् प्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

त्रिमूर्द्धानमिति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । आग्नेयं पूर्वचाग्नेयं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्द्धानमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं त्रिमूर्द्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्द्धानं । सप्तरश्मिं । गृणीषे । अनूनं । अग्निं । पित्रोः । उपऽस्थे ।

निऽसत्तं । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसं ॥ १ ॥

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते । त्रिमूर्द्धानं सवनत्रयरूपमूर्द्धत्रयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तरश्मिदोयुक्तं । अनूनमविकलं संपूर्णफलं । अग्निमग्निसाध्यमंगनादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवो द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्द्धवदत्र क्षित्यंतरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा । सप्तरश्मिं सप्तरज्वालं । अनूनमनूनं । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थ उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्तं । आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां । उक्तलक्षणाविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो

ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रो-
चमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवंतीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहीत्यंतरात्मनः प्रैषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावितर्जतिर्ऋष्वः ।

उर्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतः ऽर्जतिः । ऋष्वः ।

उर्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहंति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

उक्षा सेक्ता । फलप्रदातेत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोद्धृतवृषभ-
सदृशोऽयमग्निरेने द्यावापृथिव्यावभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नो-
तीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि छांदसः शपः श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
सिद्धहुलमिति सिप् ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो
देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः ॥
महन्नामैतत् ऋष्व उक्षा इति तन्नामसु पाठात् ॥ तथा इतर्जतिः प्राप्तरक्षणः
सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा उक्तगुणोऽयमितर्जतिरित एव गमनवान्
अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनंतरमुर्या विस्तृताया भूम्याः
सानौ समुच्छृते प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो निदधाति । पदानि स्थापयति करोति ।
किंचास्याग्नेररुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरूधः स्थानीयमंतरिक्षं रिहंति लि-
हंति । यद्वास्योधरूधः स्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना
रिहंति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

समानं वत्समभि संचरंती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥ ३ ॥

समानं । वत्सं । अभि । संचरंती इति संऽचरंती । विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः ।

दधाने इति ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्धर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंत्यौ द्वे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्विचरतः । संचरतः । स्तनपानादिसहशेधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक् वर्धयत इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते । सुमेके । शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशाद्यमेध्वरहितान्निमाने संपादयित्री । किंच विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महान्त्यधि अधिकं दधाने धारयंत्यौ । ईदृश्यावध्वर्युजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्ये ।

सिषासंतः पर्यपश्यन्त सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्ये ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्त । सिंधु । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

धीरासो धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयोऽजुर्यमजयमजीर्णमेनमग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । कवयः । क्रांतदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा । ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचैवंरूपास्ते सिंधुं स्यंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमग्निं सिषासंतः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यन्त । परितः पश्यन्ति । श्रुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमग्निरेभ्य एवं कुर्वन्नो नृन् नृभ्यो नेतृभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन् प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे ।

पुरुवा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईळेन्यः । महः । अर्भाय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अर्भवत् । सूः । अह । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥ ५ ॥

अयमग्निः काष्ठासु परस्परं व्यावर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सन्तात्कृत्यार्थे तवैकेकेत्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमय ईळेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेरर्भायार्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदह यस्मात्खलु पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविर्लक्षणाद्भवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् । प्रसवितोत्पादयिताभवत् । भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयंतीति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाग्रेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्द्धानमिति त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाश्रुर्वाजेभिराश्रुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयंत देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाश्रुः । वाजेभिः । आश्रुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयंत आश्रुषाणा आश्रु शीघ्रं संभक्तार आश्रून्संभक्तारो वा । वायादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा समन्ताच्छोषयितारः । यद्वा सर्वं व्याप्नुवंतः ॥ अश्रोतेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । सिच् चेति द्विविकरणता । आङ्पूर्वादन्तर्भावितरण्यार्थाच्छुषेः शानचि छांदसः शपो लुक् । आश्रुशब्दात्सनोतेः कर्मण्यण् ॥

ईदृशा रश्मयो वाजेभिरन्नैः सहितमायोरायुरायुथं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनो-
पायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशृ दाने । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृहाणेत्यर्थः ।
रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी
तोके पुत्रे तनयेऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा तोके पुत्रे तनये तत्पु-
त्रादौ च दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि
सामन् साम्नि रथंतरादौ रणयंत । रमंते । रमयंति शब्दयंत्येव वा । यस्मा-
दन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वा साम्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत
इत्यर्थः । तादृशान्वदीयान्नश्मीन् मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रऽभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविलक्षणात्नेन तद्वन्नमे मे मदीयस्य मंहि-
ष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्येदानीं क्रियमाणस्य
वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध ।
बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः ॥ अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्द्ध-
स्येत्युक्तेतदेवोदाजहार । नि० ३. २०. ॥ एको जनः पीयति ॥ वधकर्मैतत् ॥ हि-
नस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनुगृणाति । अनुकूलमुच्चार-
यति । तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वंदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं
वंदे । स्तौमि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मा॒म॒ते॒यं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

र॒रक्ष । ता॒न् । सु॒ऽकृतः । वि॒श्वऽवे॒दाः । दिप्संतः । इत् । रि॒पवः । न । अ॒हं । दे॒भुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यथ्वृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यथ्स्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां वृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो वृहस्पतिर्वलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भ त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति । एवं शप्नो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोव्यथयाग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आंध्यं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने ते तव संबन्धिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यंतोऽंधोऽयं अतोऽस्माभी रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरिताद्दुष्टं प्राप्ताहुः खादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितानस्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाह देभुः ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दंभु दंभे । श्रंथियंथिदंभिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यं । पा० १. २. ६. १. इति लिटः कित्वादनिदितामिति नलोपः । तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दभेश्चेति वक्तव्यमिति तौ विधीयेते ॥ यद्वा सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मंत्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।

मंत्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वं । दुऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मारणादिरूपपापेच्छावान् अररि-
रदाता । अस्मद्दानप्रतिबंधक इत्यर्थः ॥ रातेश्छांदसस्य लिटः कसुः ॥ अरातीवा
स्वयमदानवान् ॥ छंदसि वनिप् । तदिच्छतीति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ शत्रुत्वमा-
चरन् यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन ॥ न ददामीति मानसो
मंत्रः । निंदाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंत्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्ध-
रूपेण द्विविधेन मंत्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते

तन्न करोति अन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः ॥ ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुर्मर्चयति । भर्त्सयति विधेयीकरोति वास्मान् । स मन्त्रैकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरुरस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गरितास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निन्दारूपैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनुमृक्षीष्ट । अनुमार्ष्टु । अनुक्रमेण लुपतु । यद्वा स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुरर्गरितास्तु । अन्यान्यप्यस्मन्मन्त्राया प्रयुक्तानि निष्ठुर-भाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुपतु । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पञ्चमी ॥

उ॒त वा॒ यः स॒हस्य॑ प्रवि॒द्वान्म॒र्तो म॒र्तं म॒र्चय॑ति इ॒येन॑ ।

अ॒तः पा॒हि स्त॒वमा॒न स्तु॒वंत॒मग्ने॑ मा॒कि॒र्नो दु॒रि॒ताय॑ धा॒यीः ॥ ५ ॥

उ॒त । वा॒ । यः । स॒ह॒स्य॒ । प्र॒ऽवि॒द्वान् । म॒र्तः । म॒र्तं । म॒र्चय॑ति । इ॒येन॑ ।

अ॒तः । पा॒हि । स्त॒व॒मा॒न॒ । स्तु॒वंतं॑ । अ॒ग्ने॑ । मा॒कि॒ः । नः॒ । दुः॒ऽइ॒ताय॑ । धा॒यीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्ता तन्मन्त्रं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मन्त्रेणास्मान्पाहीत्यग्निः प्रार्थ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने । यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् मायामन्त्रेण प्रकर्षेण जानन् इयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति । विधेयीकरोति भर्त्सयति वा । अतस्तादृशाद्भर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तूयमानाग्ने स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंत मां पाहि । रक्ष । किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रेण प्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माङ्मोग इत्यडभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

मथीद्यदिति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयं । मथीद्यदित्यनुक्रम-
णिका । सूक्तत्रयमध्यस्य तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मथी॒द्यदीं॑ वि॒ष्टो मा॒तरि॒श्या॒ हो॒तारं॑ वि॒श्वाप्सु॑ वि॒श्वदे॒व्यं ।

नि॒ यं द॒धु॒र्म॑नु॒थासु॑ वि॒क्षु स्व॑र्णं चि॒त्रं व॒पुषे॑ वि॒भावं॑ ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ईं । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सु । विश्वऽदेयं ।
नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विश्वु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सु ॥ अप्सिस्वति रूपनाम ॥ नानारूपं पार्थि-
ववैद्युतजाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वा-
लानां वैरूपाद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेयं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदी यमेनमग्निं
मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मात्रंतरिक्षश्चसनो वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत् ।
अमथ्नात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥
पुनः स एव विशेष्यते । यमग्निं मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु विश्वु ऋत्विगू-
पासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुः । धारयन्ति यजमानाः ॥ मनुष्यशब्दो
निरुक्ते बहुधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीयन्ति मनस्यमानेन
सृष्टा मनोरपत्यं मनुषो वा । नि० ३. ७. । इति ॥ यद्वा पूर्वं देवा मनुष्यासु
मनोरपत्यभूतासु विश्वु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय
शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः ।
स्वर्णं । स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्र-
काशवन्तं यथा प्रकाशदिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् ॥ स्वःशब्दं यास्क एवं निरु-
वाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्यो-
तिषां स्वृतो भासेति वा । नि० २. १४. । इति ॥ ईदृशं यं निदधुस्तं मथीदिति
पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ददानमिन्न ददभंत मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषंत विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभंत । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषंत । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां
दंभितारो वैरिणो न ददभंत । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्बहुलं छंदसीति
विकरणस्य श्रुः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य
प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं कामयते ॥ कन-

तिः कांतिकर्मा । अस्माद्यद्गुगंताल्लडि छांदसोऽडभावः । बहुलादेव वा छांद-
सस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्रुवंतीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव
कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयंत इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य
कारोः स्तोतुरस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि
जुषंत सर्वे देवाः । अतो न ददभंत्येत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियांसः ।

प्र सू नयंत गृभयंत इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चिन्नु । नु । यं । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

प्र । सु । नयंत । गृभयंतः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये
चित्सदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे । गृह्णन्ति ॥
ग्रहेर्लिटीरयो र इति रेभावः । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो ध्रियते
नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्राद्गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते ।
गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयंत्याहवनीयार्थं । धृत्वा
चेष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयंत ऋत्विजः प्र सू नयंत । सुष्ठु
प्रणयन्ति । तत्र दृष्टांतः । ररहाणा रंहसा गच्छंतः ॥ रहि गतौ । छांदसस्य
लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नि-
युक्ताः ॥ छांदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो न । अश्वा
इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुणि दस्सो नि रिणाति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्सः । नि । रिणाति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते । दस्स उपक्षपयितायमग्निः पुरुणि बहूनि

वृक्षादीनि निरिण्णाति । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाद्भस्वः ॥
 केन साधनेनेति तदुच्यते । जंभैः । दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः । आत् दाहानंतरं वने
 वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन् रोचते । दीप्तो भवति ।
 आत् अनंतरमस्य शोचिर्ज्वाला अनुकूलं वातोऽग्निसखिभूतो वायुरनु द्यून् ॥
 अन्विति वीप्सार्थे ॥ प्रतिदिनमनुकूलं वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तच्च
 दृष्टांतः । अस्तुः क्षेपुः सकाशादसनां गच्छंती शर्या न । शरो नाम हिंसासा-
 धनलोहमयमिषुमुखं । तत्प्रचुरां । यद्वा शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठ-
 विशेषः । तद्विकारामिषुमिव । शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः । नि० ५. ४. ।
 यद्वा शर एव शर्या । अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शर्या इषुः । तां यथा
 वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमग्निं गर्भे गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेषयंति ।
 न दुःखयंति । तथा रिषण्यवोऽन्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्य-
 तीति क्यचि निपात्यते । क्वाच्छंदसीत्युः ॥ न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेषणाः ।
 हिंसनस्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्या-
 भिख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवा-
 पश्या अद्रष्टारः । यद्वा विद्वांसोऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगूपा
 भयेऽपि न दभन् । न दभ्रुवंति न हिंसंति । लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति
 भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
 अविचलितभक्तयः । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि
 नित्या भविष्यंतीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यते । तादृशा यज-
 मानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् । रक्षंति । यज्ञा-
 दिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दीर्घतमसं वैराजमाग्नेयं । दशकास्त्रयो वि-
राळेकादशका वेत्युक्तलक्षणसद्भावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महः स रा॒य ए॒षते॒ पति॒र्दन्नि॒न इ॒नस्य॒ वसु॑नः प॒द आ ।

उप॒ ध्रज॑त॒मद्र॑यो वि॒धन्ति॒ ॥ १ ॥

महः । सः । रा॒यः । आ । ई॒षते॒ । पतिः॑ । दन् । इ॒नः । इ॒नस्य॑ । वसु॑नः । प॒दे । आ ।

उप॑ । ध्रज॑तं । अ॒द्रयः॑ । वि॒धन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी
सोऽग्निर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छांदसः शपो लुक् । तस्य
छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ आभिमुख्ये-
नास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंच इनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी
सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्पदभूते वेदिस्थान आ ।
आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य
धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंच उपध्रजंतमुपगच्छंत-
मेनमभिषवार्थमद्रयो ग्राववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरन्त्येव ॥ विध वि-
धाने । तौदादिकः । लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा
पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा अद्र-
योऽभिषवग्रावाणः स्वशब्देरुप उपेत्य विधन्ति । पूजयन्त्येव । आह्लादं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स यो वृषा॑ न॒रां न रो॑दस्योः श्रवो॑भिर॒स्ति जी॒वपी॑तसर्गः ।

प्र यः स॒स्रा॒णः शि॑श्री॒त यो॒नौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा॑ । न॒रां । न । रो॑दस्योः । श्रवः॑ऽभिः । अ॒स्ति । जी॒वपी॑तऽसर्गः ।

प्र । यः । स॒स्रा॒णः । शि॑श्री॒त । यो॒नौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्घावापृथिव्योरपि वृषा
सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः

सन्नस्ति । वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ध सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सप्ताणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत । निषिक्तं रेतः पारयति । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निरनं पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तत इत्यर्थः । यद्वा योऽग्निरनं न नराणां कर्मसूत्साहयुक्तानां यजमानानामिव ॥ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मस्विति यास्कः । नि० ५. १. ॥ तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्द्रोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविःप्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिर्हविल्क्षणेः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैर्वास्वादितस्वभावः सन् अस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सप्ताणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत । स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽनर्वा ।

सूरो न रूक्काञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणी । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अनर्वा ।

सूरः । न । रूक्कान् । शतंऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निरनार्मिणी नर्मवती यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्न्यागमनमनीषा विद्यते तां पुरं तत्स्थानमादीदेत् । दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्यः । अपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः । कविः । क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अर्वारणकुशलो नभन्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः ।

तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् इदं मित्रं वरुणमग्नि-माहुरित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अग्नेरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमन्वयस्यार्थः । तादृशोऽयं सूर्यो न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्तौ । छांदसस्य लिटः कसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति । उत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विजन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्थे ॥ ४ ॥

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽग्निस्त्री रोचनानि चीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभिः शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं चीण्येव किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन् अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेश आस्थात् । तिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अवस्या ।

मर्तैः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः । अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् । आह्वाता वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदवृशंसदुहां गयत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ अवस्या अवस्यया । अवोऽन्नं हविर्लक्षणं । तदिच्छया ॥ अवः शब्दात् क्यजंतात् अ प्रत्ययादिति भावे

अप्रत्ययः ॥ दधे । धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायाग्रये यो मर्त्यो ददाश । ददाति ।
स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पुरु त्वेति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाग्रेयमौष्णिहं । पुरु तृचमौष्णि-
हमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य विनियोगः ।
अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामग्रे । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पुरु त्वा दाश्चान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।

तोदस्येव शरणे आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्चान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विद् । आ ।

तोदस्येऽइव । शरणे । आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बहु वोचे । यद्वा बहु दाश्चानिति संबंधः । पुत्रं देहि
वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्चान्
अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्य-
मिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अग्ने तव स्विद् तवैव आ अभिमुख्येनारिरतां
हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महतस्तोदस्येव शिक्षकस्य
स्वामिनः शरणे । अस्य गृहे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नियतो वर्तन्ते तद्वदहमपि ।
यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । बहु
दाश्चांस्त्वामेवाभिहूयाम्यरिरमित्रं ऋच्छतेः । ईश्वरोऽपरिरितस्मादेव । यदन्यदे-
वत्या अग्रावाहुतयो हूयन्त इत्येतद्वृष्ट्वैवमवक्ष्यत् तोदस्येव शरणे आ महस्य तुदस्येव
शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्निनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः ।

कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चिद् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रजिगतः । अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंचे स्वाभीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दाना-
दिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्वाच इत्यनुषज्यते ॥ अस्म-
दर्थं यद्वाजिज्ञपन् तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमी-
त्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । अनिनस्य । अस्वामिनः । त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य ।
तथा धनिनः समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते ।
यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच । प्र होषे प्रकर्षेण होतुमरूपोऽद-
दतो दक्षिणारूपेण । यद्वा प्र होषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थ-
स्येत्यर्थः । अचेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच
कदाचन प्रजिगतः । कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानस्तुवतः ॥ अत्र चनेति निपात-
द्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे ॥ किंच अदेवयोः । देवा-
नात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः ॥ निंदितानां
स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् बहु वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा
चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाक-
दाचित्त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु
वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि ।

प्रप्रेते अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्ऽतमः । दिवि ।

प्रऽप्रः । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि द्युलोके
चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्रसदृशो भवति । यद्वा चंद्र एव भवति । यजमानानां
चंद्रत्वप्राप्तिं छंदोगा आमनन्ति । पितृलोकादाकाशमाकाशचंद्रमसमेष सोमो
राजेति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा मुंडकेऽपि द्युलोकप्राप्ति-
राम्नायते । एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यरश्मिभिर्यजमानं वहन्ति तं नयं-
त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः
सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः

प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्ने ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं मैत्रावरुणं । आद्या मैत्रेव । अत्रानुक्रमणिका । मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्याद्येति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्यां विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरेजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमग्निं शिम्या ॥ कर्मनामैतत् शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋत्वा प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति । तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तच्चैकयाद्वित्वादपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । गणानां त्वा गणपतिं । तथा स्वाध्यः सुष्वाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽध्वन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं ॥ आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ अग्नेरन्तरिक्षोत्पत्तिर्यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वाप्स्वग्ने सधिष्टवेत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीजनन् । जनयन्ति यजमानाः । यद्वा अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणानामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंपनमरेजेतां रोदसी होतृवूर्य इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निलोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतित्वात् । यथा

लोकौ विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् ॥ यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्मित्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धं । यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा^१ त्यद्वा^२ पुरुमीळहस्यं सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध^३ क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । हा । त्यत् । वां । पुरुऽमीळहस्यं । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वां पुरुमीळहस्यं बहुलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभावनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यदुक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्रदधिरे । प्रकर्षेण धारयन्ति ॥ हेति पूरणः ॥ अध अतः कारणाद्गातुं युष्मद्गमनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेर्लोटि व्यत्ययेन शः ॥ उत अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः ॥ पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ सदः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा श्रुतं । शृणुतं ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीळहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभावनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे । अध अतः कारणात्तस्यार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्र्या शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ई । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्र्या । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबंधि जन्म

जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् । द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषा-
मुत्पत्तेः । यद्वा मित्र इति सर्वोपकार्यग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक
आदित्यः । उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निः
स्तुतः । अत इदमधिगम्यते । अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मित्रं
न क्षितिषु प्रशंस्यं । मित्रं वयं सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं ता-
दृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना
आभूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । द्याघन्त इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदी
यस्मादेव कारणात् ॥ अथवा ईमित्यनर्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वि-
तीत्युक्तत्वात् ॥ ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यत् यस्माच्च कारणादर्वते
युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा उभयत्र कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । तथा च होत्रया स्तुतिरूपया
वाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणा च प्रवीथः । प्रकर्षेण प्राप्नुथः । तस्मात्प्र-
वाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः ॥ होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सा क्षितिर्ऽसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र।सा।क्षितिः।असुरा।या।महि।प्रिया।ऋतऽवानौ।ऋतं।आ।घोषथः।बृहत्।

युवं।दिवः।बृहतः।दक्षं।आऽभुवं।गां।न।धुरि।उप।युंजाथे इति।अपः ॥ ४ ॥

हे असुरा असुरौ बलवंतौ मित्रावरुणौ युवयोर्या क्षितिर्देवयजनरूपा महि
महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रि-
येति प्रसिद्धं । आसाद्य च हे ऋतावानौ ऋतवंतौ युवां बृहत्प्रवृद्धमृतमस्म-
दीयं यज्ञमाघोषथः । अवैकल्येन संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां
बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो
दिवो महतो द्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थमाभुवं सर्वतो भवन-
शीलमपः कर्म सोमयागरूपमुपयुंजाथे । सेवेथे । तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः ।

उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शरीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं गां न । धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मादत-
माघोषथः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मही अत्र महिना वारमृखथोऽरेणवस्तुज आ सन्नन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निमुच उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारं । ऋखथः । अरेणवः । तुजः । आ । सन्नन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरऽताति । सूर्यं । आ । निऽमुचः । उषसः । तक्वीऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्यां ॥ सप्रम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ईदूतौ च सप्रम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनूर्वारं वरणीयं प्रदेशमृखथः ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदायः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सन्नन् सन्ननि गोष्ठ आ आश्रिता आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवकारिता धेनव उपरताति उपरतातौ ॥ सप्रम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्ये सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । स्वर्यंति सुखसंचाराय ॥ स्वरं शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गंता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ वांमृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना मृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र । वरुण । गातुं । अर्चयः ।
अर्व । त्मना । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयोर्ऋताय यज्ञार्थमा-
नूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण
युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा ॥ गातुरिति पृथिवीनाम
गातुः पूषेत्युक्तत्वात् ॥ अर्चयः । पूजयथः । स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च त्मना
आत्मनैवावसृजतं । वृष्टिमवाङ्मुखं विसृजतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि
कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य
मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः ॥
इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यो वां यज्ञैः शंसमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शंसमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।

उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुमतिं । गंतं ।

अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यो ह । यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः
शंसमानः शंसमानो दाशति । हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मात्स्वत्वापादनं
करोति । य एव कविरनूचानः । येऽनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा
कविर्मेधावी होता सम्यक् होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्य-
दक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति । सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं
सुमतिं शोभनप्रज्ञमुप उपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं
वीथः । कामयेथे । किंच अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीरच्छ
अभिलक्ष्य गंतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र
यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वा-
त्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य

तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीरच्छ
अभिलक्ष्य गच्छतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।

भरति । वां । मन्मना । संऽयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवंतौ वृष्ट्युदकवंतौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ
यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोविकारैः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयन्ति यजमानाः । देव-
भागं यागेषु क्षीरादिभिर्यजन्त इत्यर्थः । यद्वा गोभिरंजते । स्तुवंति । तत्र दृष्टांतः ।
प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंज-
यन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मनन-
वता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीर्भरन्ति । संपादयन्ति ।
यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ रेवत्
धनवत्कर्मस्मदीयमाशथे । अश्रुवाथे व्याप्नुयः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्रुतेर्लिट्छ-
नित्यमागमशासनमिति वचनादिङभावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितुजति माहिनं ।

न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिंधवो न देवत्वं पणयो नानश्रुर्मघं ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽजति । माहिनं ।

न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनश्रुः ।

मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः ।
यस्मादेवं तस्माद्रेवत् धनवत् । सहदृष्टत्वाद्द्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं
हे नरा नेतारौ युवामाशथे । अश्रुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं ।
मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितुजति । इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा ।

माहिनं ॥ महन्नामैतत् ॥ अतिमहत् । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानश्रुः । न प्राप्नुवन्ति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उत अपि च सिंधवः स्यन्द-
नशीला नद्यो न चैवानश्रुः । तथा युवयोर्देवत्वं पणयोऽसुरा अपि नानश्रुः ।
मघं धनं च नानशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं ।
मैत्रावरुणं पूर्वत्र मैत्रावरुणं हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । मैत्रा-
वरुणे पशावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । युवं वस्त्राणि
पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः । आ० ३. ८. । इति ॥ सैव समा-
वर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूचितं च युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे
इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि
वस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा पीवसा
स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि
तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो
ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्यान्यप्रियाणि
पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो
ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्मभ्यं
योजयथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेत॑ दे॒षां स॒त्यो म॑न्त्रः कवि॒शस्त॑ ऋ॒घावान् ।

चि॒र॒श्रिं ह॑न्ति॒ चतु॑र॒श्रिरू॒ग्रो दे॒वनि॑दो ह प्रथ॒मा अ॒जूर्य॑न् ॥ २ ॥

एतत् । च॒न । त्वः । वि । चि॒के॒त॒त् । ए॒षां । स॒त्यः । म॑न्त्रः । क॒विऽश॑स्तः । ऋ॒घा॒वा॒न् ।

चिःऽअ॒श्रिं । ह॑न्ति । चतुःऽअ॒श्रिः । उ॒ग्रः । दे॒वऽनि॑दः । ह । प्र॒थ॒माः । अ॒जूर्य॑न् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वञ्चन एक एवैतद्वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म विचिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽवाध्यः सत्सु भवो वा मन्त्रो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋघावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्रिं । अश्रिचयोपेतमायुधं चिरश्रि । तद्वतं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा चतुरश्रिस्ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं । किंतु उग्रः स्वयमुद्गूर्णबलो हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिंदकास्तु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्यनि बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां युवयोरेतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणा विचिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अ॒पादे॑ति प्रथ॒मा प॒द्वती॑नां कस्त॒द्वां मि॒त्रावरू॑णा चि॒केत॑ ।

ग॒र्भो भारं॑ भ॒र॒त्या चि॒दस्य॑ ऋ॒तं पि॒प॒त्यन्त॑ न॒ति ता॑रीत् ॥ ३ ॥

अ॒पा॒त् । ए॒ति । प्र॒थ॒मा । प॒त्ऽव॒ती॑नां । कः । तत् । वां । मि॒त्रा॒वरू॒णा । आ । चि॒के॒त॒ ।

ग॒र्भः । भा॒रं । भ॒र॒ति । आ । चि॒त् । अ॒स्य । ऋ॒तं । पि॒प॒र्ति॑ । अ॒न॒तं । नि । ता॒री॒त् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरूणा मित्रावरूणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविन्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं

कर्म क आचिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषस्त्वादितत्कर्मत्वं । किं चास्य लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं ॥ चिदित्यवधारणे ॥ तत्कथमिति तदुच्यते । ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अनृतमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नितारीत् । नितरति । निर्मज्जयति । नाशयतीत्यर्थः ॥ शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रयंतमि॒त्परि॑ जा॒रं क॒नीनां॑ प॒श्याम॑सि नो॒पनि॑पद्यमानं ।

अ॒न॒व॒पृ॒ग्णा॒ वि॒त॒ता॒ व॒सानं॑ प्रि॒यं मि॒त्रस्य॑ व॒रुण॑स्य धाम ॥ ४ ॥

प्र॒ऽयंतं॑ । इत् । परि॑ । जा॒रं । क॒नीनां॑ । प॒श्याम॑सि । न । उ॒प॒ऽनि॑पद्यमानं ।

अ॒न॒व॒ऽपृ॒ग्णा । वि॒ऽत॒ता । व॒सानं॑ । प्रि॒यं । मि॒त्रस्य॑ । व॒रुण॑स्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुषसां ॥ कनतेः कांति-
कर्मण इज् । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा ह्यादसं संप्र-
सारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परिपश्यामसि । वयं परिप-
श्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः
सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपृग्णा अनवपृग्णानि अत एव विततानि
तेजांसि वसानमाच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम
तेजःस्थानभूतं । यद्वा प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं
युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒न॒श्वो जा॒तो अ॒न॒भी॒श्रु॒र्वा क॒नि॒क्र॒द॒त्प॒त॒य॒दूर्ध्व॑सानुः ।

अ॒चि॒त्तं ब्र॒ह्म जु॒जुषु॑र्यु॒वानः॒ प्र मि॒त्रे धाम॑ व॒रुणे॑ गृ॒णंतः॑ ॥ ५ ॥

अ॒न॒श्वः । जा॒तः । अ॒न॒भी॒श्रुः । अ॒र्वा । क॒नि॒क्र॒द॒त् । प॒त॒य॒त् । ऊ॒र्ध्व॑ऽसानुः ।

अ॒चि॒त्तं । ब्र॒ह्म । जु॒जुषुः । यु॒वानः । प्र । मि॒त्रे । धाम॑ । व॒रुणे॑ । गृ॒णंतः॑ ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनश्वः । यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितस्तथाप्यनभीशुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः । तथाप्यर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रदत् । अन्त्यर्थे क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधत्यादौ निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरूपर्युपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्रं चित्राविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्न्यारोपयंतः । तथा प्रगृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवंतो जुजुषुः । सेवंते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति स्तुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ धेनवो मामतेयमवंतीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्सस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवांसन्नदिति मुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवंतीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदिति । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः प्रीणयितारमवंतीरवंत्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्मिन् स्वकीय ऊधन् ऊधस्यापीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्यायतेर्णिचि छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नक्षंतित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः पितोर्हुतशिष्टस्यान्नस्य तादृगन्नमासा आस्येन भक्षयितुं भिक्षेत । याचेत युष्मान् । किंच विवासन् युवां परिचरन् अदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोरुष्येत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथापीपयन्नित्यर्थः ॥

मैत्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूत्रितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवावर्वासा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ह॒व्यऽजु॒ष्टिं । न॒म॒सा । दे॒वौ । अ॒व॒सा । व॒वृ॒त्यां ।
अ॒स्माकं । ब्र॒ह्म । पृ॒त॒ना॒सु । स॒ह्याः । अ॒स्माकं । वृ॒ष्टिः । दि॒व्या । सु॒पा॒रा ॥ ७ ॥

हे देवौ देवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेनाववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा नमस्कारेणावसानेन चाववृत्यां । किंच हे मित्रावरुणौ अस्माकं संबन्धि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संग्रामेषु सह्याः । सह्यात् । शत्रून्भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

यजामहे वामिति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यजामहे वां म॒हः स॒जोषां ह॒व्येभि॑र्मि॒त्रा॒व॒रु॒णा न॒मो॒भिः ।
घृ॒तैर्घृ॑त॒सू अ॒ध॒ य॒ज्ञा॒म॒स्मे अ॒ध्व॒र्य॒वो न धी॒तिभि॑र्भ॒र॒न्ति ॥ १ ॥
यजामहे । वां । म॒हः । स॒जोषाः । ह॒व्येभिः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । न॒मः॒भिः ।
घृ॒तैः । घृ॒त॒सू इति॑ घृत॒ऽसू । अ॒ध॒ । यत् । वां । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ध्व॒र्य॒वः । न ।
धी॒ति॒भिः । भ॒र॒न्ति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्त्रावयितारौ मित्रावरुणौ महो महान्तौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः । समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध अपि च यद्यस्मात्कारणाद्वां युवामध्वर्यवोऽस्मदीया अध्वर्यवोऽपि ॥ अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति । पोषयन्ति । तस्माद्यजामहे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रस्तुतिर्वो॒ धाम॒ न प्र॒यु॒क्तिर्या॑मि मि॒त्रा॒व॒रु॒णा सुवृ॑क्तिः ।
अ॒न॒क्ति॒ य॒ज्ञां वि॒द॒येषु॑ होता॑ सु॒मं वां सू॒रिर्वृ॑षणा॒विय॑क्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।
अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुम्नं । वां । सूरिः । वृषणी । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्तप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृक्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि । यत् यदा तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्युरनक्ति । हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा होता देवानामाहूतैतन्नामक ऋत्विक् शस्त्रादिना वामनक्ति । व्यञ्जयति । तदा सूरिर्युष्मन्माहात्म्यविदियक्षन् यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणी कामानां वर्षितारौ वां युवयोः सुम्नं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पीपाय धेनुरदिति ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।

हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मनिन्निति विच् । भव आतो धातोरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बहुक्षीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनःपुनरापायतां ॥ प्यायतेऽष्टादसः प्रार्थनायां लिट् । लिङ्गङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यत् यदा सः प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामक ऋत्विगिव विदथे यज्ञे वां हिनोति । हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत वां विष्णु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उ॒त । वां । वि॒क्षु । म॒द्या॒सु । अ॒ंधः । गा॒वः । आ॒पः । च । पी॒प॒यंत॒ । दे॒वीः ।
उ॒तो इति॑ । नः । अ॒स्य । पू॒र्यः । प॒तिः । दन् । वी॒तं । पा॒तं । प॒यसः । उ॒स्रिया॑याः ॥ ४ ॥

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरो-
डाशादिरूपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च
मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं
पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यजमानस्य पूर्यः
पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ हूयमान-
त्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं । भक्षयतं पुरो-
डाशादिकं । उस्रियायाः क्षीराद्यस्त्राविण्या गोः पयसः पयः पातं । यद्वा घनीभूतं
पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

विष्णोर्नु कमिति षडृचं पंचदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं । अत्रानुक्रम-
णिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥ आभिष्ववषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोम-
वृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमे वर्धमान
इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः । आ० १. ९. ।
इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरसंस्थोपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्य-
तिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तच्चैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे
सूचितं । महान् इंद्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. १. । इति ॥ आग्निमारुतशस्त्र आद्या
विनियुक्ता । अथ यथैतमिति खंडे सूचितं विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तंतुं
तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

विष्णोर्नु कं वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यः पार्थि॑वानि वि॒ममे॒ रजा॑ंसि ।

यो अ॒स्क॑भाय॒दुत्तरं॑ स॒धस्थं॑ वि॒चक्र॑माणस्त्रे॒धोरु॑गायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कं । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒चं । यः । पार्थि॑वानि । वि॒ऽम॒मे । रजा॑ंसि ।

यः । अ॒स्क॑भायत् । उ॒त्ऽत॑रं । स॒धऽस्थं॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मा॒णः । त्रे॒धा । उ॒रु॒ऽगा॒यः ॥ १ ॥

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशीघ्रं

प्रवोचं । प्रब्रवीमि ॥ अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि । नैघ० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं ॥ कानि तानीति तच्चाह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्निवायुदित्यरूपाणि रजांसि विममे । विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंचांतरं । यदीद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यश्च विष्णुरुत्तरमुद्रततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमंतरिक्षमस्कभायत् । तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे । विविधं निर्मितवान् ॥ रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरमुद्रततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्तंभेः स्तंभुस्तुंभिति विहितस्य अः छंदसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । त्रेधा विचक्रमाणः । त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणमिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोरुगायः । उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपस्तृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयैषा ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिष्ठियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽष्ठियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायीः सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीषोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेहेवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतेः प्रीणतेर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्गीतिर्भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा । तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा गिरि मंत्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिश्चित् उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽश्चित् । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्थं । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं महद्बलत्वं मन्म मननं स्तोत्रं । मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिक्षिते । वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाय । बहुभिर्गीयमानाय । वृष्णे । वर्षिचे कामानां । एवं महानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इत् एक एवाद्भितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे । विशेषेण निर्मितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यस्य ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदंति ।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । ची । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदंति ।

यः । ऊं इति । चिधातु । पृथिवी । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि चीणि पदानि पाद-
प्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीयमाणानि स्वधयान्नेन मदंति । मादयन्ति तदाश्रितज-
नान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमंतरिक्षं च विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्ती-
न्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवांतररूपाणि भूरादिसप्तभु-
वनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजा-
तानि चिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्नेजोरूपधातुत्रयवि-
शिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादिवादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥
उत्पादितवानित्यर्थः । छंदोगारण्यके । तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप
ऐक्षंतेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंतेमास्तिस्त्रो देवतास्तासां चिवृतं चिवृतमेकैकां कर-
वाणीत्यादिना चिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा
दाधारेत्यन्वयः ॥

अतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खंडे सूचितं । इदं
विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदंति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्यां । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदंति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः ॥ अंत-
रिक्षनामैतत् । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति यास्कनोक्तत्वात् ॥
अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्यां । व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने
देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंतो यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छंतो
नरो मदंति । तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते ।
उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो
मधुरस्योत्तो निष्पंदो वर्तते । तदश्यां । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं
नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं
नास्तीत्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि बंधुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां
बंधूभूतो हितकरो वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । न च पुनरावर्तत
इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता वां वास्तून् युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अचाह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्वै । यत्र । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः ।

अच । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि
सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनायोश्मसि । कामयामहे ।
तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो
रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंता-

रोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो गन्तारः । अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः ।
अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य
स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन
प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति ॥
अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि
वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो
नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्धत-
मिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्म-
हागतेः परमं पदं परार्द्धस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

प्र वः पातमिति षट्च षोडशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । पूर्वत्र वैष्णवं हीत्युक्त-
त्वाद्द्वैष्णवं । आद्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । प्र वो जागतं त्विन्द्रश्चाद्यस्तृच इत्यनुक्रम-
णिका ॥ अभिप्लविकेषूक्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र वः पातमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पातं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबंधि पातं पालनस्वभावं पातव्यं वांध-
सोऽंधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकर्षेण संपादयत । कस्मै । धियायते स्तुती-
रिच्छते महे महते शूराय विक्रांतायेन्द्राय । विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च ।
कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां
वा ॥ पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः पर्ववान् पर्वतः पर्वः पुनः पूणातेः प्रीणा-
तेर्वेति ॥ उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः ।
अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे ॥ पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् ॥ तत्र तस्थतुः ।
तिष्ठतः । कीदृशौ तौ । अदाभ्या । अदंभनीयौ परैरनभिभाव्यौ । अत एव महो
महांतौ । यद्वा महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबंधः । तत्र दृष्टांतः ।

साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थेनार्वता वेगवताश्चेनेव । तेन यथात्युच्छ्रितं प्रदेश-
मारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूचितं त्वेषमित्या
समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वांमुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्या इत्थं त्वेषं
प्रदीप्तं समरणं सम्यक् यागदेशगमनं सुतपा हुतशिष्टसोमपीतयजमान उरु-
ष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युव-
योस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक् परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघवि-
दारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति
उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीय-
मानमित् प्रतिधातयं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिक-
मस्तुरभिमतक्षेपुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरग्रेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन
प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ता ईं वर्धति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नामं तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धति । महि । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नामं । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेतदस्येन्द्रस्य महि
महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धति । वर्धयति । ईमित्यनर्थको
वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नि-

तरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुचेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि अधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुचाता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । त्रीणि वाव रेषांसि पिता पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहूतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तया वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवं महानुभावविन्द्राविष्णू इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळहुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळहुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । स्तुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य । सर्वस्य स्वामिनः । चातुः । पालकस्य । अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रूदिः । तद्रहितस्य । मीळहुषः । सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरिद्विगामभिस्त्रिभिरेव विविधगमनैरु विसृणीं यथा भवति तथा क्रमिष्ट । क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरुगाया-योरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे । जीवनाय रक्षणाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्हशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽहशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्हशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विणोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति श्वतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्ट्यागमनादंतरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विणोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिनैवादधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः । सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरादधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेट्यडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं । सचतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहुरोपेतं चक्रमिव । तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति भ्रमयति ॥ टुवेपृ कंपने । एयंताल्लुडि चडि रूपं ॥ के पुनस्त उच्यंते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्द्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश

लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । ननु आदित्यः स्व-
यमपि इतरवत्परिभ्रमति । कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्राम-
कस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रम-
णस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्वृहच्छरीरो विरा-
डात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति ।
विमिमानी विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा
ऋक्षभिः स्तुतिमद्भिर्मन्त्रवद्भिर्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीन-
त्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा । अत एवा-
कुमारोऽनल्पः । एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यज्ञदेशं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसं । जागतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि
जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । भव पंचेत्यनुक्रांतं ॥ उक्थ्ये तृतीयसव-
नेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थ्ये तु होत्रकाणामिति खंडे सूचितं
भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सोम्यचरोरुभयतो घृतेन यष्ट्यं
तत्रोपरितने घृतयाग उरु विष्णो विक्रमस्वेति प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि
तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या । दशमेऽहनीति खंडे सूचितं ।
उरु विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

भवा मित्रो न शेभ्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उं सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदद्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव। मित्रः। न। शेभ्यः। घृतऽआसुतिः। विभूतऽद्युम्नः। एवऽयाः। उं इति। सऽप्रथाः।

अधा। ते। विष्णो इति। विदुषा। चित्। अद्ध्यः। स्तोमः। यज्ञः। च। राध्यः। हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः ॥ प्रमी-
तेस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. ॥ तद्वत् शेभ्यः साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः ।
घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै
स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता

प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्युचोऽत-
स्तिङ् इति दीर्घः । उ इति पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि
अधास्मान्ने तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेनार्द्धः
पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च
हविष्मता तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा विदुषा होत्रा स्तोमी
राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अवोभिर्युज्यं चिद्भ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्सज्जानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊं इति । अवःऽभिः ।

युज्यं । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे
नवीयसे नित्यनूतनाय । अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा सुमज्जानये स्वय-
मेवोत्पन्नाय ॥ जनेरौणादिक इण् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति
यास्कः ॥ यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः ।
तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ जायाया निङ्ङिति नि-
ङादेशः समासांतः । वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति ।
हविरादिकं ददाति । किंच अस्य विष्णोर्महतो महानुभावस्य महि महत् पूज्यं
जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् । ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेट्छाडागमः ॥
संकीर्तयेत् । सेदु ॥ उशब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ सोऽपि दाता अवोभिरन्नैः कीर्ति-
भिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गतव्यमेव तत्पदमाभिमुख्येनासत् । गच्छति ।
प्राप्नोति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद् ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्णं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषां । पिपर्तन ।
 आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।
 भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्णं पूर्वार्हमनादिसंसिद्धमृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद । जानीथ । तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्ब्रलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लटि मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंच अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वान्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत संकीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममाजानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोठि छांदसः शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतस्ते तव सुमतिं सुष्ठु मतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमौ प्रणेत्यस्त्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्द्धं च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना ऋतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्चिना । ऋतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षं । उत्तमं । अहः । विदं । व्रजं । च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं ऋतुं यागं

यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो वरुणः सचंत ।
 सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवंते ।
 किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्नो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः
 सन् उत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फल-
 प्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च ॥ व्रज इति मेघ-
 नाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तं वृष्ट्युदकायापोरुते । अपगतावरणं
 करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य
 देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः
 सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन्
 उक्तलक्षणं दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चोपोरुते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्यः । आर्यः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

यो विष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आविवाय ।
 आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय । सचनाय यागसहायकर-
 णाय । कस्मै । इन्द्राय । इरां हविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः । इन्द्र इरां
 हृणातीति इदंकरणदित्याग्रायण इति यास्कनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात्
 । नि० १०. ८. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य
 च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् । सवनत्र-
 यस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागत्यं यजमानमजिन्वत् ।
 प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदिह्वान्नुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे
 हुतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतस्य
 यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकविंशोऽनुवाकः ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोध्यग्निर्ज्म इति प्रथमं सूक्तं षडृचं
दैर्घतमसमाश्विनं । पूर्वच जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अंत्ये द्वे
त्रिष्टुभौ । अबोधि षष्ठाश्विनं त्वंत्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्युक्तो विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबो-
ध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा महावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि। अग्निः। ज्मः। उत्। एति। सूर्यः। वि। उषाः। चंद्रा। मही। आवः। अर्चिषा।

अयुक्षातां। अश्विना। यातवे। रथं। प्रा। असावीत्। देवः। सविता। जगत्। पृथक् ॥ १ ॥

अयमग्निर्विहितः सन् ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्
अबोधि । प्रतिबोधितः ॥ ज्मेति पृथिवीनाम ग्मा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥
किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्ला-
दिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्लुङि छांदसश्चेर्लुक् । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो
भवति अतः कारणात् हे अश्विनौ युष्मत्संबन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय
रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता
देवो जगत् जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसौतु ।
अनुजानातु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना श्रूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत्। युंजाथे इति। वृषणं। अश्विना। रथं। घृतेन। नः। मधुना। क्षत्रं। उक्षतं।

अस्माकं। ब्रह्म। पृतनासु। जिन्वतं। वयं। धनां। श्रूरऽसाता। भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं रथं युंजाथे । योजयथः । तदा
नः क्षत्रमस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं ।

प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्म-
द्रथस्थेन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णं
मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच अस्माकं पृतनास्वस्मदीयासु पुत्रभृ-
त्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिन्वतं ॥ पृतना इति मनुष्यनाम
विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ यद्वा पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म
तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं । प्रीणयतं ॥ ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति
तन्नामसूक्तत्वात् ॥ वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे
धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अ॒र्वाङ् चि॒च॒क्रो म॒धु॒वा॒हनो॒ रथो॑ जी॒रा॒श्वो अ॒श्विनो॑र्यातु सु॒ष्टुतः॑ ।

चि॒व॒ंधुरो म॒घ॒वा वि॒श्वसौ॑भ॒गः शं न॒ आ व॒क्ष॒द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ॥ ३ ॥

अ॒र्वाङ् । चि॒ऽच॒क्रः । म॒धुऽवा॒हनः । रथः । जी॒रऽअ॒श्वः । अ॒श्विनोः । या॒तु । सु॒ऽस्तुतः ।

चि॒ऽव॒धुरः । म॒घ॒वा । वि॒श्वऽसौ॑भ॒गः । शं । नः । आ । व॒क्ष॒त् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रः ।
चक्रत्रययुक्तः । मधुवाहनः । मधुवोढा । जीराश्वः । शीघ्रगाम्यश्वोपेतः । सुष्टुतः ।
अत एव अस्माभिः स्तूयमानः । चिवंधुरः । निखोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारथ्या-
श्रयस्थानं वंधुरं । मघवा धनवान् अत एव विश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः ।
ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुख-
मावक्षत् । आवहतु ॥ वहेर्लेढ्यडागमः । सिप् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ न॒ ऊ॒र्जे व॒हत॑मश्विना यु॒वं म॒धु॒म॒त्या नः॑ क॒श॒या मि॒मि॒क्ष॒तं ।

प्रा॒यु॒स्तारि॑ष्टं नी रपा॑ंसि मृ॒क्ष॒तं से॒ध॒तं द्वे॒षो भ॑वतं सचा॒भु॒वा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊ॒र्जे । व॒हतं । अ॒श्वि॒ना । यु॒वं । म॒धुऽम॒त्या । नः । क॒श॒या । मि॒मि॒क्ष॒तं ।

प्रा॒ । आ॒युः । ता॒रि॑ष्टं । निः । रपा॑ंसि । मृ॒क्ष॒तं । से॒ध॒तं । द्वे॒षः । भ॑वतं । सचा॒ऽभु॒वा ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं बलप्राणनसमर्थमन्न-
मावहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधुमत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्र-

दानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं प्रीणयतं ॥ कशेति वाङ्माम कशा धिषणेति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा मधुमत्या माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्चताडन्या नोऽस्मान्मिमिक्षतं ॥ मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कशयाश्चताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं । किंच आयुरायुष्यं प्रतारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा रपांसि मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं ॥ रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः नि० ४. २१. इति यास्कः ॥ किंच द्वेषो द्वेथममित्रादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाष्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मत्कार्येषु सहभवनवन्तौ भवतं । भवन्तावैकमत्यं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनावैरयेथां ॥ ५ ॥

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धत्थः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवं । अग्निं । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथां ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धत्थः । धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन गर्भस्थेरेतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पती-श्चैरयेथां । प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाम्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोष-धिवनस्पत्यादिकं । एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या रथ्येभिः ।

अथो ह स्रचमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवं । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । स्रचं । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वां । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः ॥ भेषजौषधभेषज्यान्यगदो

जायुरगदं तत्रौषधमिति चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्थः ॥ हशब्दोऽश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ अथो अपि च रथ्येभी रथ-
वोढृभिरश्चै रथ्या रथवंतौ स्थः । आ वां रथो अश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबंधो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमृताय चिचं घृतवंतमिष्यतीत्यादिमंचांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः क्षत्रं बलमधि ह । अधिकं खलु ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा उद्गूर्णसा-
मर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्नेन चेतसा ददाश । ददाति हविरादिकं । तं धत्थः । धारयथः । अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां रथमारूढ्यास्मद्देवयजनमागत्य हविःप्रदं मां धृत्वास्मद्यज्ञेऽस्मान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घतमसं । पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । दीर्घतमा मामतेय इत्यंत्यानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुष्टुबिति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्ना ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरुती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंता । दशस्यतं । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्ना । ह । यत् । रेक्णः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्धितारौ दस्नास्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हे अश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं । दत्तं दिक्षितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू । वासयितारौ प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंतौ वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुद्र दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयंतौ वा ॥ रुद्रो रौतीति सत इति यास्कः ॥ पुरुमंतू । बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ स्तोत्रादिना । अभिष्टौ । आभिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा ॥ हशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेक्णो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते । तदर्थं । यद्वा अयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविलंक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्चाकवाभिरकुत्सितैरुती ऊतिभीरक्षणेः ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्रससाथे । प्रसारयथः । प्रकर्षेण दत्तः । तस्माद्दशस्यतं । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः । तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेधे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । वेधे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंऽधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्या अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धौ ॥ चित् पूजायामप्यर्थे वा ॥ स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्धौ प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दातुं

शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेट्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्टवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्वह्नी गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः । नि० २. ५. । इति ॥ तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हविल्लक्षणेन यवमात्रप्रकारेणान्नेन धेये । धारयथो बहुप्रदानविषयां बुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतो ङित इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतूणां जिगृत् । शब्दयत् । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । छांदसः शपः श्रुः । अभ्यासस्येत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तावेव विशेष्येते । कामप्रेणेव ॥ इवशब्द एवकारार्थः ॥ कामपूरकेणैव मनसा सह चरन्ता चरन्तौ । यजमानस्य कामाः पुरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्राप्तीति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युक्तो ह यद्वां तौग्याय पेर्वि मध्ये अर्णसो धायि पजः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पजः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

अचेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाष्य पाशैर्दंडं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालयतामिति । अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्य इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी पेः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वैर्युक्तः खलु । हशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्ध्योत्तनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्याय । एतन्नाम्ने राज्ञे । तद्वधमोचनार्थं । कुचेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च पजः पाजसा बलेन तीर्णः सन् विधायि । धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां युवयोरवो रक्षणं शरणमुपगमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं

संभजेयं । गतौ दृष्टान्तः । पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा
निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुथेन्मा मामिमे पतचिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वा बद्धस्मनि खादति क्षां ॥ ४ ॥

उपऽस्तुतिः । औचथ्यं । उरुथेत् । मा । मां । इमे इति । पतचिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । स्मनि । खादति । क्षां ॥ ४ ॥

अत्राख्यानमाहुः । जराजरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितु-
मशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनाव-
स्तावीत् । तौ चैनमरक्षतां । ततोऽप्यप्रियमाणमुदकेष्वपातयन् । तत्र निमग्नः
पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहार्ष्टा । एवमवध्यं तं चैतनो नामकः
कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च वितक्षत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमृग्व्या-
भ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उपस्तुतिर्युवां बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिरौचथ्यमु-
च्यस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुथेत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् ॥ उरुथती रक्षाकमेति
यास्कः ॥ एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे
पतचिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा विदुग्धां । विशेषेण
दोहगतसारं मा कांष्टा । प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किंच मां
दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंधौ मा धाक् ।
मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलंतलक्षणा वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः ।
हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वां युवयोः
संबन्ध्यं जनो बद्धः पाशैर्गाढं वेष्टितः सन् त्मन्यात्मन्यात्मना क्षां भूमिं खा-
दति । भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौ-
चथ्यमुरुथेदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः । ऋग्वि० १. २५. ॥ आततायिन-
मायांतं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । चिरा-
चोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्नुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं ।
पश्यन्ति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्च-
रन्पथीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न मां गरन्द्द्यो मातृत्तमा दासा यदी सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनो वितक्षन्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः । यत् । ई । सुऽसमुब्धं । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । विऽतक्षत् । स्वयं । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृत्तमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरियुः । निमग्नं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायामिति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः । अवाङ्मुखमपातयन् । किंच अस्य मम शिरः स चैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितक्षत् । विविधं तष्टवान् । तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमंसौ च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥ हन्तेर्लुङि छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयमुरोऽंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताहुः खाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीते सति जुजुर्वान् जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां प्राप्नुवतीनामपामपकार्याणां प्रजानां । यद्वा अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः

तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं मंचोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं । तथा च सूत्रं । प्र द्यावेति दैर्घ्यतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र। द्यावा। यज्ञैः। पृथिवी इति। ऋतऽवृधा। मही इति। स्तुषे। विदथेषु। प्रऽचेतसा।

देवेभिः। ये इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। सुऽदंससा। इत्या। धिया। वार्याणि।

प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्अंतोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदान्तरपाठश्छांदसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं प्रस्तुषे । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृश्यौ ते । ऋतावृधा । यज्ञस्य वर्धयित्री । मही । महत्यौ । विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयित्री । अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः श्रुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा ॥ दंस इति कर्मनाम ॥ शोभन-कर्मोपेते इत्या सत्यं ॥ इत्येति सत्यनाम सच्चा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः । अलंकुरुतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः । प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उ॒त म॑न्ये पि॒तुर॒द्रु॒हो॒ मनो॑ मा॒तुर्म॑हि॒ स्वत॑व॒स्त॒द्वी॑मभिः ।

सु॒रेत॑सा पि॒तरा॑ भू॒मं च॑क्रतु॒रुरु॑ प्र॒जाया॑ अ॒मृतं॑ वरी॑मभिः ॥ २ ॥

उ॒त । म॑न्ये । पि॒तुः । अ॒द्रु॒हः । म॑नः । मा॒तुः । म॑हि । स्वऽत॑वः । तत् । ह॒वी॑मऽभिः ।

सु॒ऽरेत॑सा । पि॒तरा॑ । भू॒मं । च॒क्रतुः॑ । उ॒रु । प्रऽजा॑याः । अ॒मृतं॑ । वरी॑मऽभिः ॥ २ ॥

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदाचिन्पिता स्वपुत्रादये द्रुहति । तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्सदनुग्रहाय त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मनश्चित्तं हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य ॥ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि । नि० २. ८. । इति निरुक्तं ॥ यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमानादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठै रक्षणविशेषैर्भूम बहुतरमुरु विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सून॑वः स्वप॑सः सु॒दंस॑सो म॒ही ज॑जुर्मा॒तरा॑ पूर्व॒चित्त॑ये ।

स्था॒तुश्च॑ स॒त्यं जग॑तश्च॒ धर्म॑णि पु॒त्रस्य॑ पा॒थः प॒दम॑द्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सून॑वः । सु॒ऽअप॑सः । सु॒ऽदंस॑सः । म॒ही इति॑ । ज॒जुः । मा॒तरा॑ । पूर्व॒ऽचित्त॑ये ।

स्था॒तुः । च॒ । स॒त्यं । जग॑तः । च॒ । धर्म॑णि । पु॒त्रस्य॑ । पा॒थः । प॒दं । अ॒द्वया॑विनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मही महत्यौ मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ जजुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं । पूर्वचित्तये । प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य

तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं । तथा च सूत्रं । प्र द्यावेति दैर्घतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र। द्यावा। यज्ञैः। पृथिवी इति। ऋतऽवृधा। मही इति। स्तुषे। विदथेषु। प्रऽचेतसा।

देवेभिः। ये इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। सुऽदंससा। इत्या। धिया। वार्याणि।

प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्अंतोऽंतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्चादसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं प्रस्तुषे । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृश्यौ ते । ऋतावृधा । यज्ञस्य वर्धयिच्यौ । मही । महत्यौ । विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयिच्यौ । अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा ॥ दंस इति कर्मनाम ॥ शोभन-कर्मोपेते इत्या सत्यं ॥ इत्येति सत्यनाम सच्चा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः । अलंकुरुतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः । प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उ॒त म॒न्ये पि॒तुर॒द्रुहो॒ मनो॑ मा॒तुर्म॒हि स्व॒तव॒स्त॒द्वी॒मभिः॑ ।

सु॒रेत॑सा पि॒तरा॒ भूमं॑ च॒क्रतु॑रु॒रु प्र॒जाया॑ अ॒मृतं॒ वरी॑मभिः ॥ २ ॥

उ॒त । म॒न्ये । पि॒तुः । अ॒द्रुहः॑ । म॒नः । मा॒तुः । म॒हि । स्व॒तवः॑ । तत् । ह॒वी॒म॒भिः ।

सु॒रेत॑सा । पि॒तरा॑ । भू॒मं । च॒क्रतुः॑ । उ॒रु । प्र॒जायाः॑ । अ॒मृतं॑ । वरी॑म॒भिः ॥ २ ॥

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदा-
चित्पिता स्वपुत्रादये दुह्यति । तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वय-
मेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मनश्चित्तं
हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशमुक्त-
लक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः
सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य द्युलोकस्य ॥ मातांतरिक्षं निमीयंतेऽस्मिन्भूतानि
। नि० २. ८. । इति निरुक्तं ॥ यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता
पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्म-
दाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृ-
थिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमानादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठै रक्ष-
णविशेषैर्भूमं बहुतरमुरु विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सून॒वः स्व॒पसः सु॒दंस॑सो म॒ही ज॒ज्ञुर्मा॒तरा॑ पूर्व॒चित्तये॑ ।

स्था॒तुश्च॒ सत्यं॑ जग॒तश्च॒ धर्म॑णि पु॒त्रस्य॑ पा॒थः प॒दम॒द्वया॒विनः॑ ॥ ३ ॥

ते । सून॒वः । सु॒अप॑सः । सु॒दंस॑सः । म॒ही इति॑ । ज॒ज्ञुः । मा॒तरा॑ । पूर्व॒चित्तये॑ ।

स्था॒तुः । च॒ । स॒त्यं । जग॑तः । च॒ । धर्म॑णि । पु॒त्रस्य॑ । पा॒थः । प॒दं । अ॒द्वया॒विनः॑ ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभन-
कर्माणाः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मही महत्यौ मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ
जज्ञुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं । पूर्वचित्तये । प्रथमबुद्धयेऽनु-
ग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य

स्वजीवनाय युष्मद्भित्तिरिक्तमजानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षथः । दत्थ इत्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशदिकर्माणाः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठूपक्षयंतो वात्मानं स्वव्यापाराय । ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः । ज्ञातवंतः । द्यावापृथिव्यो-
रंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ बहुलं छंदसीति द्वयशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः । अवश्यं रक्षथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्यं नव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।

मिथुना । संऽओकसा ।

नव्यंऽनव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावंतः प्रज्ञो-
पलक्षितकर्मवंतो वा सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे ।
मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदन्ति । कीदृश्यौ ते । जामी । परस्परं भगिनी ।
एतत्कुत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने । मिथुना प्राण्युत्पत्तये
मिथुनभूते । परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरेकस्मिन्ने-
वावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः
स्वव्यापारविषयज्ञानवंतः सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समु-
द्रेऽंतरिक्षेऽतर्मध्ये ॥ समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन
निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भू-
तानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥ नव्यं नव्यं तंतुं
तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मीन् आ तन्वते । समन्ताद्विस्तार-
यन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादिधनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याच्चाकर्मा । छांदसः शप् ॥ यद्वा पुनःपुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ म्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघ्रादिना मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभन्चेतनेनास्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं । निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं । शतग्विनं । शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ तथा पृष्ठचाभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं । आ० ७. ६. । इत्याभिप्रविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्रविकाद्वितीयादहः पृष्ठचस्य द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं पृष्ठचस्याभिप्रवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां । आ० ७. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।

सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । ईयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन् ईयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईङ् गतौ दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितृ ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः । ऋतावरी । ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति डीब्रेफौ ॥ रजस उदकस्योदकोत्पत्तौ ॥ उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं ॥ धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं कवि ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मनीषादित्यो ययोस्ते तादृश्यौ वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । सुजन्मनी । शोभनजन्मवत्यौ धिषणे धर्मणोपेते । स्वर्वापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद्द्यावापृथिवीनाम । तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उरुव्यचसा महिनी असञ्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुषेऽन रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असञ्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुषेऽन इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।

रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ विस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ । असञ्चता असञ्जमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री द्यौः माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः । द्यौः पितः पृथिवी

मातरित्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं । किञ्च सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ छांदसस्त-
कारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां
पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सी सर्वतः पिता
पितृस्थानीया द्यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादि-
भिर्वाभ्यवासयत् । अभिवासयति । अधितिष्ठति । तस्मान्पिता माता च भुव-
नानि रक्षतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहां शुक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुऽरेतसं । विश्वाहा । शुक्रं । पयः । अस्य । धुक्षत ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः ॥ पिता मात्रेति पिता शिष्यते । उदात्तयण
इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ पुत्रः पुरुषात्ता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान्
पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् मायया
प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
किञ्च स एव पुत्रः पृश्निं शुक्लवर्णां धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं
शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं द्युलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
कदा । विश्वाहा । सर्वाण्यपहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किञ्च अस्य द्युलोकस्य ।
यद्वा कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकं शुक्रं पयो दीपं पयःसदृशमुदकं धुक्षत् । दोग्धि ॥
दुहेश्छांदसे लुङि शल इगुपधादनिटः कस इति च्लेः कसादेशः ॥ ईदृशो महा-
नुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कंभनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयं । देवानां । अपसां । अपऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमः । अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयिष्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान । उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् ॥ उक्तरूपे विममे । विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । सुक्रतूयया । शोभनकर्मेच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मेच्छया । अथ वैतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूययोक्तेन निमित्तेनेमे द्यावापृथिव्यावजरेभिरजीर्णैर्हृदतरैः स्क्भनेभिर्गतिबंधनैः शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याद्विहलत्वमस्तीति तस्मान्नुङ् द्विहल इत्यभ्यासस्य नुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधार्तेर्लेट्युडागमः । सिबहुलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभिततनाम । अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोटि छांदसो विकरणस्य श्रुः । आडुत्तमस्येत्याडागमः । तस्य छंदस्युभयथेत्याड्धातुक्त्वादभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षणय इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच पनाय्यं स्तुत्यमोजः

शरीरबलमस्मे अस्मासु सम्यगिन्वतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः ॥ इन्वतिर्याप्रिवचनः ।
इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाभवं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा-
स्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । अनुक्रांतं च किमु श्रेष्ठः षळूनाभवं त्रिष्टुवंत-
मिति ॥ व्यूळहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभवं निविद्धानं द्विप्रतीकं ।
तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं । व्यूळहश्चेदिति खंडे सूचितं किमु श्रेष्ठ उप
नो वाजा इति त्रयोदशाभवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।
न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे भातर्दुण इद्भूतिमूदिम ॥ १ ॥
किं ऊं इति श्रेष्ठः । किं यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किं इयते । दूत्यं । कत् । यत् । ऊचिम ।
न । निदिम । चमसं । यः । महाऽकुलः । अग्रे । भातः । दुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः
संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति
देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये
स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य
विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं
प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि छांदसः
शपः श्रुः । हल्ङ्गादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा
अगन्नजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः
कनीयान् आजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयते । गच्छति ।
देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम
यदेतद्भूमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावन्नय एव इदानीं चत्वारः
समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं
संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने भातः भातृ-
वद्भागाहं । भाता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य

बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भातरित्युक्तं । हे तादृशाग्ने चमसं न निंदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कुत्सायां । छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः । महाकुलोत्पन्नस्त्वष्टा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा ग्रास्वंतर्न्यानज इति । अतः कारणात् दुर्णः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छन्तोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः ॥ विदेश्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । आदिनियमादिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एकं चमसं चतुरेस्कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्वा आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियांसो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः । यज्ञियांसः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्ठोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वष्टा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शसीत्यंतोदाहृतं । पूर्ववत्तनप् ॥ यथोपरितने ज्येष्ठ आह चमसा द्वा कोरेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्कोरेतीति चतुष्कं निर्धारितं । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरत्र वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्नोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यूयं यद्येवा करिष्यथ । यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ । तथा चेत् देवैः साकं सह यज्ञियांसो भविष्यथेति तैरुक्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्तव्यं रथं उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्तव्या युवशा कर्त्तव्या द्वा तानि भातरन्तु वः कृत्वा मसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।

धेनुः । कर्त्तव्या । युवशा । कर्त्तव्या । द्वा । तानि । भातः । अन्तु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अग्निमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत्
यत्कार्यमब्रवीतन । अब्रुवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनप् ॥ किमिति अश्वः
कर्त्तव्यः । एकस्मादश्वादश्वांतरं कर्तव्यमित्यर्थः । अश्वादश्चमतक्षतेति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उत अपि च रथः कर्त्तव्यः कर्तव्यः । धेनुः
कर्त्ता । चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र निश्चर्मणो
गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ संतौ
पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्ता कर्तव्यौ । हे भ्रातरग्ने युष्माकं
देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृत्वा अनु पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणैर्मसि । एमः ।
आभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥ इण् गतौ । इदंतो मसिः ॥ यद्वा ऋषेरिदं वाक्यं । हे
ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन
वदथ । अंगीकुरुथ । तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरग्ने कृत्या कर्मणैर्मसीति
ब्रूथेत्युषिराह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चकृवांसं ऋभवस्तदपृच्छत केदभूद्य स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यञ्चमसाञ्चतुरः कृतानादिद्वष्टा ग्रास्वन्त्यानजे ॥ ४ ॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । के । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । आजगन् ।

यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु । अंतः ।

नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥
करोतेर्लिटः कसुः ॥ अत्र यद्यप्यभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि
तस्य प्राथम्याच्छ्रिणो गच्छंतीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते । किमिति । स्यः स
दूतः केदभूत् । कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् ।
आगमत् । प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृताञ्चमसानवाख्यत् ।
अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुङ्स्यतिवक्तिख्यातीति च्लेरडादेशः ॥ आदित् अनन्तरमेव
त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्रासु स्त्रीषु ॥ मेना ग्रा इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं ॥ अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्य-
तेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिदिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याऽनामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम। एनान्। इति। त्वष्टा। यत्। अब्रवीत्। चमसं। ये। देवऽपानं। अनिदिषुः।

अन्या। नामानि। कृण्वते। सुते। सचा। अन्यैः। एनान्। कन्या। नामऽभिः। स्परत् ॥ ५ ॥

एतान्वक्ष्यमाणान् हनामेति यद्यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातय्यं चमसं ये ऋभवो निदिषुः । निंदामकुर्वन् । देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् । तान् हनामेति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदा प्रभृति मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि कृण्वते । कुर्वति । पूर्वं नाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यु उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वेत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्वोत्पादयित्री मातान्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति ॥ स्पृ प्रीतिबलनयोः । लेट्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपंसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इंद्रः। हरी इति। युयुजे। अश्विना। रथं। बृहस्पतिः। विश्वऽरूपां। उप। आजत।

ऋभुः। विऽभ्वा। वाजः। देवान्। अगच्छत। सुऽअपंसः। यज्ञियं। भागं। ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इन्द्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्विनाश्विनौ रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्बृहतो मंत्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा

गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्माद्भुविर्भवा वाजश्च यूयं देवान् इंद्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्चरथादिकर्मवंतो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्नैः सेवनीयमैतन । प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वाँ । अतक्षत । युक्त्वा । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वना यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्वाचर्मणो गां नूतनां निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवंत इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवंत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तस्तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेव । अपि च या जरंता यौ जीर्णौ पितरौ ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन । अकुरुत । किंच अश्वादश्चमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतक्षत । प्रयत्नेन संपादितवंतः । यस्मादेवं कृतवंतस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्त्वाश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्तुत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सर्वने मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवंतः स्थेत्यनुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवंतः ॥ ब्रवीतेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पित्वाङ्बुव ईदृ

। पा० ७, ३, ९३. ॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं । वा अथवा । घेत्यनर्थकः प्र-
सिद्धार्थो वा । इदं मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत्
आहतत्वात्तेन मुंजतृणेन शोधितं । अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं
पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं । हे ऋभवो यूयं तदुभयसवन-
संबन्धि सोमपानकार्यं नेव हर्यथ । नैव कामयथ ॥ हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यति
उशदिति तत्कर्मसु पाठात् ॥ तृतीये सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तृप्ता भवथ ।
ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं
यूयमभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वना यूयं देवत्वं
प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्चान् प्रातःसवन इद-
मुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । तच्च यदि नेच्छथ इदं वा मुंजनेजनं
मुंजेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन । पश्चात्तद्वयं यदि नेव हर्यथ हे अश्वा
यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

॥ अथ नवमी ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्गृभिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीद्वता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः ऽयंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजन्निति तदाह । एकस्त्र-
याणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वां-
तरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जादा-
वित्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाह्यं च दाहपाक-
भुक्तजरणादिव्यापारेणामेरेव जगन्निर्वाहकत्वादमेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते ।
तथा वधर्यंती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम । वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् ।
तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यंती मेघपंक्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं
स्वयमेव नापेक्षते । तथापि वृष्ट्यर्थमिंद्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छंतीत्युप-
चर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमिं ॥ छांदसो
रेफोपजनः ॥ तामेवैको बहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि

मेघकारणत्वात् । एवमृता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं
ब्रुवंतश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्थो व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिंशि
अवयवे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनमपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्या-
चक्षाणो यास्कः । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा
। नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विन्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणां एकः । उदकं । गां । अव । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किं । स्विन् । पुत्रेभ्यः । पितरौ ।

उप । आवतुः ॥ १० ॥

अत्र ऋभव एव ऋत्विगूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां
शोणं ॥ वा छंदसीति पररूपाभावः ॥ शोणवर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्ये
ऋत्विक् गामवाजति । वाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति ।
तथैको मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति । हृदय-
जिह्वावक्षःप्राद्याकारेणाहतं संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधि-
तिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अथैको निमुचो निःशेषेण छिन्नान्मांसात्
शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तृणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरन्निरसनाय । एवं ऋत्वि-
गूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुरुषातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु
पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती किंस्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्तुतः ॥
अवतेः प्राप्तार्थाच्छांदसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्य-
मस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यव-
गमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्याभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर
आ निमुचोऽस्तमयादर्वागेव शकृन्नोपुषं हरति । एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं-
स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छतामिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उ॒द्वत्स्व॑स्मा अ॒कृ॒णो॒तना॒ नृ॒णं नि॒वत्स्व॑पः स्व॒प॒स्यया॑ नरः ।

अ॒गो॒ह्यस्य॑ यद॒सस्त॑ना गृ॒हे तद॒द्येद॑मृ॒भवो॒ नानु॑ गच्छथ ॥ ११ ॥

उ॒द्वत्ऽसु॑ । अ॒स्मै । अ॒कृ॒णो॒तन॒ । नृ॒णं । नि॒वत्ऽसु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । न॒रः ।

अ॒गो॒ह्यस्य॑ । यत् । अ॒सस्त॑न । गृ॒हे । तत् । अ॒द्य । इ॒दं । ऋ॒भ॒वः । न । अ॒नु॑ । ग॒च्छ॒थ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्नवत ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभून्बहुधा निरुच्य तत्रोदाहरणत्वेन विष्ट्री शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽपृभव उच्यन्त इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थ एतामृचमुदाजहार । नि० ११. १६. । हे ऋभवः । उरु प्रभूतं भासमाना ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नेतारो यूयमुद्वत्सूक्ततेषु प्रदेशेषु मेवादिषु नृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजातायोपकारार्थमकृणोतन । कृतवंतः स्थ ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे वति ॥ तथा निवत्सु प्रवणदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन । अकुर्वत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया । शोभनकर्मच्छया । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवंति तदिच्छयेत्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यत् यावत्कालमसस्तन । सुप्रवंतः स्थ । रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ षस स्वप्ने । अस्माल्लडि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ तत्तावंतं कालमद्याहनीदमिदानीं नानुगच्छथ । अनुसृत्य न गच्छथ । यावंतं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावंतमेव कालमहन्यपि नानुगच्छयेत्यर्थः । यद्वा अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽंतरिक्षे यत् यावंतं कालमसस्तन । वृष्टिमदत्वा स्वापमकुरुत । तत् तावंतं कालमद्येदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ । अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावंतं कालं विवर्षथ तावंतमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

संमील्य यङ्गुवना पर्यसर्पत कं स्विच्चात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत यः करस्त्रं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

संमील्य यत् भुवना परिऽअसर्पत कं स्वित् तात्या पितरा वः आसतुः ।

अशपत यः करस्त्रं वः आददे यः प्र अब्रवीत् प्रो इति तस्मै ।

अब्रवीतन ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयो यूयं यत् यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत । परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा तात्या तासु वर्षासु ॥ छांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचंद्रमसौ कं स्विदासतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन भूभावाभावः । यद्वा असतेर्गत्यर्थस्य लिट्येतद्रूपं ॥ अहोरात्राविभागेन प्रवर्षय-
थेत्यर्थः । किंच ईहशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी राक्षसादिः करस्त्रं ॥ बाहुनामैतत् करस्त्रौ बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र त्वकारांतं ॥ युष्मदीयं हस्त-
माददे । गृह्णाति । प्रतिरोधं करोति । तमशपत । नाशयथ । यश्च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे । तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

सुषुप्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अब्रूवुधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुषुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । अगोह्य । कः । इदं । नः । अब्रूवुधत् ।

श्वानं । वस्तः । बोधयितारं । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदं । अद्या । वि । व्यख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवो रश्म्यात्मका यूयं सुषुप्वांस आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय ॥ स्वपेर्लिटः क्सुः ॥ तमादित्यं तद्वाक्यमपृच्छत । प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केन चिदगोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽब्रूवुधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्यन्ताल्लुङि

चङि रूपं ॥ बस्तः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । वव-
योरभेदाद्वत्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानमब्रवीत् । अंतरिक्षे श्वसंतं वायुं
प्रावादीत् । असौ युष्मान्प्रेरयतीति । अथवा वायुसाहाय्येन वर्षतो यूयं संवत्सरे
पूर्णेऽद्येदानीमिदं जगद्विख्यत । विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा
न दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद्वक्तुं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ख्या-
तेर्लुङ्गस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो
वृष्ट्यनुकूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे देवा आयांति । कस्मादिति तदुच्यते ।
मरुतो वृष्ट्यनुकूला देवा दिवा द्युलोकादंतरिक्षाद्यांति । आगच्छन्ति ॥ सावेकाच
इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सकाशादग्निर्याति । आगच्छति । अयं
वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण
आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुंदनस्वभावैरद्भिः । ताभ्य आयाति ।
यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामय-
मानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युचं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्या ।
शिष्टा त्रिष्टुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वाद्वा तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो
देवता । अत्रानुक्रमणिका । मा नो द्वाधिकाश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्या-
विति ॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यध्रिगुप्रैषेऽध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंश-
तिरस्य वंक्रय इत्यस्मान्पुरस्ताद्वैतसूक्तमावपेत् । चीणि सुत्यानि भवन्तीति खंडे
सूचितं । अध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति वा मा नो
मित्र इत्यावपेत् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मान्नामस्तोतुं प्रवृत्तान्मित्रादयो देवा मा परिख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वंतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः स्तुवंतीति मा कुर्वंतु ॥ ख्यातेर्माङ्गि लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरंतरालाभिमान्यादित्यः । आयुः सततगंता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वैतन्महन्नामेंद्रविशेषणं ऋभुक्षा उक्षेति तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वाजिनो वेजनवतो बह्वन्वतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषादीनामस्य शिरःप्राद्यवयवत्वादिति भावः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तेः सर्पणशीलस्य । अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्मणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः । प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परिख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इंद्रापूष्णोः प्रियमर्थेति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इंद्रापूष्णोः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यत् यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिक् वव्रिरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्युत्विजः । स

तादृशोऽजः सुप्राङ् सुष्टु प्रशस्यागमनो मेम्यत् हन्यमानः ॥ मीज् हिंसायां ।
 अस्माद्यङ्लुगंतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं
 कुर्वन् । विश्वरूपो बहुवर्णोपेतः कृष्णगीवः कृष्णललामो वानेकवर्ण इत्यर्थः ।
 एवरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः प्रियं ।
 आग्नेयः कृष्णगीव इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वं । एवरूपं
 पाथोऽन्नमपेति । प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽकाशमर्वता त्वष्टेदेन सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽकाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूष्णः
 पोषकस्याग्नेर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
 तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तानीयते । प्राप्यते । यत्
 यस्मादेवं क्रियते तस्मान्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्तादातव्यमेनमजं त्वष्टा
 सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा ।
 उभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्केनारणी
 विभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५. । अरणिसंबंधोऽग्नेरेवेति गम्यते । अर्वतारण-
 वताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभिजिन्वति । प्रीतिहेतुकं
 करोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यज्विष्यमृतुशो देवयानं चिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । चिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयन्ति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यत् यदा मानुषा ऋत्विज
 ऋतुश ऋतावृता काले काले चिः परिणयन्ति । पर्यग्निकुर्वतीत्यर्थः । अत्रा-

स्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुधेति दीर्घः ॥ पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथम एति ।
पुरागामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निंऽइधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुरध्वरस्य नेता । सोऽथा-
वया आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वाङ्गते-
रसुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥
अवे यजः । पा० ३. २. ७२. । इति खिन् । अवाप्योरुपसर्गयोरित्यल्लोपः ॥ अग्नि-
मिंधोऽग्नीत् ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे । पा० ६. ३. ७०. ६. । इति मुम् ॥ यावयाभः । याव्याः
स्तुत्या गृह्णातीति यावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ उत अपि च शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्र
इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वी वदति जातविद्या-
मित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हती-
त्युक्त्वाङ्गह्यैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तऋत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे
तेन प्रसिद्धेन स्वरंकृतेन सुष्ठुरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु
संपादितेन स्विष्टेन सुष्ट्विष्टेन यज्ञेन वक्षणा अभितो घृतकुल्यादीन् प्रवहण-
स्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वापूणध्वं । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यक् निवर्त्य फलं
साधयतेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूपवस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽवस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपवस्त्रा यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्चेत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्छिन्नस्य वोढारः । ये च चषालं । यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपायभागं चषालमाहुः । तद्येऽश्व-
यूपायाश्वबंधनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । ये
चार्वतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरन्ति । उतो अपि
च नोऽस्मत्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धि-
रिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्याप्तिवचनः । इन्वति ननक्षेति तद्वचनेषु प्राठात् ॥
यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य फलेन योजय-
त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृम सुबन्धुं ॥ ७ ॥

उप। प्रा। अगात्। सु। मत्। मे। अधायि। मन्म। देवानां। आशाः। उप। वीत। ऽपृष्ठः।

अनु। एनं। विप्राः। ऋषयः। मदन्ति। देवानां। पुष्टे। चकृम। सु। बन्धुं ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु ॥ सुमत् स्वयमित्यर्थ इति
यास्कः ॥ यद्वा स्वयमेव मादयितृत्तमे मय्यधायि । धीयते । फलभूतोऽश्व आगतः
स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः कांत-
पृष्ठो वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुपगच्छतु ।
यागार्थमागतमेनं सुबन्धुं शोभनबंधनमश्वं देवानामाशास्यमानानां पुष्टे पोष-
णाय चकृम । कुर्मः । तं च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये
वा विप्रा ऋषयश्चानुमदन्ति । अनुमोदन्तां । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽनृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत्। वा। जिनः। दामं। सं। दानं। अर्वतः। या। शीर्षण्या। रशना। रज्जुः। अस्य।

यत्। वा। घ। अस्य। प्रभृतं। आस्ये। नृणं। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यग-

वच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खली-
नरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१. । इति
शीर्षन्भावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रहतं प्रक्षिप्तं तृण-
मस्ति ॥ घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्धार्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि
हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु
वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्प्राप्तिर्ना-
शासनीया ॥

॥ अथ नवमी ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्वह्स्तयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश । अभक्ष-
यत् ॥ अश भोजने ॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा
स्वरौ पश्वंजनकाले यद्रिप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । अथवा
स्वधितौ छेदनकाले । अवदानकाले यद्रिप्प्रमस्ति । शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति ।
विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव
संबन्धीनि देवेष्वस्तु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

॥ अथ दशमी ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊवध्यं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संवन्धि यदूवध्यमीषज्जीर्णं तृणं पुरीषमपवाति । अपगच्छति । यश्चा-
मस्यापकस्य ऋविषो मांसस्य गंधोऽस्ति । लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचि-
दूवध्यमपकस्य च लेशोऽस्ति । आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्तारः

सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्या-
दियोग्यमतिपक्वमीषन्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यत्ने गात्राग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्नो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत्। ते। गात्रात्। अग्निना। पच्यमानात्। अभि। शूलं। निहतस्य। अवऽधावति।
मा। तत्। भूम्यां। आ। श्रिषत्। मा। तृणेषु। देवेभ्यः। तत्। उशत्ऽभ्यः। रातं। अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानाङ्गाचाद्यदूष्मरूपं रसो वा यत्किञ्चिदवधावति ।
तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति ।
निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आश्रिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादि-
त्वादङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु । तर्हि
तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत् तादृशमुशन्नः कृत्स्नं हविः काम-
यमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूतिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये। वाजिनं। परिऽपश्यन्ति। पक्वं। ये। ईं। आहुः। सुरभिः। निः। हरि। इति।

ये। च। अर्वतः। मांसऽभिक्षां। उपऽआसन्ते। उतो इति। तेषां। अभिऽगूतिः।

नः। इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनमश्वमश्ववयवं परिपश्यन्ति । परितः पावनबुद्धेक्षन्ते । य
ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किञ्चिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा
निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये
चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्ते । ये नरा अस्यार्वतोऽश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचना-
मुपासन्ते । कांक्षन्ते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूतिरभित उद्यमनं

नोऽस्मानिन्वतु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरश्व उपालब्ध एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परि-
पश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषे-
णास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

उष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यश्च ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणं । मांस्यचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

उष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्च ॥ १३ ॥

मांस्यचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् ॥ मांसस्य पचि युद्धजोः
। पा० ६. १. १४४. ५. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाल्या नीक्षणं पाकपरीक्षा-
साधनं काष्ठं । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्यासेचनान्या-
सेचनसाधनानि । तथोष्मण्योष्मनिवारणाहोणि पात्राणि । तथा चरूणां
पात्राणां मांसपूर्णानामपिधानापिधानानि तत्साधनानि । तथांका हृदयाद्यव-
यवांकनसाधना वेतसशाखाः । सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्व-
मश्वावयवं परिभूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष
अलंकारे । भौवादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्क्तिशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पङ्क्तिशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्यचेति
निषदनं । विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो लुंठनं यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे

ल्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्य पङ्क्तिं पादबंधनं । यद्वा बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः ।
अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि
स्वीक्रियते । यद्वा क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये निग्रहेण या निक्रमणा-
दयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ । यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं
तृणादिकं जघास । अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि क्रमणादीनि
देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीधूमगंधिर्मोखा भ्राजंत्यभि विक्त जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णंत्यश्वं ॥ १५ ॥

मा।त्वा।अग्निः।ध्वनयीत्।धूमऽगंधिः।मा।उखा।भ्राजंती।अभि।विक्त।जग्निः।

इष्टं।वीतं।अभिऽगूर्तं।वषट्कृतं।तं।देवासः।प्रति।गृभ्णंति।अश्वं॥१५॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिधूमेन व्याप्नोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं
हृष्टा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा हे पच्यमा-
नाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनौ सति भांडभंगः स्यात् ॥
नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ह्यंतस्त्रणेति वृद्धभावः ॥ किंच भ्राजंत्यन्ताग्नि-
संयोगेन दीप्नोखा स्थाली माभिविक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन
मा नीनशदित्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः । छांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि
वा ऋलो ऋलीति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । जग्निः । जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा
गंधोपादाने । आहगमहन इति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिष्टितं
वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतं । यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं
वीतं पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण देव-
संस्कृतं । एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रतिगृभ्णन्ति । प्रतिगृह्णन्ति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वतं पङ्क्तिं प्रिया देवेष्वामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणंति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
संऽदानं । अर्वतं । पङ्कीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयंति ॥ १६ ॥

अश्वाय संज्ञयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणंति । सर्वत
आच्छादयंति ॥ स्तृञ् आच्छादने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि
हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयंति । तथार्वतं ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥
अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पङ्कीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि
प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वायामयंति ।
प्रापयंति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यत्ते सादे महसा श्रूकृतस्य पाष्यर्था वा कश्या वा तुतोद ।
सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥
यत् । ते । सादे । महसा । श्रूकृतस्य । पाष्यर्था । वा । कश्या । वा । तुतोद ।
सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन श्रूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । श्रूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे
सदनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ् । कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वं ॥ अर्थ-
तोऽगमनं कुर्वन् श्रूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्यर्था वा कश्या वा तुतोद व्यथयति
यत् यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण
सूदयामि । क्षरामि । आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु
हविषो हविराज्यादिकं सुचेव । सुचा यथा सूदयंति तद्वत् ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुषा वि शस्त ॥ १८ ॥
चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंक्त्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्त्रीरेतत्संख्यानुभयपार्श्व-

स्थीनि स्वधितिश्छेदनसाधनोऽसिः समेति । सम्यग्गच्छति छेदनाय । इतरेषा-
मजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति प्रैषात् । हे विश्वस्य कर्तारः
अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् अस्त्रिद्राणि यथा भवन्ति तथा वयुना
वयुनानि प्रज्ञानानि ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम् । वयुनमभिख्येति तन्नामसूक्त-
त्वात् ॥ कृणोत । कुरुत ॥ तन्ननन्ननथनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि
प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यव-
यवमनुघुथ इदमवद्यमिति संशब्दैव विशस्ते । विशसनं कुरुत ॥ शस् हिंसायां ।
छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति प्रैषात् ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणां । ऋतुः । कृणोमि । ताता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विश्वस्य कर्ता एकः । एक एव । स कः ।
ऋतुः । एतदुपलक्षितः कालात्मा । तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा
ऋतुर्निःशंकं विश्वसनाय गता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियमयितारावहो-
रात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः ॥ तथा ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति
प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यव-
यवानि ऋतुथा काले कृणोमि । छिन्नानि । संपादयामि । पिंडानां मध्ये ता ता
तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नौ जुहोमि । प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

॥ अथ विंशी ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपि । यंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्रः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा कार्षीत् । वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मातिष्ठिपत् । त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदितीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि गृध्रुः केवल-मांसग्रहणेषुरविशस्ता विशसनेऽकुशलः शंमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्त-दंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्ङाभ्य इति तलोपः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिषसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ २१ ॥

न। वै। ऊं इति। एतत्। म्रियसे। न। रिषसि। देवान्। इत्। एषि। पथिऽभिः। सुऽगेभिः।

हरी इति। ते। युंजा। पृषती इति। अभूतां। उप। अस्थात्। वाजी। धुरि। रासभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे ॥ वाशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे ॥ नैवे-दानीमितराश्ववन्मृतो भवसि । देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिषसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते । कथमेवमुच्यत इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैर्देव्या-नलक्षणैर्देवानिदेषि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैषोक्तिः । कैः साधनैरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ ते तव युंजा । रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं । तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युंजाभूतां । युक्तौ भविष्यतः । पृषत्यौ मरुतामिति च निरुक्तं ॥ युजेर्चृत्विगित्यादिना क्तिन् । युजेरसमास इति नुम् । सुपां सुलुगि-त्याकारः ॥ तथा रासभस्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्थात् । उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा रासभस्य भानोर्धुरि वर्त्मनि युक्तो वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्व-वाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमा-

नवाचनार्था भवति । तथा च सूचितं । सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुऽगव्यं । नः । वाजी । सुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽत्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. । इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । तदंतस्याद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः । अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो बध्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकानात्मजान् । स्वपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु । सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं चैष्टुभं । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तेनेत्यनुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थितमश्वमाद्याभिरेकादशभिः स्तौति । तथा च चीणि सुत्यानीति खंडे सूचितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्तमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्य महि जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्पद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।
श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपप्लुत्यं । महि । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन् अरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपप्लुत्यं । उपेत्य सर्वैः
स्तोतव्यं ॥ स्तौतेरेतिस्तुशस्विति क्यप् । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते ।
यद्यस्मात्समुद्रात् ॥ अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुंदनापादानाद्यक्षगंधर्वादिसंमो-
दनाधिकरणाद्वांतरिक्षान्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा समुद्र आदित्यः
समुंदनाद्ब्रूया । तस्माद्वा जायमानः । सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाण-
त्वात् । उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथममुद्यन् जाय-
मानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः । महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं । किंच
ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ
तादृशवित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवंतौ तादृश-
वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमेनं दत्तं चित् एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।
गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥
यमेनं । दत्तं । चित् । एनं । अयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अर्धि । अतिष्ठत् ।
गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्च चित् पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्त-
मानः स्तीर्णतमो वा वायुरयुनक् । रथे योजितवान् । किंचैनमश्चमिंद्रः प्रथमः
प्रतमः प्रकृष्टतमः ॥ प्रथम इति मुख्यनाम ॥ अर्धतिष्ठत् । अर्धतिष्ठितवान् ।
अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्चस्य
रशनां नियमनरज्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत्
उच्यते । हे वसवो रश्मयो यूयं सूर्यादादित्यादश्चमेवं महानुभावं निरतष्ट ।
निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते ।
हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूयं सूर्यादादित्यादश्चमेनं नि-
रतष्ट । अतस्तत् ॥ निरित्येण प्रमित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोन्निकर्मा । स च

क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्याद्वारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥
तक्षेर्लङि छांदसः शपो लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

असिं यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं चितो गुह्येन व्रतेन ।

असिं सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणिं दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥

असिं । यमः । असिं । आदित्यः । अर्वन् । असिं । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असिं । सोमेन । समया । विपृक्तः । आहुः । ते । चीणिं । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताग्निरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः ।
तथादित्योऽसि । सूरान्निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिन-
रूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो
वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन
कर्मणा योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं
सोमेन समया सह विपृक्तः ॥ वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे ॥ संपृक्तोऽसि तेन
गृहीतत्वात् । हे अश्वैवंरूप ते तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य चीणि
बंधनान्युत्पत्तिकरणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति चीणि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चीणिं त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यंतः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छंस्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रं ॥ ४ ॥

चीणिं । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणिं । अप्सु । चीणिं । अंतरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छंस्ति । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमं । जनित्रं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणि बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणि बंधनानी-
त्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु ।
अबुपजीवितत्वाद्भूलोकोऽप्यप्शब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां चीणि बंधनान्याहुः ।
अन्नं स्थानं बीजमिति चीणि । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमध्ये समुद्रवणादपादानात्स-
मुद्रमंतरिक्षं । तस्मिन् चीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् स्तनितमिति ।
उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्ज-

यिता वा त्वं मे मह्यं छंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । ते तव परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः ॥ यत्र येषु चिषूक्तेषु स्थानेष्व्वाहुः । कथयंति । यद्वा यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः । सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒मा ते॒ वाजि॒न्म॒वमा॒र्जनानी॒मा श॒फानां॑ स॒नितु॒र्निधाना॑ ।

अ॒त्रा ते॒ भ॒द्रा र॒शना॑ अ॒पश्य॑मृ॒तस्य॒ या अ॒भिर॒क्षंति॑ गो॒पाः ॥ ५ ॥

इ॒मा । ते॒ । वा॒जिन् । अ॒वऽमा॒र्जनानि॑ । इ॒मा । श॒फानां॑ । स॒नितुः॑ । नि॒ऽधाना॑ ।

अ॒त्र । ते॒ । भ॒द्राः । र॒शनाः॑ । अ॒पश्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भिऽर॒क्षंति॑ । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्मवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमा । इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि । किंच सनितुर्योगसंभक्तुस्तवेमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेश इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा भंदनीयाः कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरत्रापश्यं । एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्यं । रशना विशेष्यंते । या गोपा गोपयिच्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाश्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षंति । अभितः पालयंति । ता अपश्यं । दृष्टवानस्मि । यद्वा इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबंधिनोऽभिरक्षंति ता अपश्यं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॒जानाम॒वो दि॒वा प॒तय॑तं प॒तंगं॑ ।

शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑र॒रेणु॑भि॒र्जेह॑मानं प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

आ॒त्मानं॑ । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जानां॑ । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒तंगं॑ ।

शि॒रः । अ॒पश्यं॑ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रेणु॑ऽभिः॑ । जेह॑मानं । प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसाराद-

तिदूरे स्थितमजानां । जानामि । अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवः । अवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमादित्यमवः । आवः । व्याप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैरेणुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादणुपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वं । तथाविधैस्तैर्जेहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवत् शिरोऽपश्यं । भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानं । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यथात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्रुसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७ ॥

अत्र । ते । रूपं । उत्तमं । अपश्यं । जिगीषमाणं । इषः । आ । पदे । गोः ।

यदा ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनट् । आत् । इत् । यसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्यागदेशेऽपश्यं । पश्यामि । कीदृशं । गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेश आजिधावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिथमाणमन्नमन्नानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं । गंतुमिच्छंतं । हे अश्व ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदित् अनंतरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलंबमकृत्वा यसिष्ठो महातृणयेव यसितृतमो भक्षयितृतमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्च वत्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अनु॑ त्वा॒ रथो॑ अनु॒ मर्यो॑ अ॒र्वन्नु॑ गा॒वोऽनु॑ भ॒गः क॒नीना॑ ।

अनु॑ व्रा॒तास॒स्तव॑ स॒ख्यमी॑यु॒रनु॑ दे॒वा म॑मिरे वी॒र्यं॑ ते ॥ ८ ॥

अनु॑ । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अ॒र्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । क॒नीना॑ ।

अनु॑ । व्रा॒तासः । तव॑ । स॒ख्यं । ई॒युः । अनु॑ । दे॒वाः । म॒मिरे॑ । वी॒र्यं॑ । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशी-
लाश्च त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा
मर्यो मर्त्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति ।
तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं त्वङ्गमनु । तथा व्रातासो
व्राताः संघात्मका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव
सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वाम-
नुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं
तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हिरण्यशृंगोऽयो॑ अस्य॒ पादा॒ मनोज॑वा अ॒र्वर॒ इन्द्र॑ आसीत् ।

दे॒वा इ॒दस्य॑ ह॒विर॒द्यमा॑न्यो अ॒र्वतं॑ प्रथ॒मो अ॒ध्यतिष्ठ॑त् ॥ ९ ॥

हिरण्य॑ऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अ॒र्वरः । इन्द्रः । आ॒सीत् ।

दे॒वाः । इत् । अ॒स्य । ह॒विःऽअ॒द्यं । आ॒यन् । यः । अ॒र्वतं॑ । प्रथ॒मः । अ॒धिऽअ॒तिष्ठ॑त् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा । उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृं-
गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अयोमयाः । अयःपिंडसदृशा
इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । ईदृशस्याश्वस्य
सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं
हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वापेक्ष्य देवा इत्
सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सन् अध्य-
तिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । सहविष्टेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं
प्रथमो अध्यतिष्ठदिति ह्युक्तं ॥

॥ अथ दशमी ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । श्रूणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मातासः । ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः संगता मध्यप्रदेशे येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरुतो नुन्न इत्यर्थः । तादृशः पृथुरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशः । पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः । श्रूणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय संयतन्ते । सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता ईर्मातास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । यत् यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिषुः । व्याप्नुवन्ति । तदा ॥ अयं मंचो यास्केनैवं व्याख्यातः । ईर्माताः समीरितांताः पृथ्वंता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवंति । सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः । श्रूरः श्वतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हंतर्ध्वेत्यध्वानं । श्रेणिश इति श्रेणः श्रयतेः समाश्रिता भवंति । यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः । नि० ४. १३. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्षवन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुवारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् । शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि । विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा । एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वाचाश्चस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यध्रिगुप्रैषे मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूचितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वादशी ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीर्घानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीर्घानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमवारणकुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् । उपप्रैति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीर्घानो ध्यायन् । कदा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वास्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अनु अनुसृत्य पश्चात् अनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव । तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं यद्वा अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यन्ति । गच्छन्ति ।

ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम कविर्मनी-
षीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्तोतृनाम रेभो जरितेति तच्च पाठात् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वान् । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वानरणकुशलोऽयमश्च उपप्रागात् । उपगच्छति । किं । यत् परममुत्कृष्टं
सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं ।
पितरं मातरं चाच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं । हे अश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः
स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेः । हिशब्दो
यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्य इत्यादिमंत्रांतरप्र-
सिद्धिद्योतनार्थः । अथानंतरं यजमान आशास्ते । कस्मै । दाशुषे । हविर्दत्तवते
स्वस्मै । कानि । वार्याणि । वरणीयानि धनानि । यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः ।
आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
अस्य द्विपंचाशत् अल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञान-
मोक्षाक्षरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यद्वायवेऽयं स शिंक्ते सप्तार्द्धगर्भा गौ-
रीरिति जगत्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं
सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमस्त्वयः केशिन
इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इंद्रं मित्रं सौर्यो द्वादशेति संवत्स-
रसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्सौरी पर्जन्याग्नि-
देवता वांत्या सरस्वते सूर्याय वेति ॥ अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीय-
स्त्वादित्दं सूक्तमल्पस्तवनं । न सूक्तांतरवद्बहुस्तवं । इदमेव वैलक्षण्यं तु शब्देन
द्योत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।
अचिकित्वाञ्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते ।

इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते ।
 अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म ।
 द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तथं यद्वायवे
 अधि अयं स शिंक्ते सप्ताङ्गर्भा गौरीर्मिमायेति षट् जगत्यः । समानमेतदित्य-
 नुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः । तल्लक्षणं छंदोयंथे सूचितं । प्रस्ता-
 रपंक्तिः पुरत इति । पुरतः पूर्वाङ्गे द्वादशाक्षरौ जागता पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ
 गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमणायामप्युक्तं । आद्यौ चेत्प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्मिमायेत्येतदंतानां विश्वे
 देवा देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वाङ्गस्य वाग्देवता । उत्तराङ्गस्यापः ।
 शकमयमित्यस्याः पूर्वाङ्गस्य शकधूमः । उक्षाणं पृश्निमित्युत्तराङ्गस्य सोमो देवता ।
 त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इंद्रं
 मित्रं वरुणं कृष्णं नियानमित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा
 कालो देवता । यस्ते स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता ।
 समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्रयो वा देवता । दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः
 सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह । स्तेयं कृत्वा
 द्विजो मोहाद्विरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बि-
 षादिति । ऋग्वि० १. २६. ॥ महाव्रते वैश्वदेवशस्ते वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकं
 तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमारण्यके सूचितं ।
 अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घ्यतमस एकचत्वारिंशतं । ऐ०
 आ० ५. १३. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्वः । अपश्यं । विश्वपतिं । सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबद्धो
 यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभज-
 नीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृद्ध्यादिप्र-

दानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्होतव्यस्याह्नाहर्ह-
स्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपे-
क्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदे-
शोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता
पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृक्ष्यर्थं
रश्मिभिराहतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन
स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृक्ष्यर्थं रसैर्भक्तव्यो
भवति । किंच घृतपृष्ठः । घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृती-
योऽस्ति । भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं
प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा
स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे
वा विश्वपतिं विश्वां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐति-
हासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य
सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन सा-
क्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य
वामस्य विश्वस्योद्गरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पा-
लनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी
तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते ।
स चाश्वो व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संरब्धानीति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं ।
किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीर-
मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ॥ पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तं ॥
यद्वा प्रदीपपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः ।
न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये वि-
श्वपतिं विश्वां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य
पतिः सर्वस्येशान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमा-
यया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः ।
स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीरा-

भिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्
सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्कारो-
मीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रायध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभा-
वाद्ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः
प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः । अस्य वामस्य
वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । तच्च व्याख्यानमचानुसंधेयं । नि०
४. २६. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सप्र युंजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्रनामा ।

चिनाभिं चक्रमजरं मनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ २ ॥

सप्र । युंजंति । रथं । एकं चक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्रनामा ।

चिनाभिं । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथंगोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेक-
चक्रमित्युच्यते । रथं रहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वो
युंजंति । अनुबध्मंति । वहंत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्र नेत्याह । एकोऽश्वः
सप्रनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्रथा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः
सप्ररूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वायुधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं
तदित्यत आह । चिनाभि । वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं ।
अजरं । अमरणधर्मकं । अनर्वं । अशिथिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिञ्चक्र
इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः ।
तिष्ठंति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं रथमादित्यमंडलं सप्र
युंजंति । सर्पणस्वभावाः सप्रसंख्या वा रश्मयः सप्रप्रकारकार्या असाधारणाः
परस्परविलक्षणाः षट्पतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट्
अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्रर्तवो युंजंति । एतस्य कार्यं निर्वहंतीत्यर्थः ।
स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्रनामा सप्र रसानां संनमयि-
तारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्रऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति । धारयति ।
भ्रमयतीत्यर्थः । किं । चिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय
ऋतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमा-

नाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं
संवत्सराख्यं चक्रमजरममरणं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादि-
निधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नाना-
कालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तच्चैवांतर्भा-
वात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणं । पुनः
कीदृशं तत् । यत्र यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्थुः ।
आश्रित्य तिष्ठन्ति । कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपर-
मेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक्रमणायामुक्तं ॥ अय-
मपि मंचो यास्केण सप्त युंजन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः ।
तदत्राप्यनुसंधेयं । नि० ४. २७. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मं रथ॑मधि॒ ये स॒प्त त॒स्थुः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑ह॒न्त्यश्वाः॑ ।

स॒प्त स्व॑सारो अ॒भि सं न॑वंते॒ यत्र॑ गवां॒ निहि॑ता स॒प्त नाम॑ ॥ ३ ॥

इ॒मं । रथं॑ । अ॒धि । ये । स॒प्त । त॒स्थुः । स॒प्तऽच॑क्रं । स॒प्त । व॑ह॒न्ति । अ॒श्वाः ।

स॒प्त । स्व॑सारः । अ॒भि । सं । न॑वंते॒ । यत्र॑ । गवां॑ । नि॒हि॒ता । स॒प्त । नाम॑ ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयोऽधि-
तस्थुः । अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्ता-
वयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाच्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि
रश्मयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा
व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः ।
स्वरादित्यः । तेन सारिताः । परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याका रश्मय ऋत-
वश्चाभिसंनवंते । आभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः परस्परविलक्षण-
कार्याः षडृतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं । यद्वोक्तरूपा मासद्वयात्मकाः
षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र
यस्मिन्नथ उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नम-
नानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः ।
यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु
निहिता । स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभिसंनवंते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वंतं यदनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा कं स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमं । जायमानं । अस्थन्ऽवंतं । यत् । अनस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । कं । स्वित् । कः । विद्वांसं । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपंचस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह ॥ को ददर्श । को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्थन्वंतमस्थिमंतं सशरीरं । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया विभर्ति । गर्भवदंतर्धारयति । अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायासंबलितः सन् इदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिद्भावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं । असुः प्राणः । तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं । असृक् शोणितं । एतत्सप्रधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः क्व स्वित् । कुचास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषदिति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरूपगात् । उपगच्छति । तादृशो देहेंद्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुचास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श । कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वंतं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे क्वय ओतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।
वत्से । बष्कये । अधि । सप्र । तंतून् । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्तयोऽपक्रमतिरहं मनसा संस्कृतेनाविजानन् अतिगहनं तत्त्वं वि-
शेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एना एनानि
पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः ।
यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि
तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीत्युच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूते
बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कषतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा बष्कयो नामै-
कहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक् निर्देशाद्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं
वक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्र तंतून् तायमानान् सप्र सोमसंस्थान्क-
वयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगदूपतिर्यक्तंतून्वेतुं वितन्निरे । वितन्वंति ।
यद्वा सप्र तंतवः सप्र छंदांसि । तानि वितन्वंति । किमर्थं । ओतवै । सप्रसोम-
संस्थारूपतिर्यक्तंतुसंतानाय । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीन-
त्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन्
क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिंस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्मने ।
वेदनाय । परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह । विद्वान् न
पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तस्तंभ स्तंभितवान् नियमितवान् ।
अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । किं । इमा इमानि
षड्रजांसि लोकान्ब्रजनात्मकान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति निरुक्तं । यद्यपि लोकाः
सप्र तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु

षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा षड्जांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूपमाणे दृश्यमाने मंडल एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमीर्धारयन् चीरुत द्यूनिति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्धव्यमिति श्रुतेः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वत्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वत्रिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारे ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेर्गेतुरादित्यस्य पदं सर्वैर्गेतव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुहते । क्षरन्ति । वत्रिं । रूपनामैतत् । रूपं वसाना आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यये मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भैरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

मा॒ता । पि॒तरं । ऋ॒ते । आ । व॒भा॒ज । धी॒ती । अ॒ग्रे । मन॑सा । सं । हि । ज॒ग्मे ।
सा । बी॒भत्सुः । गर्भे॑ऽरसा । निऽवि॒द्वा । नम॑स्व॒न्तः । इत् । उप॑ऽवा॒कं । ई॒युः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थ-
मादित्यमित्यर्थः । तमावभाज । आभजते । किमर्थं । ऋते । उदके यज्ञे वा
निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । धीती । धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकी-
येनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभि-
प्रायवता चेतसा संजग्मे हि । संश्लिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः ।
अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनि-
मित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनस-
मर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यंतं क्लिप्त्वा निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां
विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं
स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति । सा चांतर्वती
सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि । अनंतरं नमस्वन्त इत् भावित्रीहिप्रियंग्वा-
द्यन्नवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचन-
मीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविल्क्षणांनवंत उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । कृष्टौ
सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः॥

॥ अथ नवमी ॥

यु॒क्ता मा॒तासी॑द्भुरि दक्षि॑णाया अति॑ष्ठ॒र्भो वृ॒जनी॑ष्वन्तः ।

अमी॑मे॒वत्सो अनु॑ गामप॑श्यद्वि॒श्वरूपं॑ त्रि॒षु यो॒जने॑षु ॥ ९ ॥

यु॒क्ता । मा॒ता । आ॒सीत् । धुरि॑ । दक्षि॑णायाः । अति॑ष्ठत् । गर्भे॑ । वृ॒जनी॑षु । अ॒न्तरि॑ति ।

अमी॑मेत् । व॒त्सः । अनु॑ । गां । अ॒प॒श्यत् । वि॒श्वऽरूपं॑ । त्रि॒षु । यो॒जने॑षु ॥ ९ ॥

माता । निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः । दक्षिणाया अभिमतपूरणस-
मर्थाया पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति
तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषूदकवत्सु मेघपंक्तिष्वन्तर्म-
ध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघ-
रश्मिवायुसंयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूपं
विश्वरूपवती गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा त्रिषु

योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनु-
क्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

॥ अथ दशमी ॥

ति॒स्रो मा॒तृस्त्रीन्पि॒तृन्विभ्र॒देकं ऊ॒र्ध्वस्त॒स्थौ नेमव॑ ग॒लाप॑यन्ति ।

म॒ंचय॑न्ते दि॒वो अ॒मुष्य॑ पृ॒ष्ठे वि॒श्ववि॒दं वाच॑मवि॒श्वमि॒न्वां ॥ १० ॥

ति॒स्रः । मा॒तृः । चीन् । पि॒तृन् । विभ्र॑त् । एकः । ऊ॒र्ध्वः । त॒स्थौ । ना । ई॒ । अ॒व । ग॒ल॒प॒य॒न्ति ।

म॒ंचय॑न्ते । दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । पृ॒ष्ठे । वि॒श्वऽवि॒दं । वाचं॑ । अवि॒श्वऽमि॒न्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो
वा तिस्रो मातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादायित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा
चीन्पितृन् जगतां पालयितृन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान्विभ्रत्
सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य
उन्नतः । ईमेनं नावगलपयन्ति । ग्लानिं नैव कुर्वन्ति । न हि काल आदित्यो
वात्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यन्तरिक्षे मंचयन्ते । गुप्त्रं परस्परं भाषन्ते
देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्वैर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वामसर्वव्या-
पिनी वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबन्धिनी मंचयन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षण्चदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

द्वाद॑शारं न॒हि तज्जरा॑य॒ वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्यामृ॑तस्य ।

आ पु॒त्रा अ॒ग्ने मि॒थुना॑सो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि॑ विं॒शति॑श्च त॒स्थुः ॥ ११ ॥

द्वाद॑शऽअ॒रं । न॒हि । तत् । जरा॑य । वर्व॑र्ति । च॒क्रं । परि॑ । द्यां । अ॒मृ॒तस्य॑ ।

आ । पु॒त्राः । अ॒ग्ने । मि॒थुना॑सः । अ॒त्र । स॒प्त । श॒तानि॑ । विं॒शतिः॑ । च॒ । त॒स्थुः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मंड-
लाख्यं रथचक्रं वा वर्वर्ति । पुनःपुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलो-
कस्यान्तरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं । द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्म-
कैर्वारै रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय । नैव खलु जरायै भवति ।
हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमान-

त्वादसावथग्निरित्युच्यते । अत्रास्मिन्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परमिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखान्नातारो वाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येव तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोहः समान इत्यारण्यकं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठ् आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वेदमंतशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश मास एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणे संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्धेऽंतरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरस्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंतेऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तद्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे । षठ्ठरे । षडृतव एवारा नाभौ प्रत्यृताः संवत्सरा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्त्रीव्रमंदादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचंऽअरे । च॒क्रे । परिऽवर्त॑माने । तस्मिन् । आ । त॒स्युः । भुव॑नानि । विश्वा ।
तस्य । न । अक्षः । त॒थ्यते । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॒र्यते । सऽना॑भिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचतुरूपैरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरा-
दिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि वर्तन्त इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः
सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तथ्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव
सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न
भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता
भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सने॑मि च॒क्रम॒जरं॑ वि वा॒वृत॑ उ॒त्ताना॑यां द॒शं यु॒क्ता व॑हन्ति ।
सूर्य॑स्य चक्षू रज॑सैत्यावृतं तस्मिन्ना॒र्पिता॒ भुव॑नानि विश्वा ॥ १४ ॥
सऽने॑मि । च॒क्रं । अ॒जरं॑ । वि । व॒वृते॒ । उ॒त्ताना॑यां । द॒शं । यु॒क्ताः । व॑हन्ति ।
सूर्य॑स्य । चक्षुः । रज॑सा । ए॒ति । आऽवृ॑तं । तस्मिन् । आ॒र्पिता॒ । भुव॑नानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं स-
दातनमपि जरारहितं विववृते । पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायामूर्ध्वतना-
यामीषायामुपरिविस्तृतभूम्यां वा दशेंद्रादयः पंच लोकपाला निषादपंचमा-
श्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता
वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच
सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुर्ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं ॥ चक्षुर्ख्यो-
तेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तं । ४. ३. ॥ रजसा वृष्ट्युदकेनावृतं व्याप्नोति । गच्छति ॥
उदकं रज उच्यत इति यास्कः । नि० ४. १९. ॥ तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता । अर्पितानि । तदधीनत्वात्तेषां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

सा॒कं॒जानां॑ स॒प्रथ॑माहुरे॒कजं॑ ष॒ष्ठिद्य॒मा ऋ॒षयो॑ दे॒वजा॑ इति ।
तेषा॑मिष्टानि वि॒हितानि॑ धाम॒शः स्या॒च्चे रे॒जंते॑ वि॒कृतानि॑ रूप॒शः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां। सप्रथं। आहुः। एकऽजं। षट्। इत्। यमाः। ऋषयः। देवऽजाः। इति।
तेषां। इष्टानि। विऽहितानि। धामऽशः। स्थात्रे। रेजंते। विऽकृतानि। रूपऽशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्रानामृतूनां मध्ये सप्रथं सप्रम-
मृतुं ॥ यद् च छंदसि । पा० ५. २. ५०. । इति यद् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः काल-
तत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताद्याः षडृतवो
भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्रमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति
मंतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । तदेवोच्यते । षडिद्यमाः ।
इच्छद् एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजाः ।
देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्रमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः ।
निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः
अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामश-
स्तत्त्वस्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि
विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसंताय प्रा-
यच्छद्यवं यीष्मायेत्यादि । स्थात्रेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजंते । चलन्ति । जगद्वव-
हाराय पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां वि चेतद्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥
स्त्रियः । सतीः । तान् । उं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षणाऽवान् । न ।
वि । चेतत् । अंधः ।
कविः । यः । पुत्रः । सः । ई । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।
पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्त्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषि-
द्वदुदकरूपगर्भधारणात्स्त्रीत्वं । एषां रश्मीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तान्

उ तान्रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभूतवृष्ट्युदकसेकृन्पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंस्त्रिंशता । अमुमर्थमत्यन्तनिगूढमक्षणान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान्पश्यत् । जानाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न विचेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां चाता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमाचिकेत । सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पितादित्यः । स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्तिरियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः । उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारीत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । स्मृतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यत इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् । औपाधिकानि जानीयात् । स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते देवानपृच्छंत । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति । तद्वै स उदजयदिति मंत्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं । तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदई परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । विभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।
 सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्द्धं । परा । अगात् । क् । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।
 अंतरिति ॥ १७ ॥

अचाग्रौ हूयमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते । गौर्गोरूपा गमनशीलैषाहुतिसंधेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयमग्निमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य विभ्रती धारयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेश एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं विभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अग्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती साहुतिः कद्रीची क् गतेत्यनिश्चयगमनादित्यं प्राप्नवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्द्धमर्द्धमार्गमागत्य यद्वा अर्द्धमृद्धं परागात् । परागच्छति । आगत्य च क् स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽतः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्रक्वचिन्न सूते । अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुक्कलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण विभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रीच्यदृश्यगमना सती कं स्विदर्द्धमृद्धमर्द्धस्थानभाजं वा कंस्वित्पुरुषमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्तेताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क् स्वित्सूते । कस्मिन्निन्द्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र । शिष्टं समानं ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अवः परेण पितरं यो अस्थानुवेद पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचहेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेद । अनुक्रमेण जानाति । तथा परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यमेनानेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेद । अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते । यद्वा अभिभूतरजस्तमस्का-

बुद्बुदसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन वाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् क इहास्मिन् लोके प्रवोचत् । प्रब्रवीति । किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः कस्माददृष्टविशेषादधि आधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

यो अर्वाचः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये पराचः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः । इंद्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति । तां उ तानेव पराच आहुः । पराङ्मुखांचनानूङ्मानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनास्तां उ तानेवार्वाच आहुः । हे सोम त्वमिंद्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृष्ट्या धारक आदित्यः । यद्वा द्वादशादित्यानां मध्य इंद्रोऽप्येकः । विवस्वदिंद्रयुता इत्युक्तत्वादयमपींद्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि चक्रथुः । कृतवंतौ । तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । धुरा शकटादौ धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वै तत्पूर्वार्द्धे दृष्टान्तितं । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि पराचः पराचोऽथर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्ति । अन्नश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ

सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ
 समानं वृक्षं परिष्वजाते । एकमेव वृक्षं परिष्वजाते । आश्रयतः । तयोरन्य
 एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतरमन्ति अपरोऽनश्नन् अभिचाकशीति । अभिपश्यति ।
 तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम
 संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मन
 स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः ।
 एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा
 परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादयो जीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं
 भवति । ननु संबंधो द्विष्टः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्य-
 मिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ
 समानख्यानौ । नान्यख्यानौ । नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति
 व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यं । नात्र
 परस्परं दृष्टान्तो दाष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं पर-
 मात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूप-
 प्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः ।
 समानं वृक्षं परिष्वजाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायावित्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । वृश्चत इति वृक्षो
 देहः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैर्म-
 हाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं
 परिष्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं
 जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चार्थवर्णिका अनु-
 मंचमाज्ञायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं मंचमेवमामनंति । समाने वृक्षे पुरुषो नि-
 मग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
 वीतशोक इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो
 निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति ।
 संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं
 संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीत-
 शोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमा-
 नमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिम-

हिमानमिति । एति प्राप्नोति । न च तद्भावान्यत्र तन्महिमा प्राप्यते । अतस्त-
दूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धं । अनुभ-
वदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्म-
फलं स्वादुभूतमस्ति । भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः
परमात्मानश्चन् आप्नकामत्वेनाभुंजानः स्पृहाया अभावात् । आप्नकामस्य का
स्पृहेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया
शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्सा-
क्षित्वेनेक्षते । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य
मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदथा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं
भजनीयमंशमादायानिमेषमनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरेवं कर्तव्य-
मिति बुद्ध्याभिस्वरंति । अभिप्रापयंति । यश्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्येनः
स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रक्षितायमादित्यः परमेश्वरो धीरो धीमान्
प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्तव्यमपक्वप्रज्ञमत्रास्मिन्स्वकीयमंडल
आविवेश । प्रवेशयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैव-
तपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्व-
विषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विष-
यावच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं नि-
मेषरहितमनारतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरंति ।
अभिप्रयंति । आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्विनः स्वाम्यस्य देहस्य
विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य

स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं याग-
दानादिनापगतजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं मामाविवेश ।
उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वापरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानद-
शायां मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञा-
नादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं
पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परि-
पूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते ।
नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रत्यत्र
प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि कंठे चामीकरन्यायेनावर-
णाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना
आदित्यरश्मय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये तन्नोन्नशत् पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैव आदित्यमध्यात्म आत्मानं च प्रशंसति ।
यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददंतीति
मध्वद उदकस्यान्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशन्ते । प्रविशन्ति रात्रौ ।
सुवते च । पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि
विश्वे । विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय
उपरि उपासनानंतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा सर्वस्मादुपरि वर्तमान-
माहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद । नोपास्ते । स
तन्नोन्नशत् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमा-
हुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवद्गम-

नादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञान-
स्यात्त्रीणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ते । स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः
प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते । पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि
सुवते च । उद्यन्ति । स्वस्वविषयान् लभन्त इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं
पालकं संसारत उद्धारकं स्वाद्वास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादाने
पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति । तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादि-
फलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तर-
कालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न
वेद । न जानाति गुरुशास्त्रात् । स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं
यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञा-
नादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञा-
प्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । त्रैस्तुभात् । वा । त्रैस्तुभं । निऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं
स्थानं गायत्रं । अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितं । प्रथमसृष्टत्वात्
गायति चायते च व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्त्याग्निरपि
गायत्रः । गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा
त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वाद्दृष्टिपर्जन्यविद्युदूपचिस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्त-
मूर्द्धाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभचयोपेतं वायुं निरतक्षत । साधु संपादितवन्तो देवा
इति यदस्ति । वा अथवा जगति सर्वैर्गतव्य उन्नततमे वा तृतीयभूते द्युलोके
जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रया-
णामग्न्यादीनां पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः ।

अमरणरूपं पदमाप्नुवंतीत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं ॥ गायत्रे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनात्सवनाच्चैष्टुभं छंदो निरतक्षत । तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् तत्तादृशं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः । यजमाना विदुर्जानन्ति । तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवंति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्र छंदःशब्देनोच्यन्ते । गायत्रं प्रातःसवनं चैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगरूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शोसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । आ० ५. ९. । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्त्यं वाचीति चतुरक्षरमाह । ओमुक्त्यशा इति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनसवनाच्चैष्टुभमाहावप्रतिगरूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शोसावोमित्याहूयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ चैष्टुभे चैष्टुभाधानं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्त्यं वाचि इंद्रायेति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्चोमुक्त्यशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं चैष्टुभे चैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शोशोसावोमिति सप्ताक्षरेणाहूयते शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदस्सु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्र्यादिछंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमाम्नातं । १. ९. ॥ तत्तादृशं छंदसि छंदःस्थापनं य इत्तद्धिदुः । य एव जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः । प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम चैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । चैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रतिमिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ॥ अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंतीति निरुक्तं ॥ प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदयेषां छंदसां । यद्वेतेरेषां छंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे । छंदोभिर्मंत्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्रयंतरसंज्ञकं साम प्रतिमिमीते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिसृष्वेकं साम विहितं । अतोऽर्कैः सामेति वक्तव्यं । कथमुच्यतेऽर्केणेति । न । वस्तुत एकं सामैकस्यामृच्यारूढं । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोगायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । चैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रिष्टुबुपादानमितरच्छंदः प्रदर्शनार्थं । अथवा अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं । चैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन वृचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छंदः प्रतिमिमीते । अथवा वाकं सूक्तमेतावद्भिस्त्रिष्टुभिरुपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वाकवर्गमनुवाकं वा मिमीते । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवद्विराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेनानुष्टुबादिमंत्ररूपेणेति । ईयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः ईयतीभिश्चतुष्पदाभिरूपेतो वर्गः । ईयद्विपदरूपैर्वाकैः ईयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्ष एतावद्भिः सूक्तैरयमनुवाक इति । किंचाक्षरेणाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त छंदांसि मिमते । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परिमितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां छंदसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

॥ अथ पंचविंशी ॥

जगता॒ सिंधुं॑ दि॒व्यस्त॒भाय॑द्रथं॒तरे॒ सूर्ये॑ पर्य॒पश्यत् ।

गा॒य॒त्रस्य॑ स॒मिध॑स्ति॒स्र आ॒हुस्तो॑ म॒ह्ना प्र रि॑रि॒चे म॒हि॒त्वा ॥ २५ ॥

जगता॒ । सिंधुं॑ । दि॒वि । अ॒स्त॒भा॒य॒त् । रथं॑ऽतरे॒ । सूर्ये॑ । परि॑ । अ॒प॒श्य॒त् ।

गा॒य॒त्रस्य॑ । संऽइधः॑ । ति॒स्रः । आ॒हुः । ततः॑ । म॒ह्ना । प्र । रि॑रि॒चे । म॒हि॒ऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीछंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले सिंधुं स्यंदन-
शीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् । स्तंभितवान् । जागतो
वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि स्तंभितं सूर्यं पर्य-
पश्यत् । परिहृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । ऋ० ७. ३२. २२. । स्वर्हंश-
मिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्हंगिति हि श्रुतिः । अत एव
तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्हंशं प्रति वीक्षेतेति
सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य साम्नः समिधः समिधनास्तिस्त्रो
विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतोर्मह्ना
बलेन महित्वा महित्वेन प्ररिरिचे । प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक् पृथक्
निर्मितवान् । यद्वा गायत्रशब्दश्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टा-
क्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीचिष्टुञ्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री
छंदसां कनिष्ठा सती मह्ना बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे । सर्वाणि छंदांस्यतिक्त्रा-
मति । येनैव बलेन सोममाहूतवती तादृशेनैवं भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाह्वानकाल उपह्वय इत्यादिके द्वे ऋचौ । उपह्वये सुदुघां
धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षड्विंशी ॥

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तां॑ गो॒धुगु॑त दो॒हदे॒नां ।

श्रेष्ठं॑ स॒वं स॒वि॒ता सा॒विष॑न्नोऽभी॒द्वो घ॒र्मस्तदु॑ षु प्र वो॒चं ॥ २६ ॥

उप॑ । ह्वे॒ । सु॒ऽदुघां॑ । धे॒नुं । ए॒तां । सु॒ऽहस्तः॑ । गो॒ऽधुक् । उ॒त । दो॒हत् । ए॒नां ।

श्रेष्ठं॑ । स॒वं । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । नः॑ । अ॒भिऽइ॒द्वः । घ॒र्मः । तत् । ऊं॑ इति॑ । सु ।

प्र । वो॒चं ॥ २६ ॥

अहं होतोपह्वये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुं । आगच्छंती क्षीरेण प्रीणयित्री गां प्रवर्ग्यार्थी । पुनः कीदृशी । सुदुधां । सुष्ठु दोग्ध्री । उत अपि च एनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुक् गोदोग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपह्वय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नोऽस्मदीयं श्रेष्ठं प्रशस्यं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्धर्म इत्यतपत्तद्धर्मस्य धर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तत्तादृशोऽभीष्टोऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्रवोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपह्वय इति । यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्री मेघलक्षणां धेनुमुपह्वये । आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धादित्यो वा वायुर्दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्धर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो यीष्मोऽवर्षणजनितः सस्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु षु प्रवोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् । छांदसोऽडभावः ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

हिंकृ॒ण्वती॒ वसु॑पत्नी॒ वसू॑नां व॒त्समि॒च्छंती॒ मन॑सा॒भ्यागा॑त् ।

दु॒हाम॒श्विभ्यां॑ प॒यो अ॒घ्न्येयं॑ सा वर्ध॒तां म॒हते॒ सौभ॑गाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृ॒ण्वती॒ । वसु॑पत्नी॒ । वसू॑नां । व॒त्सं । इ॒च्छंती॒ । मन॑सा । अ॒भि । आ । अ॒गात् ।

दु॒हां । अ॒श्विऽभ्यां॑ । प॒यः । अ॒घ्न्या । इ॒यं । सा । वर्ध॒तां । म॒हते॒ । सौभ॑गाय ॥ २७ ॥

यथाहूता गौर्हिंकृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयित्रीत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताद्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वास्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥

अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिंकृषती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां
गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पो-
षणीयं मनसेच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्या-
हंतव्या । प्रस्तुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याघ्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय ।
यद्वा अश्विनौ वायादित्यौ । ताभ्यां सकाशाद्गुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मोचयि-
तारौ । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदि-
त्येषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं नमसेदुपसीदत । आ० ४. ७. इति ॥

॥ सैषाष्टविंशी ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषंतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । उं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषंतं निमीलिताक्षं वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति ॥ मीमयतिः
शब्दकर्मा ॥ यद्वा उक्तं वत्समनु आत्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं
मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥ हिङ्कृणोत् ।
हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रांतं फेनस्य स्रष्टारं
घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्समभि अभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना
मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः
पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं ।
एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षलोकाख्यं
पुत्रमनु अनुसृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां
भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्द-
मकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं
पुत्रमभिवावशानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते । प्यायते ।
आप्यायनं करोति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयं। सः। शिंक्ते। येन। गौः। अभिऽवृता। मिमाति। मायुं। ध्वसनौ। अधि। श्रिता।

सा। चित्तिऽभिः। नि। हि। चकार। मर्त्यं। विऽद्युत्। भवती। प्रति। वव्रिं। औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता । आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवती बहुक्षीरमया विद्योतमाना वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकार्थः ॥ अर्थातरं च । शकपूर्णिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे । बुबुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्त इत्येषा महेवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं दैवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुंल्लिङ्गद्वयेन मध्योत्तमलिङ्गद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंल्लिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । अधिश्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वं । तथा विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा सति वव्रिमौहतेत्यत्र वर्षेण पृथिवी प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं । तर्हि वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेरुभे अपि देवते यल्लिङ्गं सा देवतेति न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्मिकाया एकत्वश्रवणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्र-

यणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतै-
क्यमुक्तं भवति । अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्भस्तुतो देवतैक्यं अधि-
ष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया
वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति
वाङ्माम । माध्यमिका वाक् ययाभिवृता । अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः ।
सेयं शिंक्ते । अथवा अयं स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि
तु मेघः । तस्यां वाचि शिंजानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते मन्त्राः क्रोशन्ती-
तिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्भिव्याप्ता । शब्दने
प्रकार एवोच्यते । मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं ।
लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं
करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता ।
ध्वसनावधिश्रिता । ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता । सा ईदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् ।
स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार ।
नीचैः करोति । मनुष्यान्प्रणतान्करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति ।
अथवा चित्तिभिर्द्योतितलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति
वव्रिमौहत । वव्रिरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युप-
संहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल
आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्त्रेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते । तमू
अकृण्वन् त्रेधा भुवे कमिति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्त-
नितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता देहस्यानित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ चिंशी ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजङ्घुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरऽगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं कुर्वत् जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वध्यापाराय तूर्णगमनं सदे-

जच्छये । शेते वर्तते । पश्चात्प्राणायामानंतरमुक्तविलक्षणं सत् ध्रुवमविचलितं
सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये । अथैतेष्वा स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा ।
जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेन
शरीरेण सयोनिः । पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति
तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः ।
जीवापीतं वाव किलेदं म्रियत इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति ।
पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैश्चरति । वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपा-
मनिपद्यमानं स्रक्के द्रुप्तस्य । आ० ४. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अनिऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदा-
चिदप्यविषण्णं । तथा पथिभिर्विचित्रैर्मार्गैरंतरिक्षरूपैराचरंतं च परा चरंतं च ।
उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं । एवं महा-
नुभावमादित्यमपश्यं । याथात्मेन पश्येयं । किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांच-
तीर्विषूचीर्विष्वगंचती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्विषो वसान
आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आवरीवर्ति । उदया-
स्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष हीदं सर्वं
गोपायतीत्याद्यस्सद्भावात् । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स
हीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई॒ । च॒कार । न । सः । अ॒स्य । वे॒द । यः । ई॒ । द॒दर्श॑ । हि॒रूक् । इत् । नु । तस्मा॑त् ।
सः । मा॒तुः । यो॒ना । परि॑वीतः । अ॒न्तः । बहु॑ऽप्र॒जाः । निः॑ऽऋ॒तिं । आ । वि॒वेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थमीमेनं गर्भं चकार । करोति विक्षिपति वा । तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यश्च मातुरुदरस्थं ददर्शोदरवृद्धन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्दृष्टुः सकाशात्स हिरूक् नु ॥ हिरुगित्यन्तर्हितनाम । इच्छन् एवकारार्थः । नु निश्चये ॥ अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु ॥ यद्वा यः संसारावस्थायामीमेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं ददर्श गिरिन्दीसमुद्रबन्धादिकं ददर्श जीवसमये । तस्माद्दृष्टाद्विरुग्नु । पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावन्तः परिवीत उत्त्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजाः । बहुजन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतद्वृष्ट्युदकं करोति । सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म न जानाति तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु ईमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिरूक् अन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ईं हिरूक् अन्तर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्ममातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये बहुप्रजाः । बहुप्रजातान्नो बहुप्राण्युपकारी । अथवा जनिरचांतर्भावितव्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिमाविवेश । प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशी ॥

द्यौर्मे पि॒ता ज॑नि॒ता नाभि॑र॒त्र ब॑धु॒र्मे मा॒ता पृ॑थि॒वी म॒हीयं ।

उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒म्वो॒ऽर्यो॑नि॒रन्तर॑चा पि॒ता दु॑हि॒तुर्ग॑र्भ॒माधा॑त् ॥ ३३ ॥

द्यौः। मे। पिता। जनिता। नाभिः। अत्र। बंधुः। मे। माता। पृथिवी। मही। इयं।
उत्तानयोः। चम्बोः। योनिः। अंतः। अत्र। पिता। दुहितुः। गर्भे। आ। अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति मे मम द्यौर्द्युलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्व-
मात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र ।
नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नादेतः रेतसो
मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवा-
भिप्रायेण जनितेत्युच्यते । अत एव बंधुर्बधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्माचीत्यर्थः । किंच उत्तानयोरुद्भूतन-
योश्चम्बोः सर्वस्याचोर्भोगसाधनयोर्द्यौवापृथिव्योरंतर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमंतरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पिता द्युलोकः । अधिष्ठात्र-
धिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा ।
दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणमाधात् ।
सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं
पृच्छेयुः । तथा च सूचितं । एकैकशो यजमानं पृच्छंति पृच्छामि त्वा परमंतं
पृथिव्याः । आ० १०. ९. इति ॥

॥ सैषा चतुस्त्रिंशी ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतं । उक्तृष्टां
काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं
तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो बंधनं । यत्र सर्वं संनद्धं
भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य । असौ
वा आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति

पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचत्रिंशी ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनहनं । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपायाः परमं व्योम । उक्तृष्टं रक्षकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षट्त्रिंशी ॥

सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ॥

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अर्द्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्द्धगर्भाः संवत्सरस्यार्द्धे गर्भे गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा ब्रह्मांडस्यार्द्धे मध्येऽंतरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं । वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः । तादृशा रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते ।

किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं परिभवन्ति । परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्वाप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा सप्तार्द्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्द्धगर्भाः । अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादङ्गीशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादङ्गीगर्भाः पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्समानं ॥

॥ अथ सप्तचिंशी ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।
यदा मार्गन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥
न । वि । जा । ना । मि । यत् । ऽइव । इदं । अस्मि । नि । ण्यः । सं । नद्धः । मनसा । च । रा । मि ।
यदा । मा । आ । अर्गन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्रुवे ।
भागं । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि । विविच्य नाज्ञासिषं । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वं स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं ॥ यद्वा इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति । तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्वेतद्दार्ष्टान्तिकभूतं । आनुभाविकं सार्वार्थ्यं यदस्ति तन्न विजानामि । न प्राप्नोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वार्थ्यं जातं न त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निण्यः । अंतर्हित-

नामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणाभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनद्धोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वआत्म्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० ७. ३. इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । पराग्विश्वादि व्यवृणुस्वयंभूस्तस्मात्पराक् पश्यन्ति नांतरात्मन्निति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदित्युच्यते । ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितोऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदित् अनंतरमेवाव्यवधानेनास्यावाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदमश्रुवे । प्राप्नोमि । चित्तस्य वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतैवादुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विलंबाभावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति ॥

॥ अथाष्टचिंशी ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यं । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः । समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलक्षिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरं लक्ष्यते । तेन गृहीतः सन्नपाङेति । अशुक्लं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राङेति । स्वर्गादिलोकं

प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ते तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वन्ताविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्विकजातेः । तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । विषूचीना । इह लोके सर्वत्रगमनौ । वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वलोकांतरेषु गच्छन्तौ वर्तेते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं निचिक्षुः । नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति । अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्षुः । न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनचत्वारिंशी ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमंत्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदत्रोच्यते । ऋचो अक्षरे । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यक्षरेऽदृश्यादिगुणके क्षरणरहितेऽनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमेतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि यया तदक्षरमधिगम्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषय-

त्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पाद-
नद्वारा वेदसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षंतीत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि
व्योमसदृशे । अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तं । यद्वा विशेषेण
सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्ष-
कत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्पर-
मात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । निषीदन्ति । आश्रित्य तिष्ठन्ति । तस्मिन् ।
यद्वोक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः
यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदैस्तान्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु
न वेद न जानाति । स मर्त्य ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन किं करिष्यति ।
वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्व-
स्यापि वेदस्य वैफल्यादिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता
भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इत् य
एव तत्तत्त्वं विदुर्जानन्ति त इमे समासते । त एवेमे ज्ञातारः समासते । सम्यक्
तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा ये विदुरित् ये जा-
नन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छब्दोऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयना-
दिसहस्रसंवत्सरसत्रपर्यंतानि सहोपयन्ति । सहार्थे सम्शब्दः । सत्रादधिकानां
यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहु-
त्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीय आदित्य आदि-
त्यमंडलमृगादिमयं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं
तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे
ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन्
सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः । वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवलया ऋचा
किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन
रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवन्ति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपा-
दयन्ति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारेऽवि-
नाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वे-
दानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति । ता-
नेकधा समभरत् तदेतदोमितीति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं

किञ्चिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्रिकाला-
तीतं तदप्योङ्कार एव ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रति-
निधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते
ओमिति प्रतिपाद्यते । एतद्वै यजुस्त्रयी विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरमित्या-
दिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमंत्रात्मकत्वात्
मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्व-
देवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३.
१०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्य-
क्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उक्तृष्टे
निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्प-
रमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधिनिषेदुः ।
निषीदन्ति । आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति । उपाध्यंशपरित्यागे
तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन
जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये
तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अग्निहोत्रार्था धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसा-
दिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती
हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया । सूचितं च ।
सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. ७. । इति ॥

॥ सैषा चत्वारिंशी ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्भि तृणमग्नौ विश्वदानीं पिबं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सूयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवन्तः । स्याम ।

अद्भि । तृणं । अग्नौ । विश्वऽदानीं । पिबं । शुद्धं । उदकं । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

हे अग्नौ । गोनामैतत् । अहननीये हे गौस्त्वं सूयवसात् शोभनयवसस्य
तृणादिकस्याह्नी भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती
भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः

प्रसिद्धा । अथोऽन्तरमेव वयं यजमाना अपि भगवंतः प्रभूतेन धनेन तद्वतः
स्याम । अथैकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं
विश्वकालं सर्वदा तृणमद्भि । भक्षय । आचरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती शुद्धं निर्म-
लमुदकं पिब । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि
भवाथेदानीं वयं भगवंतः स्यामाद्भि तृणमद्ध्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती
। नि० ११. ४४. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकचत्वारिंशी ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीर्गणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छांदसः ॥ मिमाय ।
शब्दयति । किं कुर्वती । सलीलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती । सम्यक् संपा-
दयित्री । एकपदी । एकपादोपेतैकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वा-
युनैकपदी वा । द्विपदी । मेघांतरिक्षाख्यद्विधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः ।
तथा सा चतुष्पदी । पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अथाष्टपदी ।
अवांतरदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना । नवपदी । उपरिदिगपेक्षया सूर्येण
वा नवदिगधिष्ठाना । बभ्रुवुषी एवंभूता ॥ भवेच्छांदसः ऋसुः । ततो ङीप्
वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवच-
नोऽयं । अपरिमितव्याप्तिर्युक्ता । बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुचेति तदु-
च्यते । परमे व्योमन् । उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽंतरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गण-
शीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय । मिमति । प्रतिष्ठार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि
घटादिद्रव्याणि तक्षती । तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती । एकपदी । अव्याकृतत्वे-
नैकप्रतिष्ठानैकरूपा वात्मना । द्विपदी । सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती । चतुष्पदी ।
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी । आमन्त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी ।
नवपदी बभ्रुवुषी । साव्यैरुक्तैरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेषूरः कंठादिषु

नवसु पदेषु भवन्ती पश्चाद्बहुविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे
मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मन्त्र
आचार्येणैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन
चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भि-
श्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । नि० ११.४०. । इति ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशी ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्चमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्ट्युदकसमुदनाधिकरणभूता मेघा अधि
अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति । विविधं क्षरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो
वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु
ताच्छब्दं । तत्स्थाः पुरुषा जीवन्ति । ततः पश्चात्तदक्षरमुदकं क्षरति । सस्यादि-
कमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं विश्वं जगदुपजीवति ॥ अयमपि यास्केन
व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगा-
श्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११.
४१. । इति ॥

॥ अथ त्रिचत्वारिंशी ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शकमयं शकुन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात् नातिदूरं अपश्यं । दृष्टवा-
नस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता
व्याप्तिमतैनानेनावरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं ।

अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृथ्निं शुक्लवर्णं । प्राश्रुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्रुत इति वा पृथ्निर्वल्लीरूपः सोमः । तं वीरा विविधेरण-
कुशला ऋत्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च
क्रियासामान्यवचनोऽचौचित्यादभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साध-
नानि धर्मान्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्या-
सन् । संपादिताभ्यभवन् । यद्वा सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन्यज्ञार्थं
तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्ष्णैः ॥

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशी ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥ ४४ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते च ऋतुथा काले
काले विचक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह ।
एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानी-
यौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं
सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे । सर्वतः पश्यति ।
एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्द-
धृतिकंपलिंगैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति ॥ अयमपि मन्त्रो यास्केनैव
व्याख्यातः । त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे
वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो
गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. । इति ॥

वाग्देवते पशौ चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता
पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचचत्वारिंशी ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि॑ । वाक् । परि॑ऽमिता । पदा॑नि । तानि॑ । वि॒दुः । ब्राह्म॒णाः । ये । म॒नी॒षिणः॑ ।
गुहा॑ । त्रीणि॑ । निऽहि॑ता । न । इ॒ग॒य॒न्ति॑ । तुरी॒यं । वा॒चः । म॒नु॒ष्याः । व॒द॒न्ति ॥ ४५ ॥

वाक् वाचः कृत्स्नायाः पदानि चत्वारि वाक्परिमिता परिमितानि । लोके
या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तेत्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनी-
षिणो मनस इषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां मध्ये त्रीणि गुहा गुहायां
निहिता स्थापितानि नेंगयन्ति । न चेष्टन्ते । न प्रकाशन्त इत्यर्थः । वाचस्तुरीयं
पदं मनुष्या अज्ञास्तज्ज्ञाश्च वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि
चत्वारित्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य
संग्रहरूपा भूरादयस्त्रिस्रो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याह-
तीनामेव सारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा
वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम ।
प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्नि-
पातोऽपितुचेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्स्नाया
वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य
व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्था लौकिकीति । याज्ञिकैः समाम्नातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको
वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्धमि-
त्यादिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गा-
मानयेत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ ऋग्य-
जुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य
च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्व्वात्मनि चेत्यात्म-
वादिनः ॥ अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यन्ती मध्यमा
वैस्वरीति चत्वारितीति । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्यु-
च्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते
योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये
हृदयाख्य उदीयमानत्वान्मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादि-
व्यापारेण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैस्वरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि

परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि । हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैस्वरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । व्याकरणप्रसिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुजते । अयं मंचो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽचाप्यनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साग्नौ सा रथंतरे । यांतरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

॥ अथ षट्चत्वारिंशी ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्गो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिंद्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्तातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः । तथाग्निमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पश्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः संतं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेनेंद्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियंतारं मातरिश्वानमंतरिक्षे श्वसंतं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अत्र ये केचिदग्निः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाग्नेरेव

सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंच इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंचो निरुक्त एवं व्याख्यातः । इममेवाग्निं महातमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १६. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वंतो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

॥ सैषा सप्तचत्वारिंशी ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आवृचन्सदनाहृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं । निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अवृचन् । सदनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अङ्गिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितण्यर्थाद्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा कृष्णं नियानं । नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय ऋतस्य सदनात् उदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदित् अनंतरमेव यदावागगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लिद्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

॥ अथाष्टचत्वारिंशी ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिंशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । त्रीणि । नभ्यानि । कः । जं इति । तत् । चिकेत ।
तस्मिन् । साकं । त्रिऽशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश एतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः । प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश
मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा त्रीणि
त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षा-
हेमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यरिहाणि
त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्योपि । क उक्तोऽपि महान् तच्चक्रं
चिकेत । जानाति । तस्मिच्चक्रे साकं सह शंकव इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि
नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशता एतत्संख्याकाः
षष्टिर्न । नशब्दश्चार्थः । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिता । अर्पितानि । कीदृ-
शानि तानि । चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः चलनस्व-
भावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. २. ।
इति द्विर्वचनमागागमश्च ततोऽमुक् ॥ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्स-
रस्याहानीति ब्राह्मणं । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादि-
त्यादि निरुक्तं । नि० ४. २७. ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो
मयोभूगौरमीमेदनु वत्सं मिषतं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैव सारस्वते पशौ
हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो
मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

॥ सैषैकोनपंचाशी ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्तः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्तः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । कः । इति कः ॥ ४९ ॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिना-
माप्यायनकारी लौकिकवैदिकमुशब्दरूपः स्तनः शशयः शयानः । तव देहे
वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभूः । रसास्वादिनां मुखस्य भावयिता । येन स्तनेन

विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तृभ्यः ।
यश्च स्तनो रत्नधा बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता वसुवित् वसूनां वासयि-
तृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः स्तनः सुदचः शोभनदानः ।
सुदचः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्याति-
प्रशस्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहा-
स्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्माभिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति
परिदध्यात् । आ० २. १६. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचाशी ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥ ५० ॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनी-
यमयजंत । पूजितवंतः । अनुष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा
प्रहरति तेनैवाग्निनातिथ्यं कृत्यत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि धर्माण्यग्निसाध-
नानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृष्टतमान्यासन् ।
फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति
नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं ।
यत्र यस्मिन्नाके पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति । निवसंति । तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्य-
मित्यर्थः । यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं
यष्टव्यमग्निमयजंत । पूजितवंतः । अग्रेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यं ।
अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंतेति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन्
स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छंदोऽभिमानिनः ।
आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते । छंदांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्नि-
नाग्निमयजंत । ते स्वर्गलोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नांगरसश्च । तेऽग्रेऽग्निनाग्नि-
मयजंत । ते स्वर्गे लोकमायन्निति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति भवंति ।

स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अग्निनाग्निमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १२. ४१. ॥

॥ अथैकपंचाशी ॥

स॒मा॒नमे॒तदु॒द॒कमु॒च्चैत्य॒व॒ चा॒ह॒भिः ।

भूमिं॑ प॒र्जन्या॒ जि॒न्वंति॒ दि॒वं जि॒न्वंत्य॒ग्नयः॑ ॥ ५१ ॥

स॒मा॒नं । ए॒तत् । उ॒द॒कं । उ॒त् । च॒ । ए॒ति॒ । अ॒व॒ । च॒ । अ॒ह॒ऽभिः॑ ।

भूमिं॑ । प॒र्जन्याः॑ । जि॒न्वंति॑ । दि॒वं । जि॒न्वंति॑ । अ॒ग्नयः॑ ॥ ५१ ॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिदहोभिर्ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाञ्चैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । प॒र्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वंति । उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयंति । तथाग्नय आहवनीयाद्याः स्वे हुते दिवमादित्यादिद्युलोकस्थान्देवाञ्जिन्वंति । प्रीणयंति ॥

सरस्वदेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं स वावृधे नर्यो योषणासु । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वद्याग एषैव याज्या । सूचितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमा सवं सवितुर्यथेति ॥

॥ सैषा द्विपंचाशी ॥

दि॒व्यं सु॒पर्णं वा॒य॒सं बृ॒हंतं॒ म॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमो॒षधी॒नां ।

अ॒भी॒प॒तो वृ॒ष्टिभि॑स्त॒र्पय॑तं॒ सर॑स्व॒तम॒वसे॑ जो॒ह॒वीमि॑ ॥ ५२ ॥

दि॒व्यं । सु॒ऽपर्णं॑ । वा॒य॒सं । बृ॒हंतं॑ । अ॒पां । गर्भं॑ । दर्श॒तं । ओ॒षधी॒नां ।

अ॒भी॒प॒तः । वृ॒ष्टिऽभिः॑ । त॒र्पय॑तं । सर॑स्व॒तं । अ॒वसे॑ । जो॒ह॒वीमि॑ ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहंतं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामोषधीर्दशतं दर्शनाय दर्शयंतमित्यर्थः । यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंच अभीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयंतं । जगत्प्रीणयंतं । यद्वा अभीपतोऽभिगमनवतः सल्लि-

लाधारान् तटाकादीन् तर्पयंतं । अथवाभिगंताहं सरस्वंतमुदकवंतं । सर इत्युद-
कनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि । पुनःपुनराह्मामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
चैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्य-
मंत्यस्तृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुतांस्त्विन्द्रो देवतेति । अत्रेन्द्रा-
गस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्य-
रूपत्वात् एवर्षयः । यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायात् । अंत्यतृचस्यागस्त्यवा-
क्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा युज आद्या चैकादशी चंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः ।
अत्र या तेनोच्यते सा देवतेति सामान्यापवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्रुणक इंद्रो
देवता ॥ संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्पूर्वमेतत्सूक्तं । यदि
पर्यायान्मरुत्वतीय इति खंडयोः सूचितं । कया शुभेति च मरुत्वतीये पुर-
स्तात्सूक्तस्य शंसेत् । आ० ६. ६. ७. ३. इति ॥ अभिप्लविके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय
एतदेव सूक्तं । पंचमस्य कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. ।
इति सूचितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके कया शुभा
सवयसः सनीला मरुतां इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. इत्युक्तत्वात् ॥ विष्णु-
वति मरुत्वतीय एतदेव निविद्धानीयं । त्वं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं
। आ० ८. ६. इति सूचितत्वात् ॥ अस्य विनियोगं शौनक आह । ज्ञातिपुत्र-
सुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् ।
कया शुभेति पैशून्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरथाह शौनकः
। ऋग्वि० १. २६. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कया शुभा सवयसः सनीलाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चंति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीलाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चंति । शुष्मं । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सनीलाः समानस्थाना एते मरुतः
 कया शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः ।
 यद्वा शुबित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन संमिमिक्षुः । लोकं सम्यक्
 सिंचन्ति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिक्षतिधातुः ॥ यद्वा मां युद्धादिषु प्रवर्त-
 मानं संमिमिक्षुः । तदर्थमेते मरुतः कयानिश्चेयया मती मत्या कुतो देशादे-
 तासः । आगताः । आगत्य चैते वृषणो वर्षितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां
 सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा वसवो वासयितारो वा ॥ तेनैव
 जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चन्ति । पूजयन्ति । जगति
 कुर्वन्ति । यद्वा मम बलं वर्धयन्तीत्यर्थः । मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः । अचेंद्र-
 मरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्मपरतयापि योजनीयं । अचापीन्द्रो ब्रूते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम् ॥ २ ॥

युवानो नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परि-
 वृढानि हवींषि जुजुषुः । सेवन्ते । कश्च महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एताना-
 ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । दुर्निर्यहत्वे दृष्टान्तमाह । अंतरिक्षे ध्रजतो
 गच्छतः श्येनान् शंसनीयगमनानेतन्नामकान्पक्षिण इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन
 महा महता मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम । रमेमहि ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिन् सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इन्द्र । माहिन् । सन् । एकः । यासि । सत्ऽपते । किं । ते । इत्या ।

सं । पृच्छसे । संऽअराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिऽवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इंद्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनो महनीयः पूजनीयः । अनुचरैरनु-
गंतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नपि एकोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणा-
द्यासि । यद्वा कुत्र यासि । ते तवेत्येत्थं किं । किं त्वमेवमेव । किं न कोऽप्यनुच-
रोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः संपृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि ।
हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निद्र ते तवास्मे अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्मभ्यं
शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचैः । ब्रूहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरीं वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति । प्रऽभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्येति । उक्था । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि
हवींषि वा मे मम स्वभूतानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम
शं सुखकार्याः । यद्वा मे मतयो बुद्धयस्तेष्वेव वर्तत इति शेषः । तथा सुता-
सोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः ।
किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां
भक्षकी वज्रः प्रभृतः सन्नियर्ति । गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं
हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आशासते । मामेव प्रार्थयन्ते । किं-
चोक्थोक्थानि शस्त्राणि मां प्रतिहर्येति । कामयन्ते । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच
नोऽस्मदीयाविमा हरी इमावश्चौ ता तानि गंतव्यानि हविरादीन्यच्छ अभिप्राप्तुं
मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि
तत्प्राप्तुं गंतव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मंतव्यमिति भावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वर्क्षत्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरेता उप युज्महे न्विंद्र स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽर्क्षत्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्र । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतस्तमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्व-
यमप्यंतमेभिरंतिकतमैरश्वैर्युजाना युक्ताः संतः । कीदृशैः । स्वश्वेभिः । स्वायत्त-
बलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि श्रुंभमाना दीपयंतः । हर्षं
प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेतान् गंतून् नु क्षिप्र-
मुपयुज्महे । तव साकं हविरादि स्वीकुर्मह इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि
स्वधामुदकं बलं वानुबभूथ हि । अस्मात्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु ।
हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व॑स्या वो॑ मरुतः स्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑ सम॒धत्ताहि॒हत्ये॑ ।

अ॒हं ह्यु॑य॒स्तवि॒षस्तुवि॒ष्मान्वि॒श्वस्य॑ श॒चो॒रन॑मं व॒धस्त्रैः॑ ॥ ६ ॥

क्व॑। स्या॒। वः॑। म॒रुतः॑। स्व॒धा। आ॒सीत्। यत्। मां। एकं॑। संऽअ॒धत्त। अ॒हिऽह॒त्ये॑।

अ॒हं। हि॒। उ॒यः॑। त॒वि॒षः॑। तुवि॒ष्मान्। वि॒श्वस्य॑। श॒चोः॑। अ॒न॒मं। व॒धऽस्त्रैः॑ ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः ।
अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ । यत् या स्वधैकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं
मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा समधत्त । सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः ।
असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीत्यत आह । अहं हि अहं खलूय उद्गूर्णबल-
स्तविषो बलवान् तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्मा-
द्विश्वस्य कृत्स्नस्य शचोः । मेघस्य शचुरेवायं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वे शचुसंघं वध-
स्त्रैर्वधरूपैः शोधनैर्वधकुशलैरित्यर्थः । यद्वा वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्र-
स्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भूरि॑ च॒कर्थ॑ यु॒ज्येभि॒रस्मे॒ समा॒नेभिर्वृष॑भ॒ पौ॒स्येभिः॑ ।

भू॒रीणि॑ हि कृ॒णवा॑मा श॒विष्ठे॑न्द्र॒ ऋ॒त्वा म॒रुतो॑ य॒द्वशाम॑ ॥ ७ ॥

भूरि॑। च॒कर्थ॑। यु॒ज्येभिः॑। अ॒स्मे इति॑। स॒मा॒नेभिः॑। वृ॒षभ॑। पौ॒स्येभिः॑।

भू॒रीणि॑। हि॒। कृ॒णवा॑म। श॒विष्ठ॑। इं॒द्र। ऋ॒त्वा। म॒रुतः॑। यत्। व॒शाम॑ ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इंद्रं पुनराहुः । हे इंद्र वृषभ वर्धितस्त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्मे अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः । हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृण्वाम । कृतवन्तः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यदृष्ट्यादिकं वशाम । कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इंद्रस्येदं वाक्यं । हे मरुतो यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म कामयामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्र आह । हे मरुतः अहमिंद्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः संपन्नः । कस्मै कमिति तदुच्यते । मनवे मनो-रर्थायैता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र वश्यादिषु गमनशीला अपो वृष्ट्युदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं

हे मघवन् ते त्वयानुत्तमप्रेरितं न किर्तुं । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावान् तत्सदृशो विदानो विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥ जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्ध अतिबल जायमानो जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृचवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे तानि न नशते । न व्याप्नोति । नशतिर्थाग्निकर्मा । नान्यस्त्वच्चेष्टिता-नुकार्येवेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एकस्य चिन्मे वि॒भ्व॑स्त्वो॒जो॒ या नु॒ दधृ॑ष्वान्कृ॒ण्वै॒ मनी॒षा ।

अ॒हं ह्यू॑यो म॒रुतो॒ विदा॑नो॒ यानि॒ च्यव॑मिन्द्र॒ इदी॑श एषां ॥ १० ॥

एक॑स्य । चि॒त् । मे । वि॒ऽभु । अ॒स्तु । ओजः॑ । या । नु । द॒धृ॒ष्वान् । कृ॒ण्वै । म॒नी॒षा ।

अ॒हं । हि । उ॒यः । म॒रुतः॑ । वि॒दानः॑ । या॒नि । च्य॒व । इन्द्रः॑ । इत् । ई॒शे । ए॒षां ॥ १० ॥

इदानीमिन्द्र आह । मे ममैकस्य चित् एकस्यैव विभु सर्वत्र गमनशीलमोजो बलमस्तु । यद्वा बलमेकस्यैवास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस इषया दधृष्वान् धर्षितवानहं नु क्षिप्रं कृण्वै कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं हि अहं खलूय उद्गूर्णबलो विदानो वेदनावान् । यानि यानि वसूनि च्यवं । अवगच्छामि । एषामहमेवेन्द्र इत् ईश्वर एव सन् ईशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं । एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अम॑दन्मा म॒रुतः॒ स्तोमो॒ अत्र॒ यन्मे॑ नरः॒ श्रुत्यं॒ ब्रह्म॑ च॒क्र ।

इन्द्रा॑य॒ वृष्णे॒ सुम॑खाय॒ मह्यं॒ सख्ये॒ सखा॑यस्तन्वे॒ तनू॑भिः ॥ ११ ॥

अम॑दत् । मा । म॒रुतः॑ । स्तोमः॑ । अत्र॑ । यत् । मे । नरः॑ । श्रुत्यं॑ । ब्रह्म॑ । च॒क्र ।

इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । सु॒ऽम॒खाय॑ । मह्यं॑ । सख्ये॑ । सखा॑यः । तन्वे॑ । तनू॑भिः ॥ ११ ॥

इदमपीदृवाक्यं । हे मरुतः मा मामत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्र-ममदत् । मादयति मोदयते वा । हे नरः सखायो यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः

श्रोतयं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्र । कृतवन्तः । स्वप्रभूतं स्तोत्रं वा
अनुत्तमा त इत्यादिकं । इंद्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिचे सुमखाय
शोभनयागाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं
मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं
मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छदयाथा च नूनं ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । छदयाथ । च । नूनं ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेत् एवमेवैते यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्विषये संप्रीयमाना
मां ख्यापयंतो वानेद्योऽनंतिकस्थं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः । आ इति चार्थे ।
यद्वा नेद्य इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारय-
माणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक् प्रकाश्य नूनं निश्चयमच्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्छदयाथ । आच्छा-
दयथ च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्त्रं च दधाना मत्कृतैः
कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतो युष्मानव लोके को नु खलु मर्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः
सर्वस्य सखिवत् प्रियकारिणः संतः सखीन् हविःप्रदानेन सखिभूतान्यजमा-
नानच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं प्रयातन । गच्छत । हे चित्राः चायनीया यूयं
मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच
मे मदीयानामेषामृतानामवितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

आ यहुवस्याहुवसे न कारुस्साञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त । मरुतः । विप्रं । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतो दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हास्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीतनानाचक्रे । आभिमुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनं । इदं सूक्तं दुवस्यानां परिचरणार्हानां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः । अतो हे मरुतो यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठु वर्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदश्यां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भ्यो निवेद्याभिमतमाशास्ते ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एषः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मादेवं तस्मान्मादार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुं वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोतुरिषेच्छयायासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे । शरीराय । तत्पोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश
सूक्तानि । तत्र तन्वित्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । तन्वगस्त्यो
मारुतं हि द्वित्रिष्टुबंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्वर्षशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे
कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः
सूक्तसंख्याया इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्त-
स्यार्थः । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुद्देवताकं । अंत्ये द्वे
त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तन्वु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतो वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं
माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थं । रभसाय राभस्ययुक्ताय जन्मने

वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणः गमनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ताः हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्यैधेव ऐधान्येधःसंबन्धीनि तेजांसीव प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्स्तुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । युधेव । युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळंति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नक्षंति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धेति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥

नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळंति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नक्षंति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनं । न । मर्धेति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सूनुमौरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्बिभ्रतो धारयन्तो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उप उपेत्य क्रीळंति । विहरन्ति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते । जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षंति । व्याप्नुवन्ति । किंच । स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धेति । न संयामयन्ति । न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाश्रुषे ।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाश्रुषे ।

उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताः इव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयःभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाश्रुषे सोमाद्यहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरणधर्माणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । चशब्दात्प-

श्वादिपुष्टिं । अरासत । प्रायच्छन् ॥ रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सस्याद्युत्पत्त्यर्थमुक्षंति । सिंचन्ति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरयंत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।

भयंते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अयंत । प्र । वः । एवासः । स्वऽयतासः । अध्रजन् ।

भयंते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रऽयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषास्तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपै रजांसि लोकानाव्यत । सर्वत आवृण्वन्ति । ते वो युष्माकमेवासोऽश्वाः स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्राध्रजन् । प्रकर्षण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयंते । विभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्धो यामश्चित्रश्चायनीयः । आश्वर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः कारणमाह । ऋष्टिषु युद्धस्थासु हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ दृष्टान्तः । ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना विभ्यति तद्वद्युष्मदागमनाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यत्त्वेषयामा नदयंत पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथियंतीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयंत । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्या । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियंतीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतस्त्वेषयामाः प्रदीपगमना यत् यदा पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गह्वराणि पूरकान्मेघान्वा नदयंत । नादयन्ति । वा अथवा दिवो विद्योतनात्मकस्यांत-रिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नर्या नरेभ्यो हिता अचुच्यवुः । गच्छन्ति । तदा वो युष्मत्संबन्धिन्यज्मन् गमने निमित्तभूते सति विश्वो वनस्पतिर्वनस्य पालयिता

वृक्षसमूहो भयते । विभेति । तथौषधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्रजिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीयंतीव । रथमात्मन उच्छंती स्त्री रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं । नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्रा । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविः । दती । रिणाति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उद्गूर्णबला मरुतो यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती विक्षेपणशीलं दंती दिद्युत् हेती रदति । लिखति मेघसंस्त्यायं । पश्वः पशून्श्च रिणाति । रेषति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यंत इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा हतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र स्कंभदेष्णा अनवभ्राधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चैत्यर्कं मदिस्स्य पीतये विदुवीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभदेष्णाः । अनवभ्राधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चैति । अर्कं । मदिस्स्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कंभदेष्णाः प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभ्राधसोऽभ्रष्टहविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलातृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अनातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवरूपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनीयमिंद्रं स्वसखीभूतमर्चति । पूजयंति । स्तुत्यादिना संभावयंतीत्यर्थः । किमर्थं

मदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानं-
तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्येन्द्रस्य प्रथमानि प्रतमानि
मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुर्जानन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुग्रास्तवसो विरप्श्निनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तं । अभिऽहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवत ।

जनं । यं । उग्राः । तवसः । विऽरप्श्निनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतो यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः
पूर्भिः पालनैर्जेतव्यैः शत्रूणां नगरैर्वा तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह ।
यं जनमभिहुतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पापादावत । अरक्षत । किंच
हे उग्रा उद्गूर्णतेजसो हे तवसो बलवंतो वेगवंतो वा हे विरप्श्निनः ॥ महन्ना-
मैतत् ॥ महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते विरप्श्निनः । विविधा
रप्श्निनः स्तोतारो येषां ते यथोक्ता हे तादृशा यूयं यं च जनं पाथन । पाथ ।
रक्षथ । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रादीनां
पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिशंसनात् । यमेवं कुरुष्व तं रक्षतेति शेषः ।
पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्ता च रक्षथेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हे मरुतो वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि
कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि ।
तथा वोऽसेषु तदुपलक्षितभुजेष्वपि ॥ आकारोऽप्यर्थे ॥ मिथस्पृध्येव बला-

धिक्वात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि
वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि
प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा प्रगतः पंथा यैस्तेषु
पादायेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच वोऽक्षो युष्मत्सं-
बन्धी रथ्योऽक्षश्चक्रा तचोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे
विववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं
देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ दशमी ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अन्तु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि
कल्याणानि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं धिरे । दधिरे धारयन्ति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु
रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो राभ-
स्ययुक्तानि कांतिमन्ति वा । तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुकवर्णा
मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी ।
एवमेते मरुतः सर्वांगेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण विधिरे । विविधं धारयन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् । पक्षिणः पक्षानिव ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

महांतो महा विभ्वोऽविभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्वा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महांतः । महा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः । संऽमिश्वाः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽस्तुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतो महांतो महात्म्योपेताः । केन । महा । महत्त्वेन प्रभावातिशयेन ।
तथा विभ्वो विभवो व्याप्ताः । तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः । दूरेदृशो दूरे
दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टांतः । दिव्याः स्तुभिरिव ॥ स्तु इति
नक्षत्रनाम ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणामिति निरुक्तत्वात् ॥ दिवि भवा देवाः
स्तुभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच
मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वा आसभिरास्यैः स्वरितारः शब्दयितारः ।
प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे संमिश्राः सम्यक्
मिश्रयितारः । इंद्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः । तथा
परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति
तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तीति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतं ।

इंद्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १२ ॥

तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । वः । दात्रं । अदितेऽइव । व्रतं ।

इंद्रः । च । न । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥ १२ ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतो वो युष्मदीयं महित्वनं महत्त्वं तत्
तादृक् खलु । तदित्युक्तं किमित्याह । वो युष्माकं दात्रं दानं वृष्ट्यादिरूपं
दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टांतः । अदितेर्व्रतमिव ।
अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं
तद्वत् । अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमित्यादिमंत्रवर्णात् । किंच हे मरुतो यूयं यस्मै
सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिंद्रश्च इंद्रोऽपि
त्यजसा त्यागेन न विहुणाति । न विहरति । कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं
यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगंतव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागमिंद्रत्यागोऽपि नातिक्ता-
मतीत्यर्थः । यद्वा यस्मै तद्वनमराध्वं तमिंद्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति
किंवनुमोदयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

तद्वो॑ जा॒मि॒त्वं म॒रुतः॑ परे॑ यु॒गे पु॒रु यच्छं॑सम॒मृता॑सु॒ आव॑त ।

अ॒या धि॒या म॒न॒वे श्रु॒ष्टिमा॒व्या सा॒कं न॒रो दंस॑नै॒रा चि॒किचि॑रे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जा॒मि॒ऽत्वं । म॒रुतः॑ । परे॑ । यु॒गे । पु॒रु । यत् । शं॑सं । अ॒मृता॑सुः । आव॑त ।

अ॒या । धि॒या । म॒न॒वे । श्रु॒ष्टिं । आ॒व्यं । सा॒कं । न॒रः । दंस॑नैः । आ । चि॒किचि॑रे ॥ १३ ॥

हे मरुतो वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयेप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते । परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतो यूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति तथावत । रक्षथ । तस्माद्युष्मकृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्टे वास्मदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्त्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिरिथंभूता आचिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

येन॑ दी॒र्घं म॒रुतः॑ शू॒शवा॑म यु॒ष्माके॑न॒ परी॑णसा तुरा॒सः ।

आ यत्त॑तन॒न्वृज॑ने॒ जना॑स ए॒भिर्य॑ज्ञेभि॒स्तद्भी॑ष्टि॒मश्या॑ ॥ १४ ॥

येन॑ । दी॒र्घं । म॒रुतः॑ । शू॒शवा॑म । यु॒ष्माके॑न । परी॑णसा । तुरा॒सः ।

आ । यत् । त॑तन॒न् । वृ॒ज॑ने । जना॑सः । ए॒भिः । य॒ज्ञेभिः॑ । तत् । अ॒भि । इ॒ष्टिं । अ॒श्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतो युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना येन परीणसा ॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते ॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सचादिरूपं कर्म शूशवाम । प्रवर्धयामः । किंच यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संग्राम आततनन् । सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभि आभिमुख्येनाश्यां । व्याप्नुयां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ए॒ष वः स्तोमो॑ मरु॒त इ॒यं गी॒र्मादा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः ।

ए॒षा या॑सी॒ष्ट त॒न्वे व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदानुं॑ ॥ १५ ॥

ए॒षः । वः । स्तोमः॑ । मरु॒तः । इ॒यं । गीः । मा॒दा॒र्यस्य॑ । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॑सी॒ष्ट । त॒न्वे । व॒यां । वि॒द्यामे॒षं । वृ॒जनं॑ । जी॒र॒ऽदानुं॑ ॥ १५ ॥

अयं मंचस्तृतीयाध्यायांते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्थं स्वाभीष्टमाशास्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मांदार्यस्य ॥ मंदतेरीयतेश्च मांदार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य माननार्हस्य कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वैतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषेच्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धौ । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आयासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं चेषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्यं त्रैष्टुभं । अद्विंद्री शिष्टा मरुदेवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् । सहस्रमेकादशाद्विंद्रीत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

स॒हस्रं॑ त इ॒न्द्रो॒तयो॑ नः स॒हस्र॑मि॒षो ह॒रिवो॑ गूर्त॑त॒माः ।

स॒हस्रं॑ रा॒यो मा॒दय॑थ्यै स॒हस्रि॑ण॒ उप॑ नो य॑ंतु वा॒जाः ॥ १ ॥

स॒हस्रं॑ । ते । इ॒न्द्र । उ॒तयः॑ । नः । स॒हस्रं॑ । इ॒षः । ह॒रि॒ऽवः । गूर्त॑ऽत॒माः ।

स॒हस्रं॑ । रा॒यः । मा॒दय॑थ्यै । स॒हस्रि॑णः । उप॑ । नः । य॑ंतु । वा॒जाः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यमुपयन्त्विति सर्वत्र योज्यं । तथा हे हरिवः । हरी इंद्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वन्निंद्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष इषणीया अन्नानि सहस्रं बहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयथ्यै अस्मान् मादयितुं

यानि संति तान्यस्मानुपयंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादूपाः
पशवोऽपि नोऽस्मानुपयंतु । समीपं प्राप्नुवंतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्विः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ। नः। अवः। भिः। मरुतः। यांतु। अच्छ। ज्येष्ठेभिः। वा। बृहत्। दिवैः। सुऽमायाः।

अध। यत्। एषां। निऽयुतः। परमाः। समुद्रस्य। चित्। धनयंत। पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणैः सहिता नोऽस्मानच्छ आभिमुख्येनायांतु । आ-
गच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्वि-
वैर्वा । ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आयांतु । वाशब्दः समुच्चये ।
आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह । अध अथैषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत
एतन्नामकाः परमा उत्कृष्टा अश्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्र-
स्यापि पारे परस्मिन्तीरे धनयंत । धनधारणं वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रक्षणेर्ध-
नैश्चायांतित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गूहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विद्व्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष। येषु। सुऽधिता। घृताची। हिरण्यऽनिर्निक्। उपरा। न। ऋष्टिः।

गूहा। चरंती। मनुषः। न। योषा। सभाऽवती। विद्व्याऽइव। सं। वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदक-
मंचन्ती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंप्रकारा
ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा । उपरा न मेघमालेव येषु मरुत्सु संमिम्यक्ष ।
म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिविद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः ।
मेघपंक्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विशेष्येते । गूहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरन्ती ।
तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा । मनुषस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा
सुवेष्टान्तःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती ।

सभा जनसंघः । तद्वती वर्षकाल आविर्भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विदथ्या वागिव । विदथो यज्ञः । तदर्हतीति विदथ्या प्रेषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा विदथ्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा भवति तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

परां शुभ्रा अयासो यथा साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां । शुभ्राः । अयासः । यथा । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यथा मिश्रणशीलया विद्युता परामिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिंचत्युदकसंस्त्यायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचन्ति तद्वत् । एवं कुर्वन्तो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ नापनुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्ववाद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीषन्तात्सप्तम्या ईकारो लुग्वा । ईदूतौ च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचन्ति । किंतु देवा मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवन्ते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जोषद्यदीमसूर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्रेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असूर्या । सचध्यै । विषितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात्र । त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥
 जुषेर्लेट्छडागमः ॥ किमर्थं । सचर्थै । संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः
 क्षेप्नारो मरुतः । तेषां स्वभूता । विषितस्तुका । विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा
 वा संभोगवशेन । तथा नृमणाः । नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा
 वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता । त्वेषप्रतीका । दीप्नोपक्रमा दीप्नावयवा । ईदृशी देवी
 विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमागात् । आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गंतुं
 रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव
 सूर्यपत्नीव । यद्वा सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव । सा यथारोहति तद्वत् ।
 आगमने दृष्टांतः । नभस इत्या न । अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः ।
 नभ इति षट् साधारणानीत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा
 यथा शीघ्रा तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदथेषु पज्जां ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायत्रायं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निऽमिष्ठां । विदथेषु । पज्जां ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गाथं । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयंतो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयंती नित्यतरुणी
 वा विद्युदूपां रोदस्यां स्त्रियमास्थापयंत । आस्थापयंति । देवतात्वेन रथे धारयंति ।
 कीदृशी तां । निमिष्ठां । नियमेन मिश्रयंती । पज्जां । पज्जो बलं । तद्वंती ।
 शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृष्ट्युदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं ।
 किंनिमित्तं । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यत् यदा हे मरुतो वो
 युष्मान् अर्कः । मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमंत्रोपेतः स्तोता वा हविष्मान्
 प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परि-
 चरन् गाथं गातव्यं स्तोत्रं गायत् । गायति । तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र तं विवक्त्रि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदी वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्त्रि । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ईं । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्योऽवा-
 ध्योऽमोघोऽस्ति तं प्रविवक्त्रि । प्रवच्मि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त
 इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणा वृष्ट्यादिवर्षणमन-
 स्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् ।
 चिदिति पूजायां । अत्यन्तमविनश्वरा । ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता
 जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते । धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन
 उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पांति मित्रावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवंते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयते । ईं । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवंते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईं । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबन्धिनो देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो ।
 अर्यमा उ इति निपातसमुदायात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थे । अर्यमापि ।
 एते त्रयोऽपीममुं लोकं यज्ञं वावद्याद्गर्ह्यादयथानुष्ठानात् । जगत्पक्षे व्यवहा-
 रप्रतिबन्धरूपात् पांति । रक्षन्ति । तथैतेषामप्रशस्तान् स्त्रीणानपि पदार्थान्
 चयते । चायन्ति नाशयन्ति । उत अपि चैतैः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्मावीणि
 अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवंते । च्यावयन्ति वैते । अहोरात्रे
 वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा अच्युतानि
 ध्रुवाणि धनानि च्यवंते । कदेति उच्यते । हे मरुतो युष्मदीय ईमयं कालो

दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो वा यदा ववृधे । वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षंतीत्यर्थः । यद्वा दातिवारो दत्तवरणीयहविलक्षण-
धनो यजमानो हे मरुत ईमेनान् युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अंतमापुः ।

ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि षुः ॥ ९ ॥

नहि नु । वः । मरुतः । अंति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शवसः । अंतं । आपुः ।

ते । धृष्णुना । शवसा । शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्युः ॥ ९ ॥

हे मरुतो वः शवसो युष्माकं संबंधिनो बलस्यांतमवसानमंत्यंतिक आ-
रात्ताच्चिद्वरादपि । यद्वा चिदिति कुत्सायां । अत्यंतदूरात् अस्मे अस्मासु मध्य
एकेऽपि नु क्षिप्रं न ह्यापुः । नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण
शवसा बलेन शूशुवांसो वर्धमाना अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन
द्विषो द्वेष्टन्परिषुः । परिभवंति । वशीकुर्वन्ति । तच्च दृष्टांतः । अर्णो न । उदक-
मिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छ-
वसोऽंतं नापुः ॥

वयमद्येत्यां दशमीमस्तमित आदित्ये जपेत् । तथा च सूचं ॥ वयमद्येन्द्रस्य
प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहीत्यस्तं यात्यादित्य इति । पाठस्तु ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् ॥ १० ॥

वयं । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयं । श्वः । वोचेमहि । सऽमर्ये ।

वयं । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नरां । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वा प्रिय-
तमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच वयं श्वः
परस्मिन्नपि दिने समर्ये । सह मर्या मर्या ऋत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः ।
तस्मिन् । संग्रामे वेन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि

काले महि महद्वलं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि । तथा द्यून् दिवसाननु प्रतिदिवस-
मित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्माद्भुक्षाः ।
महन्नामैतत् ऋभुक्षा उक्षा इति तन्नामसु पाठात् । महानिंद्रो नरां मनुष्याणां
मध्ये नोऽस्माननु स्यात् । अनु भवतु । अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थे सूक्तमागस्त्यं मारुतं । अंत्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुवंतमित्यनुक्रांतं । वि-
शेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं वो देवया उं दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंऽधियं । वः । देवऽयाः । उं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हे मरुतो वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि
यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्त्वरमाणा संभजमाना भवति ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति
यास्कः ॥ तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरु-
थेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया
देवान्प्रापयितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पा-
दनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखा-
नाववृत्यां आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्द्वावापृथिव्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय

प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय । कैः साधनैः ।
सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

व॒व्रा॒सो न॒ ये स्व॒जाः स्व॒त॒वस॒ इषं॒ स्व॒रभि॒जाय॑न्त॒ धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रि॒या॒सो अ॒पां नो॒र्मय॑ आ॒सा गा॒वो व॑द्या॒सो नो॒क्ष॒णः ॥ २ ॥

व॒व्रा॒सः । न । ये । स्व॒ऽजाः । स्व॒ऽत॒वसः । इषं॑ । स्वः । अ॒भि॒ऽजाय॑न्त । धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रि॒या॒सः । अ॒पां । न । उ॒र्मयः॑ । आ॒सा । गा॒वः । व॑द्या॒सः । न । उ॒क्ष॒णः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् ॥ यद्वा अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायन्त । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयन्ते । अपां नोर्मयः । उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्या गावो न गाव इवासा समीप एव उक्ष्णो वृष्ट्युदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सो॒मा॒सो न॒ ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो ह॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॑ नास॑न्ते ।

एषा॒म॒सेषु॑ रं॒भिणी॑व रा॒रभे॑ ह॒स्तेषु॑ खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॑ सं द॒धे ॥ ३ ॥

सो॒मा॒सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तांश॑वः । ह॒त्सु । पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आ॒सन्ते॑ ।

आ । ए॒षां । अ॒म॒सेषु॑ । रं॒भिणी॑ऽइव । रा॒रभे॑ । ह॒स्तेषु॑ । खा॒दिः । च । कृ॒तिः । च । सं । द॒धे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो नासन्ते । परिचरन्त इवासन्ते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः संतो हत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासन्ते ॥ यद्वा प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसन्ते । एषामंसेषु रंभिणीव

युवतमांसालंविनी योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवलंबने सा-
मर्थ्याच्छक्त्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तत्राणकश्च
कृतिः कर्तनी च खड्गलताष्टिश्च संदधे । संधीयते । सम्यक् धृता भवति । परस्प-
रसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत् त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुद्वहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत् । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । द्वहानि । चित् । मरुतः । भ्राजत्ऽदृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो
दिवो द्युलोकाद्वृथानायासेनावाययुः । अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्या मरुतो
यूयं त्मना आत्मना स्वयमेव कशया । वाङ्ममैतत् । वाचा स्तुतिरूपया चोदत ।
प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बहुयज्ञेषु
प्रादुर्भूता भ्राजदृष्टयो दीप्ता एवंभूताः संतो द्वहानि चिद्वृढान्यपि पर्वतान्य-
चुच्यवुः । च्यावयन्ति । चालयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्या ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्या ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमाना युष्माकमं-
तर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति । चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चाल-
नमिति उच्यते । त्मना आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्या हन्वेव ॥ द्विवचन-
स्याकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषा-
मन्नानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्नौ समृद्धयर्थं धन्वच्युतो न । धन्वन्-
शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते । उदकस्राविणो मेघा इव ।

ते यथाकांक्ष्यंते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बहुविधं फलमिच्छन् यज-
मानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अहन्योऽहि भव एतशो
न । अश्व इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यद्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यस्मिन्नुदकनिमित्तभूते सत्यायय । आगच्छत । अस्य रजसो
वृष्ट्युदकस्य लोकस्य वा महो महतः परं पारमंतं क्व स्वित् । कुचास्तीति
नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ् भाग आदिश्च क्व स्वित् । कुचास्ति । आद्यंतं न
कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव
संहितमेकभूतमुदकं च्यावयथ । स्वस्थानाच्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्ता-
मर्णवमुदकवंतं मेघं विपतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्येव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधिनी सातिर्न संभक्तिरिव । युष्मात्संभजनं यथा
प्रशस्तगुणं तद्वद्वो रातिर्वृष्ट्यादिविषयामवती । अमात्यवतीद्रादिसहायवती ।
यथा राजेवामवानित्यचामशब्दोऽमात्यवचनः तद्वत् । यद्वा वः सातिः संवि-
भक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां
कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधिपेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा । भद्रा भंदनीया

स्तुत्या । किंच पृणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न । दक्षिणेव । तद्वत्समृद्धकरी ।
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंच असुर्येव असुरस्य स्वभूता जंजती सर्वा-
नभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथाऽन्येभ्योऽपहृत्यान्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि
मेघस्थमुदकमपहत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । इदृशी रातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रतिं षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यदभियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदीं घृतं मरुतः प्रुणुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रतिं । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविऽभ्यः । यत् । अभियां । वाचं । उत्ऽईरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुणुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिंधवः स्यन्दनशीला आपः प्रतिषोभन्ति । प्रति-
चलन्ति । कदा । यत् यदाभियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति ।
उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे ॥
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ तत्रावस्मयन्त । स्मयन्ते ।
अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां
घृतं क्षरदुदकं मरुतः प्रुणुवन्ति । प्रुणन्ति । सिंचन्ति ॥ प्रुषेः क्रैय्यादिकस्य व्यत्ययेन
श्रुः ॥ यदैवं तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वां । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा । पृश्निये वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नेः पुत्रा
उपमास इत्यादिश्रुतेः । तामेवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तम-
यासां गंतृणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपंचाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवती ।
किमर्थं । महते रणाय । संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः
समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदित्

अनंतरमेवेषिरां सर्वैरिष्ट्यां स्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् ।
परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

॥ अथ दशमी ॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो म॒रुत इ॒यं गी॒र्मादा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः ।

ए॒षा या॑सी॒ष्ट त॒न्वे व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नं ॥ १० ॥

ए॒षः । वः॑ । स्तो॒मः । म॒रुतः॑ । इ॒यं । गीः॑ । मा॒दा॒र्यस्य॑ । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॑सी॒ष्ट । त॒न्वे । व॒यां । वि॒द्यामे॒षं । वृ॒जं । जी॒रदा॑नं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

महश्चिह्नमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं चैष्टुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट्
अथ चतुष्पदा विराट् दशकैरित्युक्तत्वात् विराजो दिश इति पिंगलनागेन सूचि-
तत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूळ्हे दशराचे द्वितीये
छंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा
महां महश्चिह्नमिन्द्र । आ० ८. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

म॒हश्चि॒ह्नमि॒न्द्र य॒त ए॒तान्म॒हश्चि॒दसि॒ त्यज॑सो व॒रुता॑ ।

स नो॑ वे॒धो म॒रुतां॑ चि॒कित्वा॑न्सु॒म्ना व॑नु॒ष्व तव॑ हि प्रे॒ष्टा ॥ १ ॥

म॒हः । चि॒त् । त्वं । इ॒न्द्र । य॒तः । ए॒तान् । म॒हः । चि॒त् । अ॒सि । त्यज॑सः । व॒रुता॑ ।

सः । नः॑ । वे॒धः । म॒रुतां॑ । चि॒कित्वा॑न् । सु॒म्ना । व॑नु॒ष्व । तव॑ । हि । प्रे॒ष्टा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणादेतान्मरुतो महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्
निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात्महश्चिदसि । चिदिति
पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्यागात् । यद्वैतत्क्रोधनाम । क्रोधाद्वा वरुता
वरिता रक्षितासि । भवसि । यद्वा मरुतोऽपि त्यागाद्बृष्ट्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान्
अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायत्तानि वृष्ट्या-

दिरूपाणि वनुष्व । देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु प्रियतमानि ।
हिशब्दोऽयमिन्द्रो मरुत्सखेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयुजन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळहस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळहस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते ॥ हे इन्द्र ते मरुतोऽयुजन् । युज्यन्ते । त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः । विश्वकृष्टयः । राज्यत्वेन सर्वजनवन्तः । किञ्च मर्त्यचा मर्त्येषु मर्त्यार्थे निष्पिधो निःशेषेणोदकस्य सेतृन्मेघान्विदानासो जानानाः । किञ्च येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वमीळहस्य प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा सुखेन मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुजन्ति संवन्धः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्मे अस्मद्दृष्ट्यर्थमम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च सति मरुतोऽपि सनेमि । अह्नायेति षट् पुराणनामानीत्युक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं संगृहीतमभवमुदकं जुनन्ति । क्षिपन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सत्यामग्निश्चिद्धिष्म । हि स्मेति पूरणे । अग्निरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति

शुशुक्लान् दीपमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्श्वस्थोदकवान्पर्वतादिद्वीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्लान् दीपयन्नग्निश्चित् ॥ चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. । इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् ॥ काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव । तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तु । नः । इन्द्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु ॥ तुरवधारणे ॥ त्वमेव तं रयिं त्वहानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमणार्हया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोर्धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां स्तुतो येऽस्मदीयाः स्तोतारश्चकनंत । कामयन्तेऽस्तवन् । याः स्तुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ण्येताल्लुङि चङि रूपं । चङान्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तं ॥ त्वां होत्रादयो वाजैर्हविल्क्ष्णैरन्नैः पीपयंत । आप्याययन्ति । तच्च दृष्टान्तः । मध्वो मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः स्तनं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वच्चयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वे रायं इंद्रं तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्म पुरा गातुयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातुयंतिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुथतेस्तोषः । छांदसं शत्वं ॥ यद्वा ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः ॥ तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवर्हयतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तोशतमा हिंसितृतमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्यचिद्वतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातुयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्रति प्र याहीद्र मीळहुषो नृन्महः पार्थिवे सद्ने यतस्व ।

अध यदैषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळहुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सद्ने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळहुष उदकासेकृन् नृन् जगन्नेतृन् नराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्रयाहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सद्ने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा हविःप्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान्महतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सद्ने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अध अपि यद्यदैषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूला एताः पृषद्वर्णा गंतारो वाश्वा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्थुः । तिष्ठन्ति । मेघानाक्रमन्ते । यदैषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः

कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टांतः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पांस्यानि बलानि तीर्थे न । राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्वे आयतामुपब्धिः ।

ये मर्त्यं पृतनायंतमूमैर्ऋणवानं न पतयंत सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपब्धिः ।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयंतं । ऊमैः । ऋणऽवानं । न । पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबन्धिनां घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां वैतानामेत-
वर्णानामयासामयमानानां गमनशीलानां मरुतामायतामागंतृणां मरुतामु-
पब्धिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपब्धिर्वाक् । शृण्वे ।
श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यन्ते । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्मा-
णमूमैः स्वरक्षणैरुदकनिगमनसाधनैर्वा पृतनायंतं पृतनामात्मन इच्छंतं वैरिणं
मेघं वा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयंत । पातयन्ति । तेषामेव ध्वनिः
श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टांतः । सर्गैर्ऋणवानं न ॥ छंदसीवनिपाविति वनिप् ॥
ऋणवंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवं
महानुभावा मरुतस्तवानुगा इतींद्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजन्त्या रदा मरुद्भिः श्रुद्धो गोअयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वऽजन्त्या । रद । मरुत्ऽभिः । श्रुद्धः । गोऽअयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्त्या
विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वज-
नहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह श्रुद्धः शोकस्य रोधयित्रीः शोषका गोअया
गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघपङ्क्ती रद । विलिख । विदारय । हे देव

द्योतमानं त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा स्तवसे। स्तूयसे॥
उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

न नूनमस्तीति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ न नूनं
पञ्चागस्त्येनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवाद ऐन्द्रस्तत्राद्या तृतीया
चन्द्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूप-
त्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चन्द्रवाक्यं । अतस्तासां तस्य वाक्यन्यायेन स ऋषिः ।
शिष्टे अगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
अन्त्याविशेषात्त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र यास्कः । अगस्त्य इन्द्राय
हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदितां चकार स इन्द्र एव परिदेवयां चक्रे । नि० १. ६. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तवेद यदद्भुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति ।
नूनमत्र विचिकित्सार्थे । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्श-
नादत्राद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥ श्वस्तनमपि
नैव नास्ति । अद्य यथास्मदर्थनिरुपमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति
भावः । यदद्भुतमन्यस्मै निरूप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद ।
यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न
कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसं
जानातीति शेषः । उत अपि च आधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु
सकृत्स्मृतं नश्यतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुरा मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इंद्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं ॥ हे इंद्र नोऽस्माननपराधिनः किं जिघांससि । हंतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिंद्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादि-
तिगर्भ उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्ततश्च कि-
मित्यत आह । तेभिस्तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं
तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः । मा हिंसीः । यद्वा
लुप्तो दृष्टांतः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिंद्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोप-
कारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशस्त्वं सखा सन् अस्मद्वित्तकार्यपि सन् नोऽस्मान्किमति-
मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः किंतु
तथ्यमेवेति चेदुच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावस्तु विद्म ।
जानीमः । कथं जानीथेति उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप-
मस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव ॥ इदेवार्थे ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।

तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तत्रं । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं। अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः। हे ऋत्विजो यूयं। अगस्त्योऽङ्गीकृतवान्। तस्माद्वेदिमरंकृण्वंतु। संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरंतु। तथा पुरः पुरस्तादग्निमाहवनीयादिकं समिधतां। इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु। तच्चाग्नावमृतस्यामरणलक्षणस्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहै॥ अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं। तत्र वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत। आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमींशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्व। प्राशान ऋतुया हवींषि ॥ ५ ॥

त्वं। ईशिषे। वसुऽपते। वसूनां। त्वं। मित्राणां। मित्रऽपते। धेष्टः।

इन्द्र। त्वं। मरुत्ऽभिः। सं। वदस्व। अध। प्र। अशान। ऋतुऽया। हवींषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं। हे वसूनां वसुपते। अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र त्वमीशिषे। ईश्वरो भवसि। सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते। यद्वा हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना। द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा। तथा हे मित्राणां मित्रपते। अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र त्वं धेष्टः। सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि॥ हे इन्द्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः संवदस्व। तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व। अध अपि च त्वमृतुया ऋतावृतौ। उपलक्षणमेतत्कालस्य। तत्तद्यागकाले हवींष्याज्यचर्वादीनि प्राशान। प्रकर्षेण भुंक्ष्व॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे दशमी वर्गः ॥

प्रति व इति षट्चं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतं। आद्ये द्वे केवलमारुते। शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः॥ प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽन्त्या मरुत्वतीया इत्यनुक्रमणिका। विशेषविनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां।

रराणां मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति॑ । वः॑ । ए॒ना । नम॑सा । अ॒हं । ए॒मि । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । भि॒क्षे । सु॒ऽम॒तिं । तु॒राणां॑ ।
र॒रा॒णता॑ । म॒रुतः॑ । वे॒द्याभिः॑ । नि । हे॒ळः । ध॒त्त । वि । मु॒च॒ध्वं । अ॒श्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रत्येमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा । नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतो यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्थंभूताः संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं निधत्त । निकृष्टं धारयत । त्यजतेत्यर्थः । तथाश्वान् विमुचध्वं । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो म॒रुतो॑ नम॑स्वान् हृ॒दा त॒ष्टो म॒नसा॑ धा॒यि दे॒वाः ।

उ॒पे॒मा या॑त॒ म॒नसा॑ जुषा॒णा यू॒यं हि॑ ष्टा नम॑स॒ इवृ॑धासः ॥ २ ॥

ए॒षः । वः॑ । स्तो॒मः । म॒रुतः॑ । नम॑स्वान् । हृ॒दा । त॒ष्टः । म॒नसा॑ । धा॒यि । दे॒वाः ।

उ॒प । ई॒ । आ । या॑त॒ । म॒नसा॑ । जुषा॒णाः । यू॒यं । हि॑ । स्थ । नम॑सः । इत् । वृ॒धासः॑ ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानीं क्रियमाणः प्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविलक्षणान्नवान् न केवलं स्तुतिमात्रं । भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टः । युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशीला मनसास्सदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विश्च सेवमाना उपायात । उपागच्छतैव । मा विलंबं कुरुत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंतव्यमेव । इत्पूरणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स्तु॒तासो॑ नो म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तूत॒ स्तु॒तो म॒घवा॑ श॒भवि॑ष्टः ।

ऊ॒र्द्धा नः॑ संतु॒ को॒म्या व॒नान्य॒हानि॑ वि॒श्वान् म॒रुतो॑ जिगी॒षा ॥ २ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शंभविष्टः ।

ऊर्द्धा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उत अपि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्महातव्यबहुधनेन तद्वानिंद्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान्मृळयतु । किंच हे मरुतो नोऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्त्रव्यान्युत्तरचानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसान्यूर्ध्वान्नतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोक्तृष्टानि कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि सवैः संभजनीयानि संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इंद्रश्च सुखयंतित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्माद्हं तविषादीषमाण इंद्राज्ञिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इंद्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धात्तविषाद्वलवत इंद्रात् तत्सकाशाज्ञिया भीत्येषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः । तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायातमित्यत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवींषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकृम । दूरे कृतवंतो वयमिंद्रभयात् । अतो नोऽस्माननपराधिनो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

॥ अथ पंचमी ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयंत । उस्माः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता वोस्मा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयन्ते । चेतयन्ते । प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ते । ऐन्द्र्यां दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिन्द्र स तादृशस्त्वं मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं । उय उद्गूर्णबलः । सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता । स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवं महानुभावोऽन्नं देहि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं पाहीद्व सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत् ऽभिः । अवयात ऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन् । सहस्वितमान् त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान् नेतृन्मनुष्यान्मानसान् मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्ववयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणामभिभविता सन् दधानोऽस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकादशे वर्गेः ॥

चित्रो व इति तृचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रं । चित्रस्तृचं गायत्रमित्यनुक्रमणिका । लैंगिको विशेषविनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामोऽस्मद्यज्ञागमश्चित्रश्चायनीयः पूज्य आश्चर्यभूतो वास्तु । भवतु । न केवलमागमनमेव चित्रं किंतु हे सुदानवः शोभनदानाः ।

हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशः । युष्माकं संबंधी चित्रः स आगम ऊती
ऊत्यै रक्षणायेष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं
चास्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋजुंती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे। सा। वः। सुदानवः। मरुतः। ऋजुंती। शरुः। आरे। अश्मा। यं। अमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं संबंधिनी ऋजुंती प्रसाधयंती
स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिसका
ऋष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा व्यापक आयुधविशेष
आरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा आरेशब्द आराच्छब्द-
पर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्मत्तोऽन्यमस्यथ
तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कंदस्य। नु। विशः। परि। वृक्तः। सुदानवः। ऊर्ध्वान्। नः। कर्तः। जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृणस्कंदस्य तृणवच्चलनस्वभावस्य
श्रुणुमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परिवृक्त । परि-
वर्जयत । बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वोक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः
परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमैंद्रं । गायत्सप्नोनेत्यनु-
क्रांतं ॥ समूळहे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयश्च एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं
नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्यैंद्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

गायत्सामं नभस्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिषदब्धा आ यत्सन्नानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभस्य । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानं । स्वऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अर्दधाः । आ । यत् । सद्भानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इंद्र नभस्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य ॥ नभतिर्वधकर्मा नभति अर्दतीति वधकर्मसु गणनात् ॥ तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः । येन प्रकारेण वेत्ति । तथा गायत् । गायत्युद्गाता । तत्तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणाद्ववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् शस्त्रं यथा वेस्तथार्चाम । पूजयाम । शंसामेत्यर्थः । स्तुतेमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम । किंच धेनवो दोग्ध्योऽदधा अहिंसिता गावो यत्सद्भानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वाविवासान् ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति । तथार्चाम ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्रो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्रः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्तं । होता । भरते । मर्यैः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेडविष्कैः । यद्वा स्वयंप्राप्तेधकं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् । अर्चयतींद्रं । यद्वा वृषा फलस्य वर्षितायमिंद्र उक्तलक्षणैरध्वर्यादिभिरर्च्यते । यद्यस्मादश्रो व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽश्रोऽशनशीलः सन् अति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासादितः शीघ्रमुद्युक्ते तथायमिंद्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वायमिंद्रो यत् यथाश्रो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः । किंच हे गूर्तं उद्गूर्णेन्द्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंद्युः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्रभरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नक्ष॒द्भो॒ता॒ परि॒ स॒द्य॒ मि॒ता॒ यन्भ॒र॒द्भ॒र्मा॒ श॒र॒दः॒ पृथि॒व्याः ।

क्र॒न्द॒द॒श्चो॒ न॒य॒मा॒नो॒ रु॒व॒ज्जौर॑न्त॒दू॒तो॒ न॒ रो॒द॒सी॒ च॒र॒द्वाक् ॥ ३ ॥

नक्ष॒त् । हो॒ता । परि॑ । स॒द्य॒ । मि॒ता । यन् । भ॒र॒त् । ग॒र्भ॑ । आ । श॒र॒दः । पृथि॒व्याः ।

क्र॒न्द॒त् । अ॒श्वः । न॒य॒मा॒नः । रु॒व॒त् । गौः । अ॒न्तः । दू॒तः । न । रो॒द॒सी॒ इति॑ । च॒र॒त् । वाक् ॥ ३ ॥

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता परिमिता सद्य सदनानि गार्हपत्यादि-
स्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्स-
रसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविल्लक्षणमाभरत् ।
आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा संवत्सरसंबन्धिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भ-
रत् । वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रन्ददश्च । लुप्तोपम-
मेतत् । अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानः । नयदिंद्राय
हविर्भारं । किंच गौर्गंतोद्भूतो वृष इव रुवत् । रौति शब्दायते । किं कुर्वन् ।
दूतो न वार्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्द्वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदस्योरन्तरा
वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत् । चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय
पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा
क्लिब्वचीत्यादिना क्लिब्धीर्घां संप्रसारणाभावश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ता॒ क॒र्मा॒र्ष॒तरा॒स्मै॒ प्र॒ च्यौ॒त्नानि॑ दे॒व॒य॒न्तो॑ भ॒र॒न्ते ।

जु॒जो॒ष॒दि॒न्द्रो॑ द॒स्म॒र्व॒र्चा॒ ना॒स॒त्ये॒व॒ सु॒ग॒म्यो॑ रथे॒ष्टाः ॥ ४ ॥

ता । क॒र्म॒ । अ॒र्ष॒ऽतरा॑ । अ॒स्मै॒ । प्र॒ । च्यौ॒त्नानि॑ । दे॒व॒ऽय॒न्तः॑ । भ॒र॒न्ते॑ ।

जु॒जो॒ष॒त् । इ॒न्द्रः॑ । द॒स्म॒ऽव॒र्चाः॑ । ना॒स॒त्या॒ऽइ॒व॒ । सु॒ग॒म्यः॑ । रथे॒ऽस्थाः॑ ॥ ४ ॥

ता तान्यषतरार्षतराणि व्याप्ततराणि वा हवींष्यस्मा इंद्राय तदर्थं कर्म । कुर्मः ।
संपादयामः ॥ कृज्ज्छांदसे वर्तमानार्थे लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् । छंदस्युभय-
थेत्यार्द्धधातुकत्वेन डिङ्त्वाभावाद्गुणः ॥ च्यौत्नानि च्यावयित्रीणि दृढानि स्तो-
त्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयन्तो देवानात्मन इच्छन्तो यज-

मानाः प्रभरन्ते । प्रकर्षेण संपादयन्ति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दस्सवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं शक्यो रथेष्टा रथे वर्तमानः । एवभूतः सन् जुजोषत् । अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमु हुहीद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषणान्वववृषश्चित्तमसो विहंता ॥ ५ ॥

तं । जं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । वववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥ ५ ॥

तमु तमेवेद्रं स्तुहि । हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभूतबलः । यद्वा सत्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवानन्नवान्वा । यश्च रथेष्टा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योधृतमः ॥ प्रतिपूर्वादंचतेः क्लिनंताल्लुपनकाराच्छसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषणान् । वृषाणो वर्षितारो वजादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथ इति हि निगमः । तथा वववृषश्चित्तमस आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्मादेवं महानुभावः तस्मान्स्तुहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र यदित्या महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्येऽनास्मै ।

सं विव्य इंद्रो वृजनं न भूमा भति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्या । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरं । रोदसी इति । कक्ष्ये इति । न । अस्मै ।

सं । विव्ये । इंद्रः । वृजनं । न । भूम । भति । स्वधाऽवान् । ओपशंऽइव । द्यां ॥ ६ ॥

यत् य इंद्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्ति प्रभवति । ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं । अस्मै रक्षकायेंद्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय नालं । न पर्याप्ते ।

जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायाल्पत्वाद्वावापृथिव्यौ न पर्याप्ते इत्यर्थः । सृष्टादपि स्रष्टुर्महिस्रोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम । भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव । वृजतेः कर्तनार्थस्येदं रूपं । तदिव । तद्यथावृणोति तथा-यमपि स्वतेजसा संविद्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानन्न-वान् वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपश-मिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्ती-त्यर्थः ॥ भृजो लटि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्यै ।

सजोषस इंद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं । परिऽतंसयध्यै ।

सऽजोषसः । इंद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । ये । अनुऽमदंति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतेंद्र समत्सु संग्रामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणि-नामुराणं । उरूण्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं । प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिंद्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृ-शास्ते । ये वाजैर्बलैरनुमदंति । अनुकूलं मादयंति । संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मा-दयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूजैः सूरीश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

ए॒व । हि । ते । शं । स॒र्व॒ना । स॒मु॒द्रे । आ॒पः । यत् । ते । आ॒सु । म॒दंति । दे॒वीः ।
वि॒श्वा । ते । अ॒नु । जो॒था । भू॒त् । गौः । सू॒रीन् । चि॒त् । य॒दि । धि॒षा । वे॒षि । ज॒नान् ॥ ८ ॥

हे इंद्र एवा हि एवं हि सति ते तव संबन्धीनि सवनानि । सूयते सो-
मोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यत् यदि
देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्भवणापादानभूतेऽंतरिक्ष आसु प्रजासु
निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति । मादयन्ति ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राण्यु-
पकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा
भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इंद्र विश्वा गौः
सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वामनुक्रमेण जोथा जोषणाहं प्रीणयित्री
भूत् । भवति । कदा । यदि सूरीश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोतृजनानपि धिषा
धिषण्या प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि । कामयसे । तदा सर्वापि
स्तुतिस्त्वदर्थो भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अ॒साम॒ यथा॑ सु॒खाय॑ ए॒न स्व॒भि॒ष्टयो॑ न॒रां न शंसैः ।

अ॒सद्यथा॑ न॒ इंद्रो॑ व॒न्दने॒ष्टास्तु॒रो न कर्म॑ न॒यमान॑ उ॒क्था ॥ ९ ॥

अ॒साम॒ । यथा॑ । सु॒ऽस॒खायः॑ । ए॒न॒ । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टयः॑ । न॒रां । न । शंसैः ।

अ॒सत् । यथा॑ । नः॒ । इं॒द्रः । व॒न्दने॒ऽस्थाः॑ । तु॒रः । न । कर्म॑ । न॒यमानः॑ । उ॒क्था ॥ ९ ॥

हे एन इन ईश्वरेन्द्र यथा सुसखायः शोभनत्वदूपसहायवंतोऽसाम् । भूयास्म । किंच
स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः ।
नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति
तद्वत् ॥ इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिन्द्रो वन्दनेष्टा अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः
सन् तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्था उक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलं
प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् । भवेत् ।
हे ऋत्विजस्तथा कुरुतेति शेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒ष्प॒र्धसो॑ न॒रां न शंसै॑र॒स्माका॑स॒दिन्द्रो॑ व॒ज्रह॑स्तः ।

मि॒त्रा॒युवो॑ न॒ पूर्वे॑ति॒ सु॒शि॒ष्टौ म॒ध्या॒युव॑ उ॒प शि॒क्षंति॑ य॒ज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इंद्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षंति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्पर्धान्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयम-
पीन्द्रं शंसैः स्तुतिभिः । सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधि-
शिक्षणाय सर्वदा वज्रधारीद्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मि-
त्रायुवो न मित्रेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशसने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः
स्वामिनं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यशसां च
मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरुपशि-
क्षन्ति । उपेत्य यजन्ते । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यज्ञो हि षेन्द्रं कश्चिद्वधन् जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इंद्रं । कः । चित् । च्छन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तातृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रं । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिद्यज्ञो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी च्छन् वर्धयन्भवति । इंद्रं यज्ञेन वर्धय-
तीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्मनसा केवलेन परियन् परितो
गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्
नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्त-
मानमोकः पानीयादिकं सवनं तातृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलंबेन प्रीणाति ।
स यथा तत्सवन आगच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति ।
कुटिलस्य दृष्टान्तः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्वा मार्गं इव । स यथा सिध्रं
फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमाकृणोति । अर्वाङ्करोति । नीचैः
करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं
तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

मो षू ण इन्द्राच पृत्सु देवैरस्ति हि स्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळहुषो यया हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥ १२ ॥

मो इति। सु। नः। इन्द्र। अच। पृत्सु। देवैः। अस्ति। हि। स्मा। ते। शुष्मिन्। अवऽयाः।

महः। चित्। यस्य। मीळहुषः। यया। हविष्मतः। मरुतः। वंदते। गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्राच पृत्सु एषूपस्थितेषु संग्रामेषु वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु । मैव त्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निद्र अस्ति हि स्म ते । अस्ति हि स्म तव खलु । तव किमस्तीति उच्यते । अवयाः । अवयजनं अवयुज्य पृथकृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्स्यामीति न मंतव्यमित्यर्थः । यद्वा अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळहुषो हविःप्रदातुः । यद्वैतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यया फलेनेन्द्रण वा सह मिश्रयंती गीः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाक् महश्चित् महतोऽपि मीळहुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते । स्तौति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एषः स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः। स्तोमः। इन्द्र। तुभ्यं। अस्मे इति। एतेन। गातुं। हरिऽवः। विदः। नः।

आ। नः। ववृत्याः। सुविताय। देव। विद्याम। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एषः स्तोम इदानीं कारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वदर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निद्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मदीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नोऽस्मानाववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मद्यां प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

त्वं राजेति दशर्चं दशमं मूक्तमागस्त्यमैतद्रं चैष्टुभं । त्वं राजा दशेत्यनुक्रांतं ।
पृष्ठये षष्ठ्ये स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्त्यं । ऐंद्राणि चैष्टु-
भान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति सूत्रं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वं । राजा । इंद्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघवा । नः । तरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति
तेषामपि विशेषेण । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितस्त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्-
जमानान् रक्ष । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च सत्पतिः सतां सतः
कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान् नोऽस्माकं तरुचस्तारयिता पापात् ।
किंच त्वं सत्योऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि
वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दनो विश इंद्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

अणोरपो अनवद्याणी यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रंधीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इंद्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

अणोः । अपः । अनवद्य । अणीः । यूने । वृत्रं । पुरुकुत्साय । रंधीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं वृत्रसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्त-
दीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ।
यद्वा वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दम-
करोः । कदेत्याह । यत् यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वैतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सर-
पर्यंतं दृढीकृता अपि सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् । अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ।
दृणातेर्लङि छांदसो विकरणस्य लुक् । रात् सस्य । पा० ८. २. २४. । इति नियमात्

तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वा निंदावन् हे इंद्र अर्णा अरण-
शीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीनृणोः । अगमयः प्रा-
वर्तयः । भग्नान्यकरोः । एवमुपदुत्य पुरुकुत्सायैतन्नाम्ने राज्ञे यूने नित्यतरु-
णाय तदर्थं वृत्रमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमैतिहासि-
कपक्षः ॥ निरुक्तरूढ्या तु हे इंद्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः
प्रजा दनः । अदमयः अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यत् यदा सप्त पुरः
शारदीर्दत् । सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृष्ट्या जगत्पूरकान्मेघानदारयस्तेत्यर्थः ।
तथा कृत्वा हे अनवद्य अर्णा अरणस्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः
कुल्यादिरूपेण । अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रंधीः । असाधयः ।
अहनः । अयमर्थस्त्वं ह त्यदिंद्र सप्त युध्यन्तित्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं
व्याख्यात् । दनो दानमनसो मनुष्यानिंद्र मृदुवाचः कुरु । नि० ६. ३१. इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अजा वृत इंद्र शूरपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इंद्र । शूरऽपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरै रक्षोभिः पालयिता वृतः । वर्तत आस्विति वृतोऽसु-
रपुरीः । यद्वा शूरा यजमानाः । तैः पालयिता वृतो वेदिभूमीरज । गच्छ जेतुं ।
तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं त्वमेक एव । न । हे पुरुहूत बहुभिर्बहुधा
वाहूतेंद्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमशेष-
यितारमशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमग्निं वैद्युतं होमाधारं वाग्निं रक्षो । रक्ष-
स्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोवस्तुं ।
यद्वा वासयितुं स्थापयितुं कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वग्नौ सुस्थिरे सति
यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्र-
यभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगगमने वा दृष्टांतः ।
सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य महा ।

सृजदणीस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्वरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । महा ।

सृजत् । अणीसि । अवा । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शत्रवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽन्तरिक्षे वा । योनिरन्तरिक्षं । नु क्षिप्रं शेषन् । शेरतां ॥ शीङो लेट्वाडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये । प्रशंसनाय त्वत्स्तुतये । त्वन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेत्याह । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा महा महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते निपातेन पलायन्त इत्यर्थः । किंच यत् यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा गाः । गच्छसि । तदानीं स्युदकान्यवसृजत् । अवासृजः । अवाङ्मुखमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठत् । अद्यतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजानन्वानि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्त्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुखनाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा ऋजा ऋजुगामिनौ वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावश्वा वह । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् । कामयसे । तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ

परोक्षेणाह । वज्रबाहुरयमिन्द्रः स्पृधः संग्रामं कुर्वतः शत्रून् अभियासिषत् । अभियातु ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरुञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन्त्यर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्तो वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरुन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । शूर्तोः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् । त्वं चोदप्रवृद्धश्चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् अदाशून् अदातृन् मित्रेरुन् मित्राणां यजमानानामीरयितृन् बाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किञ्च येऽर्यमणं दातारं त्वा त्वां प्रपश्यन् पश्यन्ति ते नरा आयोर्मनुषस्याध्वर्यादेर्हविल्क्षणात्त्वस्य वा सचा सह शूर्तोः क्षिप्त्वा हविःप्रदानेन त्वयापत्यं कुलस्यापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्रपश्यन् । यद्वा येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा ये नरा अर्यमणं यं कंचिद्दातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुषस्य सचा सहायभूतास्त्वया शूर्तोः क्षिप्त्वा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति तान् जघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणी कः ।

करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षां । दासाय । उपऽबर्हणी । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदर्शनूचानो वा होतार्कसातावर्चनीयस्यान्वस्य लाभे निमित्तभूते सति रपत् । स्तौति । यद्वा एतन्नामा ऋषी रपत् । अस्तौत् । अन्नार्थं । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राण्युपक्षपयिचेऽसुराय क्षां भूमिमुपबर्हणी शय्यां कः । अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥

करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । मघवा धनवानयमिंद्र-
स्तिस्रो भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यंतरिक्षद्युरूपा वा भूमीर्दा-
नुचिच्चा दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा तिस्रोऽयोरजत-
हिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिच्चाः खंडनेन चिच्चा अकरोत् । तथा दुर्योने दुष्टयोर्नौ
स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा कुयवाचं कुत्सितं शब्दयंतमेतन्नामान-
मसुरं मृधि संग्रामे निश्चेत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सना ता त इंद्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्नत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इंद्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिन्नत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नव्या
नवतरा इदानीतना ऋषय आगुः । आगच्छन्ति । स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवंतीत्यर्थः ।
कानि तानीति उच्यते । पूर्वीर्बह्वीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसार्थात्किप् । तदंतस्येदं
रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायविगतरणाय संग्रामनाशनाय सहः । अभ्यभवः ।
तदर्थं भिदो भेदवृत्तिका अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्नत् । विदारितवा-
नसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थे ॥ तथादेवस्यास्तुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यासुरस्य
वधर्वजं ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा हे इंद्र सना नित्यं तत्तत्काले
ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या
नूत्नाः स्तुत्याः सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणाय । अविरमणाय
प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान्बंधकान्वा मेघान् सहः । मर्षणम-
करोः । किंच अदेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिन्नत् । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधर्वजं ननमः ।
अनमयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं धुनिरिंद्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवंतीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्वि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवंतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशं । यदु । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंगवतीः । अथवा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीरप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः । तत्र दृष्टान्तः । स्रवंतीः प्रवहन्तीः सीरा न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा हे शूर यत् यदा समुद्रमति पर्षि । अतिक्रम्य पूरयस्युदकं । तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्त्यविनाशं पारय । अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंत्रान्तरं त्वमपो यदवे तुर्वशायारमय इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इंद्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहऽदाः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारैर्वावृकतमः । यद्वा दातृतम इत्यर्थः । स्याः । भव । तथा नरां नृपातास्मदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां स्पृधां सर्वासां स्पर्धानिमित्तानामस्मत्सेनानां सहोदास्तासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

मत्स्यपायीति षट्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं । आद्या स्कंधोग्रीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयश्चेत्यंकुसारिण्युरोबृहती वा स्कंधोग्रीवी वेत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वादनुष्टुभः । मत्सि षष्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुवंतं त्वाद्या स्कंधोग्रीवीत्यनुक्रांतं ॥ द्वितीये स्वरसाम्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन । आ० ८. ५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्णे इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निद्र महो महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते । सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया ॥ तृतीये षष्ठी ॥ यद्वा पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना । अपायि । पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः । यतः पिबसि अतो मत्सि । माद्यसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतवर्षिचे तुभ्यं ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ मत्सरो मदसाधनो मदस्तरपयिता वृषा वर्षितेन्दुः क्लेदयिता । आह्लादकारीत्यर्थः । वाज्यन्वान् । अन्नवार्यन्तृप्रिसद्भावादन्नवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदानृतमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा । एवं महानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इंद्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इंद्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते त्वां नोऽस्मदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आगंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः । मदस्तरपयिता । वरेण्यो वरणीयः । सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा । सानसिः संभजनीयः । पृतनाषाट् शत्रुसेनाया अभिभविता । अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा उत्तरार्द्धे इंद्रपरतया व्याख्येयः । हे इंद्र सहावान् अस्मद्वत्सोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाट् अमर्त्यश्च भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावाँ दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युं । अव्रतं । ओषः । पात्रं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुषस्य मे रथं रहणं स्पंदनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा दस्युमुपक्षपयितारमव्रतमकर्माणमननुष्ठायिनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्ता ज्वाला-याग्निः पात्रं न । स्वाधारं पात्रविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुषाय सूर्ये कवे चक्रमीशान् ओजसा ।

वह् शुणाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्ये । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा ।

वह् । शुणाय । वधं । कुत्सं । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे कवे त्रांतदर्शिन्निंद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्ये सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवंतीति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमोजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिंद्रो मुमुषेतीतिहासः । तथा च मंत्रांतरं प्राप्यचक्रमवहः सूर्यस्य कुत्सायान्यदिति । किंच शुणायैतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुणं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य वायोरश्वैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह् । अवहः । शुणं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा शुणवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः । शुणामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुणहत्येष्वाविथ कुत्साय शुणमशुषमित्यादीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमः । बलवत्तमः । उत अपि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिन्तमः । अतिशयेनान्नवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्मयादीनि छंदसीति भसंजाया बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इन्द्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितबहुधनदास्त्वं वृत्रघ्ना वृत्रघातिनौ वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारौ लंभयितारौ तव मदक्रतू मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृथ्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृथ्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्वैभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । तृथ्यत आपो न । तृषार्त्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरी प्रसिद्धां स्तुतिं त्वा तुभ्यमनुजोहवीमि । पुनःपुनः करोमि । यद्वा तां निविदमनु ॥ तृतीयार्थे । पा० १. ४. ८५. । इत्यन्तोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तया स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

मत्सि न इति षडृचं द्वादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वत्र तुशब्दात् त्रिष्टुबन्तं त्वित्युक्तत्वादंत्या त्रिष्टुप् । मत्सि न इत्यनुक्रांतं । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मत्सि॑ नो॒ वस्य॑इष्टय॒ इन्द्र॑मि॒न्दो वृषा॑ वि॒श ।

ऋ॒घाय॑माण॒ इन्व॑सि॒ शत्रु॑म॒न्ति न वि॑दसि ॥ १ ॥

मत्सि॑ । नः । वस्यः॑ऽइष्टये । इन्द्र॑ । इन्द्रो॒ इति॑ । वृषा॑ । आ । वि॒श ।

ऋ॒घाय॑माणः । इन्व॑सि । शत्रु॑ । अ॒न्ति । न । वि॑दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो क्लेदयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाया यागाय वेन्द्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्षिता-विश । अथ तथा पीतः सन् ऋघायमाणः शत्रून् हिंसयन् इन्वसि । व्याप्नोषि । अतोऽन्ति अन्तिके शत्रुं न विंदसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिता अतो न विंदसि । यद्वोत्तरार्द्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन् इन्वसि । अन्तिके शत्रुं न विंदसि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तस्मि॑न्ना॒ वेश्या॑ गि॒रो य॒ एक॑श्चर्षणी॒नां ।

अ॒नु स्व॒धा यमु॑प्यते॒ यवं॑ न चर्कृ॑ष॒वृषा॑ ॥ २ ॥

तस्मि॑न् । आ । वेश्या॑ । गिरः॑ । यः । एकः॑ । चर्ष॑णी॒नां ।

अ॒नु । स्व॒धा । यं । उ॒प्यते॑ । यवं॑ । न । चर्कृ॑षत् । वृषा॑ ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आवेशय । स्थापय । तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नमुप्यते । दीयत इत्यर्थः । स चेन्द्रो वृषा वर्षकः सन् यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत् । क्रमेणाददते कर्षकाः तद्वदादत्ते । यद्वा अनु स्वधानसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्ववीजमपि चर्कृषत् । पुनःपुनः करोति । अंकुरयति । हविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवं महानुभाव इन्द्रे गिर आवेशयेति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मधुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मधुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधयस्व योऽस्मधुक् अस्मभ्यं दुहति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिव । अशनिर्भूत्वास्मद्वेष्टन् जहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

असुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वंतं । समं । जहि । दुःऽनशं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र असुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वीणं । त्वामयजन्तमित्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयष्टुन् सर्वान् । यद्वा सममेकोद्योगेन अविशेषेण वा जहि । तेन किमपराद्धमित्यत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दद्धि । देहि ॥ दद दान इत्यस्मा-
द्वत्ययेन परस्मैपदं । छांदसः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थे । सूरिस्तव स्तोतैवोहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आवो यस्य द्विवर्हसोऽर्केषु सानुषगसत् ।

आजाविन्द्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।

आजौ । इन्द्रस्य । इंदो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ५ ॥

हे इंदो सोम तव यस्य द्विबर्हसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषंगः सातत्यमसत् । भवेत् । तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा कर्मणि षष्ठी । यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिंद्रं हे इंदो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्यैवेन्द्रस्याजौ संग्रामे हे सोम वाजिनं तथान्नवंतं तमिंद्रं वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षेणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तश्चुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयः इव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्यमैंद्रं त्रैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका । होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ऐंद्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः ।

स्तुतः अवस्यन्नवसोप मद्रिगुक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इंद्रः ।

स्तुतः । अवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।

अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयमिन्द्रश्चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्द्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हविलक्षणाक्षमिच्छन् अवसास्मद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मद्विक् मदभिमुखमंचन् । वृषणा वर्षकौ युवानौ हरी अश्वौ युक्ता रथे योजयित्वावाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यवाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अवाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनो वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंचेण युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवंतः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अत्या अश्वौ ये संति तानातिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्तैरवाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्विक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । क्षितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवतो । उप । मद्विक् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं रथमातिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं । वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा

क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानामस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्विक्क मदभिमुखमंचन् । मदाभिमुख्येनोपयाहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिब निषद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णं । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुचा । हरी । इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । आ० ६, ११ । इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवान् गच्छन्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमा इमानि ब्रह्माणि मंत्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णं बर्हिः । आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्र शक्रेन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्रयाहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिषुपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देव-यजने हरी अश्वौ विमुच । वियोजय ॥ छांदसो नुमभावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङ् उप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छैव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतु-र्होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंत्रानुप उपलभ्य । गृणंतः स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयमवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः संतो वस्तोर्वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वन्नादिकं विद्याम । लभेमहि । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे विंशे वर्गः ॥

यद्वा स्येति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं चैष्टुभं । यद्वा स्येत्यनुक्रमणिका ।
विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यद्वा स्या त इंद्रं शुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इंद्र । शुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामं । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इंद्र यत् यस्यासौ प्रसिद्धा शुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्ते तवास्ति
यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्य ऊती ऊत्यै रक्षणाय बभूथ । समर्थो भवसि । नोऽस्माकं
महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धाक्षीः । ते तव संबंधीनि
विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्नयानि । यद्वा विश्वा सर्वा आप आप्नाः
श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याप्नुयां ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्तो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन् इंद्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इंद्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेषन् । गमत् । नः । इंद्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मदीयानि कर्माणि नादभत् । सर्वतो
न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा
परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने
कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि-
कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । बहुलग्रहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽयनुजानात्वित्यर्थः । स्वसृभू-
तावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यद्वा स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने
यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यं । किंच अस्मा इंद्राय सुतुकाः शोभनबलहे-
तून्त्यापोऽपकार्याणि हवीष्यवेषन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिंद्रः सख्या सख्यानि
वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

जेता नृभिरिंद्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिंद्रः शूरो विक्रांतः सन् नृभिः संग्रामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् पृत्सु संग्रामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतुर्हवमाह्वानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मना आत्मना-
नन्यप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्बोद्यंतोच्छ्रियता भूत् । भवेत् ।
तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामैतत् । समीप एव
यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक् प्रभरन्भवति ॥ जेतेत्यादिषु तृनंतेषु न लोकाव्य-
येत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव
शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एवा नृभिरिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्ये इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिंद्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृक्षो हविलक्षणमन्नं सुश्रवस्या
शोभनान्नेच्छयान्नेच्छुर्वा प्रखादः । प्रकर्षेण खादिता । एव एवं । एवमेव पूर्वं यथा
तथैव मित्रिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रूनभि भूत् । अभिभवति । यद्वा
नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन्नेवमेव मित्रिण
ऋत्विगूपमित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभिभूत् । अभीत्यनर्थकः । भवति ।
आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः ।
अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते समर्ये संग्रामे वि-
विधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्ये मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः

शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमन्नं स्तवते ।
स्तौति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वया वयं मघवन्निन्द्र शत्रून्भिषाम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । ऊं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वया सहायेन वयं यजमानाः महतो मन्यमानान्
अतिबलानबध्यान् मन्यमानान् शत्रून्भिषाम । अभिभवितारो भवेम । हे इन्द्र
त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय
भूः । भव । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकविंशे वर्गेः ॥

पूर्वीरहमिति पङ्क्तं पंचदशं सूक्तं त्रैष्टुभं । उपांत्या बृहती । अत्र त्रयाणां
वृचानां लोपामुद्रागस्त्यतस्त्रिष्टुभैर्दृष्टत्वात् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्दे-
वता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षट् जायापत्योर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च
वृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुतांतेवासी ब्रह्मचर्येत्ये बृहत्यादी अपश्यदिति । विशेष-
षविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा । लोपमुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामपू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्त्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान्
दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा देहं जरयंतीरुषस उषःकालांश्च ॥ सर्वचात्यंतका-
लसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बहुसंवत्सरं कात्स्न्येन त्वच्छुश्रूषया शश्र-
माणा आंताभूवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामंगानां श्रियं सौंदर्यं मिनाति ।

हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यू नु । अपिः संभावनायां । उ
इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयं । लोके हि पत्नीः
स्त्रियो वृषणः सेक्तारः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । सभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया । सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वे ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिदवासुर्नह्यंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अंतं । आपुः । सं । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषभिः ।

जगम्युः ॥ २ ॥

हे पते अगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुरातना ऋतसापः सत्यस्यापयि-
तारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन् ते देवेभिर्देवैः साकं सह ऋतानि सत्यवाक्या-
न्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वानुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृति-
रूपाणि वदन्ति । ते चित् । चिदप्यर्थे । ते चिदवासुः । अवक्षिपन्ति रेतः ॥
स्यतिरुपसृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यंतमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरंतं प्राप्नुवन् ।
ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वतीत्यर्थः । तथा पत्नीः प्रत्यश्च तपस्य-
माना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणौ ।
संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया । अगस्त्यस्तामाह ॥

न मृषा आतं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । आतं । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्नवाव ।

जयाव । इत् । अत्र । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा आतं । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यत्
यस्माद्देवा अवन्ति । रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्न-
वाव । अभितो व्याप्नुयाव । अत्रास्मिन्संसारे शतनीथमपरिमितभोगप्राप्तिसाध-

नमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं सुरतसंयामं वा जयाव । यत्
यस्मात्सम्यंचा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुष-
रूपौ संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभा-
वयामास ॥

॥ अथ चतुर्थ्याप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्निता आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपांमुद्रा वृषणं नी रिरिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तं ॥ ४ ॥

नदस्य मा रुधतः कामः आगन् । इतः आऽजातः अमुतः कुतः चित् ।

लोपांमुद्रा वृषणं निः रिरिणाति धीरं अधीरा धयति श्वसन्तं ॥ ४ ॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः । रुधतो रेतो निरोद्धुर्ब्रह्म-
चर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् ॥
नदस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. ॥ कस्य हेतोरिति उच्यते ।
इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत
उत्पन्नः । यद्वा इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्नि-
मित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपांमुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां
नीरिरिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमादविचालिनं श्वसन्तं
महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिद्वयति । उपभुङ्क्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुर्नृत्तराभ्यामाह ।
अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तेः । इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

॥ तयोर्मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमी ॥

इमं नु सोममन्तितो हत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥ ५ ॥

इमं नु । सोमं । अन्तितः । हत्सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सी । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति । उच्यते । यदागो गुर्वोः काम-

प्रलापश्चवणविषयं पापं चकृम कृतवन्तो वयं तत् तस्मादागसः स सोमः सु
सम्यक् मृळुतु । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभु-
ज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इत्यत आह । हि यस्मान्मर्त्यो मनुष्यः पुलुकामो
बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकालयति । यस्मादेवं तस्मात्प-
रिहरेत्यर्थः । यद्वायमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु
मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोरुत्सेकोऽयुक्तः ।
तच्छब्दश्चवणदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः ।
यद्वायं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव
संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्यान्तेवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुयः पुपोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजां । अपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उयः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो महुरुः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः
फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतन-
साधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा प्रजां भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋषि-
रतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उद्गूणः संसारे संचरन्नपपापः सन्नुभौ वर्णा वर्णौ
वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुपोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम ।
प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसीति दशर्चं प्रथमं
सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं । तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं
वेत्यनुक्रमणिका । एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्वि-
नशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो
रजांसीति पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वा पर्यर्णोसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अर्णोसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवोर्युवयोरश्वा रथबोढारो रजांसि रंजकान् लोकान् सुयमासः शोभननियमनाः । लोकवयसंचारिण इत्यर्थः । कदेत्याह । यत् यदा वां रथोऽर्णो-
 स्परणीयानभिमतदेशान् परिदीयत् । परिगच्छेत् । परितो गच्छति वा । तदे-
 त्यर्थः ॥ दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ किंच त्वदागम-
 नकाले वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्यमायाः प्रुषायन् ।
 प्रुणान्त्यभिमतं । यद्वा हिरण्ययानि पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय ।
 यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
 सोमरसं पिबन्तावास्वादयन्तावुषस उषःसंबन्धिनि काले सचेथे । यज्ञं संगच्छेथे ।
 अत्र क्रमो न विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबन्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वा विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नक्षथः । यत् । विपत्मनः । नर्यस्य । प्रयज्योः ।

स्वसा । यत् । वां । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।

इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्मनो वि-
 विधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण
 पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उक्तरूपं रथमव अवस्तात् तदुदयान्पूर्वं
 नक्षथः । व्याप्नुयो देवयजनं गंतुं । किंच यत् यदा हे विश्वगूर्ती सर्वस्तुत्यौ सर्व-
 दोद्गूणौ वा वां युवयोः स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वोषा भराति ।
 पोषते । त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य

पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वा इषे प्रभूतान्नायेद्रे । स्तौति ।
तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युवं पयं उ॒स्त्रिया॒याम॒धत्तं प॒क्कमा॒माया॒मव॒ पूर्णं गोः ।

अ॒न्तर्य॑द्व॒निनो॑ वा॒मृत॑प्सू ह्वा॒रो न शु॒चिर्य॑जते ह॒विष्मान् ॥ ३ ॥

यु॒वं । प॒यः । उ॒स्त्रिया॒यां । अ॒धत्तं । प॒क्कं । आ॒मायां । अ॒व । पूर्णं । गोः ।

अ॒न्तः । यत् । व॒निनः । वां । ऋ॒त॒प्सू इत्य॑तऽप्सू । ह्वा॒रः । न । शु॒चिः । य॒जते ।

ह॒विष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामैतत् । भोगोत्साविण्यां गवि पयोऽधत्तं । अधारयतं । स्थापितवन्तौ । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्कं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्णं पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नमव अवस्तादधारयतं । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यत् यस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यान्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते । पूजयति युवां । तस्मादेवमकुरुतं । यद्वा यदैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्वारो न । चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवं ह॒ घ॒र्मं म॒धुम॑न्त॒मच॑येऽपो न क्षोदोऽवृणीतमे॒षे ।

तद्वा॑ न॒राव॑श्चि॒ना प॒श्वेऽष्टी॒ रथ्ये॑व च॒क्रा प्र॒ति य॑न्ति म॒ध्वः ॥ ४ ॥

यु॒वं । ह॒ । घ॒र्मं । म॒धुऽम॑न्तं । अ॒च॑ये । अ॒पः । न । क्षो॒दः । अ॒वृ॒णी॒तं । ए॒षे ।

तत् । वां । न॒रौ । अ॒श्चि॒ना । प॒श्वःऽऽष्टिः । रथ्या॑ऽऽइव । च॒क्रा । प्र॒ति । य॑न्ति । म॒ध्वः ॥ ४ ॥

अचेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुत्या दृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ क्षिप्रमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ युवं युवां मधुमन्तं पयोधृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तं घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यमेषे सौख्यमिच्छतेऽत्रय एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः

क्षोदांसि क्षोद्यमानान्यपो न उदकानीवावृणीतं । अवारयतं । औष्ण्यं शैत्यसुखं कृतवन्तौ । तप्तघर्मसकाशाङ्गक्षितवानित्यर्थः । यद्वा अत्रये क्षोदः । उदकनामैतत् । तत्स्थं शैत्यं लप्स्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पक्षांतरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमंतं कृत्वा वृणीतं । सुखयतमित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्ममोम्यावंतमत्रय इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे नरौ नेतारौ नराकारौ वाश्विना अश्विनौ वा युवाभ्यां पश्वदृष्टिः । पशुरित्यग्नेर्नाम । अग्निः पशुरासीदित्यादिश्रुतेः । यद्वा पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्याग्नेरिष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदित्यादिनायश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा मध्वो मधुसदृशः सोमरसा अपि युवाभ्यां प्रति यन्ति । अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टांतः । रथ्येव चक्रा । रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेशमभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्त्रा गोरोहेण तौग्यो न जिघ्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वां । दानाय । ववृतीय । दस्त्रा । गोः । ओहेन । तौग्यः । न । जिघ्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । संचते । माहिना । वां । जूर्णः । वां । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

हे दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोर्दानायास्सदभिमताय युवाभ्यां वाहयितुमाववृतीय । आवर्तयामि यागदेशं ॥ वृतेरंतर्भावितव्यर्थस्येदं ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । गोः स्तुतिरूपाया वाच ओहेन वहनेन साधनेन । यद्वा आवर्तनकाल उच्यते । गोर्गच्या उषसो वहनेन । जिघ्रिजीर्णो जयशीलो वा तौग्यो न तुग्राख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका तुग्यो ह भुज्युमंहसः पिपृथो नासत्या भुज्युमित्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति । किंतु अपः क्षोणी । अप इत्यंतरिक्षनाम । क्षोणीति पृथिवीनाम । द्यावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्येन युवयोः प्रसादेन

सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते । सेवते प्रत्येकं । यद्वा
वां माहिम्ना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते । किंच हे यजत्रा यष्ट्यौ प्रसादा-
दयमृषिर्जूर्णो जरया जीर्णो गः सन्नहसः पापाज्जरालक्षणात्प्रमुच्याक्षुश्चिरकाल-
व्याप्नो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा हे यजत्रा वां प्रसादाज्जूर्णो जीर्णो यजमा-
नोऽहसो दुरितस्य हंचीरप उक्तलक्षणानि सोमसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षो-
ण्यां ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यं । भूम्यां चिरकालमक्षुर्ब्याप्तः सन् महिना माहात्म्येन
सचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिं ।

प्रेषड्वेषडातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजं ॥ ६ ॥

नि।यत्।युवेथे।इति।नि।युतः।सु।दानू।इति।सु।दानू।उप।स्व।धाभिः।सृजथः।पुरं।धिं।

प्रेषत्।वेषत्।वातः।न।सूरिः।आ।महे।ददे।सु।व्रतः।न।वाजं ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ यत् यदा नियुतोऽश्वान् नियुवेथे । नियुंजाथे ।
नियोजयथः । ताभिरस्मद्यज्ञगमनाय संयुक्तौ भवथः । तदा स्वधाभिरनैस्तत्कार-
णैरुदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धात्री पृथिवीमुपसृजथः । एवं च सति सूरिः स्तोतायं
यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां प्रेषत् । तर्पयतु । वेषत् । व्याप्नोतु ।
कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वेतिश्च लेटि रूपे ॥ अनंतरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तोष्मा-
दिर्कर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आददे । आदत्ते । स्वीकरोति ॥
आङो दो नास्यविहरण इत्यात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
यद्वा छांदसे लिटि रूपं ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिंद्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवं ॥ ७ ॥

वयं।चित्।हि।वां।जरितारः।सत्याः।विपन्यामहे।वि।पणिः।हितः।वान्।

अध।चित्।हि।स्म।अश्विनौ।अनिंद्या।पाथः।हि।स्म।वृषणौ।अन्तिः।देवं ॥ ७ ॥

वयं चिद्धि वयमपि जरितारस्तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विप-
न्यामहे । विविधं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो विहितवान् । स्थापित-
रसवानासीत् । यद्वा पणिर्वणिक् लुब्धकोऽयष्टा हितवान् नियतधनो धना-
ह्योऽप्ययष्टा वि । वियुज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अध अपि च
चिद्धि ष्म । एते त्रयः पूरणाः । हे अश्विनौ अनिन्द्या । प्रशस्यनामैतत् । हे
प्रशस्यौ वृषणौ हे कामानां वर्षितारौ युवामन्तिदेवं देवानामन्तिके पाथः । सोमं
पिबथः । यद्वा अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनी इव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य
विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरूपयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृक्ष्यु-
दकसंस्त्यायस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा महर्षिर्नरां नेतृणां
कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्य-
तरोऽयं सहस्रैरपरिमितैः स्तोत्रैश्चितयत् । चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तच्च
दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य धूनयितोत्पादयिता शंखादिः स इव ।
यद्वैतदप्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कंपयिता प्रेरक
इव । इवेति संप्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति निरुक्तं ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वर्ध्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽअर्ध्वं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्यागमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यत् यस्मात्प्रवहेथे ।

धारयथो यज्ञं । यद्वा रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे
स्यंद्रा स्यंदनशीलौ युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारंभ आगच्छथः यज्ञस-
माप्नौ पुनर्गच्छथश्च । तच्च दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता
यथा यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये
सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो धत्तं । धारयतं फलं । उत वा स्वर्ग्यं शोभनाश्वसमूहं धत्तं ।
नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ त्वदनुग्रहाद्रयिसाचो
धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

॥ अथ दशमी ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नयं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

तं वां । रथं । वयं । अद्या । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नयं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । इयानं । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यं रथं वयम-
गस्त्या अद्यास्मिन् सुत्येऽहनि हुवेम । आहूयेम । केन साधनेनेति उच्यते ।
स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तये । कीदृशं । नयं । स्तुत्यं नूतनं
वा । तथारिष्टनेमिं । अहिंसितचक्रवलयं द्यां परीयानं द्युलोकस्य परितो
गच्छतं । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कदु प्रेष्ठाविति नवर्चे द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनं । कदु नवेत्यनु-
क्रांतं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विन्नियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधितिं अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेष्ठौ । इषां । रयीणां । अध्वर्यता । यत् । उतऽन्निनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रऽशस्तिं । वसुधितिं इति वसुऽधिति । अवितारा ।

जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रेष्ठौ प्रियतमौ वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणा-
नामन्नानां । कर्मणि षष्ठ्यौ । अन्नानि धनानि चोन्निनीथः । ऊर्द्धं प्राप-
यथः । अध्वर्येताध्वरं पारयितुमिच्छंतौ युवामपां वृष्ट्युदकानां वृष्ट्युदकानि
चोन्निनीथः । उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत् तत् कदा । कस्मादेवमुच्यत इति
उच्यते । अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरेव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुति-
मकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव प्रशंसंतीत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मात् हे वसुधिती वसुनो धनस्य धातारौ वस्तथ्यकर्माणौ तथा हे जनानाम-
वितारावुक्तलक्षणौ युवां कदान्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ वा॒म॒श्वा॒सः॒ शु॒च॒यः॒ प॒य॒स्या॒ वा॒त॒रं॒ह॒सो॒ दि॒व्या॒सो॒ अ॒त्याः॒ ।

म॒नो॒जु॒वो॒ वृ॒ष॒णो॒ वी॒त॒पृ॒ष्ठा॒ ए॒ह॒ स्व॒रा॒जो॒ अ॒श्वि॒नां॒ व॒हंतु॒ ॥ २ ॥

आ । वां । अ॒श्वा॒सः । शु॒च॒यः । प॒यः॒ऽपाः । वा॒त॒ऽरं॒ह॒सः । दि॒व्या॒सः । अ॒त्याः ।

म॒नः॒ऽजु॒वः । वृ॒ष॒णः । वी॒त॒ऽपृ॒ष्ठाः । आ । इ॒ह । स्व॒ऽरा॒जः । अ॒श्वि॒नां । व॒हंतु॒ ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्तौ वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आवहंतु ।
प्रापयंतु । अवशिष्टान्यश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा ।
पयस्या वृष्ट्युदकस्य पातारः । वातरंहसो वायुवेगाः । दिव्या दिविभवाः । अत्या
अतनशीलाः । मनोजुवो मनोजवाः । वृषणो वर्षका युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः
कांतपृष्ठा वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां॒ रथो॒ऽव॒नि॒र्न॒ प्र॒व॒त्वा॒न्सृ॒प्र॒वं॒धुरः॒ सु॒वि॒ताय॑ ग॒म्याः॒ ।

वृ॒ष्णः॒ स्था॒ता॒रा॒ म॒न॒सो॒ ज॒वी॒या॒न॒हं॒पूर्वो॒ य॒ज॒तो॒ धि॒ष्ण्या॒ यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अ॒व॒निः । न । प्र॒व॒त्वा॒न् । सृ॒प्र॒ऽवं॒धुरः । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒म्याः ।

वृ॒ष्णः । स्था॒ता॒रा॒ । म॒न॒सः । ज॒वी॒या॒न् । अ॒हं॒ऽपूर्वः । य॒ज॒तः । धि॒ष्ण्या॒ । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रेऽश्वव्याजेनाश्विनोरागमनमुक्तं । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे धिष्ण्या
उन्नतस्थानाहौ स्थातारा स्वरथाधिष्ठानौ वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय
शोभनफलायागम्याः । अस्मद्यज्ञमागच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । कीदृशो रथ इति

स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्तान् भूमिरिवान्तविस्तारवान् । सृप्रबंधुरो वि-
स्तीर्णपुरोभागः । वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् मनोवेगवानि-
त्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वायुदारः । यजतो यष्ट्यः । ईदृशो रथ
आगच्छतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽनामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जा॒ता । सं । अ॒वा॒व॒शी॒तां । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । ना॒म॒ऽभिः । स्वैः ।

जि॒ष्णुः । वां । अ॒न्यः । सु॒ऽम॒ख॒स्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां समवावशीतां । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां
वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशौ युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां
मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चंद्रसूर्येणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्येक इति निरुक्तं । अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरच्छेदनादिना
पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयत-
मित्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरिरेण शरीरसौंदर्येण
निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैरश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि ।
रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा अरेपसा
तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुरुशिरच्छेदादप्यपापेन शीर्षेण तादृग्गृहत्वं ख्या-
पनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः
सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन् ऊहे । वहति
विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते ।
अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो द्युलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः
शोभनरश्मिरूपधन ऊहे । वहति । कृत्स्नमेवं पृथक् जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ
युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्यमानया
तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः
सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः । नि० १२. ३. इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वां निचेरुः ककुहो वशाँ अनु पिशंगरूपः सदनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयंत वाजैर्मथा रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र। वां। निऽचेरुः। ककुहः। वशान्। अनु। पिशंगऽरूपः। सदनानि। गम्याः।

हरी इति। अन्यस्य। पीपयंत। वाजैः। मथा। रजांसि। अश्विना। वि। घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अश्विनौ वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामाननुलक्ष्य यथाकामं । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा वशान् स्वधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् सदनान्यस्मद्यागगृहाणि प्रगम्याः । प्रकर्षेण गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । अत्र यद्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अश्वौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथा प्रमाथनेन लोडनेन निष्पादितैर्वाजैरन्नैरामि-क्षादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र वां शरद्धान्वृषभो न निष्पाट् पूर्वीरिषश्चरति मध्वं इणान् ।

एवैरन्यस्य पीपयंत वाजैर्वेषंतीरुद्धा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र। वां। शरत्ऽवान्। वृषभः। न। निष्पाट्। पूर्वीः। इषः। चरति। मध्वः। इणान्।

एवैः। अन्यस्य। पीपयंत। वाजैः। वेषंतीः। ऊर्द्धाः। नद्यः। नः। आ। अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरद्धान् शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवान् । अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्षि-तैवेन्द्रः । स इव शत्रूणां निष्पाट् निःसारयिता सन् पूर्वीर्बह्वीः पुरातनीर्वेषोऽन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्रचरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरद्धान् शरत्कालवान् । तस्मिन् ऋतौ हि चंद्रः संतप्तो भवति । तेन च तृणगुल्मौष-ध्यादीनि वर्धते । स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते । मध्व इणान् मधुनो मधुस-

दृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति । तथान्यस्योत्त-
मादित्यस्यैवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः पीपयन्त । आप्याययन्ति हविर्भिर्यज-
मानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिता वेपन्तीर्यापयन्तीरुद्धा उन्नता उत्तीरा नद्यो न
नदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः । आगच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाळहे अश्विना चेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाळहे । अश्विना । चेधा । क्षरन्ती ।

उपऽस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन् । अयामन् । शृणुतं । हव । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ वां युवयोर्वाळहे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति गीः
स्तुतिरूपा वाक् असर्जि । सृज्यते । कीदृशी सा । स्थविरा । अत्यन्तं स्थिरा नित्या
वेदमयी । चेधा मन्त्रादिभेदेन चिप्रकारा क्षरन्ती युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः
कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संतौ नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रक्षन्तं
तर्पयन्तं वा । किञ्च यामन् गमनेऽयामन् अगमने च हवमाह्वानं शृणुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रुशतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्याप-
यित्री गीः स्तुतिवाक् त्रिबर्हिषि त्रिधान्वास्तीर्णबर्हिष्के सदसि यागसदने नृन्
कर्मनेतृनस्मान्पिन्वते । आप्याययति आप्याययतु वोचितप्रदानादिना । केन
प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः
सेक्ता जलदः प्रदानविशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दशस्यन्
प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने दृष्टान्तः । गोर्न सेके । उदकसेक

इव । शांतनात्सेक उदकस्येव । तद्यथाप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा नेति संप्रत्यर्थे । गोरुदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवां पूषेवाश्विना पुंरंधिग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषाऽइव । अश्विना । पुंरंधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां पुंरंधिर्बहुप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो जरते । स्तौति । यद्वा पुंरंधिर्बहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न । अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनक्रतुवदग्नेयोषस्ययोरपि सद्भावदिति भावः । कदेत्याह । यत् यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चे तृतीयं सूक्तमाश्विनं जागतं । अवविद्धमिति षष्ठी तद्वां नरा नासत्यावित्यष्टमी चोभे त्रिष्टुभौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्त्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिषण्यां विश्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिर्व्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।

धियंऽजिन्वा । धिषण्यां । विश्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते ।

शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः । अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान्

रथोऽश्विनोः संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनावो
षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुष्ट्वाभूषत । अभि-
मुखा भवत स्तोतुं । तादृशौ महानुभावावश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥
मदयत संभावयत । अश्विनौ विशेष्येते । सुकृते सुष्ठु कृतवते मह्यं धियंजिन्वा
कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ धिष्ण्या धिषणाहौ स्तुत्यौ विशपलावसू विशां
प्रजानामस्माकं पालयितृधनौ । विशपलाख्यायाश्चिन्नजंघाया हिरण्मयजंघाप्र-
दानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसी विशपलाया इत्यादिनिगमः । दिव आदि-
त्यस्य नपाता नप्नारौ नपातयितारौ वा । शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशाव-
श्विनौ मदत ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रतमा हि धिष्ण्या मरुतमा दत्ता दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इंद्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दत्ता । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा ।

पूर्णं । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितं । तेन । दाश्वांसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिंद्रतमा हि । ईश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः
संबन्धः । तथा धिष्ण्या स्तुत्याहौ मरुतमा मरुद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मि-
तराविणौ वा । दत्ता उपक्षपयितारौ शत्रूणां । दंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ । रथ्या
रथाहौ रथवंतौ । यथा रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । रथीरध्वराणामिति
नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा
पूर्णं पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन
हे अश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुपयाथः । यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किमत्र दत्ता कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किं । अत्र । दत्ता । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दत्ता उपक्षपयितारौ युवामत्रास्मिन्मनुष्ये किं कृणुथः । कुरुथः । हवि-
षोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अत्रेत्युक्तं कुचेत्याह ।
यः कश्चिज्जनो जन्मवान् अहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते । स्वयं न
युष्मान् पूजयति । तं जनमतिक्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममात्रं
किंतु पण्येर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायष्टुस्तस्यासुं प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनी-
नशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं
ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जंभयतमभितो रायतः श्रुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रन्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । श्रुनः । हतं । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रन्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रायतो निंदितं शब्दयतोऽस्मान् हंतुमागच्छतो वा श्रुनः श्वस-
द्वशानभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो
वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदथुः । जानीथः । किंच जरितुर्युष्मान्
स्तोतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रन्निनीं कृतं । सर्वामपि स्तुतिं
रमणीयफलवतीं कुरुतं । हे नासत्या सत्यभूतौ युवामुभा उभौ मम मदीयां
शंसं स्तुतिमवतं । रक्षतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवमेतं चक्रथुः सिंधुषु प्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवत्रा मनसा निरुहथुः सपप्रनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥ ५ ॥

युवं । एतं । चक्रथुः । सिंधुषु । प्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽरुहथुः । सुऽपप्रनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं प्रवं प्रसिद्धं श्रुतिसाधनं प्रवं
नावमात्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुग्रनाम्नो
राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे कं सुखकरं चक्रथुः । तौग्यो भुज्यू राजा समुद्रवतीं

ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपवलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसाद-
फलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा
कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान्वहून् रथादीनकुरुतमि-
त्यर्थः । अयमर्थस्तु तमूहयुनौभिश्चतस्रो नावस्त्रिभी रथैरित्यादिमंचांतरेषु प्रसिद्धः ।
येन युष्मद्वत्तेन स्रवेन देवचा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मन-
सेति वा योज्यं । निरूहयुः । निर्गमनं कुरुथः । तथा सुपप्रनि शोभनपतनं
यथा भवति सुपतनौ वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामैतत् । उद-
कात्पेतयुः । पतथ उत्तरीतुं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अवविडं तौग्यमप्स्व^१तरनारंभणे तमसि प्रविडं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविडं । तौग्यं । अप्सु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविडं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

अप्स्वंतर्मध्येऽवविडमवस्ताच्छत्रुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंब-
नरहिते तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविडं प्रकर्षेण
पीडितं तौग्यं भुज्युं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा
कर्मणि षष्ठी । जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव
उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमंताय कं ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यं । तौग्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोऽइव । आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहयुः । श्रोमंताय । कं ॥ ७ ॥

कः स्वित् कश्चिदनुग्राहको वृक्षो वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
यद्वा संस्तवाभिप्रायमेतत् स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निष्ठितः ।

निश्चलं वर्तमानः । कुत्रेति उच्यते । अर्णस उदकस्य मध्ये । यं वृक्षं तौग्यस्तु-
ग्यपुत्रो भुज्युर्नाधितो याचमानः पर्यषस्वजत् । परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने
दृष्टांतः । पतरोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलं-
बनाय पर्णानीव । तानि यथालंबनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे अश्विनौ श्रोमताय
कीर्त्तिमत्तायोदूहयुः । ऊर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं
तमूहयुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तद्वां नरा नासत्यावनुं थाद्यद्वां मानास उच्यमवोचन् ।

अस्मादद्य सर्दसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

तत् । वां । नरा । नासत्यौ । अनुं । स्यात् । यत् । वां । मानासः । उच्यं । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सर्दसः । सोम्यात् । आ । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ सत्यफलौ
वा वां युवां तत् तादृशं स्तोत्रमनुस्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां ।
तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावंतोऽस्मदीया होत्रादयो यदुच्यं
स्तोत्रमवोचन् । अकुर्वन् । तद्वामनुष्यात् । हे अश्विनौ अद्यास्मिन्प्रधानयागदिने ।
अस्मादस्माभिः क्रियमाणात्सर्दसः संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् ।
आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरद्य क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति ।
विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

तं युंजाथामिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमागस्त्यमाश्विनं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं युंजाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवंधुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णेः ॥ १ ॥

तं । युंजाथां । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणं । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णेः ॥ १ ॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युंजाथां ।

योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह । यो रथस्त्रिवंधुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वंधुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । आयाह्यर्वाङ्गुप वंधुरेष्टा इत्यादिमंचांतरात् । यश्च त्रिचक्रः चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेनोपयायः । उपगच्छथः । किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामैतत् । यागगृहं । येनेत्युक्तं केनेत्याह । त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टांतः । विर्न पर्णेः । पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमंतानु पृक्षे ।

वपुर्वपुथा संचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षां । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमंता । अनु । पृक्षे ।

वपुः । वपुथा । संचतां । इयं । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवयो रथः सुवृत् शोभनवर्तनः । शोभनचक्रपरिभ्रमणो यन् गच्छन् क्षामभि वर्तते । देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । यत् यं रथं क्रतुमंता संकल्पवंतौ कर्मवंतौ वा पृक्षे ॥ अन्ननामैतत् ॥ हविषि निमित्तभूते सति ॥ अनु अधीत्यर्थे ॥ अधितिष्ठथः । आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनंतरं वपुथा युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानींक्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक् वपुः संचतां । युवां च दिवो द्युलोकस्यादित्यस्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यज्ञ संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येषयथ्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतं । सुऽवृत्तं । यः । रथः । वां । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषयथ्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवां सुवृत्तं शोभनवर्तनं रथमातिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो

हविष्मान् ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते ।
यद्वा यजमानाय दत्तहविषा तद्वा ॥ येन च रथेन हे नरा नेतारौ वा हे
नासत्या असत्यरहितौ युवामिषयथै । यज्ञं प्राप्नुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन
वर्तिः । गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्मन आत्मन
आत्महिताय च याथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परिर्वर्त्तमुत मातिं धत्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनां ॥ ४ ॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्त्त । उत । मा । अति । धत्तं ।

अयं । वां । भागः । निऽहितः । इयं । गीः । दस्त्रौ । इमे । वां । निऽधयः । मधूनां ॥ ४ ॥

हे दस्त्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको
हिंसकोऽरण्यश्चादिर्मादधर्षीन्मां । तथा वृकीर्वृक्यो हिंसका अन्या अपि माद-
धर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मादधर्षीदिति योज्यं ।
तथा युवां मा परिवर्त्तं । परितो मा वर्जयतं मां । उत अपि च माति धत्तं ।
अस्मानतिक्रम्यान्त्यस्मै मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थाय
भागो भजनीयो हविरंशो निहितः । तथेयं च गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति
शेषः । हे दस्त्रावश्विनौ वां युवाभ्यामिम इमानि मधूनां सोमरसानां निधयो
निधानानि स्थापितानि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अचिर्दस्त्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यंता मे हव नासत्योप यातं ॥ ५ ॥

युवां । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अचिः । दस्त्रा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । ऋजूयाऽइव । यंता । आ । मे । हव । नासत्या । उप । यातं ॥ ५ ॥

हे दस्त्रा दस्त्रावश्विनौ युवां गोतमश्च पुरुमीळ्हश्चाचिश्च महर्षयश्च एतेष्वे-
कैको हविष्मान् सन् अवसे युष्मत्तर्पणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहम-
प्याह्वयामि । फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः । यंतोपगंतोपगंतुकाम ऋजूयेव ॥ द्विती-

याया आकारः ॥ ऋजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा वामपि । यथाध्वगामी स्वगंतव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमृजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा ऋजूयेव ॥ इवशब्द एवार्थः ॥ गंता ऋजुनैव मार्गेणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्यावश्विनौ मे मम हवमाह्वानमालक्ष्योप यातं । उपगच्छतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिष्म तमसस्पा॒रमस्य॑ प्रति॒ वां स्तोमो॑ अश्विनावधायि ।

एह यातं प॒थिभिर्दे॒वयानैर्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदानुं॑ ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पा॒रं । अस्य॑ । प्रति॒ । वां । स्तोमः॑ । अश्वि॒नौ । अधा॒यि ।

आ । इह । या॒तं । प॒थिऽभिः । दे॒वऽयानैः । वि॒द्याम॑ । इ॒षं । वृ॒जनं॑ । जी॒रऽदानुं॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पा॒रं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उ॒त्ती॒र्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अ॒कारीत्यर्थः । युवां दे॒वयानैर्दे॒वगंत॒व्यैर्मार्गै॒रिहा॒स्मद्यज्ञ॑ आयातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यते ॥

तत्र ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसूक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत इति परिभाषितत्वात् षडृचं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयागस्त्यं । तथाश्विनं वेत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमप्याश्विनं । अनादेश-परिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं । युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तच्चेदं पंचमं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छ्रंत्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुहं चित्संतौवर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छ्रंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुहं । चित् । संतौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाः । तराय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्मिन्यागदिने हुवेम । आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् अद्या च नो मूलयतापरं चेत्यादिमंचांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छ्रंत्यां तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्या असत्यरहितौ दिवो नपाता द्युलोकस्य नपातयितारौ नभृस्थानीयौ वा कुहं चित्संतौ कुत्र चिद्देशे वर्तमानौ युवां वह्निः स्तुतेर्वोढार्य ईरयिता स्तुते-रीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्नि-र्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निर्यो होतोक्त-गुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒स्मे ऊ॒ षु वृ॒षणा॒ माद॑येथा॒मुत्प॑णी॒र्हत॑मूर्म्या॒ मद॑ता ।

श्रु॒तं मे॒ अ॒च्छो॑क्तिभिर्मतीनामेष्टा॒ नरा॒ निचे॑तारा च॒ कर्णेः॑ ॥ २ ॥

अ॒स्मे इति॑ । ऊं इति॑ । सु । वृ॒षणा॒ । मा॒दये॑था । उत् । प॒णीन् । ह॒तं । ऊ॒र्म्या । म॒दता॑ ।

श्रु॒तं । मे । अ॒च्छो॑क्तिऽभिः । म॒तीनां॑ । ए॒ष्टा । न॒रा । निऽचे॑तारा । च । क॒र्णेः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्चिनौ युवामस्मे उ अस्मास्वेव सु मादयेथा । सुष्ठु तृप्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतं । तथा पणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टृन् उत् उन्मूल्य हतं । नाशयतं । कीदृशौ युवां । ऊर्म्या । रात्रिनामैतत् । रात्रौ मदता माद्यंतौ । यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ इत्यादिषु तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदंतौ । तादृशौ युवां मे ममाच्छोक्तिभि- राभिमुख्यकैरनिर्मलवेदवाक्यैरचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा नेतारौ युवां खल्वेष्टा अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनां । तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । नि- रित्येष समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रि॒ये पू॒षन्नि॒षुकृ॑ते॒व दे॒वा ना॑सत्या॒ वह॑तुं॒ सूर्या॑याः ।

व॒च्यंते॑ वां ककुहा॒ अप्सु॑ जा॒ता यु॒गा जू॒र्णेव॑ वरुणस्य॒ भूरैः॑ ॥ ३ ॥

श्रि॒ये । पू॒षन् । इ॒षुकृ॑ताऽइव॒ दे॒वा । ना॑सत्या । वह॑तुं । सूर्या॑याः ।

व॒च्यंते॑ । वां । क॒कुहाः । अप्सु॑ । जा॒ताः । यु॒गा । जू॒र्णाऽइव॑ । वरुणस्य॒ भूरैः॑ ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणा- याजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकुपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्चिनावपि जित्वाग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उषाश्चाजयतां । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्या स्वरथेऽधारयतामिति । अय- मितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे । १. ८. २०. ५. । आ वां पतित्वं सख्यायेत्यत्र प्रपंचितः । तच्चाह । हे पूषन् पोषक

सूर्य । एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरेवाश्रित्वात् । सूर्याचंद्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्रित्वावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थे । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव संतौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्यः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुमाजिमुदजयतमित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्धर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रैर्यागकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युगा जूर्णव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयो । मदंति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्रितौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु । भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कीर्त्तरत्नस्य वेच्छया यत् यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विगूपा अनुमदंति । अनुक्रमेण माद्यंति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष वां स्तोमो अश्रित्वावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्रित्वा । अवकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्लक्षणाक्ष्वन्तौ वां युवाभ्यामेषः स्तोमः स्तोत्रं
सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमाश्रकारि । कृतः । कीदृ-
शोऽयं । मानेभिर्मनैर्हविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्यरहितौ
युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदन्ता माद्यन्तौ संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबन्धि
यातं । प्राप्तुतं । किमर्थं । तनयाय । पुत्रादिलाभाय । त्वने । आत्मने च हिताय ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिष्म तमसस्पा रमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

कतरा पूर्वत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । कतरैकादश द्यावापृथिवीयमित्यनुक्रांतं । आभिष्वविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमिदं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव द्यावापृथिव्यनिविद्धानं । उक्तमादाभिष्वविकात्तृतीयसवनमित्यतिदेशात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्वना विभृतो यद्वा नाम वि वर्तते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्वना । विभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरेनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा । पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा । पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति

भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोस्तपादनमित्यर्थः । हे कवयः
 क्रांतदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञा यूयं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण
 विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यच्च
 यस्मात्खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्मना आत्मनैव
 अन्यनैरपेक्ष्यैव विभृतः । धारयतः । यच्चा यच्च नाम यत्किञ्चित्पदार्थजातमस्ति
 विश्वं तत्सर्वमात्मना विभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव भ्रियत
 इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते
 द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव विवर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा-
 परैनयोरित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

भूरिं द्वे अचरंती चरंतं पङ्क्तं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिं द्वे इति । अचरंती इति । चरंतं । पत् ५ वंतं । गर्भं । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यं । न । सूनुं । पित्रोः । उप ५ स्थे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरंती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं बहुतरं चरंतं पङ्क्तं पादयुक्तं
 गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः ।
 अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टांतः । पित्रोर्मातापित्रो-
 रुपस्थ उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न । पुत्रमिव । यथा स्नेहेन
 वर्धयंतौ धारयंतौ मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोऽस्मान्भ्वात् महतो भयहेतोः
 पापाद्रक्षतं । पालयतं । यच्चा अभ्वात् अभ्वं महत् अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वेति
 महन्नाम । इदं कृतद्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्र-
 योगश्छांदसः । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥

अ॒ने॒हः । दा॒त्रं । अ॒दि॒तेः । अ॒न॒र्वं । हु॒वे । स्वः ऽव॒त् । अ॒व॒धं । नम॑स्व॒त् ।

तत् । रो॒द॒सी इति॑ । ज॒न॒य॒तं । ज॒रि॒चे । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृ॒थि॒वी इति॑ । नः । अ॒भ्वा॒त् ॥ ३ ॥

अदि॒तेः । एत॑दं॒तरि॑क्षस्या॒प्युप॑लक्षणं । अखंड॑नीयायाः पृथि॒व्यास्ता॑दृशस्यांत॒रि॑क्षस्य च संब॑न्धि दा॒त्रं धन॑माह्वयामि । स्पृ॒हयामी॑त्यर्थः । कीदृ॑शं तद्धनं । अ॒ने॒हः । अ॒पापं दुःख॑रहितं सु॒खात्म॑कं । अ॒न॒र्वं । अ॒न॒रणं । अक्षी॑णमित्यर्थः । सर्व॑तः फल॑भूतेन स्वर्गे॑ण तद्ध॒त् । अ॒व॒धं । अहिं॑सितं । नम॑स्व॒त् । अ॒न्न॒वत् । ईदृ॑शं धनं हु॒वे । तद॑स्माभिः कांक्षि॑तमु॒क्तल॑क्षणं धनं हे रो॒द॒सी द्या॒वापृ॑थि॒व्यौ ज॒रि॒चे स्तो॒त्रे यज॑मानाय ज॒न॒य॒तं । उ॒त्पा॑दय॒तं । द्या॒वेत्या॑दि व्याख्यातं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒त॒प्य॒मा॒ने अ॒व॒सा॒व॑न्ती अ॒नु॒ ष्या॒म॒ रो॒द॒सी दे॒वपु॑त्रे ।

उ॒भे दे॒वा॒नामु॒भये॑भिर॒ह्नां द्या॒वा रक्ष॑तं पृ॒थि॒वी नो॒ अ॒भ्वा॒त् ॥ ४ ॥

अ॒त॒प्य॒मा॒ने इति॑ । अ॒व॒सा । अ॒व॑न्ती इति॑ । अ॒नु॒ । स्या॒म॒ । रो॒द॒सी इति॑ । दे॒वपु॑त्रे इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।

उ॒भे इति॑ । दे॒वा॒नां । उ॒भये॑भिः । अ॒ह्नां । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृ॒थि॒वी इति॑ । नः । अ॒भ्वा॒त् ॥ ४ ॥

अ॒व॒सा स्व॒तोऽधि॑केन केनचि॑कृते॒नाव॑नेन समृ॒द्धात॑प्य॒मा॒ने अ॒नी॒श्वरे ॥ तप॑ ऐ॒श्वर्य॑कर्म॒ण इदं॑ रूपं ॥ अ॒त॒प्य॒मा॒ने अ॒न्यैर॑पी॒ज्य॒मा॒ने । अ॒व॒सान्ने॒ना॒व॑न्ती तर्प॑य॒न्त्यौ दे॒वपु॑त्रे । दे॒वा व्य॑व॒हर्ता॑रो म॒नु॒ष्याः पु॒त्र॒स्था॒नीया य॒योस्ता॑दृश्यौ । लो॒क॒द्वय॑स्या म॒नु॒ष्याश्च दे॒वाश्च तदु॑पजीव्यत्वात्पु॒त्रा इत्यु॑च्यंते । ईदृ॑शा॒वु॒भे रो॒द॒सी द्या॒वापृ॑थि॒व्यौ दे॒वा॒नाम॑ह्नां । एत॑द्रा॒चेर॑प्युपलक्षणं । द्योत॑माना॒नाम॑ह्नां रा॒त्रीणां च संब॑न्धिभि॒रु॒भय॑विधैः शीतो॑ष्णादि॒रूपैर्वि॑ल॒क्षणैर्ध॑नैर्नि॒मित्त॑भूतैः । तेषां ला॒भा॒येत्य॑र्थः । तद॑र्थं यु॒वा॒म॒नु॒ स्या॒म । अ॒नु॒भ॒वे॒म । शिष्टो॑ व्याख्यातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स॒ंग॒च्छ॒मा॒ने यु॒व॒ती स॒म॑न्ते॒ स्व॒सा॒रा जा॒मी पि॒त्रो॒रु॒प॒स्थे ।

अ॒भि॒जि॒घ्र॑न्ती॒ भु॒व॒नस्य॑ नाभिं॒ द्या॒वा रक्ष॑तं पृ॒थि॒वी नो॒ अ॒भ्वा॒त् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽअंते । स्वसारा ।

जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।

अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।

नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चान्मनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैर्विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अयमर्थो द्यावापृथिवी सहास्तामित्यादिब्राह्मणे समान्नातः । युवती नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु । समंते समानांतिके समानपर्यन्ते वा । स्वसारा परस्परं स्वसृभूते जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं । तथा च निगमौ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुरिति । पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोरुपस्थ उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ । समानमेतदुदकमित्यादिमंत्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धं । ईदृश्यौ नो रक्षतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी

इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णे सद्मनी सदनाधारभूते बृहती मह्यौ महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्यादीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्य-योर्जनित्र्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन यज्ञेन च निमित्त-भूतेन हुवे । आह्वयामि । देवानां हविरर्थमस्मद्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे अमृतमुदकं दधाते । धारयतः । ते युवामाह्वयामि । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उ॒र्वी पृथ्वी बहु॒ले दूरेऽञ्ते॒ उप॑ ब्रु॒वे नम॑सा य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ ये सु॒भगे॒ सुप्र॑तू॒र्ती द्या॒वा रक्ष॑तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ ७ ॥

उ॒र्वी इति॑ । पृथ्वी इति॑ । बहु॒ले इति॑ । दूरेऽञ्ते॒ इति॑ दूरेऽञ्ते॒ । उप॑ । ब्रु॒वे । नम॑सा । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒भगे॑ । सुप्र॑तू॒र्ती इति॑ सु॒प्रतू॒र्ती । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृथि॒वी इति॑ । नः । अभ्वा॑त् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महत्यौ पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने ब्रह्माकारे दूरेऽञ्ते विप्रकृष्टांतदेशे । अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ । ये सुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतू॒र्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

दे॒वान्वा॒ यच्च॑कृ॒मा कच्चि॒दागः॒ सखा॑यं वा॒ सद॒मिज्जास्प॑तिं वा ।

इ॒यं धी॒भूया॒ अव॒यान॑मेषां द्या॒वा रक्ष॑तं पृथि॒वी नो॒ अभ्वा॑त् ॥ ८ ॥

दे॒वान् । वा॒ । यत् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आ॒गः । सखा॑यं । वा॒ । सद॑ । इत् । जाःऽप॑तिं । वा॒ ।

इ॒यं । धीः । भू॒याः । अव॒यानं । ए॒षां । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृथि॒वी इति॑ । नः । अभ्वा॑त् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सदमित् सर्वदैव चकृम । कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम । एषामुक्तरूपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् भवतु । द्यावेत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारांतरेण मंत्रमंतरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव । तस्मान्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

॥ अथ नवमी ॥

उ॒भा शं॒सा न॒र्या मा॒मवि॒ष्टा॒मु॒भे मा॒मू॒ती अ॒व॒सा स॒चे॒तां ।

भू॒रि॒ चि॒द॒र्यः सु॒दा॒स्तरा॒ये॒षा म॒द॒त इ॒ष॒ये॒म दे॒वाः ॥ ९ ॥

उ॒भा । शं॒सा । न॒र्या । मां । अ॒वि॒ष्टां । उ॒भे इति॑ । मां । उ॒ती इति॑ । अ॒व॒सा । स॒चे॒तां ।

भू॒रि॒ । चि॒त् । अ॒र्यः । सु॒दाः । ऽत॒राय॑ । इ॒षा । म॒द॒तः । इ॒ष॒ये॒म । दे॒वाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितौ ईदृश्यावुभयाश्रये स्तुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसश्चेनाभिधानात्पुल्लिंगता । तथोभे उती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां । प्राप्नुतां । तथोभे अप्यूती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसास्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः । अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वायेषान्नेन सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा अर्य इति षष्ठ्या रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

ऋ॒तं दि॒वे तद्वो॒चं पृ॒थि॒व्या अ॒भि॒श्रा॒वाय॑ प्र॒थ॒मं सु॒मे॒धाः ।

पा॒ताम॒व॒द्याहु॑रि॒ताद॒भी॒के पि॒ता मा॒ता च॑ र॒क्ष॒ताम॒वो॒भिः ॥ १० ॥

ऋ॒तं । दि॒वे । तत् । अ॒वो॒चं । पृ॒थि॒व्यै । अ॒भि॒ऽश्रा॒वाय॑ । प्र॒थ॒मं । सु॒मे॒धाः ।

पा॒तां । अ॒व॒द्यात् । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भी॒के । पि॒ता । मा॒ता । च । र॒क्ष॒तां । अ॒वः॒ऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे द्युदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रीतिकरमृतं स्तोत्रं प्रथमं । मुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृष्टतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावाय । अभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको द्युलोको माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुःखप्रापकादंहसः

सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकनामैतत् । संमीप एवावोभिरभि-
मततर्पणै रक्षतां । पालयतां ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितॄमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इदं द्यावापृथिवी इति । सत्यं । अस्तु । पितः । मातः । यत् । इह । उपऽब्रुवे । वां ।

भूतं । देवानां । अवमे इति । अवऽभिः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु ।
अवितथं भवतु । फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे पितृद्वौः
हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि
तत्सत्यमस्तु । देवानां स्तोत्राणामस्माकमवमे । अंतिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते
युवामवोभिस्तर्पणैर्युक्ते भूतं । भवतं । अवशिष्टं गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्त्यं चैष्टुभं वैश्वदेवं । आ नो
वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदथे । सुऽशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्सथ । नः । विश्वं । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

नो विदथेऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः
स्तुतिभिः प्रदेयै रत्नैः सह । यद्वा इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दं । भूमिस्थाना-
भिर्देवताभिः सह विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्येभिः सविता प्रेरक आदित्यश्च देव
एतु । आगच्छतु । हे युवानो नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नोऽस्मा-
नभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितृत्वेन । स्वेच्छये-
त्यर्थः । अपिः संभावनायां । अथस्मान्मत्सथ । मादयथ । यथा विश्वं जगत् ।

एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणं । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्स्य तथास्मानपि । यद्वा जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची । सर्वानपि यजमानान्यथा मत्स्य तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा गमंतु देवाः । अ० ३. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

आ नो विश्व आस्क्रा गमंतु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विथुरं न शवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमंतु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।

भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विथुरं । न । शवः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्क्राः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वागमंतु । आगच्छंतु । के ते । मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु । किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं वृधासो वर्धयितारो यथा भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽन्नं विथुरं हीनं यथा न करन् । न कुर्युः । तथागच्छंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठं । वः । अतिथिं । गृणीषे । अग्निं । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवा वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाह्वातृत्वात् हविर्वहनाच्चाग्निर्देवानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्तिभिः । शंसनैः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणिः । तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता । सजोषाः । युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वैते अग्निविशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । तमग्निं गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरित्यादिमंत्रवर्णेषु वरुणात्सुकीर्ति-

रेवेषणीया । अरिगूतोऽरिष्वदातृषु सदा शब्दितः । अरीणां हननायोद्युक्तो वा
सूरिः प्रेरयितायं वरुण इषश्चान्नानि पर्षत् । पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ व॒ एषे॒ नम॑सा जिगी॒षोषा॑सान॒क्ता सु॒दुघा॑व॒ धेनुः॑ ।

स॒मा॒ने अ॒ह॒न्वि॒मिमा॑नो अ॒र्के वि॒षु॒रूपे॒ पय॑सि॒ सस्मि॒न्बू॒धन् ॥ ४ ॥

उप॑ । वः । आ । ई॒षे । नम॑सा । जिगी॒षा । उ॒षसा॑न॒क्ता । सु॒दुघा॑ऽइव । धे॒नुः ।

स॒मा॒ने । अ॒ह॒न् । वि॒ऽमिमा॑नः । अ॒र्के । वि॒षुऽरूपे॑ । पय॑सि । सस्मि॒न् । ऊ॒धन् ॥ ४ ॥

हे देवा वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोप उपेत्य जिगीषा पा-
पानां जिगीषया आ ईषे । इच्छामि ॥ इष गतावित्यस्य वेषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य
लिट्युत्तमैकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ता । अहनि
रात्रौ च । यद्वा अहोरात्रदेवते अयभिगच्छामि । गतौ दृष्टान्तः । सुदुघा धेनु-
रिव । सुदोग्ध्री धेनुर्यथा दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन्
समाने ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि क्षीरघृतादिकेऽर्कमर्चनी-
यमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानः । विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समा-
नेऽहन् । षष्ठेऽहनि एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान
ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि तदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा
सस्मिन् सर्वस्मिन्बूधसि फलाख्यक्षिरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे
पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मा-
नभिगच्छामि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्नोऽ॒मय॑स्कः शि॒शुं न पि॒प्युषी॑व वेति॒ सिंधुः॑ ।

येन॒ नपा॑तम॒पां जु॒नाम॑ मनोजु॒वो वृ॒षणो॒ यं वह॑ति ॥ ५ ॥

उ॒त । नः । अ॒हिः । बु॒ध्नः । अ॒मयः । क॒रिति॑ कः । शि॒शुं । न । पि॒प्युषी॑ऽइव । वे॒ति । सि॒ंधुः ।

येन॑ । नपा॑तं । अ॒पां । जु॒नाम॑ । म॒नःऽजु॒वः । वृ॒षणः । यं । वह॑ति ॥ ५ ॥

उत अपि च नोऽस्माकमहिरंतरिक्षगाम्यहंता वाहीनो वाहन्यमानो वैतन्ना-
मको देवः । स एव बुध्नः । बुध्नं बन्धकमंतरिक्षं । तदर्हतीति बुध्नोऽंतरिक्ष-

चार्येतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतेर्लङि रूपं ॥ किंच पि-
पुषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मान्सेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी
वेतु । आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । शिशुं न । यथा शिशुं प्याययंती गौर्गच्छति
तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वोदकानां नन्नारं
तृतीयं पुत्रं । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नमृतं । तादृशमग्निं
जुनाम । स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो
मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अश्वा वहन्ति । स सुखं करोतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत न ई त्वष्टा गन्तव्या स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवोऽपि नोऽस्मानच्छ अभिप्राप्नुमीमिदानीमिमं यज्ञं वागंतु । आगत्य
च । स्मत्सहार्थे प्राशस्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिपि-
त्वेऽभिगंतव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सजोषाः समा-
नप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या
यजमानाः । कामैस्तेषां पूरकस्तुविष्टमो बहुतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां
नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्नागम्याः । आगच्छतु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत न ई मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमी गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ई । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिऽतमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उत अपि च ईमेनं तरुणं नित्ययुवानमिंद्रं मतयोऽस्मद्बुद्धयोऽश्वयोगा
अश्वसमानप्राप्तयो रिहन्ति । आस्वादयन्ति । स्तुवंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो

दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न । शिशुमिव वत्समिव । तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदे-
वाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं
जनयः फलस्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति ॥ नसतिर्व्याप्निकर्मा ॥
तच्च दृष्टान्तः । जनयो न । उत्पादयिष्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ईं । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उत अपि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्मत् सहापि
सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी । रोदस्योर्द्वावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा
रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः । समनसः
समानमनस्काः । पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्यो मरुतामिति यास्कः । अव-
नयो न । यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो
लुप्यते ॥ यद्वा अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः ।
तेषामन्तारो मित्रयुजो देवा नः । मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा
मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणो यत् यस्मात्प्रचिकिचे । प्रज्ञायते ।
यद्वैषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे । जानन्त्यनुष्ठेयं । नु इति पूरणः । ततस्ते
ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्रयुंजते । अध अथ
प्रयोगानन्तरं यत् यस्मादेषां सेना वृष्ट्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषर-

प्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायन्त । उत्पादयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । सुदिने मेघावर-
णादिरहिते दिने शरुंधकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा
मरुत्सेनावृष्ट्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्या-
दिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुदं-
तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नायं ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वतवसः । हि । संति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नायं । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः अश्विनावेतन्नामको देवावुद्दिश्यावसेऽस्मद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं ।
स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं ।
किंच ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्रकृणुध्वं । के ते । अद्वेषो द्वेषर-
हितो विष्णुर्याप्त एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष
इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुः । ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि
प्रकृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छा आभि-
मुख्येन ववृतीय । स्तोत्रैरभिवर्तयेयं ॥

॥ अथैकादशी ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतन्ते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतन्ते । वसुऽयुः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्मे
अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् ।
भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नियतन्ते । नियमेन प्रयत्नं करोति ।
तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रं । आद्यानुष्टुप् गर्भो-
ष्णिक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भेत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी
सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायत्रं
त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयांत्ये पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनियोगं शौनक
आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदशनं नित्यं भुंजीत ह्यवि-
कुत्सयन् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सूक्तं
जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूज-
येच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । क्षुद्भयं नास्य किंचित्स्यानन्नजं व्याधिमाप्नुयादिति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषी ।

यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषी ।

यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं । विऽपर्वं । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्त्यो नु क्षिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं
सर्वस्य धारकं तविषी बलात्मकं । यद्वा महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्यौजसा
बलेन सामर्थ्येन चितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु ताय-
मानोऽपीदो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥ २ ॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसा-
धनान्न वयं त्वा त्वां ववृमहे । सेवामहे ॥ अत्र सर्वज्ञाननुदात्तानां पूर्वस्यासा-
मान्यवचनत्वेनानिघातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्निघातत्वं ॥ अस-
कृत्पितुश्च श्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं ॥ हे पितो अस्माकमविता तर्प-
यिता भव ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप॑ नः॒ पित॒वा च॑र शिवः॒ शि॒वाभि॒रु॒तिभिः॑ ।

म॒योभु॑रद्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॒ अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

उप॑ । नः॒ । पि॒तो इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ ।

म॒यःऽभुः॑ । अ॒द्वि॒षे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ । अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः । अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिरुतिभी रक्ष-
णैर्नोऽस्मानाचर । आगच्छ । आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वे-
ष्यरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवन्प्रियकारी सुशेवोऽत एव सुष्ठु सुखक-
रोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्त-
वादोऽयं । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा यथा मयोभुरद्वेष्यश्च
भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव॑ त्ये पि॒तो रसा॑ रजांस्यनु वि॒ष्टिताः॑ । दि॒वि वा॒ता इव॑ श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । रसाः॑ । रजांसि॑ । अ॒नु । वि॒ऽस्थिताः॑ । दि॒वि । वा॒ताःऽइव॑ ।

श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धिनस्त्ये ते स्वाद्विष्मादिषड्रसा रजांसि लोकान् लोक-
स्थानादर्थाननु आनुकूल्येन विष्टिताः । विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टान्तः ।
दिवि द्युलोकेऽंतरिक्षे श्रिता वाता वायवः । ते यथा व्याप्रास्तवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तव॑ त्ये पि॒तो द॒दत॒स्त्व॒व स्वा॑दिष्ठ ते पि॒तो ।

प्र स्वा॒ज्ञानो॒ रसा॑नां तुवि॒ग्रीवा॑ इवे॒रते ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । द॒दतः॑ । तव॑ । स्वा॒दि॒ष्ठ । ते । पि॒तो इति॑ ।

प्र । स्वा॒ज्ञानः॑ । रसा॑नां । तुवि॒ग्रीवाः॑ऽइव॑ । ई॒रते॑ ॥ ५ ॥

हे पितो पालकान्न त्ये ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के
ते नराः । हे स्वादिष्ठ स्वादुत्तम पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः

प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयांसमर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वाद्वम्लादीनां षष्ठां स्वाद्वानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुविग्रीवा इव । तुवीति बहुनाम । प्रवृद्धग्रीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छन्ति । संचरन्ति ॥ इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा ॥ भूलोकेऽत्तार एव दृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अनशने हि ग्रीवा अधो लंबन्ते । यद्वा तव रसानामत्तारोऽसंख्या-तग्रीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं बहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं ।

अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं ।

अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिं । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पूज्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वे त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो तव चारु समीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेनावसा रक्षणेनाहिं मेघं वृचं वाव-धीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्यं मन इति श्रुतेः । अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । जगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भिद्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यद्दो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अत्रा चिन्नो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अंत्यलोपश्चादसः ॥ विवा-सनवतां विद्युदूपप्रकाशनवतां । विवो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबन्धदः प्रसिद्धं तदुदकमजगन् । अगमत् । गच्छेत् । अत्र चित् अस्मिन्काले

नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपूर्णं भक्षाय
भक्षणाय गम्याः । गच्छ । संनिहितो भव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यदपामोषधीनां परिंशमारिंशमहे । वातापे पीव इङ्गव ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिंशं । आऽरिंशमहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यत् येनापामोषधीनां संबंधि परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नमारि-
शमहे । आस्वादयामः । भक्षयामः । तेनान्नोदकसारेण हे वातापे । वातेन
प्राणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं । हे शरीर
त्वं पीव इत् आप्यायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा
यद्यप्यपामोषधीनां परिंशं लेशमास्वादयामः । तथापि हे वातापे वातवत्सर्व-
व्यापक पितो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

॥ अथ नवमी ॥

यत्ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे । वातापे पीव इङ्गव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन स्तुत्वेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे सोम ते तव यत्
यमंशं गवाशिरो गोविकारक्षीराद्याश्रपणद्रव्यं यवाशिरो यवविकाराश्रपणद्रव्यं
भजामहे । सेवामहे । तेन हे वातापे शरीर पीवो भव ॥

॥ अथ दशमी ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः । वातापे पीव इङ्गव ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारथिः । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्थौ-
ल्यवान् वृक्को व्याधेर्वर्जयिता भव । उदारथिरुर्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव ।
शिष्टो गतः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पि॒तो इति । वचः ऽभिः । गावः । न । ह॒व्या । सु॒सृदि॒म ।
दे॒वेभ्यः । त्वा । स॒धऽमादं । अ॒स्मभ्यं । त्वा । स॒धऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूप तं तादृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः स्तुति-
वाग्भिर्वयं सुषूदिम । क्षारयामो रसान् । तच्च दृष्टांतः । गावो न हव्या । गाव
इव हवींष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम । किमर्थं कीदृशं चेति चेत् ।
उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः । तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं
देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं हुतशेषरूपं त्वा त्वामस्म-
भ्यमस्मदर्थमपि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

समिद्धोऽद्येत्येकादशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं सर्वं गायत्रं । समिद्धाग्निनून-
पादादय एकादश प्रत्युचं देवता यास्केन किं देवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्याग्नेयाः
प्रयाजा ऋतुदेवताश्छंदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्मदेवता इत्यादिना
बहून्पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्याग्नेया एवेति सिद्धांतितं । समिद्ध आप्रिय
इत्यनुक्रांतं । पशावगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अ॒द्य रा॒जसि दे॒वो दे॒वैः सहस्रजि॒त् । दू॒तो ह॒व्या क॒विर्व॒ह ॥ १ ॥

सं॒ऽई॒द्वः । अ॒द्य । रा॒ज॒सि । दे॒वः । दे॒वैः । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् । दू॒तः । ह॒व्या । क॒विः । व॒ह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्यवहर्तृभिर्ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्य-
मानः । समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन् अद्यास्मिन्यागदिने राजसि ।
ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः । ततो दूतो
देवानां दूतस्तद्यज्ञादिवार्ताहर आह्वाता वा । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः ।
कविः क्रांतदर्शी । ईदृशस्त्वं हव्यास्मदीयानि हवींषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तनूनपा॒ह॒तं य॒ते म॒ध्वा य॒ज्ञः स॒मज्य॑ते । द॒ध॒त्सह॒स्रिणी॒रिषः ॥ २ ॥

तनू॒ऽनपा॒त् । ऋ॒तं । य॒ते । म॒ध्वा । य॒ज्ञः । सं । अ॒ज्य॑ते । द॒ध॒त् । स॒ह॒स्रिणीः । इ॒षः ॥ २ ॥

तनूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा आपोऽत्र तन्व उच्यंत इत्युक्त-

त्वादपां नपातयिता तासां नप्ता वा । अद्भ्य ओषधयः । ओषधीभ्योऽग्निरिति
नप्तृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निर्ऋतं यज्ञं यते ।
गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादि-
द्रव्येण समज्यते । किं कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरेतत्संख्याकानीषोऽन्नानि दधत् ।
यजमानेभ्यो धारयन् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आजुहानो न ईदृशो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुहानः । नः । ईदृशः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुहानोऽस्माभिराहूयमानः सन् ईदृशोऽस्माभिः स्तुत्य इदृश-
मकः । त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञभाजो देवानावक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं
सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणोरयितारो
देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृग्बर्हिरोजसा
मंत्रलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् । यत्र यस्मिन्बर्हिषा-
दित्या अदितेः पुत्रा यूयं विराजथ । विविधं राजध्वे । तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विराट् सम्राड्विभीः प्रभीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभीः । प्रऽभीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं । सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं
राजमानाः । अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनं । विभीर्विभ्यो विविधं भविष्यः । प्रभीः
प्रभ्यः प्रकर्षेण भविष्यः । बह्वीर्बह्व्यः । भूयसीर्लोकाप्रसिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यश्च

या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राण्युपकारार्थमक्षरन् । क्षरन्ति ।
यद्वा बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुरुक्ने हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने इति सुऽसुरुक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसौ ।

आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने शोभनदीप्राभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवते
अधि अधिकं श्रिया सौंदर्येण विराजतः । विशेषेण दीप्येते ॥ हियोगादनिघातः ॥
तादृश्यावुषसौ । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । उषःशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । रात्रिरु-
षाश्चोभे इहास्मिन्दिन आसीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रतमौ प्रकृष्टतमौ ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ सुवाचसा
प्रियवचनौ दैव्या देवाहौ होतारा देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा कवी
मेधाविनावेतौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । यजतां गच्छतां वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भारतीऽस्ते सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबंधिनी भारती । तादृशि द्युलोकदेवते ।
हे इके भूदेवि । हे सरस्वति । सरो वागुदकं वा । तद्व्यंतरीक्षदेवते । तादृशि
देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एतास्तिष्ठ आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः ।
यास्तिष्ठः सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे । उपेत्य स्तौमि । ता यूयं नोऽस्मान् श्रिये
संपदे चोदयत । प्रेरयत ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानि देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेषांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्मदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेर्लिटि तस्मान्नुडिति नुट् ॥ अथ प्रत्यक्षः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमायज । सर्वतः पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानि देव त्मन्या आत्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुपसृज । उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वय्येवं कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवींषि सिष्वदत् । स्वदयतु । स्वादूकरोतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमग्निर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यग्निरेव पुरोगामी । अत एवाग्रणीत्वादेवाग्निशब्दो निष्पन्नः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवतीति निरुक्तं । तादृशोऽयं गायत्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यक् लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते । अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतं । अग्रेरेव नामांतरमित्यन्ये ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

अग्ने नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमागस्त्यं चैष्टुभमाग्नेयं । अग्ने नयाष्टावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छंदसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्राग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पथप्रतिपन्नो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पंथानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म गार्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्भृतं । जपेच्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत वानलं । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥ आद्याश्चतस्रः श्रावणाकर्मणि विनियुक्ताः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा । आ० गृ० २. १. । इति ॥ आग्नेये पशौ वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः । आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावाग्नेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्म । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ॥

॥ तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्य १ स्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सु५पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणं । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः५उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्ने अंगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये गंतव्याय स्वर्गादिधनाय ॥ द्वितीयार्थे वा चतुर्थी ॥ प्रापणीयं रयिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कुटिलकार्येनः पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मत् अस्मत्तो युयोधि । पृथक् कुरु । ते तव वयं भूयिष्ठामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं स्तुतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्ट्यामग्ने त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्वयन्यामपि संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवो तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । पारया । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः स्तुत्यो वा त्वमस्मान् यागानुष्ठातृन्पारय । कर्म समापय्यातिपारय । अतिक्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभि- पूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः । कानि । दुर्गा- णि । दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी पृथुतरा पूश्च पुर्यपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनं । पुराण्यपि भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मा- कमुर्वी पृथ्व्यपि बहुतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्याय तनयाय पुत्राय । तोक- शब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यद्वा रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने त्वमस्मद्द्युयोध्यमीवा अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव स्नां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽचाः । अभिऽअमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । स्नां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मत् अस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापालयिताः कृष्टीः प्रजा अभ्यमंत । अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्या- हारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा ता अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं । अपि तु पुनःपुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव द्योत-

मानाग्ने विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह क्षां पृथिवीं देवय-
जनलक्षणामागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमग्ने त्वं पारयेत्यत्रोक्तं । तथाग्नेयपशावेषैव
हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः
शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. १. इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्रान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदेने । आ । शुशुक्रान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानजस्रैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि ।
पालय । उत अपि च प्रिये सदेने तव प्रियभूते यागगृहे आ सर्वतः शुशुक्रान् ।
दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं गरितारं
स्तोतारं मां नूनमद्य भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो बल-
वन्मग्नेऽपरमपरस्मिन्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भौमायैककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्न इत्यनयाशयमभिजु-
होति । तथा च सूचितं । मा नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनामाशयेनाभिजुहोति
। आ० गृ० २. १. इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अन्नेच्छवे
दुच्छुनायै । शुनं सुखं । दुष्टसुखकारिणे । दःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे
मावसृजः । मा त्याक्षीः । तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मान्दत्वते दंतवते

दशते खादते सर्पादये मावसृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घा-
तिने मावसृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन्
मा परा दां । पराभूतं मा देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गुणानो अग्ने तन्वेऽवरूथं ।

विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गुणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।

विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गुणानः
स्तुवन् त्वावान् त्वया देवतया तद्वा जना वि घ यंसत् । विमुंचति खल्वात्मानं ।
कस्मात्सकाशात् । रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वा अथवा
निनित्सोर्निंदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां
विष्पट् विशेषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वियंसत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यष्ट्याग्ने त्वं तान्यष्टूनयष्टृश्चोभयान्मनुषो मनुष्यान्विचिच्य विद्वान्
जानन् प्रपित्वे संनिहित एव काले वेषि । कामयसे यष्टृन् । तथा कुर्वन् अक्र
आक्रमिता त्वं मनवे ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभि-
प्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिक्षणीयो भव । इदं कुर्विदं
कुर्विति विधेयो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमा-
नैर्ऋतिग्भिरिव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्रौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्रौ ।

वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

वयमस्मिन्नग्रौ निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम ।
ब्रूमः । अग्निर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । मीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनु-
रग्निर्मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् ॥ सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ मानस्य सूनौ । सहसाने शत्रू-
णामभिभवितर्यग्राववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः
सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं । अनर्वाणं बार्ह-
स्पत्यमित्यनुक्रांतं । श्रौतविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । स्नात्वा जपेद-
नर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽश्चोक्यं च नियच्छति
। ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नय्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आश्रूण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणं । वृषभं । मद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नय्यं । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽश्रूण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतर्नयं नवतरं स्तुत्यं वा तमनर्वाणमगंतारं । स्तोतुरधीनमित्यर्थः ।
वृषभमपां फलानां वर्षितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मन्त्रस्य पाल-
यितारमेतन्नामकं देवमर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्वर्धय । प्रवृद्धं कुरु । सुरुचः शोभन-
दीप्तेर्नवमानस्य स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि
षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्मयम् । स्तुतिवचसो नेतारो
देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होत्रादयः । यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यज-

मानस्य संबंधिनस्ते । आपृण्वन्ति । आप्रावयन्ति पुरा । तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रा-
नर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बार्हस्पत्ये पशौ तमृत्वियेत्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पते अति यदयो
अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ह्यंजो वरांसि विभ्वाभंवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचन्ते । समीपे
सेवन्ते । यः सर्गो न । उदकस्य स्रष्टापि ॥ नशब्दोऽप्यर्थे ॥ देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा देवत्वमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि सृष्टवान्वृष्ट्यु-
दकं । यद्वा ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उप सचन्ते तं यः
सर्गो न । उदकसृष्टिरिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि । व्यंजकः खलु ।
तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्याप्नो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मा-
तर्यंतरिक्षे चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपा-
दयन् ऋत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा अंजो यज्ञियानां
व्यंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते
यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयाणि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य ऋत्वाहन्योऽयो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । ऋत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हवित्क्ष-

एस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारं च श्लोकं अन्यो यो मन्त्रविशेषोऽस्ति तं च प्रयंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । सवितेव । सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽहि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यान्मन्त्रदेहाद्यसुराञ्जित्वातितेजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यक्षभृच्चिन्ताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य श्लोकः । दिवि । इयते । पृथिव्यां । अन्यः । न । यंसत् । यक्षभृत् । विऽचेताः ।

मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मका कीर्त्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने द्युलोके पृथिव्यां चेतते । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरन्यो न अतनशील आदित्य इव यक्षभृत् पूजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् । नियच्छति फलं । किञ्च मृगाणां हन्तुमन्विष्यतां हेतयो न आयुधानीवास्य बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंसाण्यायुधानि यन्ति । गच्छन्ति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ अहिमायान् आगत्य हन्त्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि लक्षयन्ति च । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवंति पञ्जाः ।

न दूढेऽनु ददासि वामं बृहस्पते चर्यस इन्पियाहं ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उ॒स्मि॒कं । म॒न्य॒मा॒नाः । पा॒पाः । भ॒द्रं । उ॒प॒ऽजी॒वंति । प॒ज्जाः ।

न । दुः॒ऽध्ये । अ॒नु । द॒दा॒सि । वा॒मं । बृ॒ह॒स्प॒ते । च॒य॒से । इ॒त् । पि॒या॒रुं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्ध्योऽल्पाः पज्जा हविल्क्षणाद्भवन्तः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं त्वा त्वामुस्मिकं । उस्मियेति गोनाम । कुस्मिता-मल्पक्षीरोत्साविणीं गां जीर्णमनद्वाहं वा मन्यमाना उपजीवंति । उपेत्य प्राणंति । अल्पं याचन्त इत्यर्थः । दूढ्ये दुर्धिये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो वामं वननीयं धनं नानुददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयस इत् । गच्छस्येवानुग्रहीतुं ॥ चय गतावित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा हे बृहस्पते पियारुं हिंसकं ॥ पीयतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥ तं प्राणिर्हिंसकं चयस इत् । हंस्येव ॥ बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयु-मिति निरुक्तं । ४. २५. ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सु॒प्रैतुः । सु॒य॒व॒सो च प॑न्था दुर्नियंतुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णो अ॒भि ये चक्ष॑ते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सु॒ऽप्रैतुः । सु॒ऽय॒व॒सः । न । प॑न्थाः । दुः॒ऽनिय॑न्तुः । परि॑ऽप्रीतः । न । मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णः । अ॒भि । ये । चक्ष॑ते । नः । अपि॑ऽवृताः । अप॑ऽऽर्णु॒वन्तः । अ॒स्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनान्नस्य पन्था न । मार्ग इव । सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो सुयवसः पन्था इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियंतुर्दुःखेन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितो मित्रो न । सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवदमार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तच्चापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंच अनर्वाणोऽपापा ये नरा नोऽस्मानभि आभिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोर्णुवन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्थुः । तिष्ठन्तु । यद्वा अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिना नोऽस्मानभिचक्षते । अभिवदन्ति निंदन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अप्यपोर्णुवन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं स्तुभ इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं स्तुभोऽवनयो न यंत्येवा पित्रे । आ० ३. ७. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यंति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वाँ । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न । सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा संयंति संगच्छंति तद्वत् । तथा समुद्रं रोधचक्राः ॥ नदीनामैतत् ॥ रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणा वा स्रवंतः स्रवंत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयस्त्वामेव प्राप्नुवंति । गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वाँ वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महान् तुविजातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपां वर्षिता देवो बृहस्पतिरेव एवं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमदोभिर्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । ऋषिरगस्त्यः । अमृणसूर्यास्तयो देवताः । त्रिष्टुप् छंदः । सूर्ये विषमित्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको

नवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवानामित्येषा त्रयोदशी महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहतीति ह्युक्तं । अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि व्यूहेन पूरणीयानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्टुभमभृणसौर्यं विषशंकावानगस्त्यः प्राव्रवीद्दशम्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महावृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषशंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ श्रौतस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीट-
लूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चिकतश्च यत् । मूलं च कृचिमं चैव जपन् सर्वमपोहति । ऋग्वि० १. २७. १ इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः ।

द्वाविति श्लुषी इति न्यहृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः ।

द्वौ । इति । श्लुषी इति । इति । नि । अहृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तत्कर्तेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कंकत इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीन-
कंकतः ॥ सतीनमित्युदकनाम । सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ उदक-
चार्यल्पविषवान् कश्चिद्दुग्धादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जल-
स्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । श्लुषी इति । श्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाह-
कत्वयोः प्रतिपादनायेतिकारद्वयं । तथाहृष्टा अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचि-
द्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये संति ते नूनं मां न्यलिप्तत । विशेषेण लिपंति ।
सर्वाण्यंगानि विषमावृणोति । केनैवं कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अहृष्टान्हंत्यायत्यथो हंति परायती ।

अथो अवघ्नती हंत्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अहृष्टान् । हंति । आऽयती । अथो इति । हंति । पराऽयती ।

अथो इति । अवऽघ्नती । हंति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्नोषधिः स्तयते । आयती विषदष्टस्य सकाशमागच्छंती विष-
निर्हरणसाधनौषधिरदृष्टान् अदृश्यमानान्विषधरान्हन्ति । हिनस्ति । अथो अपि
च परायती परागच्छंती संमार्जनसमयेऽर्वाक्प्रवृत्ता हन्ति । नाशयति जलच-
रविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः
स्वगंधेन हन्ति बहुविषान् । यद्वा काचिदोषधिर्देशकान्मारयत्येव । अथो अपि च
पिंपती पेषणकर्त्री दृषन्पिथमाणा वौषधिः पिनष्टि । चूर्णीकरोत्यल्पविषान् ।
अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौंजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौंजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतश्छिद्रास्तृणविशेषाः ।
कुशरासः कुत्सितशरा अंतश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः
सैर्यास्तटाकादिप्रांतोद्भवास्तृणविशेषा अश्वबाला इति प्रसिद्धाः । मौंजा मुंजाः
प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिंपन्ति स्म ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदन्ति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः ।
स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि । उपसर्गश्रु-
तेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा अदृश्यमानरूपाः
सन्तो न्यलिप्सत । निलिंपन्ति विशेषेण ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ए॒त उ॒ त्वे प्र॒त्य॒ह॒श्च॒न्द्र॒दोषं॑ त॒स्करा॑ इ॒व ।

अ॒ह॒ष्टा॒ वि॒श्व॒ह॒ष्टाः॒ प्रति॑बु॒द्धा अ॒भू॒त॒न ॥ ५ ॥

ए॒ते । ऊं॒ इति॑ । त्वे । प्र॒ति । अ॒ह॒श्च॒न् । प्र॒दोषं॑ । त॒स्कराः॑ इ॒व ।

अ॒ह॒ष्टाः । वि॒श्व॒ह॒ष्टाः । प्र॒ति॑बु॒द्धाः । अ॒भू॒त॒न ॥ ५ ॥

त्ये त एते सर्पाः प्रत्यहश्चन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिंगेन । यद्वा ते रात्रौ हंतारो दिवैते प्रतिदृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अहष्टाः । अपरिदृश्यमानाः । विश्वहष्टाः । विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्यौर्वैः पि॒ता पृ॒थि॒वी मा॒ता सो॒मो भ्रा॒तादि॑तिः स्व॒सा ।

अ॒ह॒ष्टा॒ वि॒श्व॒ह॒ष्टा॒स्तिष्ठ॑ते॒ऽऽय॑ता॒ सु कं॑ ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पि॒ता । पृ॒थि॒वी । मा॒ता । सो॒मः । भ्रा॒ता । अ॒दि॑तिः । स्व॒सा ।

अ॒ह॒ष्टाः । वि॒श्व॒ह॒ष्टाः । तिष्ठ॑त । इ॒ऽऽय॑त । सु । कं॑ ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवं महानुभावा महोरगा अहष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वहष्टाः सर्वस्य दृष्टारो यूयं तिष्ठत । स्वस्वस्थाने मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं सुखं यथा तथेऽऽयत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये अ॒स्या॒ ये अ॒ग्याः॒ सू॒ची॒का॒ ये प्र॒कं॒क॒ताः ।

अ॒ह॒ष्टाः॒ किं॒ च॒नेह॒ वः॒ सर्वे॑ सा॒कं॒ नि ज॑स्यत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येऽस्या अंसाहा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरो-
माणो वृश्चिकाद्याः । ये च प्रकंकताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगा
अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति इहास्मिन् समीपे वो
युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंचतास्मान् ॥
जसु मोक्षणे देवादिकः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत्पु॒रस्तात्सूर्य॑ एति विश्व॑दृष्टो अदृष्ट॑हा ।

अदृष्टान्त॑र्वाञ्ज॒भयन्त॑र्वाश्च यातु॑धान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पु॒रस्तात् । सूर्यः॑ । एति॒ । विश्व॑ऽदृष्टः । अदृष्ट॑ऽहा ।

अदृष्टान् । सर्वा॑न् । ज॒भयन् । सर्वाः॑ । च । यातु॑ऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या
यस्य स तादृशः । अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता ।
यद्वा अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा
विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्नुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्वि-
षराक्षसादीञ्जभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवे-
दनाः । तासां धात्रीरूपादयित्रीर्महोरगी राक्षसीर्वा जभयन् पुरस्तादुदेति ।
अतोऽस्मत्तो निजस्यतेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

उद॑प॒न्नद॒सौ सूर्यः॑ पु॒रु विश्वा॑नि जू॒र्वन् ।

आ॒दि॒त्यः प॑र्व॒तेभ्यो विश्व॑दृष्टो अदृष्ट॑हा ॥ ९ ॥

उत् । अ॒प॒न्नत् । अ॒सौ । सूर्यः॑ । पु॒रु । विश्वा॑नि । जू॒र्वन् ।

आ॒दि॒त्यः । प॑र्व॒तेभ्यः । विश्व॑ऽदृष्टः । अदृष्ट॑ऽहा ॥ ९ ॥

असौ पुरस्ताद्दृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपन्नत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥
पततेर्लुङि पुमागमे रूपं ॥ किं कुर्वन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं
जूर्वन् । हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यस्तेषामुपकारायादित्यो
विषोदकादीनामदनशीलः । विश्वदृष्टः । विश्वं दृष्टं येन तादृशः । अदृष्टहा ।
अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवं महानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो
विषशंका न कार्या ॥

॥ अथ दशमी ॥

सूर्ये विषमा सजामि हतिं सुरावतो गृहे ।

सो चित्तु न मराति नो वयं मरामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । सजामि । हतिं । सुरावतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम । आरे । अस्य । योजनं ।
हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो
भवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये
सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य वर्तमानं सूर्य आस-
जामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने हति-
मिव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्वद्विषमादित्यस्य
न बाधकमित्यर्थः । सो चित् । चित् पूजायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः
खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजि-
तत्वाद्द्वयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः ।
तेषु स्थित आदित्य आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते ।
हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारेति ।
एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषयोजनं
तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इ॒य॒त्ति॒का श॑कु॒न्ति॒का स॒का ज॑घास ते वि॒षं ।

सो चि॒न्नु न म॑राति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॒स्य यो॒जनं॑ हरि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला
च॒कार ॥ ११ ॥

इ॒य॒त्ति॒का । श॑कु॒न्ति॒का । स॒का । ज॑घा॒स । ते । वि॒षं ।

सो इति॑ । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । यो॒ज॒नं ।
ह॒रि॒ऽस्थाः॑ । मधु॑ । त्वा । म॒धु॒ला । च॒का॒र ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वाण्येतावती वा वालेत्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिंजलीमाहुः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन विद्यायां यद्देहावृत्तं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्रिः स॒प्त वि॒ष्पुलि॑ङ्ग॒का वि॒षस्य॑ पु॒थंम॑क्षन् ।

ताश्चि॒न्नु न म॑रंति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॒स्य यो॒जनं॑ हरि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला
च॒कार ॥ १२ ॥

त्रिः । स॒प्त । वि॒ष्पुलि॑ङ्ग॒काः । वि॒षस्य॑ । पु॒थं । अ॒क्षन् ।

ताः । चि॒त् । नु । न । म॒रं॒ति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । यो॒ज॒नं ।
ह॒रि॒ऽस्थाः॑ । मधु॑ । त्वा । म॒धु॒ला । च॒का॒र ॥ १२ ॥

त्रिः सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिङ्गका विविधाः विष्पुलिङ्गकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्लकृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा त्रिः सप्त एकविंशतिभेदा विष्पुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्षभूता विषस्यास्सदावरकस्य पुथं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । ताश्च न मरंति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॒ रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒साम॒ग्रभं॒ नाम॒रे अस्य॒ योज॑नं ह॒रि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥ १३ ॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॒ । रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒सां । अ॒ग्रभं॒ । ना॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॑नं । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । म॒धु॒ला ।

च॒का॒र ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्मद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्रीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामाग्रभं । गृह्णामि । संकीर्त्तयामि ॥ गृहेष्ट्यांदसे लुङि छांदसश्चेर्लुक् । ह्यग्रहोर्भः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

त्रिः स॒प्त म॒यूर्यः॑ स॒प्त स्व॒सारो अ॒युवः॑ ।

तास्ते॑ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॒ उ॒दकं॒ कुं॒भिनी॑रिव ॥ १४ ॥

त्रिः । स॒प्त । म॒यूर्यः॑ । स॒प्त । स्व॒सारः॑ । अ॒युवः॑ ।

ताः । ते॑ । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिर॒ । उ॒दकं॑ । कुं॒भिनीः॑ऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिणरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्त एतत्संख्याकाः सर्पण-स्वाभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः ॥ नदीनामैतत् ॥ सुरगंगाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं विजभिर । विशेषेण हरंतु । तत्र दृष्टान्तः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरंतु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इ॒यत्त॒कः कु॑षु॒भक॒स्त॒कं भि॒न॒द्भ्यश्म॑ना ।

ततो॑ वि॒षं प्र॒ वा॒वृते॒ परा॑ची॒रनु॑ सं॒वतः॑ ॥ १५ ॥

इ॒यत्त॒कः । कु॑षु॒भकः॑ । त॒कं । भि॒न॒द्भिः॑ । अ॒श्म॑ना ।

ततो॑ । वि॒षं । प्र॒ । वा॒वृते॒ । परा॑चीः । अ॒नु॑ । सं॒ऽवतः॑ ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुत्सितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुंभकः कुं पृथ्वी सुंभति विलि-
खतीति सर्पाणां कुत्सितं सुंभयिता नियहीता कुषुंभको नकुलः । स ते विषं
हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तर्कं कुत्सितं तं नकुलमश्मना भिनद्धि ।
विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति
तद्विदः । तदिदमत्रोक्तं । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्रवावृते । विषावृताहे-
हाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरति-
दूरागाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्ष्मीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु । न मां
प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुंभकस्तदित्यन्त्या विनियुक्ता । दधिसक्तूञ्जुहोती-
त्युपक्रम्य कुषुंभकस्तदब्रवीत् । आ० गृ० ३. ४. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षोडशी ॥

कुषुंभकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषं ॥ १६ ॥

कुषुंभकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसं । विषं । अरसं । वृश्चिक । ते । विषं ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः
प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन् कुषुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ ।
किं तदिति । उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न भवतीत्यर्थः ।
तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव । अतो न बाध इति हि वदन्ति ।
एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे
वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवा-
दीत् तदा प्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हरणयुपनिषत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे
मंडले चतुर्विंशोऽनुवाकः प्रथमं मंडलं च ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिनां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ गार्त्तमदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमग्ने द्युभिरित्यादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने द्युभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले श्रुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले श्रुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका । य आंगिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्यदिति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनमृष्यनुक्रमणे । त्वमग्ने इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मान्मंडलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छंदः । मंडलादिपरिभाषयाग्नेयं । अचानुक्रमणिका । त्वमग्ने जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते । आ० ४. २३. । इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयो-
रप्याद्या विनियुक्ता ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाश्रुशुक्षणिस्त्वमद्भस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । द्युऽभिः । त्वं । आऽश्रुशुक्षणिः । त्वं । अत्ऽभ्यः । त्वं । अश्मनः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वोभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छांदसः ॥ तादृश हे देव त्वं द्युभिर्यागदिवसैर्निमित्तभू-

तैर्जायसे । यागार्थं मथनेनोत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमाशुशुक्षणिर्जायसे । आ सर्वतो दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्मुपपदे श्रुच दीप्तावित्येतस्य सनंतस्य छांदसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं श्रुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु श्रुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिनेत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यं । हे अग्ने त्वमग्नौ वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्मनो मेघात्पाषाणाद्वा परि जायसे । यो अश्मनोरंतरग्निं जजानेति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो वैश्वानररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । श्रुचिरेव जायसे । यद्वा श्रुचिरादित्यरूपो जायस इत्यर्थः । अत्र त्वमग्ने द्युभिरहोभिरित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तवाग्ने होचं तव पोचमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निहतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होचं । तव । पोचं । ऋत्वियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्नि । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होचं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वदर्थमित्यर्थः । तथा पोचं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्वियं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अग्ने त्वमग्निर्त्वमग्निश्च त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्तवैव प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यसि । तथा नो दमेऽस्मद्यज्ञगृहे गृहपतिश्चासीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वं । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं यतः सतां वृषभो वर्षितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधू-
नामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बहुभिर्गी-
यमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य कर्मणो मन्त्रस्य
वा पालयितस्त्वं यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे वि-
धर्तर्विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने पुरंध्या बहुप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे ।
सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईद्व्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईद्व्यः ।

त्वं । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रू-
णामुपक्षपयिता ईद्व्यः स्तुत्यश्च अतो मित्र एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः
सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि । दातृत्वं चार्यम्णो लिंगं ।
अर्यमेति तमाहुर्यो ददातीति । यस्यार्यम्णो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु ग्रहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्ये-
तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे देव विदथेऽस्मदीये यज्ञे भाजयुः
फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यं ।

त्वमांशुहेमा ररिषे स्वर्च्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यं । तव । ग्रावः । मित्रऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं । आंशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअर्च्यं । त्वं । नरां । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं

शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं । तद्धेतुर्भवसि । ग्रावो याः स्तुतिवाचः संति तास्तव स्वभूताः । हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बांधवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने आशुहेमा आशु प्रेरयिता त्वं स्वयं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे । ददासि । हे अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्थानीयोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वं । शर्धः । मारुतं । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वं । वातैः । अरुणैः । यासि । शंगयः । त्वं । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो द्युलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रोऽसि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवोऽसि । रुद्रो वा एष यदग्निरित्यादिष्वग्ने रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ट्वा नरा दुःखे पतिथंतीति रुद्रः । तादृशोऽसि । रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं । तथा महो महतो द्युलोकस्य संबन्धसुरोऽसि । असुर्वलं । तस्य दातादित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्द्युलोकसंबन्धसुरत्वमुत त्वा दिवो असुराय मन्मेत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्समूहरूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वं । पृक्षोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात्त्वं वातैर्वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरश्वैः शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् यासि । प्राप्नोषि यागगृहं । यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिरुपन्नः सन् यासि वने । तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्मना आत्मनानुग्रहरूपया स्वबुद्धैव विधतः परिचरतो यजमानान् पासि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः । ऽदाः । अरं । ऽकृते । त्वं । देवः । सविता । रत्नः । ऽधाः । असि ।
 त्वं । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वं । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः । हिरण्यस्य दातासि ।
 देवो द्योतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां
 मणिमुक्तादीनां धारयितासि । तथा हे नृपते नृणां पालकाग्ने त्वं भगो भजनीयः
 सन् वस्वो वसुनो धनस्येशिषे । समर्थो भवसि दातुं । यो यजमानो दमे यज्ञगृहे
 ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वामग्ने दम् आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदचमृजते ।
 त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥
 त्वां । अग्ने । दमे । आ । विशपतिं । विशः । त्वां । राजानं । सुऽविदचं । ऋजते ।
 त्वं । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वं । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये
 यज्ञगृहे आ । आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा
 राजानं दीप्यमानं सुविदचं शोभनज्ञानमस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा त्वामृजते ।
 प्रसाधयन्ति ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभ-
 नज्वालारूपसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥
 विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे । ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
 इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । त्वं तु सहस्राणि
 शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां
 प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तैर्यत्फलं
 भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचं ।
 त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वां । अग्ने । पितरं । इष्टिभिः । नरः । त्वां । भ्रात्राय । शम्या । तनूऽरुचं ।
त्वं । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वं । सखा । सुऽशेवः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो यजमाना इष्टिभिरेषणसाधनैर्या-
गैर्यजंत इति शेषः । पितृवत्पालनाय यजंत इत्यर्थः । तथा तनूरुचं शरीराणां
दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां भ्रात्राय भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय
शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजंत इति शेषः । यद्वोभयत्र वक्ष्यमानेना-
विधदित्यनेन संबंधः । हे अग्ने यो नरस्ते त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो
भवसि । पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा त्वं सखा समानख्यानः सखिवद्धित-
कारी सुशेवः ॥ शेवमिति सुखनाम ॥ सुष्ठु सुखकारी सन् आधृष आधर्षकात्मा
पासि । रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय
पुत्रस्थानीयो भवसि । चिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्नं ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।
त्वं वि भास्यनुं दक्षि दावने त्वं विशिष्युरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥
त्वं । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वं । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।
त्वं । वि । भासि । अनुं । दक्षि । दावने । त्वं । विऽशिष्युः । असि । यज्ञं । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमृभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वमाकेऽतिके संनिधावेव नमस्यो
नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावन्मंत्रप्रतिपाद्याकारेण स्तुत्यो न भवसि
किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमानस्य वाजस्यान्नस्य
रायो धनस्य चेशिषे । स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं विभासि ।
विशेषेण दीप्यसे । तदर्थमनुक्रमेणैव दक्षि । दहसि काष्ठादीन् ॥ दहेर्लटि सिपि
रूपं । संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः ॥ किमर्थमेवं । दावने छेदनायांधकारस्य ।
यद्वा हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच त्वं यज्ञं विशिष्युर्विशेषेण शिष्य-
यिता साधयितासि ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथातनिः । फलस्य
सर्वतो विस्तारयिता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वं । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वं । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वं । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वं । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यद्वा अदीना भूमिरसि । किंच त्वं होत्रा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यसंबन्धिनी रश्मिरूपा सती गिरा स्तुत्या वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्येळा भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिङ् उत्तरत्वादनघातः ॥ तथा हे वसुपते धनपालक वृत्रहा पापादेर्हता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां संबन्धिन्यो भारती-ळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्णे आ संहशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वं । अग्ने । सुऽभृतः । उत्तमं । वयः । तव । स्पार्हे । वर्णे । आ । संऽहशि । श्रियः ।

त्वं । वाजः । प्रऽतरणः । बृहन् । असि । त्वं । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं सुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् उत्तमं निरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पार्हे स्पृहणीये वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे संहशि सम्यग्दर्शनीये श्रिय ऐश्वर्याणि कांतयो वाश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दं । अन्नसाधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्धनरूपोऽसि बहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

त्वामग्न आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । आदित्यासः । आस्यं । त्वां । जिह्वां । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वां । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वामादित्यासोऽदितेः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपा-
नादिसाधनं चक्रिर इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । तथा हे कवे क्रांतप्रज्ञ त्वामेव
शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनं
चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव राति-
षाचः । रातिदानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु
सश्चिरे । सेवंते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेष्टां हविर्भक्षणायोगात् । एवं
कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्व आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदंति । भक्षयन्ति । एवं सर्व-
देवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वया मर्तासः स्वदंते आसुतिं त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ।

त्वया । मर्तासः । स्वदंते । आऽसुतिं । त्वं । गर्भः । वीरुधां । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽद्रुहोऽद्रोग्धारो देवा
आसा त्वदीयेनास्येनाहुतं हविरदंति । भक्षयन्ति ॥ आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने
पह्नोमासित्यादिनासन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो
मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदंते । आस्वादयन्ति ।
त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां
निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वं। तान्। सं। च। प्रति। च। असि। मज्मना। अग्ने। सुजात। प्र। च। देव। रिच्यसे।

पृक्षः। यत्। अत्र। महिना। वि। ते। भुवत्। अनु। द्यावापृथिवी इति। रोदसी
इति। उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्मना बलेन तान् प्रसिद्धान् देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे सुजात शोभनजनन । मंत्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः सुजन्मत्वं । तादृशाग्ने हे देव प्ररिच्यसे च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्मादत्रास्मिन्यज्ञे पृक्षः सर्वमथन्नं ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे द्यावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।

अस्मान् च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये। स्तोतृभ्यः। गोऽअग्रां। अश्वऽपेशसं। अग्ने। रातिं। उपऽसृजंति। सूरयः।

अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि। नेषि। वस्यः। आ। बृहत्। वदेम। विदथे।

सुऽवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो गोअग्रां गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशी गोप्रमुखामश्वपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्व्यप्राधान्याभिप्रायां । गौश्चाश्वश्चाजाश्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशी रातिमुपसृजंति । ददते । तान्यजमानानस्मांश्चर्त्विजो वस्यो

वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु ।
नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदथे यज्ञे
वृहन्महन्मन्त्रजातं वदेम । उच्चारयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्घं । मंडला-
दिष्वाग्नेयमिति परिभाषयाग्नेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्नो-
नेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । सूत्रं तु
पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयमिदं ।
यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । आ० ७. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडह-
योर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्धानमिदं । चातुर्विंशिकं तृतीयसवनमिति
चतुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽइधानं । सुऽप्रयसं । स्वःऽनरं । द्युक्षं । होतारं । वृजनेषु । धूःऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जा-
तप्रज्ञं वाग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा
चरुपुरोडाशादिना तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं
तं । समिधानं । समिध्यमानं । सुप्रयसं । शोभनान्नं । स्वर्णरं । स्वर्गे नेतव्या
यजमाना यस्य तादृशं । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः ।
बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं । दीप्तिं द्युनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं ।
वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरबलं
भवतीति प्रसिद्धं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वर्सेषु धेनवः ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सं । न । स्वसरेषु । धेनवः ।
दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । संऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामभि प्रति नक्ती रात्रीरुषसोऽहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वयहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायं प्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे । आकांक्षते यजमाना यष्टुं । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुं । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतो नियतस्त्वं दिव इव द्युलोकस्येवारतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविःप्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपो रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वप्याभासि । समंताद्दीप्यसे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं देवा बुधे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥

तं । देवाः । बुधे । रजसः । सुऽदंसं । दिवःपृथिव्योः । अरतिं । नि । एरिरे ।

रथंऽइव । वेद्यं । शुक्रऽशोचिषं । अग्निं । मित्रं । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य बुधे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र न्येरिरे । नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्वहविर्लाभाय । ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति । भजन्ते । कीदृशमित्याह । सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्द्वावापृथिव्योररतिं । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । वेद्यं । वेदो धनं । तस्मै हितं रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभायाश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं । शुक्रशोचिषं दीपवर्णमग्निं मित्रं न सखिवत्कार्यसाधकं । यद्वा आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं । प्रकर्षेण स्तुत्यं । एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥

तं । उक्षमाणं । रजसि । स्वे । आ । दमे । चंद्रं ऽइव । सुऽरुचं । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरं । चितयंतं । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुं । जनसी इति । उभे
इति । अनु ॥ ४ ॥

तं स्तुत्यतरं रजस्यंतरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि
पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह
आदधुः । आदधते । कीदृशं तं । चंद्रमिव सुरुचं । चंद्रमिति हिरण्यनाम ।
हिरण्यमिव शोभनदीप्तिं । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृश्न्याः पतरं । द्युलोकस्यांत-
रिक्षस्य गंतारं । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं । पाथो
न पायुं । उदकमिव रक्षकं । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री द्यावापृथिव्यावनु
व्याप्तं । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः ।
एवंरूपमग्निमादधते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु ह्यैर्मनुष ऋजते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वं । परि । भूतु । अध्वरं । तं । ऊं इति । ह्यैः । मनुषः । ऋजते । गिरा ।

हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् । रोदसी
इति । अनु ॥ ५ ॥

सोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु । परितो
भवतु । तमु तमेवाग्निं ह्यैर्हविर्भिर्गिरा स्तुत्या च मनुष्या ऋजते । प्रसाधयन्ति ॥
ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ हिरिशिप्रो हरणशीलहनुदीप्तिशीलो वा । शिप्राः
शीर्षसु वितता हिरण्ययीरित्यादिमन्त्रांतरात् । वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोषधीषु
ज्वालासु वा जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता ॥ श्वन्तं पदं । यद्वा द्वितीयार्थे
सप्तमी ॥ वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरत् । पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौर्द्युलोकांतरिक्षं

स्तृभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनु चितयत् । चेतयति । ज्वाला-
भिर्विस्फुलिंगैश्च भुवमंतरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वानयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । संऽइधानः । स्वस्तये । संऽददस्वान् । रयिं । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय
रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमदानयोग्यं वा धनमस्मासु संददस्वान्
सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दीदिहि । दीप्यस्व ।
यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं । रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः
सन् नोऽस्मभ्यं सुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसी द्यावापृथिव्यावाकृ-
णुष्व । सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति
तदुच्यते । हे देवाग्ने मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबंधीनि हव्या हवींषि
वीतये देवेभ्यो भक्षणाय । पुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजं । श्रुत्यै । अपा । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रं । उषसः । वि ।

दिद्युतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नोऽस्मभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्वादिधनविशेषान् दाः ।
देहि । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान्पुत्रभृत्यादीन्दाः । देहि ॥ ददातेष्ट्यांदसे
लुङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ श्रुत्यै कीर्त्यै वाजमन्नं दुरो न तस्य द्वारा-

स्यपि ॥ नशब्दश्चार्थे ॥ अपावृधि । अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राशुपायान्विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकृष्टांचने अस्मदनुकूले कृधि । कुरु । स्वर्ण । आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तद्वत् । शुक्रं दीप्तं त्वामुषस उषःकाला विदिद्युतः । विद्योतयन्ति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स इ॒धा॒न उ॒षसो॒ रा॒म्या अनु॒ स्व॒र्णं दी॒दे॒रु॒षे॒ण भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभि॒रग्नि॒र्मनु॑षः स्व॒ध्वरो॒ राजा॑ वि॒शाम॒तिथि॒श्चारु॑रा॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः॑ । रा॒म्याः । अनु॑ । स्वः । न । दी॒दे॒त् । अ॒रु॒षे॒ण । भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभिः॑ । अ॒ग्निः । म॒नुषः॑ । सु॒अ॒ध्वरः॑ । राजा॑ । वि॒शां । अ॒तिथिः॑ । चारुः॑ । आ॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सोऽग्नी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽनु अनुलक्ष्येधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्ण आदित्य इव दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य होतुर्होत्राभिः । होत्रेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागो विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्य धी॒ष्पी॑पाय बृ॒हद्दे॒वेषु॑ मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॑जने॑षु का॒रवे॒ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रुरूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॑ । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्य । धीः॑ । पी॒पाय॑ । बृ॒हद्दे॒वेषु॑ । मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनं॑ । पु॒रुऽरूपं॑ । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्देवेषु प्रभूतद्युतिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभाविन्नग्ने त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मदीया धीर्बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । त्मनात्मनैवेषण्येषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्वादि-रूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

॥ अथ दशमी ॥

व॒यम॑ग्ने॒ अ॒र्व॒ता वा सु॒वीर्यं॒ ब्रह्म॑णा वा चि॒तये॑मा॒ जनां॒ अति॑ ।

अ॒स्माकं॑ द्यु॒म्नम॑धि॒ पंच॑ कृ॒ष्टिषू॒च्चा स्व॑र्णं शृ॒श्रुची॑त दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥

व॒यं । अ॒ग्ने । अ॒र्व॒ता । वा । सु॒वीर्यं॑ । ब्रह्म॑णा । वा । चि॒तये॑म । जना॑न् । अति॑ ।

अ॒स्माकं॑ । द्यु॒म्नं । अ॒धि । पंच॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः॑ । न । शृ॒श्रुची॑त । दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथार्वता वारण-
कुशलेनाश्वेन ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ ब्रह्मणा वान्नेन च त्वहत्तेन जनानस्मात्समाना-
नति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि ॥ कर्मणि कतृप्रत्ययः ॥ यद्वा त्वहत्तेनाश्वे-
नान्नेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पंच पंचसु कृष्टिषु जनेषु
निषादपंचमेषु चतुर्षु वर्णेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्णं
सूर्य इवाधिकं शृश्रुचीत । दीयतां । अधीत्ययमनर्थको वा ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो॑ बो॒धि सह॑स्य प्र॒शंस्यो॒ यस्मिन्सु॑जा॒ता इ॒षय॑न्त सूर॒यः ।

यम॑ग्ने य॒ज्ञमु॑प॒यन्ति॑ वा॒जिनो॒ नित्ये॑ तो॒के दी॒दिवा॑सं॒ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥

सः । नः । बो॒धि । सह॑स्य । प्र॒शंस्यः॑ । यस्मिन् । सु॒जाताः॑ । इ॒षय॑न्त । सूर॒यः ।

यं । अ॒ग्ने । य॒ज्ञं । उ॒प॒यन्ति॑ । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॒दि॒वा॒सं॑ । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्स-
दीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन्नग्नौ सुजाताः
शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विज इषयन्त । गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे
अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविल्क्षणांनवंतो यजमाना नित्ये तोक औरसे
पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्यथा दीयते । पुत्रगृहे यथा पिता दीयति
तद्वत् । स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीपमानमुपयन्ति
हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उ॒भया॑सो जा॒तवे॑दः स्याम ते स्तो॒तारो॑ अ॒ग्ने सूर॑यश्च श॒र्मणि॑ ।

व॒स्वो रा॒यः पु॑रु॒श्चंद्र॑स्य॒ भूय॑सः प्र॒जाव॑तः स्व॒पत्य॑स्य श॒ग्धि नः॑ ॥ १२ ॥

उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुऽचंद्रस्य । भूर्यसः । प्रजाऽवतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने स्तोतारस्त्वां स्तुवंत ऋत्विजः सूरयो मेधा-
विनो यजमानाश्चेत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते
त्वत्संबन्धिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो
निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुश्चंद्रस्यातिशयेनाह्लादकस्य बहुहि-
रण्योपेतस्य वा भूर्यसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य
वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईहग्रूपं धनं नोऽस्मभ्यं शग्धि । देहि । दातुं
शक्नो भवसि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोऽअग्रामश्चपेशसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्बदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअग्रामां । अश्चऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽसृजंति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुऽवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभं । सप्तमी जगती ।
समिद्धोऽग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एका-
दशाग्रं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पशौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तं । गृत्समद-
स्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूचितं । आ० ३. २. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुव्नान्यस्यात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १ ॥

संऽईडः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुव्नानि । अस्यात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्था-
पितः सन् विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन्
अस्थात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धोऽभवदित्यर्थः । किञ्च
सोऽग्निर्होता होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा पावकः शोधकः प्रदिवः
पुराणः सुमेधाः शोभनप्रज्ञो देवो द्योतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरर्हन् या-
गयोग्यः सन् देवान्यजतु । अत्र यष्ट्यानिन्द्रादीन्पूजयतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नरा॒शंसः॑ प्रति॒ धामा॑न्यजन् तिस्रो दिवः॒ प्रति॑ म॒ह्ना स्व॒र्चिः॑ ।

घृत॒प्रुषा॑ मन॑सा ह॒व्यमु॑दन्मूर्ध॒न्यज्ञ॑स्य समनक्तु दे॒वान् ॥ २ ॥

नरा॒शंसः॑ । प्रति॑ । धामा॑नि । अ॒जन् । ति॒स्रः । दि॒वः । प्रति॑ । म॒ह्ना । सु॒ऽअ॒र्चिः॑ ।

घृत॒ऽप्रुषा॑ । मन॑सा । ह॒व्यं । उ॒दन् । मूर्ध॒न् । य॒ज्ञस्य॑ । सं । अ॒न॒क्तु॑ । दे॒वान् ॥ २ ॥

नराशंसो नैरर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः स्वर्चिः शोभन-
ज्वालः सन् धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं म॒ह्ना
स्वमहिम्नांजन् व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च प्रति
प्रत्येकमंजन् । स्थित्या भूमिं प्रकाशेनांतरिक्षं हविःप्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः ।
यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रितोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धं । तिस्रो दिवः
पृथिवीस्त्रिस्त इत्यादिमन्त्रवर्णात् त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति ब्राह्मणाच्च ।
तथा घृतप्रुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान्यष्ट्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु ।
तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ई॒ळि॒तो अ॒ग्ने मन॑सा नो अ॒र्हन्दे॒वान्य॑क्षि॒ मानु॑षात्पूर्वो अ॒द्य ।

स आ वह॑ म॒रुतां॑ श॒र्धो अ॒च्युत॑मिन्द्रं नरो ब॒र्हिष॑दं यजध्वं ॥ ३ ॥

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने । मन॑सा । नः । अ॒र्हन् । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः । अ॒द्य ।

सः । आ । वह॑ । म॒रुतां॑ । श॒र्धः । अ॒च्युतं॑ । इन्द्रं॑ । नरः॑ । ब॒र्हिऽस॑दं । य॒जध्वं॑ ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या
वार्हन् यागयोग्यः सन् मानुषाद्भोतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमद्यास्मिन्दिने

देवान् यष्ट्यान् यक्षि । त्वमेव यजसि । स तादृशो यष्टा त्वमावह । आकारय । कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमक्षीणमिंद्रं तदविनाभूतमिंद्रमपि । यद्वा मरुद्वलोपेतमिंद्रं । अनंतरं हे नरो नेतार ऋत्विजो बर्हिषदं बर्हिषि सीदंतं तमिंद्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यास्यां ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानं । सुवीरं । स्तीर्णं । राये । सुभरं । वेदी इति । अस्यां ।

घृतेन । अक्तं । वसवः । सीदत । इदं । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्देव एतदभिमानिन्नमे वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपूर्णं स्तीर्णमस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्यां ॥ सप्रम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छांदसः ॥ घृतेनाज्येनाक्तमिदं स्निग्धं बर्हिः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञियासो यज्ञार्हास्ते यूयमिदं बर्हिर्निषीदत । अस्मिन्बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि श्रयंतामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथंतामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरं ॥ ५ ॥

वि । श्रयंतां । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽश्रयणाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथंतां । अजुर्याः । वर्णं । पुनानाः । यशसं । सुवीरं ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरग्नेद्वाराभिमानिन्यो देव्यो विश्रयंतां । विविच्य श्रयंतां । विवृतापिधाना भवंतु । कीदृश्यस्ताः । उर्विया । उर्व्यो महत्यः । नमोभिर्नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षेण गंतव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयंतां । किंच व्यचस्वतीर्व्याप्तिमत्योऽजुर्या अहिंस्या अजनना वा सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं यशसं यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय शोधयिच्यः संपादयिच्यो देव्यो विप्रथंतां । विशेषेण प्रख्याता भवंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।

तंतुं तंतं संवयंती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु। अपांसि। सनता। नः। उक्षिते इति। उषासानक्ता। वय्याऽइव। रण्विते इति।

तंतुं। तंतं। संवयंती इति संऽवयंती। समीची इति संऽईची। यज्ञस्य। पेशः।

सुदुधे इति सुऽदुधे। पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्मदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेना-
विच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिनोक्षिते पूजिते । यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः
सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः ।
अस्मिन्पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिच्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषासानक्ताहोरात्र-
देवते वय्या इव वानकुशले इव रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छंत्यौ वा तंतं
विस्तृतं तंतुं तंतुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् चित्रं सह वा वयंत्यावृत्पा-
दयिच्यौ समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयंती । यज्ञस्या-
नुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निवर्तयितुं तदवयवानुक्र-
मेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यंते । सुदुधे सुष्ठु फलस्य
दोग्ध्यौ पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे
अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजंतावृतुथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। विदुऽतरा। ऋजु। यक्षतः। सं। ऋचा। वपुऽतरा।

देवान्। यजंतौ। ऋतुऽथा। सं। अंजतः। नाभा। पृथिव्याः। अधि। सानुषु। त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्विद्यादग्नेर्जातौ होताराह्वातारौ देवानां
होमनिष्पादकौ वाग्नी पार्थिवांतरिह्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा वि-
द्वत्तमौ वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषौ देवावृचा मंत्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक्
यक्षतः । पूजयतः । ऋतुथा तत्तद्वतौ तत्र तत्र काले देवान्यष्ट्यान् यजंतौ देवौ

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि चिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु
गार्हपत्यादिषु समंजतः । समांक्तां ॥ अंजेल्लेढ्यडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयंती । धियं । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदं । अच्छिद्रं । पांतु । शरणं । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निवर्तयंती सरस्वती इळै-
तन्नामिका देवी भारती च विश्वतूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी
सर्वविषयगता वाक् । एतदुभयविशेषणं । तिस्रो देवीरेतास्तिस्रो देव्यः स्वधया-
स्मद्दत्तहविषा निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु । पालयंतु । किं
कृत्वा । शरणं यागगृहमानिषद्य आश्रित्य । यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमं यज्ञमाग-
त्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या पिशंगरूपः
सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यशसं वयोधां । अ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ।
पाठस्तु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि ष्यंतु नाभिंमस्मे अथा देवानामर्थेतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशंगऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजां । त्वष्टा । वि । स्यंतु । नाभिं । अस्मे इति । अथा । देवानां । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशंगरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा
वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणो वीरो विविधमीरयिता
देवकामो देवाः काम्यंते येन तादृशः पुत्रो जायते । जायतामुत्पद्यतां त्वष्टुरनुग्र-
हात् । स च त्वष्टैतन्नामको देवोऽस्मे अस्मभ्यं नाभिं कुलस्य बंधिकां प्रजां
पुत्रादिरूपां विष्यंतु । विमुंचतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबन्धि
पार्थोऽन्नमप्यस्मानेतु । गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । संऽअक्तं । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निरवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् उपा-
स्तत्समीपे स्थात् । तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च हविः पशुरूपं धीभिः
कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण सूदयाति । क्षारयति । अपाकाधिकपाका-
दिराहित्येन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबंध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः
शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । अग्निर्वै देवानां
शमितेति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदनाभिधारणैः समक्तं सम्यक्
सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु ।
समीपं प्रापयतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतस्वस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं ॥ ११ ॥

घृतं । मिमिक्षे । घृतं । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतं । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतं । वृषभ । वक्षि । हव्यं ॥ ११ ॥

अस्याग्नेर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंचामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं ।
उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः । आश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन ह्ययं
दीयते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने वृषभ फलस्य वर्धितस्वमनुष्वधं प्रति-
हविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेष्वावह देवान् । आहूय तान्मादयस्व । प्रीणय ।
ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं वक्षि । वह ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

हुवे व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्दे-
वता । त्रिष्टुप् छंदः । हुवे नव सोमाहुतिभार्गवो हेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातर-

नुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदं । सूचितं च । हुवे वः सुद्योत्मानं नि होतृ-
षदन इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसं ।

मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानं । सुवृक्तिं । विशां । अग्निं । अतिथिं । सुप्रयसं ।

मित्रः इव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्मदर्धमग्निं हुवे । आह्वयामि । कीदृशं तं । सुद्योत्मानं
सुष्ठु द्योतमानं । सुवृक्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमा-
नानामतिथिमतिथिवत्सदा पूज्यं । सुप्रयसं शोभनहविल्क्षणात् । किंच जात-
वेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निर्मित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधि-
षाय्यो धारयिता भूत् । भवति । कुचेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने ।
मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं विधंतो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विष्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं । विधंतः । अपां । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विष्णु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीरऽअश्वः ॥ २ ॥

इममग्निं विधंतः परिचरंतो भृगवोऽस्मत्पूर्वे महर्षयोऽपां सधस्थे सहस्या-
नेऽंतरिक्ष आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विष्णु प्रजास्वृत्विष्णु तेषां मध्ये
च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । अधारयन् ॥ दधातेर्लुङि रूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम
भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः ।
देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्मद्यागं प्रति । तथा
जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विष्णु प्रियं धुः क्षेप्यंतो न मित्रं ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विष्णु । प्रियं । धुः । क्षेप्यंतः । न । मित्रं ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासो देवाः क्षेप्यंतः स्वर्गं प्रति गच्छंतः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विष्णु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । क्षेप्यंतो मित्रं न । रायं प्रति गच्छंतो नरा मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहरक्षार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवैः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृह आ आहितः स्थापितो दक्षाय्यः समर्थयिता दाता वा सोऽग्निरुशतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वासु रात्रिष्वानीदयत् । दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य रखा स्वस्यैव पुष्टिः संहृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रखा । स्वस्यैव । पुष्टिः । संहृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वा । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्याग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धी रखा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतो दक्षोः काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोरस्याग्नेः संहृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रखा । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालां । जात्येकवचनं । ज्वाला विभरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगंतत्वेन दाधर्यादिषु । पा० १. ४. ६५. । निपातिताल्लेख्यडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यो रथार्होऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंशवारणसाधनान्वालान् दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्याग्नेः पुष्टी रखेति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यन्मे अर्भ्वं वनदः पनंतोऽग्निग्भ्यो नामिमीत वर्णं ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वो यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्भ्वं । वनदः । पनंत । उ॒ग्निक्॑ऽभ्यः । न । अ॒मि॒मी॒त । वर्णं ।

सः । चि॒त्रे॒ण । चि॒कि॒ते । रं॑ऽसु । भा॒सा । जु॒जु॒र्वान् । यः । मु॒हुः । आ । यु॒वा । भू॒त् ॥ ५ ॥

यत् यस्यार्भ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनो वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वान्नदेः क्तिप् । अवाथोरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् स्तुवंति । सोऽग्निरुग्निग्भ्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत ॥ नशब्दश्चार्थे ॥ निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्ता चिकिते । विज्ञायते । किंच योऽग्निर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्षं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । ता॒तृ॒षा॒णः । न । भा॒ति । वाः । न । प॒था । र॒थ्यो॑ऽइव । स्वा॒नी॒त् ।

कृ॒ष्णो॑ऽअ॒ध्वा । तपुः । र॒ण्वः । चि॒के॒त् । द्यौः॑ऽइव । स्म॒य॒मा॒नः । नभः॑ऽभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्वना वनानि वृक्षसमूहान् तातृषाणो न तृषित इव । त्वरमाण इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्षं उदकमिव पथा प्रवणेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोर्द्धादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा तपुस्तापको रण्वो रमणीय एवभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव । नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरंत-

रिक्खप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णोतरिक्खचार्या-
दित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुनैति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णकृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । धक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

योऽग्निर्यस्थात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽग्निरुर्वी
विस्तृतां पृथिवीं सर्वौ । यश्चाभिदक्षत् । आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥
उभे अपि यच्छब्दयोगान्न निहन्येते ॥ सोऽग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः
स्वच्छंदेन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । निया-
मकवर्जित इत्यर्थः । एति । गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्ण-
व्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंठकादयो येन तादृशः सन् भूमात्यधि-
कमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीर-
सानि वा तरुगुल्मादीन्युष्णन् दहन्नेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । क्षुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धिनः पूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्यावसोऽभिमततर्प-
णस्याधीतौ स्मरणे सति तत्स्मृत्या नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने ।
यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनामाग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ मन्म
मननीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मे अस्मभ्यं
संयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महांतं क्षुमंतं शब्दवंतं कीर्त्तिमंतं
वाजमुक्तलक्षणमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वंत उपराँ अभि षुः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्वंतः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिः सहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रक्षकेन वन्वंतश्छांदसं भजंतो गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि परोक्ष्येण वचनं । यथा गुहा गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्युः । अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान्पापानभिस्युः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । सुवीरासः । शोभनपुत्राद्युपेताः । अभिमातिसहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं वयोऽन्नं धाः । धेहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

होताजनिष्टेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभं । होताष्टावानुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोराग्नेये ऋतावस्य विनियोगः । सूचितं च । अग्रायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यं । आ० ७. २. । इति ॥ अभिप्रविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यं । द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० ७. ६. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षं जेयं वसुं श्केमं वाजिनो यमं ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रयक्षन् । जेयं । वसुं । श्केमं । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितास्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशीऽग्निरजनिष्ट । उत्पन्नः । किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषामूतये रक्षणाय च । वयं च वाजिनो हविलक्षणान्नवंतः
संतः प्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं जेत्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम । शक्ता
भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं
जेत्यं वसु धनमित्युपमानं । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वहैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मि-
वद्वाप्रा होत्रका आतताः । स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्रा भवन्ति । स पोता
पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विगूपो वाग्निर्मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यं । देवो
यज्ञः । तत्संबन्धमष्टममष्टर्विक्संबन्धि तद्विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः
सन् इन्वति । व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः ।
सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रंऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वे मंत्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना
स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईमेनं यज्ञमनु लक्षीकृत्य यद्वि-
रादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीन्यनुवोचत् । अनु-
वक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वान्वित्येतद्योज्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते
जानाति वा स्वयमनुष्ठानं । अयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो
मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभवत् । परिभवति । स्वायत्तानि

करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नौ दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्वेष्टनवलयश्चक्रं रथांगं यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वाँ । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः इव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविद्मानां शुचिना क्रतुना शोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैवाजनि । उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः । अस्याग्नेर्ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वाँ जानन् यजमानो वया इव विस्तृताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥ ५ ॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या अंगुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवंति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गंच्यो व्याप्ता धेनवः प्रीणयिच्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽंगुलयो नेष्टुर्हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्याग्नेः । यद्वैतन्नामकऋत्विगूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्त्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचंत । सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरंत्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृषीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मा॒तुः । उप । स्वसा॑ । घृ॒तं । भ॑र॒न्ती । अस्थि॑त ।

तासां । अध्व॒र्युः । आ॒ऽग॒तौ । यवः । वृ॒ष्टीऽइ॒व । मो॒द॒ते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीया जुहूर्घृतं भरन्ती सत्युपास्थित । उपतिष्ठेदग्निं । एकवचनमविवक्षितं । जुहूपभृद्भुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्तौ सत्यामध्वर्युरेतन्नामक ऋत्विगूपोऽध्वरं कामयमानो वायमग्निर्मोदते । हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्वः स्वाय॑ धाय॑से कृ॒णुता॑मृ॒त्वि॒गृ॒त्विजं॑ ।

स्तोमं॑ य॒ज्ञं चाद॑रं व॒नेमा॑ र॒रिमा॑ व॒यं ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय॑ । धाय॑से । कृ॒णुतां॑ । ऋ॒त्विक् । ऋ॒त्विजं॑ ।

स्तोमं॑ । य॒ज्ञं । च॒ । आ॒त् । अ॒रं । व॒नेम॑ । र॒रिम॑ । व॒यं ॥ ७ ॥

अयमग्निः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाया वा ऋत्विक् होताजनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विगूपः सन् ऋत्विजमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विगूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्त्विज्यं कृणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदनन्तरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमथरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हवी ररिम ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यथा॑ वि॒द्वाँ अ॒रं क॒र॒द्वि॒श्वेभ्यो॑ य॒ज॒तेभ्यः॑ ।

अ॒यम॑ग्ने॒ त्वे अ॒पि॒ यं य॒ज्ञं च॑कृ॒मा व॒यं ॥ ८ ॥

यथा॑ । वि॒द्वान् । अ॒रं । क॒र॒त् । वि॒श्वेभ्यः॑ । य॒ज॒तेभ्यः॑ ।

अ॒यं । अ॒ग्ने॒ । त्वे॒ इति॑ । अ॒पि॒ । यं । य॒ज्ञं । च॑कृ॒म । व॒यं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानो यथा विश्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृ-

हाणेत्यर्थः । वयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चकृम कुर्महे स यागस्त्वे अपि ॥ अपि-
रेवार्थे ॥ तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तद्वत्विद्यूपः सन्
निर्वहेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

इमां म इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रं । इमां मे गायत्रं
हीत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य विनियोगः । सूचितं
च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥
अपराह्णिक्यामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सा-
मिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । अथोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समि-
धमिमामिति तु सामिधेन्यः । आ० ३. ८. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा ऊ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामा-
हुतिमुपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः । संभजेथाः । तथेमा उ इमा अपि गिरः
स्तुतीः सु सुष्ठु श्रुधि । शृणु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वं ऽइष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य
नप्तः तस्य नपातयितर्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं
कर्माश्वं । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संवरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । ते कर्मभिः सम-
त्वरंत ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्निति ब्राह्मणं । तादृश्याग्ने
ते त्वामयानयाहुत्या विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन
सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपवृंहितेन विधेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वेणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः । सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः । ऽभिः । गिर्वेणसं । द्रविणस्युं । द्रविणः । ऽदः । सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरमे तं तादृशं गिर्वेणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयं द्रविणस्युं हविलक्ष्णधनेच्छुं त्वा त्वां सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम । परिचरेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्य १ स्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

मघवान्नवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टनस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्कुरु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणं । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिं । दिवः । परि । सः । नः । वाजं । अनर्वाणं । सः । नः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ५ ॥

सः स एवाग्निर्नोऽस्मदर्थं दिवस्परि द्युलोकादंतरिक्षात् ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनल्पं वाजं बलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणीषोऽन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवत्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यष्टव्य होतर्देवानामाह्वातरमे नो गिरास्मदीयया स्तुत्येळानाय पूजयित्रेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थमागहि । आगच्छ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अंतर्ह्यग् ईयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अंतः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे कवे मेधाविन्नग्ने अंतर्जनानां हृदय ईयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अंतरीयस इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वं । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्ट्यानां देवानां च संबंधीनि विद्वान् जानन् सन् । ईयस इति संबंधः । तच्च दृष्टांतः । जन्यो जनेभ्यो हितो मित्र्यो विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमंतरीयस इत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स विद्वान् आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् । आ चास्मिन्सत्ति बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् । आ । च । अस्मिन् । सत्ति । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान्पूरय च कामैः । हे चिकित्वश्चेतनावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसत्ति । आसीद चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥ श्रावणाकर्मण्याद्या विनियुक्ता ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमंतमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिं ॥ १ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युऽमंतं । आ । भर । वसो इति । पुरुऽस्पृहं । रयिं ॥ १ ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवत्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबंधी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक

व्याप्त वा एवरूपाग्रे श्रेष्ठमतिप्रशस्यं द्युमंतं दीप्तिमंतं पुरुस्पृहं बहुभिरर्थिभिः
स्पृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्रे त्वदनुग्रहान्नोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा ह्यंदस्यरातिशब्दः शत्रु-
वाची स्त्रीलिंगो भवति । अदाता शत्रुर्मेशत । पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा
विषयीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च संबंधिनी तैः कारिता ।
उत अपि च तस्या उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातेः पर्षि । पूरय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयं । धाराः । उदन्याः । इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्रे वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वा द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् उदन्या
धारा इव उदकसंबन्धिनीधारा अल्पसृतीरिव त्मनात्मनैवान्यनिरपेक्षेणातिगा-
हेमहि । अभिक्रम्य गच्छेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शुचिः पावक वंद्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वंद्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वं । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकाग्रे शुचिः शुद्धो वंद्यो नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्य-
धिकं विरोचसे । विविधं दीप्यसे । यतस्त्वं घृतेभिर्घृतैराहुतः । समन्तात्सिक्तः
अतो विरोचसे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं नो असि भारताग्रे वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वं । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयाग्रे नोऽस्मदीयस्त्वं वशाभिर्वंध्याभिर्गोभिः
उक्षभिः सेक्तृभिर्वलीवदैः अष्टापदीभिर्गर्भिणीभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

दुःअन्नः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वन्नः समिदूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयत आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनिष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहसस्पुत्रः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निर्मामनुजानात्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वाजयन्निवेति षट्चमष्टमं सूक्तं । सोमाहुतेर्हशब्दानुवृत्तस्याभवान्मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायवी छंदः । अंत्यानुष्टुप् । वाजयन्नि-
वांत्यानुष्टुबित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेनास्योक्तमावर्जि-
तस्य विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अंतरात्मन् नु क्षिप्रमग्रेर्योगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्याग्नेः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि होतरिति वा संबोध्यं । स्तुतौ दृष्टांतः । वाजयन्निव । अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथाश्चान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान्-
थान् स्तुहि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः सुनीथो ददाश्रुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाश्रुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

सुनीथः शोभननयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोप-
क्रमो योऽस्ति सोऽग्निर्ददाश्रुषे हविर्देवते यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं
जरयन् नाशयन् आहुतः । समंतादाराधितो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते । यस्य । व्रतं । न । मीयते ॥ ३ ॥

योऽग्निरु श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा रात्रिषु उषस्यहःसु च प्रशस्यते । स्तूयते । यस्याग्नेर्व्रतं कर्म न मीयते । न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽग्निश्चित्रश्चायनीयो नानावर्णो वार्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेनाविभाति । सर्वतो भासते । तच्च दृष्टान्तः । स्वर्भानुना । किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्नित्यैर्ज्वालासमूहैरभि सर्वतोऽंजानो व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं । अनु । स्वऽराज्यं । अग्निं । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं शत्रूणामन्नानां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमनु अभिलक्ष्य वाग्निमुक्थानि शस्त्राणि ववृधुः । वर्धयन्ति । स चाग्निर्विश्वाः सर्वाः श्रियोऽधि दधे । धारयति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिष्यंतः सचेमह्यभि धाम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इंद्रस्य । सोमस्य । देवानां । उतिऽभिः । वयं ।

अरिष्यंतः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमग्नेरिंद्रस्य सोमस्य देवानामन्येषामपूतिभी

रक्षणाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतना-
मात्मन इच्छतः शत्रूनभिषाम् । अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात्क्यचि क्यध्वरपृत-
नस्यर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होतेति पठ्यं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं नि होतेत्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्तत्वात्
चिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ
चैष्टुभे छंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदन
इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । पंचम्यां
पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदन इति द्वे । आ० २. ११. ॥

॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् तेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलोऽदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृ तमः ॥ वासयतेस्तृजंतस्येष्टनि रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं । सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाहेति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निर्होतृषदने । होता च सीदतीति होतृषदनमुत्तरा वेदी ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तच्च न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं बहुधा विहरंतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन् दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं । दूतः । त्वं । ऊं इति । नः । परः ऽपाः । त्वं । वस्यः । आ । वृषभ । प्र ऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनां । अप्र ऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अग्ने त्वं दूतोऽस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं परस्पा आपन्नः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यो वसुनो धनस्य आ प्रणेतास्मदभिमुख्येन प्रापयिता भव । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । दीद्यन् ॥ दीदयति दीप्तिकर्मा ॥ शोभमानः । त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः । तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता । तथा च ब्राह्मणं । अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेतत्सर्वतो गोप्नारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय चेति । तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्ये ।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र ते हवीषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्ये ।

यस्मात् । योनेः । उत्स्रारिथा । यजे । तं । प्र । ते इति । हवीषि । जुहुरे । संस्रद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन् द्युलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम । स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्येऽन्तरिक्षे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम । परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात् त्वमुदारिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे । पूजयामि । तच्च हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वयि हवीषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे । अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देणमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं श्रुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देणम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वं । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणां । त्वं । श्रुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वं हविषास्मद्वत्त्वेन यजस्व । देवान् संयोजय । देणं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ क्षिप्रमभिगृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देणं देयं राधो धनमभिगृणीहि । अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि । प्रयच्छेत्यर्थः । दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि । यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं श्रुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्मदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मानयिता ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्स ।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयं । ते । न । क्षीयते । वसव्यं । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्स ।

कृधि । क्षुऽमंतं । जरितारं । अग्ने । कृधि । पतिं । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

दस्स दर्शनीय हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसव्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ तादृशमुभयं वसु न क्षीयते । न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्येत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं क्षुमंतमन्नवंतं कीर्त्तिमंतं वा कृधि । कुरु । किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य रायो धनस्य पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वैद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः सैनानीकेनेति याज्या । तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं । सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे । आ० २. १८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवदिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परः । ऽपाः । अग्ने । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनानेनानीकेन युक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वास्मे अस्माकं भव । देवान्यष्टा देवानां हविःप्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टतमोऽदब्धः केनाप्यतिरस्कृतो गोपा देवानां गोपायिता । उत अपि च नोऽस्माकं परस्पा दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दीयस्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

जोहूच इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमाग्नेयं जोहूच इत्यनुक्रांतत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

जोहूचो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः अवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । संऽइद्धः ।

श्रियं । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । अवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः । अग्निर्वै देवानामवम इत्याम्नानात् । मुख्यो योऽग्निः । यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविःप्रापणेन पालको भवति । श्रियं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः अवस्यः । अव इत्यन्नाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लु-गन्तात्केन्यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाहं चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवं । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथं । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अहं । चक्रे । विऽभृचः ॥ २ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विशिष्टप्रज्ञश्चित्रभानुर्विचित्रदीप्तिश्चायनीय-दीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रं श्रूयाः । शृणोतु । तस्याग्रे रथं श्यावा श्याववर्णावश्चौ वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावश्चौ रथं वहतः । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्ण-परिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृचो नानास्थानेषु विहृतश्चक्रे । ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत्तानायांमजनयन्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अजनयन् । सुऽसूतं । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।
शिरिणायां । चित् । अक्तुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानशयायामरण्यां सुषूतमग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निमजनयन् ।
अध्वर्यादय उदपादयन् । सोऽग्निः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपा-
स्वोषधीषु गर्भो भुवत् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङि रूपं ॥
शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामथक्तुना । अंजना-
दक्तुस्तमः । तेन तमसापरीवृतोऽसंस्पृष्टः अत एव महोभिस्तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः
प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीप्यमानो वर्तते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियंतं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानं ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निं । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियंतं । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुं । तिरश्चा । वयसा । बृहंतं । व्यचिष्टं । अन्नैः । रभसं । दृशानं ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियंतं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठंतं पृथुं महांतं
तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा बृहंतं प्रवृद्धमन्नैर्हविलक्षणेर्व्यचिष्टं
व्याघ्रं रभसं बलवंतं दृशानमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन
हविषा घृतेन च जिघर्मि ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा
धूमेन बृहंतं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यवकाशनवंतमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्ये-
तदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेते-
त्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयङ्गर्णो अग्निर्नाभिमृशे इति न ह्येष मृशेत
दीप्यमानो भवतीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयङ्गर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यंचं । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मर्येऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यज्ञं प्रत्यागच्छंतमग्निं येन घृतेना-
जिघर्षि । आसिंचामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा स्तोत्रेण सह तदाज्यं
जुषेत । भवान् सेवेत । मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्त्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः ।
यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः
पूर्यमाणोऽग्निर्नाभिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभि-
पूर्वान्मृशेः कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्देम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागं । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनं । अग्निं । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचं । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनि वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रून्भिभवन् त्वं
भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः । जानीहि ॥ आशीर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः । पा०
६. ४. ६८. । इत्येत्वं ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा त्वया
प्रेरिता वयं मनुवत् मनुरिव वदेम । स्तोत्रं ब्रूयामः । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति
जुहूर्ज्वाला पात्रविशेषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यज-
मानं संयोजयंतमग्निं धनसा धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोह-
वीमि । आह्वयामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

श्रुधी हवमित्येकविंशत्युचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं । अत्रानुक्रमणिका । श्रुधि
सैकैद्रं विराट्स्थानमृतेऽत्यामिति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रम-
णायामुक्तं । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेति ।
अंत्या त्रिष्टुप् । विशेषस्यानुक्तत्वादिंद्रो देवता ॥ पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वती-
यशस्त्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं ।
श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. । इति ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिंधवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हव । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसूऽयवः । सिंधवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकाषीः ॥ दुरस्युर्द्वि-
विणस्युर्वषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने दानाय
स्याम । पात्रभूता भवेम । इमा अस्माभिर्दत्तानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धन-
मिच्छन्ति ॥ छंदसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्रवन्तः सिंधव इव
घृतक्षरणोपेतान्यूर्जो हविल्लक्षणान्यन्नानि त्वां वर्धयन्ति हि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सृजो महीरिद्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभू-
तास्ता अहिना मेघेन वृत्रेण वा परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं
तस्मादहेः सकाशात् महीर्महतीरपः सृजः । ब्यसृजः । उक्थैः शस्त्रैर्वावृधानो
वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्योपक्षपयितारममर्त्यं चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं
मन्यमानं तमसुरमवाभिनत् । अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ भिदिर् वि-
दारणे । लङि सिपि रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिस्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इंद्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मंदसानः । प्र । वायवे । सिस्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे शूरेंद्र येषूक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातृणां स्तोमेषु च नु क्षिप्रं चाकन् । स्तुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपं ॥ यासु स्तोत्रशस्त्र-रूपासु स्तुतिषु मंदसानो हृष्यन् भवसि ता एताः शुभ्रा दीप्यमानाः स्तुतयो वायवेऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिस्रते । त्वदर्थमेव प्रसरंति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयंतः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिंद्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रं । नु । ते । शुष्मं । वर्धयंतः । शुभ्रं । वज्रं । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वं । इंद्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव शुभ्रं शोभनं शुष्मं बलं स्तोत्रैर्वर्धयंतः शुभ्रं दीप्तं वज्रमायुधं नु क्षिप्रं तव बाहोर्दधाना निदधानाः । स्तूयमानो हीन्द्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । वावृधानः स्तोत्रैर्वर्धमानः शुभ्रस्तेजसा युक्तस्त्वमस्मे अस्माकं दासीरुपक्षपयित्रीर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति । एवरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण सहाः । अभिभव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मैपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियंतं ।

उतो अपो द्यां तस्तृभांसमहन्नहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अप्ऽसु । अपिऽवृतं । मायिनं । क्षियंतं ।

उतो इति । अपः । द्यां । तस्तृभांसं । अहन् । अहिं । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमप्रकाश्यं गूळहं गूढम-

पीवृतं तिरोहितं । अत्रैकस्मिन्निरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रति-
पादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ।
तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्वां दिवं च
तस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तंभयंतं इत्थंभूतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन
वज्रेणाहन् । हतवानसि ॥ हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स्तवा॒ नु तं इ॒न्द्र पू॒र्या म॒हान्यु॒त स्त॒वाम॒ नूत॑ना कृतानि ।

स्तवा॒ वज्रं॑ बा॒ह्मो॒रु॒शंतं॑ स्तवा॒ हरी॒ सूर्य॑स्य के॒तू ॥ ६ ॥

स्त॒व । नु । ते । इ॒न्द्र । पू॒र्या । म॒हानि॑ । उ॒त । स्त॒वाम॒ । नूत॑ना । कृतानि ।

स्त॒व । वज्रं॑ । बा॒ह्मोः । उ॒शंतं॑ । स्त॒व । हरी॒ इति॑ । सूर्य॑स्य । के॒तू इति॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्या पुरातनानि महानि महांति ते तव कर्माणि नु क्षिप्रं स्तव ।
स्तवाम । उत अपि च नूतनाधुनातनानि कृतानि कर्माणि स्तवाम । बाह्मो-
रुशंतं दीप्यमानं वज्रं स्तव । स्तवाम । किंच सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा
सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावश्चौ स्तव । स्तवाम ॥ पुञ्
स्तुतौ । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । बहुलं
छंदसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हरी॒ नु तं इ॒न्द्र वा॒जय॑न्ता घृ॒तश्चु॑तं स्वा॒रम॑स्वा॒र्ष्टा ।

वि स॒म॒ना भूमि॑रप्रथि॒ष्टारं॑स्त॒ पर्व॑तश्चित्सरि॒थ्यन् ॥ ७ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । ते । इ॒न्द्र । वा॒जय॑न्ता । घृ॒तऽश्चु॑तं । स्वा॒रं । अ॒स्वा॒र्ष्टा ।

वि । स॒म॒ना । भूमिः॑ । अ॒प्रथि॑ष्ट । अ॒रंस्त॑ । पर्व॑तः । चि॒त् । स॒रि॒थ्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ ते तव हरी एतन्नाम-
कावश्चौ घृतश्चुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रमस्वा॒र्ष्टा ॥
स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना
समस्थला यद्वा समना सर्वतो व्यप्रथिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति

प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन्
अरंस्त । अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सं । मातृऽभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रऽइषितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नभसि
निषण् आसीत् । मातृभिरङ्गिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा संवावशानः सह शब्दं
कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लुङि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् ॥ दूरे पारेऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां
वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वतः स्तोतारो मरुतो वेद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां
धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् । अप्रथयन् ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रो महां सिंधुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इंद्रः । महां । सिंधुं । आऽशयानं । मायाऽविनं । वृत्रं । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महां सिंधुं । स्यंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मेघः । तमाशयानं
तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृत्रमसुरं । यद्वा सिंधुरुदकं । तदधिष्ठाय शयानं
वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निरस्फुरत् । निरहन् । वृष्णो वर्षकस्या-
स्येंद्रस्य कनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणावज्राङ्गियाने भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्याव-
रेजेतां । अकंपेतां ॥ दाधर्तिर्दधर्तीत्यादिना कनिक्रदतश्शब्दो निपातितः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजुर्वीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अ॒रोर॒वीत् । वृ॒णः । अ॒स्य । वज्रः । अ॒मा॒नुषं । यत् । मा॒नुषः । नि॒ऽजू॒र्वीत् ।
नि । मा॒यिनः । दा॒न॒वस्य॑ । मा॒याः । अ॒पा॒दयत् । प॒पि॒ऽवा॒न् । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

वृणः कामानां वर्षकस्येन्द्रस्य वज्रोऽरोरवीत् । भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । यद्यदा अमानुषं मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रो निजूर्वीत् । नितरां हिंस्यात् । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपं ॥ सुतस्याभिषुतं सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता दानुः शय इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य माया वचनानि न्यपादयत् । न्यपातयत् । बबाधेति यावत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथैतस्मिन्सूक्ते एकादशी ॥

पि॒बा॒पि॒वेदि॑द्र शू॒र सोमं॑ म॒दंतु॑ त्वा म॒दिनः॑ सु॒तासः॑ ।

पृ॒णंत॑स्ते कु॒क्षी॒ वर्ध॑य॒न्त्वित्था॑ सु॒तः पौ॒र इ॒ंद्र॒माव॑ ॥ ११ ॥

पि॒बे॒ऽपि॒ब । इत् । इ॒ंद्र । शू॒र । सोमं॑ । म॒दंतु॑ । त्वा । म॒दिनः॑ । सु॒तासः॑ ।

पृ॒णंतः॑ । ते । कु॒क्षी॒ इति॑ । वर्ध॑य॒न्तु॑ । इ॒त्था । सु॒तः । पौ॒रः । इ॒ंद्र । आ॒व ॥ ११ ॥

शूर बलवन् हे इन्द्र पिब पिबेत् । अभिषुतमिमं सोमं पिबैव । आदरार्थेष्वावीप्सा । मंदिनो मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमास्त्वा मदंतु । त्वां मादयंतु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ते सोमास्ते तव कुक्षी उदरस्योभौ पाश्चात् पृणंतः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्थानेन प्रकारेण पौर उदरपूरकः सुतोऽभिषुतः सोम इंद्रं त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतेस्तर्पणार्थस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्वे इ॒न्द्रार्थ॑भूम॒ वि॒प्रा॒ धियं॑ वने॒म ऋ॒त॒या स॒र्पंतः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वो॑ धी॒महि॒ प्र॒श॒स्तिं स॒द्यस्ते॑ रा॒यो दा॒वने॑ स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इ॒ंद्र । अ॒पि । अ॒भूम॒ । वि॒प्राः । धियं॑ । वने॒म । ऋ॒त॒ऽया । स॒र्पंतः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वः । धी॒महि॒ । प्र॒ऽश॒स्तिं । स॒द्यः । ते । रा॒यः । दा॒वने॑ । स्या॒म ॥ १२ ॥

हे इन्द्र विप्रा मेधाविनो वयं त्वे त्वयि त्वद्भृदयेऽभूम । अपि सानुनयप्रश्ने
वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामह इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया
संपतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म
वनेम । संभजेमहि ॥ वन षण संभक्तौ । आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥
किंच अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं स्तोत्रं
धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दानाय
पात्रभूताः सद्यः स्याम । इदानीं भवेम ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवंतं ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जे । वर्धयंतः ।

शुष्मिन्ऽतमं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरऽवंतं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ते तवोती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपं ॥ ये ते
तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे हविर्लक्षणमन्नं वर्धयन्तो भवन्ति ते तव वयं ते
स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इन्द्र शुष्मिन्तमं दानभागायार्हतया
बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः
कात्यर्थस्य यङ्लुगंतस्य लोटि रूपं ॥ वीरवंतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमस्मे
अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्यरणीतिं ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मित्रं । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र । मारुतं । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अयंऽनीतिं ॥ १४ ॥

हे इन्द्र क्षयं । क्षियन्ति निवसन्त्यचेति क्षयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि ।
तथा मित्रं सखायमस्मे अस्मभ्यं रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां
देवविशां संबन्धि शर्धो बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुतामथागमनं प्रार्थ्यते ।

ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणा मदंतो मोदमाना वायवो यज्ञं प्रति गंतारः
संतोऽग्रणीतिमये नीयमानं सोमं प्रपांति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्ध इति
समन्वयः । यद्वा ये च वायवोऽग्रे नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं
रासि ॥ वायव इति पूजायां बहुवचनं । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यन्विन्नु येषु मंदसानस्तृप्तसोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्त्सु पृत्स्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहद्भिर्कैः ॥ १५ ॥

यन्तु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत्सुभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु मंदसानो माद्यन्भवसि ते मरुतो नु क्षिप्रं
यन्तु । सोमं भक्षयन्तु । इत् एवार्थे । द्रव्यत् ॥ हंहतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन्
त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं सोमं पाहि । पिब । तरुच शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र बृहद्भिर्व-
लवद्भिर्कैरर्चनीयैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं । आ इति चार्थे । तेनास्मान् द्यां च सु सुष्ठु
पृत्सु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेन च दिवमवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु
मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा यन्तु । त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुचोक्थेभिर्वा सुमन्माविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्त्वोता इदिन्द्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उक्थेभिः । वा । सुमन् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजं । अग्मन् ॥ १६ ॥

तरुच आपद्भिस्तारक हे इन्द्र ये पुमांसः सुमन् सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैरावि-
वासान् । परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लेट्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु क्षिप्रमवि-
लम्बेन बृहन्तो महांतो भवन्तीति पूरणः । किंच बर्हिः स्तृणानासो वेद्यां बर्हि-
राच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः संत एव पस्त्यावत्
गृहसहितं वाजमन्नमग्मन् । गच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उ॒येष्वि॒न्नु श्रू॒र म॑द॒सान॒स्त्रिक॑दु॒केषु॒ पाहि॒ सोम॑मि॒न्द्र ।

प्र॒दोधु॑व॒च्छ्रुषु॑ प्री॒णानो॒ याहि॒ हरि॑भ्यां सु॒तस्य॑ पी॒तिं ॥ १७ ॥

उ॒येषु । इत् । नु । श्रू॒र । म॑द॒सानः । त्रि॒ऽक॑दु॒केषु । पा॒हि । सोम॑ । इ॒न्द्र ।

प्र॒ऽदोधु॑वत् । श्र॒मश्रु॑षु । प्री॒णानः । या॒हि । हरि॑ऽभ्यां । सु॒तस्य॑ । पी॒तिं ॥ १७ ॥

हे श्रूर बलवन्निन्द्र उयेषूद्रूणेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिन्नविकेष्वहःसु मंदसानो ह्यथन् सोमं पाहि । पिव । ततः प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् श्रमश्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ धूज् कंपने । यङ्लुगंतस्य शतरि रूपं ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य हरिभ्यामश्राभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

धि॒ष्वा श॒वः श्रू॒र येन॑ वृ॒त्रम॒वाभि॑न॒दानु॑मौर्ण॒वाभं॑ ।

अ॒पावृ॑णो॒ज्योति॑रा॒र्याय॑ नि स॒व्यतः॑ सा॒दि द॑स्यु॒रिन्द्र ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । श॒वः । श्रू॒र । येन॑ । वृ॒त्रं । अ॒व॒ऽअ॒भि॒नत् । दानु॑म् । औ॒र्ण॒ऽवा॒भं ।

अ॒प । अ॒वृ॒णोः । ज्योतिः॑ । आ॒र्याय॑ । नि । स॒व्यतः॑ । सा॒दि । द॑स्युः । इ॒न्द्र ॥ १८ ॥

श्रूर हे इन्द्र शवस्तादृशं बलं धिष्व । धारय ॥ दधातेर्लोति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभययेति वा स आर्द्धधातुकत्वादिडागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः पुत्रं वृत्रमौर्णवाभं । ऊर्णनाभिः कीटविशेष और्णवाभ इत्युच्यते । तमिवावाभिन्त । विभेदिष्य । यद्वा और्ण ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननादर्याय कर्मणामनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः प्रकाशकमादित्यमपावृणोः । उद्घाटितवानसि । दस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृत्रः सव्यतस्तव सव्यपार्श्वे निषादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

स॒नेम॑ ये तं ज॒तिभि॑स्तर॒तो वि॒श्वाः स्पृ॒ध आ॒र्येण॑ द॒स्यून् ।

अ॒स्मभ्यं॑ त॒त्त्वाष्ट्रं॑ वि॒श्वरूप॑म॒रंध॑यः सा॒ख्यस्य॑ त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरंतः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्ट्रं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुरुषान् संभजेम ये ते तवोतिभिः पालनैर्विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशस्तरंतो हिंसंतः तथार्येणार्यभावेन दस्यून्पक्षपयितृन् हिंसंतो भवन्ति । तदस्मभ्यं वशमानय । किं तत् तदाह । त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रध्यतिर्वशगमने ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रध हिंसासंराद्योः । रधिजभोरचीति नुम् ॥ इंद्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यत्र महता प्रबंधेन प्रपंचितः । किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय चिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरंतोऽतिक्रांमंतो भवेम ॥ सनेमेति वृद्धार्थ आद्युदात्तः । यथा सनेम मित्रावरुणा सनंत इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । सनेम वाजं तवेति । तरंतः । तृ प्रवनतरणयोः । शतरिरूपं । संज्ञावचनश्चेदंतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहनेति ॥

॥ अथ विंशी ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनङ्गलमिन्द्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदं । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । वलं । इंद्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्त्रितस्य तीर्णनमस्कस्य महर्षेरर्थं वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रोऽर्बुदं । अंबूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छांदसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं न्यस्तः ॥ स्तृ हिंसायामित्यस्य लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्गादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महांतं चिदर्बुदं निक्रमीः पदेत्यादिष्वर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरोभिः सहित इन्द्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराङ्गिया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं

नाशकत् तं वलं पणीनां प्रभुमसुरं भिनत् । वज्रेणाभिनत् । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्यैकं चक्रमिन्द्रेणापहतं । सूर्य इति सुपां सुलुगिति षष्ठ्येकवचनस्य सुः । सूर्यस्य संबध्यपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनच्च । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वच्छावाकस्याहरहः शस्यसंज्ञकमभितष्टेवेति सूक्तं । नूनं सा त इत्येषा तस्यांते शंसनीया । सूचितं च । नूनं सा त इत्यंतमुत्तमं । आ० ७. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिखा स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र या दक्षिणा दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती जरिचे स्तोत्रे वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् । इदानीं प्रतिदोग्धि । संपादयतीत्यर्थः । तादृशी दक्षिणां स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं शिखा प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेदानार्थस्य लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लर्लुक् ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्नेभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्नेभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धाक्षीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम । त्वामुद्दिश्य ब्रवाम ॥ अत्र सा ते प्रतिदुग्धामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो वीरयतेर्वेत्यंतं निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १. ७. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति गार्त्समदमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रं ॥ संसवे निष्केवल्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति

शंस्येत् । यदि पर्यायानिति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवल्ये । आ० ६. ६. ।
 इति ॥ आभिष्वविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविडानीयं ।
 सूचितं च । तृतीयस्य चर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति ॥
 विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति
 सामसूक्तं शंसेत् । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । सचामदासो यो जात
 एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. । इति ॥ अग्निष्टुनिष्केवल्ये निविडा-
 नमिदं । श्येनाजिरानामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति
 मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तं । उरू
 इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्
 । ऐ० आ० ५. १२. । इति ॥ अचेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मनमैंद्रं
 बिभ्रन्महद्बपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिंद्र इति मत्वा
 तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स
 तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैंद्राण्यकीर्तयत् ॥
 अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलेंद्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि
 तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेंद्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्ज-
 गामेंद्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् ।
 निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेंद्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाह-
 मिंद्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथ-
 यन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिंद्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इंद्रो
 गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निरगत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इंद्रो विलंबित इत्यं-
 तःप्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मद्भयाद्गृत्समदरू-
 पेणास्त इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमे-
 वार्थो महाभारते प्रपंचितः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

यो जा॒त ए॒व प्र॒थ॒मो मन॑स्वा॒न्दे॒वो दे॒वान्क्र॑तु॒ना पर्य॑भूषत् ।

यस्य॑ शु॒ष्मा॒द्रो॒दसी॑ अभ्य॒सेतां॑ नृ॒ण्यस्य॑ म॒हा स ज॑ना॒स इं॒द्रः ॥ १ ॥

यः । जा॒तः । ए॒व । प्र॒थ॒मः । मन॑स्वान् । दे॒वः । दे॒वान् । क्र॑तु॒ना । परि॑ऽअभूषत् ।

यस्य॑ । शु॒ष्मा॒त् । रो॒दसी॑ इति । अभ्य॒सेतां॑ । नृ॒ण्यस्य॑ । म॒हा । सः । ज॒ना॒सः । इं॒द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानभूतो मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यो देवो द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्यागदेवान्पर्यभूषत् । रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् ॥ भूष अलंकारे भूवादिः । लङि रूपं ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेर्यत्ययेन कसः । श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यस्येन्द्रस्य श्रुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यावभ्यसेतां । अविभीतां ॥ भ्यस भये । अनुदात्तेत् । भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः । नि० ३. २१. ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मंचांतरं । इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति । नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मूढा महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं । यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य मूढा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युभेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । नि० १०. १०. । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पृथिवी व्यथमानामहंह्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात् जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवी । व्यथमानां । अहंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विऽममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चलंती पृथिवीमहंहत् । शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ दह दहि वृद्धौ ॥ यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान्पक्षयुक्तान्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रमु क्रीडायां । अंतर्भावितार्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यश्च वरीय उरुतममंतरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यश्च द्यां दिवमस्तभ्रात् । स्तंभनिरुद्धामकरोत् ॥ स्तंभु रोधन इति सौचो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा बलस्य ।

यो अश्मनोरंतरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः। हत्वा। अहिं। अरिणात्। सप्त। सिंधून्। यः। गाः। उत्तऽआजत्। अपऽधा। वलस्य।
यः। अश्मनोः। अंतः। अग्निं। जजान। संऽवृक्। समत्ऽसु। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिंधून् स्यंदनशीला
अपोऽरिणात्। प्रैरयत्। यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीङ्
श्रवणे ऋदिः ॥ यश्च वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धा
गा उदाजत्। निरगमयत् ॥ अपधा। अपपूर्वाद्धातेरातश्चोपसर्गे। पा० ३. ३.
१०६.। इति भावेऽङ्प्रत्ययः। सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यश्चाश्मनोः।
अश्रुते व्याप्नोत्यंतरिक्षमित्यश्मा मेघः। अत्यंतमृदुरूपयोर्मेघयोरंतर्मध्ये वैद्युतमग्निं
जजान। उत्पादयामास। यश्च समत्सु। संभक्षयंति योद्धृणामायूंषीति समदः
संयामाः। तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिसार्थस्य क्विपि रूपं ॥ स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्ष्मादर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन। इमा। विश्वा। च्यवना। कृतानि। यः। दासं। वर्णं। अधरं। गुहा। अकरित्यकः।

श्वघ्नीऽइव। यः। जिगीवान्। लक्षं। आदत्। अर्यः। पुष्टानि। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेन्द्रेणेमेमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि। स्थिरीकृ-
तानि। यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकं। यद्वा दासमुपक्षपयितारमधरं निकृष्टमसुरं
गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः। अकाशीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसेत्या-
दिना च्लेर्लुकि रूपं ॥ लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् ॥ जि जये। क्सौ सन्लिटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं। दीर्घश्छांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरेः ॥ षष्ठ्येकवचने
छांदसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबंधीनि पुष्टानि समृद्धान्यादत् आदत्ते। तच्च दृष्टान्तः।
श्वघ्नीव। श्वभिर्मृगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः। यथा व्याधो जिघृक्षंतं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुहं सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं।

सो अर्यः पुष्टीर्विजं इवामिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं। स्म। पृच्छन्ति। कुह। सः। इति। घोरं। उत। ईं। आहुः। न। एषः। अस्ति। इति। एनं।
सः। अर्यः। पुष्टीः। विजः। इव। आ। मिनाति। अत्। अस्मै। धत्त। सः। जनासः। इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुच
वर्तत इति ॥ सेति । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपे गुणः ॥ न क्वचिद-
सौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति । तथा च
मंचैर्नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आहेति । ईमिति पूरणः । स इन्द्रो विज इव ।
इवशब्द एवार्थे । उव्वेजक एव सन् अर्योऽरेः संबंधीनि पुष्टीः पोषकानि गवा-
श्वादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीङ् हिंसायां । मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् अदस्मा इन्द्राय धत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत ।
यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं
निर्द्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराद्धोः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता
भवति । यश्च कृशस्य च दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य ॥ नाधृ णाधृ याज्जो-
पतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुर्ब्रह्मणो
ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन्
युक्तग्राव्णोऽभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता
रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता
स्यात् यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति
नान्नपरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्ये । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वोत्तरीयमितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने ग्रामाः । ग्रसंतेऽचेति ग्रामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तते । यश्च वृचं हत्वा सूर्ये जजान । जनयामास । यश्चोषसं । तथा मंत्रः जजान सूर्यमुषसं सुदंसा इति । यश्च मेघभेदनद्वारापां नेता प्रेरकः स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संयती । विह्वयेते इति विह्वयेते । परे । अवर ।

उभयाः । अमित्राः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिंद्रं विह्वयेते । स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । पर उत्कृष्टा अवरेऽधमाश्चोभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति । समानमिंद्ररथसदृशं रथमातस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेंद्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते । आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविंद्राग्नी हवेते । यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते । तयोरन्यतरः स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

यस्मान्न ऋते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानं । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्माद्वते जनासो जना न विजयन्ते । विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना
युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिंद्रं हवन्ते । आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य
सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहि-
तानां पर्वतादीनां च्यावयिता स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ दशमी ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति श्रृध्यां यो दस्योर्हता स जनास इंद्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । श्रृध्यां । यः । दस्योः । हता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १० ॥

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत
इंद्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । श्रृणाति शत्रून्नेनेति शरुर्वजः । तेनायुधेन
जघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपं ॥ यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वतेऽनात्मज्ञाय जनाय श्रृध्या-
मुत्साहनीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् ङुदाञ् दाने जौहो-
त्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यश्च
दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हता घातकः स इंद्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियन्तं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् ।

ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तमिंद्रभिया बहून् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु
निवसन्तं शंबरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्स-

रेऽन्वविंदत् । अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च
ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. । इति सकारलोपः ॥ बलमाचरंतम-
हिमाहंतारं दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान हतवान् स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त्र सिंधून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यौमारोहतं स जनास इंद्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त्रऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽसृजत् । सर्तवे । सप्त्र । सिंधून् ।

यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्यां । आऽरोहतं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १२ ॥

यः सप्तरश्मिः सप्त्रसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः
स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये च मेऽशिमिविद्विषः
पर्जन्याः सप्त्र पृथिवीमभिवर्षति वृष्टिभिरिति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाताः । वृषभो
वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त्र सर्पणस्वभावान्सिंधूनपः सर्तवे सर-
णायावासृजत् । अवसृष्टवान् । यद्वा गंगाद्याः सप्त्र मुख्या नदीरसृजत् । यश्च
वज्रबाहुः सन् द्यां दिवमारोहतं रौहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे
तुदादिः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयंते ।

यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इंद्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुण-
योरिति वत् ॥ नमेते । स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ णमु प्रह्वत्वे । कर्मकर्तरि न दुहस्तु-
नमां यक्चिणाविति यकः प्रतिषेधः ॥ चिदपि च अस्यांद्रस्य शुष्माद्वलात्पर्वता
भयंते । विभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्ये-
भ्योऽपि देवेभ्यो दृढांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यश्च वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स
इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शसमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इंद्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वंतं । अवति । यः । पचंतं । यः । शंसंतं । यः । शसमानं । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनं । यस्य । सोमः । यस्य । इदं । राधः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं सोमाभिषवं कुर्वंतं यजमानमवति । रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि हवींषि पचंतं । यश्चोती ऊतये ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसंतं यश्च शसमानमवति । स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य चेदमस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इंद्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजं । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयं । ते । इंद्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथं । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिंद्रं प्रति प्रब्रूते । हे इंद्र यो दुधो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वा-दर्दर्षि । भृशं प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्र-पौत्राः संतो वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रमावदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

ऋतुर्जनित्रीति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्तमदं । ऋतुः सप्तोनांत्या त्रिष्टु-बित्यनुक्रमणिका । अस्मभ्यं तद्वसो इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरि-भाषया जगत्यः । इन्द्रो देवता ॥ उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः । अ० ६. १. इति ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं । ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि । आ० ८. ४. इति सूचितं ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिषुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षू । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिषुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुर्वर्षाख्यः कालो जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मक्षु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहंतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंचवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिषुषी वर्धयंत्यभवत् ॥ प्यायतेर्लिटि क्सौ लिङ्गडोश्चेति पीभावः । वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् ॥ अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिंद्रस्य भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सध्रीमा यंति परि बिभ्रंतीः पयो विश्वप्स्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ई । आ । यंति । परि । बिभ्रंतीः । पयः । विश्वऽप्स्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रऽवतां । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । अंचतेर्लुक् छांदसः । सहस्य सधिरिति सध्यादेशोऽंतोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः पय उदकं परि परितो बिभ्रंतीर्विभ्राणा ईमेता नद्य आयंति । सर्वतो गच्छंति । ता नद्यो विश्वप्स्याय विश्वासामपामाश्रयभूताय समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसामनुष्यदे ॥ कृत्यार्थे

तवैकेकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुषंदनीयोऽध्वा मार्गः समान एको हि ।
यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः । अकरोः ।
स तादृग्ग्रहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा एकं ईयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत् । अपाः । एकः । ईयते ।

विश्वाः । एकस्य । वि । नुदः । ति । ति । क्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां
देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यू रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपा-
स्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति ।
एकस्याध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपरूपानि कर्मवैगु-
णानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्किन्नः सन्
क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविःप्रदानादीनि कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः
सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजंत आसते रयिमिव पृष्टं प्रभवंतमायते ।

असिन्वदंष्ट्रैः पितुरंति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ४ ॥

प्र । जाभ्यः । पुष्टिं । वि । भजंतः । आसते । रयिं । इव । पृष्टं । प्र । भवंतः । आ । यते ।

असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अंति । भोजनं । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्यैताव-
दस्यैतावदिति विभागं कुर्वतो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र
दृष्टान्तः । आयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्टं धारकं प्रभवंतं बहुभरणसमर्थं
रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन्

लोकः पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दे-
ष्ट्रैर्देतैरन्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अथाप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्देतरूपैर्जालैरन्ति । यस्ताकृणो-
रित्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संहर्षे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्तास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

अध। अकृणोः। पृथिवी। संहर्षे। दिवे। यः। धौतीनां। अहिहन्। अरिणक्। पथः।

तं। त्वा। स्तोमेभिः। उदभिः। न। वाजिनं। देवं। देवाः। अजनन्। सः। असि।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं
हृदीकृत्य संहर्षे संदर्शनीयामकृणोः । अकरोः ॥ हर्षे विख्ये चेति केन्प्रत्यायांतत्वेन
निपातितः ॥ यश्च त्वं धौतीनां चलंतीनां नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः ।
गंतुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ रिचिर् विरेचने । लङि सिप् । तस्य हल्ङादिना
लोपः ॥ अहिहन् अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हंतर्हे इंद्र देवाः स्तोतारस्तं तादृशं देवं
त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तत्र दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमश्व-
मुदभिरुदकैर्वर्धयति तद्वत् ॥ पद्वन्नोमासित्यादिनोदकस्योदभावः ॥ शेषं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे दशमी वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः। भोजनं। च। दयसे। च। वर्धनं। आद्रात्। आ। शुष्कं। मधुऽमत्। दुदोहिथ।

सः। शेवऽधिं। नि। दधिषे। विवस्वति। विश्वस्य। एकः। ईशिषे। सः। असि।

उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । भुज्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः
प्रयच्छसि ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसायहणेषु आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं

धनं बलं वा दयसे । तथार्द्रात्कांडात् शुष्कमनार्द्रं व्रीह्यादिकं मधुमत् मधुरर-
सोपेतं दुदोहिथ । दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि क्रादिनियमादिडागमः ॥ स तादृशस्त्वं
विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधिं धनसदनं निदधिषे । निदधासि ।
किं बहुना । विश्वस्य सर्वस्य जगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी
भवसि ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईशः स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युकथ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।

असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरवि-
चीरोषधीर्दानेऽधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यचेति दानं क्षेचं । अधिकरणे ल्युट् ॥
तस्मिन् क्षेचे धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा व्यधारयः । न्यदधाः । यश्च त्वं
दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्यासमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतो दीप्रीरजनः ।
अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लेङि व्यत्ययेन शप् ॥ यश्चौरुर्महांस्त्वम-
भितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वाजनयः । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहंतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयंत्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युकथ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरं । सहऽवसुं । निऽहंतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयंत्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मरं । नृन् मनुष्यान्मारयतीति
नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तत इति
सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं निहंतवे ॥ हंतेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः ।
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहंतुं ऊर्जयंत्या बलवत्या वज्रधाराया

अपरिविष्टं मलादिभिरव्याघ्रमास्यमद्यैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयंत्याः
पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं । पृक्षाय । तव हविल्लक्षणान्नलाभाय ।
दासवेशाय । दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमन्नलाभाय
दस्युविनाशाय च ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्वा चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यून्समुनद्धभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतं । वा । यस्य । दश । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सं । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकस्यैकाकिनः श्रेष्ठस्य वा यस्य ते श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश
दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मंचवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अपि च यश्च आ अद्यः सर्वेषां सर्वत
उपजीव्यः । न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैतं नाद्युरिति हि श्रुतिः । यद्वा यश्च त्वं चोदं
स्तोत्राणां प्रेरकं यजमानमाविथ । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्जौ रज्जु-
वर्जिते बंधनागारे दस्यूनुपक्षपयितृन् दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्विषः । तदर्थं
समुनप् । हिंसितवानसि ॥ उभतेर्हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन श्रम् । हल्ङ्या-
दिना सिपो लोपः । अडभावश्छांदसः ॥ किंच सुप्राव्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणी-
योऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ अथ दशमी ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनं ।

षठ्स्तन्ना विष्टिरः पंचं संदृशः परिं परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनं ।

षट् । अस्तन्नाः । विऽस्तिरः । पंचं । संऽदृशः । परिं । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुलुगिति जस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वत्यो
नद्योऽस्येन्द्रस्य पौंस्यं । पुंसो भावः पौंस्यं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु
वर्तते । अस्मा इंद्राय ददुः । हविल्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच कृत्नवे

कर्मणां कर्त्तुं इन्द्राय धनं दधिरे । सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः । इन्द्राय
द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानीति । विष्टिरो विस्तीर्णाः षट्
षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधय इत्येवं-
रूपाः । ता अस्तम्भाः । नियमितवानसि । संहशः । सम्यक् पश्यन्तीति संहशो
जनाः । पञ्च संहशः पञ्च जनान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता वाभवः ।
भवसि । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थं सेन्द्र विश्वाऽस्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातुऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थं । सः । इन्द्र । विश्वा । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

वीर बलवन् हे इन्द्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुष्ठु प्रवचनीयं । सर्वैः
स्वाधनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विन्दसे । शत्रूणां धनं
लभसे ॥ विद्धुः लाभे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन्प्रापयसीति
यत् तत्प्रशंस्यमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् ।
तस्य वयोऽन्नं प्रादाः । यद्वा जातुष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य
सहस्वतो बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयो हवितर्लक्षणमन्नं प्र विन्दस इति
समन्वयः । या यानीमान्यन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थं कृतवानसि ।
स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिं ।

नीचा संतमुदनयः परावृजं प्राधं श्रोणं अवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कं । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिं ।

नीचा । संत । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अधं । श्रोणं । अवयन् । सः । अस्ति ।

उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इंद्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥
ता अपः कं सुखेन तराय तरणायारमयः । अक्नीडयः । किंच तुर्वीतये । तुर्वी-
तिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै वय्याय च । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां
सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जलपूर्णा महानदी दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावास्तां ।
तौ च त्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक्
कश्चिद्वृषिः । तमप्सु मग्नं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपद्म ऊर्ध्वं नीत-
वानसि । किंच अंधं संतं श्रोणं पंगुं संतं चक्षुर्दानादपंगुकरणाच्चोदनयः । किं
कुर्वन् । प्रकर्षेण अवयन् । आत्मानं कीर्त्तिमंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः ।
स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इंद्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इंद्र । यत् । चित्रं । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इंद्र स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तद्राधो धनं दानाय ।
उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्थयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थ
याचने चुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्वहु प्रभूतं वसव्यं ॥ वस्वेव वसव्यं ।
वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चित्रं चायनीयं
यद्वनमनु द्यून् अन्वहं ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ श्रवस्याः । भोग्यमिच्छेः ॥
अंतर्णीतिग्यर्थत्वादकर्मकत्वं । यथा रोदितीति । स त्वन्यः । द्वे ह्यत्र कर्मणी उद्दे-
श्यकर्म च विधेयकर्मातर्भूतं । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा मा-
णवकं पुत्रीयतीति भाष्य उदाहृतं । श्रवःशब्दाच्छंदसि परेच्छायां क्यप् । तदंतस्य
लेट्यडागमे रूपं ॥ सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः संतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे बृहत्
प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैष्टुभमैंद्रं । अध्वर्यवो
द्वादशेत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः

शस्त्रयाज्याध्वर्यव इत्येषा । अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. ।
इति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामचेभिः सिंचता मद्यमंधः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोम । आ । अमचेभिः । सिंचत । मद्यं । अंधः ।

कामी । हि । वीरः । सदं । अस्य । पीतिं । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छंतः ॥
कथध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यकारलोपः । अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं
युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति । नि० १. ८. ॥ हे अध्वर्यवः इन्द्राय देवाय
सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत । हरत ॥ आमंचितस्याविद्यमानत्वादनि-
घातः ॥ हत्वामचेभिः । अमा सहादंत्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तैर्मद्यं
मदकरमंधः सोमलक्षणमन्नमासिंचत । अग्नौ प्रक्षिपत । अत्र यास्कः । आ सिंच-
तामचेर्मदनीयमंधोऽमचं पात्रममा अस्मिन्नदंति । नि० ५. १. । इति । वीरः स
इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदं सदैव कामी हि । कामयमानो हि ।
तस्माद्वृष्णे वर्षिच इन्द्राय सोमं जुहोत । जुहुत ॥ हु दानादनयोः । लोटि तन्नप्र-
नथनाश्चेति तवादेशः ॥ एष इन्द्रस्तदित् तदेव सोमद्रव्यं वष्टि । कामयते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अध्वर्यवो यो अपो वव्रिवांसं वृचं जघानाशन्येव वृक्षं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वव्रिऽवांसं । वृचं । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिं । अस्य ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽप उदकानि वव्रिवांसमावृत्य स्थितं वृचं । वृणोत्या-
काशमिति वृचो मेघः । तं मेघं वज्रेण जघान । हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या
वैद्युताग्निना वृक्षं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्रायैतं सोमं
भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । एष इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिद्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकं । जघान । यः । गाः । उत्तः । अजत् । अप । हि । वलं । वरिति । वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दृभीकं । सर्वान्विदारयति भियं करोतीति दृभीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यश्च वलासुरेण निरुद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वलमसुरं अपवः । अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि मन्वे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इद्रायैतं सोममंतरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमैरिद्रमा ऊर्णुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तच्च दृष्टांतः । जूर्न जीर्णो यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमेव नीचा बबाधे तमिद्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणं । जघान । नव । चखांसं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अर्बु । नीचा । बबाधे । तं । इद्रं । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चखांसं ॥ चष्टेरिदं रूपं । यद्वा खनतेः क्सौ रूपं । जने लोपः । छांदसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यश्चार्बुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावबबाधे । तमेनमिद्रं सोमस्य भृथे सोमं बिभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत । स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अध्वर्यवो यः स्वर्गं जघान यः शृणामशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्पुं नमुचिं यो रुधिक्षां तस्मा इद्रायांधसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अन्नं । जघान । यः । शुष्णं । अशुषं । यः । विऽअंसं ।

यः । पिपुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मै । इंद्राय । अंधसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रोऽन्नं । अन्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अशुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यन्नः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुष्ठु जघान । अशुषं केनाप्यशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमंसहीनं कृत्वा जघान । यश्च पिपुं तेजसा जगद्धाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके नमुचिमसुरं नालभतेति प्रकृत्य फेनेन शिर उदवर्तयदित्यंतेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मंचश्च । अपां फेनेन नमुचेः शिर इंद्रोदवर्तयदिति । रुधिक्रामेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इंद्रायांधसो हवितर्लक्षणा-
न्यन्नानि जुहोत । जुहुत ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिंद्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतं । इंद्रः । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरता । सोमं । अस्मै ॥ ६ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रः शंबरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं पुरः पुरीरश्मनेव अश्मसहशेन वज्रेण बिभेद । यश्च इंद्रो वर्चिनः ॥ वर्च दीप्तौ । गमेरिनिः । उ० ४, ६, । इति विधीयमान इतिर्बहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपा-
वपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मंचवर्णः । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हयो अप्रत्यसुरस्य वीरानिति । अस्मा इंद्राय सोमं भरत ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्यवृणुभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।
कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या
उपस्थ उत्संगेऽवपत् । एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्यैतन्नामकस्य
राजर्षेः । आयोः पौरुरवस्य राजर्षेः । अतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां
त्रयाणां वीरानभिगंतुं प्रति द्वन्द्विनः शृणादीनसुरान् न्यावृणक् । वृणक्तिर्हिंसा-
कर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः । त्वं कुत्सं शृणु हत्येषाविथारंधयोऽति-
थिग्वाय शंबरमिति । तादृशयेन्द्राय सोमं भरत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहंतो नशथा तदिद्रे ।
गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥
अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इद्रे ।
गभस्तिऽपूतं । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामय-
तेर्लेढ्यडागमः ॥ श्रुष्टी क्षिप्रमिद्रे सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं
नशथ । प्राप्तुत । श्रुताय लोके प्रसिद्धायेन्द्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मंजनदोह-
नादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं
कुर्वाणा हे अध्वर्यव आहृतं सोममिन्द्राय जुहोत । जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ नवमी ॥

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वं ।
जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥
अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिं । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।
जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तन । कुरुत ॥ करोतेर्लोऽटि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तनवादेशः । आमन्त्रि-

तस्याविद्यमानत्वान्न निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन उदके निपूतमाया-
यनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं
दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो
वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोममभिवावशे । कामयते ॥ वशं कांतौ ।
यङ्लुगंतस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ मदिंरं
मदकरमिमं सोममिंद्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ दशमी ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरी पृणता भोजमिंद्रं ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतद्वित्संतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईं । पृणत । भोजं । इंद्रं ।

वेदं । अहं । अस्य । निऽभृतं । मे । एतत् । दित्संतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमेनं भोजं फलस्य दातारं रक्षि-
तारं चेद्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पूरयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं
सुखसाधनस्वभावमहमेव वेद । जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं । तथापि
युष्मभ्यं ब्रवीमीत्येवं । दित्संतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्टव्य इन्द्रो
भूयोऽतिशयेन चिकेत ॥ दित्संतं । इदाञ् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाध्वि-
त्याकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धधातुक
इति सकारस्य तत्वं ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेद्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्दरं । न । पृणत । यवेन । इंद्रं । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य द्युलोकाहस्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च
पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवं । तस्य
राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति ।

तमेवंविधमिंद्रं सोमेभिः सोमैः पूरयत । पूरयत । तत्र दृष्टांतः । ऊर्दरं न । ऊर्द्धं दीर्णमूर्दरं कुसूलं । यथा यवेन तत्पूर्णं तद्वदिंद्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणमपः कर्म वो युष्माकमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इंद्रं यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इंद्रं । यत् । चित्रं । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

प्र घा न्वस्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका प्र घा दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । इंद्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यं । आ० ८. १. इति ॥ अथेकमामके निष्केवल्ये प्र घा न्वस्येत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूचितं । अर्थमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

त्रिकटुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिंद्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घा । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

त्रिऽकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इंद्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्येन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महानि करणान्यस्मिन् सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अद्य प्रवोचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङि अस्यतिव्यक्तिख्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । त्रिकटुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वभिप्रायविकेष्वहःसु सुतस्याभिषुतं

सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं
वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अव॒ंशे द्याम॑स्त॒भाय॑द्बृ॒हंत॑मा रोद॑सी अपृ॒णद॑न्तरि॒क्षं ।

स धा॑रयत्पृथि॒वी प॒प्रथ॑च्च सोम॑स्य ता मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ २ ॥

अव॒ंशे । द्यां । अस्त॒भाय॑त् । बृ॒हंतं॑ । आ । रोद॑सी इति । अपृ॒णत् । अ॒न्तरि॑क्षं ।

सः । धा॑रयत् । पृथि॒वी । प॒प्रथ॑त् । च । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ २ ॥

अव॒ंश आ॒काशे द्यां द्योत॑मानं सूर्यं द्युलोकं वास्त॒भाय॑त् । इन्द्रोऽस्त॒भात् ।
अन॑वल॒ंबन॑स्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्त॒भु इति सौचो धातुः क्र्यादिः ।
लङि व्यत्ययो बहुलमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृ॒हंतं म॒हद॑न्तरि॒क्षं रोद॑सी द्या-
वापृथि॒व्यौ चापृ॑णत् । तेजसा पूरितवान् । किंच स इन्द्रः पृथि॒वी विस्ती॑र्णा भूमिं
धारयत् । अधारयत् । तथा पप्रथच्च । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ प्रख्याने ।
एयंतस्य लुङि चङि रूपं । चङ्न्यतरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हर्षे
संजाते सति तानीमानि कर्माणीन्द्रश्चकार ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स॒द्येव॑ प्रा॒चो वि मि॑माय॒ मानै॑र्वज्रेण॒ खान्य॑तृ॒णन्न॑दीनां ।

वृथा॑सृजत्पृथि॒भिर्दी॑र्घया॒थैः सोम॑स्य ता मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ३ ॥

स॒द्येव॑ इव । प्रा॒चः । वि । मि॑मा॒य । मानैः । वज्रेण॑ । खानि॑ । अ॒तृ॒णत् । न॒दीनां॑ ।

वृथा॑ । अ॒सृज॑त् । पृथि॑भिः । दी॒र्घ॑या॒थैः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ३ ॥

स॒द्येव॑ यथा यज्ञगृहान्मानैः षट्षिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रव-
णान् कुर्वन्ति तद्वत् सिंधून् लोकान्वानृजृन्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्मु-
खान्विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वा-
राणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तृदि हिंसानादरयोः । रुधादि । लङ् ॥ तथा
च मंचः । इन्द्रो अस्मां अरद्वज्रबाहुरिति । तथा दीर्घयाथैर्बहुकालं गंतव्यैः पृथि-
भिर्मार्गेर्वृथासृजत् । अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्धार्थ इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स प्रवोळ्हुन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्वे अग्री ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्वेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्र० वोळ्हुन् । परि० गत्य । दभीतेः । विश्वं । अधाक् । आयुधं । इद्वे । अग्री ।

सं । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्नि-
रगुरिति कथा । स इन्द्रो दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोळ्हुन्
प्रवोदृन् ॥ सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं बहतस्नानसुरान् मध्ये
मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्वेऽग्री दीप्यमाने बह्वावधाक् । अधा-
क्षीत् ॥ दहेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं गोभिरश्वै रथेभी
रथैश्च समसृजत् । संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतिमूर्त्तिनाभ्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । अतिमूर्त्तिनेति खंडे सूचितं ।
स ईं मही धुनिमेतोररम्णात् । आ० ९. ८. । इति ॥

स ईं मही धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन् अपारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्राय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईं । मही । धुनिं । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्० स्राय । रयिं । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां मही महती धुनिं । धुनोति स्नातृणां पापानीति धुनिः परुष्णी
नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोमुन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां
गमनार्थमरम्णात् । उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः
स इन्द्रोऽस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्ति श्येमेणापारयत् । ते
महर्षय उत्स्राय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिमभिलक्ष्य प्रतस्थुः ।
प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सोदैचं सिंधुमरिणान्महि॒त्वा व॒ज्रेणान॑ उ॒षसः॑ सं पि॒पेष॑ ।

अ॒जव॒सो ज॒विनी॑भिर्वि॒वृश्च॑न्सोम॒स्य ता॒ मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ६ ॥

सः । उदैचं । सिंधुं । अ॒रि॒णात् । म॒हि॒त्वा । व॒ज्रेण॑ । अ॒नः । उ॒षसः॑ । सं । पि॒पेष॑ ।

अ॒जव॒सः । ज॒विनी॑भिः । वि॒वृश्च॑न् । सोम॒स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राञ्चं संतं महित्वा स्वकीयेन महिम्नोदञ्चमरिणात् । उदङ्मुखमकरोत् ॥ सिंधुशब्दश्छन्दसि पुल्लिङ्गः ॥ उषस उषोदेव्या अनः शकटं वज्रेण संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवश्चिद्धा दुहितरमित्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्बलाः सेना जविनीभिर्जवयुक्ताभिः सेनाभिर्विवृश्चन् । विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ ओवश्चू छेदने । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स वि॒द्वाँ अ॒पगो॑हं क॒नीना॑मा॒विर्भव॑न्नु॒दति॑ष्ठत्परा॒वृक् ।

प्रति॑ श्रो॒णः स्था॒द्वान॑ग॒चष्ट॑ सोम॒स्य ता॒ मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ७ ॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒गो॒हं । क॒नीना॑ । आ॒विः । भ॒वन् । उ॒त् । अ॒ति॒ष्ठत् । प॒रा॒वृक् ।

प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒चष्ट॑ । सोम॒स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुदुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानामपगोहमपगोहनं तिरोभावं विद्वान् परावृगृषिराविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् उदतिष्ठत् । श्रोणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य प्रसादाद्विभग्नजानुस्ताः कन्याः प्रतिस्थात् । पूर्वमंधोऽधुना चक्षुर्लाभाच्चष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भि॒न॒द्वल॑मंगि॒रोभिर्गृ॑णानो वि पर्व॑तस्य दं॒हिता॑न्यैरत् ।

रि॒णग्रो॑धांसि कृ॒त्रिमा॑ण्येषां सोम॒स्य ता॒ मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ८ ॥

भि॒नत् । व॒लं । अंगि॑रःऽभिः । गृ॒णानः । वि । पर्व॑तस्य । हं॒हि॒तानि॑ । ऐ॒रत् ।
रि॒णक् । रोधा॑सि । कृ॒चिमा॑णि । ए॒षां । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ८ ॥

अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमसुरं भिनत् । अभि-
नत् । तथा गवां निरोधकस्य पर्वतस्य हंहितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि
भ्यैरत् । उद्धाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
रोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया स्वप्नेनेत्येषा । सूचितं । स्वप्ने-
नाभ्युषा चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया । आ० ९. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥

स्वप्ने॑ना॒भ्युषा॒ चुमु॑रिं॒ धुनिं॑ च ज॒घंथ॑ दस्युं प्र द॒भीति॑मावः ।
रं॒भी चि॒दत्र॑ वि॒विदे॑ हि॒रण्यं॑ सोम॑स्य॒ ता म॒द इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ९ ॥
स्वप्ने॑न । अ॒भिऽउ॒ष्य । चुमु॑रिं । धुनिं॑ । च । ज॒घंथ॑ । दस्युं॑ । प्र । द॒भीतिं॑ । आ॒वः ।
रं॒भी । चि॒त् । अ॒त्र । वि॒विदे॑ । हि॒रण्यं॑ । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ९ ॥

स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन
दीर्घनिद्रयाभ्युष संयोज्य जघंथ । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं
प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो
दभीतये सुहंत्विति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपं ॥ रंभी चित्
वेत्रधारी चास्य दौवारिकोऽचास्मिन्युद्धे तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥
विट् लाभे स्वरितेत् । तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारेति ॥

॥ अथ दशमी ॥

नूनं॑ सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ ज॒रि॒त्रे दु॒ही॒यदि॑न्द्र दक्षि॑णा म॒घोनीं॑ ।
शि॒क्षां स्तो॒तृभ्यो॒ मातिं॑ ध॒ग्भ॒गो नो॒ बृ॒हद्ब॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥
नूनं॑ । सा । ते॒ । प्रति॑ । वरं॑ । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र । दक्षि॑णा । म॒घोनीं॑ ।
शि॒क्षां स्तो॒तृभ्यः॑ । मा॒ । अ॒ति॒ । ध॒क् । भ॒गः । नः॑ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्समदमैद्रं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्या त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।

इंद्रमजुर्यं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र। वः। सतां। ज्येष्ठऽतमाय। सुऽस्तुतिं। अग्नौऽइव। संऽइधाने। हविः। भरे।

इंद्रं। अजुर्यं। जरयंतं। उक्षितं। सनात्। युवानं। अवसे। हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमाया-
तिशयेन श्रेष्ठायेंद्राय तदर्थं । अग्राविव समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान
एवाग्नौ हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥
भर इति भृज् भरणे जिह्वादुभयपदी । लटि रूपं ॥ अजुर्यमजरणीयं जरयंतं
सर्वमन्यज्जरयंतमुक्षितं सोमेन सिक्तं सनात्सनातनं युवानं नित्यतरुणं तादृश-
मिंद्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यस्मादिंद्रावृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुं ॥ २ ॥

यस्मात्। इंद्रात्। वृहतः। किं। चन। ईं। ऋते। विश्वानि। अस्मिन्। संऽभृता। अधि। वीर्या।

जठरे। सोमं। तन्वि। सहः। महः। हस्ते। वज्रं। भरति। शीर्षणि। क्रतुं ॥ २ ॥

वृहतो महतो यस्मादिंद्रावृहते किमपीमिदं जगच्चन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति
नेति निपातद्वयसमुदायश्चनेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे । एकपद्यं तु
सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थे मंत्रः । नेंद्रावृहते पवते धाम किं चनेति । यद्वा इंद्रावृहत
ईमिदं जगत् किं । न क्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निंद्रे
विश्वानि सर्वाणि वीर्यानि सामर्थ्यान्यधि संभृता । अधिकं संभृतान्यासते ।
यश्चेंद्रो जठरे स्त्रोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । विभर्ति । किंच तन्वि तन्वां

स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे सहो बलं महस्तेजश्च विभर्ति । हस्ते वज्रमायुधं
विभर्ति । शीर्षेण शिरसि क्रतुं विज्ञानं भरति । विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षेण । शीर्षेण छंदसीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

न क्षोणीभ्यां परिभे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्यां । परिऽभे । ते । इन्द्रियं । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रं । अन्तु । अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेन्द्रियं बलं क्षोणीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां न परिभे । न परिभव-
नीयं ॥ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्द्रत्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥
किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्रमायुधं कश्चन पुमान्
नान्वश्नोति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ अशू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
यद्यदासुरवधार्थं दिग्विजयकाले पुरु पुरुणि बहूनि योजना योजनानि पतसि ।
गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीयमिति समन्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरंति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेद्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुं । भरंति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुऽष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमं । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षण-
शीलाय वृषभाय कामानां वर्षिके सश्वते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु
एतादृशयेन्द्राय क्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म भरंति हि । हरंति खलु । प्रणयंतीत्यर्थः ॥
भरंति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
विद्वच्छ्रद्धात्तरपि छांदसं संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति संहितायां षत्वं ॥
विद्वत्तरस्तं हविषा तमिंद्रं यजस्व । इदानीमिंद्रं संबोद्धाह । हे इन्द्र वृषभेण
कामानां वर्षिकेण भानुना दीपमानेनाग्निना सह सोमं पिब ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वृ॒ष्णः को॒शः प॒वते॒ म॒ध्वं ऊ॒र्मिर्वृ॒षभा॒न्नाय॑ वृ॒षभाय॑ पा॒तवे॑ ।

वृ॒षणा॒ध्वर्यू॑ वृ॒षभासो॑ अ॒द्रयो॑ वृ॒षणं॑ सोमं॑ वृ॒षभाय॑ सु॒ष्वति॑ ॥ ५ ॥

वृ॒ष्णः । को॒शः । प॒व॒ते । म॒ध्वः । ऊ॒र्मिः । वृ॒षभ॑ऽअ॒न्नाय॑ । वृ॒षभाय॑ । पा॒त॒वे ।

वृ॒षणा॑ । अ॒ध्व॒र्यू इति॑ । वृ॒षभासः॑ । अ॒द्रयः॑ । वृ॒षणं॑ । सोमं॑ । वृ॒षभाय॑ । सु॒स्व॒ति ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृष्णः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सन् पवते । गच्छति ॥ पव गतौ । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकान्यन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय वृषभाय कामानां वर्षित्र इन्द्राय पातवे । पानार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृषणा सोमरससेचनसमर्थावध्वर्यू अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवग्रावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुष्वति । सुन्वन्ति ॥ सुनोतेर्लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । अदभ्यस्तादिति ऋऽदादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृ॒षा ते॒ वज्रं॑ उ॒त ते॒ वृ॒षा रथो॑ वृ॒षणा॑ हरी॑ वृ॒षभा॒णायु॑धा ।

वृ॒ष्णो म॒दस्य॑ वृ॒षभ॑ त्वमी॑शिष॒ इन्द्र॑ सोमस्य॑ वृ॒षभस्य॑ तृ॒ष्णुहि॑ ॥ ६ ॥

वृ॒षा । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृ॒षा । रथः॑ । वृ॒षणा॑ । हरी॑ इति॑ । वृ॒षभा॒णि । आ॒यु॒धा ।

वृ॒ष्णः । म॒दस्य॑ । वृ॒षभ॑ । त्वं । ई॒शि॒षे । इन्द्र॑ । सोमस्य॑ । वृ॒षभस्य॑ । तृ॒ष्णुहि॑ ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र ते तव वज्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावश्चौ वृषणा वर्षकौ । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वमेवेशिषे । स्वामी भवसि । हे इंद्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णुहि । तृप्नो भव ॥ तृप प्रीणने स्वादिः ॥ श्रुभ्रादिषु । पा० ८. ४. ३९. । नृमनतृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद्वा एतत्प्रतिषेधो न भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिद्रुमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् । इन्द्रं । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वा-
दित्वादुवङ्गादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं नावं न नावमिवापद्मस्तारकं ते त्वां सर्वनेषु
त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्ष-
णमेतद्वाक्यं कुविद्बहु निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अवगमने ।
लेटि सिप् बहुलमिति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव वसुनो निधानभू-
तमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिचामः ॥ सिचिर् क्षरणे स्वरितेत् । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वानुमभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पुरा संवाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । संऽवाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।

वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संवाधात् शत्रुजन्यात्संवाधात् पुरा नोऽस्मान्भ्याववृत्स्व । आवर्तय ।
यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न वत्सं ।
यथा यवसस्य घासेन पिप्युष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्धाधात्परावर्तयति तद्वत् ।
हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसी-
महि । सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । वृषणो न । सेक्तारो युवानो यथा पत्नी-
भिर्याप्यन्ते तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

तदस्मा इति नवर्चे षष्ठं सूक्तं गार्त्समदमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । तदस्मै द्वित्रिष्टुवंतमिति । अंत्ये द्वे त्रिष्टुभे शिष्टाः सप्त जगत्यः ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । तदस्मै नव्यमस्य पिव यस्य जज्ञान इंद्रेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्वत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यज्ञोवा सहसा परीवृता मदे सोमस्य हंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यं । अंगिरस्वत् । अर्वत् । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोवा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । हंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः नव्यं नवतरमन्येष्वहष्टपूर्वं तत्तादृशं स्तोत्रमंगिरस्वदंगिरस इवास्मा इंद्रायार्चत । ब्रूत । यद्यस्माज्जातमात्रस्यास्येन्द्रस्य शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीतीवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उद्गच्छन्ति ॥ ईर गतौ अनुदात्तेत् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यद्यस्माच्च विश्वा सर्वान् गोवा मेघान् । गा उदकानि चायंते रक्षन्तीति गोवा मेघाः । परीवृता वृत्रेणाक्रांतान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् हंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता बलासूरेणाक्रांतानि हंहितानि

पर्वतविले निरुद्धानि गोत्रा ॥ इनिचकट्यचश्चेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां
वृन्दानि सहसैरयत् । तस्माद्विलान्निरगमयत् । तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् ।
ईर गतौ । एयंतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायसे ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिब्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानं । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वं । परिब्यत । शीर्षणि । द्यां । महिना । प्रति । अमुंचत ॥ २ ॥

स इंद्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इंद्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः
सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धायसे ॥ धेत् पाने ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् ।
अवर्धयत् ॥ तिरतेर्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता य
इंद्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिब्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् । स इंद्रो
महिना स्वकीयेन महिम्ना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । अधारयत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्दद्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्वक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमं । वीर्यं । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मं । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्वक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इंद्र त्वं प्रथमं मुख्यं तद्वीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं
तत् । ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येनास्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्याग्रे
पुरतो यच्छुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमैरयः । उदगमयः । जीरयो जरयितारो
बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाह्याविताः
संतः सध्वक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या वियुक्ताः संतः प्रसिस्रते ।
प्रकर्षेण धावन्ति ॥ सु गतौ । जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ सध्व-
गिति सहस्य सध्निरिति सध्वादेशः । अद्रिसध्वोरंतोदात्तत्वेन निपातनादुदात्तस्व-
रितयोरिति यणः स्वरितत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीब्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अधा यः विश्वा भुवना अभि मज्मना ईशानऽकृत् प्रऽवयाः अभि अभ्यवर्धत ।

आत् रोदसी इति ज्योतिषा वह्निः आ अतनोत् सीब्यन् तमांसि दुधिता ।

सं अव्ययत् ॥ ४ ॥

अध अपि च प्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्मना बलेनाभिभूयेशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन् कुर्वन् अभ्यवर्धत । सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । आदनन्तरं वह्निर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावा-पृथिव्यावातनोत् । व्याप्नोत् । किञ्च तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीब्यन् विस्तारयन् समव्ययत् । आवृणोत् । जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स प्राचीनान्पर्वताँ हंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवी विश्वधायसमस्तभान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः प्राचीनान् पर्वतान् हंहत् ओजसा अधराचीनं अकृणोत् अपां अपः ।

अधारयत् पृथिवी विश्वऽधायसं अस्तभ्रात् मायया द्यां अवऽस्रसः ॥ ५ ॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणांचतो गच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसा बलेन हंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ हठीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्यंदनलक्षणं कर्माधराचीनं । अधःप्रदेशमंचति गच्छ-तीत्यधराचीनं । तादृशमकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किञ्च विश्वधायसं विश्वस्य धात्री पृथिवी बलेनाधारयत् । मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां द्युलोकमवस्रसः ॥ संसु गतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ॥ अवपत-नादस्तभ्रात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयधै वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुऽभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शयधै। वज्रेण। हवी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मै जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
 पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युक्त-
 ष्टाद्वेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां यमाकृणोत् । तुवि-
 ष्वणिर्बहुकीर्तिर्महास्वनो वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
 हवी ॥ स्नात्त्यादयश्चेति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां शयधै शयनाय दीर्घ-
 निद्रायै न्यवृणक् ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगं ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव। पित्रोः। सचा। सती। समानात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कृधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दद्धि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अमाजूर्योवज्जीवं गृह एव जीर्येती पित्रोः सचा मातापितृभ्यां सह
 भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना सती दुहिता समानादात्मनः
 पित्रोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानमिति पंचमी ॥ गृह
 उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिये ॥
 ई गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र
 देयं धनं प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं कृधि । कुरु । तत्रोपमासि । एता-
 वदिदं धनमिति कुरु । आभार । तत्र धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तन्वः
 शरीराय मह्यमिति यावत् दद्धि । देहि । येन धनेन ममहः । स्तोतृनिमान् आ
 पूजयसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत्सीब्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अधा यः विश्वा भुवना अभि मज्मना ईशानऽकृत् प्रऽवयाः अभि अभ्यवर्धत ।

आत् रोदसी इति ज्योतिषा वहिः आ अतनोत् सीब्यन् तमांसि दुधिता ।

सं । अव्ययत् ॥ ४ ॥

अध अपि च प्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्मना बलेनाभिभूयेशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन् कुर्वन् अभ्यवर्धत । सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । आदनन्तरं वहिर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावा-पृथिव्यावातनोत् । व्याप्नोत् । किञ्च तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीब्यन् विस्तारयन् समव्ययत् । आवृणोत् । जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स प्राचीनान्पर्वताँ हंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवी विश्वधायसमस्तभान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः प्राचीनान् पर्वतान् हंहत् ओजसा अधराचीनं अकृणोत् अपां अपः ।

अधारयत् पृथिवी विश्वऽधायसं अस्तभ्रात् मायया द्यां अवऽस्रसः ॥ ५ ॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणांचतो गच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसा बलेन हंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ हठीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्यंदनलक्षणं कर्माधराचीनं । अधःप्रदेशमंचति गच्छ-तीत्यधराचीनं । तादृशमकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किञ्च विश्वधायसं विश्वस्य धात्री पृथिवी बलेनाधारयत् । मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां द्युलोकमवस्रसः ॥ संसु गतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ॥ अवपत-नादस्तभ्रात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयधै वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुऽभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शयधै। वज्रेण। हवी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मै जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
 पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युक्त-
 ष्टाद्वेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां यमाकृणोत् । तुवि-
 ष्वणिर्बहुकीर्तिर्महास्वनो वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
 हवी ॥ स्नात्त्यादयश्चेति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां शयधै शयनाय दीर्घ-
 निद्रायै न्यवृणक् ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगं ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव। पित्रोः। सचा। सती। समानात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कृधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दद्धि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अमाजूर्योवज्जीवं गृह एव जीर्येती पित्रोः सचा मातापितृभ्यां सह
 भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना सती दुहिता समानादात्मनः
 पित्रोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानमिति पंचमी ॥ गृह
 उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिये ॥
 ई गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र
 देयं धनं प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं कृधि । कुरु । तत्रोपमासि । एता-
 वदिदं धनमिति कुरु । आभार । तत्र धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तन्वः
 शरीराय मह्यमिति यावत् दद्धि । देहि । येन धनेन ममहः । स्तोतृनिमान् आ
 पूजयसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविष्टुमिन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निद्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । ददिः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविष्टु । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं हुवेम ॥ ह्यतेर्लिङि बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं ॥ हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्नानि ददिः ॥ दाण
दाने । आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ब्रह्मवादभ्यासादिकार्यं । न लोका-
व्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे इन्द्र चित्रया नानाप्रकारयोती ऊत्या
पालनेन नोऽस्मानविष्टु । रक्ष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्मान्वस्य-
सोऽतिशयेन वसुमतः कृधि । कुरु ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमैन्द्रं । प्रातरित्यनुक्रांतं ।
लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशरिचो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरिचः । मनुष्यः । स्वऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथो रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽचेति नवः स्तुतिमान् । सस्त्रिः ॥ स्ना शौचे । आहगमहनेति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्माभिः । चतुर्युगः । युज्यंत इति युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः । अध्वर्यावृत्तिगभिप्रायं वा । चिकशः । तिस्रः कशा वाचो मंद्रमध्यमोक्तृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः । सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छंदांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि छंदांसि यस्य स तथोक्तः । दशारिचः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्युभिप्रायं वा । मनुष्यो मनुष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रै रंह्यः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यज्ञा नवोऽभिनवः सस्त्रिः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यंदनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्वैरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः चिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशारिचो दशवक्त्रः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयितेन्द्ररथ इष्टिभिर्यागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्तव्यो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

स यज्ञः सोमो वास्मा इंद्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्नोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्नोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्नोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये ऋत्विजोऽन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो जयसमर्थः स यज्ञः सोमो वान्येभिरन्यैरिन्द्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदात्तेत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इन्द्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिनि रथे हरी एतन्नामकावश्वौ नु क्षिप्रं कं सुखेनायै गमनाय नवेनान्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं । युनज्मि ॥ युजिर् योगे । लुङि इरितो वेति च्छेरङादेशः ॥ अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मद्यतिरिक्ता यजमानासो यजमानास्त्वां सु सुष्ठु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयंतु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यतस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वदीर्घौ । वाक्यभेदाच्च हियोगाभावेन निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र होतृभिराहूयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरिभिरायाहि । तथा षड्विरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यचो यत् । ईदृशतीतीत्वं ॥ पातव्यं सोमं प्रत्यष्टाभिरश्वैरायाहि ॥ अष्टनो दीर्घात् । आ० ६. १. १७२. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र अयं सोमस्त्वदर्धमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा काषीः ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदान्नानात्वं । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विंशत्या चिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिन्द्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयं ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । चिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । चिंशता चिंशतसंख्याकैर्हरिभिरागच्छ । चत्वारिंशता चत्वारिंशतसंख्याकैर्हरिभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ठ्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाडा शतेन हरिभिरुह्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । आशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उह्यमानः ।

अयं । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

आशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इन्द्र हि यस्मात्ते मदाय हर्षाय शुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो येभिरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वयं सोमस्त्वाया तत्कामनया परिषिक्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुचा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुऽचा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इंद्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव स्तुतिमच्छाभिलक्ष्य याहि । विश्वा व्याप्नौ हरी रथस्य धुरि युगप्रांते धिष्व । संयोजय । पुरुषा पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैस्त्वं विहव्यो विविधं ह्यातव्यो बभूथ । बभूविथ ॥ बभूथाततंथ जगृभम ववर्येति निपातनादिडभावः ॥ हे शूर अस्मिन्सवने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न म इंद्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इंद्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इंद्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदाचिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । अडागमः ॥ अस्येन्द्रस्य दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अभिमतफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङि रूपं ॥ ज्येष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ये वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गभस्तौ बाहावुप समीपे वर्तिनः स्याम । इंद्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये सोमपानार्थमिंद्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्राये प्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन्युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

अपाय्यस्येति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमैंद्र । अपायीत्यनुक्रांतं । लैंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येषा । आ० ६. ४. ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

अपाय्यस्यांधसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निद्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यंतश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अंधसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यंतः । च । नरः ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ प्रीङ् तर्पणे । असुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदन्नमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेर्यन्ययो बहुलमिति चिण् कर्तरि भवति । छंदसि लुङ्ङिट इति लोडर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इन्द्र ओको दधे । सेव्यतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इन्द्राय स्तोत्रमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे । तदेतदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अस्य मंदानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य । मंदानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहि । इन्द्रः । अर्णः । वृतं । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनां । चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मंदानो हृषन् वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इन्द्रोऽर्णोवृतमुदकस्यावरकमुदकेनावृतं वाहिं वृचं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिनत् ॥ ओव्रश्चू छेदने । तौदादिकः । लङि यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिभेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तत्र दृष्टांतः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अयंते प्रायंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स माहि॒न इ॒न्द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒रयद॒हिहा॒च्छा॒ समु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॒त्सूर्यं॑ वि॒द॒त्ता अ॒क्तुना॒ह्ना व॒युना॑नि सा॒धत् ॥ ३ ॥

सः । माहि॒नः । इ॒न्द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र । ऐ॒रय॒त् । अ॒हिऽहा । अ॒च्छ । स॒मु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॒त् । सू॒र्यं । वि॒द॒त् । गाः । अ॒क्तुना॑ । अ॒ह्ना । व॒युना॑नि । सा॒धत् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहाहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । बहुलं छंदसीति भूतकाले क्षिप् ॥ स इन्द्रोऽपामर्णः ॥ ऋ गतौ ॥ स्रोतो लक्षणं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽंगिरसां विलांतर्वर्तिनामावृतानां गवां लाभाय सूर्यमजनयत् । ततो गाः पणिभिरपहता गा विदत् । अलभत ॥ विदिर् लाभे । लुङीरितो वेति च्लेरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथाक्तुना तेजसाह्नां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सो अ॒प्र॒तीनि॒ मन॑वे पु॒रू॒णी॒द्रो दा॒शहा॒शुषे॒ ह॒न्ति॑ वृ॒त्रं ।

स॒द्यो यो नृ॒भ्यो अ॒त॒सा॒य्यो भू॒त्प॒स्प॒धा॒नेभ्यः॑ सू॒र्यस्य॑ सा॒तौ ॥ ४ ॥

सः । अ॒प्र॒तीनि॑ । मन॑वे । पु॒रू॒णि । इ॒न्द्रः । दा॒शत् । दा॒शुषे॑ । ह॒न्ति॑ । वृ॒त्रं ।

स॒द्यः । यः । नृ॒भ्यः । अ॒त॒सा॒य्यः । भू॒त् । प॒स्प॒धा॒नेभ्यः॑ । सू॒र्यस्य॑ । सा॒तौ ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दाशुषे हविर्देवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरूणि बहून्यप्रतीन्युत्कृष्टानि धनानि दाशत् । ददाति । किंच वृत्रमसुरं हन्ति । कीदृशः । य इन्द्रः सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूते पस्पृधानेभ्यः अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्पर्धमानेभ्यः स्तोतृभ्यः सद्यस्तदानीमेवातसाय्यस्तत्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ षोऽंतकर्मणि । अधिकरणे क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबंधिनि युञ्जे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स सु॒न्वत॒ इ॒न्द्रः॒ सू॒र्य॒मा दे॒वो रि॒ण॒ङ्ग॒मर्त्या॒य स्त॒वान् ।

आ य॒द्र॒यिं गु॒ह॒र्द॒वद्य॒मस्मै॒ भर॒दं॒शं नै॒त॒शो द॒श॒स्यन् ॥ ५ ॥

सः । सु॒न्व॒ते । इ॒न्द्रः । सू॒र्यः । आ । दे॒वः । रि॒ण॒ङ्ग॒म् । मर्त्या॒य । स्त॒वान् ।

आ । यत् । र॒यिं । गु॒ह॒र्त् इ॒न्द्र॒वद्यं॑ । अ॒स्मै । भर॒त् । अं॒शं । न । ए॒त॒शः । द॒श॒स्यन् ॥ ५ ॥

स्तवान् एतशेन स्तूयमानो देवो द्योतमानः स इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मर्त्याय मनुष्यायैतशाय सूर्यमारिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च निगमः । प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्र इति । यद्यस्मादेतशः सौवश्यो राजा दशस्यन् यजमानोऽस्मा इन्द्राय गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं रयिं सोमरूपमभरत् । संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । अंशं न । यथा पितांशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स रं॒ध॒य॒त्स॒दि॒वः॒ सार॑थ॒ये शु॒ष्ण॑म॒शु॒षं॒ कु॒र्य॒वं कु॒त्सा॒य ।

दि॒वो॒दा॒साय॒ न॒व॒तिं च॒ न॒वे॒न्द्रः॒ पुरो॒ ब्यै॒र॒च्छं॒बर॒स्य ॥ ६ ॥

सः । रं॒ध॒य॒त् । स॒ऽदि॒वः । सार॑थ॒ये । शु॒ष्णं । अ॒शु॒षं । कु॒र्य॒वं । कु॒त्सा॒य ।

दि॒वः॒ऽदा॒साय॒ । न॒व॒तिं । च॒ । न॒व॒ । इ॒न्द्रः॒ । पुरः॒ । वि॒ । ऐ॒र॒त् । शं॒बर॒स्य ॥ ६ ॥

सदिवो दीप्तियुक्तः स इन्द्रः सारथय आत्मनः सारथ्यं कुर्वते कुत्साय राजर्षये शुष्णं । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तमशुषं न केनापि शोषणीयमेतन्नामानमसुरं रंधयत् ॥ रध्यतिर्वशगमने ॥ वशमनयत् ॥ यद्वा रथ हिंसासंराद्धोरित्यस्य रथंतस्य रधिजभोरचीति नुम् ॥ अवधीत् । किंच स इन्द्रो दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे शंबरस्यासुरस्य नव नवतिं पुरो ब्यैरत् । विदारितवान् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ए॒वा तं॑ इ॒न्द्रो॒च॒रथ॑महे॒म अ॒व॒स्या न॒ त्मना॑ वा॒ज॒यंतः॑ ।

अ॒श्याम॒ तत्सा॑प्त॒माशु॒षा॒णा न॒न॒मो॒ व॒ध॒रदे॑वस्य पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते । इं॒द्र । उ॒च॒थं । अ॒हे॒म । अ॒व॒स्या । न । त्म॒ना । वा॒ज॒य॒न्तः ।

अ॒श्या॒म । तत् । सा॒प्रं । आ॒शु॒षा॒णाः । न॒न॒मः । व॒धः । अ॒दे॒व॒स्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे इंद्र अवस्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया वाजयन्तस्त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा अवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायन्तो गन्तुं वाजयन्त इति क्यजन्तत्वे चित्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् वाजयन्तः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोचथं स्तोत्रं त्मना आत्मना स्वयमेव नाहेम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहि गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आशुषाणाः ॥ अश्वोतेः कानचि व्यत्ययो बहुलमिति लिट्यपि विकरणद्वय उपत्ययः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं यदभिलषितं तत्साप्रं सप्तपुरुषसंबन्धि साप्रपदीनं सख्यमश्याम । व्याप्नुयाम । अदेवस्य देवानिन्द्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधं ॥ ननमः । तदधो नमय ॥ ननमः । एणमु प्रह्वत्वे । एयन्तस्य लुङि चङि रूपं । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ए॒वा ते । गृ॒त्स॒म॒दाः । शू॒र॒ म॒न्मा॒व॒स्य॒वो॒ न॒ व॒यु॒ना॒नि॒ त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒न्तं॒ इं॒द्र॒ ते॒ न॒वी॒य॒ इ॒ष॒मूर्जं॑ सु॒क्षि॒तिं॒ सु॒म॒म॒श्रुः॑ ॥ ८ ॥

ए॒व । ते । गृ॒त्स॒म॒दाः । शू॒र॒ म॒न्म॑ । अ॒व॒स्य॒वः । न । व॒यु॒ना॒नि॒ त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒न्तः । इं॒द्र॒ ते॒ न॒वी॒यः । इ॒षं॑ । ऊ॒र्जं॑ । सु॒क्षि॒तिं॒ । सु॒म॒म॑ । अ॒श्रुः॑ ॥ ८ ॥

शूर बलवन् हे इंद्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्कः । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. । इति । तथाविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किञ्च नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नमूर्जं बलं सुमं सुखं चाश्रुः । प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयद्रिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमैन्द्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं ।
सूक्तविनियोगो लिङ्गादवधार्यतां ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वयं ते वयं इंद्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथं ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुखमियक्षंतस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयं । ते । वयः । इंद्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथं ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुखं । इयक्षंतः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः ।
तत्र दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति
तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु सुष्ठु विद्धि । जानीहि ॥ विदेशा-
नार्थस्य लोटि रूपं । वाक्यादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः ।
तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस इषया स्तुत्या दीध्यतो दीप्यमानाः ॥
दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य
उपसंख्यानमिति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुखं सुखमियक्षंतः ।
याचमानाः । यद्वा सुखं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन्देवानियक्षंतः ॥ इयक्षतिर्ग-
तिकर्मा ॥ हविषा तान् प्राप्नुवंतो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिर्रूती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि । जनान् ।

त्वं । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ताभिस्त्वदीयाभिर्रूती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किञ्च त्वायतः ॥ सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शचवः । तेभ्यः पाता रक्षकोऽसि । भवसि । दाशुषो हविर्देवतो यजमानस्य त्वमिनः । ईश्वरः खलु । वरूता ॥ यसितस्त्वभितस्तभितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किञ्च त्वं तस्य स्तोतुरित्याधीरेवंविधोपद्रवोपशम-रूपकर्मासि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स नो युवेद्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमूती पचंतं च स्तुवंतं च प्रनेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः स्तोतृभिराह्वातव्यो हो-तव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः सुखकरः स इन्द्रो नरां ॥ नृशब्दस्यामि छांदसो गुणः नरशब्दस्य वाम्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुडभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शश श्रुतगतौ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशदिकं हवींषि पचंतं स्तुवंतं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः । एवमयं यजमानमूती ऊत्या रक्षणेन प्रनेषत् ॥ नयतेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमु स्तुष इंद्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तं । उं इति । स्तुषे । इंद्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेंद्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिंद्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निंद्रे पुरा पूर्वं स्तोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शाशदुश्च । शबून् हिंसितवन्तश्च ॥ शट्टु शातने । लिटि तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ इयानः स्तोतृभिर्योच्यमानः स इंद्रो ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सो अंगिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिंद्रो गातुमिण्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नयत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इंद्रः । गातुं । इण्णन् ।

मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिच्छयत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबन्धीन्युचथोक्त्यानि जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि क्सौ रूपं ॥ सेवमानः स इंद्रो गातुं पणिभिरुपदुतानामंगिरसां मार्गमिण्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः सूर्येण स्वात्मभूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्य उषसो ष्यावर्तते । तादृशः स इंद्रोऽश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिच्छयत् । अश्रययत् । शिथिलीचकार ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स हं श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्याजिह्वो भरद्वासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मत्तमः ।

अव । प्रियं । अर्शसानस्य । सह्यान् । शिरोः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमानः श्रुतः कीर्त्तिमान् अत एव दस्मत्तमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इन्द्रो मनुषे मनोरर्थमूर्ध्वो भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून् अभिवन् स्वधावान् बलवानिन्द्रोऽर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्यैतन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेट्यडागमः । ह्यहोर्भः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपश्च सचा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरंऽद्रः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सचा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इन्द्रः कृष्णयोनीर्निकृष्टजातीर्दासीरुपक्षपयित्रीरासुरीः सेना व्यैरयत् । व्यनुदत् । किंच मनवे मनोरर्थं क्षां पृथिवीमप उदकानि चाजनयत् । यजमानस्य सचा महान्तं शंसमभिलाषं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सौचो धातुः । शपः श्नुः । तुजादि-त्वाद्दीर्घः ॥ यद्वा सचा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासूरेण निषिक्तेतस्का दासीर्भार्या व्यैरयत् । व्यनुदत् । तथा मंचः । यः कृष्णगर्भा निरहन्वृजिश्चनेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तस्मै तवस्य मनु दायि सचेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुर्हत्वी दस्युन्पुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यं । अनु । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्णोऽसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाह्वोः । धुः । हवी । दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवनशीलैः स्तोतृभिरर्णसाताबुदकलाभे निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनत्रये दायि । अदायि । यद्वा तवस्यं । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इंद्रायादायि । तथा मंत्रः । अनु ते दायि मह इंद्रियायेति । यद्यदास्येन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽसुरवध-सूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यून-सुरान् हवी हत्वा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिखा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

विश्वजित इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदैन्द्रं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच जगत्स्य ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इंद्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेचे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शत्रूविजयेन तदीयधनानां जेचे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेचेऽधिपतये । सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेचे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेचे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तस्या जेचे । अश्वजिते गोजिते बलेनापहतानां गवां जेचे । अजिते वृचेणाक्रांतानामपां जेचे । यजताय यजनीयाय । तस्मा इंद्राय हर्यंतं ॥ हर्य गतिकान्त्योः । भृमृदशीत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाळ्हाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वहूये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इंद्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभंगाय । वन्वते । अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽग्रये । वहूये । दुष्टरीतवे । सत्राऽसहे । नमः । इंद्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रेऽभिभंगायासुराणां भंजकाय वन्वते ॥ वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां संभजकाय । अषाळ्हाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उवाभावश्छांदसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । औणादिकः कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । वहूये सर्वस्य वोद्रे दुष्टरीतवेऽन्यैर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । सत्रासहे सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधायेंद्राय नमो नमः शब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुडि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्कित्यङादेशः । वच उमित्युम् । गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहश्च्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिर्विष्वारित इंद्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोषं । उक्षितः ।

वृतंऽचयः । सहुरिः । विष्णु । आरितः । इंद्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सत्रासहो बहूनामभिभविता जनभक्षो जनानां यजमानानां कामप्रदानेन
संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनसहो बलिनां जनानामभिभविता च्यवनः
शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उक्षितः
सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते
पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चय-
तिर्हिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं यो वै भागिनं भागान्बुदते चयते वैनं स
यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति । सहुरिः ॥ जसिसहोरु-
रिन्नित्युनिप्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विश्वे प्रजास्वारितः पालकत्वेन प्रा-
पितो भवति । तादृशस्येन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि
प्रवोचं । प्रकर्षेण वदामि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒ना॒नु॒दो वृ॒ष॒भो दो॒ध॒तो व॒धो गं॒भीर॒ ऋ॒ष्वो अ॒स॒म॒ष्ट॒का॒व्यः ।

र॒ध॒चो॒दः अ॒थ॒नो वी॒ळि॒त॒स्पृ॒थु॒रि॒न्द्रः सु॒य॒ज्ञ उ॒ष॒सः स्व॒र्ज॒न॒त् ॥ ४ ॥

अ॒न॒नु॒ऽदः । वृ॒ष॒भः । दो॒ध॒तः । व॒धः । गं॒भीरः । ऋ॒ष्वः । अ॒स॒म॒ष्ट॒ऽका॒व्यः ।

र॒ध॒ऽचो॒दः । अ॒थ॒नः । वी॒ळि॒तः । पृ॒थुः । इ॒न्द्रः । सु॒ऽय॒ज्ञः । उ॒ष॒सः । स्वः । ज॒न॒त् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । आतश्चोपसर्ग इति कर्तरि कः । स
नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः
कामानां वर्षिता । दोधतः ॥ दुधिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधो हंता गंभीरो
महत्त्वेन गांभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥
अशू व्याप्तौ । कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वादिङ्ङिकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्त-
कर्मा । रधचोदः ॥ रध हिंसासंराध्योः ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां
शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहारेण शतयिता । वीळितो दृढांगः
पृथुः स्वतेजसा जगद्वाप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इन्द्र उषसः स्वः
सूर्यं ज्योतिः । स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्यं च जनत् । प्रादुश्चकार ॥

॥ अथ पंचमी ॥

य॒ज्ञेन॑ गा॒तुम॒प्सुरो॑ वि॒वि॒द्रिरे॒ धियो॑ हि॒न्वा॒ना उ॒शि॒जो मनी॒षिणः॑ ।

अ॒भि॒स्वरा॑ नि॒षदा॒ गा अ॒व॒स्य॒व इ॒द्रे हि॒न्वा॒ना द्र॒वि॒णा॒न्याश॑त ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गा॒तुं । अ॒प्ऽतुरः । वि॒वि॒द्रिरे । धि॒यः । हि॒न्वा॒नाः । उ॒शि॒जः । म॒नी॒षि॒णः ।
अ॒भि॒ऽस्व॒रा । नि॒ऽस॒दा । गाः । अ॒व॒स्य॒वः । इं॒द्रे । हि॒न्वा॒नाः । द्र॒वि॒णानि । आ॒श॒त ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयंत उशिज इंद्रं कामयमाना मनीषिणो मेधा-
विनोऽंगिरसोऽमुरोऽपां प्रेरकादिंद्राद्गातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रिरे ।
लेभिरे । ततोऽवस्यवो रक्षणमिच्छंत इंद्रे गाः स्तुतीर्हिन्वानाः ॥ हि गतिवृद्धोः
स्वादिः ॥ प्रेरयंतस्तेऽंगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन
स्तोत्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत । प्राप्नुवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्र॑ श्रेष्ठा॑नि द्र॒वि॒णानि धेहि॑ चि॒त्तिं दक्ष॑स्य सु॒भ॒ग॒त्व॒म॒स्मे ।

पोषं॑ रयी॒णाम॒रि॒ष्टिं त॒नूनां॑ स्वा॒ज्ञानं॑ वा॒चः सु॒दि॒न॒त्व॒म॒ह्नां ॥ ६ ॥

इंद्र॑ । श्रेष्ठा॑नि । द्र॒वि॒णानि । धेहि॑ । चि॒त्तिं । दक्ष॑स्य । सु॒भ॒ग॒ऽत्वं । अ॒स्मे इति॑ ।

पोषं॑ । रयी॒णां । अ॒रि॒ष्टिं । त॒नूनां॑ । स्वा॒ज्ञानं॑ । वा॒चः । सु॒दि॒न॒ऽत्वं । अ॒ह्नां ॥ ६ ॥

हे इंद्र श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि । निधेहि । दक्षस्य ॥
दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं ख्यातिं धेहि । अस्मे अस्मभ्यं
सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा निधेहि । रयीणां त्वया दत्तानां धनानां
पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनामंगानां । यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः ।
तनोतेः करण उपत्ययः ॥ तेषामरिष्टिमहिंसां धेहि । तथास्मदीयाया वाचः
स्वाज्ञानं स्वादुतां । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा
इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

त्रिकटुकेष्विति चतुर्ऋचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदमैंद्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
त्रिकटुकेषु चतुष्कमष्ट्याद्यतिशक्करमंत्याष्टिर्वेति । आद्यायामष्टिश्छंदश्चतुःषष्ट्य-
क्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशङ्कर्यः । अंत्याष्टिर्वा ॥ षोडशिशस्ते त्रिकटु-
केष्विति तृचः । सूचितं । त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति
तृचावातिछंदसौ । आ० ६. २. इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य त्रि-
कटुकेष्विति प्रथमा । दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः

स्थाने चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. । इति ॥ आश्वमेधिके
मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । तस्य विशेषान्वक्ष्याम इति खंडे सूचितं ।
चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. । इति ॥
महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । चिकटुकेषु
महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. । इति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

चिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविश्रुषंस्तृप्तोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वद्देवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥
चिकटुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽश्रुषः । तृप्तं । सोमं । अपिबत् ।
विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।

सः । ईं । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महां । उरुं । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं ।
सत्यं । इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महिषो महान् पूज्यस्तुविश्रुषो बहुबलस्तृप्तः ॥ तृप्तं प्रीणने
तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ तृप्त्यन् इन्द्रस्त्रिकटुकेषु ज्योतिर्गौ-
रायुरित्येतन्नामकेष्वभिप्लविकेष्वहःसु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मि-
श्रितं ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि अपस्पृधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥
तं सोमं विष्णुना सहापिबत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथा-
पिबत् ॥ वशं कांतौ । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो
महां महान्तमुरुं तेजसा विस्तीर्णमीमेनमिंद्रं ममाद् । अमादयत् । किमर्थं ।
महि महद्बृहन्ननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः सवन् देवो दीप्यमानः
स सोमः सत्यं यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिंद्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्ब्याप्ति-
कर्मा ॥ व्याप्नोतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा त्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वद्देवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥

अध॑ । त्विषि॑ऽमान् । अभि॑ । ओज॑सा । क्रि॒विं । यु॒धा । अभ॒वत् । आ । रोद॑सी इति ।

अ॒पृ॒णत् । अ॒स्य । म॒ज्मना॑ । प्र । व॒वृ॒धे ।

अ॒ध॒त्त । अ॒न्यं । ज॒ठरे॑ । प्र । ई॒ । अ॒रि॒च्यत् । सः । ए॒नं । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं ।

इ॒ंद्रं । स॒त्यः । इ॒ंद्रुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्र ओजसा बलेन क्रिवि नामासुरं युधा युद्धेनाभ्यभवत् । अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणत् । स्वतेजसा समन्तात्पूरयामास । तथास्य पीतस्य सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्यान्यं भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत् । प्रारेचयत् । एतेनार्द्धमिन्द्राय अर्द्धमन्येभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सा॒कं जा॒तः । क्र॒तु॒ना सा॒कमो॑ज॒सा वव॑क्षिथ सा॒कं वृ॒द्धो वी॒र्यैः॑ सा॒सहि॑र्मृ॒धो वि॒च॒र्ष॒णिः ।

दा॒ता रा॒धः स्तु॒व॒ते का॒म्यं व॒सु सै॒नं स॒श्व॒हे॒वो दे॒वं स॒त्यमि॑न्द्रं स॒त्य इ॒ंद्रुः ॥ ३ ॥

सा॒कं । जा॒तः । क्र॒तु॒ना । सा॒कं । ओ॒ज॒सा । व॒व॒क्षि॒थ । सा॒कं । वृ॒द्धः । वी॒र्यैः॑ । स॒स॒हिः ।

मृ॒धः । वि॒ऽच॒र्ष॒णिः ।

दा॒ता । रा॒धः । स्तु॒व॒ते । का॒म्यं । व॒सु । सः । ए॒नं । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं । इ॒ंद्रं ।

स॒त्यः । इ॒ंद्रुः ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनंतस्य लिटि मंचत्वादास्य भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणैः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संग्रामान्वा सासहिः ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता । विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव त्वन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्णं दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषं ॥ ४ ॥

तव । त्वत् । नर्यं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्णं । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुं । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इषं ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्णं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्वत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् त्वमपस्तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः । प्रैरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्नमदेवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिभवतु । किंच शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इषं हविर्लक्षणमन्नं च विदात् ॥ विदिर् लाभे शविकरणी । लेट्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ गार्त्समदे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं तु बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पंचदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति । पंचदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथश्च यस्य । आ० ४. ६. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद् सार्दनं ॥ १ ॥

ग॒णानां॑ । त्वा । ग॒णऽप॑तिं । ह॒वाम॒हे । क॒विं । क॒वीनां॑ । उ॒पम॑श्रवःऽतमं ।

ज्येष्ठ॑राजं । ब्रह्म॑णां । ब्रह्म॑णः । प॒ते । आ । नः । शृ॒ण्वन् । ऊ॒तिऽभिः । सी॒द । स॒दनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ्प्रत्ययः । द्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोऽस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनं । सीदत्यस्मिन्निति सदनं । यज्ञगृहमासीद । उपविश ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दे॒वाश्चि॑त्ते अ॒सुर्य॑ प्र॒चेत॑सो बृह॒स्पते॑ य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑नश्रुः ।

उ॒स्रा इ॒व सूर्यो॑ ज्योति॒षा म॒हो वि॒श्वेषा॑मिज्ज॒निता॑ ब्रह्म॑णामसि ॥ २ ॥

दे॒वाः । चि॒त् । ते । अ॒सुर्य॑ । प्र॒चेत॑सः । बृह॒स्पते॑ । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । आ॒न॒श्रुः ।

उ॒स्राऽइ॒व । सूर्यैः॑ । ज्योति॒षा । म॒हः । वि॒श्वेषां॑ । इ॒त् । ज॒निता॑ । ब्रह्म॑णां । अ॒सि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानश्रुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमंत्रैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मण्वद्रिथ्यतीति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्त्रा इव । उस्त्राः किरणाः ॥ स्फायितं-चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितैवासि ॥ जनिता मंत्र इति निपातनाखिलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वि॒बाध्या॑ परि॒राप॑स्त॒मांसि॑ च ज्योति॒ष्मन्तं॑ रथ॑मृतस्य तिष्ठसि ।

बृह॒स्पते॑ भी॒मम॑मि॒त्रद॑भनं रक्षो॒हणं॑ गोत्र॒भिदं॑ स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥

आ। वि॒ऽबाध्य॑। परि॒ऽरपः॑। तमांसि॑। च। ज्योति॑ष्मंतं। रथं॑। ऋत॑स्य। तिष्ठ॑सि।
बृह॑स्पते। भी॒मं। अ॒मि॒त्र॒ऽदंभ॑नं। र॒क्षः॒ऽह॒नं॑। गो॒त्र॒ऽभि॒दं॑। स्वः॒ऽवि॒दं॑ ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः। परितो रपः पापरूपं रक्षः॥ यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि। क्विप् ॥ परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तदंतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्र-दंभनं शत्रूणां हिंसकं। तदेवाह रक्षोहणं रक्षसां हंतारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वविदं स्वर्गस्य लंभकं रथमातिष्ठसि। अधितिष्ठसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सु॒नी॒ति॒भिर्न॑यसि॒ चा॒य॒से॒ ज॒नं॒ य॒स्तु॒भ्यं॒ दा॒शा॒न्न॒ त॒मं॒हो॑ अ॒श्र॒व॒त्।
ब्र॒ह्म॒द्वि॒ष॒स्त॒प॒नो॒ म॒न्यु॒मी॒र॒सि॒ बृ॒ह॒स्प॒ते॒ म॒हि॒ त॒त्ते॒ म॒हि॒त्वनं॑ ॥ ४ ॥
सु॒नी॒ति॒ऽभिः॑। न॒य॒सि॒। चा॒य॒से॒। ज॒नं॑। यः। तु॒भ्यं॑। दा॒शा॒त्। न। तं॑। अ॒हं॑। अ॒श्र॒व॒त्।
ब्र॒ह्म॒ऽद्वि॒षः॑। त॒प॒नः॑। म॒न्यु॒ऽमीः॑। अ॒सि॒। बृ॒ह॒स्प॒ते॒। म॒हि॑। त॒त्। ते॒। म॒हि॒ऽत्वनं॑ ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः। शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः। तैर्जनं नयसि। अपेक्षितफलं प्रापयसि। चायसे। जनमापन्नो रक्षसि च। यो यजमानस्तुभ्यं हविलक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ दाशृ दाने। लेट्यडागमः॥ तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्रवत्। न प्राप्नुयात् ॥ अश्रोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं। अडागमः॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मंत्राणां वा वेष्टुस्तपनस्तापकोऽसि। किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ मीड् हिंसायां। क्विप् ॥ ते तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहृत्यमस्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न त॒मं॒हो॑ न दु॒रि॒तं॒ कु॒तश्च॑ न ना॒रा॒त॒य॒स्ति॒तिरु॑र्न द्वा॒या॒वि॒नः॑।
वि॒श्वा इ॒द॒स्मा॒द्भ॒र॒सो॒ वि॒ बा॒ध॒से॒ यं सु॒गो॒पा र॒क्ष॑सि ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒ते॒ ॥ ५ ॥
न। तं॑। अ॒हं॑। न। दुः॒ऽइ॒तं॑। कु॒तः॑। च॒न॑। न। अ॒रा॒त॒यः॑। ति॒तिरुः॑। न। द्वा॒या॒वि॒नः॑।
वि॒श्वाः। इ॒त्। अ॒स्मा॒त्। ध॒र॒सः॑। वि॒। बा॒ध॒से॒। यं॑। सु॒ऽगो॒पाः। र॒क्ष॑सि। ब्र॒ह्म॒णः॑। प॒ते॒ ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं

जनमंह आहंत्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसंति । तथा द्वयाविनः । मनस्यन्यक्रियायां चान्यदित्येतद्व्यं येषामस्ति ते द्वयाविनो वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधते । किंच धरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विशेषेण बाधस एव ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनचिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्धिचक्षुणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हूरो दधे स्वा तं मर्मर्तुं दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षुणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हूरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तुं । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गश्च भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान् नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य हूरः ॥ हू कौटिल्ये । भावेऽमुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तुं । मोचयतु ॥ मृड् प्राणत्यागे । अंतर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथं । सुऽगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छृतः ॥ सानु समुच्छृतमिति यास्कः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्त्यो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनान्नोऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंस्यात् । तं मर्तं पथो वैदिकान्मार्गादपवर्तय । निवर्तय ।

नोऽस्माकमस्यै देववीतये । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः ।
अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कुरु ।
यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ हवाम॒हेऽव॑स्प॒र्त॒रधि॒व॒क्तार॑मस्म॒युं ।

वृ॒ह॒स्प॒ते दे॒व॒नि॒दो नि ब॑र्ह॒य॒ मा दु॒रे॒वा उत्त॑रं सु॒म्नमु॑न्न॒शन् ॥ ८ ॥

चा॒तारं॑ । त्वा । त॒नूनां॑ । ह॒वा॒म॒हे । अ॒व॒ऽस्प॒र्तः । अ॒धि॒ऽव॒क्तारं॑ । अ॒स्म॒ऽयुं ।

वृ॒ह॒स्प॒ते । दे॒व॒ऽनि॒दः । नि॒ । ब॑र्ह॒य॒ । मा । दुः॒ऽए॒वाः । उत्त॑रं । सु॒म्नं । उत् । न॒शन् ॥ ८ ॥

अवस्प॒र्तः उप॒द्र॒वेभ्यः पार॑यितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्मः पारयितः हे
ब्रह्मणस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु
पक्षपातेनाधिकं वक्तारमस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे ।
अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निबर्हय । वि-
नाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् ।
मा व्याप्नुवंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्मणस्पते स्पा॒र्हो वसु॑ मनु॒था द॑दीमहि ।

या नो॑ दू॒रे त॒क्रितो॑ या अ॒रा॒तयो॑ऽभि संति॑ ज॒भया॑ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यं । सु॒ऽवृ॒धा । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । स्पा॒र्हो । वसु॑ । म॒नु॒था । आ । द॑दी॒म॒हि ।

याः । नः । दू॒रे । त॒क्रितः । याः । अ॒रा॒तयः । अ॒भि । संति॑ । ज॒भयः । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयिष्या त्वया हेतुना वयं स्पर्हो स्पृहणीयानि
वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो
दातृभ्य आददीमहि । गृह्णीमहि ॥ आङो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥
दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तक्रितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसंति । अभि
भवन्ति अनप्रसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय । नाशय ॥ जभि
नाशने चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं । त्वया वयं सुवर्धयिष्या ब्रह्मणस्पते स्पृहणी-
यानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तक्रितो याश्चातिकेऽरात-

योऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि० ३. ११. । इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयं । उत्ऽत्तमं । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा । सस्त्रिना । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिऽदिप्सुः । ईशत । प्र । सुऽशंसाः । मतिऽभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा ॥ पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनेति किंप्रत्ययः । छांदसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेन सस्त्रिना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । दैवादिकः ॥ दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्ये । लेट्छाडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋण्या ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिहमिता वीक्रुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवं । निऽतप्ता । शत्रुं । पृतनासु । सासहिः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीक्रुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दाचंतरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । आहवं ॥ आहूय-
तेऽचेत्याहवो युद्धं । आडि युद्धे । पा० ३. ३. ७३. । इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥
तद्युद्धं जमिर्गता ॥ आहगमहनेति किंप्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र षष्ठी-
प्रतिषेधः ॥ शत्रुं शतयितारं निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ तृनंतत्वान्षष्ठीप्र-
तिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. । इति षत्वं । तादौ च नितीति
गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः

सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । ऋणया ऋणस्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणा-
मिश्रयोः । एयंतस्य क्षिपि णिलोपे लोपो व्योर्वलीति बलोपः ॥ किंच उग्रस्य
चित् ओजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीकृहर्षिणो दृढहर्षस्य कामुकस्य
नास्तिकस्य चिह्नमितासि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुः । एवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसा-
स्मान् रिषण्यति । हिनस्ति ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः ॥
यश्चोयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुक्थस्य
शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शासितृणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान्
जिघांसति । हंतुमिच्छति ॥ हन्तेः सन्यज्जनगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य
वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नोऽस्मान्मा प्रणक् ॥ पृची संपर्के अम्बि-
करणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥
किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य
मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनं ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथान् इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनं । धनं ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्हा । रथान् । इव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरेषु संग्रामेषु हव्यो योद्धृभिः स्वरक्षणार्थमाह्रातव्यो नमसो-
पसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गन्ता । संग्रामेषु रक्षार्थं गमन-
शीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ नृनंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथार्यः

स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिभवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिं-
सिकाः सेना रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथि-
लीचकार । यद्वा इव शब्दश्चार्थः । रथांश्च विववर्ह ॥ लङर्थे लिट् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।

आविस्तकृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यं ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो
राक्षसांस्तप । तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निंदाया
विषयं दधिरे । कृतवन्तः । तान् तापयेति समन्वयः । ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंस-
नीयं यद्वीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व । प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण
परिरापः परिवदतो निंदकानसुरान् व्यर्दय । विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशावेधा हविषोऽनुवाक्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । बृहस्पते
अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. । इति ॥ एषैवा-
श्विनशस्त्रे परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधा-
नीया । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचदशी ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छर्वस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य
यद्ब्रह्मवर्चसं तेजोऽर्हात् । पूजयेत् ॥ अर्ह पूजायां । लेट्यडागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु
द्युमत् दीप्त्रियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति । विशेषेण दीप्यते ।
यच्च शर्वसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत् ॥ दीदयति दीप्त्रिकर्मा ॥ दीपयति ।

चित्रं चायनीयं तद्ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि । निधेहि ॥ यद्वा अयं उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हात् । श्रद्धीत । यच्च त्वद्वत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्रियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसानादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतुप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवतीति । ४. ११. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि दुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । दुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जागृधुः ।

आ । देवानां । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्यान्मस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौरा दुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्नेषु परकीयेष्वभिजागृधुः । अभिकांक्षन्ति ॥ गृधु अभिकांक्षायां । लिटि रूपं ॥ ये च देवानां वि व्रयो विशेषेण वर्जनं ॥ व्री व्री इति धातू वर्जने वर्तेते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणातीत्येकस्य वर्जनार्थं दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहन्ति । देवानां यागान् स्तुतींश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नं । साम वै रक्षोहेति । न विदुः । न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टार्जनत्साम्नःसाम्नः कविः ।

स ऋणचिह्णया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् । साम्नः ऽ साम्नः । कविः ।

सः । ऋण ऽ चित् । ऋण ऽ याः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वामजनद्वि । अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ कु शब्दे । अच इरिति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रांतदर्शी त्वष्टा साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृ-काममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य याव-यिता पृथक्कर्ता च दुहः कर्मणो दोग्धुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोचमुदसृजो यदंगिरः ।

इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । व्यजिहीत । पर्वतः । गवां । गोचं । उत् ऽ असृजः । यत् । अंगिरः ।

इंद्रेण । युजा । तमसा । परि ऽ वृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत । विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोचं ॥ इति च-कट्यचश्चेति समूहार्थं चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदसृजः । निरगमयः । तदेंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्तासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौञ्जः । नितरामधोमुखमकाशीः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सु ऽ उक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं

सूक्तस्यास्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादि-
लक्षणं संतानं जिन्व ॥ जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं ॥ प्रीणय । भवादृशा
देवा यदवन्ति रक्षन्ति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विद-
थेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमो व्याख्यायते ॥ गार्त्समदस्य
द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति
षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । सेमां षोडशांत्या त्रिष्टुप् द्वादशी च सैंद्री
चेति । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश
जगत्यः । ब्राह्मणस्पत्यं हेत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि त्रीणि सूक्तानि
ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशैतद्री इन्द्रदेवत्या । चशब्दाद्ब्राह्मणस्पत्या च ॥
सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः। इ॒मां। अ॒वि॒ड्ढि॒। प्रऽभृ॒तिं। यः। ई॒शि॒षे। अ॒या। वि॒धे॒म॒। न॒व॒या। म॒हा। गि॒रा।
यथा॑। नः॒। मी॒ढ्वान्। स्त॒व॒ते। सखा॑। तव॑। बृ॒ह॒स्प॒ते। सी॒स॒धः। सः। उ॒त। नः॒। म॒तिं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यस्त्वमीशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामस्म-
दीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिमविड्ढि । प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोट्ये-
तदूपं ॥ वयं च त्वामया अनया ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्य-
यया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा विधेम । परिचरेम ॥
विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढ्वान् सेक्ता
स्तुतेर्वर्षिता । कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण
यत्कामनया स्तवते । त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मंत्रस्य स्वामिन् स
त्वं नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः । साधय ॥ छांदसे लुङि चङ्येतदूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो न॒न्वा॒न्य॒न॒म॒न्यो॒ज॒सो॒ता॒र्द॒र्द॒र्म॒न्यु॒ना॒ शं॒ब॒रा॒णि॒ वि॒ ।

प्रा॒च्या॒व॒य॒द॒च्यु॒ता॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒ति॒रा॒ चा॒वि॒श॒सु॒म॒न्तं॒ वि॒ प॒र्व॒तं ॥ २ ॥

यः। न॒न्वा॒नि॒। अ॒न॒म॒त्। नि॒। ओ॒ज॒सा॒। उ॒त। अ॒र्द॒र्दः॒। म॒न्यु॒ना॒। शं॒ब॒रा॒णि॒। वि॒।

प्रा॒। अ॒च्य॒व॒य॒त्। अ॒च्यु॒ता॒। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒तिः॒। आ॒। च॒। अ॒वि॒श॒त्। व॒सु॒ऽम॒न्तं॒। वि॒। प॒र्व॒तं ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत् ।
नितरामनमयत् । प्रह्नीभूतान्यकरोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना
क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा । नि० १०. २९. ।
इति यास्कः ॥ शंबराणि ॥ मेघनामैतत् ॥ मेघान् व्यदर्दः । वर्षणार्थं विदारित-
वान् ॥ दृ विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगंताल्लङ्येतदूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि
नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि प्राच्यावयत् । प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निरग-
मयदित्यर्थः । तथा वसुमन्तं गोरूपधनवंतं पर्वतं बलनाम्नासुरेण विलङ्घारे पि-
धानार्थं निहितं शिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्च-
यार्थत्वे तु चवायोगे प्रथमेति पूर्वस्याच्यावयदित्यस्याद्युदात्तत्वं स्यात् अस्य च
सर्वानुदात्तत्वं । चेदर्थे तु निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥ व्यवि-
शत् । विशेषेण प्रविशति । तदानीं तद्गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुमश्रयन् दृढाव्रदंत वीळिता ।

उक्ता आजदभिनङ्गलण वलमगूहत्तमो व्यचक्षयस्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तुं । अश्रयन् । दृढा । अव्रदंत । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वप्नरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेस्तत्कर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । दृढा दृढानि पर्वतादीन्यश्रयन् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥ अस्य बलेन श्रित्तानि विश्लिष्टान्यभवन् । तथा वीळिता संस्तंभितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तंभकर्माणाविति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अव्रदंत । मृदून्यभवन् ॥ व्रदतिर्मृदूभावकर्मा ॥ अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहता गा उदाजत् ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणात्मीयेन मंत्रेण वलं सर्वस्यावरकमसुरमभिनत् । मंत्रस्य सामर्थ्येनाभैत्सीत् । तदनंतरं वलेनोत्पादितं तमो ध्वांतमगूहत् ॥ गुह संवरणे ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्यं व्यचक्षयत् । तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुर्त्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अश्मऽश्मास्यं । अवतं । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारं । अभि । यं । ओजसा । अर्तृणत् ।

तं । एव । विश्वे । पपिरे । स्वःऽदृशः । बहु । साकं । सिसिचुः । उर्त्सं । उद्रिणं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणा मंत्रस्य पतिः पालयिता देवोऽश्मास्यमश्मवद्दृढतरास्यं । यास्कस्त्वाह । अश्नवतमास्यंदनवतं । नि० १०. १३. । इति व्यापनवतमासेचनवतमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशमवतमवस्तात्ततं विस्तृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यर्तृणत् ॥ उर्तृदिर् हिंसानादरयोः ॥ अहिंसीत् । वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः । स्वरा-

दित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे । घर्मकाले पिवन्ति । मेघेन
वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिवन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासूतसमुत्सेचनवं-
तमुद्रिणमुदकवंतं मेघं साकं सह युगपदेव बहु सिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं
ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिंचन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित्
कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि माद्भिर्मसैः ॥ पद्भि-
न्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४.
४८. २. इति तत्त्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं
मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिर्या यानि वयुना ॥
ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् । तदनन्तरमयतन्ता
अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव
पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौरुदककार्यं हविल्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्प-
रव्यतिहारेण चरतः । भुञ्जाते ॥ चर गतिभक्षणयोः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमान्शुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितं ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशं ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तं । आन्शुः । निऽधिं । पणीनां । परमं । गुहां । हितं ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । उं इति । आयन् । तत् । उत् ।

इयुः । आऽविशं ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या
ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता
मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् ।
तदेतद्दृचेनोच्यते । अभिनक्षंतोऽभितो गच्छंतो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहरूपं
निधानं धनं परममुत्कृष्टं पणीनां ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां निहितं
स्थापितमभ्यानशुः । अभिलक्ष्यानशिरे । प्राप्तवन्तः । विद्वांसोऽभिज्ञास्तेऽंगिर-
सोऽनृता अनृतान्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा आविशमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् अगच्छन् तत्स्थानं पुनरुदीयुः । उदगच्छन् । उक्तर्षेण
प्राप्ताः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तु पुनरात् आ तस्युः कवयो महस्पथः ।
ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तं ॥ ७ ॥
ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्युः । कवयः । महः । पथः ।
ते । बाहुऽभ्यां । धमितं । अग्निं । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तं ॥ ७ ॥

ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयं । तद्वन्तः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा
अंगिरसोऽनृता अनृतानि प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात्
पुनराजिगमिषवो महस्पथो महतो मार्गान् प्रति आतस्युः । अवतस्थिरे । अव-
तिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमितं मंथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मनि
पणीनां निवासभूते शिलोच्चये जहुर्ह । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरणोऽरमयिता
दाहेन दुःखकारी सोऽग्निः पूर्वं तत्र नकिरस्ति । न विद्यते । अविद्यमानमग्निं
स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वंना ।
तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥
ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वंना ।
तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृचक्षसः । दृश्ये । कर्णेऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणेषूणां क्षेपकेन धन्वना धरणभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पालयिता देवो यत्र यस्मिन्विषये वष्टि कामयते तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अन्धोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवंति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयोऽनयः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्या मंत्रभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संनयः । सः । विनयः । पुरः । हितः । सः । सुस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्विष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे स स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिर्वाजमन्त्रं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव तप्यतुस्तापकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्धैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि ।

एवंभूतानि मेहनावतो वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्बृहतो मंत्रस्य पालयितुः
संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ विदू लाभे । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०७. ॥ सुष्ठु लब्ध-
यानि ॥ सुविदत्रं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि ।
प्राप्तयानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजि-
नोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धने-
नोभय उभयविधा जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो नि-
विष्टाः संतो भुञ्जते । भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणवः शर्वसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । म॒हां । ऊं इति । र॒णवः । शर्वसा । व॒वक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । प॒प्रथे । पृ॒थु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्यामो रणवो रमयिता स्तोतव्यो वा यो ब्रह्मणस्प-
तिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु
महांतं च ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शर्वसात्मीयेन बलेन
ववक्षिथ । वोदुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनंतस्य लिट्ये-
तद्रूपं । पुरुषव्यत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां
प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यंतं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परि-
भवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छेद्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । स॒त्यं । म॒घ॒वा॒ना । यु॒वोः । इत् । आ॒पः । च॒न । प्र । मि॒न॒न्ति । व्र॒तं । वां ।

अच्छे॒ । इं॒द्रा॒ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒ती॒ इति । ह॒विः । नः । अ॒न्नं । यु॒जा॒ऽइ॒व । वा॒जि॒ना । जि॒गा॒तं ॥ १२ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणेषूणां क्षेपकेन धन्वना धरणभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंचस्य पालयिता देवो यच्च यस्मिन्विषये वष्टि कामयते तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अप्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवंति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्या मंचभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मंचैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संनयः । सः । विनयः । पुरः । हितः । सः । सुस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विस्त्रिष्टानां मंचैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे स स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिर्वाजमन्त्रं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनंतरमेव तप्यतुस्तापकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्वैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि ।

एवंभूतानि मेहनावतो वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्वृहतो मंत्रस्य पालयितुः
संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ विट् लभे । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०७. ॥ सुष्ठु लब्ध-
व्यानि ॥ सुविदत्रं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि ।
प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजि-
नोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धने-
नोभय उभयविधा जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो नि-
विष्टाः संतो भुञ्जते । भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रण्वः शवसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महं । ऊं इति । रण्वः । शवसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्याप्नो रण्वो रमयिता स्तोतव्यो वा यो ब्रह्मणस्प-
तिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु
महान्तं च ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसात्मीयेन बलेन
ववक्षिथ । वोदुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनंतस्य लिट्ये-
तद्रूपं । पुरुषव्यत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां
प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यंतं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परि-
भवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदार्पश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छेद्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छे । इंद्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिना । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युव-
योरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थं । स्तुत्या यद्यद्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं
युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः ।
एकपद्यं त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपश्च आपोऽपि ।
उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न
प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीङ् हिंसायां क्रैय्यादिकः । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥
हे इंद्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छाभिमुख्येन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजेव
वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवंतावश्चावन्नं घासं प्रति यथा
स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र सुपां सुलुगिति
प्रथमाद्विवचनस्याकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वहूयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
वीळुडेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥
उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वहूयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।
वीळुऽडेषाः । अनु । वशा । ऋणं । आऽददिः । सः । ह । वाजी । संऽइथे । ब्रह्मणः ।
पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आप्तुतराः शीघ्रगामिनो वहूयः ॥ अश्वनामैतत् ॥
वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वा अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति ।
यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्राप-
यन्त्विति शेषः । सभेयः सभायां साधुः ॥ ढञ्छंदसीति ढः ॥ विप्रो मेधावी
अध्वर्युर्होता वा मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ धना हविल्क्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये भरते । विभर्ति ।
संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीळुडेषाः । वीळून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् डेषीति तादृशो ब्रह्मणस्प-
तिर्वशा वशाया गोः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥
ऋणमस्माभिर्यज्जभिः प्रदेयमवदानात्मकमनुक्रमेणादिरादाता भवत्विति शेषः ।

अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इत्या-
दिना स्पष्टमाश्नातं । यद्वा अनुरानुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानु-
गुणमादाता भवत्विति योज्यं । हशब्दः प्रसिद्धौ । स खलु ब्रह्मणस्पतिः समिधे ।
संयंति संगच्छंतेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मिन्वाजी अन्नवान् ।
तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः ।

शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युर्मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा यथावशं
यथाकामं सत्योऽवितथोऽभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो
ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहता गा उदाजत् । उदगमयत् गुहायां निरगमयदित्यर्थः ।
स ब्रह्मणस्पतिर्दिवे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । व्यभजच्च । ता गा
विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सुतिरिव ॥ रीड्
स्ववणे ॥ यथा गंगादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा
शर्वसात्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभिन्नोऽसरत् । अगच्छत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवं ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवं ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्य सुष्ठु नियंतव्यस्य वयस्वतोऽन्नयुक्तस्य
रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु रथ्योऽधिपतयः स्याम । भूयास्म । रथा
एषां संतीति रथ्यः ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥ अपि च नोऽस्माकं

वीरेषु वीर्याज्जातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपृक्तान् कुरु ।
उत्पादय ॥ पृची संपर्के । रौधादिकं ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् ।
ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा ॥ अन्ननामैतत् ॥ हविर्लक्षणेनान्नेन सह मे हवं
मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांत्यसनखा-
दनेषु ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अद्वन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्येदं सूक्तं ॥ क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्वा
तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिन्व । प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थः । अत्र प्रेरणे वर्तते
धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यद्भद्रं कल्याणं देवाः सर्वेऽवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रं
च जिन्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः संतो
बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यष्टव्यतयास्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो
यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

इंधान इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यं । तथा चानु-
क्रांतं । इंधानः पंच जागतं त्विति । लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इंधानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूश्रुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूश्रुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अति । सः । प्र । संसृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्पतेर्योगार्थमग्निं प्रज्वलयन् यजमानो वनुष्यतो हिंसि-

यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून्वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनुष्यतिर्हेतिकर्मेति
यास्कः । इदिति चार्थे ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः ।
रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूणुवत् । वर्धते ॥ दुःश्रोत्रि गतिवृद्धोः ।
अस्माख्यंताल्लुङि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं
स्वस्य पौत्रमिति प्रसर्तते । अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं
जीवेदित्यर्थः ॥ सतीर्थेऽलुगंताद्व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यंयं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः
स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुरुते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तो॒कं च॒ तस्य॒ तन॑यं च वर्धते॒ यंयं॒ युजं॑ कृणुते ब्रह्म॑णस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिं । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तो॒कं । च॒ । तस्य॒ । तन॑यं । च॒ । वर्ध॑ते । यं॒ऽयं॒ । युजं॑ । कृणु॑ते । ब्रह्म॑णः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मीयैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान्
वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् । प्रथयति
विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चञ्जेतद्रूपं ॥ तथा त्मना आत्मनैव बोधति । सर्वं
जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्र-
स्तनयं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोकं
तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरंतर्भावितरण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्गतं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यं॒ऽयं॒ । युजं॑ । कृणु॑ते । ब्रह्म॑णः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः स्यंदनशीला नदी क्षोदो न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शि-
मीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यज-
मान ऋघायतो हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेनाभिवष्टि । हंतुमभितः कामयते ॥

वशं कांतौ ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या
बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छू-
नभिभवतीत्यर्थः । अपि चासावग्नेरिव प्रसितिः । प्रसीयते वध्यतेऽनयेति प्रसि-
तिर्ज्वाला ॥ षिञ् बंधने । करणे क्तिन् ॥ यथाग्नेर्ज्वालाप्रतिहतप्रसरा एवमपि
न वर्तते । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहश्चोऽवधारणे । वृणो-
तेरंतर्भावितण्यर्थात् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः । अन्यद्गतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तस्मा अर्षेति दिव्या असश्चतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिर्हंत्योजसा यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षेति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टऽतविषिः । हंति । ओजसा । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसश्चतोऽसज्यमाना
अनिरुद्धाः सत्योऽर्षेति । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपं ॥ तथा स यजमानः
सत्वभिः । सत्वानः साधकाः परिचारकाः । तैः सहितः प्रथमोऽन्येभ्यो यजमा-
नेभ्योः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अनि-
भृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरवाधिता तविषी बलं यस्य
तादृशः सन् ओजसा बलेन हंति शत्रून् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुम्ने सुभगः स एधते यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । सुम्ने । सुऽभगः । सः । एधते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्यंदनशीला नद्यो
धुनयन्त । चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा
अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि

दधिरे । तस्मा एव धार्यते । सुभगः शोभनधनो देवानां सुम्ने देवैः प्रप्ते सुखे
वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

ऋजुरिति चतुर्ऋचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं जागतं ब्राह्मणस्पत्यं । तथा
चानुक्रांतं । ऋजुश्चतुष्कमिति । गतो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निदेवयंतमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवपृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयंतं । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुस्तरं । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति ।

भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋजुतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक
एव शंसो ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतो हिंसतः शत्रून् वनवत् । वनुयात् हिं-
स्यात् ॥ वनोतेर्हतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्निद् देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मण-
स्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयंतं तद्विपरीतं पुरुषमभ्यसत् । अभिभवेत् ॥ अस्तेर्ले-
द्येतद्रूपं ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृषार्थादौणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण
ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत् ।
हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्वनो भोजनं
भोगसाधनं विभजाति । विशेषेण भजेतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिरात्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ।
ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पूजय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान्

यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून्प्रति प्रविहि । प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु ।
छांदसो ह्रस्वः ॥ वृचतूर्ये वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे भद्रं
कल्याणं धार्ष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व । कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भवि-
ष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविश्चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व । कुरु । यथा त्वं सुभगः
शोभनधनोऽससि । भवेः ॥ अस्तेर्लेट्युडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो
भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमाभिमुख्येन वृणीमहे ।
प्रार्थयामहे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरंमाविवासति अद्भामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजं । भरते । धना । नृभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अद्भाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अद्भामनाः अद्भा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं
पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिनाविवासति । परिचरति ॥
विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण
लोकेन वाजमन्नं भरते । बिभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजयात्मीयेन
बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नेतृ-
भिरन्यैः परिचारकैर्धना धनानि भरते । बिभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पति-
मिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुथतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुथति । इ । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिरुपस्तरणाभिधारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्ह-

बैर्हविर्भिरविधत् । परिचरति ॥ विध विधाने तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण प्रणयति । प्रकृष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेनमंहसः पापादुरुष्यति । रक्षति ॥ उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् । अवृत्तेदोरिद्यात् । यद्वा आगत्य हंतुरपि रक्षति । अपि चास्मै यजमानायाद्भुतः । महन्नामैतत् । आश्चार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिरुरुचक्रिरुर्विस्तीर्णस्योपकारस्य कर्ता भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कूर्मस्यार्धं गृत्समदस्यैव वा चैष्टुभमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । इमा गिरस्थ्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुरोडाशस्येमा गिर इत्येषानुवाक्या । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूक्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्रार्जभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । रार्जऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यो घृतसूर्घृतप्रस्राविनीर्घृतं क्षरंतीरिमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सनात्सर्वदा जुह्वा । वाङ्मामैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् । यद्वा जुहूस्थानीयेन घृतं क्षरंति वायूपाणि हवीषि जुहोमि । आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मंत्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च य ऋचोऽधीते पयसः कूल्या अस्येत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमान्नातं । नोऽस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इंद्रश्च विवस्वाँश्चेत्येत इति । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा ।

भगो भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः ।
वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः । एतच्चांशस्य
विशेषणं । एते प्रत्येकं शृणोतु ॥

पूर्वोक्त एव पशविमं स्तोममित्येषा वपाया याज्या । सूचितं च । इमं स्तोमं
सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषंत ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं । स्तोमं । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषंत ।

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं मेऽस्सदीयं स्तोमं स्तोत्रं सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रा-
दयोऽद्येदानीं जुषंत । जुषंतां सेवंतां । कीदृशास्ते । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः शुचयो
दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः ।
वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गर्ह्येण
पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्संतो भूर्यक्षाः ।

अंतः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वे राजभ्यः परमा चिदंति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्संतः । भूरिऽअक्षाः ।

अंतरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वे । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अंति ॥ ३ ॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महांतो गभीरा गांभीर्योपेता अदब्धासः
शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्संतः शत्रून् दंभितुं हिंसितुमिच्छंतः ॥ दंभु दंभे । अस्मा-
दिच्छासनि सनीवंतर्धेतीडभावपक्षे दंभ इच्छेतीकारः । दंभेर्हल्यहणस्य जातिवा-
चकत्वात्सिद्धमिति सनः कित्त्वेऽनुनासिकलोपः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बहून्य-
क्षीणि चक्षूषि येषां ते तथोक्ताः । बहुतेजसो वा ॥ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति

षच्समासांतः ॥ एवंभूता आदित्या अंतर्मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि पश्यन्ति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशवस्थितान्यपि सर्वे सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यो राज्ञामीश्वराणामादित्यानामन्ति । अंतिके समीपे वर्तत इति शेषः ॥ कादिलोपो बहुलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साम्निचित्ये ऋतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च दीक्षणीयायामिति खंडे सूचितं । धारयंत आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे एते एव भुवद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा । आ० ४. २. । इति ॥

॥ तयोराद्या सूक्ते चतुर्थ्येषा ॥

धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥४॥

धारयंतः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यः । ऋतावानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥४॥

जगज्जंगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तर्यसुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतोऽवस्थापयंतो देवा दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः कर्माणि वा येषां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यः । असंवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च छांदोग्ये स्पष्टमाह्वतं । आपोमयः प्राण इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघांतर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षंतः ॥ असुरशब्दाद्भवे छंदसीति यत् ॥ ऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ छंदसीवनिपाविति मन्त्रार्थीयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोत्रभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयंतः ॥ चय गतौ । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मदधीना भवंत्विति शेषः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयः । भु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वभ्रा इव । दुः । इतानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । भये राक्षसादिभ्य आगते सति यद्युष्मदीयं रक्षणं । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभ्रेव श्वभ्राणीव स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । परित्यजेयं ॥ वृजी वर्जने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथा अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुः । परिहंतु । शर्म ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखेन गंतव्योऽनृक्षरः । ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेरिति । तद्रहितः साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अतस्तेन पथास्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे आदित्या नोऽस्माकमधिवोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्मभ्यं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्त ॥ दाण दाने । शपि पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पिप॑र्तु नो॒ अदि॑ती॒ राज॑पु॒त्राति॒ द्वेषा॑स्य॒र्यमा॒ सुगे॑भिः ।

बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम॒ पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑ऽपुत्रा । अति॑ । द्वेषा॑सि । अ॒र्यमा । सु॒ऽगेभिः ।

बृ॒हत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म । पुरु॑ऽवीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृश्यदितिरदीना अखंडनीया वा देवी नोऽस्मान् द्वेषांसि द्वेष्टृणि रक्षांस्यति पिपर्तु । अति पारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयत्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु गंत्यैर्मागैरस्मान्पारयतु । अपि च वयं पुरुवीरा बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमुपस्याम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमीरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

ति॒स्रो भूमी॑र्धारयन् ची॒रुत॒ द्यून्त्री॑णि॒ व्रता॒ विद॒थे अंत॑रे॒षां ।

ऋ॒तेना॑दित्या॒ महि॑ वो महि॒त्वं तद॑र्यमन्वरुण मि॒त्र॒ चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भूमीः॑ । धा॒रय॑न् । चीन् । उ॒त । द्यून् । ची॒णि । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अंतः॑ । ए॒षां ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । महि॑ । वः । महि॒ऽत्वं । तत् । अ॒र्यम॑न् । वरु॑ण । मि॒त्र॒ । चारु॑ ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यंतरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽतर्मध्ये चीणि व्रता सवनचयनिष्पाद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामंतर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे आदित्याः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा

महि महत् प्रभूतं वो युष्माकं महित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण
मित्र तन्महाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ची रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥९॥

ची । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारपूताः ।

अस्वप्नजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥९॥

ची रोचना चीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि दिव्या दिव्यानि
दिविभवानि धारयन्त । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय
स्तोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिर-
ण्ययाः । हिरण्यया हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो
दीप्यमानाः । धारपूता उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसं-
जातस्वप्नाः ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपन्तो विग-
तनिद्राः ॥ स्वपितृषोर्नजिङ्गिति नजिङ्ग्रत्यय इति तदेतत्पदकारस्यानभिमतं ॥
अनिमिषा निमेषरहिताः । अदब्धा असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्व-
हुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा आधारयन्तेत्यन्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥१०॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुधितानि । पूर्वा ॥१०॥

हे असुर शत्रूणां क्षेपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च
देवा देवजनाः ये च मर्ता मरणधर्माणो मनुष्याः । तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं
नोऽस्मभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विशेषेण दर्शनाय
रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वैर्देवैः सुधितानि
सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणान्यायूंथश्याम । व्याप्नुयाम ॥ सुधितवसुधितने-

मधितधिष्वधिषीय चेति निपात्यते । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
पूर्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमीर्धार-
यन्तीरुत द्यून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकादशी ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते ।
सव्या सव्यो वामभागोऽपि न ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सोराजादेशः ।
तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः ॥
उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । नैशेन तमसावृतत्वात्
आंतरादज्ञानाद्वा ॥ पश्च पश्चा च छंदसि । पा० ५. ३. ३३. । इति निपात्यते ॥
किं बहुना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्योऽपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ दुपचष् पाके ।
ऋहलोर्ण्यत् । तिन्स्वरितः ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥
भवे छंदसीति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ हे वसवो
वासयितार आदित्या युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन्
अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा ज्ञानात्मकमश्यां । प्राप्नुयां ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो द्वादश यं वर्धयंति पुष्टयश्च नित्याः ॥

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतनिभ्यः । द्वादश । यं । वर्धयंति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतनिभ्य ऋतस्य सत्यस्य वा नेतृभ्य
आदित्येभ्यो ददाश । चरुपुरोडाशादिकं ददाति । यं यजमानं पुष्टयः पोषका
नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयन्ति । स यजमानो रेवान्धनवान् प्रथमः प्रथितः
प्रख्यातः वसुदावा वसूनां धनानां दावा सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानो वि-
दयेषु वेद्येषु लब्धयेषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप स्तेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सूयवसाः । अदब्धः । उप । स्तेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नकिः । तं । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवन्ति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सपत्नैरबाधितो वृद्धवयाः
प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सूयवसाः शोभनसस्यान्यपो वृष्टिलक्षणान्यु-
दकान्युपस्तेति । उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः ।
तथा नकिर्नच तं घ्नन्ति हिंसन्तितो न अन्तिकात्समीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च
देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसिलादिलोप इति लोपः ॥ यो यजमान
आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे भवति
वर्तते स इति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अदिते मित्र वरुणोत् मृळ यज्ञो वयं चकृमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत् । मृळ । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत् अपि च हे अदिते मित्र वरुण ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति
पूर्वपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां षाष्टिकमामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥
यूयं प्रत्येकं मृळ । अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वो
युष्माकं कच्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चकृम । अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र

परमैश्वर्योपेतादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं
वाश्यां । अहं प्राप्नुयां । दीर्घा विस्तृतास्तमिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्ना-
तमिस्राशृंगिणा । पा० प. २. ११४. । इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान् माभिनशन् ।
माभिमुख्येन व्याप्नुवन्तु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

उ॒भे अ॒स्मै पी॒पय॑तः समी॒ची दि॒वो वृ॒ष्टिं सु॒भगो॒ नाम पु॒ष्यन् ।

उ॒भा क्ष॒यावा॒जय॑त्याति पृ॒त्सूभा॒वङ्गौ॑ भवतः सा॒धू अ॒स्मै ॥ १५ ॥

उ॒भे इति॑। अ॒स्मै। पी॒प॒य॒तः। समी॒ची इति॑ सं॒ऽई॒ची। दि॒वः। वृ॒ष्टिं। सु॒ऽभ॒गः। नाम। पु॒ष्यन्।

उ॒भा। क्ष॒यौ। आ॒ऽज॒यन्। या॒ति। पृ॒त्सु। उ॒भौ। अ॒ङ्गौ। भ॒वतः। सा॒धू इति॑। अ॒स्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यत्रेदंशब्देन परामृश्यते ।
अस्मै यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः । प्याययतः ।
कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृद्धौ । अस्माख्यंताच्छांदसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्ता-
मादेशाभवो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो द्युलोकादागतां
वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किंच पृत्सु पृतनासु
संग्रामेष्वजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा क्षयावुभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति
निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः ।
क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तौ परैरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मना-
पहतं परकीयं निवासस्थानं च याति । गच्छति । तथास्मै यजमानायोभावङ्गौ
जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

या वो॑ मा॒या अ॒भि॒दु॒हे यज॑चाः पा॒शा आ॒दित्या रि॒पवे॒ वि॒चृ॒त्ताः ।

अ॒श्वीव॒ ताँ अ॒ति॒ येष॑ रथे॒नारि॑ष्टा उ॒रावा श॒र्मन्स्या॑म ॥ १६ ॥

याः। वः। मा॒याः। अ॒भि॒ऽदु॒हे। यज॑चाः। पा॒शाः। आ॒दि॒त्याः। रि॒प॒वे। वि॒ऽचृ॒त्ताः।

अ॒श्वी॒ऽई॒व। ता॒न्। अ॒ति॒। येष॑। रथे॒न। अ॒रि॒ष्टाः। उ॒रौ। आ॒। श॒र्मन्। स्या॒म ॥ १६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या आदित्या वो युष्माकं या माया अभिदुहेऽभिद्रोहं कुर्वते
राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ चृती हिंसायन्त्रनयोः ।

प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातियेषं । अतीत्य प्रयतेयं । अति-
तरेयमित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्चः कश्चिन्पुरुषो दुस्त-
रान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयत्ने भौवादिकोऽनुदात्तेत् । छांदसो
लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तथा वयमरिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ
विस्तीर्णे शर्मन् ॥ शर्मेति गृहनाम ॥ त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समंतात्
स्याम । वर्तमाना भवेम ॥

॥ सप्तदशी ॥

माहं म॒घो॒नो वरु॑ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दावु॑ आ वि॒दं श्रू॑न॒मा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॒जन्सु॑यमा॒दव॑ स्यां बृ॒हद्व॑दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ १७ ॥

मा । अ॒हं । म॒घो॒नः । वरु॑ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदावु॑ । आ । वि॒दं । श्रू॑नं । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒ऽयमा॑त् । अ॒व । स्यां । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्यानुकूलस्य भूरिदावो भूरेर्बहुलस्य दातुरा-
द्वस्याहं मा आविदं । मावेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं
तदनावेद्यं । आपेर्ज्ञातेः श्रूयं श्रूयं दारिद्र्यं ॥ वर्णलोपश्छांदसः ॥ यद्वा श्रूयं गतं
प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ दुःश्रौश्च गतिवृद्धोः । श्वीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । यजा-
दित्वात्संप्रसारणं । ओदितश्चेति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ एतदुक्तं भवति
अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूव-
मिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति सुयमः ॥
ईषहुःसुष्विति खल् ॥ तादृशाद्रायो धनान्मावस्थां । अवयुत्य स्थितो मा भूवं ।
वयं सुवीराः शोभनपुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं
वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

इदमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वारुणमिति ।
पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्तमदो हि वेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः ।
चिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लैंगिकः । अत्र केचिदाहुः । इदमेका-
दशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुमेति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मंद्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः ॥१॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मंद्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥१॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्ये-
श्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि
सर्वाणि सांति द्वितीयभावविकारभांजि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसा-
दाल्लब्धेनाभ्यस्तु । अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजथाय यष्टे पुरुषाय
अति अतिशयेन मंद्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं
शोभनां स्तुतिं भिक्षे । प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन
दातव्यां शोभनां कीर्त्तिमहं याचे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तव व्रते सुभागासः स्याम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥२॥

तव । व्रते । सुऽभागासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।

उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥२॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानास्तुष्टुवांसः स्तुतवन्तो वयं तव व्रते त्वदीये
परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभागासः स्याम । शोभनधना भवेम । अपि
च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुषसामुपायन उपागमने सत्यग्नयो न यथाग्न-
योऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवमनु द्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वां स्तुवन्तो
वयं दीपमाना भवेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥३॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।
यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्वहुभिर्वी-
रैरुपेतस्य यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुभिर्वहुभिः
स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः ॥
परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वय-
समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे देवा
यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिः क्षमध्वं । अस्माभिः कृतम-
पराधं सहध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिंधवो वरुणस्य यन्ति ।

न आम्यन्ति न वि मुच्यन्ते वयो न पप्नु रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । आम्यन्ति । न । वि । मुच्यन्ति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधा-
रणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सी सर्वतः प्रासृजत् । प्रकर्षेण
सृष्टवान् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन वरुण-
स्यर्तेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो यन्ति । गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिंधवो न
आम्यन्ति । आन्ति न प्राप्नुवन्ति । न विमुच्यन्ति । उपरता न भवन्ति । अनलसाः
सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न । वयः पक्षिण इव रघुया
रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मन् भूम्यां पप्नुः । पतन्ति गच्छन्ति ॥ पतू
गतौ । लिट्युसि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनादि ।
रघुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तंतुश्छेदि वयंतो धियं मे मा मात्रा शर्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रशनां ऽइव । आर्गः । ऋध्याम । ते । वरुण । खां । ऋतस्य ।
मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । माचा । शरि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं
पापं विश्रथय । शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य
पूर्णा खां नदी ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । लभेमहि । अपि च धियं
कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । छिन्नो मा भूत् ।
नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो माचा शरीरं
प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शरि । शीर्णं विकलं मा भूत् ॥ शृ हिंसायां । कर्मणि
लुङ् ॥ पुर ऋतोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्समा ऋतावो ऽनु मा गृभाय ।
दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यं हो नहि त्वदरे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥
अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसं । मत् । संऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।
दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । अरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट्
सम्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृ-
हाण ॥ छंदसि शायजपीति अः शायजादेशः । ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥ अपि च
दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशाबन्धनी रज्जुं विमुंचति तथाहः पापं मत्स-
काशाद्विमुमुग्धि । विमुंच ॥ छंदसः शपः श्नुः ॥ पृथक्कुरु । त्वदरे त्वत्तो दूरदेशे
वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षि-
पक्ष्मचलनस्यापि नहीशे । नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तलोपः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भीरुन्ति ।
मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तं । असुर । भीरुन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हननसाधनैरायुधैर्मा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधा भीरुन्ति हिंसन्ति तैरिति पूर्वत्र संबंधः ॥ भीष् हिंसायां क्रैय्यादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासान्मा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यंश्चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रथः । विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नमः पुरा ते वरुणो नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुःदुर्भ । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्व । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळभ दुर्दुर्भ दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दशनाशब्दादभेषु । पा० ६. ३. १०९. ५. । इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः घृत्वं च । कमित्येतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परां । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहं । राजन् । अन्यकृतेन । भोजं ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥ षू प्रेरणे । छांदसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यकृतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं । भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीर्भूयस्यो बहुतरा उषसोऽव्युष्टा इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपरराचेषूत्थाय ऋणानि चिंतयतो जायतो मम व्युष्टा अथव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण तासूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आशाधि । आ समंतादनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मह्यं । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेनश्चौरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिदभावः । दंभ इच्चेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहि । रक्ष ॥

॥ अथैकादशी ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावु आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावुः । आ । विदं । शूनः । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदावो भूरैर्धनस्य दातुर्धनवत आद्व्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्वनादवयुत्य स्थितो मा भूवं । शोभनपुत्रा यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

धृतव्रता इति सप्रचं सप्रमं सूक्तं गार्त्समदस्य कूर्मस्य गृत्समदस्य वार्षं चैष्टुभं
वैश्वदेवं । तथा चानुक्रांतं धृतव्रताः सप्र वैश्वदेवमिति । गतो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूः ऽइव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रता धृतकर्माण आदित्या अदितेः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैर-
भ्येषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदारे मत्तो दूरदेश आगो विहितान-
नुष्ठानादिजनितं पापं कर्त । कुरुत ॥ करोतेऽहं दसो विकरणस्य लुक् । तन्नन्न-
नथनाश्चेति तवादेशः ॥ तत्र दृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति
रहसूर्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण
मित्र देवाश्च वो युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् जानन्नहं
शृण्वतो मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतो वो युष्मान् अवसे रक्षणार्थं
हुवे । आह्वयामि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिष्वत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥२॥

यूयं । देवाः । प्रमतिः । यूयं । ओजः । यूयं । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽष्वत्तारः । अभि । च । क्षमध्वं । अद्या । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥२॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य प्रिचादेस्तादृशा अपि यूयमेव । तथौजो
बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेषृणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुत-
रित्यव्ययं । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कुरुत ॥ यु मि
श्रणामिश्रयोः । ह्यांदसः शपः श्नुः । पूर्ववत्तस्य तवादेशः ॥ अभिष्वत्तारोऽभितः
शत्रूणां हिंसितारो युयमभि च क्षमध्वं । अभिभवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने
नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि
कालेऽस्मान् मृळयत ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कि॒मू नु वः कृ॒णवा॒माप॑रेण॒ किं स॒नेन॑ वसव॒ आप्ये॑न ।

यू॒यं नो॑ मि॒त्रावरु॑णादि॒ते च स्व॒स्तिमि॑न्द्रा॒मरु॑तो दधात ॥३॥

किं । ऊं इति । नु । वः । कृ॒णवा॒म । अप॑रेण । किं । स॒नेन॑ । वसवः । आप्ये॑न ।

यू॒यं । नः । मि॒त्रावरु॑णा । अदि॒ते । च । स्व॒स्तिं । इन्द्रा॒मरु॑तः । दधा॒त ॥३॥

हे देवा वो युष्माकं नु अद्येदानीं किमु कृण्वाम । किं खलु कर्तुं शक्नवाम । न किमपीत्यर्थः । तथापरेणापरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवो वासयितारो देवाः सनेन सनातनेनाप्येनाप्रप्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिमविनाशं नोऽस्मभ्यं दधात । धत्त । प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तबादेशे डित्वाभावेनातोलोपाभावः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ह॒ये दे॒वा यू॒यमि॒दाप॑यः स्थ॒ ते मृ॑ळ॒त ना॒धमा॑नाय॒ मह्यं॑ ।

मा वो रथो॑ म॒ध्यम॒वाकृ॑ते भू॒न्मा यु॒ष्माव॑त्स्वा॒पिषु॑ अ॒मिष॑म् ॥४॥

ह॒ये । दे॒वाः । यू॒यं । इत् । आ॒पयः॑ । स्थ॒ । ते । मृ॑ळ॒त । ना॒धमा॑नाय । मह्यं॑ ।

मा । वः । रथः । म॒ध्यम॒वाक् । कृ॒ते । भू॒त् । मा । यु॒ष्माव॑त्सु । आ॒पिषु॑ । अ॒मिष॑म् ॥४॥

हये देवाः ॥ छांदेसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेवापयो धनस्य प्रापयितारो बंधवः स्थ । भवथ । ते यूयं नाधमानायाभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत । सुखयत । तथा वो युष्माकं रथ ऋतेऽस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाक् मा भूत् । मध्यमेन मंदगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान्वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मात्सहशेष्वापिषु बंधुषु सत्सु मा अमिषम् । आंता मा भूम ॥ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र व॒ एको॑ मिमय॒ भूर्या॑गो॒ यन्मा॑ पि॒तेव॑ कित॒वं श॑शास ।

आ॒रे पा॑शा॒ आ॒रे अ॒घानि॑ दे॒वा मा॒ माधि॑ पु॒त्रे वि॒मिव॑ ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र। वः। एकः। मिमय। भूरि। आगः। यत्। मा। पिताऽइव। कित॒वं। श॒शास॑।

आ॒रे। पा॑शाः। आ॒रे। अ॒घानि॑। दे॒वाः। मा। मा। अधि। पु॒त्रे। वि॒ऽइव॑। ग्र॒भीष्ट॑ ॥ ५ ॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बहुलमागः पापं प्रमिमय । अहं प्रकर्षेणहिंसिषं । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्मान्मां पितेव कित॒वं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशास्ति तथा शशास । अनुशिष्टं चकृद्धे ॥ शासु अनुशिष्टावित्यस्माह्लिति मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः पाशा आ॒रेऽस्मत्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चारे संतु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं संतं विमिव पक्षिणमिव व्याधो मा ग्रभीष्ट । मा गृह्णीध्वं ॥ माङि लुङि ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अ॒र्वोचो॑ अ॒द्या भ॑वता यज॒त्रा आ॒ वो हा॒र्दि भ॑यमानो व्ययेयं ।

चा॒ध्वं नो॑ दे॒वा नि॒जुरो॑ वृ॒कस्य॑ चा॒ध्वं क॒र्ताद॑व॒पदो॑ यज॒त्राः ॥ ६ ॥

अ॒र्वोचः॑। अ॒द्य। भ॑वत॒। यज॒त्राः॑। आ॒। वः॑। हा॒र्दि। भ॑यमानः॒। व्य॒येयं॑।

चा॒ध्वं। नः॑। दे॒वाः। नि॒ऽजुरः॑। वृ॒कस्य॑। चा॒ध्वं। क॒र्तात्। अ॒वऽपदः॑। यज॒त्राः॑ ॥ ६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा अद्येदानीमर्वोचोऽस्मदभिमुखा भवत । यो युष्माकं हा॒र्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानो बिभ्यदहमाव्ययेयं । आभिमुख्येन प्राप्नुयां ॥ व्यय गतौ भौवादिकः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्यारण्यशुनो वा संबंधिनो निजुरो निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छांदसो ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् चा॒ध्वं । चायध्वं ॥ तथा हे यजत्रा अवपद आपदः कर्तात्कर्तुः सकाशात् चा॒ध्वं । चायध्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

माहं म॒घो॒नो व॒रुण॑ प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दावु॑ आ वि॒दं श्रू॑नमा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॑जन्तु॒यमा॒दव॑ स्थां बृह॒द्वदे॑म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

मा । अ॒हं । म॒घो॒नः । व॒रु॒ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदा॒वः । आ । वि॒दं । श्रू॒नं । आ॒पेः ।
मा । रा॒यः । रा॒ज॒न् । सु॒ऽय॒मात् । अ॒व । स्थां । वृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः ॥ ७ ॥
व्याख्यातेयं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

ऋ॒तं दे॒वाये॒त्येका॒दश॒र्चम॒ष्टमं॑ सू॒क्तं गा॒र्त्तम॒दं । अ॒न्त्या ज॒गती॑ शि॒ष्टास्त्रि॒ष्टुभः ।
प्र हि ऋ॒तुमि॒त्येषे॑न्द्रा॒सोम॒दे॒वता॒का । सर॒स्वति॑ त्वम॒स्मानि॒त्यर्द्ध॑र्चः सार॒स्वतः ।
यो नः स॒न्तुत्य॑ इत्येषा बा॒र्हस्प॒त्या । अ॒न्त्या मा॒रुती॑ । शि॒ष्टा ऐ॒न्द्र्यः । तथा चा॒नु॒क्रा॒तं ।
ऋ॒तमे॒काद॑श जग॒त्यंतं॑ षष्ठ्ये॑न्द्रा॒सोमी॑ सर॒स्वति॑ त्वमि॒ति सार॒स्वतो॑ऽर्द्ध॒र्चो यो नो
बा॒र्हस्प॒त्या तं वो मा॒रुती॑ति ॥ गतो वि॒नियोगः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

ऋ॒तं दे॒वाय॑ कृ॒ण्वते॑ स॒वि॒त्र इ॒न्द्रा॒याहि॒म्ने न र॑मंत॒ आपः॑ ।
अ॒ह॒र॒ह॒र्या॒त्य॒क्तुर॒पां क॒िया॒त्या प्र॒थमः॑ सर्ग॑ आ॒सां ॥ १ ॥
ऋ॒तं । दे॒वाय॑ । कृ॒ण्वते॑ । स॒वि॒त्रे । इ॒न्द्रा॒य । अ॒हि॒ऽम्ने । न । र॑म॒न्ते । आ॒पः ।
अ॒हः । ऽअ॒हः । या॒ति । अ॒क्तुः । अ॒पां । क॒िय॒ति । आ । प्र॒थ॒मः । सर्गः॑ । आ॒सां ॥ १ ॥

ऋ॒तमु॒दकं॑ वृ॒ष्टि॒लक्ष॑णं कृ॒ण्वते॑ कुर्व॒ते दे॒वाय॑ द्यो॒तमा॒नाय॑ स॒वि॒त्रे सर्व॑स्य प्रेर॒का॒याहि॒म्नेऽहिं॑ वृ॒त्रं ह॒तव॑त इ॒न्द्राय॑ या॒गार्थ॑मा॒पो न र॑म॒न्ते । तस्मा॑द्वे॒तोभी॒त्या नोप॑र॒ता भ॑व॒न्ति ॥ तस्मा॑द्व्य॒त्यये॑न चतु॒र्थी ॥ अ॒पि तु ता॑सा॒मपा॑म॒क्तुः से॒चकं॑ स्रो॒तोऽह॑र॒हः प्र॒त्यहं॑ या॒ति । ग॒च्छ॒ति । आ॒सां प्र॒थमः॑ सर्गः प्राथ॒मिकं॑ जन्म क॒िया॒त्या । क॒िय॒ति का॒ले नि॒ष्पन्नं॑ । आ॒कारः प्र॒थ॒मे । किं॑श्च॒ आ॒क्षे॒पे । या॒वति॑ का॒ले ता अ॒जाय॑न्त स का॒लः क॒िया॒न् । किं॑ परि॒माणं॑ तस्य का॒लस्य॑ । न कि॒मपि॑ । नि॒त्या ए॒व हि ता॑ इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो वृ॒त्राय॑ सि॒न॒म॒त्राभ॑रि॒ष्यत्प्र॑ तं जनि॒त्री वि॒दुष॑ उवाच ।
प॒थो र॑द॒तीर॒नु जोष॑म॒स्मै दि॒वेदि॒वे धु॒नयो॑ य॒न्त्यर्थे॑ ॥ २ ॥
यः । वृ॒त्राय॑ । सि॒नं । अ॒त्र । अ॒भ॑रि॒ष्यत् । प्र । तं । जनि॒त्री । वि॒दुषे॑ । उ॒वा॒च ।
प॒थः । र॑द॒तीः । अ॒नु । जोषं॑ । अ॒स्मै । दि॒वेऽदि॒वे । धु॒नयः॑ । य॒न्ति । अर्थे॑ ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृत्रायासुराय सिनमन्मत्र पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादि-
तवान् तं पुरुषं जनित्री जनयित्रीद्रस्य मातादितिर्विदुषेऽभिज्ञायेंद्राय प्रोवाच ।
प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि चास्मा
अस्येन्द्रस्यानुजोषमनुकाममिच्छामनुसृत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विलिखंत्यो धुनयो
नद्यो दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यंति । गच्छंति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्यादध्यंतरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिंद्रः ॥३॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्यात् । अधि । अंतरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधं । जभार ।

मिहं । वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुं । इंद्रः ॥३॥

हिर्हेतो । यस्मादयं वृत्रोऽंतरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् । अधिष्ठी-
तोऽभूत् । अध अतः कारणात् वृत्राय वृत्रं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिंद्रो
जभार । प्रचिक्षेप ॥ ह्यहोर्भः ॥ स हि स खलु वृत्रो मिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं वसान
आच्छादयन् ईमेनमिंद्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ दु दु गतौ । लङि छांदसः शपः
ष्टुः ॥ तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इंद्रः शत्रुं शतयितारं तं वृत्रमजयत् । जितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघंथ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र ॥४॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघंथ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इंद्र ॥४॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेणाश्वेव
अश्वेव वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य
वीरान् विध्य । ताडय ॥ वृणोतेः सृवृभूशुषिमुषिभ्यः किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । दु
गतौ । अस्मादौणादिकोऽसन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषां । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण बलेन यथा
जघंथ त्वं हतवान् एवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ हंतेर्ज इति हौ जादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरस्माँ अर्द्धं कृणुतादिंद्र गोनां ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरः । अस्मान् । अर्द्धं । कृणुतात् । इंद्र । गोनां ॥ ५ ॥

हे इंद्र दिवो नभसः सकाशादश्मानमश्मवत्कठिनं वज्रमुच्चा उच्चैर्वर्तमान-
स्त्वमवक्षिप । अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्यावस्तान्क्षिप । येन वज्रेण मंदसानः
स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् शत्रून् निजूर्वाः । न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेट्य-
डागमः ॥ तथा तोकस्य भूरर्भर्तव्यस्य तनयस्य पौत्रस्य सातौ संभजने ॥ निमित्ते
सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थं । तथा हे इंद्र गोनां गवां संभजनार्थं चास्मान् अस्माकं ॥
विभक्तियत्ययः ॥ अर्द्धं समृद्धिं कृणुतात् । कुरु ॥ गोः पादांत इति गोशब्द-
स्यामो नुडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र हि ऋतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इंद्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकं ॥ ६ ॥

प्र । हि । ऋतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इंद्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतं । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे इंद्रासोमौ यं वैरिणं वनुथो हिंसथः ॥ वनुथतिर्हेतिकर्मेति यास्कः ॥ तं
ऋतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥
वृह उद्यमने तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां
प्रेरकौ स्थः । भवथः । तथा हे इंद्रासोमौ युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं ।
अस्मिन्भयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरु-
वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ तस्मिन्नुद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कुरुतं ।
उ इति पादपूरणः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

न मा तमन्न श्रमन्नोत तद्रत्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वंतमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न। मा। तमत्। न। श्रमत्। न। उत। तद्रत्। न। वोचाम। मा। सुनोत। इति। सोमं।
यः। मे। पृणात्। यः। ददत्। यः। निऽबोधात्। यः। मा। सुन्वंतं। उप। गोभिः।

आ। अयत् ॥ ७ ॥

स इंद्रो मां न तमत् । न तमयतु । न ग्लपयतु । तथा न श्रमत् । आतं मा करोतु ॥ तमु ग्लानौ श्रमु तपसि खेदे च । अनयोर्हेतुमण्यंतयोर्लेट्यडागमः । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तद्रत् । न तद्रयेत् । तं द्यालस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इंद्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुतेत्यन्यान्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेश्छांदसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र तन्ननन्नथनाश्चेति तस्य तवादेशः । तस्य पित्वेन डित्वाभावाद्गुणः ॥ य इंद्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यश्च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यश्च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वावगच्छेत् य इंद्रः सुन्वंतं सोममभिषुण्वंतं मामस्मभ्यं दातयैर्गोभिः सहोपायत् उपगच्छेत् । स इंद्र इति पूर्वचान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेट्यडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविद्धि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिंद्रो हंति वृषभं शंडिकानां ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविद्धि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इंद्रः । हंति । वृषभं । शंडिकानां ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविद्धि । रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेट्येतद्रूपं ॥ तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयंती शत्रून् शातयितृन् वैरिणो जेषि । जय ॥ जयतेश्छांदसः शपः श्रुः ॥ किंचायमिंद्रस्त्यं चित् तमप्यसुरं

हन्ति । हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशं । शर्धतं । प्रसहनशीलं ॥ शृधु
प्रसहने ॥ तविषीयमाणं । तविषी बलमिवाचरतं सर्वस्य भञ्जने शक्तं । शंडि-
कानां । शंडामर्कावसुरपुरोहितौ । शंडवंश्यानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून् दुहे रिषतं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । दुहे । रिषतं । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यंतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे भव-
श्चोरः ॥ सगर्भस्यूथसनुताद्यत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तम-
भिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य । ताडय । तथास्मदीयान् शत्रून्
आयुधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते
दुहे द्रोघ्रे शत्रवे रिषतं हिंसतं वज्रं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकेभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हवी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हवी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र अस्माकेभिरास्माकीनैः सत्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्यो-
पेतैर्भटैस्तानि वीर्या वीरकर्मणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तानि करणी-
यानि ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ ज्योक् चिरकालमनुधूपितासो
धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवोऽभूवन् । आसन् । हवी तान् हत्वा ॥ स्नात्वा-
दयश्चेतीकारः ॥ तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमाभर । आहर ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यं । जनं ।
यथा । रयिं । सर्वेऽवीरं । नशामहै । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूहरूपं दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं
जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रे-
णोपब्रुवे । स्तौमि । यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीरैर्विशेषेण शत्रूणां
प्रेरकैर्भटैरुपेतमपत्यसाचमपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं श्रवणीयं प्रश-
स्यभूतं रयिं दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहै । व्याप्रवाम ॥ नशतिर्याप्रिकर्मा ।
लेट्यडागमः । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्माकमिति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं वैश्वदेवं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुवंतमिति ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रेर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पप्रन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकं । मित्रावरुणा । अवतं । रथं । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पप्रन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीऽवंतः । वनऽसदः ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ आदित्यैर्धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रेरेकादश-
संख्याकैः वसुभिर्धरो ध्रुव इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः सचाभुवा
सह भवन्तौ सह वर्तमानौ युवामस्माकं रथमन्नलाभाय प्रवृत्तमवतं । यद्यदास्म-
दीया रथा वस्मनस्परि ॥ वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानं । औणादिको
मनिन् ॥ तस्मात्स्थानात्परि उपरि देशांतरे ॥ पंचम्याः परावध्यर्थं इति सत्त्वं ।
अध्यर्थं उपर्यर्थं इति वृत्तिः ॥ वयो न पक्षिण इव प्रपप्रन् । प्रपतन्ति । प्रकर्षेण
गच्छन्ति ॥ पतेश्छांदसे लुङि लृदिच्चात् च्लेरङादेशः । पतः पुमिति पुमागमः ॥
कीदृशा वयः । श्रवस्यवोऽन्नकामाः । हृषीवंतः प्राप्नहृषाः । वनर्षदो वने वृक्षादौ
निषणाः ॥ सांहितिकश्छांदसो रेफोपजनः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अधं स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विष्णु वाजयुं ।
 यदाश्वः पद्याभिस्तिचतो रजः पृथिव्याः सानौ जंघनंत पाणिभिः ॥ २ ॥
 अधं स्म नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथं । देवासः । अभि । विष्णु । वाजऽयुं ।
 यत् । आश्वः । पद्याभिः । तिचतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जंघनंत । पाणिऽभिः ॥ २ ॥

हे सजोषसः समानं प्रीयमाणा देवासो देवा अध अधुना नोऽस्माकं वाजयुं
 वाजमन्नं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा रथं विष्णु प्रजासु जनपदेष्वभिमुखमु-
 दवत । उदगमयत ॥ अवतिरत्र गत्यर्थः ॥ यद्यदास्मिन्नथे युक्ता आश्वो व्यापन-
 शीला अश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभी रजो रंजकं मार्गं तिचतस्तरंतः ॥
 तरन्तेः शतरि बहुलं छंदसीति शपः स्त्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येवं । अभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे
 पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैर्जंघनंत । अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगंताच्छां-
 दसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।
 अनु नु स्यात्यवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥
 उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।
 अनु । नु । स्याति । अवृकाभिः । ऊतिऽभिः । रथं । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिर्विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयो मनुष्या
 यस्य परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ बहुव्रीहौ
 विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ मारुतेन मरुत्समूहरूपेण शर्धेन बलेन
 सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स्यः स इन्द्रोऽवृकाभिर्हिसकरहिताभि-
 रूतिभी रक्षाभिः सहितः सन् दिवो द्युलोकादागत्य नु अद्य नोऽस्माकं रथम-
 नुस्थाति । आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छांदसः शपो लुक् ॥ किमर्थं । महे सनये
 महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒त स्य दे॒वो भुव॑नस्य स॒क्षणि॑स्त्वष्टा॒ ग्राभिः॑ स॒जोषा॑ जूजुव॒द्रथं॑ ।

इ॒ळा भ॒गो बृ॒हद्भि॒वोत॑ रोद॒सी पू॒षा पु॒रंधि॑र॒श्विना॒वधा॒ पती॑ ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । दे॒वः । भुव॑नस्य । स॒क्षणिः । त्वष्टा॑ । ग्राभिः । स॒जोषाः । जूजुव॒त् । रथं॑ ।

इ॒ळा । भ॒गः । बृ॒हत् । दि॒वा । उ॒त । रोद॒सी इति॑ । पू॒षा । पु॒रं । धिः । अ॒श्विनौ । अ॒ध ।

पती॑ इति॑ ॥ ४ ॥

उत अपि च स्य स देवो दानादिगुणयुक्तो भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यो ग्राभिर्देवपत्नीभिः । छंदांसि वै ग्रा इति तैत्तिरीयकं । गायत्र्यादीनि छंदांसि च देवपत्न्य इत्युक्तं । सजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टास्मदीयं रथं जूजुवत् । प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माख्यं ताल्लुङ्गिरूपं ॥ तथेळा तिसृणां देवीनामाद्येडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्भिवा बृहन्महद्दीव्यति द्योतत इति बृहद्भिः ॥ इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ तादृशो भगश्च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिर्बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधश्चक्ष्वर्थे ॥ पती सूर्याया भर्तारावश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒त ते दे॒वी सु॒भगे॑ मिथू॒हशे॒षासा॒नक्ता॒ जग॑तामपी॒जुवा॑ ।

स्तु॒षे य॒ज्ञां पृ॒थिवि॒ नव्य॑सा॒ वचः॑ स्था॒तुश्च॒ वय॑स्त्रि॒वया॒ उप॑स्तिरे ॥ ५ ॥

उ॒त । ते इति॑ । दे॒वी इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒भगे॑ । मि॒थुऽह॒शा । उ॒षसा॒नक्ता॑ । जग॑तां ।

अ॒पिऽजु॒वा ।

स्तु॒षे । यत् । वां । पृ॒थि॒वि । नव्य॑सा । वचः । स्था॒तुः । च । वयः । त्रि॒वयाः । उ॒पऽस्तिरे॑ ॥ ५ ॥

उत अपि च ते ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूहशा मिथः परस्परं पश्यंत्यौ एवंभूते उषासानक्ता उषाश्च रात्रिश्च जगतां जंगमानामपीजुवा प्रेरयित्वौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयतां । उत्तरोऽर्द्धचो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसी नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचो वचसा ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ यद्यदा स्तुषे

स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः संवंधि
वयोऽन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्म-
कानि हविल्क्षणाव्यन्नानि यस्य तादृशोऽहमुपस्तिरे । उपस्तृणामि । आज्येनो-
पस्तरणाभिधारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ स्तृङ् आच्छादने । लङ्युत्तमे छांदसो
विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दश्चणिति निपातांतरं पादपूरणं । ऋत इद्धातो-
रितीत्वं । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यहिर्बुध्नोऽज एकपादुत ।

चित्त ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसं । उशिजांऽइव । श्मसि । अहिः । बुध्नः । अजः । एकऽपात् । उत ।

चित्तः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपां । नपात् । आशुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवा उशिजामिव । इवेति संप्रत्ययीयः । अस्मत्तः स्तुतिं काम-
यमानानां वो युष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि । उश्मसि कामयामहे ॥ वश
कांतौ । इदंतो मसिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । छांदसो वर्णलोपः ॥ उत अपि
च अहिर्बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तत्र भवोऽहिनामा देवः । अज एकपात् । न जायत
इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । चित्तस्तीर्णतम
ऋभुक्षा उरुक्षय उरुनिवास ऋभूणां निवासयिता वेन्द्रश्च सविता सर्वस्य प्रस-
विता चनोऽन्नं दधे । विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथाशुहेमा शीघ्रगामी ॥ हि
गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ तादृशोऽपां नपात् अपां पौची-
यस्थानीयोऽग्निः ॥ अन्न ओषधिवनस्पतयो जायंते । ओषधिवनस्पतिभ्यश्चाय-
मग्निर्जायत इत्यग्रेरपां पौत्रत्वं । स च धिया स्तुत्या शमि । शमीति कर्मनाम ।
यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

एता वो वशस्युद्यता यजत्रा अतस्त्रिणायवो नव्यसे सं ।

श्रवस्यवो वाजं चकानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिमश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वशिम । उत्ऽयता । यजत्राः । अतस्त्रिन् । आयवः । नव्यसे । सं ।

श्रवस्यवः । वाजं । चकानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिं । अश्याः ॥ ७ ॥

हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतैतान्युद्यतोद्यतानि वचांसि वशिम् । कामये । नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्गणायायवो मत्प्रभृतयो मनुष्याः कमितानि स्तोत्राणि समतक्षन् । समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । अयस्यवः अवणीयं यशोऽन्नं वात्मन इच्छन्तः । वाजं बलं चकानाः कामयमानाः ॥ कन दीप्निकांतिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथ्यो रथसंबन्धी सप्रिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मद्गणो धीतिमस्मदीयं कर्माश्याः । प्राप्नोतु ॥ अशू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मै-पदमध्यमौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥

अस्य म इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं षष्ठ्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पंच जगत्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐंद्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा । ततो द्वे राका-देवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अंत्या गुग्वादिषड्देवताका । तथा चानुक्रांतं । अस्य मेऽष्टौ जागतं चनष्टुवंतं । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐंद्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा द्वे द्वे राकासि-नीवाल्योरंत्या लिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिप्रविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्य-स्तृचो द्यावापृथिवीयनिविज्ञानः । तथा च सूचितं । अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. । इति ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमविची वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वा महो दधे ॥ १ ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतं । अविची इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वां ।

महः । दधे ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो युवां संभक्तुमिच्छतोऽस्य वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुरस्य मे ममाविची अविच्यौ पालयिच्यौ भूतं । भवतं । ययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदमिदानीं ते द्यावापृथिव्यावुपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते वां युवां वसूयुर्धनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्ति-व्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे । पुरस्करोमि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहन्द्भन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वेमहे ॥२॥

मा।नः।गुह्याः।रिपः।आयोः।अहन्।दभन्।मा।नः।आभ्यः।रीरधः।दुच्छुनाभ्यः।

मा।नः।वि।यौः।सख्या।विद्धि।तस्य।नः।सुम्नायता।मनसा।तत्।त्वा।ईमहे ॥२॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोथा ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान् अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दभन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुना दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥ रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसासंराध्योः । अस्मख्यंताल्लुङि चङि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि यौः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं सुम्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतं ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥३॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह । दुहानां । धेनुं । पिप्युषीं । असश्चतं ।

पद्याभिः । आशुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥३॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरी दुहानां दोग्ध्री पिप्युषी प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृद्धौ । लिटः क्सुः । लिट्यङोश्चेति पीभावः । उगितश्चेति डीप् । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ असश्चतमसक्तावयवा एवभूतां धेनुं गामावह । आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिराशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्मी यष्टये । तत्र राकायागस्य
राकामहमित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । राकामहं सिनीवालि कुहूमह-
मिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथाग्निमारुतेष्वेते धाव्ये ।
सूचितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तयोराद्यात्र चतुर्थी ॥

रा॒काम॒हं सु॒हवां॑ सु॒ष्टुती॑ हु॒वे शृ॒णोतुं॑ नः सु॒भगा॑ बोध॑तु त्मना॑ ।

सी॒व्यत्प॑ः सू॒च्याऽच्छि॑द्यमानया॒ ददा॑तु वी॒रं श॑त॒दाय॑मु॒क्थ्यं ॥४॥

रा॒कां । अ॒हं । सु॒ऽहवां॑ । सु॒ऽस्तुती॑ । हु॒वे । शृ॒णोतुं॑ । नः । सु॒ऽभगा॑ । बोध॑तु । त्मना॑ ।

सी॒व्य॑तु । अ॒पः । सू॒च्या । अ॒च्छि॑द्यमानया । ददा॑तु । वी॒रं । श॑त॒दाय॑ । उ॒क्थ्यं ॥४॥

संपूर्णचंद्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानामाह्वानप्रयोजन-
कारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्याहं हुवे । आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयैकव-
चनस्य सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णे ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्मा-
कमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं
बुध्यतां । बुद्ध्याचापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीययाच्छिद्यमान-
याविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं
तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रांतं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वोक्थ्यं
प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यास्ते॑ रा॒के सु॒मतयः॑ सु॒पेश॑सो याभिर्द॒दासि॑ दा॒श्रुषे॑ वसू॒नि ।

ताभिर्नो॑ अ॒द्य सु॒मना॑ उ॒पाग॑हि स॒हस्र॑पोषं सु॒भगे॑ ररा॒णा ॥५॥

याः । ते । रा॒के । सु॒ऽमतयः॑ । सु॒ऽपेश॑सः । याभिः । ददा॑सि । दा॒श्रुषे॑ । वसू॒नि ।

ताभिः । नः । अ॒द्य । सु॒ऽमनाः॑ । उ॒प॒ऽआग॑हि । स॒ह॒स्र॒ऽपोषं॑ । सु॒ऽभगे॑ । ररा॒णा ॥५॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमतयः शोभनबुद्ध्यः या-
भिर्मतिभिर्दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि ।
अद्येदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वोपागहि । उपा-
गच्छ ॥ गमेश्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ।

असिद्धवदत्रा भादित्यस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने
सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ रा दाने । व्यत्ययेन
शानच् । छांदसः शपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

सिनीवाल्या यागे सिनीवालीत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतं ॥

॥ तत्रानुवाक्या सूक्ते षष्ठी ॥

सिनी॑वालि॒ पृथु॑ष्टुके॒ या दे॒वाना॒मसि॒ स्वसा॑ ।

जुष॑स्व॒ ह॒व्यमाहु॑तं प्र॒जां दे॒वि दिदि॑डि॒ नः ॥ ६ ॥

सिनी॑वालि । पृथु॑ऽस्तुके । या । दे॒वानां॑ । अ॒सि । स्वसा॑ ।

जुष॑स्व । ह॒व्यं । आऽहु॑तं । प्र॒ऽजां । दे॒वि । दि॒दि॒डि॒ । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचंद्रामावास्या सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते
वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयंसंचारिणी भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुत-
माभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं हव्यमस्मदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि
सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिडि । उपचिनु अतिसर्जय वा ।
देहीत्यर्थः ॥ दिह उपचये । लोटि छांदसः शपः श्रुः । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

या सु॒बाहुः॒ स्वंगु॑रिः सु॒षूमा॑ बहु॒सूव॑री ।

तस्यै॑ वि॒श॒प॒त्यै॑ ह॒विः सि॒नीवा॒ल्यै जु॒होत॑न ॥ ७ ॥

या । सु॒ऽबाहुः॒ । सु॒ऽअंगु॑रिः । सु॒ऽसूमा॑ । बहु॒ऽसूव॑री ।

तस्यै॑ । वि॒श॒प॒त्यै॑ । ह॒विः । सि॒नीवा॒ल्यै । जु॒होत॑न ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्टु
प्रसवित्री ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण क्वनिप् । वनो र चेति
ङीब्रेफौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवाल्यै विशपत्यै विशां पालयिच्यै ॥
विभाषा सपूर्वस्येति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दिशो जश्वा-
भावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ हे ऋत्विग्यजमाना हविर्जु-
होतन । जुहुत ॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

या गुंगू॒र्या सि॒नीवा॒ली या रा॒का या सर॑स्वती ।

इ॒द्राणी॒म॒ह ऊ॒तये॑ वरु॒णा॒नी स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सि॒नीवा॒ली । या । रा॒का । या । सर॑स्वती ।

इ॒द्रा॒णी । अ॒हे । ऊ॒तये॑ । वरु॒णा॒नी । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

अत्र गुंगूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूरुच्यते । या गुंगूः कुहू-
स्तामहे । आह्वयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । इन्द्राणीमिन्द्रस्य पत्नीमूतये रक्ष-
णार्थमहे । आह्वयामि । तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नी स्वस्तयेऽविनाशयाह्व-
यामि ॥ इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ इति द्वितीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
गृत्समदस्यार्घं चैष्टुभं रौद्रं । अनुक्रांतं च । आ ते पंचोना रौद्रमिति ॥ शूलग-
वादि रुद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूचितं च । कद्रुद्रायेमा रुद्राया
ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थान इति ॥ रुद्रदेवत्ये
पशौ आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु
प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. । इति ॥ अत्र शौनकः ।
चतुर्दशीमुपोथैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरं । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्यूचं वाग्यतः
शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय च शंकरं । हविःशेषेण वर्तेतैकांतरमतं-
द्रितः । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते । ऋग्वि० १. ३०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

आ ते॑ पि॒तर्म॑रुतां सु॒म्नमे॑तु मा नः॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशो॑ यु॒योथाः॑ ।

अ॒भि नो॑ वी॒रो अ॒र्वेति॑ क्ष॒मेत॒ प्र जा॑येमहि रु॒द्र प्र॒जाभिः॑ ॥ १ ॥

आ । ते । पि॒तः । म॒रुतां॑ । सु॒म्न । ए॒तु । मा । नः । सूर्य॑स्य । सं॒दृशः॑ । यु॒योथाः॑ ।

अ॒भि । नः । वी॒रः । अ॒र्वेति॑ । क्ष॒मेत॒ । प्र । जा॑येमहि । रु॒द्र । प्र॒ऽजाभिः॑ ॥ १ ॥

हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात्सर्वानुदाहृतं ॥ ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुखं सुखमेतु । आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमिदं पित्रे मरुतामाख्यायिकामुखे-
नावादिष्म । ऋग्वे० १. ११४. ६. । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनान्मा युयोथाः । मा पृथक्कार्षीः ॥ यु मिश्रणामिश्रयोः । लङि छांदसः शपः श्रुः । छंदस्यु-
भयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः ॥ अर्वति शची । भ्रातृभ्यो वा अर्वति श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो वीर्यवान् पुत्रादिरभिक्षमेत । अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः । अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे रुद्र प्रजाभिः पुत्र-
पौत्रादिभिः प्रजायेमहि । प्रभूताः स्याम ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमां अशीय भेषजेभिः ।

अस्मद्वेषो वितरं बंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शंऽतमेभिः । शतं । हिमां । अशीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । वि । तरं । वि । अंहः । वि । व्यमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

हे रुद्र त्वादत्तेभिस्त्वया दत्तैः शंतमेभिरतिशयेन सुखकैर्भेषजेभिर्भेषजैरोषधैः शतं हिमाः शतं हेमंतान् शतं संवत्सरानशीय । व्याप्नुयां ॥ अश्नोतेर्लिङि छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मदस्मत्तो द्वेषो द्वेषन् विचातयस्व । विनाशय । तथांहः पापं वितरमत्यंतं विचातयस्व । व्यमीवा रोगान्विषूचीर्विषु नानांचतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान्विचातयस्व । अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पषिं णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभिंती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवः । तमः । तवसां । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ।

पषिं । नः । पारं । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्योत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रियैश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्य-
तमोऽसि । भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये

तवस्तमोऽतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नोऽस्मानंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति
क्षेमेण पर्षि । पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वा अभीतीरभिगमनानि
युयोधि । पृथक्कुरु ॥ यौतेश्छांदसः शपः श्रुः । वा छंदसीत्यपित्वस्य विकल्पनात्
डित्त्वाभावेऽडितश्चेति हेर्धिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजाँ शृणोमि ॥४॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमं । त्वा । भिषजाँ । शृणोमि ॥४॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिरयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम । मा
क्रोधयाम । क्रुद्धं मा कार्ष्म ॥ क्रुध कोपे । अस्माख्यंताल्लुडि चडि रूपं ॥ हे वृषभ
कामानां वर्धितदुष्टुती दुःस्तुत्याशेभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती
सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन
सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नोऽस्माकं वीरान् पुत्रान्भेषजेभिस्त्वदीयैर्भेषजै-
रोषधैरुदर्पय । उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां
मध्ये भिषक्तममतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । प्रथमो दैव्यो भिषगिति च
मंत्रांतरेऽप्युक्तं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हवीमभिर्हवन्ते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥५॥

हवीमऽभिः । हवन्ते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रं । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥५॥

यो रुद्रो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्षणैर्हवन्ते ।
आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बहुलं छंदसीति हूयतेः संप्रसा-
रणं ॥ तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय । अवखंडयामि । पृथक्करोमि । अपग-
तक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखंडने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीतीत्यं ॥

ऋदूदरः । ऋदूदरो मृदूदर इति यास्कः । नि० ६. ४. । सुहवः शोभनाह्वानो
बभ्रुर्भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः ।
एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनयै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै
नोऽस्मान्मा रीरधत् । मा वशं नैषीत् ॥ रध हिंसासंराध्योः । अस्याख्यंताल्लुडि
चडि रूपं । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानं ।

घृणीव छायांमरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानं ।

घृणिऽइव । छायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुम्नं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रो नाधमानं याचमानं
मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसान्नेनोन्ममंद । उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं
घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तश्छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखमरपा
अपापः सन् अशीय । व्याप्नुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयं । परिचरेयं ॥ विवा-
सतिः परिचरणकर्मा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

क्वस्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः स हस्तः क्व कुत्र वर्तते । यो हस्तो
भेषजो भेषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां सुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत
एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः दैव्यस्य
देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु

क्षिप्रमभिचक्षमीथाः । अभिक्षमस्व ॥ क्षमूष् सहने । लङि छांदसः शपः श्रुः ।
बहुलं छंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः प्र
बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आपश्चातान्नासत्या पुरस्तात् । आ० ३.८. । इति ॥

॥ तत्राद्या सूक्तेऽष्टमी ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो मही सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गुणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । मही । सुऽस्तुतिं । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनं । नमःऽभिः । गुणीमसि । त्वेषं । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भर्चे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिचे तद्वत्प्रसह्यका-
रिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमंचते ॥ श्विता वर्णे । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । श्वितिमं-
चतीत्यंचतेर्च्च्विगित्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो
मही महतोऽपि महती सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे
स्तोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । नि० १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्य-
पगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वतं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा
नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गुणीमसि । गुणीमः
संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स्थिरेभिरंगैः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः श्रुक्त्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषदुद्रादसुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अंगैः । पुरुऽरूपः । उग्रः । बभ्रुः । श्रुक्त्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । उं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्द्वैरंगैरवयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेत उग्र
उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः श्रुक्त्रेभिर्दीप्तैर्हिरण्यैर्हिरण्मयैर्हितरम-

णीयैर्वालंकारैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशानादीश्व-
रादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तृ रुद्रादसुर्यं ॥ असु क्षेपणे । असेरुरन् । असुरः
क्षेप्रा । तत्र साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ यौतेर्ले-
ख्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वाहन्निष्कं यजतं विश्वरूपं ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कं । यजतं । विश्वरूपं ।

अर्हन् । इदं । दयसे । विश्वं । अभ्वं । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वमर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि ।
धारयसि । तथार्हन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं
हारं विभर्षि । तथार्हन्नेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगद्दयसे ।
रक्षसि । देङ् रक्षणे । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चिदोजीय ओजस्वितरं बलवत्तरं
न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजस्-
शब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टम् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति
टिलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

प्रयाणे मृगस्यामनोज्ञवचः श्रुत्वा स्तुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च स्तुहि
श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्येति ॥

॥ सैषात्रैकादशी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रं ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतं । गर्तसदं । युवानं । मृगं । न । भीमं । उपहन्तुं । उग्रं ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यं । ते । अस्मत् । नि । वपंतु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः ।
तत्र सीदंतं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहन्तु-

मुपहंतारं शत्रूणामुयमुद्रूणं । हे रुद्र त्वं स्तवानोऽस्माभिः स्तूयमानः सन् जरिचे
स्तोत्रे मह्यं मृळ । सूखय । ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि-
वपंतु । निघ्नंतु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

कुमारश्चिन्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । ननाम । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरैः । दातारं । सत्पतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सौम्येति स्तुवंतं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥
चिदित्येतदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयंतमस्मत्समीपे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रति-
नतोऽस्मि । अपि च भूरैर्बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारं ॥
पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे । स्तौमि ॥
मिपस्तिङां तिङो भवन्तीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मभ्यं भेषजा भेषजानि
रासि । देहि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूता-
न्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्धितारो
मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या
यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मत्पिता
मनुर्यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य
महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यद्यावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वशिम । कामये ॥ वश कांतौ ।
आदादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

परिं णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परिं त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवन्नस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परिं । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परिं । त्वेषस्य । दुःमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्तुभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिर्दुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अप परि वर्जने ॥ हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूंषि मघवन्नो हविल्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्योऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुरु । तथा तोकायास्तपुत्राय तनयाय तपुत्राय च मृळ । सुखं कुरु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्रुत्तो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तर्बभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्षितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हृणीङ् लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे रुद्र इहास्मिन्देहे बोधि । बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः संतो बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्तमदं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । धारावरा मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥ पृष्ठचाभिप्रवषडहयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रस्येदं मारुतनिविज्ञानं । सूचितं च । वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

॥ तच्चैषा प्रथमा ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्णो॑ज॒सो मृ॒गा न भी॒मास्त॑वि॒षीभि॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयो॑ न शु॒शुचा॒ना ऋ॒जीषि॑णो भृ॒मिं ध॒मंतो॑ अप॒ गा अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्णो॑ज॒सः । मृ॒गाः । न । भी॒माः । त॒वि॒षीभिः॑ । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । शु॒शुचा॒नाः । ऋ॒जीषि॑णः । भृ॒मिं । ध॒मंतः॑ । अप॑ । गाः । अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒रा उ॒द॒क॒धा॒र॒यां॒त॒रि॒क्ष॒मा॒वृ॒ण्वतः॑ । य॒द्वा धा॒राणां॑ धृ॒तानां॑ स्थि॒राणां॑
वृ॒क्षादी॑नां नि॒वार॒यि॒तार॒श्चाल॒यि॒तारः॑ । धृ॒ष्णो॑ज॒सः प॒रेषां॑ ध॒र्षके॑ण व॒लेन॑
यु॒क्ताः । अ॒त ए॒व मृ॒गा न भी॒माः । सिं॒हा इ॒व भ॒यंकराः॑ । त॒वि॒षीभि॒रात्मी॒यैर्व॒-
लैर्वृ॒ष्टि॒प्रदा॒नादि॒नार्चि॑नः सर्वे जगत्पू॒जय॑न्तः । अ॒ग्नयो॑ न शु॒शुचा॒ना दी॒प्ता व॒हूय॑
इ॒व दी॒प्यमा॑नाः ॥ शु॒च दी॒प्तौ । ल॒टः कान॑च् ॥ ऋ॒जीषि॑णः । ऋ॒जीष॑मु॒दकं॑ त॒द्वन्तः॑ ।
य॒द्वा ऋ॒जीषो॑ऽप॒गत॑सारः सोमः । तेन॑ यु॒क्ताः । तृ॒तीय॑स॒वने॒ ह्याग्नि॑मा॒रुते॒ मरुतः॑
सू॒यन्ते॑ । तत्र॑ च स॒वन॒द्वये॑ऽभिषु॒तं ग॒तसा॑रं सोमम॒भिषु॑ण्वन्ति । अ॒तस्तेषां॑ तद्यु॒क्तत्वं॑ ।
ए॒वंभू॑ता म॒रुतो॑ भृ॒मिं भ्रा॒म्यन्तं॑ मेघं ध॒मंतो॑ वर्ष॒णार्थ॑मितस्ततः प्रेर॒यन्तो॑ गास्त॒-
दन्त॑र्गता व॒र्ष्म आ॒पोऽपा॑वृण्वत । अ॒पावृ॑ताः कुर्वन्ति । यथा स॒र्वैर्हृ॑श्यन्ते तथा
प्रव॑र्षन्तीत्यर्थः । यद्वा भृ॒म्या॒ख्यो वी॒णावि॑शेषः । तं ध॒मन्तो॑ वाद॒यन्तो॑ गा व॒ल॒-
ना॒न्नासु॑रेणापिहिता अ॒पावृ॑ण्वत । अ॒प॒ग॒ता॒व॒र॒णा अ॒कुर्वन् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

द्या॒वो न स्तृ॒भिश्चित॑यन्त॒ खा॒दिनो॒ व्य॑भ्रि॒या न द्यु॑त॒यन्त॑ वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रो य॒द्वो म॒रुतो॑ रु॒क्म॒वक्ष॑सो वृ॒षाज॑नि पृ॒थ्व्याः शु॒क्र उ॒ध॒नि ॥ २ ॥

द्या॒वः । न । स्तृ॒भिः । चि॒त॒यन्त॑ । खा॒दिनः॑ । वि॒ । अ॒भ्रि॒याः । न । द्यु॒त॒यन्त॑ । वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रः । यत् । वः । म॒रुतः॑ । रु॒क्म॒ऽव॒क्ष॒सः । वृ॒षा । अ॒ज॒नि । पृ॒थ्व्याः । शु॒क्रे । उ॒ध॒नि ॥ २ ॥

स्तृ॒भिः । नक्ष॑त्रनामैतत् । यदाह यास्कः । ऋ॒क्षाः स्त्रि॑भिरिति नक्ष॒त्राणां॑ । नि०
३.२०. । इति । नक्ष॑चैर्द्या॒वो न यथा द्यु॒लोका॑श्चित॒यन्त॑ चेत॒यन्ति॑ स्वात्मानं ज्ञाप॒-
यन्ति॑ ॥ चि॒ती सं॒ज्ञाने॑ ॥ प्रका॑शन्त इत्यर्थः । तथा खा॒दिनः श॒त्रूणां॑ खाद॒का म॒रुतः॑
स्वकी॒यैरा॒भरणै॑र्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कट॒कं । तद्यु॒क्ताः संतः॑ प्रका॑शन्ते । तथा वृ॒ष्टयो

वर्षका मरुतोऽभिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयंत । सर्वं जगद्वि-
द्योतयंति । प्रकाशयंति ॥ अभ्रश्चाद्भवार्थे समुद्राद्भव इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्य-
क्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमाणाभरणं वक्षस्युरसि येषां तादृशा हे मरुतो
यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थो रुद्रो महादेवः पृथ्व्याः । पृथ्वीमाध्यमिका
वाक् । तस्याः संबन्धिनि श्रुक्ते निर्मल ऊधन्युद्धते प्रदेशेऽजनि । अजनयत् ।
तदानीमिति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा पृथ्वीर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत्
तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदचोच्यते । हे मरुतो
यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृथ्व्या गोः श्रुक्ते निर्मल ऊधन्युद्धसि
पयस उत्पत्तिस्थानेऽजीजनत्तस्माद्वयमेवंमहानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च
तैत्तिरीयकं । पृथ्व्यै वै पयसो मरुतो जाता इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उक्षंते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयंत आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृथ्वां याय पृषतीभिः समन्यवः ॥३॥

उक्षंते । अश्वान् । अत्यान्ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयंते । आशुऽभिः ।

हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृथ्वां । याय । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥३॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्तान् लोकानुक्षंते । सिंचन्ति ॥ अशू व्याप्तौ । औणादिकः
क्लन्प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेष्वत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनो-
दायोदकैः सिंचन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैर्नदस्य
शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैस्तुरयंते । वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं
गच्छन्ति ॥ तुर त्वरणे ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणं ।
सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानवयस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतो दवि-
ध्वतो महीरुहादिकं कंपयन्तो यूयं ॥ धूज् कंपन इत्यस्माद्वाधर्त्यादावेतद्रुपं निपा-
त्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविंशङ्किताभिर्मृगीभिर्वडवाभिर्वा पृथ्वां ।
अन्ननामैतत् । हविलक्षणाच्चवंतं यजमानं ॥ अर्शआदित्वाद्च् ॥ याय । गच्छथ ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्राधस ऋजिपासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥४॥

पृ॒क्षे । ता । वि॒श्वा । भु॒व॒ना । व॒व॒क्षि॒रे । मि॒त्राय॑ । वा । स॒दं । आ । जी॒र॒ऽदा॒नवः॑ ।
पृ॒षत्॒ऽअ॒श्वा॒सः । अ॒न॒व॒भ्र॒ऽरा॒धसः॑ । ऋ॒जि॒षा॒सः । न । व॒यु॒नेषु॑ । धूः॒ऽस॒दः ॥ ४ ॥

पृ॒क्षे पृ॒क्ष॒वते॑ ह॒विर्ल॒क्षणा॒न्नयु॒क्ताय॑ यज॒मा॒नाय॑ ता ता॒नि वि॒श्वा सर्वा॑णि
भु॒व॒ना॒न्यु॒द॒का॒नि मि॒त्राय॑ । वा॒शब्द॑ उप॒मा॒र्थः । मि॒त्रा॒ये॒व स॒दं स॒दा आ॑ व॒व॒क्षि॒रे ।
म॒रुत॑ आ॒व॒हंति॑ । य॒द्वा वा॒शब्दो॑ऽव॒धा॒रणे॑ । मि॒त्रभू॑ताय॒ यज॒मा॒नायै॒व पृ॒क्षेऽन्ने॑ नि॒-
मि॒त्रभू॑ते स॒ति वृ॒ष्ट्यु॒द॒का॒न्या॒व॒हंति॑ । की॒दृशा॑ म॒रुतः॑ । जी॒र॒दा॒नवः॑ । क्षि॒प्रदा॑नाः ।
पृ॒षद॑श्वा॒सः पृ॒षद्भिः॑ श्वे॒तवि॑न्दुभि॒र्यु॒क्ता अ॒श्वा येषां॑ ते तथो॒क्ताः । अ॒न॒व॒भ्र॒रा॒धसः॑ ॥
भृ॒शु भृ॒शु अ॒धःप॑तने । अ॒व॒भ्रं॒शन॑म॒व॒भ्रः । डोऽन्य॑त्रापि दृश्यत इति डप्रत्ययः ।
नास्त्य॒व॒भ्रो यस्येति॑ बहु॒व्रीहौ॑ न॒ज॒सुभ्या॑मित्युत्तरपदा॒न्तोदा॑त्तत्वं । अ॒न॒व॒भ्रं भ्रं॒शन॑-
र॒हितं॑ रा॒धो ध॒नं येषां॑ ते । बहु॒व्रीहौ॑ पूर्॒व॒प॒दप्र॑कृतिस्वरत्वं ॥ ऋ॒जि॒षा॒सो न ।
ऋ॒जु अ॒कु॒टिलं॑ प्राप्नु॒वंतो॑ गच्छ॒न्तोऽश्वा॑ इ॒व व॒यु॒नेषु॑ ग॒न्त॒षु म॒ध्ये धूर्ष॑दो धुरि
मे॒घस्य॑ व॒ह॒ने सी॒द॒न्तो॑ निष॒णा इत्य॑र्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ध॒न्व॒भिर्धे॒नु॒भी र॒प्श॒दू॒धभि॑र॒ध्व॒स्मभिः॑ प॒थि॒भिर्भा॑ज॒दृष्ट॑यः ।

आ हं॒सा॒सो न॒ स्व॒स॒रा॒णि ग॑न्त॒न म॒धो॒र्म॒दा॒य म॒रुतः॑ स॒म॒न्य॒वः ॥ ५ ॥

इ॒ध॒न्व॒ऽभिः॑ । धे॒नु॒ऽभिः॑ । र॒प्श॒दू॒धऽभिः॑ । अ॒ध्व॒स्म॒ऽभिः॑ । प॒थि॒ऽभिः॑ । भा॒ज॒त्ऽऋ॒ष्ट॑यः ।

आ । हं॒सा॒सः । न । स्व॒स॒रा॒णि । ग॑न्त॒न । म॒धोः॑ । म॒दा॒य । म॒रुतः॑ । स॒ऽम॒न्य॒वः ॥ ५ ॥

स॒म॒न्य॒वः स॒मा॒न॒म॒न॒स्काः स॒मा॒न॒क्रो॒धाः स॒मा॒न॒ते॒ज॒सो वा हे॑ म॒रुतो॑ भा॒ज॒-
दृष्ट॑यो दी॒प्यमा॑नायु॒धा यू॒यमि॑ध॒न्व॒भिः स॒मि॑ध॒न॒व॒द्भिः ॥ इ॒ध॒न॒शब्दा॑च्छं॒दसी॒वनि॑-
पा॒विति॑ म॒त्वर्थी॑यो व॒निप् । छां॒द॒सो वर्ण॑लोपः ॥ धे॒नु॒भिः प्री॑णयि॒तृभिश्च॑ र॒प्श॒दू॒-
धभिः॑ । वि॒र॒प्शी॑ति॒ मह॑न्नाम । म॒हो॒ध॒स्कैः । ऊ॒र्धा॑सि ज॒ल॒स्रोतो॑मार्गः । य॒द्वा र॒प
ल॒प व्य॑क्तायां वा॒चि । शब्दा॒यमा॑नोच्छ्रु॒तप्र॑देशैर॒ध्व॒स्मभि॑र्ध्व॒सन॑रहितैः प॒थि॒भिः ।
प॒त॑न्ति गच्छ॒न्तीति॑ प॒न्थानो॑ मे॒घाः । ए॒व॒भू॒तैर्मे॒घैः सह॑ मा॒र्गेरे॒व वा॑ग॒न्त॒न ।
आ॒गच्छ॑त । कि॒मर्थं॑ । म॒धो॒र्म॒दा॒य । सो॒मस्य॑ म॒दार्थं॑ । त॒त्र दृष्टा॑न्तः । हं॒सा॒सो न ।
यथा॑ हं॒साः स्व॒स॒रा॒णि स्व॒कीया॑नि नि॒वा॒स॒स्थाना॑नि प्राप्नु॒वंति॑ त॒द्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गंतन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरिचे वाजपेशसं ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंतन ।

अश्वामिव । पिप्यत । धेनुं । ऊर्धनि । कर्ता । धियं । जरिचे । वाजऽपेशसं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥
 अन्ननामैतत् ॥ अन्नानि सवनान्यभिषुतसोमलक्षणानि हवीष्यागंतन । आ-
 गच्छत ॥ गमेल्लोति छांदसः शपो लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तस्य तनवादेशः ।
 अत एव डिच्चाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । नरां न शंसः ।
 नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवच-
 नस्यानित्यमागमशासनमिति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां
 सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वामिवोधनि
 पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवंति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुते-
 त्यर्थः । अपि च जरिचे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरन्नैराश्लिष्टं ॥ पिश अवयवे ॥ धियं
 कर्म कर्त । कुरुत ॥ करोतेश्छांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्तशब्दस्य तवादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म चितयद्दिवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुस्तरं सहः ॥ ७ ॥

तं । नः । दात । मरुतः । वाजिनं । रथं । आपानं । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषं । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनि । मेधां । अरिष्टं । दुस्तरं । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्मभ्यं दात । दत्तं प्रयच्छत ॥ छांदसः शपो लुक् ॥
 कीदृशं । वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा । रथे रंहणे युष्मदीय आगमने निमित्तभूते
 सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं । ब्रह्म स्तोत्र-
 मापानमाप्नुवंतं । अपि च इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा
 वृजनेषु संयामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं
 चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्युजते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वावरेषु भग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषं ॥ ८ ॥

यत् । युजते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । मही । इषं ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरस्काः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । अश्वानायुजते । आभिमुख्येन युक्तान्कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय मही महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिवि सेचने ॥ तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न शिश्वे । यथा धेनुः प्रसुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हंतना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तं । अवं । रुद्राः । अशसः । हंतन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिलौ च छंदसि । पा० ५. ४. ४१. इति स्वार्थिकस्तातिल्-प्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसकादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्यं तपुषा तापयित्वा चक्रिया ऋष्ट्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अभितो निवर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरूयमाणा द्रवंतः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधहर्जनसाधनमायुधमवहंतन । अवयुत्यासन्नः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हंतेर्लोटि तन्ननन्नथना-श्चेति तनप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

चि॒त्रं तद्वो॑ म॒रुतो॒ याम॑ चे॒किते॒ पृ॒थ्व्या॒ यदू॒ध॒र॒ण्या॒पयो॑ दु॒हुः ।

यद्वा॑ नि॒दे न॒र्वमा॑नस्य रु॒द्रिया॑स्त्रि॒तं ज॒राय॑ जु॒रता॑म॒दाभ्याः॑ ॥ १० ॥

चि॒त्रं । तत् । वः । म॒रुतः॑ । याम॑ । चे॒किते॑ । पृ॒थ्व्याः॑ । यत् । ऊ॒धः । अ॒पि । आ॒पयः॑ । दु॒हुः ।

यत् । वा । नि॒दे । न॒र्वमा॑नस्य । रु॒द्रियाः॑ । त्रि॒तं । ज॒राय॑ । जु॒रता॑ । अ॒दाभ्याः॑ ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यद्यदा खलु पृथ्व्या माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनमूधरुद्धतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहन्ति ॥ दुहेच्छां-दसो लिट् । छंदसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नव-मानस्य स्तुवतस्त्रितस्य निदे निंदकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कुत्सायां । क्विप् चेति क्विप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंस्या रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरु-तस्त्रितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तान्वो॑ म॒हो म॒रुत॑ ए॒वया॒वो वि॒ष्णो॒रि॒षस्य॑ प्र॒भृथे॑ ह॒वाम॑हे ।

हि॒र॒ण्यव॑र्णान्क॒कुहान्य॑त॒सुचो॑ ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ शंस्यं॒ राधे॑ ई॒महे॑ ॥ ११ ॥

तान् । वः । म॒हः । म॒रुतः॑ । ए॒व॒ऽया॒वः । वि॒ष्णोः॑ । ए॒षस्य॑ । प्र॒ऽभृथे॑ । ह॒वा॒म॒हे ।

हि॒र॒ण्य॒ऽव॒र्णान् । क॒कुहान् । य॒त॒ऽसु॒चः । ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । शंस्यं॑ । राधेः॑ । ई॒म॒हे॑ ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव एवं गंतव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गंतृन् महो महतो महानुभा-वांस्तान्वो युष्मान्विष्णोर्व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्यैषस्यै-षणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे । आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वा ककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतसुचो यागायोद्यतसुचो ब्रह्मण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रं । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधो धनमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वंतुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥१२॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञं । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वंतु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपो । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥१२॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मौसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः संतो यज्ञमूहिरे । अवहन् । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रतिस्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च तेऽयेऽग्निनाग्निमयजंतेति । तादृशास्त उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वंतु । प्रेरयंतु ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवर्णा रात्रीरुषा न यथोषा अरुणैरारोचमानैः स्वतेजोभिरपोर्णुते । अपवृणोत्यपसारयति । तथा महो महता शुचता दीपमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नैजिभि रूद्रा ऋतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुश्रंद्रं वर्णं दधिरे सुपेशसं ॥१३॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अंजिऽभिः । रूद्राः । ऋतस्य । सदनेषु । ववृधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽश्रंद्रं । वर्णं । दधिरे । सुऽपेशसं ॥१३॥

रूद्रा रूद्रपुत्रास्ते मरुतः क्षोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैररुणेभिर्नैजिभिः ॥ नशब्दः समुच्चये ॥ आरोचमानैररुणवर्णैर्वा रूपाभिव्यंजकैरलंकारैश्च समन्विताः संत ऋतस्योदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु वावृधुः । वर्धते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसात्मीयेन बलेन निमेघमाना नितरां मेघादुदकं चिंतयन्तस्ते सुश्रंद्रं शोभनाह्लादनं सुपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णं दधिरे । कांतिं धारयन्ति ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ताँ इया॒नो म॒हि व॒रूथ॒मूत॒य उप॒ घेदे॒ना नम॑सा गृणीमसि ।

चि॒तो न या॒न्पंच॒ होतृ॑न्भिष्ट॒य आव॑वर्त॒दव॑राञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इया॒नः । म॒हि । व॒रूथं । ऊ॒तये॑ । उप॑ । घ॒ । इत् । ए॒ना । नम॑सा । गृणी॒मसि॒ ।

चि॒तः । न । या॒न् । पंच॑ । होतृ॑न् । अ॒भिष्ट॑ये । आ॒व॒वर्त॑त् । अ॒व॒रान् । च॒क्रिया॑ । अ॒वसे॑ ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महद्वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तन्मरुत ऊतये रक्षणार्थ-
मियान इयाना याचमाना वयं ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ एनानेन नमसा
नमस्कारेण स्तोत्रेण वोपेत् उपेत्य गृणीमसि । स्तुमः ॥ घेति पादपूरणः । एनेत्यत्र
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित ऋषिश्च यानेतान्
मरुतः पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव
होमनिष्पादकान् अवरान् मुख्यान्भिष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थं चक्रिया नाभिच-
क्रेणावसेऽवतुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जिगमिषून्प्राणान् स्वात्माभिमुखमा-
वर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे स्तुत्यादिभिस्तर्पयितु-
मावर्तयत् । तान् स्तुम इति संबंधः ॥ ववर्तदिति वृतेर्ण्यताल्लुङि चङि रूपं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यया॑ र॒ध्रं पा॒रय॒थात्य॑हो॒ यया॑ नि॒दो मुं॒चथ॑ वंदि॒तारं॑ ।

अ॒र्वाची॒ सा म॑रुतो॒ या व॑ ऊ॒तिरो॒ षु वा॒श्रेव॑ सु॒मति॑र्जिगातु ॥ १५ ॥

यया॑ । र॒ध्रं । पा॒रय॑थ । अ॒ति । अ॒हः । यया॑ । नि॒दः । मुं॒चथ॑ । वंदि॒तारं॑ ।

अ॒र्वाची॑ । सा । म॒रुतः॑ । या । वः । ऊ॒तिः । ओ॒ इति॑ । सु । वा॒श्रेऽव॑ । सु॒म॒तिः ।

जिगा॒तु ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्या रधमाराधकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्र-
मयथ । ययोत्या वंदितारं स्तोतारं निदो निंदितुः शचोः सकाशान्मुंचथ । मोच-
यथ । हे मरुतो वो युष्मदीया योतिः सार्वार्च्यस्सदभिमुखा भवतु । तथा
सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुयहात्मिका बुद्धिश्च वाश्रेव हंभारवं कुर्वती
धेनुरिव वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथागच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

उपेमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमपांनपाद्देवताकं । तथा चानुक्रांतं । उपेमपोनप्रीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्सुपेशसस्करति जोजिषद्भि ॥ १ ॥

उप० । ई० । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्यां । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपां । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । करति । जोजिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुर्वाजमन्ममात्मन इच्छन्नहमीमेनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छामुपा-
सृक्षि । उपासृजामि । उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥
सृजेच्छांदसो लुङ् । लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावः ॥ स
च नाद्यो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी आशुहेमा आशु
शीघ्रं गता ॥ हि गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां
नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायंते ओषधिवनस्पतिभ्य
एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गृणातीति गीः स्तोता ।
तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनोऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु ।
प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान्वा
करति । करोतु ॥ करोतेर्यत्ययेन शप् । कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । पा० ८.
३. ५०. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोजिषत् । स्तोत्राणि
सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेढ्यडागमः ।
विकरणः सिप् । डागमश्च । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मंचं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमं । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टं । मंचं । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपां । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

अस्मा अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितमिमं मंचं

सुष्ठु आभिमुख्येन वोचेम । ब्रवाम । अस्यास्माभिरुक्तमिमं मंत्रं कुविद्वेदत् । बहुलं जानातु ॥ वेत्तेर्लेट्यडागमः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वाम्यपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वा सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जजान । जनयामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तासु समन्या यंतीत्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । समन्या यंत्युप यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शम्या निपतेत् तदानीमपोनप्रीयश्चरुः । तत्रैषैव याज्या । सूचितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातःसमानं सर्वेषां । आ० १२. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वे नद्यः पृणंति ।

तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्युरापः ॥३॥

सं । अन्याः । यंति । उप । यंति । अन्याः । समानं । ऊर्वं । नद्यः । पृणंति ।

तं । ऊं इति । शुचिं । शुचयः । दीदिऽवांसं । अपां । नपातं । परि । तस्युः । आपः ॥३॥

अन्या वर्ध्या आपो सं यंति । भूम्या संगच्छंते । अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयंति । उपगच्छंति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणंति ॥ पृण प्रीणने तौदादिकः ॥ तमु तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीपमानं ॥ दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्सुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिङभावः । छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धा आपः परितस्युः । परिवृत्य तिष्ठंति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयंति । चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छंते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयंति । उपगच्छंति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवंति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयंत्यस्तत्साध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूत्वोर्वं पृणंतीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्पृधंत वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्याम इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमस्मे॒रा यु॒व॒त॒यो यु॒वा॒नं म॒र्मृ॒ज्यमा॒नाः परि॑ य॒न्त्यापः॑ ।

स शु॒क्रेभिः॑ शि॒क्र॒भी रे॒व॒द॒स्मे दी॒दाया॑नि॒ध्मो घृ॒तनि॑र्णिग॒प्सु ॥४॥

तं । अ॒स्मे॒राः । यु॒व॒त॒यः । यु॒वा॒नं । म॒र्मृ॒ज्यमा॒नाः । परि॑ । य॒न्ति॒ । आ॒पः ।

सः । शु॒क्रेभिः॑ । शि॒क्र॒ऽभिः॑ । रे॒व॒त् । अ॒स्मे इति॑ । दी॒दाय॑ । अ॒नि॒ध्मः । घृ॒तऽनि॑र्णिक् ।

अ॒प्ऽसु ॥४॥

तमपां नपातमग्निमस्मेरा अस्सयमाना दर्परहिता युवतयो युवानं युवरा-
जमिव मर्मृज्यमाना अत्यर्थमलंकुर्वाणा आपः ॥ मृजू शैचालंकारयोः ॥ परि
यन्ति । परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्णिक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा
निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सोऽपां नपादग्निरप्सु मेघांतर्गतासु समुद्रग-
तासु वा मध्येऽनिध्म इध्नरहित एव सन् अस्मे अस्माकं रेवद्वनयुक्तमन्नं यथा
भवति तथा शुक्रेभिः शुभैर्निर्मलैः शिक्त्रभिस्तेजोभिर्दीदाय । दीप्यते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒स्मै ति॒स्रो अ॒व्य॒थ्याय॑ ना॒रीर्दे॒वाय॑ दे॒वीर्दि॑धिष॒न्त्यन्नं॑ ।

कृ॒ता इ॒वोप॑ हि प्र॒स॒र्से अ॒प्सु स पी॒यूषं॑ ध॒यति॑ पूर्॒व॒सूनां॑ ॥५॥

अ॒स्मै । ति॒स्रः । अ॒व्य॒थ्याय॑ । ना॒रीः । दे॒वाय॑ । दे॒वीः । दि॒धिष॑न्ति । अ॒न्नं ।

कृ॒ताःऽइ॒व । उ॒प॒ । हि । प्र॒ऽस॒र्से । अ॒प्ऽसु । सः । पी॒यूषं॑ । ध॒य॒ति॒ । पूर्॒व॒ऽसू॒नां॑ ॥५॥

नारीर्नेत्यस्ति स्रो देवीर्देव्य इळासरस्वतीभारत्याख्या अव्यथ्यायाव्यथनायास्मै
देवायापां नपातेऽन्नं सोमाख्यं दिधिषन्ति । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे जौहो-
त्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । धातूनामनेकार्थत्वाच्च धारणार्थः ॥ अप्सूदकेषु
कृता इवोपप्रसर्से । प्रसरन्ति ॥ सृ गतौ । लिटीरयो रे इति रेआदेशः । छांदसो
हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात्पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नाना-
मपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं सोऽपांनपादग्निरधयति । पिबति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पूर्षु परो अप्रमृथं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नश्न् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवेऽश्वस्य जनिम जन्म भवति । अपांनप्रधि-
ष्ठितात्समुद्रादुच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । अस्य च स्वः सुष्ठुरणीयस्य
सर्वस्य जगतो जन्मास्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण
सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं दुहो दोग्धुरपहर्तु रिषो हिंसकस्य च
संपृचः संपर्कात्सूरीन् स्तोतृनस्मान्पाहि । रक्ष । आमास्वपरिपक्वासु पूर्षु पूरयि-
तव्यास्वप्सु परः परस्ताद्वर्तमानमप्रमृथमप्रधृथमानं देवमरातयोऽदातारः पुरुषा
न विनश्न् । न प्राप्नुवंति ॥ नशतिर्याप्तिकर्मा । लेङ्यडागमः ॥ अनृतानि माया-
विनो रक्षांसि च न प्राप्नुवंति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।

सो अपां नपातूर्जयन्स्वधं तव सुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुऽभु । अन्नं । अत्ति ।

सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च
धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं
पीपाय । वर्धयति ॥ प्यायी वृद्धौ । लिङ्यङोश्चेति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः
सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणमन्नं चात्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव
ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वन्तर्मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय
वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीयते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यो अ॒प्स्वा शु॒चि॒ना दै॒व्येन॑ ऋ॒तावा॑ज॒स उ॒र्वि॒या वि॒भाति॑ ।

व॒या इ॒द॒न्या भु॒व॒ना॒न्यस्य॑ प्र जा॒य॒न्ते वी॒रु॒धश्च॑ प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्सु । आ । शु॒चि॒ना । दै॒व्येन॑ । ऋ॒त॒ऽवा । अ॒ज॒सः । उ॒र्वि॒या । वि॒ऽभाति॑ ।

व॒याः । इ॒त् । अ॒न्या । भु॒व॒ना॒नि । अ॒स्य । प्र । जा॒य॒न्ते । वी॒रु॒धः । च । प्र॒ऽजाभिः॑ ॥ ८ ॥

योऽपांनपादतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रो नित्य
एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उरुर्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना
शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समंताद्विभाति । विशेषेण प्रकाशते ।
अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा
एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्मादेव
प्रजायन्ते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसचस्यापोनग्रीये चरावपां नपादा हीत्येषानुवाक्या । सूचितं
च । अपां नप्ते चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥

अ॒पां न॒पा॒दा ह्य॒स्या॒दु॒प॒स्थं जि॒ह्वा॒ना॒मू॒र्ध्वो वि॒द्युतं॑ व॒सानः॑ ।

तस्य॑ ज्येष्ठं म॒हि॒मानं॑ व॒ह॒न्ती॒र्हि॒र॒ण्यव॑र्णाः परि॑ य॒न्ति य॒ह्नीः॑ ॥ ९ ॥

अ॒पां । न॒पा॒त् । आ । हि । अ॒स्या॒त् । उ॒प॒ऽस्थं । जि॒ह्वा॒नां । ऊ॒र्ध्वः । वि॒ऽद्युतं॑ । व॒सानः॑ ।

तस्य॑ । ज्येष्ठं । म॒हि॒मानं॑ । व॒ह॒न्तीः । हि॒र॒ण्य॒ऽव॒र्णाः । परि॑ । य॒न्ति । य॒ह्नीः॑ ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निरुपस्थमपामुपस्थानमंतरिक्षमाह्यस्यात् । आस्थितवान्
आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्वानां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं
ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् । अंतरिक्षमास्थाय वर्षणं
कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहं-
तीर्वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयंत्यो यह्निर्यह्नो महत्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् ।
हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परियन्ति । परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टि-
रस्माकं प्रवाहनायोत्पादितेति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव
नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंहक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नं । अस्मै ॥ १० ॥

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । रूप्यत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसंहक् । सम्यक् पश्यंतीति संहश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्यसदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेः स्थानात् पर्युपरि निषद्योपविश्य राजत इति शेषः । अस्मा ईदृग्विधायापां नपाते हिरण्यदा दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्षणं ददति । प्रयच्छन्ति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नष्टुरपां ।

यमिंधते युवतयः समित्या हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नष्टुः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्या । हिरण्यऽवर्णं । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनष्टुर्देवस्यानीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं चारु शोभनं । उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामैतत् । मेघांतर्हितं सद्धर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्यामुचांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकमन्नं भक्ष्यं । अविंधनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्जिं दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । व॒हूनां । अ॒व॒माय॑ । स॒ख्ये । य॒ज्ञैः । वि॒धेम॑ । नम॑सा । ह॒विः॑ऽभिः ।

सं । सा॒नु । मा॒ज्मि॑ । दि॒धिषा॑मि । वि॒ल्मैः । द॒धामि॑ । अ॒न्नैः । परि॑ । व॒न्दे । ऋ॒क्॑ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मै पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायाद्याय सख्येऽस्माभिः समानाख्या-
नायापां नपाते यज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिश्चरुपुरोडाशदिभिर्नमसा नमस्कारेण च
विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्मि । सम्यक्
शोधयामि अलंकरोमि वा ॥ मृजू शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभाषेत्यस्य
निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मैर्भासनैः काष्ठैरेनं ॥ धिष शब्दे ।
अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेणान्नैर्हविल्-
क्षणैः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवन्दे । परितः स्तौमि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स ई॒ वृषा॑जनय॒त्तासु॑ गर्भे॒ स ई॒ शिशु॑र्धयति॒ तं रि॑हन्ति ।

सो अपां॑ नपा॒दन॑भि॒म्लात॑वर्णोऽन्यस्ये॒वेह॑ त॒न्वा वि॒वेष॑ ॥ १३ ॥

सः । ई॒ । वृषा॑ । अ॒ज॒न॒य॒त् । ता॒सु॑ । गर्भे॑ । सः । ई॒ । शिशुः॑ । ध॒य॒ति॒ । तं । रि॑ह॒न्ति॒ ।

सः । अपां॑ । नपा॒त् । अ॒न॒भि॒म्ला॑तऽवर्णः । अ॒न्य॒स्य॑ऽइव । इ॒ह । त॒न्वा॑ । वि॒वेष॑ ॥ १३ ॥

स ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भ-
मजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई
सोऽयं माध्यमिको वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति । मेघस्थास्ताः पिबति ।
अविंधनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमङ्गिरापश्च रिहन्ति । लिहन्ति ॥ लिह आस्वादने ।
कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितोऽन-
भिम्लातवर्णः । अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्य-
मानः सन् इहास्मिन् लोकेऽन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यै-
वाग्नेस्तन्वा शरीरेण काष्ठेधनलक्षणेन विवेष । व्याप्तो बभूव ॥ विष्णु व्याप्तौ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अ॒स्मिन्प॒दे प॒रमे॑ त॒स्थि॒वांस॑म॒ध्व॒स्मभिर्वि॒श्वहा॑ दी॒दि॒वांसं॑ ।

आपो॒ न॒म्रे घृ॒तम॑न्नं॒ वह॑न्तीः स्व॒यम॑क्तैः परि॑ दी॒यन्ति॑ य॒ज्ञीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसं ।
आपः । नप्ते । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अक्तेः । परि । दीयन्ति । यद्भीः ॥ १४ ॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽतरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तमध्वस्मभिर्ध्व-
सनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्भीर्य-
ह्यो महत्य आपः स्वयमात्मनैवाक्तेरतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयै रूपैः परि-
दीयन्ति । परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीङ् क्षये । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किं
कुर्वत्यः । नप्तेऽपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकमन्नं वहन्तीर्वहन्त्यः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिं ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भ्यो विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥
अयांसं । अग्ने । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिं ।
विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे अग्ने सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छ । किमर्थं । जनाय । अस्म-
दीयपुत्रादिजननार्थं । तथा मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं
शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रमयांसं । उपागच्छ ॥ यम उपरमे ॥ अतः कारणा-
द्यद्भद्रं सर्वे देवा अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा
वयं विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

तुभ्यमिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्तमदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च ।
पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च ॥ तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं
षडृत्यं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्कैः प्रैषैः
प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षष्ठां प्रैषाणामुपरिष्ठादेव ताः षडृचोऽहोरात्रा-
दिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूचितं । उपरिष्ठाद्बृचं ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य
तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशेत्यन्तेन । आ० ८. १. ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होचादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यं। हिन्वानः। वसिष्ठ। गाः। अपः। अधुक्षन्। सी। अविऽभिः। अद्रिऽभिः। नरः।
पिबे। इन्द्र। स्वाहा। प्रऽहुतं। वषट्ऽकृतं। होचात्। आ। सोमं। प्रथमः। यः। ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमो गा गोविकाराणि दधिपयःप्र-
भृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या आपश्च वसिष्ठ । वस्ते । आच्छादयति । तैः
संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च सीमेनं सोममविभिरवेर्वाल्म-
यैर्दशापविचैरद्रिभिर्ग्रावभिश्चाधुक्षन् । अक्षारयन् । ग्रावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण
पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽन्येभ्यो
देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षेणाम्नौ क्षिप्तं वषट्कृतं
वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होचाद्वीतुर्यागादा समन्तात्पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्ञैः संमिष्टाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जुभ्रासो अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्यो बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोचादा सोमं पिबत दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः। संऽमिष्टाः। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। यामन्। शुभ्रासः। अंजिषु। प्रियाः। उत।

आऽसद्यो। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः। पोचात्। आ। सोमं। पिबत। दिवः। नरः ॥ २ ॥

हे मरुतो यज्ञैर्यगैः संमिष्टाः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषङ्ग-
तीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकी-
यैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थे । अंजिष्वाभरणेषु प्रियाश्च
हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तृ रुद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽन्तरिक्षस्य
नेतारः एवंभूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिरास्तीर्णे बर्हिषासद्योपविश्य पोचात्
पोतुर्यागात् सोममापिबत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूचितं । अमेव
नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतं नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥३॥

अमाऽइव । नः । सुहवाः । आ । हि । गंतं । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।

अथ । मंदस्व । जुजुषाणः । अंधसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमत्ऽगणः ॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहैवागंतन । आगच्छत ॥ गमेच्छांदसः शपो लुक् । तन्नतन्नयनाश्चेति तन-
वादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे निषदतन । निषस्मा
भवत ॥ सदेच्छांदसः सीदादेशभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन । रमध्वं ॥ रण
शब्दार्थः । अत्र ऋडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छांदसो लुङ् ।
पूर्ववत्तनवादेशः ॥ अथानंतरं हे त्वष्टः देवेभिरन्यैर्देवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः
शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ सोमलक्षणमन्नं
जुषाणः सेवमानो मंदस्व । तृप्तो भव ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोश्नहोतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाम्नीध्रात्तव भागस्य तृप्णुहि ॥४॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उश्न । होतः । नि । सद् । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितं । सोम्यं । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृप्णुहि ॥४॥

हे विप्र मेधाविन्मये देवान् यष्ट्यानिद्रादीनावक्षि । आवह । यक्षि च ।
तान्यज च । हे होतर्देवानामाह्वातस्त्वं चोश्नस्सदीयं कामयमानः सन् त्रिषु
योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु निषीद । उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं
होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि । प्रतिकामयस्व ।
कामयित्वा चाग्नीध्रादग्नीध्रयागात्सोमं पिब । पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन
भागेन तृप्णुहि । तृप्तो भव ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । बाहोः । हितः ।

तुभ्यं । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यं । आऽभृतः । त्वं । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्यः स एष सोमस्ते तव तन्वः शरीरस्य नृम्णवर्धनः । बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबंधः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि बाहोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यमोजस्तत्कारणभूतं बलं च हितः । निहितं भवति ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ हे मघवन् धनवन्निंद्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः । तुभ्यं होतुमाभृतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्येमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात्तृपत् तृप्यंस्त्वमापिब । आभिमुख्येन पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्येति चतुर्थर्थे षष्ठी ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्वादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशास्त्वात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्मदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मैतत् ॥ शस्त्रलक्षणा वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानुगुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमन्नमावृतमृत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवामच्छाभिमुख्येनैति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्वात् प्रशास्तुर्यागादापिबतं । आभिमुख्येन पिबतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके
मंदस्वेति षडृचं पंचमं सूक्तं गार्त्तमदं । मंदस्वेत्यनुक्रांतं । पूर्वत्र ऋतयं तु जागतं
त्विति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतयं । तत्राद्याश्चतस्र ऋचो द्रविणोदोदे-
वताकाः पंचम्याश्चिनी षष्ठ्याग्नेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्-
शिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितयं यष्टयं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुप-
रिष्ठात् मंदस्वेत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मंदस्व हो॒त्रादनु जोष॒मंध॒सोऽध्व॒र्यवः स पूर्णा व॒ष्ट्यासिचं ।

तस्मा॑ ए॒तं भ॒रत॑ तद्व॒शो द॒दिर्हो॒त्रात्सोमं॑ द्रवि॒णोदः॑ पिब॑ ऋ॒तुभिः ॥ १ ॥

मंदस्व । हो॒त्रात् । अ॒नु । जोष॑ । अंध॒सः । अध्व॒र्यवः । सः । पूर्णा । व॒ष्टि । आ॒ऽसिचं॑ ।

तस्मै॑ । ए॒तं । भ॒रत॑ । तत्॒ऽव॒शः । द॒दिः । हो॒त्रात् । सोमं॑ । द्रवि॒णः । ऽदः॑ । पिब॑ । ऋ॒तुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य
सोमस्य सोमेन होत्रात् होतृकर्तृकाद्यागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः
स द्रविणोदाः पूर्णा संपूर्णामासिचं सिच्यमानामाहुतिं वष्टि । कामयते । अत-
स्तस्मै द्रविणोदसेऽग्नय एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्तत्कामो द्रविणोदा

ददिदाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होचात्
होतुर्यागात् ऋतुभिरिषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यते ।
अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोचात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥२॥
यं जुं इति । पूर्वं । अहुवे । तं । इदं । हुवे । सः । इत् । जुं इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।
अध्वर्युभिः । प्रस्थितं । सोम्यं । मधु । पोचात् । सोमं । द्रविणः । दः । पिब । ऋतुभिः ॥२॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामेव पूर्वं होतृकर्तृके सोमयागेऽहुवे । आहुतवानस्मि
इदं संप्रति तं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे हुवे । आह्वयामि । सेत् स एव द्रविणोदा
हव्यो ह्यातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ ददिरभीष्टफलस्य दाता यो नाम यः खलु पत्यते
देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीतमा-
सीत् । हे द्रविणोदः पोचात् पोतुर्यागादतुभिरूर्जसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मेघंतु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्टात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥३॥
मेघंतु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।
आऽयूया । धृष्णो इति । अभिऽगूर्या । त्वं । नेष्टात् । सोमं । द्रविणः । दः । पिब । ऋतुभिः ॥३॥

हे द्रविणोदो येभिर्यैर्वाहैरीयसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्के-
नोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते मेघंतु । तृप्यंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन्
अहिंसन् वीळयस्व । दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमायूयागत्य अभिगूर्योद्यम्य
नेष्टात् नेष्टुर्यागादतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अपाञ्चोचादुत पोचादमत्तोत नेष्टादजुषत प्रयो हितं ।
तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः ॥४॥

अपात् । हो॒त्रात् । उ॒त । पो॒त्रात् । अ॒म॒त्त॒ । उ॒त । ने॒ष्ट्रात् । अ॒जु॒ष॒त॒ । प्र॒यः । हि॒तं ।
तु॒रीयं । पा॒त्रं । अ॒मृ॒क्तं । अ॒म॒र्त्यं । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । पि॒ब॒तु । द्र॒वि॒णः॒ऽद॒सः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयं । यो द्रविणोदा होत्राद्धोतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत
किंच पोत्रात्पोतुर्यागादमत्त सोमं पीत्वामाद्यत् । उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टुर्या-
गाद्धितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत । असेविष्ट । स द्रविणोदसो
हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते
हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । नि० ८. २. । इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशो
द्रविणोदा अमृक्तं दशापवित्रेणामृष्टममर्त्यममरणसाधनं तुरीयं पात्रं चतुर्थ-
पात्रस्थं सोमं पिबतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒र्वा॒च॒म॒द्य॒ य॒य्यं॑ नृ॒वा॒ह॒णं॑ रथं॑ युं॒जा॒था॒मि॒ह॒ वां॑ वि॒मो॒च॒नं॑ ।
पुं॒क्तं॑ ह॒वी॒षि॒ म॒धु॒ना॒ हि॒ कं॑ ग॒त॒म॒था॒ सोमं॑ पि॒ब॒तं॑ वा॒जि॒नी॒व॒सू ॥ ५ ॥
अ॒र्वा॒चं॑ । अ॒द्य॒ । य॒य्यं॑ । नृ॒ऽवा॒ह॒नं॑ । रथं॑ । युं॒जा॒थां॑ । इ॒ह॒ । वां॑ । वि॒ऽमो॒च॒नं॑ ।
पुं॒क्तं॑ । ह॒वी॒षि॑ । म॒धु॒ना॑ । हि॒ । कं॑ । ग॒तं॑ । अ॒थ॑ । सोमं॑ । पि॒ब॒तं॑ । वा॒जि॒नी॒व॒सू इति॑
वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अद्यास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गन्तारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढा-
रमिह यज्ञे वां युवयोर्विमोचनं विमोचयितारं रथमर्वाचं यथार्वाग्भवति तथा
युंजाथां । किंच मधुना स्वादुरसेन हवीषि पुंक्तं । संयोजयतं । अथ च गतं ।
आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानंतरं हे वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी ।
अन्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ वा सोमं पिबतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जो॒थ॒ग्ने॒ स॒मि॒धं॒ जो॒षा॒हु॒तिं॒ जो॒षि॒ ब्र॒ह्म॒ ज॒न्यं॒ जो॒षि॑ सु॒ष्टु॒तिं॑ ।
वि॒श्वे॒भि॒र्वि॒श्वँ॑ ऋ॒तु॒नां॑ व॒सो॒ म॒ह॒ उ॒श॒न्दे॒वाँ॑ उ॒श॒तः॑ पा॒य॒या॒ ह॒विः॑ ॥ ६ ॥
जो॒षि॑ । अ॒ग्ने॒ । सं॒ऽइ॒धं॑ । जो॒षि॑ । आ॒ऽहु॒तिं॑ । जो॒षि॑ । ब्र॒ह्म॑ । ज॒न्यं॑ । जो॒षि॑ । सु॒ऽस्तु॒तिं॑ ।
वि॒श्वे॒भिः॑ । वि॒श्वान्॑ । ऋ॒तु॒नां॑ । व॒सो॒ इति॑ । म॒हः॑ । उ॒श॒न् । दे॒वान् । उ॒श॒तः॑ ।
पा॒य॒य॒ । ह॒विः॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं
जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं जोषि । जुषस्व । किंच
वसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने उशतः कामयमानान् महो महतो विश्वान्
सर्वान्देवान् उशन् कामयमानस्त्वमृतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः
सर्वैर्देवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

उदु थ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभं सवितृदेवताकं । अत्रानुक्रम-
णिका । उदु थ एकादश सावित्रमिति ॥ ब्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र
एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धानीयं । ब्यूळहश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठस्योदु थ देव इति
गार्त्समदं । आ० ८. ८. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उदु थ देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्यात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्तमं । तत् । अपाः । वह्निः । अस्यात् ।

नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवायं लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं
प्रतिदिनमुदस्थात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अप
अप इति कर्मनामसु पाठात् ॥ वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः
स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीति-
होत्रं कांतयज्ञं यजमानं स्वस्तावविनाशे क्षेमेऽभजत् । भागिनं करोतु । यद्यपि
स्वस्तिशब्दो विभक्त्यंतनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवां पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवां । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निर्मृयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्द्ध्वं
उन्नतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽयस्य व्रते
प्रसवाख्ये कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ स्यंदंत इति
शेषः । ताश्च निमृग्या नितरां शोधयिष्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । अयं
चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽंतरिक्षे रमते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आशुभिश्चिद्धान्वि मुचाति नूनमरीरमदत्तमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्ध्याँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥
आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ।
अह्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविताशुभिश्चिच्छीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति । वि-
मुच्यते । नूनमिति पूरणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनाद-
रीरमत् । उपरमयति । किंच अह्यर्षूणां । अहिमाहंतारं शत्रुमभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः ।
तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं
कर्मानु पश्चान्मोकी रात्रिः । मोकी शेकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् ।
आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुनः समथ्यद्विततं वयंती मध्या कर्तो न्यधाच्छक धीरः ।
उत्संहायास्थाद्भृत्तूरदधरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥
पुनरिति । सं । अथ्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक् । धीरः ।
उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः । अरमतिः । सविता । देवः । आ ।
अगात् ॥ ४ ॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समथ्यत् । संवेष्टयते ।
पुनःशब्दः पूर्वद्युरप्येवमकाशीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः
कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक् कर्तुं शक्य-
मपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् ।

सवितर्युपरत इति शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहायोदस्यात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च व्यदर्दः । विदारयति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोकौ अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते । अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोषाः सवित्रान्विषितं प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेर्ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् । आदधाति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विशेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वौ अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

संऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योऽन्वा विष्टितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति । समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमर्द्धकृतं हित्वी हित्वागात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वया हितमर्थमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥७॥

त्वया । हितं । अर्थं । अप्सु । भागं । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥७॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् ॥ जला-
धारे वा हितं निहितमप्यमपां संबन्धिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु
मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्वितस्थुः । अधितिष्ठन्ति । किञ्च वनानि
वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितु-
स्तानि तादृशानि व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥८॥

यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिं । अर्थं । अनिऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥८॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं योग्यमनिशितम-
तीक्षणं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये
सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो
भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताङ्गिन्नादंडादुत्पद्यमानः पक्ष्यागात् । आ-
गच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने
जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथगकार्षीत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

न यस्येंद्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्थमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥९॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमः ऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेन्द्रो न मिनाति । न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति मित्रश्चार्यमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति । अरातयो ऽसुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति क्षेमाय हुवे । स्तौमि ॥

॥ अथ दशमी ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अब्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरं ऽधिं । नराशंसः । ग्राः । पतिः । नः । अब्याः ।

आ ऽअये । वामस्य । सं ऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्त्यव्यत्ययः ॥ नः स्तुवतो ऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो ग्रास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते छंदांसि वै ग्रा इति उत ग्रा व्यंतु देवपत्नीरिति च ॥ सविताव्याः । अब्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयिरिति ॥ आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम । भवेम ॥

॥ अथैकादशी ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्यं आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरिचे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । दिवः । अत् ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं । काम्यं । राधः । आ । गात् ।

शं । यत् । स्तोतृ ऽभ्यः । आपये । भवाति । उरु ऽशंसाय । सवितः । जरिचे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो

द्युलोकात् अद्भ्योऽन्तरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेश्चा गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तद्वंशजाय यद्वनं शं सुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरिचे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता कारुरिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

यावाणेवेत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं यावाणेवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूचितं च यावाणेवेळे द्यावापृथिवी । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तं । सूचितं च यावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यावाणेव तदिदर्थं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमतमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुचा ॥ १ ॥

यावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थे । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षं । निधिमतं । अच्छ ।

ब्रह्मणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽचा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ यावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेर्धा-
तोरर्थशब्दः । अर्थोऽर्तेरिति यास्कः । नि० १. १८. ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पूरणः । जरेथे । जरयेथे । अरातिं बाधेथां । यद्वा यथा गुरू यावाणौ क्षिप्रौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरेथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमतं धनवंतं यजमानमच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यज्ञे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारौ ब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव पुरुचा बहुभिः पुरुषैर्हव्या ह्यातय्यौ युवां । अत्रोपमेयद्वित्वानुसारेणोपमानद्वित्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेने इव तन्वाऽशुभमाने दंपतीव ऋतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रा॒तः॒ऽयावा॑ना । र॒थ्या॑ऽइव । वी॒रा । अ॒जाऽइ॒व । य॒मा । वरं॑ । आ । स॒चे॒थे इति॑ ।
मेने॑ इ॒वेति॑ मेने॑ऽइव । त॒न्वा । श्रु॑भ॒माने॒ इति॑ । दंप॑ती इ॒वेति॑ दंप॑तीऽइव ।
ऋ॒तुऽवि॒दा । जने॑षु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गंतारौ रथ्येव रथिनाविव वीरौ
स्वकर्मणि शूरौ । अजेवाजाविव छागाविव यमा यमलौ । मेने इव नार्याविव
तन्वा शरीरेण श्रुभमाने शोभमानौ । दंपतीव जायापती इव संगतौ जनेषु
विषयेषु ऋतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारमासचेथे । आगच्छथ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रु॑गे॒व नः॒ प्रथ॑मं गंत॒म॒र्वाक् श॒फा॒वि॒व ज॒र्भुरा॑णा तरो॒भिः ।
च॒क्र॒वा॒के॒व प्र॒ति व॒स्तो॒रु॒सा॒र्वा॒चा या॒तं र॒थ्ये॒व श॒क्रा ॥ ३ ॥
श्रु॑गा॑ऽइव । नः॒ । प्र॒थ॒मं । गंतं॑ । अ॒र्वाक् । श॒फौऽइ॒व । ज॒र्भुरा॑णा । तरः॑ऽभिः ।
च॒क्र॒वा॒काऽइ॒व । प्र॒ति । व॒स्तोः॑ । उ॒सा । अ॒र्वा॒चा । या॒तं । र॒थ्या॑ऽइव । श॒क्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ श्रुगेव पशोः श्रुग इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविवाश्वदेः
खुराविव तरोभिर्वेगैर्जर्भुराणा भृशं गच्छंतौ युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमा-
गंतं । आगच्छतं । किंच हे अश्विनौ वस्तोः प्रति अहः प्रति चक्रवाकेव चक्रवा-
काविव हे उसा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा
स्वकर्मणि शक्तावर्वाचास्सदभिमुखौ यातं । गच्छतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ना॒वे॒व नः॒ पा॒र॒य॒तं यु॒गे॒व न॒भ्ये॒व न उ॒प॒धी॒व प्र॒धी॒व ।
श्वा॒ने॒व नो॒ अरि॑ष॒ण्या त॒नूनां॑ खृ॒ग॒ले॒व वि॒स्र॒सः॑ पा॒त॒म॒स्मान् ॥ ४ ॥
ना॒वाऽइ॒व । नः॒ । पा॒र॒य॒तं । यु॒गाऽइ॒व । न॒भ्याऽइ॒व । नः॒ । उ॒प॒धी॒ इ॒वेत्यु॒प॒धीऽइ॒व ।
प्र॒धी॒ इ॒वेति॑ प्र॒धीऽइ॒व ।

श्वाना॑ऽइव । नः॒ । अरि॑ष॒ण्या । त॒नूनां॑ । खृ॒ग॒लाऽइ॒व । वि॒स्र॒सः॑ । पा॒तं । अ॒स्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ नावेव नावाविव सिंधून् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं । युगेव
यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । उपधी इव यथा

तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रवाह्यवलयौ रथं पारयतः तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षंतौ तनोर्हिंसामपनयतः तथा नोऽस्माकं तनूनामंगानामरिषण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अर्च्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शंभविष्ठा । पदाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अर्च्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविवाजुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं गंतारौ युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शने-
नार्वागस्सदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव हस्ताविव पादेव पादाविव
तन्वे शरीराय शंभविष्ठा सुखस्य भावयितृतमौ युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
श्रेष्ठं धनमर्च्छ प्रति नयतं । प्रापयतं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनौऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ओष्ठाविवास्त्र आस्याय मधुररसवद्भचनं वदंतौ स्तनाविव
नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव
नोऽस्माकं तन्वस्तनो रक्षितारा रक्षितारौ भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवास्मे
अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । भवतं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतं ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव। शक्तिं। अभि। संददी इति संऽददी। नः। क्षामऽइव। नः। सं। अजतं। रजांसि।

इमाः। गिरः। अश्विना। युष्मऽयंतीः। क्षणोत्रेणऽइव। स्वऽधितिं। सं। शिशीतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसंददी अभिमुख्येन सम्यक् प्रयच्छंतौ भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युदकानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं संभजतं । प्रेरयतं । अपि च अश्विना हे अश्विनौ इमा गिरोऽस्माभिः कृताः स्तुतीर्युष्मयंतीर्युवामिच्छंतीः स्वधितिमसिं क्षणोत्रेणैव तेजनशाणवत् संशिशीतं । सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि। वां। अश्विना। वर्धनानि। ब्रह्म। स्तोमं। गृत्सऽमदासः। अक्रन्।

तानि। नरा। जुजुषाणा। उप। यातं। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म ब्रह्माणि मंत्रान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि ब्रह्माणि नरा नेतारौ जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं स्तुमः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

सोमापूषणेति षडृचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापौषमंत्योऽर्च्योऽप्यदितेरिति । अवतु देव्यदितिरित्यस्यार्च्यस्यादितिर्देवता ॥ सोमापौषणे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥ १ ॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो
द्युलोकस्यापि जनना जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः ।
किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतो गोपौ गोप्त्रारौ
देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिंद्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इंद्रः । पक्वं । आमासु । अंतरिति । सोमापूषभ्यां । जनत् । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे
देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासेव्यानि
तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां सोमापूषभ्यां संहेंद्र
आमासु तरुणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्वं पयो जनत् । जनयति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वं ।

विष्ववृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्तचक्रं । रथं । अविश्वमिन्वं ।

विषुवृतं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिन्वथः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो
लोकस्य । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । विमानं परिच्छेदकं । सर्वमान-

मित्यर्थः । सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रं । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः । अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचरश्मिं पंचर्तुरश्मिं । हेमंतशिशिरयोः समासेनर्तवः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश वै मासाः पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिन्वथः । अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दिव्य॑न्यः सद॑नं च॒क्र उ॒च्चा पृ॒थिव्या॑म॒न्यो अ॒ध्यन्तरि॑क्षे ।

ताव॒स्मभ्यं॑ पु॒रु॒वारं॑ पु॒रु॒क्षुं रा॒यस्पोषं॑ वि॒थतां॑ नाभि॑म॒स्मे ॥४॥

दि॒वि । अ॒न्यः । सद॑नं । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृ॒थिव्यां॑ । अ॒न्यः । अ॒धि । अ॒न्तरि॑क्षे ।

तौ । अ॒स्मभ्यं॑ । पु॒रु॒ऽवारं॑ । पु॒रु॒ऽक्षुं । रा॒यः । पोषं॑ । वि॒स्यतां॑ । नाभिं॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥४॥

अन्यस्तयोरेकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छ्रिते दिवि द्युलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथिव्यामोषधिरूपेण अध्यन्तरिक्षेऽन्तरिक्षे च चंद्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं पुरुक्षुं बहुकीर्तिं रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पश्चात्तमकं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्पोष इति । अस्मे अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विथतां । विमुंचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विश्वा॑न्य॒न्यो भु॒वना॑ ज॒जान॑ वि॒श्वम॒न्यो अ॒भिच॒क्षाण॑ एति ।

सोमा॑पूष॒णाव॒वतं॑ धि॒यं मे॒ युवा॑भ्यां॒ विश्वाः॑ पृ॒तना॑ जयेम ॥५॥

विश्वा॑नि । अ॒न्यः । भु॒वना॑ । ज॒जान॑ । वि॒श्वं । अ॒न्यः । अ॒भिऽच॒क्षाणः॑ । ए॒ति ।

सोमा॑पूष॒णौ । अ॒वतं॑ । धि॒यं । मे॒ । युवा॑भ्यां॒ । विश्वाः॑ । पृ॒तनाः॑ । ज॒येम॒ ॥५॥

हे सोमापूषणौ अन्यो युवयोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतानि जजान । अजनयत् । तथा च मंत्रः । सोमः पवते जनिता मतीनां । ऋग्वे० ९. ९६. ५. । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिचक्षाणोऽभिपश्यन्नेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणौ मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवतं । रक्षतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वा शत्रुसेना जयेम । अभिभवेम ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जिन्वतु । विश्वंऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जिन्वतु ।
तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच
देवी द्योतमानानर्वाप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापितादितिरवतु । अस्मान्
रक्षतु । अन्यत् सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

वायो ये त इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं गायत्रं । अंबितम इति
षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ
वायव्यौ । शुक्रस्याद्येत्येषेन्द्रवायवी । अयं वां मित्रावरुणेति पंचानां मित्रावरु-
णावश्विनाविंद्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्येत्यंत्यस्तृचो
ब्राह्मणसूचयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविज्ञानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्या-
वापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । अग्निं च हव्यवाहनमिति पादोऽग्निदेवत्यो वा ।
तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽंत्येन्द्रवायवी
द्यावापृथिव्योऽंत्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽंबितमेऽनुष्टुभौ
बृहती चेति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽंत्यतृचवर्जमेतत्सूक्तं ।
वायव्यतृचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य शुक्रस्या-
द्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास
आगहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रा-
वरुणेति पंच तृचाः । आ० ७. ६. । इति ॥ चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रा-
वरुणशस्त्रेऽयं वां मित्रावरुणेति षष्ठहस्तोत्रियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेति
खंडे सूचितं अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्व्यस्ति । आ० ७. २. । इति ॥
आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पंचदशदिस्तोम-
निमित्तमावापनीयः । अयं वां मित्रावरुणानो मित्रावरुणेति तृचाः । आ० ७. ५. ।

इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूचितं च । मैत्रावरुणस्य
 अयं वां मित्रावरुणेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगायचे छंदसि गोमदूष्विति
 तृचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तृचाः । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥
 अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इंद्रो अंग महद्भयमिति तृचः ।
 अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो अंग महद्भयमभि न्यू पू वाचं
 । आ० ६. ४. । इति ॥ आययणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्यनुवाक्या ।
 आययणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आगत ये के च जमा महिनो अहि-
 मायाः । आ० २. ९. । इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽवितमे नदीतम
 इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंवितमे नदीतम
 इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥ व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे
 प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे
 सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥
 हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे
 इव यतमाने यदैतं । आ० ४. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वायो॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑स॒स्तेभिरा॑ ग॒हि । नि॒युत्वा॒न्त्सोम॑पीतये ॥ १ ॥

वायो॒ इति॑ । ये॒ ते । सह॒स्रिणः॑ । रथा॑सः । तेभिः । आ॒ ग॒हि । नि॒युत्वा॒न् । सोम॑ऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिस्तैर्नि-
 युत्वान् नियुद्ध्यिर्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूप-
 त्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नि॒युत्वा॒न्वाय॑वा ग॒ह्ययं॑ शु॒क्रो अ॒यामि॑ ते । ग॒न्ता॑सि सु॒न्वतो॑ गृ॒हं ॥ २ ॥

नि॒युत्वा॒न् । वा॒यो॒ इति॑ । आ॒ ग॒हि । अ॒यं । शु॒क्रः । अ॒यामि॑ । ते॒ । ग॒न्ता॑ । अ॒सि॒ ।

सु॒न्वतः॑ । गृ॒हं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागहि । आगच्छ ।
 अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः

कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि । याता भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य अद्य गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातं । पिबतं । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तियन्त्ययः ॥ नियुत्वन्तौ युवां गवाशिरः । गव्यं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिबतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवं ॥ ४ ॥

अयं । वां । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हवं ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

राजानावनभिदुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिऽदुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानावीश्वरौ दीपमानौ वा अनभिदुहानभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥ ६ ॥

ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्याः । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥ ६ ॥

सम्राजावाज्ञयैव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृतान्नौ । तद्वां महित्वं घृतान्ना-

वस्त्विति मंचांतरात् । ऋग्वे० ६. ६१. ८. । आदित्यादिभ्यः पुत्रौ दानुनस्पती
दानुनो दानस्य वा धनस्य पती स्वामिनौ । ता तौ मित्रावरुणावनवह्नरम-
कुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रूद्रा नृपाय्यं ॥७॥

गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रूद्रा । नृपाय्यं ॥७॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्यानृतभाषणरहितौ हे रूद्रा रोरूयमाणौ
द्रवन्तौ युवां वर्तिर्मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नृतभिर्देवैः पातव्यं
सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं ।
गच्छतं । ऊं ध्विति पूरणौ ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न यत्परो नांतर आदधर्षवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥८॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःशंसः ।

मर्त्यः । रिपुः ॥८॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ यद्धनं परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनायोग्यो मर्त्यो
रिपुर्यन्नादधर्षत् तथोक्तलक्षणेतरोऽंतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यन्नादधर्षत्
तद्धनमावोळ्हमिति शेषः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशंगसंहशं । धिष्ण्या वरिवोविदं ॥९॥

ता । नः । आ । वोळ्हं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंहशं । धिष्ण्या । वरिवऽविदं ॥९॥

हे धिष्ण्या धिष्णाहोवश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवां पिशंगसंहशं ना-
मारूपं वरिवोविदं धनस्य लंभकं रयिं पशुं नोऽस्मभ्यमावोळ्हं । आवहतं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥१०॥

इंद्रः । अंग । महत् । भयं । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥१०॥

इंद्रो महदधिकमभीषदभिवद्भयं भयकारणमपचुच्यवत् । अपच्यावयेत् । हि
यस्मात्कारणात् स स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इंद्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अधं । नशत् । भद्रं । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रश्च परमैश्वर्यवानिंद्रश्चेत् नोऽस्मान् मृळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो
नोऽस्मानघं दुरितं न नशत् । न प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं
च भवाति । भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इंद्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तृनंतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥
इंद्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं करत् । करोतु ॥
परीति पंचमीद्योतकः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवँ । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुता । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत ।
इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्यानिषीदत । उपविशत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयं । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं
युष्मदर्थं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ ॥ १५ ॥

इंद्रज्येष्ठाः । मरुत्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवँ ॥ १५ ॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुद्गणा मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषां ते पूषरातयो देवास हे द्योतमाना देवा विश्वे सर्वे यूयं मम मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबोधनांताः । ऋग्वे० १. २३. ८. ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

अंबितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्ससि प्रशस्तिमंब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अंबितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्ससि । प्रशस्तिं । अंब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

अंबितमे मातृणां श्रेष्ठे नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे सरस्वति अप्रशस्ता इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं स्ससि । भवामः । अंब हे मातः सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रशस्तिं धनसमृद्धिं कृधि । कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

ते विश्वा सरस्वति श्रितायूंषि देव्यां ।

श्रुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १७ ॥

ते इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूंषि । देव्यां ।

श्रुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजां । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १७ ॥

हे सरस्वति देव्यां द्योतमानायां ते त्वयि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यायूंषन्नानि । आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात् । श्रिता । आश्रितानि । सा त्वं श्रुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु विषयेषु मत्स्व । सोमपानेन तृप्य । किंच हे देवि सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्धि । पुत्रान्देहि ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म सर॒स्वति जु॒षस्व वा॒जिनी॒वति ।

या ते॒ मन्म॑ गृ॒त्सम॒दा ऋ॒तावरि॑ प्रि॒या दे॒वेषु॑ जु॒हति ॥ १८ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । सर॒स्वति । जु॒षस्व । वा॒जिनी॒वति ।

या । ते । मन्म॑ । गृ॒त्सम॒दाः । ऋ॒तव॒रि । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । जु॒हति ॥ १८ ॥

वाजिनीवत्यन्नवति ऋतावर्युदकवति हे सरस्वति इमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि जुषस्व । स्वीकुरु । या यानि मन्म मननीयानि देवेषु प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ते त्वदर्थं गृत्समदा जुहति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

प्रेतां॑ य॒ज्ञस्य॑ शं॒भुवा॑ यु॒वामि॒दा वृ॒णीमहे । अ॒ग्निं च॑ ह॒व्यवा॒हनं ॥ १९ ॥

प्रा॒ इतां॑ । य॒ज्ञस्य॑ । शं॒भुवा॑ । यु॒वा । इत् । आ । वृ॒णीमहे । अ॒ग्निं । च । ह॒व्यव॒हनं ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा प्रेतां । उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छतां । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेवावृणीमहे । प्रार्थयामहे । हव्यवाहनमग्निं चावृणीमहे । अग्निरच निपातभागिति ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्नम॒द्य दि॒विस्पृ॑शं । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ य॒च्छतां ॥ २० ॥

द्यावा॑ । नः । पृथि॒वी इति॑ । इ॒मं । सि॒ध्नं । अ॒द्य । दि॒विस्पृ॑शं । य॒ज्ञं । दे॒वेषु॑ । य॒च्छतां ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी चोभे सिध्नं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छंतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ वा॑मु॒पस्थं॑ म॒दुहा॑ दे॒वाः सी॑दंतु॒ यज्ञि॒याः । इ॒हाद्य॑ सोम॑पीतये ॥ २१ ॥

आ । वा॑ । उ॒पस्थं॑ । अ॒दुहा॑ । दे॒वाः । सी॑दंतु॒ । यज्ञि॒याः । इ॒ह । अ॒द्य । सोम॑पीतये ॥ २१ ॥

अदुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वां युवयोरुपस्थं समीपं यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽद्यास्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

कनिक्रददिति तृचं दशमं सूक्तं । अत्रैवमनुक्रमणिका । कनिक्रदत्तृचमिति । मंडलद्रष्टा गृत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता ॥ वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूचितं च । वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् । आ० गृ० ३. ९. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विष्ट्या विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषं । प्रऽब्रुवाणः । इयति । वाचं । अरिताऽइव । नावं ।

सुऽमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विष्ट्या । विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियति । प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकृष्टकल्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिभवस्त्वा त्वां विष्ट्या विश्रुतः सर्वासु दिक्षु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्नोत्युच्चेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वेति यास्कः । नि० ९. ३. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा त्वा श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्यां । अनु । प्रऽदिशं । कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत अपि च सुपर्णो गरुडः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाणवान्वीरोऽस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पित्र्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कल्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादीहासद्विषये वद । मंगलं सूचय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुंते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुंते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुंते हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षि-
णस्यां दिश्यवक्रंद । शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुंतो मंगलसूचको
हि । नोऽस्माकं स्तेनस्तस्करो मेशत । मेशिष्ट । अघशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि
मेशिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

प्रदक्षिणिदिति तृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रद-
क्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशङ्कर्यष्टिर्वेति । द्वितीयातिशङ्करी अष्टिर्वा । इतरे जगत्यौ ।
कपिंजलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् ।
सूचं प्रागेवोदाहृतं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदंत ऋतुथा शकुंतयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च चैष्टुभं चानु राजति ॥१॥

प्रऽदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदंतः । ऋतुऽथा । शकुंतयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाः । इव । गायत्रं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥१॥

शकुंतयः कपिंजला ऋतुथा काले काले वयोऽन्नं वदंतः सूचयंतः कारवः
स्तोतार इव प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमभिगृणन्ति । अभिवदंतु ॥ बहुवचनं पूजार्थं ॥
किंच उभे वाचौ गानं च श्रौतं च सामगा गायत्रं चैष्टुभं च सामनी इव शकुं-
तिर्वदति । अनुराजति च । श्रुत्वतोऽनुरक्तान्करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उ॒द्गा॒ते॒व॒ श॒कु॒ने॒ सा॒मं॒ गा॒य॒सि॒ ब्र॒ह्म॒पु॒त्र इ॒व॒ स॒व॒ने॒षु॒ शंस॑सि ।

वृ॒षे॒व वा॒जी शि॒शु॒मती॒रपी॒त्या स॒र्वतो॑ नः श॒कु॒ने भ॒द्र॒मा व॑द वि॒श्वतो॑ नः श॒कु॒ने॒
पु॒ण्य॒मा व॑द ॥ २ ॥

उ॒द्गा॒ताऽइ॒व । श॒कु॒ने । सा॒मं । गा॒य॒सि । ब्र॒ह्म॒ऽपु॒त्रऽइ॒व । स॒व॒ने॒षु । शंस॑सि ।

वृ॒षाऽइ॒व । वा॒जी । शि॒शु॒ऽमती॑ । अ॒पि॒ऽइत्य॑ । स॒र्वतः॑ । नः । श॒कु॒ने । भ॒द्रं । आ ।
व॒द । वि॒श्वतः॑ । नः । श॒कु॒ने । पु॒ण्यं । आ । व॒द ॥ २ ॥

शकुने हे कपिंजल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि । गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सवनेषु शस्त्राणि शंसति तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशुमतीर्वडवा अपीत्याभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ॒व॒दं॒स्त्वं श॒कु॒ने भ॒द्र॒मा व॑द तू॒ष्णी॒मासी॑नः सु॒म॒तिं चि॑कि॒द्धि नः॑ ।

यदु॒त्प॒त॒न्वद॑सि क॒र्क॒रि॒र्यथा॑ वृ॒ह॒द्दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वी॒राः ॥ ३ ॥

आ॒ऽव॒दन् । त्वं । श॒कु॒ने । भ॒द्रं । आ । व॒द । तू॒ष्णी । आसी॑नः । सु॒ऽम॒तिं । चि॒कि॒द्धि । नः॑ ।

यत् । उ॒त्प॒त॒न् । वद॑सि । क॒र्क॒रिः । यथा॑ । वृ॒ह॒त् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिंजल आवदन् शब्दं कुर्वस्त्वं भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमासीनस्तूष्णी तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्धि । बुध्यस्व । यद्यदोत्पतन् वदसि तदा कर्करिर्यथा कर्करिर्वि वदसि । कर्करिर्वाद्यविशेषः । अन्यद्वाख्यातचरं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

वैश्वामित्रे तृतीये पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति त्रयोविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । सोमस्य अधिकेति । अस्य मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिष्वाग्रे-
यमिति परिभाषयामिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोस्त्रैष्टुभे छंदसि विनि-
योगः । तथा च सूत्रं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यगिरिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थ विदथे यजध्वै ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युंजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसं । वक्षि । अग्ने । वह्निं । चकर्थ । विदथे । यजध्वै ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युंजे । अद्रिं । शंऽआये । अग्ने । तन्वं । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थ कृत-
वानसि । तं मां तवसं तवस्त्विनं बलिनं वक्षि । कामयस्व । किंच हे अग्ने
देवानच्छाभिदीद्यत् दीपमानोऽहमद्रिं यावाणं युंजे । अभिषवणाय युनज्मि ।
शमाये । शम्यामि च । तथा च मंत्रांतरं । ऋतेन देवः सविता शमायते
। ऋग्वे० ८. ८६. ५. । इति । यद्वा शमाये । स्तौमि । शशमानो जरतीति स्तुति-
कर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः । ऋग्वे० ६. १. ९. ।
इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं
मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रांचं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचं । यज्ञं । चकृम । वर्धतां । गीः । समित् ऽभिः । अग्निं । नमसा । दुवस्यन् ।
दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चकृम । अकार्ष्म । गीर्मदीया
स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्धिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः
परिचरेयुः । किंच दिवो द्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञा-
नानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं
रूपं । स्तोतव्यायाग्रये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुमीषुश्चित् । स्तोतार इच्छन्ति च ।
चिदिति चार्थे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबंधुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविंदन् दर्शतमप्स्व तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणां ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबंधुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविंदन् । जं इति । दर्शतं । अप्सु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वसृणां ॥ ३ ॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलो जनुषा जन्ममात्रेण सुबंधुः शोभ-
नबंधुः । स्वत एव बंधुरिति यावत् । योऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च
मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं
दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसृणां सरणशीलानां नदीनामप्स्वतर्गूढं
स्थितमपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अविंदन् । लब्धवन्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अवर्धयन्सुभगं सप्त यद्भीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिष्टुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यद्भीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।

शिष्टुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीला यद्भीर्यह्यो महत्यो नद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं
जातं महित्वा महत्त्वेनारुषमारोचमानमप्सु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूता-
भिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयंत्यबिंधनत्वात्तस्य ।

किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्यारुः । अभिगच्छन्ति ।
तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं
जनिमन् जन्मन्युदके वा वपुथन् । वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुक्रेभिर्रंगै रज आततन्वान् ऋतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । ऋतुं । पुनानः । कविभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽंतरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन्
ऋतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः क्रांतप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा पवित्रैः शोधकैस्ते-
जोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो वसान आच्छा-
दयन् अपामपस्यतां कर्मवतामायुरन्नं बृहतीः प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः
संपदश्च मिमीते । करोति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यह्नीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सी । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्नीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सुऽयोनीः । एकं । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीरभक्षयंतीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सी सर्वतो वव्राज ।
व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति ।
कीदृश्यस्ताः । दिवो यह्नीः । अंतरिक्षस्यापत्यभूताः । अवसानाः । वस्त्रमनाच्छा-
दयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानग्नाः । किंच ता
अपि सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः
समानमंतरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीर्नद्य एकमग्निं गर्भं गर्भस्थं दधिरे ।
दधते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्ती॒र्णा अस्य॑ सं॒हतो॑ वि॒श्वरू॒पा घृ॒तस्य॑ यो॒नौ स्र॒वथे॑ म॒धूनां॑ ।

अ॒स्थुर॒त्र धे॒नवः॑ पि॒न्वमा॒ना म॒ही द॒स्सस्य॑ मा॒तरा॑ स॒मीची॑ ॥ ७ ॥

स्ती॒र्णाः । अ॒स्य । सं॒ऽह॒तः । वि॒श्वऽरू॒पाः । घृ॒तस्य॑ । यो॒नौ । स्र॒वथे॑ । म॒धूनां॑ ।

अ॒स्थुः । अ॒त्र । धे॒नवः॑ । पि॒न्वमा॒नाः । म॒ही इति॑ । द॒स्सस्य॑ । मा॒तरा॑ । स॒मीची॑ इति॑

सं॒ऽईची॑ ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौ गर्भस्थानेऽंतरिक्षे संहतः पुंजीभूताः ॥ हंतेर्क्विप् ॥ विश्वरूपा नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृता अस्याग्ने रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवथे स्रवणे सत्यस्थुः । तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणा अचाग्नावापो धेनवः सर्वेषां प्रीणयिच्योऽभवन् । समीची समंचत्यौ शोभमाने मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ दस्सस्य दर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ब॒भ्रा॒णः सू॒नो स॒हसो॑ ब्य॒द्यौ॒ह॒धानः॑ शु॒क्रा र॒भसा॑ व॒पूषि॑ ।

श्रो॒तंति॑ धा॒रा म॒धुनो॑ घृ॒तस्य॑ वृ॒षा य॒त्र वा॒वृधे॑ का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥

ब॒भ्रा॒णः । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । वि॒ । अ॒द्यौ॒त् । द॒धानः॑ । शु॒क्रा । र॒भसा॑ । व॒पूषि॑ ।

श्रो॒तंति॑ । धा॒राः । म॒धुनः॑ । घृ॒तस्य॑ । वृ॒षा । य॒त्र । वा॒वृधे॑ । का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्युत्र बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्वराणि रभसा वेगवंति वपूष्यचींषि दधानः धारयंस्त्वं ब्यद्यौत् । विद्योतसे । वृषाग्निर्यत्र यस्मिन्यजमाने काव्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधुनोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्योदकस्य धाराः श्रोतंति । स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

पि॒तुश्चि॒दूर्ध॒र्जनु॒षा वि॒वेद् ब्य॒स्य धा॒रा अ॒सृज॒द्वि धे॒नाः॑ ।

गुहा॑ च॒रंतं॑ स॒खिभिः॑ शि॒वेभिर्दि॒वो य॒ह्नीभिर्न॑ गुहा॑ बभूव ॥ ९ ॥

पितुः। चित्। ऊर्धः। जनुषा। विवेद। वि। अस्य। धाराः। असृजत्। वि। घेनाः।
गुहा। चरंतं। सखिऽभिः। शिवेभिः। दिवः। यद्भीभिः। न। गुहा। बभूव ॥ ९ ॥

पितुरंतरिक्षस्योर्ध्वःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निर्जनुषा स्वयमेव विवेद ।
जानाति । किंचायमग्निरस्योर्ध्वसः संबन्धिन्यो धारा व्यसृजत् । घेना माध्यमिका
वाचश्च विसृजति । शिवेभिः शिवंकैः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो
यद्भीभिरंतरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह गुहा गुहायां चरंतं वर्तमानमेनमग्निं
गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

॥ अथ दशमी ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीयानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबंधू उभे अस्मै मनुषेऽनि पाहि ॥ १० ॥

पितुः। च। गर्भं। जनितुः। च। बभ्रे। पूर्वीः। एकः। अधयत्। पीयानाः।

वृष्णे। सपत्नी इति सऽपत्नी। शुचये। सबंधू इति सऽबंधू। उभे इति। अस्मै।

मनुषेऽइति। नि। पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः पितुश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य
जनयितुश्च ब्राह्मणस्य लोकमोषध्यादिकं बभ्रे । बिभर्ति । एक एवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः
पीयानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते मनुषे मनुषेभ्यो हिते उभे द्यावापृथिव्यौ वृष्णे
वर्षिचेऽस्मै शुचयेऽग्नये सबंधू भवतः । अनयोरग्निरेव बंधुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं
ते द्यावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उरौ महौ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयद्दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणां ॥ ११ ॥

उरौ। महान्। अनिऽबाधे। ववर्ध। आपः। अग्निं। यशसः। सं। हि। पूर्वीः।

ऋतस्य। योनौ। अशयत्। दमूनाः। जामीनां। अग्निः। अपसि। स्वसृणां ॥ ११ ॥

महानयमग्निरनिबाधेऽसंवाध उरौ विस्तीर्णेऽंतरिक्षे वर्धते । वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात्पूर्वीर्बह्वो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत् आप अग्निं संवर्धयन्ति । एवमद्भिर्वृद्धिं प्राप्नोऽग्निर्ऋतस्योदकस्य योनौ स्थानेऽंतरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि दमूना दातमनाः सन् अशयत् । शेते ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऽऋजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्भो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । संऽइथे । महीनां । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽऋजीकः ।

उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपां । गर्भः । नृतमः । यद्भः । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपामुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यद्भो महान् योऽग्निरक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपूरणः ॥ समिथे संग्रामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयो भाऽऋजीकः स्वदीप्ता प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थमुस्त्रिया अप उज्जजान । उदजनयत् ॥ सूनवे । षू प्रेरण इत्यस्माद्वातोरीणादिको नुप्रत्ययः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपं ।

देवासश्चित्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां । वना । जजान । सुभगा । विरूपं ।

देवासः । चित् । मनसा । सं । हि । जग्मुः । पनिष्ठं । जातं । तवसं । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीयारणिर्दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपमपामोषधीनां च गर्भमग्निं जजान । अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसा स्तुत्या संजग्मुः । उपागच्छन् । हीति पूरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यचरन् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

वृहंत इज्जानवो भाञ्जुजीकमग्निं संचंत विद्युतो न शुक्राः ।

गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

वृहंतः । इत् । भानवः । भाः । ऽञ्जुजीकं । अग्निं । संचंत । वि । ऽद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहा । ऽइव । वृद्धं । सदसि । स्वे । अंतः । अपारे । ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽतर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः क्षरंतो वृहंत इज्जानवो
महांतः सूर्या एव शुक्रा दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि
सदनेऽंतरिक्षे गुहेव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाञ्जुजीकं प्रभया दीप्यमानमग्निं
संचंत । आश्रयंति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविः । ऽभिः । ईळे । सखि । ऽत्वं । सु । ऽमतिं । नि । ऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सं । जरित्रे । रक्षा । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनैस्त्वा त्वामीळे च । पश्वादिलक्षणं धनं च याचे ।
सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह
सखित्वमीळे । याचे । त्वं देवैः सह जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्सदर्थमवः
पश्वादिविषयां रक्षां मिमीहि । कुरु । दम्येभिर्दमनीयैर्नियंतव्यैः । प्रयत्ननियंतव्य-
तयोच्छृंखलतोक्ता । अनीकैस्तेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुंजमाना अभि ध्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उप । ऽक्षेतारः । तव । सु । ऽप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सु । ऽरेतसा । श्रवसा । तुंजमानाः । अभि । ध्याम । पृतना । ऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वंतस्तुंजमाना हवींषि प्रयच्छंतो वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण श्रवसा त्वकृतेनान्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान्पृतनायूंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चाभिष्याम । अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योज्यं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मंद्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्तां अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानां । अभवः । केतुः । अग्ने । मंद्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे अग्ने मंद्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमाभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रथिरो रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विद्वानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया अद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानां । राजा । ससाद । विद्वानि । साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतो नित्यो राजा राजमानो योऽग्निर्विद्वानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामग्निहोत्रिणां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुक्षितावयव उर्विया विस्तीर्णः सोऽग्निर्व्यद्यौत् । विद्योतते ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरुतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयिं बहुलं संतरुचं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । उतिऽभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिं । बहुलं । संतरुचं । सुऽवाचं । भागं । यशसं । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंकैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिर्महीभिर्महतीभिरुतिभी रक्षाभिश्च नोऽस्मान्प्रति आ गहि । आगच्छ । अस्मे अस्मभ्यं बहुलं विस्तीर्णं संतरुचं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनीयं यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं कृधि । देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थं ॥

॥ अथ विंशी ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचं ।

महांति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचं ।

महांति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्ने पूर्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नूतनान्येष्वविद्यमानान्यद्यतनानि वैतैतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्रवोचं । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन् जन्मन् । जायंत इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितो यागार्थं । तस्मै वृष्णे संपदां वषिचेऽग्नय इमेमानि सवना सवनानि कृता । कृतानि ॥

॥ अथैकविंशी ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिर्विश्वामित्रैः ।
पूजायां बहुवचनं । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदा अजस्रोऽजस्रमनव-
रतमिध्यते । दीयते । सुमतौ वर्तमाना वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्याग्नेर्भदे
भजनीये सौमनसे सुमनोभावेऽनुग्रहबुद्धावपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॒हसा॒वन् त्वं नो॑ दे॒व॒त्रा धे॒हि सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।

प्र यँ॑सि हो॒त॒र्बृ॒ह॒तीरि॒षो नो॑ऽग्ने॒ महि॒ द्रवि॑ण॒मा य॑जस्व ॥२२॥

इ॒मं । य॒ज्ञं । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । त्वं । नः । दे॒व॒ऽत्रा । धे॒हि । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सु॒ऽक्रतो॑ । ररा॑णः ।

प्र । यँ॑सि । हो॒त॒ः । बृ॒ह॒तीः । इ॒षः । नः । अ॒ग्ने । महि॑ । द्रवि॑णं । आ । य॑ज॒स्व ॥२२॥

हे सहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतो शोभनकर्मन् हे अग्ने रराणः सर्वदा
रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा त्वं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवत्रा देवेषु धेहि । नि-
धेहि । हे होतर्देवानामाह्वातः बृहतीरिषोऽन्नानि नोऽस्मभ्यं प्रयंसि । प्रयच्छ ।
हे अग्ने महि महत् द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनमायजस्व । प्रयच्छ । अत्र
यजिर्दानकर्मा ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने पु॒रु॒दं॒सं स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मा॒नाय॑ सा॒ध ।

स्या॒न्नः सू॒नुस्त॑न॒यो वि॒जा॒वाग्ने॒ सा ते॑ सु॒म॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥२३॥

इ॒ळा । अ॒ग्ने । पु॒रु॒ऽदं॒सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत्॑ऽत॒मं । ह॒व॒मा॒नाय॑ । सा॒ध ।

स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒न॒यः । वि॒जा॒ऽवा । अ॒ग्ने । सा । ते । सु॒म॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥२३॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूच्यते हि ।
इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो
दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृत इति । आ० ३. ५. ॥

हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणं गोर्गवां सनिं प्रदात्रीमिळां भूमिं हवमानाय
स्तुवते मह्यं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध । साधय । नोऽस्माकं
सूनुः पुत्रस्तनयः संतानस्य विस्तारयिता विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं वि-

जायत इति विजावा स्यात् । हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिस्त्वदीयानुग्रहबुद्धिरस्मे
अस्मासु भूतु । भवतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

वैश्वानरायेति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रमणिका वैश्वानराय
पंचोना वैश्वानरीयं तु जागतं त्विति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छंदः ।
वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते वैश्वानराय धि-
षणामिति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानराय
धिषणां धारावरा मरुतः । आ० ७. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानराय धिषणांमृतावृधे घृतं न पूतमग्नये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणां । ऋतुऽवृधे । घृतं । न । पूतं । अग्नये । जनामसि ।

द्विता । होतारं । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथं । न । कुलिशः । सं । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतावृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो
यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयंतीति
वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानर-
स्तस्यैषा भवति । नि० ७. २१. । इति । तस्मै पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां स्तुतिं
जनामसि । जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमीत्यर्थः ।
द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं मनुषो
मनुष्या वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादी रथं न रथमिव
समृण्वति । संस्कुर्वति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स माचोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषां । रोदसी । इति । उभे । इति । सः । माचोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । चनऽहितः । दुऽदभः । विशां । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोऽग्निर्जनुषा जन्मनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् । अरोचयत् । प्रकाशयति । स मात्रोर्द्यावापृथिव्योरीद्व्यः स्तुत्यः पुत्रोऽभवत् । हव्यवाट् हव्यानां वोढाग्निरंगनादिगुणयुक्तोऽजरो जरारहितः । चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ चनोहितः । दूळभो हिंसितुमशक्यः सोऽयं विभावसुः प्रभाधनो विशां मनुष्याणामतिथिरिव पूज्यो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिथन्तुप ब्रुवे ॥३॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।

रुरुचानं । भानुना । ज्योतिषा । महं । अत्यं । न । वाजं । सनिथन् । उप । ब्रुवे ॥३॥

चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलक्षिता देवासो देवास्तरुषो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञेऽग्निं जनयन्त । अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुरुचानं रोचमानं महं महान्तमग्निमत्यं न भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिथन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मद्रस्य सनिथन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियं ।

रातिं भृगूणामुशिजं क्विक्क्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥४॥

आ । मद्रस्य । सनिथन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । ऋग्मियं ।

रातिं । भृगूणां । उशिजं । क्विऽक्रतुं । अग्निं । राजन्तं । दिव्येन । शोचिषा ॥४॥

मद्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयमह्यमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्यं वाजमन्नं सनिथन्तो लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमाभिलष्यं तं क्विक्क्रतुं क्रान्तप्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजन्तं भ्राजमानमग्निमावृणीमहे । संभजामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तवर्हिषः ।

यतसुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥५॥

अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजंऽश्रवसं । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।
यत्ऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतसुचः प्राप्नसुच ऋत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाज-
श्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां । यजंतीति यज्ञा यजमानाः ।
तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । स्तुवंति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
अग्ने दुर्व इच्छमानास आर्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।
अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आर्यं । उप । आसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ते हे होतर्देवानामाह्वातः यज्ञेषु परि परितो वृक्त-
बर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुर्वः परिचरणमिच्छमानास इच्छंतो नरो नेतारो यजमाना
आर्यमाप्नुं योग्यं तव तत्संबन्धिनं क्षयं निवासं यागगृहमुपासते । सेवंते । तेभ्यो
द्रविणं धनं धेहि । विधेहि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥
आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।
सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यावपृणत् । अपूरयत् । तथा महत्प्रभूतं स्वरंतरिक्षमा-
पृणच्च । अपसः कर्मवन्तो यजमाना जातं यद्यमेनमग्निमधारयन् अत्यो न अश्व
इव कविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तश्चनोहितो निहितान्नः सोऽयमग्निर्वाजसातये वा-
जस्यान्नस्य कीर्त्तर्वा सातये लाभाय परिणीयते । यज्ञार्थं नीयते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीर्ऋतस्य बृहतो विचर्षणिर्ऋग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेता बृहतो महत ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्द्रष्टा योऽग्निर्देवानां पुरो-
हितः पुरस्ताद्दृष्टव्यतया स्थापितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं
शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत ।
पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ॥

॥ अथ नवमी ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । संऽदधुः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अदधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उप ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यज्ञस्य महतः परिज्मनः
परितो गंतुः समिधः समिंधिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्ति-
स्रस्तनूरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा भुजं सर्वेषां पालयित्री तासां तनूनां मध्य
एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे
तनू जामिं लोकमासन्नमंतरिक्षमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध
आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति । तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्य
इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाज इति
प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधौ
अंतरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः । उपगच्छतः । त्रीन्परिधीस्तिस्रः समिध इति
हि निगमः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॒ मा॒नु॒षी॒रिषः॒ सं सी॒म॒कृ॒ण्वन्स्व॒धि॒तिं न तेज॑से ।

स उ॒द्ध॒तो नि॒व॒तो या॒ति वे॒वि॒षत्स॒ गर्भ॑मे॒षु भु॒व॒नेषु॒ दी॒ध॒रत् ॥ १० ॥

वि॒शां। क॒विं। वि॒श॒पतिं॒। मा॒नु॒षीः। इषः॑। सं। सी॒। अ॒कृ॒ण्वन्। स्व॒ऽधि॒तिं। न। तेज॑से।

सः। उ॒त्ऽव॒तः। नि॒ऽव॒तः। या॒ति॒। वे॒वि॒षत्। सः। गर्भ॑। ए॒षु। भु॒व॒नेषु॒। दी॒ध॒रत् ॥ १० ॥

इषः पश्चादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेन स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् । समस्कुर्वन् । सोऽग्निरुद्धत उच्छ्रायवतो निवतो नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान्वेविषत् व्याप्नुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् । अधारयत् ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स जि॒न्व॒ते ज॒ठ॒रेषु॒ प्र॒ज॒ज्ञि॒वान्वृ॒षा चि॒त्रेषु॒ ना॒न॒द॒त्त॒ सि॒ंहः ।

वै॒श्वान॒रः पृ॒थु॒पा॒जा अ॒म॒र्त्यो व॒सु र॒त्ना द॒य॒मा॒नो वि दा॒श्रुषे॑ ॥ ११ ॥

सः। जि॒न्व॒ते। ज॒ठ॒रेषु॒। प्र॒ज॒ज्ञि॒ऽवान्। वृ॒षा। चि॒त्रेषु॒। ना॒न॒द॒त्। न। सि॒ंहः।

वै॒श्वान॒रः। पृ॒थु॒ऽपा॒जाः। अ॒म॒र्त्यः। व॒सु। र॒त्ना। द॒य॒मा॒नः। वि। दा॒श्रुषे॑ ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाश्रुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

वै॒श्वान॒रः प्र॒त्न॒था ना॒क॒मा॒रु॒ह॒दि॒वस्पृ॒ष्टं भ॑न्द॒मानः सु॒म॒न्म॒भिः ।

स पू॒र्व॒व॒ज्ज॒न॒यन् ज॑न्त॒वे ध॒नं स॒मा॒न॒म॒ज्मं प॑र्य॒ति जा॒गृ॒विः ॥ १२ ॥

वै॒श्वान॒रः। प्र॒त्न॒ऽथा। ना॒कं। आ॒। अ॒रु॒ह॒त्। दि॒वः। पृ॒ष्टं। भ॑न्द॒मानः। सु॒म॒न्म॒ऽभिः।

सः। पू॒र्व॒ऽव॒त्। ज॒न॒यन्। ज॑न्त॒वे। ध॒नं। स॒मा॒नं। अ॒ज्मं। प॑रि॒। ए॒ति॒। जा॒गृ॒विः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भेदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा
प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन्
तन्नाकं । दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्भिरारूहत् । आरोहति । स
वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वभ्य ऋषिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्चादि-
लक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधा-
रणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयं ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नयसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयं ।

तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नयसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवतं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं स्तुत्यं दिवि द्युलोके
क्षयं निवसंतं यमग्निं मातरिश्वा वायुर्द्युलोकादाहत्य पृथिव्यामादधे । आहित-
वान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिं
तमग्निं नयसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्नव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्हशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधं ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वऽहशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषऽबुधं ।

अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्हशं
सर्वहशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो द्युलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोच-
नस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठंतं । उषर्बुधमग्निहोत्रिकरूपेणोषसि प्रबुध्य-
मानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवंतं
महत् महान्तं तमग्निं नमसा स्तोत्रेणमहे । याचामहे ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मंद्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थं विश्वचर्षणिं ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥१५॥

मंद्रं । होतारं । शुचिं । अद्वयाविनं । दमूनसं । उक्थं । विश्वऽचर्षणिं ।

रथं । न । चित्रं । वपुषाय । दर्शतं । मनुःऽहितं । सदं । इत् । रायः । ईमहे ॥१५॥

मंद्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वातारं शुचिं सर्वदा शुद्धमद्वयाविनमकुटिलं दमूनसं दानमनसमुक्थं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथं न रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुषेभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरायेत्यादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वैश्वानरायेकादशेति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयं तु जागतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छंदो वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः । मूच्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥१॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधंत । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥१॥

विपो मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बह्वन्नाय वा । पाजःशब्दस्य बलान्नानाम्नोः पाठात् । वैश्वानरायाग्नये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरन्ति । कुर्वन्ति । अमृतो मरणरहितोऽग्निर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒न्त॒र्दू॒तो रो॒द॒सी द॒स्म ई॒यते॒ होता॒ नि॒ष॒त्तो म॒नु॒षः पु॒रोहि॑तः ।

क्ष॒यं वृ॒ह॒न्तं॒ परि॑ भूष॒ति द्यु॒भिर्दे॒वेभि॑र॒ग्नि॒रि॒षितो॑ धि॒याव॑सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रो॒द॒सी इति॑ । द॒स्मः । ई॒यते॒ । होता॑ । नि॒ऽस॒त्तः । म॒नु॒षः । पु॒रः॒ऽहि॑तः ।

क्ष॒यं । वृ॒ह॒न्तं । परि॑ । भूष॒ति । द्यु॒ऽभिः । दे॒वेभिः । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒या॒ऽव॑सुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होताग्निर्दूतो देवानां दूतः सन् रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो मनोर्जातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितो निषत्तो निषण्णः सन् अग्निर्द्युभिर्दीप्तिभिर्वृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति । अलंकुरुते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञा व्याप्नोति । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

के॒तुं य॒ज्ञा॒नां वि॒द॒थ॒स्य सा॒ध॒नं वि॒प्रा॒सो अ॒ग्निं म॒ह॒य॒न्त॒ चि॒त्ति॑भिः ।

अ॒पा॒ंसि॒ यस्मि॑न्न॒धि सं॒द्ध्यु॒र्गिर॑स्तस्मिन्सु॒म्नानि॒ यज॑मान॒ आ च॑के ॥ ३ ॥

के॒तुं । य॒ज्ञा॒नां । वि॒द॒थ॒स्य । सा॒ध॒नं । वि॒प्रा॒सः । अ॒ग्निं । म॒ह॒य॒न्त॒ । चि॒त्ति॑ऽभिः ।

अ॒पा॒ंसि । यस्मि॑न् । अ॒धि । सं॒ऽद्ध्युः । गिरः । तस्मि॑न् । सु॒म्नानि॑ । यज॑मानः । आ । च॒के ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं संतमग्निं विप्रासो विप्राश्चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयन्त । पूजयन्ति । किञ्च गिरः स्तोतारो यस्मिन्नग्रावपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माण्यधिसंदध्युः संदधते यजमानस्तस्मिन्नग्नौ सुम्नानि सुखानि प्राप्ताचके । कामयते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पि॒ता य॒ज्ञा॒ना॒म॒सु॒रो वि॒प॒श्चि॒तां वि॒मा॒न॒म॒ग्नि॒र्व॒यु॒नं च॒ वा॒घ॒तां ।

आ वि॒वेश॒ रो॒द॒सी भू॒रि॒व॒र्ष॒सा पु॒रु॒प्रि॒यो भ॑न्दते॒ धा॒म॒भिः क॒विः ॥ ४ ॥

पि॒ता । य॒ज्ञा॒नां । अ॒सु॒रः । वि॒पः॒ऽचि॒तां । वि॒ऽमा॒नं । अ॒ग्निः । व॒यु॒नं । च॒ । वा॒घ॒तां ।

आ । वि॒वेश॒ । रो॒द॒सी इति॑ । भू॒रि॒ऽव॒र्ष॒सा । पु॒रु॒ऽप्रि॒यः । भ॑न्दते॒ । धा॒म॒ऽभिः । क॒विः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणामसुरो बलप्रदः ।

वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञा-
दिकर्मसाधनं । सोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिवहुविधरूपेण रोदसी द्यावा-
पृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां
श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भेदते । यजमानेन स्तूयते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूष्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्ररथं । हरिव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुषदं । स्वः । विदं ।

विगाहं । तूष्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूष्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥ ५ ॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति वा तं
हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदतं
स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूष्णिं क्षिप्रगामिनं शचूणां
हिंसितारं वा तविषीभिर्बलैरावृतं भूष्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वान-
रमिह इहलोके दधुः । आदधुः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशंसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेशंसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्चतुर्विभिश्च धिया कर्मणा मनुषो यज-
मानस्य पुरुपेशंसं बहुरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदेरेका-
हाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य
नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिशस्तिचातनोऽभिश-
स्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिताग्निरंतर्यामिवापृ-
थिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने॒ जर॑स्व॒ स्वप॑त्य॒ आयु॑न्यू॒र्जा पि॑न्वस्व॒ समि॑षो दिदीहि नः ।

वया॑सि जिन्व॒ बृह॑तश्च॒ जागृ॑व॒ उ॒शिग्दे॒वाना॑म॒सि सु॒क्रतु॑र्वि॒पां ॥७॥

अग्ने॒ । जर॑स्व । सुऽअ॒प॒त्ये । आ॒यु॒नि । ऊ॒र्जा । पि॑न्वस्व । सं । इ॒षः । दि॒दी॒हि । नः ।

वया॑सि । जिन्व॒ । बृह॑तः । च । जा॒गृ॒वे । उ॒शिक् । दे॒वाना॑ । अ॒सि । सुऽक्र॑तुः । वि॒पां ॥७॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठायोर्जा रसेनान्नेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय । नोऽस्माकमिषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांस्यन्नानि च ॥ वयः क्षन्नेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील बृहतो महतो यजमानस्य जिन्वेति संबंधः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विपां मेधाविनां देवानामुशिक् कांतोऽसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वि॒श॒पतिं॑ य॒ह्मम॑ति॒थिं नरः॑ सदा॑ य॒न्तारं॑ धी॒नामु॑शिजं च वा॒घतां॑ ।

अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒तनं॑ जा॒तवे॑दसं प्र॒ शंस॑न्ति नम॑सा जू॒तिभिर्वृ॑धे ॥८॥

वि॒श॒पतिं॑ । य॒ह्म । अ॒ति॒थिं । नरः॑ । सदा॑ । य॒न्तारं॑ । धी॒नां । उ॒शिजं॑ । च । वा॒घतां॑ ।

अ॒ध्व॒राणां॑ । चे॒तनं॑ । जा॒तऽवे॑दसं । प्र । शंस॑न्ति । नम॑सा । जू॒तिऽभिः॑ । वृ॒धे ॥८॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विशपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यह्मं महान्तमतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिजं कांतं मनोज्ञमध्वराणां यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च प्रशंसन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

वि॒भावा॑ दे॒वः सु॒रणः॑ परि॑ क्षि॒तीर॒ग्निर्ब॑भूव॒ शर्व॑सा सु॒मद्र॑थः ।

तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरि॒पो॒षिणो॑ व॒यमु॑प॒ भूषे॑म॒ दम॑ आ सु॒वृक्ति॑भिः ॥९॥

वि॒भाऽवा॑ । दे॒वः । सु॒रणः॑ । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । ब॒भूव॑ । शर्व॑सा । सु॒मत्ऽर॑थः ।

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भूरि॒ऽपो॒षिणः॑ । व॒यं । उ॒प॑ । भू॒षे॒म॑ । दमे॑ । आ । सु॒वृक्ति॑ऽभिः ॥९॥

विभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमद्रथः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिर्यहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतस्तस्याग्नेर्वृतानि कर्माणि वयं सुवृक्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । ऽवित् । अभवः । वि । ऽचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परि । ऽभूः ।

असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांस्याचके । अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽभवः । भवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः । आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परिर्यहीतासि ॥

॥ अथैकादशी ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सु । अपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्याग्नेर्दंसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महद्भनं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको मुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरिरेतसा बहुरेतस्त्वाबुभोभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् अजायत ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

समित्समिदित्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका ।
समित्समिदाप्रिय इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ
वैश्वामित्राणामाग्रीसूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ।
सूचितं च । इह त्वष्टारमयियं तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु । आ० १. १०. । इति ॥
त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देवस्त्वष्टा
सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्यमे ॥ १ ॥

समित्समित् सुमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुमतिं । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुमनाः । यक्षि । अमे ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । शुचा शुचात्यर्थं
प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां
बुद्धिमस्मे अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव द्योतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय
तदर्थमावक्षि । आवहसि । हे अमे सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्दे-
वान्यक्षि । यजस्व ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजंते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥

यं । देवासः । मित्रः । अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि
मित्रः प्रातर्मध्याह्नायंतनेषु सवनेषु त्रिवारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरी-
राणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं
क्रियमाणं नोऽस्मदीयं यज्ञं मधुमंतं । मध्वित्युदकनाम । वृष्ट्यादिफलयुक्तं
कृधि । कुरु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वंदध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्व-
तारमग्निं प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन
वृषभं संपदां वर्षितारं वंदध्वै वंदितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिर्नमस्कारैः
सहेळ इषो हवीरूपाण्यन्तानि यजध्वै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः
प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽग्निर्देवान् यक्षत् । यजतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वो शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्व । शोचीषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्यै-
वाग्नेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते ।
शोचीष्यर्चिष्मन्ति रजांसि हवीष्यूर्ध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होताग्निर्दिवो दीप्यमानस्य
यागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देव्यचा देवैर्व्याप्तं
बर्हिश्च । चार्थे वाशब्दः । विस्तृणीमहि । विशेषेण स्तृणीमः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सप्र होत्राणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीऽमं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्र । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयंतो देवाः
सप्त होत्राणि होतृणां वषट्कर्तृणां कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं
द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः पूर्वीर्वह्यो
वियहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्मदीयं यज्ञं प्र विचरन्त । प्रविचरन्तु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ भंदमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिंद्रो मरुत्वान् उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ। भंदमाने इति। उषसा। उपाके इति। उत। स्मयेते इति। तन्वा। विरूपे इति विरूपे।

यथा। नः। मित्रः। वरुणः। जुजोषत्। इंद्रः। मरुत्वान्। उत। वा। महः। भिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते ॥ उषसानक्तापेक्षया द्विवचनं ॥
नक्तोषसौ रात्र्यहनी आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्यूपे तन्वा प्रका-
शरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशेते । मित्रो वरुण उत वा अपि चेन्द्रो मरुत्वांश्च
नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्ते इमे द्वावापृ-
थिव्यौ कुरुतां ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्युजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्र आहुरन्तु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। नि। ऋजे। सप्त। पृक्षासः। स्वधया। मदन्ति।

ऋतं। शंसन्तः। ऋतं। इत्। ते। आहुः। अन्तु। व्रतं। व्रतपाः। दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराह्वातारावग्नी न्युजे । प्रसाधयामि ।
ऋतमुदकं शंसन्त आशंसमानाः सप्त पृक्षासः । पृक्षमन्नं । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा व्रतानां कर्मणां रक्षितारो
दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमित्र अग्निमेवमाहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदंतु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदं । सदंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्भरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आगच्छतु । देवैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैश्च संगत्येळा च भूमिश्चागच्छतु अग्निश्च । सारस्वतेभिः सरस्वतीसंबंधिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वाक् आगच्छतु । तिस्रो देव्यो वागिळाभारत्य आगच्छंतु । अर्वागाभिमुख्यमेतद्बर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देवं त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्त्यावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीयं । अध । पोषयित्नु । देवं । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्त्यावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः वि रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मान् तुरीयं तारकं पोषयित्नु पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विथस्व । मोचय । यतो विमोचनाद्बीरः सत्त्वान् कर्मण्यः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलो युक्त्यावाभिषवार्थ्यावयुक्तः । सोमसुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतेऽव सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उष । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानां । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज । समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्ताग्निर्वनस्प-
तिश्च हविः सूदयाति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः
स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवाग्निर्देवानां
जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

आ या॒ह्यग्ने॑ समिधा॒नो अ॒र्वाङि॑द्रेण दे॒वैः सर॑थं तुरेभिः ।

ब॒र्हिर्न॑ आस्तामदि॒तिः सु॒पुत्रा॑ स्वाहा॒ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्तां ॥ ११ ॥

आ । या॒हि । अ॒ग्ने । सं॒ऽइ॒धानः॑ । अ॒र्वाङ् । इ॒द्रेण॑ । दे॒वैः । स॒ऽर॒थं । तुरेभिः॑ ।

ब॒र्हिः । नः॑ । आस्ता॑ । अदि॒तिः । सु॒ऽपु॒त्रा । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒यन्तां॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्य-
मानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिद्रेण
देवैश्च तुरेभिस्त्वरमाणैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किञ्च सुपुत्रादि-
तिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकारेण युक्ता अमृता नित्या देवा
मादयन्तां । नृपंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

प्रत्यग्निरुषस इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमाग्नेयं । अत्रानुक्रम-
णिका । प्रत्यग्निरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य विनि-
योगः । सूचितं च । प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । आ० ४. १३. इति ॥ इत्थामग्न
इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॑श्चे॒कितानो॑ऽबो॒धि वि॒प्रः प॒द॒वीः क॒वीनां॑ ।

पृथु॒पाजा॑ दे॒वय॒ज्ञिः समि॒द्धोऽप॒ द्वारा॑ तम॒सो व॒ह्नि॒रावः॑ ॥ १ ॥

प्रति॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसः॑ । चे॒कितानः॑ । अ॒बो॒धि । वि॒प्रः । प॒द॒ऽवीः । क॒वीनां॑ ।

पृथु॒ऽपाजाः॑ । दे॒व॒यत्ऽभिः॑ । सं॒ऽइ॒द्धः । अ॒प॒ । द्वा॒रा । तम॒सः । व॒ह्निः । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ ॥ १ ॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशां पदवीर्मार्गान्
गच्छन् योऽग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयज्ञिर्देवकामैः

समिद्धः सम्यक् दीप्तः स वह्निस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमनद्वाराण्यपावः । अपा-
वृणोति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रेङ्गिर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्रा। इत्। ऊं इति। अग्निः। ववृधे। स्तोमेभिः। गीः। ऽभिः। स्तोतृणां। नमस्यः। उक्थैः।

पूर्वीः। ऋतस्य। सं। दृशः। चकानः। सं। दूतः। अद्यौत्। उषसः। वि। रोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यो योऽग्निः स्तोतृणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैः शस्त्रैश्च प्रववृधे
वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वीर्बह्वीर्ऋतस्यादित्यस्य संदृशो दीप्तीश्च-
कानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समद्यौत् । द्योतते ।
इत् उ पूरणौ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विस्त्वपां गर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनां ॥ ३ ॥

अधायि। अग्निः। मानुषीषु। विस्त्व। अपां। गर्भः। मित्रः। ऋतेन। साधन्।

आ। हर्यतः। यजतः। सानुं। अस्थात्। अभूत्। ऊं इति। विप्रः। हव्यः। मतीनां ॥ ३ ॥

मित्रो यजमानानां मित्रभूत ऋतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां
गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विष्णु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किञ्च
हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूच्छ्रितं धिष्यत्यमुत्तरवेद्याख्यमास्थात् ।
अध्यतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातृणां स्तोतृणां हव्यः स्तुत्योऽभूत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिंधूनामुत पर्वतानां ॥ ४ ॥

मित्रः। अग्निः। भवति। यत्। सं। इद्धः। मित्रः। होता। वरुणः। जातऽवेदाः।

मित्रः। अध्वर्युः। इषिः। दमूनाः। मित्रः। सिंधूनां। उत। पर्वतानां ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽग्निः तदा मित्रो भवति ।

सूर्यो भवति । मित्र एव सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । स एवेधिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्भश्चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियं । रिपः । अग्रं । पदं । वेः । पाति । यद्भः । चरणं । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणं । अग्निः । पाति । देवानां । उपऽमादं । ऋष्वः ॥ ५ ॥

ऋष्वो दर्शनीयोऽग्निर्वेर्गच्याः सर्वव्याप्ताया रिपो भूम्याः प्रियमग्रं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति । यद्भो महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षं । पाति । नाभा नाभावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदमी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेर्याप्रस्य ससस्य स्वपतः शांतज्वालस्याथग्रेष्वर्म रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽग्निस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति । पालयति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिं । अग्निः । घृतं ऽवतं । अस्थात् । पृथुऽप्रगानं । उशंतं । उशानः ।
 दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनः ऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति ।
 करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽग्निर्घृतवतं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशंतं काम-
 यमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः
 शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋष्वो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताग्निर्मातरा
 मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धति प्रस्वो घृतेन ।
 आप इव प्रवता शुभमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥
 सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धति । प्रऽस्वः । घृतेन ।
 आपः ऽइव । प्रऽवता । शुभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽग्निर्यदि यदौषधीभिर्ववक्षे उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण
 गच्छत्य आप इव शुभमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना
 घृतेनोदकेन वर्धति । वर्धयन्ति । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमा-
 नोऽग्निरुष्यत् । अस्मान्नक्षतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

उदु घृतः समिधा यद्द्वौ अद्यौवर्षेन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।
 मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥
 उत् । ऊं इति । स्तुतः । संऽइधा । यद्द्वौ । अद्यौत् । वर्षेन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।
 मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधनेन यद्द्वौ महान्
 अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽंतरिक्षस्य
 वर्षेन् वर्षेणि रूपे उदद्यौत् । द्योतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईड्यः स्तुत्यो
 मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा ।

अथवा मातर्यरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्य-
तरिश्वे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन्
यजथाय यज्ञाय देवानावक्षत् । आवहतु ॥

॥ अथ दशमी ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽइधा । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुऽभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । संतं । हव्यऽवाहं । संऽइधे ॥ १० ॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तभ्रात् ।
रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा
वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढार-
मग्निं यदि यदा समीधे समेधत तदा नाकमस्तभ्रादिति संबंधः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्य-
नेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । प्र कारवो मनना
वच्यमाना एका चेत्सरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरग्न इति पाल्नी-
वतग्रहस्य याज्या । सूचितं च । आग्नीध्रः पाल्नीवतस्य यजत्यैभिरग्ने सरथं
याह्यर्वाडिति । आ० ६. १९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाङ्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरंत्यग्नये घृताची ॥१॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरंती । अग्नये । घृताची ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा यूयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचतीं सुचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उद्यमाना वाजिन्यन्नवती प्राची प्रागग्राय-येऽग्न्यर्थं हविर्भरंती हविर्धारयंती घृताची घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यंतां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यंतां । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥२॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपूरय । किंच हे प्रयज्यो यष्टव्य दिवश्चित् दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना प्ररिक्थाः । अतिरिक्तश्चासि । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य ते तव वह्नयोऽग्नयोऽंश-भूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयंते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयंतीः प्रयस्वतीरीकंते शुक्रमर्चिः ॥३॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारं । सादयंते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयंतीः । प्रयस्वतीः । ईकंते । शुक्रं । अर्चिः ॥३॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय ।
दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीर्मनोः
संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मन्यो विशः प्रजा होतारः श्रुक्
दीप्नमर्चिरीळते । स्तुवंति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽतर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥४॥

महान् सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अंतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुधे इति

सबऽदुधे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥४॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यद्वा यजमानाय
धनं कामयमानोऽग्निर्द्यावांतर्द्युभूम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्थे स्वकीये
स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के आक्रमणशीले सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अन्येनाहिंसिते
सबर्दुधे । सबरित्यमृतमुदकं । तस्य दोग्ध्यौ द्यावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमन-
स्याधिकस्तुतेर्वाग्नेर्धेनू प्रीणयिच्यौ भवतः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥५॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥५॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि
महानि महान्ति भवन्ति । तव क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
ततंथ । विसृतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील त्वं जायमानः
सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्रापकोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्रुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वधरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्रुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअधरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ घृतस्रुवा घृतं क्षरन्तौ रोहितावश्चौ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ धुरि च धिष्व । धेहि । योजयेत्यर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वान्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान् स्वधरा स्वधरान् शोभनाधरान् कृणुहि । कुरु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्र उशध्वनेषु होतुर्मंदस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अग्रे । उशधक् । वनेषु । होतुः । मंदस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे अग्रे यत् यदा वनेष्वरणेष्वप उशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्विशेषेण भातीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीरुष उषसोऽनु भासि । मंदस्य स्तुत्यस्य होतुस्त्व रोकान् देवाः स्तोतारः पनयन्त । स्तुवंति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने संति देवाः ।

जमा वा ये सुहर्वासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्रे अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । संति । देवाः ।

जमाः । वा । ये । सुऽहर्वासः । यजत्राः । आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्रे । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हयन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । जमाः । जमसंज्ञकाः पितरः संति । यजत्रा यष्टव्या

ये देवाः सुहवासः शोभनाह्वाना आयेमिरे । आयच्छंति । रथ्यो रथिनस्तव
येऽश्वाः संति हे अग्ने तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयर्चा संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ऐभि॑रग्ने सरथं॑ याह्य॒र्वाङ् नाना॑रथं वा वि॒भवो ह्य॒श्वाः ।

पत्नी॑वतस्त्रिंशत् च॑श्च दे॒वाननु॑ष्वध॒मा वह॑ मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

आ। एभिः। अग्ने। सऽरथं। याहि। अर्वाङ्। नानाऽरथं। वा। विऽभवः। हि। अश्वाः।

पत्नीऽवतः। त्रिंशत्। चीन्। च। देवान्। अनुऽस्वधं। आ। वह। मादयस्व ॥ ९ ॥

हे अग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्वये
समारोप्यार्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणान्तेऽश्वा विभवः प्रभवः
समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् त्रिंशत् चीश्च त्रयस्त्रिंशत्
देवांश्चानुष्वधं बलार्थमन्नार्थं वा आवह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स होता॑ यस्य॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी य॒ज्ञं य॒ज्ञम॒भि वृ॒धे गृ॒णीतः॑ ।

प्राचीं॑ अध्व॒रेव॑ तस्थतुः सु॒मेके॑ ऋ॒ताव॑री ऋ॒तजा॑तस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः। होता। यस्य। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। यज्ञं यज्ञं। अभि। वृधे। गृणीतः।

प्राची इति। अध्वराऽइव। तस्थतुः। सुमेके इति सुऽमेके। ऋतावरी इत्युतऽवरी।

ऋतऽजातस्य। सत्ये इति ॥ १० ॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि
यस्याग्नेर्यज्ञं यज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृद्धयेऽभिगृणीतः । प्रशंसतः । ऋतजातस्य
जातसत्यस्य होतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे प्राची
अनुकूले तस्थतुः । तिष्ठतः । कथमिव । अध्वराविव । यज्ञाविव ॥

॥ अथैकादशी ॥

इ॒ळा॒मग्ने॑ पु॒रुद॑सं स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॑व॒माना॑य साध ।

स्यान्नः॑ स॒नुस्त॑नयो वि॒जावा॑ग्ने सा ते॑ सु॒मति॑र्भू॒त्वस्मे ॥ ११ ॥

इ॒ळां । अ॒ग्ने । पु॒रुऽद॑सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत्ऽत॑मं । ह॒व॒मा॒नाय॑ । सा॒ध॒ ।
 स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒नयः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने । सा । ते । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥

इळामग्र इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 द्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरुरित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं ।
मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्दे-
वता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीति विनियोग
उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्नियमृक् प्रथमा ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरां विविशुः सप्त वाणीः ।
परिक्षितां पितरां सं चरेते प्र संस्मृते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥
प्र। ये। आरुः। शितिऽपृष्ठस्य। धासेः। आ। मातरां। विविशुः। सप्त। वाणीः।
परिऽक्षितां। पितरां। सं। चरेते इति। प्र। संस्मृते इति। दीर्घं। आयुः। प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरग्रेर्ये रश्मयः प्रारुः प्रकर्षे-
णोद्गच्छति ते रश्मयो मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यावाविविशुः । सर्वतः प्रविष्टाः ।
सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्त-
माने पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः ।
तथा प्रयक्षे प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरग्रेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसंस्मृते ।
प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं

यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छंदसि
 व्यवहिताश्चेति आरुरित्यनेन संबंधः । आरुः । ऋ गतौ । लिट्युसि रूपं । यङ्गु-
 योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः ।
 शितेर्नित्याबहूच् बहुव्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धासेः । डुधाञ् धार-
 णपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तर्यौणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मा-
 तरा । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९१. । इति तृजंतत्वेन
 निपातनादंतोदात्तः । ऋतो डीति गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । वि-
 विष्णुः । विश प्रवेशने । लिटि असंयोगाल्लिट् किदिति किङ्गवाद्गुणाभावः ।
 निघातः । सप्त । सृष्ट् गतौ । सप्यभूभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. । इति सपेर्विधी-
 यमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च ।
 निह्वेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिक्षिता । क्षि निवासगत्योः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 पिह्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो
 डादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तात् । पा० १.
 ३. ५४. । इत्यात्मनेपदं । सर्साते । सृ गतौ । अयमंतर्भावितण्यर्थः । रेफश्छांदसः ।
 ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिन्नित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चे-
 त्युसिन् । णिह्वाद्बुद्धिः । निह्वादाद्युदात्तः । प्रयक्षे । यज देवपूजासंगतिकरणदा-
 नेष्वित्यस्मात्तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृन्मेजंत
 इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दिवक्षसो धेनवो वृणो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहंतीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयंतं पर्येकां चरति वर्तनिं गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृणः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहंतीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयंतं । परि । एका । चरति । वर्तनिं । गौः ॥ २ ॥

वृणः कामानां वर्षितुरग्रेश्वा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य
 वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीणयिच्यो भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं
 वहंतीर्देवीर्द्योतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दो
 माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः

काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽंतरिक्षे क्षेमयंतं क्षेममावास-
मिच्छंतं वर्तन्ति ज्वालाः प्रवर्तयंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः ।
अशू व्याप्नौ । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोधे । रोधारथोऽप्ययं धातुरत्र
व्याप्नौ वर्तते । दिवं वक्षंति व्याप्नुवंति । असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति
वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इच्चेति नुप्रत्ययः ।
इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना
कनिन् । कित्वाद्गुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । अश्वाः । अशू व्याप्नौ । अशिप्रुषि-
लटिकणीत्यादिना कन् । निच्चादाद्युदात्तः । तस्थौ । ष्टा गतिनिवृत्तौ । छंदसि
लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् ।
निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
नकारस्य धकारः । निच्चादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनांतस्य
त्वामाविति त्वाच्चादेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयंतं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तु-
सुहुसृधृक्षीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप् आत्मनः क्यजिति
क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न छंदस्यपुत्रस्येति
प्रतिषिध्यते । क्यचश्चिच्चादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् । शपः पिच्चाद-
नुदात्तत्वं । शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्येत्यमः स्वरि-
तत्वं । एका । इण् गतौ । इण्भीकापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । निस्वरः ।
वर्तन्ति । वृतु वर्तने । अंतर्भावितरण्यर्थः । वृतेश्च । उ० २. १०२. । इत्यनिः । गुणः ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गम् गतौ । गमेर्दोः । उ० २. ६६. । इति डोप्रत्ययः ।
डित्वाटिलोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वाडृङिः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्रीयीणां ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सी । अरोहत् । सुऽयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणां ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लंभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान्

बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहुवचने ऋत्येदित्येवं । दिद्युतानः ।
द्युत दीप्तौ । छंदसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनं । हलादिशेषे कृते द्यु
इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वायोः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्र-
सारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन
इत्यस्मात्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणंति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवं । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणंति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शचुराहित्येन
रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्याग्नेः शेवमाश्रयविषयं सुखं जना जानन्ति । उत
अपि च जानंतस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणंति । रमंते ।
तथा च मंत्रः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुरुभयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये
च मर्ता इति । अपि च । येषां मनुष्याणामग्निविषया माहिना महतीळा गीः
स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः
शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवंति ॥ जानन्ति । ज्ञा अवबोधने ।
आदित्वात्तस्य ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः ।
रोषंतीति रुषा हिंसकाः । इगुपधज्ञेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेवं । शीङ् स्वप्ने । इण्शीङ्भ्यां वन्निति वन् ।
नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टौ । अस्माद्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । रणंति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्तौ । अस्मात्किप् । तत्पुरुषे
कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुतौ । ह्रस्वश्छांदसः । यथा
वाक्शब्दष्टावंतस्तद्वत् । पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने ।
स्वार्थाख्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महेरिण् चेति

इनण् । णिच्चादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्किप् । ऋत
इडातोरितीत्वं । वोरूपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयंत श्रूषं ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रविदा । अनु । घोषं । महः । महत्भ्यां । अनयंत । श्रूषं ।

उक्षा । ह । यत्र । परि । धानं । अक्तोः । अनु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां प्रविदा
प्रवेदनेनानु घोषमनु घुषमाणं श्रूषं सुखं । श्रूषं श्रुनमिति सुखनामसु पाठात् ।
तत्सुखं यजमाना अग्निमनयंत । अग्निं प्रापितवंतः । सोऽग्निर्यत्र यजमानेषूक्षा
वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः
परि धानं परितो धारकं स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु
ववक्ष ह । समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । उदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषि शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । अनयंत । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उक्षा ।
उक्ष सेचने । श्वन्नुक्षन्तित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतत्वेनोक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः । यत्र । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
अक्तोः । अंजू व्यक्तिगतिमक्षणेष्वात्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः क्तुरिति क्तुः । कित्वादिनि-
दितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष । वह प्रापणे । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्त-
माने लिट् । सकारश्छांदसः । तिपो णलादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्ष्णो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पंचऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियं । रक्षंते । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।
प्रांचः । मदंति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानां । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उक्तातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशत्विजो भवंति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पंचान्येऽध्वरं
नयन्ति । तैः पंचभिरध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होचका वेर्गमनस्वभा-
वस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते । पालयन्ति । प्रांचः सोमपानार्थं
प्राङ्मुखं गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्या उक्षणः सोमरसस्य सेक्तारो देवाः स्तो-
तारो मदन्ति । हृष्यन्ति । किंच ते देवा देवानां व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्व-
गच्छन् । हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । रक्ष
पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । निहितं । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्य
कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी कांतिगत्यादिषु । अस्माद्विच् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । पा० ७. ३. ८४. ।
इति गुणः । ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगन्तोऽचताविति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । निघातः । गुः । इण् गतावित्यस्मात्तुङि
रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदसीत्य-
डभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्युंजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुर्नु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋंजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ
मुख्याविमं चामुं चाग्नी न्युंजे । ऋंजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । मंचद्रष्टा विश्वा-
मित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होचकाः स्वधया सोमेन मदन्ति ।
हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्य-
मानास्ते होचका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाग्निमाहुः । वदन्ति ॥
ऋंजे । ऋजि भृजि वर्जने । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया ।
स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतोऽनुपसर्गे क

इति कः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लटि ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव इति ऋसादेशो ब्रुवश्च आह्रादेशः । निघातः । दी-
ध्यानाः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् । तस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

वृषायंते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मंद्रतरश्चिकित्वात्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥९॥

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव । होतः । मंद्रऽतरः । चिकित्वा । मः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥९॥

देव देदीप्यमान होतर्देवानामाह्रातः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानथ-
तिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय
पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्षिचे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभूताः सुयामा अतिशयेन
विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव
भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र
प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य
चित्रस्य वृष्णेऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाच-
रन्तीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाज्ज्ञानोपेतः स त्वं
महो महतः पूज्यान् यष्ट्यान् देवान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्म-
ण्यावक्षि । आवह ॥ वृषायंते । उपमानादित्यनुवृत्तौ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति
क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वाच्च निघातः । धातुस्वरः । महे ।
अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्वीः । पृ पाल-
नपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाङ्गु-
णप्रतिषेधे उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । उरण् रपरः । तस्माद्धोतो गुणवचनादिति डीष् ।
यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः । अशू
व्याप्तौ । अश्रुवते सर्वं जगदिति निदित्यनुवृत्तौ अशे रश् च । उ० ४. ४७. । इति
मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देव । अपादादाविति पर्युदासान्पाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अपादा-

द्यामंचितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् ।
इदिह्वान्नुम् । तरपः पित्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । वह प्रापण इत्यस्य
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । टत्वक्त्वषत्वानि । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणः शब्देनाग्निरभिधीयते । द्रविणः
सततगमनस्वभाव हे अग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणि हविलक्षणा न्यन्नानि प्रकर्षेण
यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषः सु ताः पृक्षप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो
यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो
रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च
हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित्
यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं
संदशस्य । संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्मणि विच् दृशि-
यहणादधिकृतो भवतीत्युक्तं । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्रविणः । दु ग-
तावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्तितीनप्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपा-
भावश्छांदसः । आमंचितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मतुप् । ह्रस्वनुज्ञामिति मतुबुदात्तः । छंदसीर
इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष
दाहे । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । छंदसि लुङ्गिति वर्तमाने
लिट् । उसि रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः धिवन्
संप्रसारणं चेति धिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । धिज्ञौरादिभ्य-
श्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
दशस्य । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळा॑मग्ने॒ पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मानाय॑ साध ।

स्यान्नः॑ सूनुस्तनयो॑ वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॒त्वस्मे ॥ ११ ॥

इळा॑। अग्ने॒। पुरु॒ऽदंसं॑। स॒निं। गोः॑। श॒श्वत्ऽत॒मं। ह॒व॒मानाय॑। सा॒ध॒।

स्यात्। नः॑। सूनुः॑। तनयः॑। वि॒जाऽवा॑। अग्ने॒। सा॒। ते॒। सु॒ऽम॒तिः। भूतु॑। अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने पुरुदंसं । अपोऽग्नौ दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितत्वाद्दंसः शब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं गोः सनिं गवादिपशून्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्याद्भवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबध्या सत्यस्मे अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषुपाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सेह्यपिच्चेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूप-स्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽत्या व्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभाविति । उच्छ्रयस्व वनस्पते ये वृक्षणास इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्श इत्यस्याश्चिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥ यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ० ३. १. इति ॥ यूपोच्छ्रयणे समिद्धस्येति द्वे ऋचौ । उच्छ्रयस्व वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपोच्छ्र-

यणे जातो जायते सुदिनत्वे अहामित्यर्द्धं च आरमेदिति सूत्रितं । यूपैकादशिन्या-
मन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्याभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात् ।
संस्तुयादनभिहिंकृत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मिम्युरिति षड्भिः पंचभिर्वा
। अ० ३. १. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवयंतः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामय-
माना अध्वर्यादयो दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना घृतेन । एतद्वै दैव्यं मधु
यदाज्यमित्याम्नानात् । ऐ० ब्रा० २. २. । तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं सिंच-
तीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या
मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे ते क्षयो निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा
भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहास्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धेहि ॥
ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयं-
तोऽंजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह
धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठसि यदि च शयसि द्रवि-
णमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ तथा च निरुक्तमपि ।
अंजंति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वः
स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने । नि० ८. १८. । इति ॥ अंजंति । अंजू व्यक्तिर्कांतिगतिम्रक्षणेष्टु । रुधा-
दित्वात् अम् । तस्य लटि ऋडित्त्वादिनिदितामित्युपधालोपः । असोरल्लोप
इत्यल्लोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन
इति त्वादेशः । द्वितीयायां चेत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्यो-
दात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप
आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न

छंदस्यपुत्रस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शपः पितृत्वाह्नसार्वधातुक-
 स्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यच एव स्वरः ।
 वनस्पते । आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना
 उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । दैव्येन । देवाङ्गजजाविति घञ् । जिह्वाङ्गुलिः ।
 यस्येति लोपः । जिह्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लेटि सिप् । इतश्च
 लोप इतीकारलोपः । शपः शिह्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । लेटोऽडाटा-
 वित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातित-
 त्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनम्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो
 डादेशः । निह्वादाद्युदात्तः । इह । इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थे इदमो ह इति हः । इदम्
 इतितीशादेशः । शिह्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । डुधाञ् धारणपोषणयो-
 रित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेशः । तुह्योः । पा० ७. १. ३५ ।
 इति तातडादेशः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च । पा० ८. २. ३८ ।
 इति भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियंति
 निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं । मातुः । नमृनेष्टृ
 इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋत उदिति ङसः पूर्वपरयोरुकारः ।
 अस्याः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उपस्थे । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतश्चो-
 पसर्ग इति कः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति मरुड्धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

संऽइदस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरं । सुऽवीरं ।

आरे । अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि
 श्रयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्मानं । ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरा-
 रहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्मानं वन्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिम-
 स्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मामतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारे
 दूरे बाधमानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रुतो

भव । उक्तार्थेयं ब्राह्मणे । समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष
 एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त आरे अस्मद-
 मतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमा-
 नाच्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ समिद्धस्य ।
 जिह्न्धी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठायां श्रीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । सम्यगिद्ध
 इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रयमाणः । श्रिज् सेवायामित्यस्य
 लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुर-
 स्तात् । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीत्यादिना । पा० ५. ३. २७. । अस्ताति-
 प्रत्ययः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. । इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म ।
 नब्रिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अत्रायं धातुर्दानार्थे
 वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । अजरं । नजो जरमरमिचमृता
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादि-
 त्वादंतोदात्तः । अस्मत् । युष्मिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
 सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुरुष इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । श्रिज् सेवायामित्यस्य लोणमध्यमै-
 कवचने थास् । थासः स इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वकारः ।
 निघातः । महते । वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति निपातनादंतोदात्तः । बृहन्महतो-
 रुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सौभगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचन इत्यज् ।
 हृद्गसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादि-
 त्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्षन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे
 उच्छ्रयस्व । उच्छ्रुतो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परि-

माणेन मीयमान इयत्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धं । वर्षमपृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वंति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोडर्थे छंदसि लुङ्लङ्घिति लुङ् । इतश्चेति सिप इकारलोपः । गातिस्येति सिचो लोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाज्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयांभवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयंतः ॥४॥

युवाः सुवासाः परिवीतः । आ । अगात् । सः । उं इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तं । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयंतः ॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्रयादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससारशनया युक्तः । परिवीतस्तया रशनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्रज्ञा मनसा देवयंतो देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादय उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयांभवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्हेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयंत इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं

तदुन्नयन्ति । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ युवा । यौतेः कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्र-
त्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । निक्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुवासाः । वस
आच्छादने । असुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययः । णिक्त्वादुपधावृद्धिः । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परिवीतः । व्येज् संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्र-
सारणं । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् ।
प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपद इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य श्र इति
आदेशः । गुणः । निक्त्वादाद्युदात्तत्वं । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ध्यै चिन्तायां ।
स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्षिप् । दृशियहणात्सं-
प्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति
यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
देवयन्तः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियर्ति वाचं ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नां । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत् । इयर्ति । वाचं ॥ ५ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः समर्थः । मर्थ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते
विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ।
तस्मिन्यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन्
अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि
करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्यादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूपं
पुनन्ति । प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्राप-
यिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियर्ति ।
प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति
जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति
धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियर्ति वाचमिति देवेभ्य एवैनं

तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्त्वत-
लाविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्माच्छंदसि निष्टर्क्येति
क्यप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्गुणः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । पुनंति । पूज् पवने ।
अद्यादित्वाच्छा । प्वादित्वाङ्गस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति
विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयर्ति । ऋ गतौ । जुहोत्यादिः । अभ्यास-
स्यार्तिपिपत्योश्चेतीत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततश्च ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततश्च ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥ ६ ॥

हे यूपा देवयंतो देवान्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो
यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः
परशुस्त्वदीयान्यूपांस्ततश्च चिच्छेद देवासो दीपमानाः स्वरवः । स्वरुशब्दः
स्वशकलवाची । तद्वंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूपा
अस्मे अस्मै यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु ।
धारयंतु । प्रयच्छन्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः । डुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य लिट्युसि असं-
योगाल्लिट् किदिति किङ्गवाद्गुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः
स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्वा धारण
इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः
खङ्गः । ततश्च । तक्षू त्वक्षू तनूकरण इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः ।
लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्व् शब्दोपतापयोरित्यस्मान्निदित्य-
नुवृत्तौ श्रृस्वृक्षिहिचपीत्यादिना उप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । ष्टा
गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छंदसि लिट् । तस्य क्सुः । वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः ।
प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति डः ।
ततष्टाप् । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्मे ।

अस्मच्छब्दस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहो-
त्यादिः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यतसुचः ।

ते नो व्यंतु वार्यं देवचा स्त्रेचसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽचा । स्त्रेचऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्ना ये यूपाः । यतसुच
इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्गामसु पठितत्वात् । यताः सुचो
यैस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः स्त्रेचसाधसः स्त्रेचस्य
यज्ञस्य साधकाः । यथा स्त्रेचं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा
स्वर्गादिफलं ददातीति स्त्रेचं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं
संभजनीयं हविर्देवचा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥
वृक्णासः । ओव्रश्चू छेदन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । किन्नाद्र-
हिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र
आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः ।
गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । व्यंतु ।
इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्छांदसः । अयमंतर्भावितव्यर्थः ।
वार्यं । वृङ् संभक्तावित्यस्मादहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । ईड्वंदवृशंसुदुहेत्यादि-
नाद्युदात्तत्वं । देवचा । चैत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिनाधिकरणे
चाप्रत्ययः । स्त्रेचसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादौणादिकोऽसुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्तध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

सुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वस-
वोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थाम-
दानि चेति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । सुप्यत्ययः । पृथु
विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा ऐकमत्येन परस्परं संगता भूत्वेम-
मस्मदीयं यज्ञमवन्तु । रक्षन्तु । किञ्च । अध्वरस्य यज्ञस्य क्तुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं
यूपमूर्ध्वं कृण्वन्तु । उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्या-
दित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति
सर्वानंतकाले । रोदेर्णितुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । जसः सुष्मादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वं ।
वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्तौ ऋस्वृत्तिहिचपसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति कथन् ।
कित्वादगुणः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च ।
दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ
प्रख्याने । प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति षिवन् संप्रसारणं च । षिन्नौरादिभ्यश्चेति
ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवन्तु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वन्तु । कृवि हिंसा-
करणयोरित्यस्मात्लोटि धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पाथः ॥९॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यन्ति । पाथः ॥९॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरुमन्तः
श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । हंसा इवेति । यथा
नभसि पंक्तिशः पतन्तो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा नोऽस्मानागुः ।
प्रापुः । अपि च कविभिर्मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग
उन्नीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्था-
नमंतरिक्षं । पाथोऽंतरिक्षं यथा व्याख्यातमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ङ्यण

। पा० ४. ४. १११. । इति सूत्रे पाथोऽन्तरिक्षमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृश-
मन्तरिक्षमपियन्ति । प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिरुच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादं-
तरिक्षं व्याप्य वर्तेत इत्यर्थः ॥ हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनान्पूर्वप-
दस्वरः । श्रेणिशः । बह्वल्पादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । शुच दीप्तावित्यस्मा-
द्वज्रेन्द्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गतौ ।
अस्माल्लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृशे चषाल्वंतः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघज्जिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवंतु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणां । सं । ददृशे । चषाल्वंतः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवंतु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरुमंतश्चषाल्वंतः प्रतिमुक्तकंटकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां
शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत् विषाणानीव संददृशे । सम्यक् दृश्यन्त एव ।
वा अपि च विहवे । विविधं हूयन्ते हवींष्यचेति विहवो यज्ञः । तस्मिन्यज्ञे
वाघज्जिर्वाविभिः । वाघतो वृक्तबर्हिष इत्युत्पिङ्गामसु पाठात् । श्रोषमाणास्तैः
क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः
संग्रामवाची । आजौ पृतनाज्यमिति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु
संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रक्षन्तु ॥ शृंगाणि । शृ-
हिंसायामित्यस्माच्छ्रीयमाणान्तेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५. । इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च ।
नित्स्वरः । ददृशे । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति लङर्थे लिट् । इरयो र इतीरेचो रे
इत्यादेशः ॥

॥ अथैकादशी ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्श वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण

प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्रवल्शाः सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो निशितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय । प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुडागमः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः । लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मात् लिटि णलि रूपं । पादादित्वादनघातः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

सखायस्त्वेति नवर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुबन्तमिति । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बार्हते छंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमग्निरग्न आयाहि । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसं ॥१॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदिति । सुऽप्रतूतिं । अनेहसं ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नप्नारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूतिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डिच्चाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदस्यमूर्ध्वेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. २. ५२. इति णिङ्गभावः । वृद्धायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । ऋादित्वादिडभावः । निघातः । ऊतये । अव रक्षण इत्यस्य

उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्लिनंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अपां ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुभगं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सुप्रतूर्ति । ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्पः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥२॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥२॥

हे अग्ने वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि
विहाय मातृरपो मातृभूता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्ट-
त्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो
लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृथते । न सद्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्का-
रणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबन्धिष्वरिणिरूपेषु काष्ठेषुभवः । मंथ-
नात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते ।
अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मा-
तृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृथते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जाय-
मानः । नि० ४. १४. इति ॥ कायमानः । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । लटः शानच् । मका-
रलोपश्छांदसः । अजगन् । गमू गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
हल्ङादिना सिलोपः । मी नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितिक्षायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति लङर्थे
लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अति तृष्टं ववक्षिथायैव सुमना असि ।

प्रप्राप्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥३॥

अति । तृष्टं । ववक्षिथ । अर्थ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥३॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिवव-
क्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को
वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितोऽसि वर्तसे तेषां
मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उद्गा-
तृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण
इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् ।
थल आर्द्धधातुकस्येड्लोदेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति मंचत्वात् ।
निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि
रूपं । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते ।
आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस भुवि । तासस्त्योलोप इति
सकारलोपः । यदृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविंदन्निचिरासो अदुहो अप्सु सिंहमिव श्रितं ॥४॥

इयिऽवासं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविंदन् । निऽचिरासः । अदुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥४॥

हे अग्ने अदुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वे देवाः
सिधः शोषकाञ्छून्बलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्वह्नीः सश्वतः संग-
तिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव
गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् । अनुगम्यालभंत ॥ इयिवांसं ।
इण् गतावित्यस्य क्सावुपेयिवाननाश्चाननूचानश्च । पा० ३. २. १०९. । इति नि-
पातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्शिप् चेति
क्शिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः
शच्चादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विट् लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः ।
नितरां चिराः । आज्जेसरसुगित्यमुक् । समासस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां ।
संपदादित्वाद्भावे क्शिप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ्
सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितितीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसंऽइव । त्मना । अग्निं । इत्था । तिरःऽहितं ।

आ । एनं । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्थेत्यं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टान्तः । ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छंद्येन ससृवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । सृ गतावित्यस्मात्लिट् । तस्य कसुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य मंचेष्वाच्चादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । या हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयादौःष्वेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वन्बुक्षन्नित्यादिना निपातितः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तं त्वा मर्ता अगृह्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञां अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृह्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यदेवतार्थमगृह्णत । अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने तव क्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृह्णतेति पूर्वचान्वयः ॥ अगृह्णत । ग्रह उपादाने । क्र्यादित्वाच्चा । ग्रहिज्या-

वयीति संप्रसारणं । ह्यहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । तिङ्तिङ् इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्ल्युडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतःपादमिति ल्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश प्रवेशन इत्यस्मादशिप्रुषिलटिरणिकणिखदिविशिभ्यः कन्निति कन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वान्न पिवादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । क्रत्वा । टा । जसादयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठच । युवशब्दादतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽइद्धं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्वदज्ञमपि यजमानं छदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्यं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः समासते । सम्यगासते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रक्षण इत्यस्मादिण्भीकापाशलेत्यादिना कन् । पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपावरणे । स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्बृहद्भावः । निघातः । समासते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनकारांतत्वाज् ऋस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आशुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशयिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समन्तात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गन्तारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । हु दानादनयोः । अस्माद्धातोर्लोट् । जुहोत्यादिभ्यः श्रुरिति शप् श्रुः । श्राविति द्विर्वचनं । लोटो लङ्ङावे तस्थस्थमिपामिति यस्य तादेशः । छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्नप्रनथनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरं । बहुव्रीहौ नजसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्धातोः स्फायितंचिवंचीत्यादिनारक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्धातोः कृवापाजिमीत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातोरजिरशिशिरशिथिलेति किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य छंदसि गलोपश्च । पा० ४. ३. २३. २. इति गलोपः । चकारात् लप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यं । ईड स्तुतौ । अस्माख्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कंडादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोणमध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्वरूपत्वं । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

चीणिं शता ची सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्वर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

चीणि । शता । ची । सहस्राणि । अग्निं । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।
 औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारं । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

चीणि शता चीणि शतानि ची सहस्राणि चीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव
 चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् ।
 अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् । असिंचन् । तथास्मा अग्नये
 तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदनंतरमेव ते देवा-
 स्तस्मिन्बर्हिषेनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमि-
 ममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान
 एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्तेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९. इति ॥
 शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि ।
 सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । ची । सुपां सुलुगिति पूर्वस-
 वर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां
 दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्य-
 यस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्वातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् ।
 गुणश्च । निह्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः । औक्षन् । उक्ष
 सेचने । आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः ।
 अस्तृणन् । स्तृज् आच्छादने । लङ् बहुवचने ऋादित्वाच्छा । ऋरंतादेशः । नित्यं डित
 इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लुङ्लुङ्ङ्स्व-
 डित्याडागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ।
 बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीति । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः ।
 णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

त्वामग्र इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयं । त्वामग्र औष्णिह-
 मित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य सूक्तस्य विनि-
 योगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां ।

देवं मर्तास इंधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां ।

देवं । मर्तासः । इंधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योतमानं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः । यस्येति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राजृ दीप्तौ । संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्धिषेति क्तिप् । किलोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वाविति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । इंधते । जिइंधी दीप्तौ । अस्माद्धातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि ऋस्यात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । छंदस्युभयथेति ऋस्याईधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते ।

गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्यादयो यज्ञेष्वग्निष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीळते । स्तुवंति । तादृशस्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु त्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादिवाद्भ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे ।

सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । संऽइधा । जातऽवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं । सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनका-
रीण्याज्यपुरोडाशादिहवीषि ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाश्रु दान इत्य-
स्माद्भातोः कर्तरि शप् । द्विर्वचनं छांदसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यस्तानामा-
दिरित्युदात्तः । समिधा । जिङ्धी दीप्तौ । अस्मात् क्विप् चेति क्विप् । उपधालोपः ।
सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जातवेदसे । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
पुष्यति । पुष पुष्टौ । अस्मात् श्यन् । डित्वाद्गुणाभावः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् ।

अंजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अंजानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्विषद्वर्तृभिरं-
जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे छंदसि लुङ्ङिट इति लुङ् । लृदिच्चादङ् ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽग इत्यङ्भावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिप्रक्षरणगतिषु ।
व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिषुचीत्यादिना
इसिप्रत्ययांतो हविःशब्दोऽंतोदात्तः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परि-
भाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र होत्रे पूर्णं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।

विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पूर्णं । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।

विपां । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्या-
दीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय
वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रेऽग्नये बृहन्महत्पूर्णं पूर्वं कृतं पुरातनं
वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपूरणोऽन्वया-
भावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्यो-
तींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छंदसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेन संबंधः ।
पूर्णं पूर्वं कृतमित्यर्थः । पूर्वं कृतमिनिनियौ चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । भरत । भृज् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पृषद्-
हदिति निपातनादंतोदात्तः । बिभ्रते । भृज् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । भृजामि-
दितीत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निं वर्धंतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः ।

महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निं । वर्धंतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निर्यतो याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिरुक्थ्यो जायते । उक्थ्यशब्दः
प्रशस्यवाची । अनभिःस्त्य उक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो
भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निर्महे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्श-
नीयो भवति तमिममग्निं नो गिरोऽस्माकं स्तुतिरूपास्ता वाचो वर्धंतु । वर्धयंतु ।
पूजयंतित्यर्थः ॥ वर्धंतु । वृधु वर्धने । अस्मास्मिन् । लघूपधगुणः । छंदस्युभयथे-

त्यार्द्धधातुकत्वाणिलोपः । ऋन्तादेशः । एरुः । पा० ३. ४. ८६. । इत्युकारः । निघातः ।
उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मात्पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वाद्धचि-
स्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थ्यं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे
छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । भृमृदृशि-
यजीत्यतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने यजिष्ठो अ॒ध्वरे दे॒वान्दे॒वय॒ते य॒ज ।

होता म॒न्द्रो वि रा॒जस्य॑ति॒ सि॒धः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अ॒ध्वरे । दे॒वान् । दे॒वऽय॒ते । य॒ज ।

होता । म॒न्द्रः । वि । रा॒ज॒सि । अ॒ति । सि॒धः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टृतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय
देवान्यज । तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन्पूजय । किंच । होता देवानामाह्वाता मन्द्रो यज-
मानस्य मादयिता स त्वं सिधः क्षपयितृञ्छूनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण
शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टमेयःस्विति तृचो लोपः । नित्त्वा-
दाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो
देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु । अस्माल्लोट् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
निघातः । राजसि । राज् दीप्तौ । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यं ।

भवा स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पा॒व॒क । दी॒दि॒हि । द्यु॒ऽम॒त् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवी॒र्यं ।

भव । स्तो॒तृ॒भ्यः । अ॒ंत॒मः । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

नः पावकास्तत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमंत्रे प्रतिपादितस्त्वं
द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि ।

यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां स्वस्तयेऽविनाशनाय क्षेमायांतमोऽंतिकतमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज् पवने । अस्माद्धातोर्ण्वच् । णित्वाद्बुद्धिः । वोरकादेशः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । बहुलं छंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हेरपित्वाद्गुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुद्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः । अत इनिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशयने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

तं त्वा विप्रां विपन्यवो जागृवांसः समिंधते ।

हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधं ॥ ९ ॥

तं । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते ।

हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । सहऽवृधं ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वोढारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिंधते । सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । टुवप् बीजसंताने । अस्माद्धातोर्ऋजेंद्राग्रवज्रविप्रेति रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगयादयश्चेति कुः । अकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये । अस्माह्लिट् । तस्य क्सुः । उगिदचामिति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिडभावः । जायोऽविचिखल्ङित्सु । पा० १. ३. ८५. । इति गुणो न भवति तच्च विरित्यत्र क्सोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिइंधी दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ।

निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति खिः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । सहोवृधं । वृधु वर्धने । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं । अग्निर्होता गाय-
त्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदं सूक्तं । सूचितं हि
अग्निर्होताग्र इळेति चतस्रः । आ० ४, १३, १ इति ॥ आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ
स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेत्येषा स हव्यवाळमर्त्यमिति पुरोनुवाक्या । द्वितीयप-
वमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साह्वानिति । सूचितं च साह्वान्विश्वा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये । आ० २, १, १ इति ॥ आभिष्वविकेषूक्थ्येषु
तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं ।
प्र वो वाजा अभिष्ववोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७, ८, १ इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञं । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमत-
फलसंपादकत्वेन हितकारी । यज्ञा पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो नि-
हित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा विचर्षणिर्विश्व-
चर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं यज्ञ-
मग्निष्टोमादिकं वेद । जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वेति तिपो
णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आ समंतादनुषजतीत्यानुषक् ।
षञ्ज संगे । धातुषकारस्य सकारः । क्तिप् चेति क्तिप् । अनिदितामित्युपधालोपः ।
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उ॒शिक् । दू॒तः । च॒नःऽहि॒तः ।

अ॒ग्निः । धि॒या । सं । ऋ॒ण्व॒ति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहित उशिक् हविः कामयमानो दूतो देवानां दूतश्चनसे हविल्लक्षणायाज्ञाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविल्लक्षणं हितमस्येति चनोहितः । स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति । संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् । वह प्रापणे । वहश्चेति शिवः । ढत्वजश्चर्त्त्वानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उशिक् । वश कांतौ । इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । तस्य किञ्चात् यहिज्येति संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनःशब्दश्चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यनुनंतः । चकारान्नुडागमः । तस्मिन्यलोपः । निच्चादाद्युदात्तः । पुनश्चनसोऽङ्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. ४. ६०. २. इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋण्वति । ऋणु गतौ । लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अ॒ग्निर्धि॒या स चे॒तति॒ के॒तुर्य॒ज्ञस्य॑ पू॒र्यः ।

अ॒र्थे ह्य॒स्य तर॒णि ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । धि॒या । सः । चे॒त॒ति । के॒तुः । य॒ज्ञस्य॑ । पू॒र्यः ।

अ॒र्थे । हि । अ॒स्य । तर॒णि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वे भवश्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं जानीते । अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चिती संज्ञाने । निघातः । अर्थे । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति यन् । गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । तरणि । तृ स्रवनतरणयोः । अर्तिसृभृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒ग्निं सू॒नुं स॒न॒श्रु॒तं स॒हसो॑ जा॒तवे॑द॒सं ।

व॒हिं दे॒वा अ॒कृ॒ण्व॒त ॥ ४ ॥

अग्निं । सूनुं । सनऽश्रुतं । सहसः । जातऽवेदसं ।

वहिं । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्रुतं सना-
तनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वहिं हविषां
वोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहिं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना
निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणां ।

तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विशां । अग्निः । मानुषीणां ।

तूर्णिः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरएता सन्मार्गप्रदर्शनेनायतो
गतात एव तूर्णिस्ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यर-
हितो रथो हविषां वहनाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्म-
थनादभिनव एवंविधोऽग्निरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥
अदाभ्यः । दंभु दंभने । दभेति वक्तव्यमिति कर्मणि रथत् । उपधावृद्धिः । न
दाभ्यः । नञ्समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरएता । इण् गतौ ।
एतुल्तृचाविति तृच् । गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावज्यतौ
षुक् चेत्यञ् । टिड्ढाणजिति डीप् । जित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । जित्वरा संभ्रम इति
धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वरे-
त्यादिना ऊट् । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः ।
रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति कथन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पठित-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

साह्यान्विश्वं अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।

अग्निस्तुविश्ववस्तमः ॥ ६ ॥

सहान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृक्तः ।

अग्निः । तुविश्ववऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजोऽभियोक्त्रीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्यान्सहमानः स्वबलेन तिर-
स्कुर्वाणोऽमृक्तः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविःप्रदानेन पोषक एवं-
भूतोऽग्निस्तुविश्ववस्तमः । तुविशब्दो बहुवाची । तुवि पुरु इति तन्नामसु पाठात् ।
श्रवःशब्दोऽन्नवाची । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०. ३. । इति निरुक्तेऽभि-
धानात् । अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुवि-
धान्नोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्यान् । षह मर्षण इत्यस्य कसौ दाश्यान्सा-
ह्यान्मीढांश्चेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति ।
कसुस्वरः । क्रतुः । कृजः कतुः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्ववस्तमः ।
तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवडादेशः ।
अंतोदात्तः । श्रवः । श्रु श्रवणे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन
तुविश्रवा इत्यतिशयने तमबिति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्याँ अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्यान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयं । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्यान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनाग्निना
प्रयांस्यन्नान्यभ्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधक-
दीप्तेरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । प्रीज् प्रीणने । अस्माद्वा-
तोरंतर्भावितण्यर्थोदसुप्रत्ययः । प्रीणयंति भक्ष्यमिति प्रयांस्यन्नानि । नित्वादा-
द्युदात्तः । वाहसा । णिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णित्वादुपधा-

वृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्चान् । दाशृ दान इत्यस्य कसौ दाश्चान्साह्वानिति निपा-
तनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । कसुन्प्रत्ययस्वरः । अग्नोति । अशू व्याप्नौ ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः ।

विप्रासः । जातवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होचादयो वयमग्नेस्तव संबंधि-
भिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभि-
लषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणं ।
जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरे-
वोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धा-
तोर्निष्ठायां छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः । शेषे छंदसि बहु-
लमिति शेलुक् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशू व्याप्नौ ।
बहुलं छंदसीति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषूदात्त
इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति ।
मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु
युद्धेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा

अस्मदभिमतफलप्रदानाय ते त्वयेरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा
इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृङ् संभक्तौ ।
ऋहलोर्ण्यदिति ग्यत् । शेष्ठंदसि बहुलमिति शेर्लुक् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तः ।
वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः ।
लेटि सिबहुलमिति सिप् । सिप आर्द्धधातुकत्वादिडागमः । लेटोऽडाटावित्य-
डागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । ते । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः ।
सुपामिति शेआदेशः । शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर् गता-
वित्यस्मात्परस्य लिटो ऋस्य इरेजादेशः । इजादेश्च गुरुमत इत्याम्न भवति मञ्च-
त्वात् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

इंद्राग्नी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्रं । तथा चानुक्रम्यते । इंद्राग्नी
ऐंद्राग्रमिति । गायत्रं त्विति तुशब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रं । इंद्राग्नी देवता ॥
आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवापार्थमिदं सूक्तं । अभिप्लव-
पृष्ठचाहानीति खंडे सूचितं । इंद्राग्नी आगतं ता हुवे ययोरिदं । आ० ७. ५. । इति ॥
अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राग्नी आगतमिति स्तोतृयस्तृचः । तस्यैवाच्छावाक-
स्याद्या शस्त्रयाज्या । इंद्राग्नी आगतं सुतमिति याज्ये । आ० ५. १०. । इति सूचि-
तत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राग्नी आगतं सुतमिति
षष्ठहस्तोचियः । इंद्राग्नी आगतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितं ॥
अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे तोशा वृत्रहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । तोशा
वृत्रहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र
इंद्राग्नी अपसस्परीत्यनुरूपः । सूचितं च । इंद्राग्नी आगतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परी
। आ० ५. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं ।

अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । गतं । सुतं । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यं ।

अस्य । पातं । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इंद्रश्चाग्निश्चंद्राग्नी हे इंद्राग्नी देवौ सुतमभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव

वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिरूपा-
भिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नभो नभसः स्वर्गस्थानादागतं । आगच्छतं । आगत्य च
धियास्माभिः क्रियमाणे कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं ।
यद्वा धियास्मदीयया बुद्धेऽपितौ प्राप्तावस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥
इंद्राग्नी । इंद्रश्चाग्निश्च द्वे धि । पा० २. २. ३२. । इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
अजाद्यदंतं । पा० २. २. ३३. । इतींद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादित्वान्निघातप्र-
तिषेधः । षाष्टिकस्वरः । गतं । गम् सृप् गतौ । बहुलं छंदसीति शपो लुकि
सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ्
एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातं । पा पाने । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत
इति न पिवादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी जरितुः स्तोतुः सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतो यज्ञो
ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतश्चेतन इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ
सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्मदीयया स्तुतिलक्षणयानया वाचा-
हुतौ संतौ सुतमभिषवादिसंस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा
स्तुतावित्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छंदसि जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्या-
सस्येत्वं । निघातः । चेतनः । चिती संज्ञाने । कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् । लिती-
त्याद्युदात्तत्वं । अया । इंद्रशब्दस्य तृतीयायाः सुपां सुलुगिति याजादेशः । अना-
देशप्राप्तौ हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।

ता सोमस्येह तृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविच्छदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे ।

ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकृतौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदकाविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । ता आगतौ च ताविंद्राग्नी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृपतां ॥ इंद्रं । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्माद्वातोर्ऋजेंद्राग्रेति रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वं । कविच्छदा । छदि अपवारणे । अस्मात्क्विप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौचो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यनुवृत्तावृतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां सुलुगिति डादेशः । सोमस्य । षुञ् अभिषवे । अस्मादर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि मुचादित्वान्नुमागमः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इंद्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपराजिता ।

इंद्राग्नी इति । वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणां बाधकौ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हंतारौ सजित्वाना समानजेतारौ परस्यापेक्षया जयशिलावपराजिता केनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमान्नस्यातिशयेन दाताराविंद्राग्नी युवां हुवे । इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विविति क्विप् । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ८. ४. १२. इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हुवे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति लुकि सति ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उवडादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शीङ्क्नुशिरुहिजिश्चिसृधृभ्यः

। उ० ४. ११५.। इति कनिप् । कित्वाद्गुणाभावः । पित्वात्तुगागमः । समानस्य
 छंदस्यमूर्धेति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्स-
 मासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । देवताद्वहे चेत्युभयपद-
 प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसा-
 तमा । षणु दाने । अस्माज्जनसनखनक्रमगम इति विट् । विडुनोरनुनासिक-
 स्यादित्याकारः । अतिशयने तमविति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वामर्चेत्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

इंद्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वां । अर्चेति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।

इंद्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वतः शस्त्रिणो होत्रादयो वां युवां
 प्रार्चन्ति । इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा नीथाविदः स्तोत्रा-
 भिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये
 युवामर्चन्ति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिंद्राग्नी युवामा वृणे । सर्वतः संभजे ।
 पूजयामीत्यर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदान्परत्वाद्युष्मदस्सदोः षष्ठीच-
 तुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशेऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति । अर्च पूजायां ।
 निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातृतुदिवचिरिचीति कर्मणि थक् ।
 वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावि-
 तीनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीर-
 मीत्यादिना कथन् । कित्वाद्गुणाभावः । विद ज्ञाने । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतं ।

साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इंद्राग्नी इति । नवति । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुत ।
साकं । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी दासपत्नीः । दासयंत्युपक्षपयंतीति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः ।
ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवति नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः
शत्रूणां पुरीरेकेन कर्मणैकेनैवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधूनुत । अकं-
पयतं । ताविंद्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवति । नवानां दशतां नवभावः
तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपक्षये । दासयतीति
दासः । पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च
। पा० ४. १. ३५. १. इत्युक्तत्वाद्भिभाषा सपूर्वस्येति डीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधूनुतं । धूञ् कंपने । लङि स्वादिभ्यः श्रुः । निघातः । एकेन ।
इण् गतौ । इण्भीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्राग्नी अप्सस्पृष्युष प्र यंति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । अप्ससः । परि । उप । प्र । यंति । धीतयः ।

ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादय ऋतस्य कर्मफलस्य
पथ्याः पथो मार्गाननु लक्षीकृत्यापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत
उप प्र यंति । समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति
भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतय ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्षीकृत्य कर्मणः परितः
प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यंति । इण् गतौ । यणदेशः ।
निघातः । धीतयः । घेट् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
घुमास्येतीत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इंद्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च ।

युवोरभूय हितं ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वां । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च ।

युवोः । अप्ऽतूर्यै । हितं ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांस्यन्नानि च सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथातूर्यै वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरेव हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वां चेति प्र वीर्यै ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।

तत् । वां । चेति । प्र । वीर्यै ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु परि भूषथः । परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तन्ते । वां युवयोर्वीर्यै सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संग्रामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । रुच दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित्वा-दंतोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञाने । अयमंतर्भावितण्यर्थः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ तृतीयमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं विश्वामित्रचक्षुषभस्यार्षमग्निदेवताकमानुष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः सप्त चक्षुषभस्त्वानुष्टुभमिति । विश्वामित्रपुत्र चक्षुषभ चक्षुषिः । मंडलादिपरिभाषयामिर्देवता ॥ अग्निष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्ध्वर्यावावृत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५. ९. । इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे

च विनियुक्तं । सूत्रं च प्र वो देवायामये कदा त इति पंच । आ० ४. १३. ।
इति ॥ अभ्युदयेष्टौ स यंत्यग्नेः प्रदातुर्याज्या । सूचितं च । स यंता विप्र एषां
दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वो देवायामये बर्हिष्ठमर्चास्मै ।

गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नये । बर्हिष्ठं । अर्चं । अस्मै ।

गमत् । देवभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमा-
नायास्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्यायामये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्र-
शस्त्रादि वोक्थ्यजातं प्रार्चं । उच्चारयत । एवं स्तुतः सोऽग्निर्देवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टुतमः
सोऽग्निर्बर्हिरस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिष्ठासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥
बर्हिष्ठं । बर्हितृशब्दात्तुष्टदसीत्यतिशयन इष्टन् । अर्चं । अर्चं पूजायां । भौवा-
दिकः । बहुवचनस्यैकवचनं । निघातः । गमत् । गम् गतौ । अस्य छंदसि लुङ्लुङ्ङिट
इति लोट्थे लुङ् । लृदित्वात् चेरङ् । नित्यं ङित इतीकारलोपः । पादादि-
त्वान्न निघातः । यजिष्ठः । यष्टुशब्दात्तुष्टदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयः स्विति तृचो लोपः ।
नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववल्लोट्थे लुङ् । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य
लृदित्वादङ् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः ।

हविष्मंतस्तमीळते तं सन्निधंतोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः ।

हविष्मंतः । तं । ईळते । तं । सन्निधंतः । अवसे ॥ २ ॥

यस्य पूर्वमंचे प्रतिपादितस्याग्ने रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः
प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्र-
दानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्याग्नेर्वलं सचंते सेवन्ते । सचंते सेवन्ते । नि० ७. २३. ।

इति यास्कः । अग्रेर्यजमानदत्तहविषां प्रदातृत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं तमेवाग्निमीळते । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच सनिष्यन्तो धनादिलाभमिच्छन्तस्तमवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतश्चात्तदस्यास्तीति छंदसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनिपः पित्रादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत् दाता यो वनिता मघं ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत् । दाता । यः । वनिता । मघं ॥ ३ ॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरेषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं । मघं रेक्क इति तन्नामसु पाठात् । तद्वनं वनिता प्रयच्छन् भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे ऋत्विजो यूयं दुवस्यत । आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तृचि रूपं । ऋदुशनसित्यादिना अनङ्गदेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्येति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदंतस्य धातोर्लोटि रूपं । दाता । दुदाञ् दाने । ताच्छीलिकस्तृन् । नित्रादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।

यतो नः पुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंऽतमा ।

यतः । नः । प्रुणवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नो हविःप्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धातिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनायाग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु । ददातु । यतो यस्मादग्नेः सकाशात् प्रुणवत्समृद्धिमद्दानभोगादिना व्यये सत्यप्यतिशयेन वर्धमानं दिवि द्युलोके क्षितिभ्यो भूलोकादप्स्वंतरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनमा समंतादुपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये । वी गति-कांत्यादिषु । मंचे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति मकारस्य छः । प्रुणवत् । प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्चांदसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्ानो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसं । अपूर्व्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्ानः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥ ५ ॥

ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीदिवांसं दीप्यमानमपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वातारं विशां विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धीतिभिरग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिरिंधते । दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविःप्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं । दिवु त्रीडादावित्यस्य क्सौ रूपं । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्व्यत्ययेन डीन् । नित्स्वरः । धीतिभिः । धेट् पाने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । कित्वाद् घुमास्येतीत्वं । चित्स्वरः । ऋक्काणः । ऋच्शब्दान्मतुवर्थे वनिप् । अयस्मयादित्वाङ्गसंज्ञात्वात्कुत्वं ।

पदसंज्ञाभावाज्ज्वाभावः । इंधते । जिंघी दीप्नौ । विशपति । परादिश्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्बुधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शं । नः । शोच । मरुत्ऽबुधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे
स्तोत्रेऽविषः । स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच
देवहूतमो देवानामाह्वातृतमस्त्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्वज्यप्रउगादिशस्त्रे-
ष्वविषो । गोपाय । किंच मरुद्बुधो मरुद्भिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसं-
ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं
शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिष्वित्यस्मात्लेटि सिबहुल-
मिति सिप् । अस्यार्द्धधातुकत्वादिट् । इतश्च लोप इति सिप् इकारलोपः ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्मात्कर्मणि
पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः ।
हूयतेः क्तिप् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति दीर्घः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । शोच । श्रुच दीप्नौ । अयमंतर्भावितरण्यर्थः । निघातः । मरुद्बुधः ।
बुधु वर्धने । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सहस्रसातमः ।
षण्णु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्ये-
त्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमवसु ।

द्युमर्दग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितं ॥ ७ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोक्ऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।

द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यं । वर्षिष्ठं । अनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

अस्मिन्सूक्ते स्तूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुत्रपौत्रा-
दिसहितं पुष्टिमत्पोषकृत् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवा-
दिकमुपलक्ष्यते । द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं
शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत
एवानुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणं । एवंभूतं वसुरत्नकनकपश्चादिलक्षणं
धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलंबेन रास्व । दास्व ॥ नू नः । ऋचि तुनुघमस्त्विति
दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो
लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । कर्दमादित्वान्मध्यो-
दात्तः सहस्रशब्दः । पुष्टिमत् । पुष पुष्टौ । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्या-
देशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न भवति ।
तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ होतेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं । आ होतेत्यनुक्रमणिका । ऋषभस्त्विति
तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निर्देवता ॥
एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैष्टुभे
छंदसि विनियुक्तानि । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतेति दशानां तृती-
याष्टमे उद्धरेदिति चैष्टुभं । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मद्रः । विदथानि । अस्यात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । होता देवानामाह्वाता मद्रः स्तोतुर्मादयिता सत्यः सत्य-
कर्मा कवितमोऽतिशयेन मेधावी यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो
विधाता । एवंविधमहिमोपेतः सोऽग्निर्विदथान्यस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञानास्थात् ।
आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विद्युद्रथो विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः । शो-

चीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहस्रः सूनुर्वलस्य पुत्र एवंभूतः
 सोऽग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽंतरिक्षे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्रेत् । श्रयते ।
 प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मंद्रः । मदि स्तुति-
 मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक् । इदि च्चानुम् । अस्थात् ।
 घा गतिनिवृत्तौ । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो
 लोपः । निघातः । यज्वा । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्द्विनिविति
 ङ्निप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति कूयते वा ।
 अच इरिति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
 शोचिष्केशः । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिरितीसिः । प्रत्यय-
 स्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । श्रिज् सेवायामित्यस्य
 छंदसि वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिर्ऋतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतंऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऋतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नम-
 स्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरयामि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्नग्ने
 चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां जुषस्व । अस्माभिः
 क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञो विदुषः
 कर्माभिज्ञानावक्षि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्य हे अग्ने ऋतयेऽस्माकं रक्षणाय
 मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्विषीद ॥ अयामि ।
 इण गतौ । भौवादिकः । पादादित्वादनघातः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
 तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चिती संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे-
 णानुदात्तत्वे ततोऽंतोदात्तताभावाच्छतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातु-
 स्वरः । सहस्वः । सहोऽस्येति मतुप् । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वादुर्न
 भवति । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्घादिलोपे

नकारस्य मतुवसो रुरिति रुत्वं । आमंचितनिघातः । विदुषः । विद ज्ञान इत्येत-
स्मादुत्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ति । षट् विशरणादिषु । लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यजच । यज देवपू-
जादिषु । अमिनक्षियजीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । आमंचितनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्णं हविर्भिरा वंधुरेव तस्थतुदुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सी । अंजंति । पूर्णं । हविः । भिः । आ । वंधुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वाणे उषसा उषासानक्ते अहोरात्रौ तौ त्वां द्रवतां ।
अभिगच्छतां । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैरच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रम-
भिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राग्न्योः परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्माद-
होरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्णं पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः
सी सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरेव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंसक्तैषा-
द्वयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ दुरोणेऽस्माकं गृहेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थमा
आवृत्य पुनःपुनरावर्तमानौ संतौ तस्थतुः । तिष्ठतां ॥ द्रवतां । दु गतावित्यस्य
लोटि रूपं । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९६. इति
यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । तिस्वरित इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठ-
तेर्लिट्युसि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुममर्चन् ।

यच्छोचिषां सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुमं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे

देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुमं स्तोत्रमर्चन् । वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुमं
सुखेनार्चन् । पूजयन्ति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः सुष्टु अर्यः स्वामी
यद्वा सर्वातर्यामितया सुष्टु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षिति-
शब्दो मनुष्यवाची विशः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य
नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन्सर्वतो विस्तारयंस्त्वं शोचिषा
दीक्षा समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । अर्च
पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य
लेटि रूपं । यद्योगादनिघातः । पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातना-
दाद्युदात्तः । सूर्यः । राजसूर्यसूर्येति क्यबंतत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ता हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरो-
डाशादिहविस्ते तुभ्यमद्येदानीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दद्यः । नमसा नमस्कारे-
णोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृत्वेन यागेच्छावता मनसांतःकरणेन देवा-
न्यक्षि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्त्रेध-
ताक्षीणेन प्रभूतेन मन्मना मंतव्येन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः परुष-
रायैषम इत्यादिना निपातितः । अंतोदात्तश्च । ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने
लिटि परस्मैपदानां णलतुः । पा० ३.४.८२. । इत्यादिना मसो मादेशः । ऋदि-
नियमादिडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वान्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अस्य क्त्वा । समासेऽनञ्पूर्वं ल्यबिति ल्यप् । लिट्स्वरः । यक्षि ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । षत्वत्वे ।
सिपो ह्यादेशाभावश्छांदसः । अस्त्रेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । तत्पुरुषेति नञ्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यंत्यूतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥ ६ ॥

सहस्रः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यजमानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशात्पूर्वीः प्रभूता ऊतयो विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपा रक्षा वि यन्ति हि । विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा वाजा अन्नानि वियन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥ त्वत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्वादेशः । डसेरेकवचनस्य च । पा० ७.१.३२ । इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहस्रः । परमपि छंदसीति परांगवद्भावाद्द्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । देहि । डुदाञ् दान इत्यस्य लोटि घुसोरेद्भाविनि धातोरेत्वमभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । दुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्छांदसः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तुभ्यं दक्ष कविऋतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं । दक्ष । कविऋतो इति कविऽऋतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुऽरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद् । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत कविऋतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव दीप्यमान हे अग्ने मर्तासो यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमानि हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविस्त्यागमकार्ष्णं । त्वं च सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । अमृत मरणधर्मरहिताग्र इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्देतं तत्सर्वं हविः स्वद् । आस्वादय ॥ अकर्म ।

डुकृञ् करण इत्यस्य लङि छंदस्युभयथेति मस आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः ।
यङ्ङुत्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने । छंदसि लुङिति लोडर्थे लुङ् ।
तिङां तिङो भवन्तीति सिपस्तादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् । चिणो
लुगिति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छांदसः । स्वद आस्वादने । अंतर्भाव-
ित्यर्थः । लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
वि पाजसा कात्योत्कीलस्त्विति । कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोराहोतेत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्नेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं
दीपमानस्त्वं द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषेण नाशय ।
तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुब्यत्ययः । तानि
रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्वामीवा आभिमुख्येना-
गमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभन-
सुखहेतोर्बृहतो महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुष्वाह्वानोपेतस्याग्नेः
शर्मण्यस्माकं सुखहेतौ प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र
तत्रानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने
भवेयं ॥ पाजसा । पा रक्षणे । असुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बले जुट् चेत्यसुन् । जुडागमः ।
निन्नादाद्युदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रख्याने । उदित्यनुवृत्तौ प्रथिम्नदिभ्रस्त्रां संप्रसा-
रणमित्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । शुच
दीप्तावित्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् ।
चर्करीतस्यादादिवज्जावाच्छपो लुक् । चित्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरि-

त्याद्युदात्तत्वं । बाधस्व । बाधु लोडन इत्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वान्निघाता-
भावः । सुशर्मणः । शृ हिंसायां । दुःखं शृणातीत्यौणादिको मनिन् । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्यां । अस भुवीत्यस्य लिङि यासुट् परस्मैपदेष्वित्यादिना
यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । यासुटो ङित्वात् असोरलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥ २ ॥

त्वं । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वं । सूरः । उदिते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्ने । तन्वा । सुजात ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उषसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने सूर सूर्य
उदिते च सति नोऽग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवा-
मीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयान्प्राग्निहोत्रं जुहति केचिदुदिते तस्मिञ्जु-
हति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा सुजात ज्वालापरिवृतेन
शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजात आत्मनैव सुजातः स्वयंभू-
रित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशदिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व ।
तत्र दृष्टान्तः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितौरसं तनयं पुत्रं परिष्वं-
गादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे ।
तमो विवास्यतेऽनयेति करणे क्तिन् । ब्रश्चादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्य-
ताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
इत्यायप्रत्ययः । तदंताच्चातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्योरिति
यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृणास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वं । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृणासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षितर्हे अग्ने नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा
 कृणासु रात्रिष्वरुष आरोचमानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वीर्वह्नीर्ज्वाला वि भाहि ।
 विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं
 नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पाप-
 मतिपर्षि च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने
 नोऽस्मान्नाये धनायोशिजः कामयमानान्कृधि । कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन
 प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयमत्र दर्शने
 वर्तते । असुन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यसुन् । शिञ्जन्नावात् ख्याज्जादेशा-
 भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । वृष सेचने । अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृ-
 षिभ्यां क्तिदित्यभच् । कित्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य
 वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतो-
 दात्तः । भाहि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे ।
 उरित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्तिहिचषसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः ।
 षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । छंदसि लोट्थे लट् । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादा-
 दित्वान्न निघातः । पर्षि । पृ पालनपूरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि ।
 डुकृञ् करण इत्यस्य लोटि सेर्ह्यपिञ्चेति हिरादेशः । तस्य श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति
 धिरादेशः । बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । रा
 दाने । रातेर्ङेरिति डैप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उशिजः । वश
 कांतौ । वशेः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युव-
 शब्दादतिशायन इष्टप्रत्ययः । स्थूलदूरयुवेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य
 च गुणः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अषाँहो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभंगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोजातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाँहः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभंगा । संऽजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातऽवेदः । बृहतः । सुऽप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अषाँहः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः

कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तच्च-
 त्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दीदिहि । सर्वतो
 ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने वृहत
 उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन महतः पायोस्तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य
 प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्यो-
 तिष्टोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वाना-
 दिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति
 ढकारः । ऋषस्तथोर्धोऽध इति ऋस्य धकारः । घृत्वेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे
 पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । ओत्वाभावश्छांदसः । सहेः साडः स इति सकारस्य
 मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषि-
 वृषिभ्यां किदित्यभच् । चित्स्वरः । दीदिहि । दिवु त्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि
 लोटो मध्यमैकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वे
 विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति पूर्वचासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाद्बलि चेति
 दीर्घत्वं । पश्चाद्बलोपः । सौभगा । सुभगान्मंच इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावाथेऽञ् ।
 हृद्भगसिन्ध्वन्त इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां
 छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धना-
 न्युपलक्ष्यन्ते । जित्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य
 कसुः । सल्लिटोर्जेरिति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छांदसः । पायोः । पा
 रक्षणे । कृवापाजिमीत्यादिना उण्प्रत्ययः । आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः ।
 प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अच्छिद्रा शर्मं जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्मं । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो
 दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्दे-
 शेन क्रियमाणानि पुरुणि शर्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनि कर्मा-

एयच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सस्त्रिः संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविःप्रक्षेप-
पर्यंतमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविलक्ष्णमन्नमभि देवान-
भिलक्ष्य वक्षि । वह । प्रापय । तत्र दृष्टांतः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्या-
दिकमूढा तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमिमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुमेके
शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा ।
तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेध-
योरित्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सस्त्रिः । षस
स्वप्ने । अस्मादौणादिको निन् । निन्वादाद्युदात्तः । वक्षि । वह प्रापणे । अस्य
लोठः सिपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशश्छांदसत्वान्न
भवति । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र।पीपय।वृषभ।जिन्व।वाजान्।अग्ने।त्वं।रोदसी।इति।नः।सुदोघे।इति।सुऽदोघे।

देवेभिः।देव।सुऽरुचा।रुचानः।मा।नः।मर्तस्य।दुऽमतिः।परि।स्थात्॥६॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि
वर्धय । वाजानन्नानि च जिन्व । प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुरुचा
शोभनदीप्ता रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी
इमे द्यावापृथिव्यौ सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्यौ कुरु । तथा
मर्तस्य शचोर्दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवो नोऽस्मान् मा परिष्ठात् । परितो
मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य एयंतस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यास-
दीर्घौ । सिपो लोपश्छांदसः । जिन्व । अवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य
लोटि इदित्त्वानुम् । शप् । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन
अतिङ् उत्तरत्वाभावान्न निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुत्वं
छांदसं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने ।
मन्यत इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इळा॑मग्ने॒ पुरु॑दंसं॒ स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मानाय॑ साध ।

स्यान्ः॑ सू॒नुस्त॒नयो॑ वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सु॒म॒तिर्भू॒त्वस्मे ॥ ७ ॥

इळा॑। अग्ने॒। पुरु॑ऽदंसं॒। स॒निं। गोः॑। श॒श्वत्त॒मं। ह॒व॒मानाय॑। सा॒ध॒।

स्यात्। नः॑। सू॒नुः। त॒नयः॑। वि॒जाऽवा॑। अग्ने॒। सा॒। ते॒। सु॒ऽम॒तिः। भू॒तु। अ॒स्मे इति॑ ॥ ७ ॥

उतो॒ पितृ॑भ्यामि॒त्यस्मि॒न्वर्गे॑ व्याख्या॒तेय॑मृक् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचदशे वर्गः ॥

अयमग्निरिति चतुर्थे षडृचं सूक्तमाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । अयमग्निः षट् प्रगाथमिति । उत्कीलस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छंदस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागतौ सतोबृहतीति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अ॒यम॒ग्निः सु॒वीर्य॑स्ये॒शे म॒हः सौ॒भ॒गस्य॑ ।

रा॒य ई॒शे स्व॒प॒त्यस्य॑ गो॒म॒त॒ ई॒शे वृ॒त्र॒ह॒थानां॑ ॥ १ ॥

अ॒यं । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । ई॒शे । म॒हः । सौ॒भ॒गस्य॑ ।

रा॒यः । ई॒शे । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । गो॒ऽम॒तः । ई॒शे । वृ॒त्र॒ऽह॒थानां॑ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । अयं यजनीयत्वेनांगुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्येशे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्येशे । ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽग्निर्वृत्रहथानां । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपीशे । ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादञ् हङ्गगेत्या-

दिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वृचहथानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । किच्चादगुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषीनीरमिकाशिभ्य इति कथन् । किच्चादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒मं न॑रो म॒रुतः स॒श्रता॒ वृधं॑ यस्मिन् रा॒यः शे॒वृ॒धासः॑ ।

अ॒भि ये संति॑ पृ॒तना॒सु दू॒ढ्यो वि॒श्वाहा॒ श॒त्रुमा॒द॒भुः ॥ २ ॥

इ॒मं । न॒रः । म॒रुतः॑ । स॒श्रतः॑ । वृ॒धं । यस्मिन् । रा॒यः । शे॒वृ॒धासः॑ ।

अ॒भि । ये । संति॑ । पृ॒तना॒सु । दुः॒ऽध्यः॑ । वि॒श्वाहा॑ । श॒त्रुं । आ॒द॒भुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममग्निं सश्रत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षायामाह । यस्मिन् देवे रायो धनानि शेवृधासो दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दूढ्यो दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रूनभिसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा शत्रुमात्मनो द्वेष्टारमादभुः । आदभुवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ सश्रत । षस्ज संग इत्यस्माल्लोटि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । असुन्नित्यसुन् । गुणाभावश्छांदसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संति । असु भुवि । दूढ्यः । द्यू चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च घृत्वं चेति ऊत्वटत्वे । छंदस्युभयथेति शसीयङादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आदभुः । दन्भु दंभे । अस्माल्लिट्युसि रूपं । अथियंथिदंभिस्वंजीनामुपसंख्यानमिति किङ्गवादादनुनासिकलोपः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यङुत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युन् वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुविऽद्युन् । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अ॒न॒मी॒वस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मान्नायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुरु । अस्मान्धनसमृद्धान्कुरु । किंच तुविद्युन् बहुधनोपेत अत एव मीढो मीढन् कामानां सेक्तः हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्यानमीवस्यारोग्यहेतोरात एव शुष्मिणो बलहेतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्यान्नस्य संबन्धिनाऽस्मान्कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं विशेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनान्धेनास्मान्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि । शिञ् निशान इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । वा छंदसीति विकल्पेन डिच्चादङितश्चेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घश्छांदसः । निघातः । मीढः । मिह सेचन इत्यस्य क्सौ दाश्चान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातनात् ढत्वं उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगांतलोपे च कृते मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति रुः । पादादिवादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चक्रि॒र्यो॒ विश्वा॒ भुव॑ना॒भि सा॑स॒हिश्च॒क्रिर्दे॒वेष्व॑वा दु॒वः ।

आ दे॒वेषु॒ यत॑त॒ आ सु॒वीर्य॒ आ शंस॑ उ॒त नृ॒णां ॥ ४ ॥

च॒क्रिः । यः । वि॒श्वा । भुव॑ना । अ॒भि । स॒स॒हिः । च॒क्रिः । दे॒वेषु॑ । आ । दु॒वः ।

आ । दे॒वेषु॑ । यत॑ते । आ । सु॒ऽवीर्य॑ । आ । शंस॑ । उ॒त । नृ॒णां ॥ ४ ॥

योऽयमग्निश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्माभिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्ववा । आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्ववा यतते । आभि-

मुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिभवनशीलः ।
 आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत
 इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसे । शंसनं शंसः
 शस्त्रं । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
 पेतयुद्धे तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥
 चक्रिः । डुकृञ् करणे । आहगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः ।
 लिङ्ङावाद्भिर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । निःस्वरः । सासहिः । षह मर्षण
 इत्यस्माद्यङन्तात्सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ । पा० ३, २, १७१, ४ ।
 इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे
 घञ् । जिःस्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतयि सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतयि । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रूभूताय दारिद्र्याय
 मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । तथावीरतायै । अवीरशब्देन तद्वान्
 लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया
 विषयभूतान्मा कुरु । तथा त्वमस्मान्गोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषय-
 भूतान्मा कुरु । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूतान्मा कुरु । मा विधेहि । तथा त्वं
 द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान् द्वेषांश्चापाकृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ अवीरतायै ।
 वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्श आदिवाद्च् । तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्व-
 तलाविति तल् । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुल-
 मिति नञुत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । अस्माक्यंताच्छांदसे
 लुङि णिश्चिदुभ्य इति च्लेश्छादेशः । णेरनिटीति णिलोपः । णौ चङ्गुपधाया
 इत्युपधाह्रस्वः । चङीति द्विर्वचनं । सन्वल्गुनि चङ्पर इति सन्वद्भावः । सन्यत

इत्यभ्यासस्येत्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्गोऽङ्ग इत्यङ्गभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अगोर्भावोऽगोता । तस्य भाव इति तल् । लिट्स्वरः । सहसस्युच् । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावात्सहसस्युच् इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायां । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अर्ध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युन् यशस्वता ॥ ६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अर्ध्वरे ।

सं । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन् । यशस्वता ॥ ६ ॥

सुभग शोभनधनोपेत हे अग्ने त्वमर्ध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्नग्निष्टोमादिकर्मणि बृहतो महतः प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि । ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्नर्ध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच तुविद्युन् बहुधनयुक्त हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम शेवृधं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया सुखस्य भावकेनात एव यशस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभूतेन रायैवविधेन धनेनास्मान्संसृज । संयोजय ॥ शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वादुदात्तता । राया । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इतीयमुन् । बहोर्लोपो भू च बहोरितीयमुनः सर्वस्य लोपे प्राप्त आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. । इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोर्भूरादेशश्च । नित्स्वरः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्तायामित्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन् । पादादित्वादनिघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

समिध्यमान इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमाग्नेयं चैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्धं । तदुक्तं । समिध्यमानः पंच कतो वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरिति । तत्रेदं चतुर्थं । वाजपेये बार्हस्पत्ये

चरावग्निं सुदीतिमिति स्विष्टकृतो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिखंडे सूचितं । अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

संऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तौति । धर्म । धारणाद्धर्म । अग्नेर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मंत्रः । धर्माणमग्निं विदथस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो विश्ववारो विश्वैः सवैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः । शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक् । घृतस्य तापनद्वारा विलपनेन शोधकः पावकोऽस्मदीयपापशोधकः सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतोऽग्निर्देवानस्माभिर्यजनीयान्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । धर्म । धृ धारण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ह्रस्वत्वं छांदसं । नित्स्वरः । अक्तुभिः । अंजू व्यक्तिगतिम्रक्षणेष्ु । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र वृज् वरण इत्यस्य ण्यंतस्य रूपं वारः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक् । णिजिर् शौचपोषणयोः । क्विप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यथायज्ञो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होचं । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।
एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञं । प्र । तिर । इमं । अद्य ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन्
होचं होमसाधनं हविरयजोऽयाजीः जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान् कर्म-
विषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हवि-
रयजः । एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अनेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा
देवान्यक्षि । यज । किंच त्वमद्येदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर ।
अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तो मनुष्वदिति । यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठा-
नसंपूर्त्या पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । प्रकारवचने थालिति
थाल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अयजः । यजेर्लङि रूपं । यच्छब्दयो-
गादनिघातः । होचं । हु दानादनयोः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वनिति चन्प्रत्ययेनां-
तोदात्तः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । चिकित्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य
क्वसौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन अन्नाप्यकः । पा० ७.
२. ११२. । इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लेटि रूपं । मनुष्वत् । तत्र तस्येवेति वतिः ।
नभोऽगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वादुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर ।
तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । ऋत इद्वातोरितीत्वं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

चीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

चीणि । आयूंषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानां । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शं । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञ तव चीण्यायूंषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्ना-
न्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसत्रगता उषोऽभि-
मानिन्यस्तिस्त्रो देवतास्ते तवाजानीर्जनयिच्यो मातरः । यद्वा । उषोऽभिमा-
नियो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्त्रः स्वसारः । तथा च स्वसृः प्रकृत्य
मंत्रः । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति । ताभिरुषोऽभिमानिनी-
भिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं देवानां यक्षि ।

यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् जानंस्त्वं यजमानाय शं भव ।
 सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तः ।
 तिस्रः । त्रिशब्दस्य स्वर्थे त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिसृ इत्यादेशः । अचि र ऋत
 इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आजानीः । जन जनने ।
 जनिघसिभ्यामिण् इति कर्तरि इण् । णित्वादुपधावृद्धिः । वा छंदसीति वर्णदीर्घः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अवः । अव रक्षणे । असुन्नित्यमुन् । नित्स्वरः । यक्षि ।
 यजेदानीत्यस्य लेटि रूपं । यजमानाय । पूज्यजोः शानन् । पा० ३. २. १२८. । इति
 यजेः शानन् । नित्स्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ।
 आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणंतो नमस्यामस्त्वेज्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ ४ ॥

अग्निं । सुदीतिं । सुदृशं । गृणंतः । नमस्यामः । त्वा । ईज्यं । जातवेदः ।

त्वां । दूतं । अरतिं । हव्यवाहं । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने गृणंतस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वय-
 मग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिं अत एव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीज्यं
 स्तुत्यं एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किंच देवा अस्माभिर्य-
 जनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः ।
 विषयेष्वसक्तं अत एवामृतस्य देवान्नभूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां
 तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो
 वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिं ।
 दी क्षये । दीयते विनाश्यत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तरयः ।
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छक्यार्थे
 खल् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
 गृणंतः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो वरिवश्चिचडः
 क्यजिति क्यच् । तदंताल्लटि रूपं । पादादित्वान्न निघातः । दूतं । दृदु उपतापे ।
 दुतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३. ८९. । इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूत इतस्ततः

संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । रमु क्रीडायां । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । कृवि
हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययोऽकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यस्त्वडोता पूर्वी अग्ने यजीयान्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरं । देवऽवीतौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यो यः
कश्चिडोता होमनिष्पादको विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सो-
माख्येनाग्नेन सह सत्ता निषण्णः सन् शंभुर्यष्टृणां सुखभूरभूत् । द्वितीयपादमेवं
यास्को व्याचख्यौ । विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान
उत्तमे च शंभुः सुखभूः । नि० ५. ३. । इति । चिकित्वो धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने
तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनु धर्मं धर्माननु तेना-
नुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्र यज । प्रकर्षणं देवान्पूजय । अथ अनंतरं हे अग्ने त्वं
नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधेहि ॥
यजीयान् । यष्टृशब्दस्य तुश्छंदसीतीयसुन् । तस्मिन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो
लोपः । निच्चादाद्युदात्तः । विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः ।
घकारस्य तकारश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य
ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति
स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं
सुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामित्यत्र मितद्रादेरुपसंख्या-
नात् दुप्रत्ययः । डिच्चाटिलोपः । यज । यजेर्लोटि रूपं । चिकित्वः । कित ज्ञान
इत्यस्य क्सौ रूपं । मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति नकारस्य रुः । अथा नः ।
निपातस्येति दीर्घः । धाः । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्य छांदसे लुङि रूपं ।
अडभावश्छांदसः । देववीतौ । देवानां वीतिरशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिर्देववीतिः ।
वी कांत्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

भवा नो अग्र इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो वैश्वामित्रस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अग्र इति द्वचो विनियुक्तः । सूचितं च । भवा नो अग्रे सुमना उपेताविति द्वचाः । आ० ४. ६. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

भवा नो अग्रे सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव। नः। अग्रे। सुऽमनाः। उपेऽतौ। सखाऽइव। सख्ये। पितराऽइव। साधुः।

पुरुऽदुहः। हि। क्षितयः। जनानां। प्रति। प्रतीचीः। दहतात्। अरातीः ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने सुमनास्तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मात्संबन्धिकर्मसाधको भव । तच्च दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन साधकौ भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुदुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्मात्लोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदाभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शत्रून्प्रति दहतात् । त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु ॥ भवा नः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । इण् गतौ । अयनमिति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति इण् । डिच्चाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना सभावः । उदात्त इत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । कृवापाजीत्यादिना उणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । स्त्रियामुगितश्चेति ङीपि प्राप्ते पुनर्धातोरुगितः प्रतिषेध इति प्रतिषिद्धेऽचतेश्चोपसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् ङीष् । तस्मिन्भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । दहतात् । दह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमैकवचने हेस्तुह्योस्तातङ्गाशिषीति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तपो ष्वग्ने अंतराँ अमित्राँ तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिन्तान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अंतरान् । अमित्रान् । तप । शंसं । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिन्तान् । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अग्ने अंतरान् अभिभावकानमित्रांश्छत्रून् सु सुष्ठु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अररुषस्तुभ्यं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्य शत्रुभूतस्य स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षपय । वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वमचिन्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान् तपो । संतप । यस्मादेवं तस्मात्ते तव रश्मयोऽजरा जरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलंब्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनिघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । रा दान इत्यस्य क्सौ वस्वेकाजिति प्राप्तस्येष्टः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे नज्स्वरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य छंदसि लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । द्विर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । तिष्ठतां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गतौ । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवी ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतसेयाय । देवी ॥ ३ ॥

हे अग्ने इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिंधनकारिसमित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि ।

किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्ध्यर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिह-
विर्भारवहनसिद्ध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किञ्च ब्रह्मणा स्तोत्रेण वन्दमानस्त्वां
स्तुवन्नहं यावदीशे यावद्वन्दनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्माभिः क्रिय-
माणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयायापरिमितधनपर्यवसानाय देवी दीप्ताम-
तिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । जिइंधी दीप्तौ । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः ।
इषियुधीधिदसि श्याधूसूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादननासिकलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां छ इति
छकारः । जुहोमि । हु दानादनयोरित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादनघातः ।
हव्यं । हवमर्हतीति छंदसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्या-
कारः । आद्युदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लङुक्तमैकवचन इष्टेरेत्वं । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । षो अंतकर्मणि । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं । अचो
यदिति भावे यत् । ईद्यतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शं । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

सहसस्पुत्र हे अग्ने शोचिषा स्वकीयया दीप्ता उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः स्तोत्र-
शस्त्रसाधनभूतैर्मित्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । नि० ६, ८ । इति
यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु विश्वामित्रेषु विश्वामित्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रम-
स्येति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मासु रेवद्वनयुक्तं
बृहत्प्रभूतं वयः । वयः शब्दोऽन्नवाची । अर्को वयः क्षत्रेत्यन्ननामसु पठितत्वात् ।
तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि । विधेहि । किञ्च शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि ।
योर्भयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति
यास्कः । कृत्वोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तर्हे अग्ने ते तव
तन्वं तनुं भूरि बहुवारं मर्मृज्म । पुनःपुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिर्वयं सिंचामः ॥

शशमानेषु । शश भुतगतावित्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनशक्ति-
 ष्विति चानश् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । धेहि । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि
 रूपं । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मनुप् । ह्रस्वनुद्गां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ।
 छंदसीर इति तस्य वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं ।
 गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्षौ । पा० ६. ३. १३०. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मर्मज्म । मृजूष् शुद्धावित्यस्य
 वर्तमाने लिट्युत्तमबहुवचने मसो मादेशः । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 रेफश्छांदसः । पादादित्वादनित्यातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदि-
 भूशुभिभ्यः क्त्रिन्निति क्त्रिन् । क्त्रिन्नाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्वः । डुकृञ् करणे ।
 संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मनुप् । ऋय इति तस्य वत्वं । तसौ मत्वर्थ
 इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । मनुवसो रुरिति तकारस्य रुत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करत्ना दधिषे वपूंषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नं । सुऽसन्नितः । धनानां । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करत्ना । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥

सुसन्नितरभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे अग्ने धनानां कनकपश्वादीनां मध्ये
 रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मह्यं दत्स्व । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्या-
 दिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत् स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु
 भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे
 गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीलौ कर्मकरणार्थं प्रसृतौ करत्ना कर्मणां प्रज्ञातारौ बाहू ।
 करत्नौ बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ । नि० ६. १६. । इति यास्कः । वपूंषि रूपाणि ।
 वपौ वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च
 रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसन्नितः । षणु दान
 इत्यस्य तृचि रूपं । आमंचितनिघातः । सृप्रा । सृपू गतौ । अस्मात्स्फायितंचि-
 वंचीत्यादिना रक् । क्त्रिन्नाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । करत्ना । करोति फलमिति
 करः कर्म । पचाद्यजंतः । कर्मणि स्ना शोधनं ययोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं

याभ्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि
छंदस्युभयथेति यास आर्द्धधातुकत्वादित् । आतो लोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्चे सप्रमं सूक्तं चैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षे । तथा चा-
नुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं क्विं विश्वविदममूरं ।

स नो यक्षहेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । क्विं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने गृत्सं गृणंतं देवानां स्तुतिं कुर्वंतं क्विं मेधाविनं
विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्मा-
भिः क्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वाहं प्र वृणे ।
प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽग्निर्यजीयान् यष्टतमः सन् नोऽस्माकं देवताता
यष्टयतया संबन्धिनो देवान्यक्षत् । यजतु । किंच सोऽग्नी राये धनाय वाजायान्नाय
च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि वनते । संभजतां ॥ वृणे ।
वृङ् संभक्तौ । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । गृत्सं ।
गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६८. इति सप्रत्ययः । अंत्यस्य
दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निष्ठायां रूपं । रेफ-
श्छांदसः । नजा समासे तस्य नञ्स्वरः । यक्षत् । यजेर्लेटि सिब्रहुलं लेटीति
सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । देवताता । देव-
शब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः ।
लित्स्वरः । वनते । वन षण् संभक्तावित्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र ते अग्ने हविष्मंतीमियर्म्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिहेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्नेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मती । इयमि । अच्छ । सुद्युम्ना । रातिनी । घृताची ।

प्रदक्षिणित् । देवताति । उराणः । सं । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञं । अश्वेत् ॥ २ ॥

हे अग्ने सुद्युम्ना सुतेजसं हविष्मती पुरोडाशादिहविर्युक्तां रातिनी हविर्दाची घृताची घृतान्वितां जहूमुपभृतं वा ते तवाच्छ त्वदाभिमुख्येन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु बहु कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः । नि० ३. १७. । इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरस्मभ्यं देयतया प्राप्तेर्धनैः सह सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समश्वेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मती । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुर्न भवति । उगितश्चेति डीप् । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः । इयमि । ऋ गतौ । जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । मिपः पित्वाद्गुणः । निघातः । अच्छ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । रातिनी । रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीत्यत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताची । घृतपूर्वादंचतेर्च्च्त्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदांतोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दाद्भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाणिजुत्पत्तिर्नान्यस्मादिति तदंतात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छांदसः । णिच्स्वरः । देवताति । देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करोतीति णिच् । तदंताच्छंदसि लिट् । मंत्रत्वादान्न भवति । तस्य कानच् । णेरनिटीति णिलोपः । वरादेशाभावश्छांदसः । चित्वादंतोदात्तः । अश्वेत् । श्रिज् सेवायामित्यस्य छांदसे लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽर्कतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्ष्यमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्म-
विषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै
स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ । शिक्ष-
तिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने
शक्तिमुमिच्छो रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे
महिम्नि वयं स्याम । किंच सुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनस्तुतिमंतो वयं वस्वो वसुनो
भाजनं भूयाम । भूयास्म ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशायन ईयसुन् । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृचो लोपः । नित्स्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां
ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधाया इत्यूट् । अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योग-
विभागात्समासः । टेलोपश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोपि व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । शिक्षोः । शकू शक्तावित्यस्य सन्येकाच उपदेश इति इट्प्रतिषेधः । सनि
मीमाघुरभलभशकपतपदामच इसिति धातोरच इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्या-
सस्येत्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिश्च उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूयाम ।
भू सत्तायामित्यस्याशीर्लिङि किदाशिषीति यासुट् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्व-
धातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

भूरीणि हि ते दधिरे अनीकाम्रे देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतांतिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजांसि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । ते इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतांतिं । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यं । यजांसि ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो
जनासो जना भूरीणि बहून्यनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि
ज्वालारूपाणि तेजांस्याहुतिप्रक्षेपेण ते त्वयि दधिरे हि । विदधिरे खलु ।

चक्रुरिति यावत् । स तादृशस्त्वं देवतातिं यष्ट्यदेवानिह कर्मण्यावह । आहूय । हे यविष्ठ युवतम यद्यस्मात्कारणादद्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंवन्धि शर्धस्तेजस्त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाहूयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिटि रूपं । हियोगादनिघातः । चित्त्वादंतोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । यजि-
मनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । देवतातिं । देव-
शब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं ।
यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

हे अग्ने यजथाय यजनार्थं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो
मियेधे मेधे यज्ञे होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां यद्यस्मादनजन् घृताहुतिभि-
रौक्षन् । यद्वा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिषुपवेशयंत ऋत्विजो
घृतैरसिंचन् तस्मात्स तथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमविता पालयिता
भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनूष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांस्यन्ना-
न्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । अंजू व्यक्तिगतिमक्षणेष्ु अस्माल्लडि-
रुधादित्वात् अम् । छांदसत्वादलोपाभावः । अनदितामित्युपधालोपः । निषा-
दयंतः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यद्वा । हेतुमति
णिच् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । बुध अव-
गमने । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सेह्यपिच्चेति सिपो हिरादेशः । वा
छंदसीति विकल्पेन पित्वाद्गुणः । हुम्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धकारलोप-
श्छांदसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

अग्निमुषसमिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निमु-
षसमाद्यांते वैश्वदेव्याविति । गाथी हेति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी

ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः ॥ अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नेतेत्येषा धाय्या । सूचितं च अग्निर्नेता त्वं सोम ऋतुभिः पिबन्त्यप इति धाय्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निमुषसमश्विना दधिक्षां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वंतु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निं । उषसं । अश्विना । दधिऽक्षां । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वंतु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरं । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निर्हविषां प्रापयिताग्निर्युष्टिषूषसां व्युच्छनेष्वग्निं यजनीयं देव-
मुषसमुषोऽभिमानीनी देवतामश्विना अश्विनौ देवौ दधिक्षां । दधिक्षावा नाम
कश्चिद्देवः तं दधिक्षावाणं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमंचात्मकैः
सूक्तैर्हवते । आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनमिमं
यज्ञं वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदा-
ह्वानं शृण्वंतु ॥ दधिक्षां । क्रमु पादविक्षेपे । दधीत्युपपदे जनसनखनक्रमगम इति
विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उच्छी
विवासने । भावे क्तिन् । ब्रश्चादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वं । हवते । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना
इति वियहे द्युत दीप्तावित्यस्य द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययो
दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तता स्यात् । यथा सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि धुः । ऋग्वे० १०. ८९. १५. ।
इत्यचांतोदात्तता तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वंतु । श्रु श्रवण
इत्यस्माच्छ्रुवः श्रु चेति श्रुस्तत्संनियोगेन धातोः श्रु इत्यादेशः । निघातः । वाव-
शानाः । वश कान्तावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घोऽक्ति इति दीर्घः ।
व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने ची ते वाजिना ची षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देवतास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने॑ । ची॒ । ते॒ । वाजि॑ना । ची॒ । स॒धऽस्था॑ । ति॒स्रः । ते॒ । जि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽजा॒त॒ । पूर्वीः॑ ।
ति॒स्रः । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । त॒न्वः । दे॒वऽवा॑ताः । ताभिः॑ । नः॒ । पा॒हि । गिरः॑ । अ॒प्र॒ऽयु॒च्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि चीण्यन्नानि ची घधस्था चीण्याग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसत्राख्यानि चीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वीर्देवानामुदरपूरयिष्यस्मिन्सो गार्हपत्याद्या जिह्वाः । हे अग्ने ते तव देववाता देवैरभिलषितास्मिन्सस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि चीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिस्तनूभिर्नोऽस्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह आस्वादने । लिहंत्याभी रसानिति शेवयह्जिह्वाग्नीवाप्वामीवा इति निपातनाच्च । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ भूरी॑णि तव॑ जातवेदो॑ देव॑ स्वधावो॑ऽमृत॑स्य नाम॑ ।

याश्च॑ मा॒या मा॒यिनां॑ विश्वमि॒न्व त्वे॒ पूर्वीः॑ सं॒द्धुः पृ॒ष्ठ॒बंधो॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । भूरी॑णि । तव॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः । दे॒वः । स्व॒धा॒ऽवः । अ॒मृत॑स्य । नाम॑ ।

याः । च॒ । मा॒याः । मा॒यिनां॑ । वि॒श्वं॒ऽइ॒न्व । त्वे॒ इति॑ । पूर्वीः॑ । सं॒ऽद्धुः । पृ॒ष्ठ॒बंधो॑
इति॑ पृ॒ष्ठ॒ऽबंधो॑ ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽन्नवन्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा भूरीणि बहूनि नाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संद्धुः । संद्धिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्ठबंधो अपेक्षितफलप्रश्रविषयाणां स्तोतृणां बंधो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वीर्भूयसीर्या माया देवास्त्वयि संद्धुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यास्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मतुप् । मतुवसो हरिति नकारस्य रुः । अमृतस्य । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदा-

द्युदात्तत्वं । नाम । णमु प्रहृत्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययां-
 तत्वेन निपातनान्मकारलोपो दीर्घश्च । नमयंति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरु-
 षानिति नामानि तेजांसि । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । निह्वादाद्युदात्तः ।
 मायिनां । माया एषां संतीति व्रीह्यादित्वादिनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 विश्वमिन्व । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्द उपपदे कर्मण्यणित्यणप्र-
 त्ययः । धातूपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति ।
 विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया
 अलुक् । आमंचितत्वान्निघातः । संदधुः । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लिट्युसि
 रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबंधो । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यस्य
 कर्मणि निष्ठायां ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । व्रश्चादिना षत्वं । बंध बंधन
 इत्यस्मात् शृस्वृत्तिहीत्यादिना उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणंतं ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः ऽइव । क्षितीनां । दैवीनां । देवः । ऋतु ऽपाः । ऋत ऽवा ।

सः । वृच ऽहा । सनयः । विश्व ऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुः ऽइता । गृणंतं ॥ ४ ॥

यो ऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां नेतांतर्यामि-
 तया नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपा भग इव । यथा वसन्ताद्यृतूनां पालकः सूर्यः
 सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् । यश्चाग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य
 हन्ता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो देवो द्योतमानः
 स तथाविधो ऽग्निर्गृणंतं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वंतं स्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि
 दुरितान्यति अतिक्रम्य पर्षत् । पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य तृचि
 रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
 नामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तत्वं । दैवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थे देवाद्यजजावित्यञ् ।
 अजि टिड्ढाणजिति डीप् । जिह्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रक्षण इत्यस्मादन्ये-
 भ्यो ऽपि दृश्यंत इति विच् । ऋतून्पातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. २. १९. । इति
 समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु

क्विविति क्विप् । विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पर्षत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । अडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । पादादित्वादिनिघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतृ ।
आदित्वात् आ । शचंतत्वात् आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वी बृह॒स्पतिं॑ सवि॒तारं॑ च दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ मि॒त्रावरु॑णा भ॒गं च॑ वसू॒न् रुद्राँ॑ आ॒दित्याँ॑ इ॒ह हु॒वे ॥ ५ ॥

दधि॒ऽक्रां । अ॒ग्निं । उ॒षसं॑ । च॒ । दे॒वी । बृह॒स्पतिं॑ । सवि॒तारं॑ । च॒ । दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ । मि॒त्रावरु॑णा । भ॒गं । च॒ । वसू॒न् । रु॒द्रान् । आ॒दित्यान् । इ॒ह । हु॒वे ॥ ५ ॥

हे दधि॒क्रावा॒दयः॑ सर्वे दे॒वा होता॑हं दधि॒क्रां दधि॒क्रावा॒णम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वी-
मु॒षोऽभि॒मानि॑नी दे॒वतां॑ च बृह॒स्पतिं॑ दे॒वं द्योत॑मानं सवि॒तारं॑ सर्वस्य जगतः
प्रेर॑कं दे॒वं च अ॒श्विना अ॒श्विनौ दे॒वौ मि॒त्रावरु॑णौ भ॒गं सूर्यं॑ च वसू॒नष्टौ वसू॒न्
रु॒द्रानेका॑दश रु॒द्रान् आ॒दित्यान् द्वाद॑शादित्यान् ए॒तान्स॑र्वान् हवि॒र्भुजो॑ युष्मा॒नि-
हा॒स्मदी॒ये क॑र्मणि हु॒वे । हविः॑स्वी॒करणार्थ॑माह्वयामि ॥ दधि॒क्रां । दधा॑तीति
दधिः । आ॒हग॑महनेत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेर्जनसनेत्यादिना विट् ।
विड्वनोरित्यात्वं । दे॒वी । दे॒वस्य॑ पत्नी दे॒वी । पुं॒योगा॑दाख्यायामिति डीष् ।
यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बृह॒स्पतिं॑ । तद्बृ॒हतोः॑ क॒रप॒त्योश्चो॒रदे॒व-
तयोः॑ सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे परतो बृह॒च्छब्दस्य॑ तलोपः सुडागमश्च । उ॒भे
व॒नस्प॑त्यादिषु युगपदित्युभयपदाद्युदात्तत्वं । सवि॒तारं॑ । षू प्रेर॑ण इत्यस्य तृचि
आर्द्धधातुकस्येडुल्लादेरितीडागमः । चि॒त्त्वा॒दंतो॑दात्तत्वं । रु॒द्राँ आ॒दित्याँ॑ इत्यत्र संहि-
तायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । ततः पूर्वस्यावर्णस्य
आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भ॒गो अ॒घो अ॒पूर्वस्य॑ योऽशीति रोर्यदेशः ।
लोपः शाकल्यस्येति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अतो
रु॒द्राँ आ॒दित्याँ॑ इति भवति । ए॒वमे॒कस्मि॒न्पा॒द आ॒कारा॑दटि परतो नकारस्य
रुत्वयत्पूर्वसवर्णानुनासिकादेशा उच्चेयाः । हु॒वे । ह्र॒यते॑र्लटि बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । इट्ठित आत्मनेपदानामित्येत्वं । उ॒व॒ङा॑देशः । नि॒घातः॑ ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इमं न इति पंचचं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराडूपा सतोवृहती चात्येति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पंचमी विराडूपा सतो-
वृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्ये त्रिष्टुभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः ॥ पशौ
स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ०
३. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशनं प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशनं । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने नोऽस्माकं संबन्धिनमिमं यज्ञं
पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं
चेमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच
होतर्देवानामाह्वातः । अग्निर्वै देवानां होतृत्याम्नानात् । तादृश हे अग्ने निषद्य
वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो
घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका विंदवो विद्यन्ते
तान्प्रकर्षेणाशनं । भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोऽटि रूपं । जुषस्व । जुषी
प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपं । अशनं । अश भोजन इत्यस्य
लोऽटि हलः श्नः शानञ्ज्ञौ । पा० ३. १. ८३. । इति शानजादेशः । पश्चादतो हेरिति
हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथन्तेऽस्माद्वितीयादय इति ।
प्रथेरमच् । उ० ५. ६८. । इत्यमच् । चित्त्वादंतोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्यव-
सादनेष्वित्यस्य ल्यपि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥ २ ॥

घृतवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव भक्षणार्थं देववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च घृतवंतो घृतोपेता मेदसो मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । क्षरंति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्वार्यं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं नोऽस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । श्रुतिर् क्षरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् । स्वेऽंगभूता धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादतिशायन इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यं । वृड् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । एतिस्तुशसित्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृडः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

संत्य यष्टृभिः संभजनीय यज्ञा यष्टृभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्ताः स्तोकाः संति । ऋषिरंतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं यज्ञस्यास्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालको भव ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य ङयि तुभ्यमह्यौ ङयि । पा० ७. २. ९५. । इति तुभ्यादेशः । डेप्रथमयोरमिति डेरमादेशः । ङयि चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण् दाने वा । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति दीर्घनलोपाभावः । संतौ भवो भवे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमंचितत्वान्निघातः । इध्यसे । जिइंधी दीप्नौ । कर्मणि यक् । कित्वा-दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपं । समा-सस्वरः । भव । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो धृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यं श्रोतंति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । धृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं मेदसो मेदोरूपस्य हविषो धृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । स्रवंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावन्त्रे हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति गमू मृपू गतावित्यस्य भावे गमेर्ङोरिति ङोः । अधृता गौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं । धृतशब्दस्य पृषो-
दरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० ७. ३. १०६. इति गुणः । अपा-
दादित्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो रुरिति रुत्वं । कविशस्तः । शन्सु
स्तुतावित्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । याथ-
घञ्क्ताजविचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीप्तौ । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि
नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि इणो गेति गादेशः ।
गातिस्थेति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्त-
व्यावितीरन् । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद् उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्य-
भागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृतमध्वर्यादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं

तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वच्यधि
वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । स्रवंति । यद्वा ते
तव त्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति
विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् पंचम्यास्तसिः । पा० ५.४.४४.१. ।
इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भृतं । हज् हरणे । कर्मणि क्तः । ह्यहोर्भञ्छंदसीति
हकारस्य भकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद दान
इत्यस्य लटि डिङ्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घो यजीति दीर्घः । निघातः । श्रोतंति ।
श्रुतिर् हरणे । पादादित्वादनघातः । अंतेर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धा-
तुस्वरः । त्वचि । तनु विस्तारे । तनोतेरनश्च वः । उ० २. ६३. । इति कर्तरि
कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विहि । वी कांतिगत्यादिष्वित्यस्य लोट्यदादि-
त्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वञ्छांदसः । निघातः । खिलं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अयं स इति पंचर्चं दशमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांत्यानुष्टुप्
पुरीषेभ्योऽग्निभ्य इति । ऋषिः कौशिको गाथी । पंचचितिरूपा अग्नयो देवता ।
चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः ।
अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीथास इत्येषानुवचनीया । प्रेषितः पुरीथचित-
येऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीथासो अग्नय इति चिरुपांशु सप्रणवमिति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिंद्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इंद्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमा-
नोऽग्निः स तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमान इंद्रो यस्मिन्नग्नौ सुतम-
भिषवादिसंस्कारोपेतं सोमं जठरे स्वीदरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः
सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां

युद्धे यो भजति स सहस्री । तमत्यं वेगवशादतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव वाजं
 आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविल्लक्षणमन्नं ससवान् भेजिवान् सन् त्वं स्तूयसे ।
 स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिटस्तृयोरेशिरेजिति
 तप्रत्ययस्य एशित्यादेशः । यङुक्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वश
 कांतावित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् ।
 चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । क्साविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 स्तूयसे । घृज् स्तुतौ । कर्मणि यक् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वाततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चैः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि द्युलोके यद्वर्च आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत्ते
 तवैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव ।
 प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणि-
 प्रभृतिषु काष्ठेषु यत्तेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजोऽप्सु
 जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन
 वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाशमुर्वाततंथ आतेनिथ विस्तीर्णं कृतवानसि ।
 त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया द्रष्टारणवः
 समुद्रवन्महान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमातेनिथेति पूर्वेणान्वयः । उक्तार्थे वाजस-
 नेयकं । अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्यय-
 मग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह
 येनांतरिक्षमुर्वाततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महांस भानु-
 र्णवो नृचक्षा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७. १. २३. । इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयणो
 हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति
 दीर्घत्वं । अप्सु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विस्तार इत्यस्य
 लिटि थलिः बभूयाततंथ जगृभ्म ववर्थेति निपातनादिङ्वाभ्यासलोपा न

भवन्ति । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णो-
स्यस्मिन्संतीति मतुवर्थे वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः । अर्णसः
सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्तवाग्वाच्ययं धातुरत्राभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । चक्षेर्वहुलं शिञ्चेत्यसुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिषण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिषण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽंभोऽच्छाभिलक्ष्य जिगासि ।
धूमद्वारा प्राप्नोषि । किञ्च । धिषण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुण्यन्त्युणीकुर्वतीति
धिषण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्रमेणोचिषे ।
समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्ता-
दुपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने
रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलोकादधस्तादंतरिक्षलोके या-
श्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैत्यच्छा देवाँ ऊचिषे
धिषण्या य इति प्राणा वै देवा धिषण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने
परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह । शत० ब्रा० ७.१.२४ । इति । ता
उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ऋ गतावित्यस्मादुदके नुट् चेत्यमुन्नुडागमश्च ।
अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः । सकारलोपश्छादसः । निच्चादाद्युदात्तः ।
जिगासि । गा स्तुतौ च छंदसीत्ययं धातुश्चकाराक्रमने वर्तमानो जुहोत्यादिः । बहुलं
छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिट् आर्द्ध-
धातुकत्वाद्बुवो वचिः । पा० २. ४. ५३ । इति वच्यादेशः । असंयोगास्त्रिट् किदिति
किञ्चिद्वावाचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासस्य लिट् अभ्यासस्योभयेषामिति
संप्रसारणं । आर्द्धधातुक इट् । निघातः । धिषण्याः । उष सुष दाहे । धिय

उष्णंतीति सानसिधर्णसिपर्णसितंडुलांकुशचषालेखलपल्लवधिष्यशल्या इति
निपातनात् यन्नुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति ।
नित्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपंचमीत्यादिना
अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४१. । इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
उपतिष्ठते । ष्टा गतिनिवृत्तौ । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. । इत्यात्म-
नेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरीथासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषंतां यज्ञमदुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीथासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषंतां । यज्ञं । अदुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीथासः सिकतासंमिश्रा अग्रयश्चित्या अग्रयः प्रावणेभिर्मृत्खननसाधन-
भूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्माभिः क्रिय-
माणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषंतां । सेवंतां । किंच । अदुहोऽद्रोग्धारो
यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्महत्य इष ऊर्जो रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं
प्रयच्छतां ॥ पुरीथासः । पृ पालनपूरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्तौ श्रृपृभ्यां कित्
। उ० ४. २७. । इतीषन्प्रत्ययः क्तिच् । कित्वाद्गुणे प्रतिषिद्ध उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं ।
रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा । नि० २. २२. । इति
यास्कः । तदर्हंतीति पुरीथाः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां
यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति
प्रावणानि खनिचाणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. । इत्यादिना णत्वं । वनं समासे
। पा० ६. २. १७८. । इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । प्रुङ् गतौ । प्रवंते
गच्छन्ति मृत्खननं प्रतीति चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति
युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवयवाभावश्छांदस इति वक्तव्यं । जुषंतां । जुषी
प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनिघातः । महीः । महच्छब्दादु-
गितश्चेति ङीप् । तकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिभूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळां । अग्रे । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचर्चमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहतीति । भरतस्य पुत्रो देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । इळामग्र इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्ये युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वचा दधे अमृतं जातवेदः ॥ १ ॥

निऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्ये । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अच । दधे । अमृतं । जातऽवेदः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वाते । योऽग्निर्निर्मथितोऽग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् सधस्ये यजमानगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुंडेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रबुद्धः अत एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयमजरो जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेष्वमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नमादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निपातनाद्धि इत्यादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी

हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वाच्छचन् । निन्नादाद्युदात्तः ।
अजरः । जृ वयोहानावित्यस्माद्भाव ऋदोरवित्यप्प्रत्ययः । गुणः । नजो जरमर-
मिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः ।
जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य क्ते जनसनखनां सन्फूलोरित्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अमंथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमंथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे अग्ने भारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदक्षं शोभ-
नसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंतमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अग्निष्टोमा-
दिकर्मप्राप्त्यर्थमलूलुडतां । मथनेन त्वामुत्पादितवंतावित्यर्थः । तादृशत्वं बृहता
प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अभि अभिमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्विशेषे-
णानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच । अनु द्यून् । द्युशब्दोऽहर्वाची वस्तोर्द्युरिति तन्नामसु
पाठात् । द्यूननु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमिषामन्नानां नेता आनेता भवतात् ।
भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थ विलोडन इत्यस्माल्लुङि सिच् । वदव्रजहलंतस्याचः
। पा० ७. २. ३. । इति वृद्धौ प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्यस्थमिषामित्यादिना
तसस्तामादेशः । पादादित्वादनघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ
उत्सादित्वादज् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । जित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्म-
तुप् । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । श्रु श्रवणे । असुन्निति
कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्यायतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वप-
दस्वरः । देववातः । वा गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया
प्राप्तो देववात ऋषिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्यून् । द्यु अभि-
गमने द्युत दीप्तौ वा । डिच्चेत्यनुवृत्तौ द्युयुभ्यां चेति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिच् ।
द्युतेरश्वादयश्च । उ० ५. २९. । इति डुन्प्रत्ययः । अभिगच्छंत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं
देशं प्राणिन इति द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः । प्रथमयोरिति सवर्ण-

दीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. । इति सकारस्य नकारः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दश क्षिपः पूर्वं सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्वं । सी । अजीजनन् । सुजातं । मातृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । दैववातं । देवश्रवः । यः । जनानां । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यंते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः । ताश्च दश । बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृश्योऽङ्गुलयः पूर्वं पुरातनं सीमेन त्वामजीजनन् । उदपीपदन् । हे देवश्रवो मातृषु मातृभूतारण्योः सुजातं सुष्ठूत्पन्नं अत एव प्रियं कमनीयं दैववातं देववातेन मथितमेनमग्निं स्तुहि । योऽग्निर्जनानां स्तोतृणां यजमानानां वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति पूर्वेणान्वयः ॥ दश । दन्श दशने । कनिन्नित्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । निस्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे । औणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यंते प्रेर्यंते कर्मस्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे । हेतुमण्यंतस्य लुङि चङ् द्विर्वचनसन्वद्धावाभ्यासेत्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । षुञ् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । दैववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. । इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य लेट्छाडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्ना ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरं । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्ना ।

दृषत् ऽवत्यां । मानुषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने इलाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पद उत्तरवेद्यां अह्ना सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थं । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरी-

यांसो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे । आ समन्तान्नि-
दधामि । उक्तमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिन्नदी
तस्यां । मानुषे मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिन्नदी
तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा
दिदीहि । दीपस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्यकार्षुः । तथा च
ब्राह्मणं ऋषयो वै सरस्वत्यां सचमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. इति ॥ दधे । दधा-
तेर्लिट्युत्तमैकवचने रूपं । वरे । वृज् वरणे । ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप् । पित्रा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दृषद्वत्यां । दृ विदारणे । दृणातेः घुघ्रस्वश्च । उ० १. १२९. ।
इत्यादिना घुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषद उपला यस्यां संतीति मतुप् । रुय इति
तस्य वत्वं । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणा-
भावान्मतुप् उदात्तताभावः । अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽसुनंतत्वा-
दाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वान्मस्य वत्वं । उगित्वात् डीप् ।
दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने॒ पुरु॒दं॒सं॒ स॒निं गोः॒ श॒श्वत्त॒मं॒ ह॒व॒मा॒नाय॒ सा॒ध ।

स्या॒न्नः॒ सू॒नु॒स्त॒न॒यो वि॒जा॒वा॒ग्ने सा ते॒ सु॒म॒ति॒भू॒त्व॒स्मे ॥ ५ ॥

इ॒ळा॒। अ॒ग्ने॒। पुरु॒ऽदं॒सं॒। स॒निं॒। गोः॒। श॒श्वत्त॒ऽत॒मं॒। ह॒व॒मा॒नाय॒। सा॒ध॒।

स्यात्। नः॒। सू॒नुः॒। त॒न॒यः॒। वि॒जा॒ऽवा॒। अ॒ग्ने॒। सा॒। ते॒। सु॒ऽम॒तिः॒। भू॒तु॒। अ॒स्मे॒ इति॒ ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

अग्ने सहस्वेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने सहस्व गायत्र-
माद्यानुष्टुबिति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा
गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च प्रथमा-
वर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । अग्न इळेति चतस्रः
। आ० ४. १३. । इति ॥ अभ्युदयेष्टावमेदातुरनुवाक्याग्ने दा दाशुष इत्येषा ।
अथाग्नेय्य इति खंडे सूचितं । अग्ने दा दाशुषे रयिं स यंता विप्र एषां । आ० ३.
१३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरस्तरन्नातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने पृतना अभियोक्त्रीः सेनाः सहस्व । अभिभव । अभिमातीरभिमानीनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपास्य । अपनुद । किंच दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन् शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिर-
स्कुर्वस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । कुरु ॥
सहस्व । षह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वा-
दनिघातः । अभिमातीः । माङ् माने । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्या-
लुग्विकरणत्वादीत्वेन न भवतः । अभितो मानं येषां त इति बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । असु क्षेपणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तृ स्रवन-
तरणयोः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वाद्विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं ।
लित्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण शतुरनु-
दात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽङ्दसि लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।

जुषस्व सू नो अध्वरं ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सं । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः ।

जुषस्व । सु । नः । अध्वरं ॥ २ ॥

हे अग्ने वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रमग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीति-
होत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वमिळायामीड्या-
यामुत्तरवेद्यां समिध्यसे । आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं
नोऽस्माकमध्वरमिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीति-
होत्रः । वी कात्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषतेर्लोटि रूपं । शस्वरः । सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ द्यु॒म्नेन॑ जागृ॒वे॒ सह॑सः॒ सून॑वाहुत ।

एदं॑ ब॒र्हिः स॒दो॒ मम॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । द्यु॒म्नेन॑ । जा॒गृ॒वे॒ । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । आ॒ऽहुत॑ ।

आ । इ॒दं । ब॒र्हिः । स॒दः । म॒म ॥ ३ ॥

द्युम्नेन स्वतेजसा सह जागृवे । जागतीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थमस्माभिराहुत सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे यज्ञेद्यामास्तीर्णमिदं बर्हिस्तत्रासदः । आसीद ॥ जागृवे । जागृ निद्राक्षये । जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । कित्वाद्गुणः । जागतीति जागृविः । जागृविर्जागरणात् । नि० ९. ८. । इति यास्कः । संबुद्धौ चेति गुणः । एङ्ह्रस्वात् । पा० ६. १. ६९. । इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमंचिते परांगवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनघातः । सदः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य छांदसे लुङि लृटित्वादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने॑ विश्वे॒भिर॒ग्निभिर्दे॒वेभिर्म॑हया॒ गिरः॑ ।

य॒ज्ञेषु॑ य उ॑ चा॒यवः॑ ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । विश्वे॒भिः । अ॒ग्निऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । म॒हय॑ । गिरः॑ ।

य॒ज्ञेषु॑ । ये । उ॒ं इति॑ । चा॒यवः॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवेभिर्द्योतमानैर्विश्वेभिः सर्वैरग्निभिर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं चायव उक्तविषयस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजका ये विद्यन्ते तेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि महय । पूजय ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिः । अदंतत्वादुपधावृद्धभावः । निघातः । चायवः । चायू पूजानिशामनयोः । मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवतं परीणसं ।

शिशीहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिं । वीरवतं । परीणसं ।

शिशीहि । नः । सूनुमतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय वीरवतं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभूतं रयिं धनं दाः । देहि । सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान्नोऽस्मान् शिशीहि । धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । दुदाज् दान इत्यस्य छांदसे लुङि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । दाशुषे । दाशू दान इत्यस्य क्सौ दाश्वान्साह्यान्मीढ्वांश्चेति निपातनात् द्विर्वचनाभाव इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । परीणसं । परिपूर्वान्नसतेर्ब्याप्त्यर्थात् क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । शिशीहि । शिङ् निशाने । व्यत्ययेन श्रुः । दीर्घश्छांदसः । हेरपित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

अग्ने दिव इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने दिवो वैराजमुपांत्यामंदीति । विराट् छंदः । अग्न इंद्रश्चेत्येषेन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टा आग्नेय्यः ॥ अग्निष्टोम आज्यशास्त्रेऽग्न इंद्रश्चेति याज्या । अग्न इंद्रश्च दाशुषो दुरोण इति याज्या । आ० ५. ९. इति सूचितत्वात् ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्ववेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवो द्युलोकाभिमानिदेवतायाः सूनुरसि । पुत्रो भवसि । उत अपि च पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तना तनयोऽसि । किंच चिकित्वश्चे-

तनावन् हे अग्ने इहास्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादि-
देवान् ऋधक् पृथक् क्रमेण यज । हविःप्रदानेन पूजय ॥ असि । अस भुवीत्यस्य
लटि तासस्योर्लोप इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति विश्वस्यांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्सनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वह पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजं । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽग्निर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्याणि सनोति
यजमानाय ददाति यश्चाग्निर्भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय
मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजं हविलक्ष्णमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो
पुरोडाशादिवहुविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे
देवान्यजनीयान्देवानावह । आह्वय ॥ सनोति । षणु दाने । तनादित्वादुप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनघातः । भूषन् । भूष अलंकारे । अंतर्भावितण्यर्थः ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । वह । वहेर्लोपि रूपं ।
पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अंत्यलोपश्छांदसः । संबुद्धौ
चेति गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चंद्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ।

क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचंद्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुश्चंद्रः पुरु-
चंद्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । वाजैर्बलैर्नमोभिरन्नैश्च सहितः

सोऽग्निर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्री । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । देवी
द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समं-
तात्प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्यु-
दात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तत्वेनांतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वजन्ये । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु स्वरश्चि-
तनीयः । आ भाति । भा दीप्तौ । अंतर्भावितरण्यर्थः । क्षयन् । क्षि ऐश्वर्ये । शतुर्ल-
सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुषश्चंद्रः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मन्च इति सुडा-
गमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यान-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातं ।

अमर्धता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञं । इह । उप । यातं ।

अमर्धता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवौ युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वतौ
संतौ सुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतो दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्येह दुरोणे गृहे
क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपानार्थमुप यातं । उप समीप
आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञ्स्वरः ।
सोमपेयाय । पा पाने । अचो यदिति यत् । ईद्यतीतीकारादेशः । आर्द्धधातुक-
लक्षणी गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि महयमान ऊती ॥ ५ ॥

अग्ने । अपां । सं । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातऽवेदः ।

सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी ऊती ऊत्या रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतांलोकान्महयमानः परिचरंस्व-
मपां दुरोणेऽपां स्थानेऽतरिक्षे समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अव रक्षण
इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । गुणः । दुरोण इति
गृहनाम । दुरवा भवंति । नि० ४. ५. । इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः ।
मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः ।
ऊती । अव रक्षणादिषु । ऊतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तः । सुपां
सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव
तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ इच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतांत्योपाध्यायस्तु-
तिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता ।
सप्तम्याद्यास्त्रिस्तुष्टिभः । अग्निरस्मीति इचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु
विश्वामित्रोपाध्यायस्य स्तुत्यत्वात् एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वा-
मित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥
वैश्वानरं मनसेत्याद्यस्तृच आभिप्रायविके चतुर्थेऽहनि अग्निमारुते वैश्वानरीयनि-
विज्ञाने विनियुक्तः । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ०
७. ७. । इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविज्ञानीयः ॥
प्रयंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविज्ञानीयः । उभयमप्युश-
नःस्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्रयंतु वाजास्तविषीभि-
रग्नयः । आ० ९. ५. । इति ॥ अग्निचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽग्निरस्मीत्येषा । अथाग्निं
संचितमनुगीतमनुशंसेदित्युपक्रम्य सूचितं । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति
त्रिर्मध्यमया वाचेति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्यां हविष्मंतो अनुषत्यं स्वर्विदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अग्निं । निऽचाय्यं । हविष्मंतः । अनुऽसत्यं । स्वःऽविदं ।

सुऽदानुं । देवं । रथिरं । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने हविष्मन्तः संभृतहविष्का वसूयवो धनमात्मन इच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादि क्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽग्निः । तस्य संवन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तमनुष्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं अत एव रणं यज्ञान्गच्छन्तं देवं द्योतमानं तमिममग्निं मनसा निचाय्य अंतःकरणेनैवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे । इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । चायृ पूजानिशमनयोरित्यस्य ल्यपि रूपं । लित्स्वरः । अनुष्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासः । सुष्ठामादित्वात्षत्वं । निरुदकादित्वादंतोदात्तत्वं । सुदानुं । डुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि नुप्रत्ययः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथिरं । रथशब्दान्मतुबर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यावितीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छन्त इति सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रणं । रविर्गत्यर्थः । रणवति यज्ञान्गच्छतीति रणवः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दाद्गोचमित्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु यजजोश्च । पा० २. ४. ६४. इति लुक् । हवामहे । ह्रयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतांतये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदं ॥ २ ॥

तं । शुभ्रं । अग्निं । अवसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।

बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतांतये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमंत्रे प्रतिपादितस्तं शुभ्रं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वग्निः । तमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वा-

मिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं स्तोत्रशस्त्रादिमंत्रवाक्यं शृण्वंतमतिथिमातिथेयपू-
जार्हतया यहच्छया प्राप्तं रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्र-
गंतारं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते रघुस्यदः क्षिप्रगंतैत्यर्थः । तमेवंविधगुण-
युक्तमग्निमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोत्रजा वयमाह्वयामः । किंच ।
मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रं । शुभ दीप्तौ । अस्मात्
स्फायितं चीत्यादिना कर्तरि रक् । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं ।
निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वानिः । श्वन्नु-
क्षन्नित्यादिना मातरिश्वञ्छब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थ्यं । उक्थेन स्तोत्रेण स्तुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित-
मिति स्वरितः । देवतातये । देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवताति-
शब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लित्स्वरः । रघुस्यदं । स्यन्दू प्रसवण
इत्यस्माद्वज्रंतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अश्वो न क्रंदन्नभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽअश्वं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो वैश्वानरोऽग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिर्युगेयुगे प्रतिदिनं
समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । अश्वो नेति । यथा
जातोऽश्वः क्रंदन् हेषारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन
प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृ-
विर्ज्वालाया जायत् दीप्यमानः सोऽग्निः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्वं शोभना-
श्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्याश्वेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
स्वश्वं । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्वच् छंदसीत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । यकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र
साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु ।

दधातेर्लो०टि रूपं । रत्नं । रमु क्रीडायां । रमेस्तु चेत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चांता-
देशः । रमंतेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाद्युदात्तः । जागृविः । किन्प्रत्ययांतः ।
निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे संमिष्ट्याः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयंति पर्वतां अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । संमिष्ट्याः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयंति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽग्नयः प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽग्नयस्तवि-
षीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिः शुभे जले संमिष्ट्याः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विंदून-
युक्षत । अयुंजन् । जले विंदूनकुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽग्नयस्तविषीभिर्ब-
लयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्ट्या
अग्निभिः संगताः संतः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभे-
दनार्थे ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदा-
भ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुक्षः प्रभूतसेक्तृन्पर्वतान्मेघान्
प्रवेपयंति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयंति ॥ तविषीभिः ।
तव गताविति सौचो धातुः । अस्मात्तवेर्णिङेति टिषच् निच्च । तवंति संचरंत्या-
काश् इति तविषा वायवः । टिड्ढाणजिति डीप् । लिंगव्यत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः ।
पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति
निपातनादतिप्रत्ययः शतृवज्भवति । उगितश्चेति डीप् । पृषतीति पृषत्यः शीकराः ।
पृणंति पालयंतीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि
रूपं । निघातः । बृहदुक्षः । उक्ष सेचन इत्यस्मात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
वेपयंति । टुवेपृ कंपने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमृहंशीत्यादिना
अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्चिः । मरुतः । विश्वश्च कृष्टयः । आ । त्वेषं । उग्रं । अरवः । ईमहे । वयं ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षश्च निर्निजः । सिंहाः । न । हेषश्च क्रतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्चियो वैद्युतमग्निं श्रयंतो विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतो विद्यंते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तमुग्रमुद्गूर्णमवो रक्षणमेमहे । कुशिका वयमा समंताद्याचामहे । ते मरुतो रुद्रिया रुद्रपुत्रा वर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूपवाची निर्णिक्वविरिति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । हेषक्रतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः । एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुष्ठु जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्चियः । श्रिज् सेवायां । वचिप्रच्छीत्यादिना क्तिप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयडादेशः । कृत्स्वरः । उग्रं । गमू गतौ । उत्पूर्वः । ऋजेंद्राग्रेति निपातनाद्रन्प्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यांतलोपश्च । उन्नच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कांतिगत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञंतः । तडंतः । अत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छांदसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अस्मिन्सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

व्रातं व्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गंतारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातं व्रातं । गणं गणं । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामं । मरुतां । ओजः । ईमहे ।

पृषत् अश्वासः । अनवभ्रराधसः । गंतारः । यज्ञं । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयमग्नेर्भामं भासकं मरुतामोजस्तेजो व्रातं व्रातं व्राते व्राते प्रति-समूहं गणं गणं गणे गणे महति समूहे क्रियमाणाभिः सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैरीमहे । तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषत्यश्चित्रवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यते अवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रं । अनवभ्रं राधो धनं येषां ते अनवभ्रधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतो विदथेषु यज्ञेषु

यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशीला भवंति ॥ गणं गणं । गणं
संख्याने । पचाद्यच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे
पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । भा
दीप्तौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः । उञ्ज आर्जवे । उञ्जेर्वले
बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन वकारलोपः । आर्द्धधातुक-
लक्षणो गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ई कांत्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः ।
अनवभ्रं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उत्तरबहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । गंतारः ।
ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । कित्वा-
दगुणः । विदंत्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्यादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।

अ॒र्केस्त्रि॑धातू रज॑सो वि॒मानोऽज॑सो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम ॥ ७ ॥

अ॒ग्निः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तं । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृतं॑ । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । त्रि॑धातुः । रज॑सः । वि॒मानः॑ । अज॑सः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम ॥ ७ ॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽग्निर्द्वेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति ।
हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा इदमन्नं
चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति श्रुतेः । तच्च सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्ना-
दोऽग्निः । स चाग्निवायुादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानधितिष्ठति ।
तदुक्तं वाजसनेयके । स त्रेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति ।
तच्च सोऽग्निरहं जन्मनैव जातवेदा अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण
स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विश्वस्य वि-
भासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्भूतं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं
कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते ।
सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम-
भिधाय वायुात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्त-
स्यार्चत आपोऽजायंत अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति श्रुतेः । स
प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तच्च वायुात्मना रजसोऽंतरिक्षस्य विमानो

विमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विर्भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविःप्रापणादंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽंतरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मो नैरंतर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशदिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिञ्चेत्युसिन् । शिङ्गद्वावात् ख्याजादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पद्मोमासित्यादिना आसनादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माङ् माने । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । लिट्स्वरः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्व्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६७. इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिनैरंतर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपक्षये वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्यर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कं । हृदा । मतिं । ज्योतिः । अनु । प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं । रत्नं । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकोऽग्निर्हृदांतःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविपर्यास-

भावनावुद्भिन्निरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरग्नि-
वायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्भिः । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परि-
चिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निर्वर्षिष्ठं
स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्ये रत्नं
रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्यावापृ-
थिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः
सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥
पवित्रैः । पूज् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिदेवतयोः । पा० ३. २. १८६. । इति देवता-
यामभिधेयायां कर्तरि इत्प्रत्ययः । पुनंतीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्यय-
स्वरः । अपुपोत् । पूज् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । संज्ञापूर्वकस्य विधेर-
नित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वितुपरं छंदसि । पा० ६. १. ५६. । इति न
निघातः । अर्कं । अर्चं पूजायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य पद्मोमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंत्रे वृषेप-
चेत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादं-
गादिति लोपः । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतधारमुत्समक्षीयमानं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपःऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायम-
नयर्चा स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षी-
यमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवाहोपेतं स्रोत इवा-
विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां
विद्योपदेशेन पालकं वक्त्रानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नाना-
शाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलस्य वक्तारं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे
समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्र-

तारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितफल-
प्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥ उत्सं । उन्दी क्लेदने । अस्मादुन्धमिगु-
धिकुषिभ्यः कित् । उ० ३. ६९. । इति सप्रत्ययः । कित्त्वान्नकारलोपः । उनत्तीत्युत्सः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चि-
नोतीति क्षिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनात्
द्वितीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्तानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृ-
त्यर्थे तवैकेकेत्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुत्वं । नित्स्वरः । मेळिं ।
मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमंचितत्वान्नि-
घातः । पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः । छांदसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्य-
भ्यासस्येत्वं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः
पंचोना गायत्रं तृतया वाद्येति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छंदः । अग्निर्दे-
वता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगांयत्रे छंदस्यस्य सूक्तस्य
विनियोगः । प्र वो वाजा उपसद्याय । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिप्लविकेषूक्येषु
प्र वो वाजा इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च प्र वो वाजा अभि-
द्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥ सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूचितं
च प्र वो वाजा अभिद्यवोऽग्र आ याहि वीतये । आ० १. २. । इति ॥ सामिधेनीषु
समिध्यमान इत्येका । सूचितं च समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्र आहुतेति
हे । आ० १. २. । इति ॥ आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्ववत्योर्मध्ये
पृथुपाजा इति हे धाय्ये । सूचितं च प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति हे
। आ० २. १. । इति ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये
इति द्रष्टव्यं ॥ विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षडृचो
धाय्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. । इति
सूचितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षडृचो
द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तृचः । सूचितं च होता देवो
अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवे दिवे । आ० ४. १०. । इति ॥ ईळेन्यो नमस्यस्तिर
इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूचितं च ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ०
१. २. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मंतो घृताच्या ।

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मंतः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुम्नयुः ॥ १ ॥

हे ऋतवो वाजाः । वजंति गच्छंतीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो
द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्द्धमासाश्च । हविष्मंतो हविर्भोजो देवाः । घृता-
च्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं देवा हविष्मंतो गौर्घृ-
ताचीति । यद्वा हविष्मंतो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमं-
चति प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मंतः सुग्धृ-
ताचीति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मंतो देवाः पशवश्च मासाश्चार्द्धमासाश्चेति
सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु सुम्नयुः सुख-
मात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाञ्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थे तैत्तिरी-
यब्राह्मणं । प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्द्धमासा अभिद्यवो देवा
हविष्मंतो गौर्घृताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयुरिति ॥ अभिद्यवः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ क्षरणदीप्तोः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । उ० ३. ८८. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्यृत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामित्युपधालोपः । अंचतेश्वोपसंख्यानमिति ङीप् । चाविति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । जिगाति । गातिर्गत्यर्थः । छांदसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं
सुखमात्मन इच्छन्निति सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒ळे अ॒ग्निं वि॒पश्चि॒तं गि॒रा य॒ज्ञस्य॒ साध॑नं ।

श्रु॒ष्टी॒वानं॑ धि॒तावा॑नं ॥ २ ॥

इ॒ळे । अ॒ग्निं । वि॒पः॒ऽचितं॑ । गि॒रा । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नं ।

श्रु॒ष्टी॒ऽवानं॑ । धि॒तऽवा॑नं ॥ २ ॥

विपश्चितं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा

वेगवंतं धितावानं । वानं वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं ।
तमिममग्निं गिरा स्तुतिलक्षण्या वाचेळे । विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे ।
ईड स्तुतौ । श्रुष्टीवानं । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा ।
कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेशश्छांदसः । वन संभक्तौ ।
कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ निष्ठेति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ ।

अ॒ति॒ द्वेषा॑सि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते । व॒यं । यमं॑ । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ ।

अ॒ति॒ । द्वेषा॑सि । तरेम ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमनमा
यज्ञसमाप्तेरचावस्थानं कर्तुं शकेम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा
योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्यस्मदीयानि पापान्यतितरेम । पापेभ्य उन्नीर्णा
भवेम ॥ शकेम । शकू शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिथङित्यङ्प्रत्ययः । किदा-
शिषीति यासुट् । सलोपेयादेश्यलोपगुणसलोपाः । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन
पादादित्वादनिघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्माद्भावे
घञ् । यम उपरम इति निपातनाद्बृद्धभावः । जित्स्वरः । तरेम । तृ स्रवनतर-
णयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॒ऽग्निः पा॑व॒क ई॒ड्यः॑ ।

शो॒चि॒ष्केश॑स्त॒मीम॑हे ॥ ४ ॥

सं॒ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्वरे॑ । अ॒ग्निः । पा॑व॒कः । ई॒ड्यः॑ ।

शो॒चिः॑ऽकेशः । तं । ई॒म॒हे ॥ ४ ॥

योऽग्निरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत
एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः पावकः शोधक ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति
तमिममभिमतफलार्थमीमहे । वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ईड स्तुतावित्यस्माद्यत् ।

अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ई कांत्या-
दिषु । अयं धातुरच याञ्जार्थः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्निक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिक् । घृतस्य विल-
यनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः ।
एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः ।
कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाट् । वहश्चेति णिः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

तं सबाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवतः ।

आ चक्रुरग्निमूतये ॥ ६ ॥

तं । सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवतः ।

आ । चक्रुः । अग्निं । ऊतये ॥ ६ ॥

सबाधो रक्षोघ्नमंचोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तत इति सबाधः । यज्ञवतो
यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाद्या यैस्ते यतसुचः ।
ऋत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया स्तुत्या तमेवंभूतमग्निमूतये
राक्षसबाधाद्रक्षणाय आ अभिमुखं चक्रुः । कुर्वन्ति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन
इत्यस्मात् क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । इत्या । इदंशब्दात्प्रकारार्थ इदमस्थमुः । तस्य
सुपां सुलुगिति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण
इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ।
निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमानो विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निर्मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवैति । अस्मानागच्छति ॥ मायया । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मान्माच्छाससिसूभ्यो य इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद ज्ञान इत्यस्माद्बुदिविदिभ्यां किदिति कर्मण्यथप्रत्ययः । कित्वा-दगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निर्वाजेषु युद्धेषु धीयते । देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते । किञ्च । अध्वरेष्वग्निहोत्रादिषु प्र णीयते । अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नग्निर्यज्ञस्याग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि यक् । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं । निधातः । नीयते । नीज् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यकि रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वं । साधनः । साध संसिद्धौ । नद्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । च॒क्रे । वरे॑ण्यः । भू॒तानां॑ । गर्भे॑ । आ । द॒धे ।
दक्ष॑स्य । पि॒तरं॑ । तना॑ ॥ ९ ॥

योऽग्निर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत्
अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्मागत्वेन वरणीयः यश्चाग्निर्भूतानां स्थावरजं-
गमात्मकानां भूतजातानामंतर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे सर्वत्र दधार
पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया
वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वेन
मंत्रवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥
चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भं । गृ निगरण इत्यस्मादतिगृभ्यां भन्निति
भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निह्वादाद्युदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं ।
पितरं । पा रक्षणे । नष्टनेष्टृ इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पाल-
यतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना । यलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ दशमी ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्रकृत ।

अग्ने सुदीतिमुशिजं ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यं । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत ।

अग्ने । सुऽदीतिं । उशिजं ॥ १० ॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विव्रियते । सहस्रकृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे अग्ने
सुदीतिं शोभनदीप्रियुक्तमुशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानं । यद्वा कर्मार्थिभिः
काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वा दक्षस्य दुहितेळा वेद्या-
दिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्ध्यर्थं नितरां दधार ॥ इळा । ईड
स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्रायिकवचनात् स्वर्थेऽपि घप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः । ईड्यन्ते स्तूयन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा
भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजं । वश कांतावित्य-
स्माद्वशः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उश्यते
काम्यते कर्मार्थिभिरिति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अग्निं यंतुरमप्पुरमृतस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिधते ॥ ११ ॥

अग्निं । यंतुरं । अप्पुरं । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।

विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥ ११ ॥

वनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं । अप्पुरमपां प्रेरकं तमिममग्निमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविलक्ष्णैरनैः समिधते । सम्यग्दीपयन्ति ॥ यंतुरं । वर्णव्यत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अप्पुरं । तुर त्वरणे । अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भावे घञ् । चजोः कु घिस्य-
तोरिति कुत्वं । जित्स्वरः । वनुषः । वन षण् संभक्तौ । जनेरुसिरित्यधिकारे बहुलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जि इंधी दीप्तौ । निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि ।

अग्निमीळे कविऋतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातं । अध्वरे । दीदिऽवांसं । उप । द्यवि ।

अग्निं । ईळे । कविऽऋतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जो नपातं हविलक्ष्णैरनैः समिध्यमानत्वेनान्नस्य पुत्रं । यद्वा न्नस्य चतुर्थं । यथान्नादाहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति । उप द्यव्यंतरिक्षस्य समीपे दी-
दिवांसमतिशयेन दीप्यमानं कविऋतुं । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन ऋतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममग्निमध्वरेऽस्मिन्यज्ञ ईळे । स्तुतिलक्षणाभिगीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ऊर्ज बल इत्यस्माद्भाजभासेत्या-
दिना ताच्छीलिकः क्विप् । ऊर्जयति शरीरमित्यूक्त्वं अन्नं । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । द्यवि । द्युत दीप्तावित्यस्मादौणादिको दुज्प्रत्ययः । द्योतते किरणसंब-
धादिति द्युरंतरिक्षं । जित्स्वरः । ईळे । लटि रूपं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ई॒ळैन्यो॑ नम॒स्यस्तिर॒स्तमा॑सि दर्श॒तः ।

सम॒ग्निरि॒ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळैन्यः॑ । न॒मस्यः॑ । ति॒रः । तमा॑सि । दर्श॒तः ।

सं । अ॒ग्निः । इ॒ध्यते॒ । वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळैन्यः॑ स्तो॒तृभिरी॒ड्योऽत॑ ए॒व नम॒स्यः स॒र्वैर्नम॒स्कार्य॑स्तमा॑सि ति॒रो ध्वा॑न्तानि
स्व॒प्रभा॒भिस्तिर॒स्कुर्वन् दर्श॑तः कमनीयतया स॒र्वैर्दर्श॑नीयः । तादृ॒शोऽग्नि॑र्वृषा यज॒-
मा॒नस्य॑ कामानां वर्षिता समिध्यते । आहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाज॒-
स॒नेयकं॑ ई॒डेन्यो॑ ह्येष नमस्यो ह्येष ति॒रस्तमा॑सि ददृशे समिद्ध इति ॥ ई॒ळैन्यः॑ ।
ईड॑ स्तुतौ । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्य॒-
तेर॒चो यदि॑ति यत् । अतो॒लोप॒यलो॒पौ । ति॒त्स्वरि॒तमि॒ति स्वरि॑तः । दर्श॑तः ।
दृशिर् प्रेक्षणे । अस्माद्भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः । चि॒त्स्वरः॑ । वृषा॑ । वृषु
सेचन इत्यस्मात्कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । कि॒त्त्वाद्गु॑णः । नि॒त्त्वादाद्यु॑दात्तः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॒ध्यतेऽश्वो॑ न दे॒ववा॒हनः॑ ।

तं ह॒विष्म॑न्त ई॒ळते॑ ॥ १४ ॥

वृषो॑ इति॑ । अ॒ग्निः । सं । इ॒ध्यते॒ । अ॒श्वः । न । दे॒वऽवा॒हनः॑ ।

तं । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळते॑ ॥ १४ ॥

वृषो॑ वृषैव कामानां वर्षिता देववाहनः । दे॒वान्ह॒वीषि॑ वाहयति प्रापयतीति
दे॒ववा॒हनः । तच्च॑ दृष्टांतः । अ॒श्वो ने॒ति । यथा॑श्वो राजानं वाहयति स्व॒पु॒रं
प्राप॑यतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन
सम्यग्दीप्यते तं तादृ॒शम॒ग्निं ह॒विष्म॑न्तः संभृतहविष्का यजमाना ई॒ळते॑ । कर्म॒-
सिद्ध्यर्थं॑ स्तुवंति ॥ वृषा॑ उ । गुणः । उज्जमवलंब्य प्रगृह्यसंज्ञा । दे॒ववा॒हनः । वह
प्राप॑ण इत्यस्मात्कनिन्तात्कर्तरि ल्युः । लि॒त्स्वरः॑ । समा॒से कृ॒दुत्तर॑पदस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि ।

अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितर्हे अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणमाहुतिद्वारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. । इति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महान्तं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । जिइंधी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपश्छांदसः । दीद्यतं । दीदेतिदीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

अग्ने जुषस्वेति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्वित्युक्तत्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूचितं च अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५. ४. । इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्बिकपालः पुरोडाशः सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोळा अग्न इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृतं चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः । आ० ६. ५. । इति सूचितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः । आ० ५. ४. । इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्याग्ने तृतीये सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्या । आ० ५. ४. । इति ॥ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्याग्ने वृधान इत्येषा । सूचितं च अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्या । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशं । जातऽवेदः । प्रातःऽसावे । धियावसो
इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु
धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने
प्रातःसावेऽग्निष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मत्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्जु-
षस्व । सेवस्व ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्लोपि रूपं । आमन्त्रित-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रातःसावे । षुञ् अभिषवे । सवनं
सावः । भावे घञ् । याथघञ्क्ताजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्य-
लोपश्छांदसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठच ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्ठच ॥ २ ॥

यविष्ठच युवतम हे अग्ने यः पुरोळाः । पुरोडाशन्तेऽध्वर्यादय एनमिति पुरोडाः
पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्कोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा
घ पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः ।
दाश्रु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिन् । पा० ३. २. ७१. ।
इति कर्मणि खिनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति डस्पत्यये
च कृते अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति निपातनाद्दकारस्य डत्वं । पुरोडाशन्त एन-
मिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य ळकारो बह्वचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरप-
दस्वरः । पचतः । डुपचष् पाक इत्यस्माद्भृमृहशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः ।
पच्यतेऽसाविति पचतः पक्कः । चित्स्वरः । घा । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहि-
तायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषण इति करोतेः सुडागमः ।
गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्ठच । यविष्ठ एव यविष्ठचः । पा-
दार्धाभ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्यो-
पादानाद्यविष्ठचेत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने वीहि पुरोऽकाशमाहुतं तिरोऽह्यं । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने वीहि पुरोऽकाशं । आहुतं । तिरः । अह्यं । सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तिरोऽह्यं अहि तिरोहिते सत्याहुतमा समंताद्भुतं पुरोडाशं पुरो-
डाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरेऽस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुर्वलस्य पुत्रस्त्वं हि-
तोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥
वीहि । वी कांतिगत्यादिषु । लोटि रूपं । हेरपित्वादंतोदात्तत्वं । आहुतं । जुहोतेः
कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोऽह्यं । अहि भवमह्यं ।
भवे छंदसीति यत् । तिरोभूतमह्यं यस्मिन् काले स तिरोऽह्यः । रात्रिकाल
इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यांतःपादमित्येङः प्रकृ-
तिभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोऽकाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्भस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोऽकाशं । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्भस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र च माध्यंदिने
मध्यंदिनसंबंधिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ।
हे अग्ने विदथेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयो यद्भस्य । यांति प्राप्नुवन्ति
देवा हवींष्यनेनेति यद्भो महानग्निः । यद्भस्य महत्तत्त्वं भागधेयं भागतया
परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं
जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थ उत्सादित्वादज् । जित्वादा-
दिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तत्वं । यद्भस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेवयद्भजिहेति
निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यांत्यनेनेति यद्भोऽग्निः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः
। पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । मीज् हिंसायामित्यस्य

त्र्यादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिनु मीन । पा० ८. ४. १५ ।
इति एत्वं न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोऽकाशं सहसः सूनवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोऽकाशं । सहसः । सूनो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं तृतीये सवन आहुतं हूयमानं पुरोडाशं
कानिषः । कामयसे । अथ अनंतरमध्वरमविनाशिनं रत्नवंतं । रत्नशब्देन स्वर्गा-
दिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वतं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं । प्रातः
सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं विपन्यया स्तुतिलक्ष-
णया वाचा स्तुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धेहि ॥ तृतीये ।
विशब्दात्पूरणार्थं त्रैः संप्रसारणं । पा० ५. २. ५५ । इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तत्र नानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः ।
कानिषः । कनी कात्यादिषु । लेटि सिद्धुलमिति सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादि-
डागमः । कांतिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः ।
धातुस्वरः । विपन्यया । पन स्तुतौ । भावे क्तिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेर्धातोश्चादसे लुङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ।
जागृविं । क्तिन्प्रत्ययांतो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोऽकाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोऽग्रहं ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिं । पुरोऽकाशं । जातऽवेदः । जुषस्व । तिरऽग्रहं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने वृधान आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं तिरोऽग्रहं । अहि
भवमग्रहं दिवसकृत्यं । तिरोभूतमग्रहं यस्मिन्काले स तिरोऽग्रहो रात्रिकालः ।
तस्मिन्काल आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ आहुतिं । जुहोतेः
कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तीदं षोऽष्टाद्याचतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपांत्ये च जगत्यः पंचम्यु-
 त्विग्व्यो वेति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपांत्ये च जगत्यः
 षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता
 नर इत्येषा ऋत्विग्देवताकाग्निदेवताका वा शिष्टा अग्निदेवताकाः ॥ सूक्तविनि-
 योगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयन इळायास्त्वा पद इत्येषा । सूचितं च
 इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्द्धं च आरमेत् । आ० २. १७. ।
 इति ॥ तत्रैवाग्निप्रणयन उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहि-
 तेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान् । आ० २. १७. । इति सूचितं ॥ अरण्या-
 मग्निसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । सूचितं च अयं ते योनिर्ऋत्विज इत्यर-
 णीर्गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भराग्निं मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नी । आ । भर । अग्निं । मंथाम । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्यधिमंथनं । अरण्या
 उपरि निधेयं मंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमग्निजननसाधनभूतं
 दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः ।
 यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमंथनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्माद्विशपत्नी
 विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेता-
 मरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहृतायां पूर्वथा यथा वयमाधानका-
 लेऽग्निममथ्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममंथिषुस्तद्वद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणि
 मंथाम । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनघातः ।
 विशपत्नी । पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्येति डीप् नकारश्चांतादेशः । परादिश्छं-
 दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हज् हरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्भश्छंदसीति
 भकारः । मंथाम । मंथ विलोडने । लोटि रूपं । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्थे
 प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीति थाल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईद्व्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भःऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईद्व्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निररण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र दृष्टान्तः । गर्भ इवेति । यथा गर्भो गर्भिणीषु स्त्रीषु सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशोऽग्निर्हविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरत एव जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैर्मनुष्येभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दिवे दिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थमीद्व्यः । स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । ऋ गतौ । अर्तिसृधृधमीत्यादिना अग्निः । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् सुधित वसुधितेत्यादिना निपातनाद्विरादेशः । दिवे दिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । तस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । जागृ निद्राक्षय इत्यस्य क्सौ रूपं । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्विर्वचनाभावः । वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः । पा० ८. २. ७२. । इति वसोः सकारस्य दत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशंस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणं । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वमुत्तानायामधरारण्यामुत्तानशयायामुत्तरारणिमव भर । अधोमुखां धारय । अनंतरं साधरारणिः सद्यः प्रवीता तदानीमेव निषिक्तेरतस्का सती वृषणं कामानां वर्षकमग्निं जजान । जनयतु । अथास्यामे रुशन्तमो विनाशयत् पाजस्तेजोमात्रं तत्राभूत् । अनंतरमरुषस्तूप आरोचमानते-

जःसंघोपेत इळायास्पुत्र उत्तरवेद्या उत्पन्नोऽग्निर्वयुनेऽरण्यां योनिस्थानेऽज-
निष्ट । अजनि ॥ जजान । जन जनने । लोडर्थे लिटि बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-
छंदसोरिति णिलोपः । प्रत्ययांतत्वाभावादान्न भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न
विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । षुञ् स्तुतौ । स्तौतेदीर्घश्च । उ० ३. २५. । इति पप्रत्ययः किञ्च
धातोर्दीर्घश्च । स्तूयत इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुष आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । रुशत् । रुश हिंसायां । शतरि रूपं । वयुने । अज गति-
क्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमंगं ।
प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिचि रूपं ।
निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोळहवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयं । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळहवे ॥ ४ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने अध्वर्यादयो वयं पृथिव्या अधि भूमेरुपर्युत्तरवेद्यां
नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे
मानव्या इडाया गोः पद इडापदरूप उत्तरवेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय
वोळहवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं निधीमहि । निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणं
इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीना-
भिर्जातवेदो निधीमहीति निधास्यंतो ह्येनं भवंत्यग्ने हव्याय वोळहव इति हव्यं
हि वक्ष्यन्भवति । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति ॥ नाभा । णह बंधने । इजित्यनुवृत्तौ
नहो भश्चेतीञ् भकारश्चांतादेशः । जित्त्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानं ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । जिस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपं ।
लिङः सीयुट् । पा० ३. ४. १०२. । इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । निघातः ।
वोळहवे । वह प्रापणे । तुमर्थे तवेन् । सहिवहोरोदवर्णस्येति धात्वकारस्यौत्वं ।
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मंथता नरः कविमद्वयंतं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवं ॥ ५ ॥

मंथत । नरः । कविं । अद्वयंतं । प्रचेतसं । अमृतं । सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरस्तात् । अग्निं । नरः । जनयत । सुशेवं ॥ ५ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यादयः कविं क्रांतदर्शिनमद्वयंतं द्वयमनाचरंत-
मद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञा-
नोपेतममृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनैरंगैर्ज्वालाभिः समेतं तमिममग्निं
मंथत । मंथनेन निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यूयं
यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्यांगभूतं । अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषा-
मुत्तरक्रतूनां । सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात्कर्मणः प्रारंभे जनयत ।
तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः ॥ मंथत । मन्थ विलोडने । लोटि
रूपं । पादादित्वादनिघातः । नरः । णीञ् प्रापणे । नयतेर्ङिच् । उ० २. ९६. । इति
ऋप्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । नयति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः ।
आमंचितत्वान्निघातः । अद्वयंतं । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्
वक्तव्य इत्याचारार्थे क्विप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् ।
तं । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकं । बहुव्रीहौ क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जनयत ।
जनी प्रादुर्भावे । णिच् । अत उपधाया इति वृद्धौ प्राप्तायां जनीजृष्णसु-
रञ्जोऽमंताश्चेति मिद्वद्भावान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवं । शेवशब्दो
वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अञ्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

यदी मंथंति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्ववा ।

चिचो न यामन्नश्चिनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मंथंति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चिचः । न । यामन् । अश्चिनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यद्यध्वर्यादयो बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं मंथन्ति मथ्न्ति ततः स जातोऽग्निर्व-
नेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुष आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्
आ वि रोचते । आ संमताद्विशेषेण दीप्यते । तच्च दृष्टांतः । अश्वो नेति । यथाश्वो
वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तच्चैव दृष्टा-
न्तांतरं । चित्रो नेति । यथा यामन् यामनि वेगगमनेऽश्विनोर्देवभिषजोश्चित्रो
नानाविधवर्णो रथ आरोचमानो वर्तते तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः
सोऽयमग्निरश्मन उपलान् तृणा तृणानि च दहन् भस्मसात्कुर्वन् परि वृणक्ति ।
दग्धस्थानानि परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचत इति पूर्वेणान्वयः ॥ मंथन्ति ।
मन्थ विलोडने । लटि रूपं । यदियोगादनिघातः । रोचते । रुच दीप्तौ भौवा-
दिकः । लटि रूपं । निघातः । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिबनिपश्चेति
मनिन् । सुपां सुलुगित्यादिना सप्तम्या लुक् । नित्स्वरः । अनिवृतः । वृज् वरणे ।
निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिर्निवारणे वर्तते । न नि-
वृतोऽनिवृतः । नज्स्वरः । वृणक्ति । वृजी वर्जने रुधादिः । चोः कुरिति कुत्वं ।
निघातः । तृणा । तृह हिंसायां । तृहेः क्लो हलोपश्चेति क्लः । कित्वाद्गुणः ।
हलोपश्च । तृह्यते तद्गवादिभिरिति तृणं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईड्यं । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातो मंथनानंतरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वं जानानः सन् वाजी सतत-
गमनस्वभावो विप्रो कर्माभिज्ञोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः
स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते । दीप्यते । देवासो
देवा इन्द्रादय ईड्यं होत्रादिभिः स्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमग्नि-
मध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यत
इति पूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुको-
रित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कविशस्तः । थायघञ्क्ता-

जबिचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लुङि ऋः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीद । हातरिति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् । सादया । यज्ञं । सुकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोक उत्तरवेद्या
नाभौ सीदो । त्वं होमनिमित्तमुपविशैव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य
सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं सादय ।
स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविःप्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने
यागं कुर्वाणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं वयोऽन्नं धाः । विधेहि ॥ सीद ।
सदेर्लोङि रूपं । सादय । सदेर्ण्यंतस्य लोटि रूपं । णिच्स्वरः । देवावीः । अव
रक्षणादिषु । अवितृस्तृतं चिभ्य ईरितीप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्ले-
द्याडागमः । धाः । दधातेर्श्छांदसे लुङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्मेधंत इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असंहंत दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमं । वृषणं । सखायः । अस्मेधंतः । इतन । वाजं । अच्छ ।

अयं । अग्निः । पृतनाषाट् । सुवीरः । येन । देवासः । असंहंत । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां
वर्षितारं धूमं । धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत ।
मंथनेनोत्पादयत । यद्यग्निर्न जायते तदानीमाह । अस्मेधंतोऽक्षीणा अनुपरत-
सामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथनलक्षणं युद्धमच्छाग्न्याभिमुख्येनेतन । प्राप्तुत ।
सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो

भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासो देवा दस्यूनुपक्षपयितृनसुरान-
सहंत अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणीत । कृवि
हिंसाकरणयोः । लोटि तप्रत्ययस्य तन्नननयनाश्चेति तवादेशः । पित्राद्गुणः ।
पादादित्वादिनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूञ् कंपने । इषियुधीधिदसीत्यादिना
मक् । कित्वाद्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः ।
इतन । इण् गतावित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् ।
षह मर्षणे । छंदसि सह इति णिवः । णित्वादुपधावृद्धिः । सहेः साडः स इति
षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । षह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्यो-
गोदनिघातः । दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिष्पुं धिदसिजनिभ्यो युजिति युच् ।
दस्यंतीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अग्ने । आ । सीद् । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने ऋत्वियो वसंताद्यृतौ भवोऽयमंगुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्या-
दिमयः काष्ठविशेषोऽरण्यस्ते तव योनिरूपत्तिस्थानं यतोऽरण्येर्जातस्त्वमरोचथाः ।
अशोभथाः । जानंस्त्वं तमरणिरूपं काष्ठविशेषमासीद । तस्यामरण्यामारोपितः
सन् नैरंतर्येण तिष्ठ । अथानंतरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचो वर्धय ।
यद्वा गीःशब्देन तद्वंतो लक्ष्यंते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । यु मिश्रणे । वहिष्त्रीत्यादिना निप्रत्ययः । निदित्युक्त-
त्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः । छंदसि घसित्यृतुशब्दात्प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः ।
सितीति पदसंज्ञायां ओर्गुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
सीद् । सदेर्लोपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति
सांहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनू३नपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । वि३जायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा गर्भोऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निस्तनूनपादुच्यते । यष्टृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूश्चेनापोऽभिधीयते नपाच्छब्देनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायंते । तेभ्यो ह्येष इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्यादिभिः शंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्यंतरिक्षे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्याग्नेः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः सृष्टिरभवत् । भवति । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदांतरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्चनामको भवतीति ॥ तनूनपात् । तनु विस्तारे । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । पा रक्षणे पतू गतौ वा ण्यंतः । क्विप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नभ्राणनपान्नवेदा इत्यादिना निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनूर्न पातीति तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः । नृ नये । ऋदोरबित्यप् । प्रत्ययस्य पितृत्वान्नरशब्द आद्युदात्तः । शन्सु स्तुतावित्यस्माद्ध्रजंत आद्युदात्तः । नरशब्दस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् श्यन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । सृ गतौ । हभृसृस्तृसूभ्य इतीमनिन्प्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वधरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःमथा । निःमथितः । सुनिधा । निहितः । कविः ।

अग्ने । सुअधरा । कृणु । देवान् । देवयते । यज ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मधावी सुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच स्वधरास्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कुरु । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय देवान्यजनीयानिन्द्रादीन् यज । पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । निधातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अजीजन्मृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजंभं ।

दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं । तरणिं । वीळुऽजंभं ।

दश । स्वसारः । अयुवः । संऽईचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या ऋत्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्त्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजंभं हविर्भक्षणार्थं दृढदंतं तरणिं । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरग्निः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमग्निमभिलक्ष्य स्वसारः संरंत्यो दश दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमयमंगंतीत्ययुवोऽंगुलयः । तादृशा अंगुलयः समीचीः परस्परं संगताः सत्यः संरभन्ते । शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्यादयो हर्षाच्चस्तद्वयसंपुटेन शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्बोधन्ति तद्वत् ॥

अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । असेमाणं ।
 स्त्रिवु गतिशेषणयोः । भावे मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो
 व्योर्वलीति वलोपः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तरणिः । नृ
 प्रवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्य-
 यस्वरः । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्यसेर्च्निति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यंति
 कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वसादिभ्य इति ङीप् । प्रतिषेधः । निच्चा-
 दाद्युदात्तः । अयुवः । अगि गतौ । जच्चादयश्च । उ० ४. १०५. । इति रूप्रत्ययः ।
 निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादित्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण
 गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४. ९४. । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्वाटिट्टिडा-
 णजित्यादिना ङीप् । संयंतीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्यांचतेः क्तिप् । समः
 समीति समि इत्यादेशः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः ।
 चाविति दीर्घः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण
 इत्यस्मात्पातेर्दुम्सुन् । उ० ४. १७९. । इति दुम्सुन्प्रत्ययः । पुंसोऽसुङ् । पा० १. १. ८९. ।
 इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभंते । रभ शब्द इत्यस्य
 लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

प्र सप्रहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्रऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे । यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात्सनातनोऽग्निः सप्रहोता । सप्र होतारो होत्रका यस्यासौ सप्रहोता
 सन् प्रारोचत । गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे
 तत्राप्यूधन्यूधःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा सोऽग्निः सुरणः । सुष्ठु
 रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे
 प्रतिदिनं न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यद्यस्मा-
 दसुरस्याग्नेः प्रेरकस्थारणीरूपस्य काष्ठस्य जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपद्यत
 तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेणान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं ।
 निघातः । अशोचत् । शुच दीप्ता । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छांदसः । मिषति ।

मिषु सेचन इत्यस्य लटि रूपं । सुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मा-
दकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । असु क्षेपण इत्यस्मादसेरुन्नित्युरन्प्रत्ययः ।
अस्यतीत्यसुरः । निट्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनेररष्ट च । उ०
५. ३८. । इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चांतदेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव
इत्यस्य लङि श्यनि ज्ञाजनोर्जेति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अमिचायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरे एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमिचऽयुधः । मरुतांऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वं । इत् । विदुः ।

द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैऽएकः । दमे । अग्निं । सं । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमिचायुधोऽमिचैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमिचाणि
पापानि । तैः सह योद्धारः । तच्च दृष्टान्तः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां
देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रून्भियांतीति प्रया बलानि शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्म-
विघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः प्रथमजाः प्रथम-
मुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं
जगद्विदुरित् । जानंत्येव । तेऽमी कुशिका द्युम्नवद्विविर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रमेरिरे । अग्नय
आ समंतात्प्रेरयन्ति । ते च दमे स्वे स्वे गृह एक एक एकैको भूत्वाग्निं समीधिरे ।
आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमिचायुधः । युध संप्रहारे । क्तिप् । कृदुत्त-
रपदस्वरः । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चांदसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनेत्यादिना विट् । विडुनो-
रित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति ऋसादेशः । ईरिरे । ईर गतावित्यस्य
लिटि रूपं । मंचत्वादान्न भवति । दमे । दमु उपशमने । करणे घञ् । नोदात्तो-
पदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । जिट्स्वरः । ईधिरे । जिइंधी दीप्तावित्यस्य लिटि
इंधिभवतिभ्यां चेति किङ्गान्नकारलोपः । निघातः ।

॥ अथ षोडशी ॥

यद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ १६ ॥

यत्। अद्य। त्वा। प्रयति। यज्ञे। अस्मिन्। होतरिति। चिकित्वः। अवृणीमहि। इह।
ध्रुवं। अयाः। ध्रुवं। उत। अशमिष्ठाः। प्रजानन्। विद्वान्। उप। याहि। सोमं ॥ १६ ॥

होतर्होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्रे अद्येदानीं प्रयति प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान् ध्रुवमयाः । ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्देवानि हवींषि प्रापय । उत अपि चाशमिष्ठाः । हविःस्वीकरणात्तृप्तेर्देवैः शान्तस्त्वमकरिष्ठाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं सोममस्माभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण् गतावित्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवृणीमहि । वृज् वरणे । ऋादित्वात् आ । लङ्मुत्तमबहुवचन ई हल्यघोरितीत्वं । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । अयाः । या प्रापण इत्यस्य लङि सिपि रूपं । निघातः । अशमिष्ठाः । शमु उपशमन इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि स्यसिच्सीयुट् । पा० ६. ४. ६२. इति विकल्पेनेडागमः । तस्यासिद्धत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । ज्ञा अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । यातेर्लोटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थैश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तच्चेच्छंति त्वेति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं ।
तच्चेयमनुक्रमणिका । इच्छंति अधिकेंद्रमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः ।
इंद्रो देवता । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छंदः ॥ अभिष्वविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथ-
मेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपा-
तसूक्तं । अभिष्ववपृष्ठचाहानीति खंडे सूचितं । इमामू ष्विच्छंति त्वा शासद्वहिरिति
संपाताः । आ० ७. ५. । इति ॥ इंद्रस्य वृत्रघ्नः संबंधिनि पशौ सहदानुमिति वपाया
याज्या । सहदानुं पुरुहूत क्षियंतं स्तुत इंद्रो मघवा यज्ञ वृत्र । आ० ३. ८. । इति
सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चेत्येषंदे पशौ हविषो याज्या । सूचितं च स्वस्तये
वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ शुना-
सीरीये वैकल्पिकस्येंद्रस्य शुनस्य शुनं हुवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च शुनं हुवेम
मघवानमिंद्रमश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः । आ० २. २०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इच्छंति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वंति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षंते अभिशस्तिं जनानामिंद्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छंति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वंति । सोमं । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षंते । अभिऽशस्तिं । जनानां । इंद्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितु-
मिच्छंति । अत एव सखायस्ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वंति । अभिषुण्वंति ।
प्रयांसीतराण्यपि हवींषि दधति । त्वदर्थं धारयंति । त्वया प्रेरिताः संतो जनानां
सपत्नानामभिषस्तिं तत्कृतां हिंसां तितिक्षंते । सहंते । एवमनुग्राहकस्त्वत् त्वत्तोऽन्यः
कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत
इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे सोममर्हति य
इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वंति । षुञ् अभिषवे । स्वादित्वात् श्रुः । सति शिष्टस्वरो

बलीयानिति क्षिप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लटि रूपं । समानवाक्ये युष्म-
दस्मदादेशनिघाताः । पा० ८. १. १८. ५. । इति सोमपदस्येतरवाक्ये नान्वयान्न नि-
घातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तितिक्षन्ते । तिज निशान इत्यस्य क्षमायां
गुप्तिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्ति । शसु हिंसायामित्यस्माद्भावे
क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
कर्मणि घञंतः । थाथघञ्क्तेत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजांस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्यां ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । यावाणः । संऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

हरिवः । हरिवर्णावश्चौ यस्य सोऽयं हरिवानिंद्रः । हे हरिवः परमा चित्
परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवंति । यस्माद्व-
रिभ्यामुपेतस्त्वं तु क्षिप्रमा प्रयाहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय
फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्षिचे तुभ्यमिमा इमानि सवना
सवनानि प्रातरादीनि कृता । कृतानि । किंच । अग्नावाहवनीये समिधान आहु-
त्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति यावाण उपला युक्ताः । सोमाभिषवार्थ-
मुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । या प्रापण इत्यस्य लोटि
रूपं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । छंदसीर इति तस्य वत्त्वं । आमंचि-
तत्वान्निघातः । स्थिराय । दृढा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरेत्यादिना किरच् ।
प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः । सवना । षुज् अभिषव इत्य-
स्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट् । सूयते सोमो यचेति सवनानि प्रातरादीनि ।
लित्स्वरः । समिधाने । जिडंधी दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं । कित्त्वान्नकार-
लोपः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रः सुशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्चर्घावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कर्षत्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इंद्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुचः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋघावान् ।
यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वमिंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रश्चेन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुचः । तरंत्यनेन शत्रून्देवा इति तरुच इंद्रः । महाव्रातः । मरुद्भिर्महान्ब्रातः समूहो यस्येति स तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसा-वान् अत एवोयः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितृष्वसुरेषु यत् यानि वीर्याणि धा व्यधा इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणि क्व । क्वासते वद ॥ सुशिप्रः ॥ सृष्टु गतौ । औणादिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात्सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं । तरुचः । तरतेरशिचादिभ्य इचोच्चावित्युच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । महाव्रातः । आन्महत इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकूर्मिः । करोतेरौणा-दिको मिप्रत्ययः । गुणे कृतेऽकारस्योत्वं छांदसं । हलि चेति दीर्घः । ऋघावान् । ऋन् हंतीत्यृघाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । दृशियहणान्नलोपो हकारस्य घत्वं । तदस्यास्तीति मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यत्प्रत्ययः । तस्मिन् क्वातीति क्वादेशः । तित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं हि ष्मां च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वं । हि । स्म । च्यावयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽसहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रति-पक्षभूतानि रक्षांसि च्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानि जिघ्रमानो हिंसन् चरसि हि स्म । वर्तसे खलु । किंच । एवंविधसामर्थ्योपेतस्य तव व्रताय कर्मण आज्ञायै द्यावापृथिव्यौ पर्वताश्च निमित्तेव निखाता निश्चला इवानुतस्थुः । तिष्ठन्ति ॥ स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । च्युङ् गतावित्यस्य

एयंतस्य शतरि रूपं । णिच्स्वरः । चरसि । चर गतिभक्षणयोः । हियोगादनि-
घातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य
छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्षिप् । अस्मात्ताच्छील्यार्थे चानश् । शप् । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमित्तेव । डुमिञ्
प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्युः ।
ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लिट्युस्यातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानि-
वद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒ताभ॑ये पुरु॒हूत॑ अ॒वोभि॑रेको॑ ह॒ळह॑मवदो वृ॒त्रहा॑ सन् ।

इ॒मे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी अ॒पारे॑ यत्संगृ॒भ्णा म॑घवन्का॒शिरि॑त्ते ॥ ५ ॥

उ॒त । अ॒भये॑ । पुरु॒ऽहूत॑ । अ॒वःऽभिः॑ । ए॒कः । ह॒ळहं॑ । अ॒वदः॑ । वृ॒त्रऽहा॑ । सन् ।

इ॒मे इति॑ । चि॒त् । इन्द्र॑ । रोद॑सी इति॑ । अ॒पारे॑ इति॑ । यत् । सं॒ऽगृभ्णाः॑ । म॒घऽवन्॑ । का॒शिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

उतेत्यामंत्रणे । हे इंद्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो
रक्षार्थं बहुवारमाहूत । अवोभिर्वीरैरुपेत एकोऽसहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशचोर्हता
सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशान्मा बिभीतेति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्त-
द्वाक्यं हृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्निन्द्र त्वमपारे चित् दूरपारेऽपीमे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयो-
जिते करोषीति यावत् । एष ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध
एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः
। नि० ६. १. । इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः ।
नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपं । निघातः ।
अपारे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । ग्रह उपादाने ।
त्र्यादित्वात् आ । ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । हयहोर्भश्छंदसीति हकारस्य
भकारः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । समासस्वरः ।
काशिः । काश्रु दीप्तौ । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र सू त इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र। सु। ते। इन्द्र। प्रऽवता। हरिऽभ्यां। प्र। ते। वज्रः। प्रऽमृणन्। एतु। शत्रून्।

जहि। प्रतीचः। अनूचः। पराचः। विश्वं। सत्यं। कृणुहि। विष्टं। अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तो रथः शत्रूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रैतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽग्निः शत्रूनसुरान्प्रमृणन् हिंसन्प्रैतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्ष्णिग्राहान्सुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्यं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति जादेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्त आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः । हेर्ङित्त्वादंतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अंचेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पराचः । अनिगंतोऽंचतौ वप्रत्यय इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । अस भुवि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिज्जजते गेह्यंसः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताचीं । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धायुर्निरंतरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्यायादधा यद्वीर्यं दधासि स मर्त्योऽभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः

सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इंद्रस्य बहुदानृत्वे मंत्रवर्णः । भूरिदा भूरि
देहि नो मा दभं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. । इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक
उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त
एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं ।
गेहशब्दात्तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । मंचे
वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने ।
मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियंतमहस्तमिंद्र सं पिण्कुणारं ।

अभि वृचं वर्धमानं पियारुमपादमिंद्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥

सहऽदानुं । पुरुऽहूत । क्षियंतं । अहस्तं । इंद्र । सं । पिण्क् । कुणारं ।

अभि । वृचं । वर्धमानं । पियारं । अपादं । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृचमाता तया सह वर्तमानं । तथा
च मंत्रवर्णः । दानुः शये सहवत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. । इति । सहदानुं दानु-
भिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं क्षियंतं बाधमानं कुणारं क्कणनशीलं
कंचिदसुरमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सं पिण्क् । सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच । हे इंद्र
वर्धमानं सर्वत इषुमाचं वर्धमानं । स इषुमाचमिषुमाचं विष्वङ्कवर्धतेति श्रुतेः ।
पियारं हिंसं वृचं वृचासुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हत-
वानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियंतमाकाशे निवसंतं कुणारं गर्जंतं
वृचं । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृचो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपा-
दशून्यं कृत्वा संपिण्क् । संपिण्ढि । तथा च यास्कः । अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिण्ढि
परिक्कणनं मेघं । नि० ६. १. । इति ॥ सहदानुं । दो अवखंदने । दाभाभ्यां नुरिति
नुप्रत्ययः । द्यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
क्षियंतं । क्षि निवासगत्योः । तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिण्क् । पिषू संचूर्णने ।
रुधादित्वात् श्रं । हेर्लुक् षकारस्य ककारश्छांदसः । कुणारं । कुण शब्दने । बाहुल-
काद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघंथ । हन हिंसागत्योरित्यस्य लिटि थलि रूपं ।
अभ्यासाच्चेति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्षत्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनां । इषिरां । इन्द्र । भूमिं । मही । अपारां । सदने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्षत् । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र मही महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभावेन चलंती एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथा च मंचवर्णः । गावौ ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते । यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्त्रिभिरादेव सामेति । तदस्यास्तीति सामना । तां साम्यवतीं कृत्वा सदने स्वे स्थाने निषसत्थ । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफलानां वर्षक इन्द्रो द्यां द्युलोकमस्तभ्रात् । यथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूता मेघभेदनेन प्रेरिता आप इह भूमावर्षत् । आगच्छन्तु । तथा च मंचवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत् । ऋग्वे० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुबर्थे पामादित्वान्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गतौ । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५१. । किरच्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्स्वरः । ससत्थ । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि थल्युपदेशेऽत एतत् इतीदृप्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । स्तंभु स्तंभन इति सौचो धातुः । स्तंभुस्तुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्तलोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्षत् । ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादिनिघातः । आपः । आप् व्याप्नौ । क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुभ्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । षू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हंतोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इंद्र । व्रजः । गोः । पुरा । हंतोः । भयमानः । वि । आर ।

सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निऽअजे । गाः । प्र । आवन् । वाणीः । पुरुऽहूतं ।

धमंतीः ॥ १० ॥

हे इंद्र अलातृणः । बहूदकतया लभ्यते मातृहृते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोर्माध्यमिकाया वाचो व्रजो गोष्ठभूतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो विभ्यद्धार । विश्विष्टो बभूव । अनंतरं स इंद्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् । अकरोत् । अतो वाणीर्वननीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत् । अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणो-तेर्व्रजो व्रजत्यंतरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रा-वन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २. ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायां । अलंपूर्वाच्च-हेर्घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समा-सस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः । पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । व्रज गतौ । गोचरसंचरेत्यादिना । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । व्रजत्यंतरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । जिभी भये । व्यत्ययेन शप् । आर । ऋ गता-वित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गमू गतावित्यस्मादधिकरणे सुदुरोरधिकरण इति डप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गति-क्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । हूयतेर्निष्ठायां यजादित्वात्संप्र-सारणं । हल इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पाप्मे-त्यादिना धमादेशः । वा छंदसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्यां ।

उतांतरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीची इति संईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ ।
पृथिवी । उत । द्यां ।

उत । अंतरिक्षात् । अभि । नः । संईके । इषः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयमिन्द्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृथिव्यौ समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्यावा पप्रौ समन्तान्पूरयामास उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके समीप इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वजंति गच्छंतीति वाजा अश्वाः । तानश्चानंतरिक्षादंतरिक्षसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वमस्मत्समीपं शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा पूरण इत्यस्य लिटि णलि आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । किन्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदान्ध्वन आदिदश्चैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यो । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनद । अन्ध्वनः । आत् । इत् । अश्चैः । विऽमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिता दिशः प्रागादयो दिवे दिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो गंतव्यान्प्रदेशानश्चैर्गमनसाधनभूतैः समानद सम्यगश्नुते आदिन् अनंतरमेव विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । षू प्रेरण इत्यस्मात्सुमूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः ।

सुवति प्रेरयतीति मूर आदित्यः । मूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीज् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः ।
हर्यश्चप्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् । अशू व्याप्ता-
वित्यस्य बहुलं छंदसीति लङ्ः श्रुः । अश्रोतेश्चेति नुडागमः । वश्चादिना षत्वं ।
यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

दिदृक्षंत उषसो यामन्त्रक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकं ।
विश्वे जानंति महिना यदागादिंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥
दिदृक्षंते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रं । अनीकं ।
विश्वे । जानंति । महिना । यत् । आ । अगात् । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः
संबन्धिन उषसो यामन् यामनि निर्गमने सति महि महत् चित्रं चायनीयम-
नीकं सौरं तेजो दिदृक्षंते । द्रष्टुमिच्छंति । यद्यदा आगात् उषःकालः समंतादा-
गातो व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यग्निहोत्रा-
दीनि कर्माणि जानंति । कर्तव्यतयावबुध्यंते । हे इंद्र पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु
कृतानि कर्म कर्माणींद्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षंते । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्य सनि ज्ञाश्रु-
स्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । वि-
वासतेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तस्मात्तदस्यास्तीति मतुप् ।
मादुपधाया इति तस्य वत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानंति । ज्ञा
अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
रूपं । यद्योगादनिघातः । सुकृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ॥
विश्वं स्वाद्य संभृतमुसियायां यत्सीमिंद्रो अदधाज्जोर्जनाय ॥ १४ ॥
महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पक्वं । चरति । विभ्रती । गौः ।
विश्वं । स्वाद्यं । संऽभृतं । उ॒सियायां । यत् । सी । इंद्रः । अदधात् । भोर्जनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यंते यामूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्यो-
तिष्मदुदकं निहितमिन्द्रेनामा नवसूतिका गौः पक्वं क्षीरादिकं विभ्रती दधाना
सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्मादुदकात्स्वाद्य स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपा-
दितं दधिघृतक्षीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुस्त्रियायां गवि भोजनायेन्द्रोऽदधात् ।
तस्मात्क्षीरादिकं विभ्रती गौश्चरतीति पूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु । वक्ष रोषे ।
अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पक्वं । पचतेर्निष्ठातकारस्य
पचो व इति वत्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । विभ्रती । दुभृज् धार-
णपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतुरुगित्त्वादुगितश्चेति ङीप् । अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । उस्त्रियायां । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः ।
यजादित्वात्संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्चादंसः । स्वार्थिको
घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रं हव्यं यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्यासो निषंगिणो रिपवो हन्तासः ॥ १५ ॥

इंद्रं । हव्यं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिऽभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हन्तासः ॥ १५ ॥

हे इंद्र हव्य । हव्यो भव । यतो यामकोशाः । यांत्यस्मिन्निति यामो मार्गः ।
तस्य कोशाः कोशवदाच्छादका मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय
यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च शिक्ष । अपेक्षितं
फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वंति प्रक्षिपंतीति दुर्मायवः । दुरेवा
दुष्टं गच्छंतो मर्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते ।
तदंतः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो राक्षसा हन्तासः । त्वया हननीयाः ॥
हव्य । हह हहि वृह वृहि वृद्धौ । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपं । नित्स्वरः । अभूवन् ।
भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गातिस्थेति सिचो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणे
प्रतिषिद्धे भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । शिक्ष विद्यो-
पादाने । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । दुर्मायवः ।
मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । इण् गतौ ।
इण्शीङ्भ्यां वन्निति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः ।

उपधाया इत्वं । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन
इति त्वन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठां ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नंधयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अशनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ई । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्र अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिर्घोषो
घुष्यमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामश-
निमेषु शत्रुष्वेव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव प्रापयेति
भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तान्मूलतो वृश्च । छिंधि । किंच वि रुज । तान्विशेषेण
बाधस्व । सहस्व । अभिभव च । हे मघवन्निंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि जहि ।
मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं नय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसा-
गत्योः । अस्य लोटि रूपं । अशनिं । अशू व्याप्तौ । अशयवितृभ्योऽनिरित्यनि-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तप्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । ओवश्च
छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः ।
रंधयस्व । रध हिंसासंराद्योरित्यस्य एयंतस्य लोटि रधिजभोरचीति नुडागमः ।
वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उड्वह रक्षः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अग्रं । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकं । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिं । हेतिं । अस्य ॥ १७ ॥

हे इंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षो रक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति
तथोड्वह । उड्वर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । छिंधि । प्रत्यग्रमग्रं

प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सललूकं सरणशीलं रक्ष
 आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूराद्देशाच्चकर्थ ।
 कुरु । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं
 घातकमायुधमस्य । क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ।
 मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्ययं । अग्रमागतं
 भवति । आ कियतो देशात्सललूकं संल्लुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सरलूकं
 वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हेतेः । नि० ६. ३. । इति ॥ वृह । वृहू उद्यमन
 इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि हौ ई हल्यघोरितीत्वं ।
 निघातः । कीवतः । किंशब्दात्किं परिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां वो घ इति
 किंशब्दाद्भवतीति ज्ञातत्वाद्भुव्वादेशाभावश्छांदसः । इदंकिमोरीशकी इति की
 इत्यादेशः । सललूकं । सृ गतौ । छांदसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । डुकृञ् करण इत्यस्य
 लिटि थलि रूपं । क्रादित्वादिवभावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मा-
 दर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययो निच्च । अकारस्य इकारश्छां-
 दसः । निःस्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना निपात-
 नादंतोदात्तः । अस्य । असु क्षेपणे । लोटि रूपं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।
 रायो वंतारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥
 स्वस्तये वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सं । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
 रायः । वंतारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान्वाजिभिरश्वैः सहितान् कुरु ।
 स्वस्तये चाविनाशाय कुरु । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थ-
 मासीदसि तदा वयं महीर्महांतीषोऽन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंता-
 रस्तेषां संभक्तारः संतो बृहतो महांतः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अप-
 त्योपेतं भगो धनमस्मे अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु ।
 बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे
 द्वितीये । वंतारः । वन षण् संभक्तावित्यस्य तृचि आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-

दिङ्भावः । चित्स्वरः । स्याम । अस भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति शे इत्यादेशः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

आ नो भर भर्गमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भर्ग । इन्द्र । द्युऽमन्तं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं द्युमन्तं दीप्तियुक्तं भर्गं धनमाभर । आ समन्तात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संबन्धिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पात्रभूता स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र तं महान्तं काममापृण । बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । भृज् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । द्रुदाज् दाने । गादाभ्यामिणजितीणच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः । चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति महिङः । सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य लिटि रूपं । पृण । पृण प्रीणन इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं काममस्मदीयमभिलाषं गोभिरग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्वेममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान्पप्रथः । प्रथितांश्च

कुरु । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छंतो विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः
कुशिका मतिभिर्मननीयैर्मन्त्रैर्वाहः स्तोत्रमिन्द्राय तुभ्यमक्रन् । अकार्षुः ॥ मंदय ।
मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । प्रथ प्रख्याने ।
क्रिप् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः ।
धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसहरेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ नो गोत्रा दर्हहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यश्रुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । दर्हहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽश्रुष्मः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इंद्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा
अपः प्रत्या दर्हहि । आद्रियस्व । अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः
सनयः संभजनीयानि वाजा अन्नान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समागच्छंतु । वृषभ
कामानां वर्षितर्हे इंद्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि ।
अत एव सत्यश्रुष्मः सत्यसामर्थ्यो मघवन् धनवन् हे इंद्र अस्मभ्यं गोदा गवां
प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुध्यस्व ॥ दर्हहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि
लोटि रूपं । ऋतश्च । पा० ७.४.९२. । इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः ।
औतोऽम् शसोः । पा० ६.१.९३. । इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं ।
भ्यसो भ्यमिति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गतौ । लोटि रूपं ।
दिवक्षाः । अश्रू व्याप्नौ । अमुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तरपदस्वरः ।
गोदाः । इडाञ् दान इत्यस्माद्विच् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इंद्र वाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । तस्मिन्भरे । बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे श्रुनं श्रुनमुत्साहेन प्रवृद्धं । यद्वा श्रुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेदं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम । कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ श्रुनं । दुःश्रुतिश्च गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । यजादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः । भरे । भृज् भरणे । घः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजसातौ । षण्णु दाने । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद भक्षणे । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति घत्वं । संजितं । जि जये । क्तिप् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

शासद्वहिरिति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इंद्रो देवता । चिष्टुप् छंदः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० १. ४. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ष्विच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० १. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

शासद्वहिरिदुहितुर्नष्टं गाद्विद्धाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नश्यं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।

पिता । यच्च । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वह्निरित्युच्यते । स पिता शासत् अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नश्यं नप्नारं पौत्रं गात् । गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दौहित्रं नप्तृभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् । गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति ज्ञानन् ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नप्तृभवं गच्छति । यच्च यस्मिन्विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रज्ञायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्नारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । नि० ३.४. ॥ शासत् । शासेः शतर्यभ्यस्तत्त्वानुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे । नप्तृनेष्टृ इत्यादिना तृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नश्यं । नप्नारि भवं । भवे छंदसीति यत् । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । रेफलोपश्छांदसः । तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छंतीति गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । कित्वाङ्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुरिति तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादत्र तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौचो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरो जनयंत वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरैक् । चकार । गर्भं । सनितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वह्निं । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋधन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं नारैक् । न प्रेरयति । न प्रददाति । किं तर्हि सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशद्वत्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशंक्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋधन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानी सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै । नि० ३. ६. । इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यत्र संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्थक् । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वद्वजेत्यादिना वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्गादिसंयोगांतलोपौ । निघातः । सनितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तृचि रूपं । निधानं । दधातेर्ल्युटि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता

मात्रेति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छांदसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थं । जनयंत । जनेर्णिचि रूपं । वहिं । पुमां स्त्रिया । पा० १. २. ६७. । इति बहुः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्लुप्रत्ययः । ऋंधन् । ऋधु वृद्धौ । व्यत्ययेन अम् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धिर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयक्षे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः कंपमानोऽग्निर्महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भो जलात्मना क्रीडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्वस्येन्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञार्हैः सोमाहुतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्या लिटि रूपं । अंतर्भावितव्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्द्धे दीर्घश्चेति क्तिप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्वस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि जैत्रीरसचंत स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचंत । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवां । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीर्जित्वर्यो विशो मरुतः स्पृधानं वृत्रेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचंत । सर्वतः समगच्छन् । ते च मरुतस्तस्मिन्वृत्रे हते महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं तेजस्तमसस्तमोरूपाद्बृत्रान्निरजानन् । निर्गतमज्ञासिषुः । तत इन्द्रं वृत्रहंतारमुदितं सूर्यं जानतीर्जानाना उषसस्तं प्रत्युत् अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां गवां रश्मीनामेकोऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेस्तृनि

रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । तित्स्वरः । असचंत । षच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । स्पृधानं । स्पर्ध संघर्षे । छंदसि कानजादेशः । छंदसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद्द्विर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् । अय पय गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वी॒ळौ स॒तीर॒भि धीरां अतृ॑दन्प्रा॒चाहि॑न्वन्मन॒सा स॒प्र वि॒प्राः ।

विश्वा॑मवि॒दन्प॒थ्यामृ॒तस्य॑ प्र॒जान॑न्नि॒त्ता नम॒सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धीरांः । अतृ॑दन् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्वन् । मन॒सा । स॒प्र । वि॒प्राः ।

विश्वा॑ । अ॒वि॒दन् । प॒थ्यां । अ॒मृ॒तस्य॑ । प्र॒जान॑न् । इत् । ता । नम॒सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिंद्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च स इंद्रो गवान्वेषणाय देवश्रुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तथा विज्ञापित इंद्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्यैतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्र विप्रा मेधाविनः सप्रसंख्याका अंगिरसो वीळौ दृढे पर्वते सतीर्निरुद्धाः सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातृदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संतीति मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षेणेंद्रमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेंद्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् । अवर्धयन् । इंद्रं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वामपहृतां गामविदन् । अलभंत । ततः स इंद्रस्ता तान्यंगिरसां कर्माणि प्रजानन्नि त् प्रकर्षेण जानन्निंद्रो नमसा नमस्कारेणांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उत्तृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्य लङि रुधादित्वात् श्रम् । तस्य असोरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अहिन्वन् । हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविदन् । विदू लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वान्नुम् । निघातः । पथ्यां । पथि साधुरित्यर्थे तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः ।

यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वात्तिस्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

विदद्यदीं सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्थ्य सध्वक्कः ।

अयं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णं । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्थ्य । सध्वक् । करिति कः ।

अयं । नयत् । सुपदी । अक्षराणां । अच्छ । रवं । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेद्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवश्रुत्यद्रे रुग्णं भयं द्वारं विदत् अलभत तदानीमिंद्रो महि महन्पूर्थ्य पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्वक् इतरैरपि भोज्यैः सध्वीचीनं पाथो गव्यादिलक्षणमन्नं कः । अकार्षीत् । तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमाक्षराणां क्षयरहितानां गवामयं प्रातं नयत् । प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतो रवं तेषां हंभारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन गात् । जगाम ॥ विदत् । विट् लाभ इत्यस्य लुङि लृटित्वात् च्छेरङादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । सृ गतौ । औणादिकोऽमप्रत्ययः सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णं । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठायामोदितश्चेति नत्वं । प्रत्ययस्वरः । पाथः । पा रक्षणे अन्ने च । उ० ४. २०६. इत्यमुन्प्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽन्नं । नित्स्वरः । सध्वक् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सहांचतीति । सहस्य सध्विरिति सध्वादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्वोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सध्वि इत्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्छेर्मंचे घसहरेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपं । सुपदी । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४. १. ८. इति डीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्सूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नर्थाभवदंगिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अर्थ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमोऽतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्व-
मिच्छन् इन्द्रोऽगच्छत् । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन्
सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् । निरगमयत् । युवभिर्नि-
त्यतरुणैर्मरुद्भिः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽसुराणां मारयितेन्द्रः
ससान् । असुरैरपहृतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानामंगिरसां मध्ये
वरिष्ठोऽंगिरा ऋषिरिन्द्रात्ता गा लब्ध्वा सद्यस्तदानीमेवार्चन् इन्द्रं पूजयन्नभवत् ॥
अगच्छत् । गमेर्लङि रूपं । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । षूद
निरास इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । ससान् । षण् संभक्तावित्यस्य लिटि
णलि रूपं । लिट्स्वरः । मखस्यन् । छंदसि परेच्छायामिति परेच्छायामपि क्यच् ।
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति सुगागमः । एकादेशस्वरः ।
अंगिराः । सृ गतौ । अंगारश्च उपपदे सतेर्धातोरनुप्रत्ययः । उपपदे गकारान्प-
रस्येत्वमंत्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिरा इति सूत्रेण । पा० २. ४. ६५. निपात्यते ।
भूतकालेऽंगारेभ्यः सृत इत्यंगिरा ऋषिः । अंगारेष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णं ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युर्चन्त्सखा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद् । जनिम । हन्ति । शुष्णं ।

प्रानः । दिवः । पद्ऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उत्तमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीय-
तेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रति-
मानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः । पुरोभूर्युद्धे पुरतः

शत्रूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद । जानाति । श्रुष्णं
 श्रुष्णनामानमसुरं हन्ति । पदवीः कवितमो गव्युर्गोधनमंगिरसामिच्छन् अस्माकं
 सखेन्द्रः सखीन्तोऽस्मान् दिवो द्युलोकादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्यावृ-
 च्चवाधरूपाद्दोषान्निरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति मानं । औणा-
 दिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्नौ । क्विप् । वेद । वेत्तेर्लटि
 रूपं । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । जनिहभ्यामिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले
 जातानीति जनिम । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । नित्स्वरः । हन्ति । हन्तेर्लटि
 रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । श्रुष्णं । शोषयतीति श्रुष्णः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुल-
 मिति संहितायां णत्वं । पदवीः । वी कांत्यादिषु । क्विप् । पदानि वेत्ति परस्पर-
 संगतानि करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां छंदसीति क्यच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् ।
 अर्चतेः शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति रुः । पूर्वस्य
 वर्णस्य अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुचू मोक्षणे इत्यस्य लङि
 शे मुचादीनामिति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । वद व्यक्तायां वाचीत्यस्य
 नञ्पूर्वस्य गर्हार्थेऽवद्यपण्यवर्या इति निपातनात् । पा० ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नुतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित् । नु । सदनं । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अकैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं
 गातुं । गच्छत्यनेनेति गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वा-
 णास्तेऽंगिरसो निषेदुः । सत्राख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामंगिरसामिदं चित्सदनं
 इदमेव सत्राख्ये कर्मण्यासदनं भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः
 खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सचकर्मणा तेऽंगिरसो मासा-
 नभिप्लवपृष्ठचषडहैः कल्पितान् मासान् असिसासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता ।
 गोशब्दात् क्यचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः ।

सदेर्लिटि अत एकहल्मध्येऽनादेशदेर्लिटीत्येवाभ्यासलोपौ । निघातः । कृष्णा-
नासः । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्य इति करणे
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनां
सन्फ्लोरित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वं । सनोतेरन इति संहितायां षत्वं ।
तदंताल्लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

संपश्यमाना अमदन्भि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

संऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निःऽस्थां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मी-
यतया जानानास्तेऽंगिरसः प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य
धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् । अहृथन् । एषामंगिरसां
घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यतपत् । ते
व्याप्यातपिष्ट । ततस्तेऽंगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि
निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशू-
रान्पुरुषानादधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेर्दृशेति वक्तव्य-
मित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् ।
मदी हर्ष इत्यस्य लुङि णिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्य-
स्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छांदसं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच् सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं । घोषः ।
घुष संशब्दने । घजंतः । जित्स्वरः । निःष्ठां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थः क च
। पा० ३. २. ११. इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति
जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

स जा॒तेभिर्वृ॒त्रहा॒ सेदु॒ ह॒व्यैरु॒दु॒स्त्रिया॑ अ॒सृज॒दि॒द्रो॑ अ॒कैः ।

उ॒रु॒च्य॒स्मै घृ॒तव॒ज्र॒रंती॒ मधु॒ स्वा॒न्नं दु॒दुहे॒ जे॒न्या॒ गौः ॥ ११ ॥

सः॥ जा॒तेभिः॥ वृ॒त्रऽहा॥ सः॥ इत्॥ ऊं॒ इति॥ ह॒व्यैः॥ उ॒त्॥ उ॒स्त्रियाः॥ अ॒सृज॒त्॥ इ॒न्द्रः॥ अ॒कैः॥

उ॒रु॒ची॥ अ॒स्मै॥ घृ॒तऽव॒त्॥ भ॒रंती॥ मधु॥ स्वा॒न्नं॥ दु॒दुहे॒॥ जे॒न्या॥ गौः॥ ॥ ११ ॥

स इन्द्रो जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । सेदु स एवेन्द्रोऽर्कैरर्चनीयैः अत एव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्या भोगाः । नि० ४. १९. । इति यास्कः । ता गा उदसृजत् । यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं हविर्भरंती विभ्राणा अत एवो-रुची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्मोचति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरुची । जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरस्मै यजमानाय स्वान्नं स्वादुतरं क्षीरादि दुदुहे । दुह्यते स्म ॥ उस्त्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ॒स्रश्च्चात् स्वार्थे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा सृ गतौ । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वप-दस्यान्त्यलोपश्चादंसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । सृज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । ऊरुची । उर्वचतीति क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोपश्चादंसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पि॒त्रे चि॒च्च॒क्रुः॒ स॒दनं॒ स॒म॒स्मै॒ म॒हि॒ त्वि॒षी॑म॒सुकृ॒तो॒ वि॒ हि॒ ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भ॒न्तः॒ स्क॒भ॒नेना॒ ज॒नि॒ची॒ आ॒सी॒ना॒ ऊ॒र्ध्वं॒ र॒भ॒सं॒ वि॒ मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒त्रे। चि॒त्। च॒क्रुः। स॒दनं। सं। अ॒स्मै। म॒हि। त्वि॒षिऽम॒त्। सु॒ऽकृतः। वि। हि। ख्यन्।

वि॒ऽस्क॒भ॒न्तः। स्क॒भ॒नेन। ज॒नि॒ची॒ इति। आ॒सी॒नाः। ऊ॒र्ध्वं। र॒भ॒सं। वि। मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठतोऽंगिरसः पित्रे चित्पालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषी-महीप्तिमत् सदनमुत्तमं स्थानं संचक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समु-

पार्जितकर्माणस्तेऽंगिरसस्तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि हि ख्यन् । विशेषेणा-
दर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । आसीनाः सचमुपतिष्ठन्तेऽंगिरसो जनिची
सर्वस्य जगतो जनयित्री द्यावापृथिव्यौ स्कंभनेन स्तंभनसाधनेनांतरिक्षेण
विष्कभन्तो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा विष्ट्वीकुर्वन्तः संतो रभसं
वेगवंतं तमिन्द्रमूर्ध्वं द्युलोके वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥
चक्रुः । करोतेर्लिट्युसि रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि
चुरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः । आतो लोप इटीत्याकारलोपः । हियो-
गादनिघातः । विष्कभन्तः । स्कम्भु रोधने । सौचो धातुः । तस्माच्छतरि रूपं ।
वेः स्कम्भातेर्नित्यं । पा० ८. ३. ७७. इति षत्वं । शतृप्रत्ययस्वरः । जनिची । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । जनिता मन्त्र इति निपातनाखिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् । ईदासः । पा० ७. २. ८३. इतीकारः ।
शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । डुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य
लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

मही यदि धिषणा शिञ्चथे धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिञ्चथे । धात् । सद्यःऽवृधं । विऽभ्वं । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । संऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुती रोदस्योः शिञ्चथे
द्यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धा-
रणसमर्थं साधनं यदि धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने यस्मिन्निन्द्रेऽनवद्या
दोषरहिता गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्रायेति विभ-
क्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य विश्वास्तवषीः सर्वाणि बलान्यनुत्ता अपरप्रेषितानि
स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । जिधृषा प्रागल्भ्ये । धृषेर्धिष च संज्ञायामिति
क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृणोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्ययस्वरः ।
शिञ्चथे । अथ हिंसार्थः । अस्मात्किप् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्छप् ।
तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । धातुस्वरः । धात् ।
दधातेऽछांदसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभ्वं । भवतेः क्विप् । छंदस्यु-

भयथेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अनुक्ताः । एतद् प्रेरण
इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य
नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृचमे नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूररस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि। आ। ते। सख्यं। वशिम। शक्तीः। आ। वृचऽमे। निऽयुतः। यंति। पूर्वीः।

महि। स्तोत्रं। अवः। आ। अगन्म। सूरैः। अस्माकं। सु। मघऽवन्। बोधि। गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावशिम । आकामये । शक्तीस्त्वत्संबंधीनि
दानानि चाकामये । वृचमे वृचासुरस्य हंचे तुभ्यं पूर्वीर्बह्व्यो नियुतो वडवा
आयंति । वहनार्थमागच्छंति । सूरैर्विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रमवो हविर्लक्ष-
णमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निंद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुष्ठु गोपाः
पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥ सख्यं । सख्युर्य इति भावार्थे यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । वशिम । वश कांतौ । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्विप् ।
नितरां युवंति मिश्रयन्त्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्घुत्त-
मबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुक् । मोश्चेति मकारस्य नकारः । निघातः ।
बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपं । निघातः । गोपाः । गुप् रक्षणे । गुपूधूपेत्यादिना
आयप्रत्ययः । तदंतात् क्विप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

महि क्षेत्रं पुरु चंद्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि। क्षेत्रं। पुरु। चंद्रं। विविद्वान्। आत्। इत्। सखिऽभ्यः। चरथं। सं। ऐरत्।

इंद्रः। नृऽभिः। अजन्तः। दीद्यानः। साकं। सूर्यं। उषसं। गातुं। अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् क्षेत्रं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्वान्
अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं लभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं
च समैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो दीपमानः सोऽयमिंद्रो

नृभिर्नेतृभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः साकं सहितः सन् सूर्ये कालस्य निर्वाहकमा-
दित्यं उषसमुषःकालं गातुं । गायन्ति स्तुवंत्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी ।
तां । अग्निमग्निहोचादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निं चाजनत् । अज-
नयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन
शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः ।
चरयं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर
गतावित्यस्य लङि आडजादीनामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यंतस्य
लङि रूपं । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । गातुं । गै शब्दे । गापा-
याहिभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

अपश्चि॒देष वि॒भ्वो॒ऽदमू॒नाः प्र स॒ध्रीची॒रसृज॒द्विश्व॒श्चंद्राः ।

मध्वः पु॒नानाः क॒विभिः प॒वित्रै॒द्युभिर्हि॒न्वंत्य॒क्तुभिर्ध॒नुचीः ॥ १६ ॥

अ॒पः । चि॒त् । ए॒षः । वि॒ऽभ्वः । द॒मूनाः । प्र । स॒ध्रीचीः । अ॒सृजत् । वि॒श्वऽचंद्राः ।

मध्वः । पु॒नानाः । क॒विऽभिः । प॒वित्रैः । द्यु॒ऽभिः । हि॒न्वंति । अ॒क्तुऽभिः । ध॒नुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं मनो यस्यासौ दमूनाः । दांतमनाः । यद्वा दाम्यतीति
दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स एष एवेन्द्रो विभ्वो व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगता
विश्वश्चंद्रा विश्वस्याह्लादयित्रीः । विश्वस्याह्लादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूता
अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्सो-
मान्कविभिः पवित्रैरग्निवायुसूर्यैः पुनानाः शोधयिष्यो धनुचीः सर्वस्य जगतः
प्रीणयिष्यः सत्यो द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिर्हिन्वंति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्व-
स्वव्यापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः ॥ दमूनाः । दमु उपरमे । दमेरूनसिरित्यूनसि-
प्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारान्तर-
स्याकारस्य ऊकारश्छांदसः । असृजत् । सृज विसर्गे । हिन्वंति । हि गतौ ।
निघातः । धनुचीः । धन धान्य इत्यस्मादशिचादित्वादुच्चप्रत्ययः । शाङ्गैरवादिषु
डीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अनु कृष्णे वसुधिते जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्रे महिमानं वृज्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुधिते । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानं । वृज्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधिते वस्तव्यपदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते । पुनः पुनरावृत्य वर्तेते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृज्यै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जणाय परिभवाय । यद्यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ओहाज् गतौ । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धौ । ल्युट् । लिङ्स्वरः । वृज्यै । वृजी वर्जने । तुमर्थे कथ्यैप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्येतस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः । ओषायी वृद्धौ । क्विप् । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरुतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनृतानां । गिरां । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । उतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन्निन्द्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्षिता वयोधा अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिरामस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिरुतिभी रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च सहितस्त्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यज्ञार्थ-

मागच्छ ॥ सूनृतानां । ऊन परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रिय-
मुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेलोर्लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । अपिच्च । तस्य डित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्क्यच् ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन् नयं कृणोमि सन्यसे पुराजां ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥ १९ ॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नयं । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजां ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वः । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामि-
चोऽहं तं तादृशमहिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां सन्यसे संभजनाय नयं कृणोमि ।
स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीस्तमोरूपत्वेनाद्योतमानान्वहुला बहून् द्रुहो
द्रोग्धृन् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्निद्र
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धेहि ॥ अंगिरस्वत् ।
अंगिरस इव तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यान-
मिति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः । नयं ।
णु स्तुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तन्निमित्तस्येति वांतादेशः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृणोमि । कृवेर्लोटि रूपं । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् ।
यसु प्रयत्ने । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः ।
पुराजां । जनेर्विठ्वात्वे रूपं । याहि । यातेर्लोटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपात-
मव्ययमित्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ ।
भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । ऊतियूतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मधूमधू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।

इंद्र । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयिष्यो मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतता लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् । आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । रथिरो रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाच्छत्रोः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं नोऽस्मान् मक्षु मक्षु अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतृन् कृणुहि । कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पृ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हेडिङ्त्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरचावितीरच्प्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां । क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मक्षू मक्षू । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्ङिति दीर्घः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णं अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरं । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हंता गोपतिर्गवां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरं-तरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा ऋतेन प्रतार-णवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमानोऽंगिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि दुरो गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवान्नित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । इण् गतौ । अंतर्भावित्यर्थः । दिशमानः ।

दिशेर्ब्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् ।
वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

इंद्र सोमं सोमपत इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । इंद्र सोमं चूनेति ॥ पृष्ट्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र सोम-
मितीदं सूक्तं निविद्वानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इंद्र सोमं या त ऊति-
रवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. । इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र
एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥
उद्भिच्चलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति
मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।

प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । सोमऽपते । पिबं । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु । यत् । ते ।

प्रऽप्रुथ्यं । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्या । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इंद्र इममस्माभिर्मध्यंदिने
सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यद्यस्मात्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं
मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्केवल्यारुख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन्
धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इंद्र
हरी रथे योजितावश्वौ रथाहिमुच्य शिप्रे हनू प्रप्रुथ्याचत्येन यासेन पूरयित्वेह

देवयजनदेशे मादयस्व । तावश्चौ हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोथु पर्याप्तावित्यस्य ल्यपि रूपं । ह्रस्वश्चादसः । लिट्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च ऋजि च । उ० ४. २८. । इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषं । तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः । आमञ्चितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमणिच् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

गवा॑शिरं म॒थिन॑मिन्द्र॒ शुक्रं॑ पिबा॒ सोमं॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒कृता॒ मारु॑तेना ग॒णेन॑ स॒जोषां॑ रु॒द्रैस्तृ॑पदा वृष॒स्व ॥ २ ॥

गोऽआ॑शिरं । म॒थिनं॑ । इ॒न्द्र । शु॒क्रं । पिब॑ । सोमं॑ । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒ऽकृता॑ । मारु॑तेन । ग॒णेन॑ । स॒ऽजोषां॑ । रु॒द्रैः । तृ॒पत् । आ । वृष॒स्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मथिनं मथंसंयुक्तं शुक्रमभिनवं यद्वा शुक्रामंथियहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृता । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृपन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । श्रिणातेराङ्पूर्वात्क्विथपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा । द्वचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेश्चादसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये ते॒ शुष्मं॑ ये तवि॒षीम॒वर्ध॑न् अर्च॑न्त इ॒न्द्र म॒रुत॑स्तु ओजः॑ ।

माथ्य॑दिने स॒वने॑ वज्रह॒स्त पिबा॑ रु॒द्रेभिः॑ स॒गणः॑ सु॒शिप्र॑ ॥ ३ ॥

ये । ते॒ । शुष्मं॑ । ये । तवि॒षी । अ॒वर्ध॑न् । अर्च॑न्तः । इ॒न्द्र । म॒रुतः॑ । ते॒ । ओजः॑ ।

माथ्य॑दिने । स॒वने॑ । व॒ज्रऽह॒स्त । पिब॑ । रु॒द्रेभिः॑ । स॒ऽगणः॑ । सु॒ऽशिप्र॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव श्रुषं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषी बलं चावर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां स्तुवंतः संतस्ते तवौजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्येति तादृश सुशिप्र शोभन-हनो । शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि रुद्रा मरुतः । तैः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भावितरण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त इत्त्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृचस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृचस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभूता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । क्षिप्रं प्रैरयन् । येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भि-रिषितः प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृचस्यासुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद । अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप श्लेषण इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो र इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् । अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्मादौणादिको मनिन् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मनुष्वदिन्द्र सर्वनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्गो अर्णां सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णां । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते
 शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च स
 तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ । किञ्च सरण्युभिरेक-
 श्रुतिमन्मंत्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम-
 पोऽन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि । प्रापय । यद्वा
 अपः । पञ्चम्यन्तमेतत्पदं । अपो व्याप्नादन्तरिक्षात्सकाशादणसि प्रापय ॥ ववृत्स्व ।
 वृतु वर्तने । व्यत्ययेन शपः श्चुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्तिप् ।
 समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मंत्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । क्यदित्यु-
 प्रत्ययः । यद्वा सृ गतौ । सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्रुचः । उ० ३. ८०. । इत्यन्युच्प्रत्ययः ।
 रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. । इति णत्वं । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । आपू व्याप्नौ । आप्नोतेः
 क्तिप् ह्रस्वश्चेति क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सिसर्षि ।
 सृ गतौ । छांदसो जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

त्वमपो यज्ञं वृचं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्याँऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत
 एवादेवं बहूदक्तयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं
 वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि
 तदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्रेरयसि तथा
 त्वमप उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु ।
 तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य क्सौ विभाषा
 गमहनविदविशमितीटो विकल्पितत्वाद्चेडभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं ।
 प्रत्ययस्वरः । असृजः । सृज विसर्गे । शविकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । सृ
 गतौ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अन्तश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं ।

आजौ । अज गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३२. । इति इणप्रत्ययः ।
 णिच्चादुपधावृद्धिः । अजंति गच्छंत्यस्मिन्नित्याजिर्युद्धं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजा-
 वित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्ववि-
 धीनां छंदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति ।
 सवर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्वाल्-
 सार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे हनश्च वध
 इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरंतोदात्तश्च । वव्रिवांसं । वृज् वारण इत्यस्य क्सा-
 विडागमश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिंद्रं बृहंतमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इंद्रं । बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानं । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसा हविल्क्षणेनानेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महान्तमृष्वं । ऋष्यते
 गम्यते स्तुतिलक्षणेर्मेचैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं
 नित्यतरुणं एवंविधमिंद्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः
 पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य
 यस्येन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते
 इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपं । ऋष्वं । ऋषी
 गतौ । सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लिट्यतुसि रूपं । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथा-
 दित्वादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्या-
 तामि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवी द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवी । द्यां । उत । इमां । जजान । सूर्यं । उषसं । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवा इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरुणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंवाद्रियन्ते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवी भूलोकं द्यां द्युलोकं उत अपि चेमामिममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं जजान । उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. पठितं । अत्रापि तदेव पठ्यते पदकाले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यभेदात् । तत्रेन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृज् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादिनादभ्यासस्य दीर्घः । लिप्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपं । लिप्स्वरः । सुदंसाः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।

न द्यावं इंद्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । महिऽत्वं । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमं ।

न । द्यावं । इंद्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलक्षिताः सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । आमन्त्रितस्य चेति षाष्ठिकमा-

द्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाने । मस्यते परि-
मीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । शरदः । श्रु-
हिंसायामित्यस्मात् श्रुद्भसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीयंतेऽस्यां तृणगुल्म-
वनस्पतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृज् वरणे । अंतर्भावित-
एयर्थोऽच्चातिवारणे वर्तते । भौवादिकः । छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्क्रीनाभ्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे त्वं सद्यो अपिब इति सूक्तमुखीया । सूचितं
च । त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्रानु त्वाहिमे अध देव देवाः । आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यं द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वं । सद्यः । अपिबः । जातः । इंद्र । मदाय । सोमं । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय
हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ
समंताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां
विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अत्र रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेनामन् सा-
मन्नित्यादिना मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । विशेषेणौम व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां
सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश
प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिप इका-
रलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदि-
साध्यश्रूभ्य उण्प्रत्ययः । णिह्वाङ्ङिः । दधातेर्वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदि-
त्यनुवृत्तेरातो युक् चिण् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अहन्नहिं परिश्यान्मरणं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽक्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिं । परिऽश्यानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात । तथ्यान् ।

न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुवि-
जात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं । आ समंतादंत्य-
पहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ
ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्य-
यैकातरया स्फिग्या कट्या क्षां भूमिमवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् ।
हंतेर्लुङि सिब्लोपे रूपं । अहिं । हन हिंसागत्योः । आङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्चेति
इण्प्रत्ययः । डिच् पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ओजायमानं ।
ओजःशब्दादाचारार्थं कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । डिच्चा-
दात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तथ्यान् । तु इति सौचो धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुश्छंद-
सीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोप-
श्छांदसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं । स्फिग्या । यच्च भमिति भसंज्ञां
बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जश्त्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः ।
क्षां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः ।
ततष्ठाप् । क्षियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणां-
तोदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्छानुदात्तत्वादात्मनेपदं । यास्य-
दादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यज्ञो हि ते इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविःप्रदानेन वर्धयिता भूडि । भवति
खलु । उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसोमवान्मियेधो यज्ञस्तव प्रियः । स त्वं
यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनानेनाव ।

फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृचहनने कर्मण्यावत् ।
रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य एयंतस्य नंद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लिट्स्वरः ।
भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोटि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि
रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्त चेति क्यप्
तकारश्चांतादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यज्ञेनेंद्रमवसा चक्रे अर्वागैर्न सुम्नाय नव्यसे ववृत्यां ।

यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इंद्रं । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्यां ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इंद्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षकेण यज्ञेनेंद्रं त्वामर्वागाचक्रे । हविःप्रदा-
नेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनायैनं त्वामा ववृत्यां ।
यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तो-
त्रैर्ववृधे । तथा य इंद्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोत्रैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः
क्रियमाणैरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दा-
दीयसुनि भसंज्ञायामकारलोप ईकारलोपश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तः । ववृत्यां ।
वृत्तु वर्तने । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ।
ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात्
शेषिकार्थे मध्यान्मः । पा० ४. ३. ८. इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नव-
शब्दस्य लप्प्रनप्ताश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिंद्रमहः ।

अंहसी यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्रं । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेन्द्रं स्त्वानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं

जजान । करोमि । वृद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽहः पुरा पूर्वं स्तवै । स्तवानि । यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाहारिद्याद्यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जना हवन्ते । आह्वयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । नावेव यातं । यथा नद्यादिषु नौकया यातं गच्छतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवन्ते । आह्वयन्ति । तद्वत् ॥ विवेष । विषू व्याप्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । लित्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । नित्स्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्यस्माद्भानुदिभ्यां डौः । उ० २. ६४. । इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः भ्रवः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४. । इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लटि रूपं ॥

माध्यन्दिने सवन आग्नीधीयस्य आ पूर्णो अस्येति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचदशी ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्वै ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबध्वै ।

सं । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रदक्षिणि । अभि । सोमासः । इन्द्रं ॥ १५ ॥

हे इन्द्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहा-कृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिबध्वै तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तत्र दृष्टान्तः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो दत्तास्ते सोमा इन्द्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृचन् । सम्यगावृत्य वर्ततां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य

कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनन्तर इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । षिच क्षरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबथ्यै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शिच्चात्पिबादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । अववृचन् । वृतु वर्तन इत्यस्य लङि शप् । बहुलं छंदसीति तस्य शपः श्नुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति ऋ रुडागमः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिद्रा ह्रस्वहं चिदरुजो गव्यमूर्वं ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्रा । ह्रस्वहं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वं ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र गभीरो गंभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्त्वां न वरंत । न वारयन्ति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते । यद्यस्मादित्येत्थमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं ह्रस्वहं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वानलमारुजः । सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्यथे च । अस्मादीरच्प्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च गभीरगंभीरौ । उ० ४. ३५. । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परि षंतः । संतः । अस्तेः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर इति षत्वं । केचित्परेः क्रियान्वयमिच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृज् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसौर्यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १७ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां
सप्तेना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमी-
दशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरंत्यानुष्टुबिति । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां
नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः ।
अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इंद्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो
नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीदृ एव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ पुरा किल
विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन
लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्व्योः संभेदमाययावनुययुरितरे । अथोत्ति-
तीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्त्रिसृभिस्तुष्टाव ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्वी पयसा जवेते ॥ १ ॥

प्र। पर्वतानां। उ॒श॒ती इति। उ॒प॒ऽस्थात्। अ॒श्वे इ॒वेत्य॒श्वेऽइव। वि॒सि॒ते इति॒ वि॒ऽसि॒ते।
हास॑माने इति ।

गावा॑ऽइव। शु॒भ्रे इति। मा॒तरा। रि॒हा॒णे इति। वि॒ऽपाट्। शु॒तु॒द्वी। प॒य॒सा। ज॒वे॒ते इति॑ ॥ १ ॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामय-
माने । गमने दृष्टान्तः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने
अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृथंत्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यौ परस्परं
हृथंत्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तन्ते तद्वच्छुभ्रे शोभ-
माने । किंच मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः ।
वत्सं जिह्या लेदुमिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पयसा
संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्वी शु

क्षिप्रं तु तुच्चा तुच्चेव द्रवति गच्छतीति श्रुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्रजवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषये इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा प्रजवेते । नि० ९. ३९. । इति ॥ उशती । वश कांतौ । अस्य शतुर्द्विद्वाद्गहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विधिते । षिज् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. ७०. । षत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विपाट् । पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति वा ण्यंतावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्चादिना षत्वं । श्रुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ् गतौ । भौवादिकः । डिच्चादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रोऽइषिते । प्रऽसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छा । समुद्रं । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां ।

अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येंद्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः । गच्छथः । तच्च दृष्टान्तः । रथ्येवेति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छंत्यावूर्मिभिस्तरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति । अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । प्रसवं । षू प्रेरण इत्यस्याप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष याज्ञायां ।

आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथ-
स्येमौ । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः ।
याथः । यातेर्लटि रूपं । समाराणे । ऋ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः समो
गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । पिन्वमाने ।
पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वी सुभगांमगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती
इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं स्रवंती श्रुतुद्री त्वामच्छाभिमुख्ये-
नायासं । विश्वामित्रोऽहं प्राप्नोऽभूवं । उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं
त्वामगन्म । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव
संरिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । जिह्वा लेढुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनु-
गच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक्
चरंत्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं ।
इडभावश्छांदसः । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सोश्चेति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्म-
नेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एनैनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो

देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो
वयमास्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः
प्रसव उद्योगो न वर्त्तवे । निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्नसौ विप्रो
ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृती-
याया एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिवि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । वर्त्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । क्यचो मांताव्ययप्रतिषेध इति छांदस-
त्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः ।
छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वयो यङ्लुक्प्रत्ययस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते
गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । डो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतंऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छा । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं
मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उक्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने
वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं ।
उपपूर्वो रमिरूपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं श्रुतुद्री प्रति ब्रूते ।
कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या-
वस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं श्रुतुद्री त्वामच्छाभिमुख्येन प्राहे । प्रकर्षणा-
ह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋताव-
रीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि
सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य
सूनुः कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. । इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे । उपपूर्वा-

द्रुमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. । इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्म-
त्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति डीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति
सवर्णेदीर्घः । आमंत्रितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । एवैः । इण् गतौ ।
इण्शीङ्भ्यां वन् । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । निःस्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णेदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः
क्यच् । नः क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृचं परिधिं नदीनां ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनां ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः ।
तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथम-
खनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं
मेघमपाहन् । जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः ।
एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्मा-
ननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेत-
स्येंद्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः । गच्छामः ।
न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रबाहू
रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता
सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पू-
जयंति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्थः । नि० २. २६. । इति ॥ अरदत् । रद-

तेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । उ० ४. १३४. । इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । घू प्रेरणे । ऋदोरबिति भावेऽप्प्रत्ययः । आथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्धोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनं । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं तदिंद्रं तस्येंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण विजघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् । यांति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्माद्दहलोऽर्थ्यदिति ग्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्द-संज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. । इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाच-यतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्यय-स्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ओव्रश्चू छेदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्या-वयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । समा-सस्वरः । परिषदः । क्विप् । संहितायां सदेरप्रतेरिति षत्वं । जघान । हन्तेर्लिटि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वाद-निघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्व-धातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा ।

नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिद्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्याघोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि-
मृष्टाः । मा विस्मार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्व-
हःसूक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तृत्वं नोऽस्मान्प्रतिजुषस्व । संवादात्मकेन तेन
वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा निकः । उक्तिप्रत्युक्ति-
रूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥
मृष्टाः । मृजूष् शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
वश्वादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां
छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्व-
धातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे । उंछादिषु घञंतत्वेन निपातना-
दगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषरथाद्युपकरणे चेति तत्र
पाठादेवांतोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवा-
पाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेर्मन्त्रे
घसेत्यादिना लुक् । हल्ङादिना सिचो लोपः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः ।
पुरुषत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वं । भवत । सुपाराः । अधऽअक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं
 कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु शृणुत । शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च
 सह दूराद्विप्रकृष्टादेशाद्वा युष्मान्ययौ । प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्ठु निनमध्वं ।
 आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे
 यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभि-
 रङ्गिरधोअक्षा रथांगस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवति तदा रथा-
 दीनि नेतुं शक्यंते । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्थाभिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्य-
 संज्ञा । शृणुत । श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य तन्ननन्ननाश्चेति तवादेशः ।
 पिप्त्वाद्गुणः । निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णत्यात
 औ णल इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य
 वत्तसाविति वसादेशः । धू । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नमध्वं । णमु प्रहृत्वे
 शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहन्नुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधो-
 अक्षाः । अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च ।
 अक्षशब्दोऽशू व्याप्तावित्यस्मादर्शेर्देवने । उ० ३. ६५. । इति सप्रत्ययांतः । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरः । सिंधवः । आमंचितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात्स्रोतसो
 विभाषा ङइङ्यौ । पा० ४. ४. ११३. । इति ङाप्रत्ययः । डिप्त्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीष्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । का॒रो इति । शृ॒ण॒वा॒म । वचांसि । य॒यार्थं । दू॒रात् । अ॒न॒सा । रथेन ।

नि । ते । न॒सै । पी॒ष्या॒नाऽइ॒व । योषा । म॒र्या॒यऽइ॒व । क॒न्या । श॒श्व॒चै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो
 स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्याशृणवाम ।
 शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह
 ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नंसै । नीचैर्नमाम । प्रत्येक-
 विवक्षयाचैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीष्यानेव
 योषा । पीष्याना पुत्रं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रह्नीभवति । दृष्टांतांतरं ।

यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्रीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. । इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ । पा० १. १. १६. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नसै । णमु प्रहृत्य इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिबबहुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रैकारादेशः । निघातः । पीथानेव । पीङ् पान इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृत्तृवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. । सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । ष्वन्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गन्धन्याम इषित इन्द्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥ ११ ॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरेयुः । गन्धन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रऽजुतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुमतिं । यज्ञियानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदी त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गन्धन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इन्द्रजुतो युष्माकं प्रवर्तकेणेंद्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रसवस्तेषामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य यजजोश्चेति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि

जुसि रूपं । फ़ेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निर्घातः ।
 गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । ग्रसतेरा च
 । उ० १. १४१. इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निःस्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौचो
 धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिबहुलमिति सिप् ।
 लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञिर्विग्भ्यां
 घखजाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वं । यात । शीभं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं
 समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त ।
 समभजत । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः
 शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षेण तर्पयत ।
 आ पूणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः ।
 तृ स्रवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडाग-
 मस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त ।
 भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो ऋलो ऋलीति लोपः । पादादित्वादनित्वातः ।
 पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वन्त्यः ।
 तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा
 छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पूणध्वं । पूण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्यये-
 नात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि
 न निघातः । शीभं । शीभृ कथ्यने । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् ।
 जित्स्वरः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उच्च ऊर्मिः शम्या हंत्वापो योक्त्राणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ येनसाध्नौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अघ्नौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीषुर्विश्वामित्रो नदीरुक्ताधुनोत्तितीषुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्मा-
कमूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकटपार्श्वदिसंलग्ना रज्जव उदूङ्घं यथा
भवन्ति तथा हंतु । गच्छतु । स तरंगो रज्जूनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे
आपो यूयं योक्त्राणि ता रज्जुर्मुंचत । यथा न स्पृशन्ति तथा यांत्वित्यभिप्रायः ।
येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्नावघ्ने न केनापि
तिरस्करणीये विपादुत्तुष्टौ शूनं समृद्धिमारतां । आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो
नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेरुच्चेति मि-
प्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु
उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हंतु । हन
हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्त्राणि । युजिर् योगे । करणे दाम्नी-
शसयुयुजेत्यादिना घृन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुचू मोक्षणे । निघातः ।
अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य षत्वं । येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्नौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्नादयश्चेति
निपातनाद्यक् । कित्वादुपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादचौडः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त
इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं ।
निष्ठा च ब्रजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सतिशा-
स्यतिभ्यश्चेत्यडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माङ्गोऽङि इत्यङभावः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इंद्रः पूर्भि-
दिति सूक्तं । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ० ५. १६. ।

इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे
चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं ।
इंद्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्य
एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति माध्यंदिनः
। आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्विद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विद्वसुर्वेदयद्भिः स्वमहि-
मप्रख्यापकैर्वसुभिर्युक्तः शत्रूनसुरान्विदयमानो विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः ।
विद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्मा । नि० ४. १७. । इति । तादृश इंद्रो
दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभिरातिरत् ।
समंतादवर्धयत् इंद्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिंद्र
इति । किंच । ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरि-
तस्तन्वा स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदात्रः । दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर
इति दात्रमायुधं । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
पृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भिन् । भिदिर् विदारणे । क्षिप् । अतिरत् । तरतेर्य-
त्ययेन शः । ऋत इद्धातोरितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः ।
विद्वसुः । विदेरंतर्भावितण्यर्थस्य शतर्यदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण
शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
ग्रहणेषु । आत्मनेपदी । लटः शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ।
ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहितायामभ्यासस्य तुजादित्वाहीर्घः ।
भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दाक्षीत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अपृणत् । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः ।
रोदसी । रुदेरसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इंद्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिं । इर्यमि । वाचं । अमृताय । भूषन् ।

इंद्रं । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इंद्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतस्ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां वाचं स्तुतिलक्ष्णाममृतायान्नार्थं प्रेयमि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणां उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावायतो गन्ता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पूजायां । नहेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. । इति हलोप इत्यनुवृत्तौ महेश्चेति खप्रत्ययो हलोपश्च । मख्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । खांतस्याश्मादेः । फि० १. ६. । इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेष्टिषच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । जूतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । इर्यमि । अतिर्जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयङादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य शतरि रूपं । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनोजातावित्यञ् । षुगागमः । षिङ्गाणजिति ङीप् । जिह्वस्वरः । दैवीनां । देवाद्यजजावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । जिह्वस्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्क्कनिबनिपश्चेति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रो वृचमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनावर्षणीतिः ।

अहन्यसमुशध्वनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इंद्रः । वृचं । अवृणोत् । शर्धं ऽनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षं ऽनीतिः ।

अहन् । वि ऽअसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इंद्रो वृचमसुरमवृणोत् । बलेनारुंधत् । तथा वर्षणीतिर्युद्धे परप्रहाराणां

निवारककर्मद्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान् प्रामिनात् । प्रकर्षे-
णावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यंसं विग-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरि हते
सति राम्याणां । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हतीति राम्या रात्रयः ।
तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् । प्रकटा अकरोत् । रात्रीणा-
मसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्रात्रिसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं
वेद्यमासीन्नेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेना
इति ॥ अवृणोत् । वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धति-
रुत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीज्
हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि
रूपं । उशधक् । वश कांतौ । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वंतो-
दात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । धेनाः । धेट् पाने । धेट ई च । उ० ३. ११. । इति
नप्रत्यय ईकारश्चांतादेशः । गुणः । धयंति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति
। ङृग्वे० १. २. ३. । इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृ-
णोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । राम्याणां । रमु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे
छंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरंतर्णीतिर्यथादद्यादयश्चेति यक्प्र-
त्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीति यास्कः । नि० २. १८. ।
वर्णव्यत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविंदज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविंदत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इन्द्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नुशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगि-
रोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रून्-
जैषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय तथाह्नां केतुं प्रज्ञापकं
सूर्यं प्रारोचयत् यथा च तमोरूपासुरवधात्प्रकर्षेणादीपयत् । ततो वृहते रणाय
युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत् । अलभत ॥ स्वर्षाः । षण्णु दाने । क्षिप् ।

जनसनखनां सन्फ़्लोरित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्यादिषूप-
संख्यानमिति विसर्जनीयस्य रुत्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिट्स्वरः । पृतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभ्यां
किदिति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियंतेऽत्र योङ्गार इति पृतनाः सेनाः । निच्चादाद्युदात्तः ।
अभिष्टिः । अभिगंता । इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । स हि भावप-
रोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुचतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं ।
कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने ।
शृस्वृक्षिहीत्यादिना उग्रप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविंदत् । विदिर् लाभ
इत्यस्य शे मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादनघातः । रणाय । क्रियाग्रहणं
कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्यो-
रुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः । रणंति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योङ्गारोऽचेति रणः
संयामः । प्रत्ययस्य पित्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवद्धानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयद्विय इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥ ५ ॥

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥ ५ ॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना
नृवन्मनुष्यवदाविवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बहूनि
नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेशः । स इंद्रो
जरिचे स्तोत्र इमा दृश्यमाना धिय उषसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता
धियोऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रा-
तिरत् । स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योषःपरत्वे मंचवर्णः । शुक्रवर्णमुदु-
नो यंसते धियं । ऋग्वे० १. १४३. ७. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्तिप् । धातु-
स्वरः । बर्हणा । वृहि वृद्धौ । अस्माद्युच् बहुलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वं । विवेश । विशतेर्लिटि रूपं । निघातः । नृवत् । नृशब्दात्तेन तुल्यमिति
वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादिरि-

त्याद्युदात्तत्वं । नर्या । नरेषु साधूनीत्यर्थे तच्च साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । ध्यै चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दश्च । पा० ७. २. १०९. । इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्ब्यत्ययेन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

म॒हो म॒हानि॑ प॒नय॑न्त्य॒स्येंद्र॑स्य॒ कर्म॑ सु॒कृता॑ पु॒रुणि॑ ।

वृ॒जने॑न वृ॒जिना॑न्सं पि॒पेष॑ मा॒याभि॑र्द॒स्यूर्भि॑भू॒त्योजाः॑ ॥ ६ ॥

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒नय॑न्ति । अ॒स्य । इ॒न्द्रस्य॑ । कर्म॑ । सु॒कृता॑ । पु॒रुणि॑ ।

वृ॒जने॑न । वृ॒जिना॑न् । सं । पि॒पेष॑ । मा॒याभिः॑ । द॒स्यूर्न् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽस्यैतादृशसामर्थ्यस्येंद्रस्य महानि महनीयानि पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि पनयन्ति । स्तुवंति । इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमत्रार्थभेदात्पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रो वृजनेन । वर्ज्यते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं । तेन बलेन वृजिनान्पापरूपानसुरान् संपिपेष । सम्यक् चूर्णीचकारः । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूज्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रो दस्यूनुपक्षपयितृनसुरान्मायाभिः कपटैः संपिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदशः । निघातः । वृजनेन । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाज्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजी वर्जने । वृजेः क्तिच् । उ० २. ४८. । इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वन्तः । अर्शआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णेन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनं । भावे क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूतावोजो यस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरिति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

युधेद्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॑ सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

विव॒स्वतः॑ स॒दने॑ अस्य॒ तानि॑ वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृ॒णन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इ॒न्द्रः । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒कार॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॑तिः । च॒र्षणि॒प्राः ।

विव॒स्वतः॑ । स॒दने॑ । अ॒स्य । तानि॑ । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृ॒णन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः स इन्द्रो म॒ह्ना महता युधा युद्धेन वरिवः । भृशं व्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवनशीलेभ्यः स्तोतृभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणग्निहोत्रादिकर्मार्थे वसतो यजमानस्य स॒दने॑ गृहेऽस्येन्द्रस्य तानि वृत्रहननबहुप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणन्ति । स्तुवन्ति ॥ युधा । युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । वृज् वरण इत्यस्य यङ्लुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादसुन् । बाहुलकाट्टिलोपः । निःस्वरः । चकार । करोतेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाङ्स निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्वं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणन्ति । गृ शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स॒त्रा॒साहं॑ वरे॒ण्यं स॒हो॒दां स॒स॒वांसं॑ स्व॒र॒पश्च॑ दे॒वीः ।

स॒सान॒ यः पृ॒थि॒वी द्या॑मु॒तेमा॑मिन्द्रं म॒द॒त्यनु॑ धी॒र॒णासः॑ ॥ ८ ॥

स॒त्रा॒ऽसहं॑ । वरे॒ण्यं । स॒हः॒ऽदां । स॒स॒ऽवांसं॑ । स्वः । अपः । च । दे॒वीः ।

स॒सानं॑ । यः । पृ॒थि॒वी । द्यां । उ॒त । इ॒मां । इ॒न्द्रं । म॒द॒न्ति । अनु॑ । धी॒ऽर॒णासः॑ ॥ ८ ॥

धीरणासो धिया स्तुत्या रणयंतः स्तोतारः सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभविता रमत एव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वश्च स्वर्लोकं च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनु मदन्ति । हृष्यन्ति । हर्षमनु

स्वयं हृथंतीत्यर्थः । य इन्द्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां द्युलोकमिमामिममंतरि-
क्षलोकं चैतांस्त्रील्लोकान् ससान तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदंतीत्यन्वयः ॥
सत्रासाहं । षह मर्षणे । छंदसि सह इति खिः । खित्वादुपधावृद्धिः । ससवासं ।
षण् संभक्तावित्यस्य क्साविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः । ससान ।
षण् दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य
थ्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या
रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ससानायाँ उत सूर्ये ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गां ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हवी दस्यूनप्रार्थे वर्णेमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्ये । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुऽभोजसं । गां ।

हिरण्ययं । उत । भोगं । ससान । हवी । दस्यून । प्र । आर्थे । वर्णे । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंत्रे प्रतिपादितः स इन्द्रोऽत्यानश्चान् ससान । युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ ।
उत अपि च सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय
तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति
पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतां गामग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थं ससान । तेभ्यो
ददौ । उत अपि च हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो
गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यूनं बाधकानसुरान् हवीं हव्यार्थ-
मुत्तमं वर्णं चैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान ।
षण् दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दाद्वि-
कारार्थे मयद्वैतयोः । पा० ४. ३. १४३. इति विहितस्य छंदसि विषय ऋत्वि-
वास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निपातनान्मयटो मकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हवी । हन्तेः क्तार्थे स्नात्वाद्यश्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् ।
अवतेर्लङि रूपं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदंतरिक्षं ।

विभेदं वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवद्मिताभिक्तूनां ॥ १० ॥

इंद्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अंतरिक्षं ।
विभेद । वलं । नुनुदे । विवाचः । अर्थ । अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनां ॥ १० ॥

तादृश इंद्र ओषधीः पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुप-
भोगार्थं प्रादात् । तथाहानि दिवसांश्चायुःपरिकृष्यर्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्प-
तीन्यज्ञार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथांतरिक्षं संचारार्थं प्रा-
दात् । तथा वलं । संव्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं विभेद ।
उदकप्रेरणार्थमभिंदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां
रक्षार्थं तान् बबाध । अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन
युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयि-
ताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥
असनोत् । षण्ण दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात्
मुडागमः । वनशब्दो नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभेद । भिदिर् विदारण
इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । नुनुदे । नुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्य-
भेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दमु उपशम इत्यस्य तृचि रूपं । चित्स्वरः ।
अभिक्रतूनां । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथैकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्र-
मणिका ॥ अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविडानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो
जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ इंद्राग्न्योः कुलायनाभ्येकाहेऽप्येतन्म-
रुत्वतीयनिविडानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. ।

इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इंद्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे स्यंदने युज्यमाना संयुज्यमानौ हरी अश्वा-
वभिलक्ष्य कंचित्कालमातिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्नेति । यथा वायू रथे नियुज्य-
माना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं
नोऽस्मानच्छाभिलक्ष्यायाहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मे अस्माभिरभि-
सृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः सोमलक्षणमन्नं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः ।
वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि
वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्यत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चिन्पिष्युः स्तर्यो न गावः
। ऋग्वे० ७. २३. ४. । इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठ-
तेर्लोठि रूपं । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तः । याहि । यातेर्लोठि रूपं । हेर्ङित्वादंतोदात्तः ।
वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः ।
पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद-
भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन्नुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिस्तद्वा
स्वयमन्तीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽन्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति ।
निऽस्वरः । अस्मे । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि
रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वंहात इंद्र ॥ २ ॥

उप० । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।
द्रवत् । यथा । संऽभृतं । विश्वतः । चित् । उप० । इमं । यज्ञं । आ । वहातः । इन्द्रं ॥ २ ॥

हे इन्द्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमन-
शीलौ सप्ती सर्पणशीलौ हरी हरिनामकावश्चौ रथस्य धूर्षु युगप्रांतेषूपायुनज्मि ।
अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः
संभृतं अग्निर्यजुभिः सविता स्तोमैरित्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीदं
त्वामुपा वहातः । तावश्चौ सम्यगावहतां ॥ धूर्षु । धुर्वी हिंसार्थः । क्षिप् । राल्लोप
इति वकारलोपः । वोरूपधाया इति दीर्घः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ।
युनज्मि । युजिर् योगे । रुधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रवत् । दु गतावित्यस्य
छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । वहातः । वहेर्लेट्छाडागमे रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्घ्रि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुऽपा । उत । इं । अव । त्वं । वृषभ । स्वधाऽवः ।

यसेतां । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सदृशीः । अङ्घ्रि । धानाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा
तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्चावुपो नयस्व । अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च
त्वमीमेनं यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णौ तावश्चाविहास्मिन्देवयजने
विमुच । विमुक्तौ तावश्चौ यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान्
धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमङ्घ्रि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं ।
तपुष्पा । पा रक्षणे । आतोऽनुपसर्गे कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसुसोः
सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव । अव-
तेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य रुत्वं । निघातः । यसेतां । यसु
अदन इत्यस्य लोट्यातामि रूपं । पादादित्वादनिघातः । आतामो लसार्वधातु-
कस्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि रूपं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुम-
भावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति
कज्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्वतुष्विति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । तस्य

पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अङि । अद भक्षण इत्यस्य लोट्यदादित्वाच्छपो
लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
धापृवस्यज्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया ।
सूचितं च । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ० ७.४. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशू इति ।

स्थिरं । रथं । सुऽखं । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माद्यंति योद्धारोऽचेति
मादो युद्धं । सहमादः सधमादः । तस्मिन्युद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एवाशू
क्षिप्रगमनोपेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि ।
स्थिरं सुहृदं सुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि ।
प्रजानन्वित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनज्मि ।
युजेर्लटि रूपं । निघातः । सधमादे । मदी हर्षे । अधिकरणे घञ् । सध मादस्थ-
योश्छंदसीति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथं । अधिशीङ्स्थासां
कर्मेति कर्मसंज्ञा । सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते । अरं । सुतेभिः । कृण्वाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये
अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभि-
रभिषुतैः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृण्वाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म

इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बहूनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥
 वीतपृष्ठा । वी कांत्यादिषु । अस्मान्क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 रीरमन् । रमु क्रीडायामित्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । न माङ्गोऽग इत्यङ-
 भावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः ।
 कृण्वाम । कृणोतेर्लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

तवायं सोम इति माध्यन्दिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । तवायं
 सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्द्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिषा निषद्या दधिष्वेमं जठर इदुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत् । तमं । सु । मनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । नि । सद्य । दधिष्व । इमं । जठरे । इदुं । इद्र ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अयं सोमस्तव त्वदर्थमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि ।
 आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि ।
 पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्येदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर
 आदधिष्व । धारय । यथा नाभेरधस्तात्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा
 गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. । इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्भिन्नरूपं वा
 तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं ।
 उञ्छदित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । लिट्स्वरः ।
 दधिष्व । दधातेर्लोटि छंदस्युभयथेति थास आर्द्धधातुकत्वादिङागमः । प्रत्यय-
 स्वरः । इदुं । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारदेशः । निदि-
 त्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तीर्णे ते बर्हिः सुत इद्र सोमः कृता धाना अक्षवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्ते पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णं । ते । बर्हिः । सुतः । इंद्र । सोमः । कृताः । धानाः । अन्नवे । ते । हरिऽभ्यां ।

तत्तदोक्ते । पुरुऽशकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यं । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णं । विस्तृतं । तथा सोमश्च त्वदर्थं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्यामन्नवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः । तदोक्ते । तद्वर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै । पुरुशकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय वृष्णे कामानां वर्षिचे मरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय तुभ्यं हवींषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णं । स्तृज् आच्छादन इत्यस्य ऋत इडातोरितीत्वं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अन्नवे । अद् भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तदोक्ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशकाय । शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमंतमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमनां ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्याऽनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमं । नरः । पर्वताः । तुभ्यं । आपः । सं । इंद्र । गोभिः । मधुऽमंतं । अक्रन् ।

तस्य । आऽगत्या । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इंद्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वता ग्रावाण आपश्चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमंतं माधुर्योपेतं समक्रन् । सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इंद्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीरनु प्रजानन् त्वमस्य पाहि । इममभिषुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपं । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपं । लित्स्वरः । पाहि । पातेर्लोङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

याँ आभजो मरुत इंद्र सोमे ये त्वामवर्धन्भवन्गणस्ते ।

तेभिरेतं सजोषा वावशनोऽग्नेः पिब जिह्या सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इंद्र । सोमे । ये । त्वां । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।
तेभिः । एतं । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्या । सोमं । इंद्र ॥ ९ ॥

हे इंद्र यान्मरुतः सोमे सोमपानविषय अभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इंद्र एवंविधैस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमग्नेराहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वेयं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । छंदस्युभयथेति ऋर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । वश कांतावित्यस्य यङुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इंद्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्या यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इंद्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्या । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रयतं । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञं । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इंद्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । बलादपहत्य सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा पिब । यजत्र यष्ट्येन्द्राग्नेर्ज्वालारूपया जिह्या वाहुतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । क्यध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः । प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शकू शक्तौ । स्फायितं चीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिहसीत्यादिना तन् । नित्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इमामू ष्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । इमामू
 षूपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो
 घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे
 दशमीवर्जितमिमामू ष्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वचं
 । आ० ५. १६. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चा-
 तुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्ज-
 मेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्विच्छंति त्वा । आ० ७. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इंद्रं स्तौति । हे इंद्र ऊतिभिः । अवंति रक्षंति सर्वमित्यूतयो मरुतः ।
 तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण भ्रियते
 धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा । इमामिमं सोममिमां स्तुतिं वा
 सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुष्ठु संपादय । तथा स इंद्रः सुते सुते सोमेऽभि-
 षुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिर्वावृधे । वर्धते । य इंद्रो
 महद्भिः कर्मभिरसुरवधमेघभेदनादिलक्ष्णैर्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धोऽभूत् ।
 स इंद्र इति पूर्वेणान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । धाः । दधातेऽच्छादसे लुङि रूपं । निघातः । शश्चच्छश्चत् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । यादमानः । टुयाचृ याज्ञायां । शानचि रूपं । चकारस्य दका-
रच्छादसः । वावृधे । वृधु वर्धन इत्यस्माह्लिति रूपं । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घः
संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेऽर्ण्यतस्य नन्दादित्वाह्युट् । लिट्स्वरः ।
सुश्रुतः । श्रु श्रवण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा ।
सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्ण अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृणः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृणः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्मा-
भिल्लेभिताः । वृषपर्वा । वृषाणः फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या
यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्थो-
नर्थिभ्य इति विहाया महान् । तादृश इन्द्रो येभिर्येदैतैः सोमैर्ऋभुर्दीप्तो वर्तते हे
इन्द्र त्वं प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण मंचैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुष्ठु प्रतिगृ-
भाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य वृषभिर्यावभिरभिषुतं वृणः स्वर्गा-
दिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्लिप् । कालाध्वनोर-
त्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिवशब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः ।
विदू लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः ।
ओहाक् त्यागे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतो-
रिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गृभाय । ग्रह उपादान
इत्यस्य लोटि हौ श्नाप्रत्ययस्य छंदसि शायजपीति शायजादेशः । ह्यहोर्भ इति
भत्वं । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च ।
पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

पि॒बा॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒तेमे॑ ।

यथा॑पि॒बः पू॒र्याँ इन्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पि॒ब । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः॑ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॒बः । पू॒र्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि॒ । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभिनवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्यान्पुरातनान्सोमान्यथा त्वमपिब एवैवमद्याधुना पन्यः स्तुत्योऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्सोमान्पाहि । पिब ॥ पिब । पातेर्लो॒टि रूपं॑ । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथा-योगादनिघातः । पाहि । पातेर्लो॒टि बहुलं॑ छंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्याध्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । निस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒ण्यु॒ग्रं शवः॑ पत्य॒ते धृ॒ष्णवो॑जः ।

नाहं॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यंश्च॑ममंदन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒ण्यु॒ । उ॒ग्रं । शवः॑ । पत्य॒ते । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अ॒हं । वि॒व्या॒च॒ । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रि॒ऽअ॒श्वं । अम॑दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धेऽमत्रः शत्रूणामभिभवितात एव विरण्यी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्योयमुद्गूणं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । चनेत्यर्थः । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यंश्चमिन्द्रममंदन् । अमादयन् । तदा तमेन द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षिप-

जीत्यादिनाचनप्रत्ययः । निस्वरः । विरष्णी । रप लप व्यक्तायां वाचि । औणा-
दिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरष्णाः स्तोतारः । तेऽस्य संतीत्यत इनिः ।
यद्वा विविधं रपणं विरष्णं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुप्रत्ययः । रषाभ्या-
मिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादि-
त्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इंद्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायंते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । संऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इंद्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायंते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान्युद्धकर्मणि बलवानुग्रः शत्रूणां भयंकर इंद्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे ।
वर्धते । वृषभः फलस्याभिवर्धको भगः सर्वैर्भजनीयः स इंद्रः काव्येन । कवयः
स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे । संगच्छते । तादृशस्यास्येन्द्रस्य
गावो वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः प्रजायंते । तथास्य पूर्वीर्बह्वस्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायंते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिटि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं
वीर्यं । भवे छंदसीति यत् । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापि-
तत्वात्तिस्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वपदस्य गतेर्नि-
घातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । जित्वादुपधावृद्धिः ।
जित्स्वरः । वाजदाः । ददातेरातोऽनुपसर्गे कः । जायंते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्तिनीनप्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र यत्सिंधवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिंद्रः सदसो वरीयान्यदी सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र। यत्। सिंधवः। प्र॒स॒वं। यथा। आ॒यन्। आ॒पः। स॒मु॒द्रं। र॒थ्या॑ऽइव। ज॒ग्मुः।
अ॒तः। चि॒त्। इ॒ंद्रः। स॒दे॒सः। व॒री॒यान्। यत्। ई॒। सोमः। पृ॒णति॑। दु॒ग्धः। अ॒ंशुः॥ ६॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं। प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः। तमनुसृत्य
यद्यदा प्रायन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महांतं समुद्रं रथ्येव रथिन
इव जग्मुः। प्रीणनार्थं गच्छन्ति। तद्वत् अतश्चित्सदसोऽस्मादयन्तरिक्षादसाविंद्रो
वरीयान्। उरुतरः खलु। यदी यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोऽंशुर्लताखंडरूपोऽल्पः
सोमः पृणति प्रीणयति। यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महांतं समुद्रं
प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽंशुभूतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रीणयति ॥ प्रसवः। सुवतेः
कर्मण्यप्। याथादिस्वरः। आयन्। अयतेर्लङि रूपं। यद्योगादनिघातः। रथ्येव।
रथस्थेमे रथ्याः। रथाद्यदिति यत्। सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः। तिन्स्वरितः।
इवेन विभक्तेरलोपः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जग्मुः। गमेर्लिटि रूपं। गमहनेत्या-
दिनोपधालोपः। निघातः। वरीयान्। उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः। निच्चादाद्युदात्तः। पृणति। पृण प्रीणने। तुदादिः। यद्योगादनिघातः।
दुग्धः। दुहेः क्तः। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। दादेर्धातोर्घ इति हकारस्य घनं।
ऋषस्तथोर्धोऽधः। प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स॒मु॒द्रेण॑ सिंध॒वो॒ याद॑माना॒ इं॒द्राय॑ सोमं॒ सु॒षुतं॑ भ॒रंतः॑।

अ॒ंशुं दु॒हन्ति॑ ह॒स्तिनो॑ भ॒रिचै॑र्म॒ध्वः पु॒नन्ति॑ धा॒रया॑ प॒विचैः॑ ॥ ७ ॥

स॒मु॒द्रेण॑। सिंध॒वः। याद॑मानाः। इं॒द्राय॑। सोमं॑। सु॒ऽसुतं॑। भ॒रंतः॑।

अ॒ंशुं। दु॒हन्ति॑। ह॒स्तिनः॑। भ॒रिचै॑। म॒ध्वः। पु॒नन्ति॑। धा॒रया॑। प॒विचैः॑ ॥ ७ ॥

समुद्रेण। सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवंत्येनमिति समुद्रः। तेन यादमा-
नास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वद्वस्तिनो
हस्तवंतोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं
दुहन्ति। लताखंडमभिषुण्वन्ति। तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पविचैः
पावनैर्भरिचैः। कर्मकरणार्थं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः। तैर्मध्वो माधुर्यो-
पेतान्सोमान्पुनन्ति। शोधयन्ति ॥ समुद्रेण। समुत्पूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
डः। डिच्चाटिलोपः। यद्वा उन्दी क्लेदने। संपूर्वस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्।

क्विप्तादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । दृयाचृ याज्जायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादशिचादिभ्य इचोचावितीचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूज् पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृचं जघन्वाँ अवृणीत सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । हृदा इव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ईं सोऽयमिन्द्रः पुरुणि सवना त्रीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्वाश विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यन्दिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे । सुषिकुषिषुषिभ्यः क्सिः । उ० ३. १५३. । कुथत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ना । अद् भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृचं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः क्साविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृङ् संभक्ताविस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं षाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इन्द्र यत्ते माहिर्न दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यंधि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परिं । स्यात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिर्न । दत्तं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यंधि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं धनमाभर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः की वा परिष्ठात् । प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्म हि । जानीमः खलु । ते तव माहिनं मंहनीयं यद्दत्तं धनमस्ति हे हर्यश्च तद्धनमस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ ॥ तु । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेर्लोऽटि रूपं । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेऽश्वांदसे लुङि रूपं । उप-सर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लोऽटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । वसुपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं । महेरिण् चेतनीण्प्रत्ययः । णिच्चादुपधावृद्धिः । ग्रामादिवादाद्युदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य वा छंदसीति पितृस्य विकल्पितत्वादत्रा-डित्त्वादङितश्चेति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मे प्रयंधीत्येषा । गृ० सू० १. १५. । यद्यपि सा निर्देहे-दिति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वान्नोक्तदोषः ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन्नृजीषिन्निद्रं रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्रं । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । श्वतः । इन्द्रं । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभ-जनीयतया वरणं यस्य तत् । भूरेर्भूरि बहु रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान्धाः । देहि । शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं श्वतः । श्व-दिति बहुनाम । बहून्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसे-प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । श्वतः । टुओश्चि गतिवृद्धोः । अस्मात्संश्वेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

॥ अथैकादशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

वार्चहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गायत्रमंत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. । इति ॥ महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंचमारण्यके सूचितं । वार्चहत्याय शवस इत्युत्तमामुद्धरति । ऐ० आ० ५. ११. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वार्चहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मेत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् यञ् । हनस्तोऽचिण्लोः । पा० ७. ३. ३२. । इति तकारः । जित्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्माद्भावे शकिसहोश्चेति यत् । संहितायां सहेः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०९. । इति षत्वं । दीर्घश्छांदसः । वर्तयामसि । वृत्तु वर्तन इत्यस्य एयंतस्य मस इदंतो मसिरिति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वंतु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्रं । कृण्वंतु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मानुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषांचेरदिकस्त्रियामिति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः । चक्षुः । चक्षेः शिच्चेत्युसिप्रत्ययः । शिङ्गद्भावात् ख्याजादेशाभावः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनित्यघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । वह प्रापणे । संश्रद्धेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीःऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यं । तस्मिन्युडेऽस्माकमुपस्थिते सति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कांत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृतश्चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्येन्द्रस्य । यद्वा । आकर्षन्ति सर्वमनेनेति चर्षणि बलं । तद्धारकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । षुञ् स्तुतौ । कर्मणि क्तः । याथादिस्वरः । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः । चर्षणीधृतः । कृष आकर्षणे । कृषेरादेश्च

चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष विलेखने ।
कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धृ धारणे । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रं वृत्राय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इंद्रं । वृत्राय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृत्राय हंतवे वृत्रनामकमसुरं हंतुं भरेषु युद्धेषु वाजसातयेऽन्नोपल-
क्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहूतमिंद्रं बलवंतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं
विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं ।
हंतवे । हंतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्यस्य
लङ्घुत्तम इटि रूपं । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वा-
जसातिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृत्राय हंतवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृत्राय । हंतवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु ग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय
हंतवे वृत्रं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहिचलिपतिभ्यो
यङंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः
संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतुतूर्षु श्रवःसु च । इंद्रं सास्त्राभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतुतूर्षु । श्रवःसु । च । इंद्रं । सास्त्रं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतना-
नामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे च पृतुतूर्षु पृत-
नासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः संति तान्
सास्त्रं । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः

तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्य एयंतस्य अचो यत् । पृत-
नानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ प्ररतः मां-
स्पृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभ्रमे । ताच्छीलिकः क्तिप् । ज्वरत्व-
रेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तर-
पदस्वरः । सास्त्व । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
ढत्वकत्वे । दीर्घश्छांदसः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशक्ते शुष्मिन्तमं न ऊतय
इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आयंत इव
सूर्ये । आ० ७. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्र । सोमं । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवंतं द्युम्निनं दीप्ति-
मंतं । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरण-
शीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं
सोममूतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः
पित्वादनृदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
निघातः । जागृविः । क्षिप्रप्रत्ययांतः । निघ्नादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचऽसु । इंद्र । तानि ।

ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हे इंद्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येषु या यानींद्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि
तानींद्रियाण्यहमावृणे । संभजे । यद्वा पंचजनेषु निषादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु
यानींद्रियाणि सामर्थ्याणि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इंद्रियाणि । इंद्रियमिंद्र-

लिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति घच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातना-
दंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अगन्निद्रं अवां बृहद्युम्नं दधिष्व दुष्टरं । उक्ते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्रं । अवां । बृहत् । युम्नं । दधिष्व । दुस्तरं । उक्ते । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इन्द्र बृहन्महत् अवाः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नमगन् । त्वां गच्छतु ।
त्वं दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिस्तरतीतुमशक्यं युम्नं धनं दधिष्व । अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु
ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् ।
गमेर्लोङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । मो नो धातोः ।
अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि छंदस्युभयथेति थास आर्द्धधातुकत्वादि-
डागमः । निघातः । दुस्तरं । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं ।
लित्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत् आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्रं । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इन्द्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपि च पराव-
तोऽतिदूराद्देशान्नोऽस्मानभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । अद्रिवः । अन्ति भक्षयति
शत्रूनि त्वद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे इन्द्र ते तव य उ लोक उन्नमो लोकोऽस्ति ततस्त-
स्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपानार्थमागहि । आगच्छ ॥ गहि ।
गमेर्लोङि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ।
अद्रिवः । मनुवसो रुरिति रुः । ततः । पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । लित्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अभि तष्टेव दश प्रजा-
पतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोत्रः

प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य
ऋषी इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः
पक्षः । चिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकं
सूक्तं । सूचितं च । उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये । आ० १. ४. । इति ॥ एवं
सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि संहशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषां । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संऽहशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतर्मनीषामिन्द्रविषयां स्तुतिमभिदीधय ।
सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । तष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति
तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवानत्यो नाश्व इव जिहानः कर्मणि
प्रवर्तमानः पराण्युत्तमानि प्रियाणीन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा पराण्युत्तरेष्वहःसु
क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं
कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्देवभूयमगमन् ते कवयः । तान् संहशे संदृष्टुमिच्छामि ।
उक्तार्थे ब्राह्मणं । अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभि-
वक्तव्ये रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि
तान्येव तदभिमर्मृशतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माह्लोकात्स्वर्गो लोक-
स्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संहशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वं
प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. । इति ॥ तष्टेव । तक्षू
त्वक्षू तनूकरण इत्यस्य तृनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्य-
स्यांतर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो बहुलं छंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । सुधुरः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जिहानः । ओहाङ्
गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्मृशत् । मृश आमर्शन इत्यस्य यङुकि रुयिकौ च

लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदंताच्छतरि रूपं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः ।
अभ्यस्तस्वरः । संहशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे दृशे विख्ये चेति केन्प्रत्ययां-
तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच्
प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒नो॒त॒ पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा॒ क॒वी॒नां॒ म॒नो॒धृ॒तः॒ सु॒कृ॒त॒स्त॒क्ष॒त॒ द्यां॒ ।

इ॒मा॒ उ॒ ते॒ प्र॒ण्यो॒व॒र्ध॒मा॒ना॒ म॒नो॒वा॒ता॒ अ॒ध॒ नु॒ ध॒र्म॒णि॒ ग॒म॒न् ॥ २ ॥

इ॒ना॒ । उ॒त॒ । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म॒ । क॒वी॒नां॒ । म॒नः॒ऽधृ॒तः॒ । सु॒ऽकृ॒तः॒ । त॒क्ष॒त॒ । द्यां॒ ।

इ॒माः॒ । ऊं॒ इति॒ । ते॒ । प्र॒ऽन्यः॒ । व॒र्ध॒मा॒नाः॒ । म॒नः॒ऽवा॒ताः॒ । अ॒ध॒ । नु॒ । ध॒र्म॒णि॒ । ग॒म॒न् ॥ २ ॥

उतेत्यामंचणे । हे इंद्र कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म ।
केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ ।
ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव सुकृतः शोभनकर्माणः संतो द्यां
दिवं तक्षत । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्मिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रणयः प्रणीय-
माना मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयंत्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः
स्तुतयो नु क्षिप्रं गमन् । त्वां गच्छंतु । उ सर्वत्र प्रसिद्धार्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ क्षीप्सा-
यामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच्छः । तस्य डित्त्वाद्गृहिज्यादिना संप्रसारणं । निघातः ।
प्रणयः । णीञ् प्रापण इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ।
गमन् । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ऋडित्त्वाद्गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नि॒ षी॒मि॒द॒च॒ गु॒ह्या॒ द॒धा॒ना॒ उ॒त॒ क्ष॒त्रा॒य॒ रो॒द॒सी॒ स॒मं॒ज॒न् ।

सं॒ मा॒त्रा॒भिर्मि॒रे॒ ये॒मु॒रु॒वीं॒ अ॒न्त॒र्म॒ही॒ स॒मृ॒ते॒ धा॒य॒से॒ धुः ॥ ३ ॥

नि॒ । सी॒ । इत् । अ॒च॒ । गु॒ह्या॒ । द॒धा॒नाः॒ । उ॒त॒ । क्ष॒त्रा॒य॒ । रो॒द॒सी॒ इति॒ । सं॒ । अं॒ज॒न् ।

सं॒ । मा॒त्रा॒भिः॒ । म॒मि॒रे॒ । ये॒मुः॒ । उ॒र्वीं॒ इति॒ । अ॒न्तः॒ । म॒ही॒ इति॒ । स॒मृ॒ते॒ इति॒ सं॒ऽऽ॒वृ॒ते॒ ।

धा॒य॒से॒ । धु॒रिति॒ धुः ॥ ३ ॥

अत्र भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमित् सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते मात्राभिः । मीयन्ते मांतीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः संममिरे । ते रोदस्या-वियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ येषुः । विष्टंभकेनांतरिक्षेणांतरुदयच्छन् । तथा धायसे तयोर्धा-रणार्थमंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः । अंजन् । अंजू व्यक्तिमक्षणगतिष्वित्यस्य लङि असोरल्लोपः । निघातः । मा-त्राभिः । मा माने माङ् माने वा । हुयामेत्यादिना चन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येषुः । यम उपरम इत्यस्य लिट्युसि रूपं । तिङुत्तरत्वादनिघातः । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्छं-दसीत्यमुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठंतमिंद्रं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्तीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिंद्रश्चरति । सर्वत्र वर्तते । वृणः कामानां वर्षि-तुरसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानंतर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य तत्तादृशमनुभू-तपूर्वं नाम । नमयति सर्वान् शत्रूनि नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नम-स्क्रियत इति नामेन्द्रस्य शरीरं कर्म वा । महदाश्चर्योपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मनामृतानि जलान्यातस्थौ । अधि-तिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातु-

स्वरः । नाम । णमु प्रहृत्य इत्यस्मान्नामन्सीमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य श्रुधः संति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । श्रुधः । संति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रं । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिन्द्रोऽसूत । अपः ससर्ज । पूर्वीर्बह्व इमा अनेन सृष्टा आपोऽस्य श्रुधः संति । श्रुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवन्ति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानाविन्द्रावरुणौ प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं धनं दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्यशब्दादीयमुनि ज्य चेति ज्यादेशः । ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । निन्नादाद्युदात्तः । श्रुधः । पृषोदरादिः । नपाता । नभ्राणनपादिति निपातनान्नजः प्रकृतिभावः । आमंचितत्वान्निघातः । धीभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । राजाना । आमंचितत्वान्निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गंधर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यं । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गंधर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजनीयैः

सोमादिभिः पूर्णानि त्रीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इंद्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावनायां । यतोऽहमत्र व्रते यज्ञे वायुकेशनं वायुवच्चलनरश्मीन् गंधर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् मनसापश्यं । ते च स्वानभ्राजादयस्त्रैतिरीयके स्पष्टमभिहिताः । स्वानभ्राजांघारे बंभारे हस्त सुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रयणास्तान्नक्षध्वं मा वो दभन्निति ॥ भूषथः । भूष अलंकार इत्यस्य लटि रूपं । अपश्यं । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः क्सौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वाद्देवभावः । मो नो धातोर्धोश्चेति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृञ् धारण इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृजो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तदिद्वयस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सकम्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सकम्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यं । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्येन्द्रस्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्व्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकम्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यनूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावंतः संतोऽस्मिन्निन्दे रूपं स्वं स्वं रूपं निममिरे । इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सकम्यं । युजिरुचितिजां कुश्वेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्रमः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यं । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. । इति यत् । तित्स्वरितः । रूपं । रूप रूपक्रियायां । एयन्तः । खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यतल्पाः । उ० ३. २८. । इति पप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तदिह्यस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि ववे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययी । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे । अपिऽइव । योषा ।
जनिमानि । ववे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुरस्येन्द्रस्य मे मम हिर-
ण्ययी सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां
दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् विश्वमिन्वे
सर्वस्य संतर्पयिष्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा ववे । स्ककीयतया सर्वतो वृणुते ।
तत्र दृष्टान्तः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्य-
पत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययी । हिरण्यस्य विकारार्थे
मयद्वैतयोरिति मयट् । ऋत्यवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निपात-
नान्मयटो मकारलोपः । टित्त्वाटिट्ठाणजिति डीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम
गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । अयतेर्लङि बहुलं
छंदसीति शपः श्चुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदिह्यानुम् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतेर्मि-
श्रीभावकर्मणो वृत्तवदिह्निकमिकषियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । ग्रामादित्वा-
दाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययो
भूतकाले । निह्वादाद्युदात्तः । ववे । वृज् वरण इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यद्देवीं स्वस्तिः परि णः स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवं । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । देवीं । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इंद्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य स्तोतुर्महस्तादृशं श्रेयः साधयः । साधययः ।
 कीदृशं तदित्यत आह । यद्देवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं ।
 किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रक्षकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो
 देवा गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः ।
 तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि कृतानि कर्माणि
 पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौ
 द्विवचन इति युवादेशः । डेप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयः । साध
 संसिद्धावित्यस्य एयंतस्य लटि रूपं । बहुलमन्यचापीति णेल्लुक् । निघातः ।
 दैवी । देवाद्यजजावित्यज्प्रत्ययः । जिह्वस्वरः । स्यातं । अस्तेर्लिङि रूपं । गोपा-
 जिह्वस्य । गुपू रक्षण इत्यस्यायप्रत्ययांतस्य क्लिप्तलोपोपलोपयोः कृतयो रूपं
 गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्सौ
 वस्वेकाजाङ्गसामिति प्राप्नस्येष्टः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति
 संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति ।
 दृशिर् प्रेक्षणे । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १० ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ १० ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं
 वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रं । इंद्रं मतिर्नवेत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रं मतिर्हृद् आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमंतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्रं यत्ने जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इंद्रं । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिं । स्तोमं ऽतथा । जिगाति ।
या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इंद्रं । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो हृदयावच्यमानोच्यमाना स्तोमतथा स्तोम-
कारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिनं त्वामच्छाभिलक्ष्या
जिगाति । समंताद्गच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं
कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोत्रं मत्तो जायते
तद्विद्धि । जानीहि । तस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नु-
दात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभा-
वश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतथा । तक्षू त्वक्षू तनूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुतौ छंदसीति जुहो-
त्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः । विद्धि । विद ज्ञान इत्यस्य लोटि हेर्हुर्लभ्यो
हेर्धिरिति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दिवश्चिदा पूर्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सन् ऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्या पूर्वं भवोषःकालसंबन्धिन्याजा-
यमाना या स्तुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः
स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणान्यर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि यो-
ग्यतया तेजांसि वसानास्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा
पुरातनी सती धीस्तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्तिप् । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जेर्णिलुक्चेत्युनन् । निस्वरः । सनजा । जनेरन्येभ्यो ऽपि
दृश्यत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति
यत्प्रत्ययः । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अयं पतदा ह्यस्थात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।

वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोऽभि-
मानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनावचोषःकालेऽसूत । अश्चिनोस्तत्र
शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चंचलमास्थाद्धि । तिष्ठति
खलु । तमोहना तमसो हंतारौ तपुषः । तपत्यस्मिन्सूर्य इति तपुर्दिवसः । तस्य
बुधे मूल एता एतावागतौ मिथुना परस्परं संगतौ तावश्चिनौ जातोत्पन्नानि
वपूंषि । उप्यंते निधीयंत इति वपूंष्युषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्मा-
णि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य क्विप् । कृदुक्त-
रपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङ्घदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् ।
पतू गतौ । शतुर्लसार्वधातुस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि
रूपं । हियोगादनिघातः । वपूंषि । डुवप् बीजसंताने । अर्तिपृवपियजितनिधनि-
तपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निच्चेत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । षच समवाय इत्यस्य
लटि रूपं । तपूंषि । तप संतापे । अर्तिपृवपीत्यादिना उसिः । बुधे । बन्ध बंधने ।
बंधेर्ब्रधिवुधी च । उ० ३. ५. । इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशौ धातोः ।
प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां हंहिता माहिनावानुज्जोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । हंहिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र सचे प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽंगिरसो गोषु पणिभिरपहृतेषु योधा
योद्धारो वर्तते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत

आह । माहिनावान्महिमोपेतो दंसनावान्वृत्रहननादिकर्मवानिन्द्र एषामंगिरसां
 हंहितानि समृद्धानि गोत्राणि गवां वृन्दान्युत्सृजे । तेभ्योऽंगिरोभ्यो ददौ ॥ निं-
 दिता । निदि कुत्सायामित्यस्य तृचि रूपं । मर्त्येषु । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । योधाः । युध संप्रहार इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । हंहिता ।
 हह हहि वृद्धावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् । महेरिनएचेतीनणप्रत्ययः ।
 तदस्यास्तीति मतुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मतौ बह्वचोऽनजिरादीना-
 मिति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादित्यनुवृत्ता-
 विनिचकट्यचश्चेति गोशब्दात्तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । समृजे । सृज विसर्ग इत्यस्य
 लिटि रूपं ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यत्रेत्येषा । सूत्रितं च ।
 सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविज्ञानीययोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते पंचमी ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानैः सत्वभिरिन्द्रमभितः सीदद्भिर्नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृ-
 तयोऽंगिरसः केचिन्नव मासान्सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठा-
 येति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः
 सत्वभिरंगिरोभिः सखा समानख्यान इन्द्रो यत्र यस्मिन्विले पणिभिर्निरुद्धा गा
 अभिलक्ष्याभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निन्द्रस्तत्र
 विले दशग्वैः । ये दश मासान्सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन्ते दशगवाः ।
 दशभिर्दशसंख्याकैरंगिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तिन्यंधकारे क्षियंतं नि-
 वसंतं सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा
 आनीयांगिरोभ्यः प्रादादिति भावः ॥ सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त
 इतीणप्रत्ययः । डिच् । समानस्य छंदसीति समानस्य सभावः । उदात्त इत्युक्तेन
 सामार्थादुपपदस्येति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । प्रसंभ्यां जानुनो जुरिति विधीयमानो जुरभे-
रुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात्प्र ईरस-
द्योस्तुट् चेति क्निप्प्रत्ययः । तुडागमः । निच्चादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः
शतरि बहुलं छंदसीति शपो लुकि कृते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिस-
मासः । शतृस्वरः । विवेद । विद् ज्ञान इत्यस्मात्लिटि णलि रूपं । क्षियंतं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पञ्चद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इंद्रः । मधु । संभृतं । उस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इंद्र उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्साविण्यां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं
मधु क्षीरादि विवेद । अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पञ्चपादयुक्तं शफवत्खुरोपेतं गोधनं
विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी ।
पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानौदार्य-
वान्समर्थः स इंद्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वंतरिक्षे गूढं
गूढचारिणं मायिनमसुरं दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अग्रहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके
। २. ६. ३. । श्रुधि हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्येतत्सम्यगभ्यधायि । उस्त्रियायां
प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद् ज्ञाने विद् लाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ।
नमे । णमु प्रहृत्य इत्यस्य लिटि रूपं । द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र
द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गूह संवरण इत्यस्माच्छंसिगुहिदु-
हिभ्यो वेतिवक्तव्यमिति क्यप् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दक्ष वृद्धौ । दक्षिभ्यामिनन्नि-
तीनप्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । निस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरिताद्भीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम । दुऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रेः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपाद्वादेर्विजानन् प्रादुर्भवं । वृचं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरितान्पापादारे दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीके भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुन् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विज इमाः स्तुति-लक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्ध संभक्तावित्यस्य लङि रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषाद्विभाषा । पा० ५. ४. १५४. इति कप्प्रत्ययः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्माख्यन्तात्पचाद्यचि परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु ष्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम । दुऽइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायामिहोचादिकर्मकरणाय रोदसी द्यावापृथिव्यावनुष्ठात् । अनुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्यारे दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्समृद्धियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् ।

अस्तेर्लिङि रूपं । संहितायामनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति
षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लाज हिंसादाननिकेतनेषु । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृहि वृद्धावित्यस्य भाव औणादिको युप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ९॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तं । उग्रं । मृतये । समत्सु । घ्नन्तं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ ९॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इन्द्र त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रिमैन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । इन्द्र
त्वा गायत्रं हीति ॥ अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं
च । इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने
ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य
। आ० ५. ५. । इति ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अंधसः ॥ १ ॥

इंद्रं । त्वा । वृषभं । वयं । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अंधसः ॥ १ ॥

इंदौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतींद्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दर्शयती-
तींद्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इंद्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते
सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्नलक्षणं
सोमं पाहि । पिब । इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच । इंद्र इरां दृणातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ
रमत इति वेद्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमिति । यत्र
यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इदं ब्रह्म
साक्षात्पश्यतीतींद्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्य-
दिदमदर्शमिती ३ । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । तै० आ० २. २३. १ इति ॥ इंद्र । इदि परमैश्वर्यं
इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयत इति । इंद्रशब्द उपपदे रमतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्माद्वज्रं इत्यादिना रन्प्रत्य-
यांतत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं ।
हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे लटि रूपं । मध्वः । मधुशब्दः फलि-
पाटीत्यादिनोन्प्रत्ययांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणदेशः । अंधसः । अदेर्नुम् धश्चेत्यमुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवन इंद्र क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्र
क्रतुविदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. १ इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इंद्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिं ॥ २ ॥

इंद्रं । क्रतुऽविदं । सुतं । सोमं । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिं ॥ २ ॥

हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं
कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेंद्र तातृपिं तर्पकमाथायनकारिणमिमं

सोमं पिब । पीतमिमं सोममावृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति
तथा धारयेति भावः ॥ हर्य । हर्य गतिकांत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ।
पुरुष्टुत । स्तुतस्तोमयोऽच्छंदसीति संहितायां षत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य
लोटि रूपं । आङ् उत्तरत्वान्निघातः । तानृपिं । तृप प्रीणन इत्यस्माच्छंदसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति किन् । तस्य लिङ्ङ्गावाद्भिर्वचनादि । संहितायामन्येषा-
मपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्र । प्र । नः । धितऽवानं । यज्ञं । विश्वेभिः । देवेभिः । तिरः । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान विशपते विशां मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्दे-
वेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संभज्यत इति वानं हविः ।
धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं यज्ञं प्रतिरः ।
प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ णः । उपसर्गाद्बहुलमिति
संहितायां णत्वं । धितावानं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेर्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान् । घृञ् स्तुतौ ।
सम्यानच् स्तुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तव प्र यंति सत्पते । क्षयं चंद्रास इंद्रवः ॥ ४ ॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यंति । सत्पते । क्षयं । चंद्रासः । इंद्रवः ॥ ४ ॥

हे सत्पते इंद्र चंद्रास आह्लादयितार इंद्रवो दीप्ताः सुता अभिषुता इमेऽस्मा-
भिर्देवताः सोमाः क्षयं । क्षियंति निवसंत्यन्नादीन्यचेति क्षयो जठरं । प्रयंति ।
प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि निवासगत्योरित्यस्मादधि-
करणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
आज्जसेरसुगित्यसुक् । प्रत्ययस्वरः । इंद्रवः । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतं । सोमं । इन्द्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्वा । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति वसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्वा । दधातेर्लोटि रूपं । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यप्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणो गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणो देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति । तादृशेन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिब । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे सिच्यसे हे इन्द्र त्वादातमित्त्वया शोधितं विशदीकृतमेव यशोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावित्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंचितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्माल्लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातं । दैप् शोधने । सत्यपि पकारे नानुबन्धकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्मणि क्तः । दाधा घृदावित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्वोरिति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । अशू व्याप्नौ । अशेर्युट्येत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि द्युन्नानि वनिन इन्द्र सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युन्नानि । वनिनः । इन्द्र । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभज-
मानस्य यजमानस्य द्युम्नानि द्योतमानान्यक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमा-
दीनि हवींषीद्रमभि अभितः सचंते । समवयंति । तेषु मध्ये सोमस्य पीत्वी सोमं
पीत्वा वावृधे । स इंद्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य
स्वरः । सचंते । षच समवाय इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य
निष्ठा । अच एयदर्थ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वा-
भावः । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य स्नात्वा-
दयश्चेति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॑हि॒ परा॒वतं॑श्च वृ॒त्रह॑न् । इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः॑ ॥ ८ ॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः । आ । ग॒हि । परा॒ऽवतः॑ । च । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । इ॒माः । जु॑षस्व । नः । गिरः॑ ॥ ८ ॥

हे वृत्रहन्निद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोऽतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मा-
नभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । आगत्य च नोऽस्मदीया इमाः स्तुतिलक्षणा गिरो
वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

यद॑न्तरा॒ परा॒वतं॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इं॒द्रेह॑ तत॒ आ ग॑हि ॥ ९ ॥

यत् । अ॒न्तरा॑ । परा॒ऽवतं॑ । अ॒र्वा॒ऽवतं॑ । च । हू॒यसे॑ । इं॒द्र । इ॒ह । ततः॑ । आ । ग॒हि ॥ ९ ॥

हे इंद्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्य देशस्यार्वावतं संनिकृष्टस्य देशस्य चां-
तरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञ आगहि । सो-
मपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अंतरांतरेण युक्ते । पा० २. ३. ४. । इति
द्वितीया । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

आ तू न इं॒द्रेति॑ नवर्चे॒ तृतीयं॑ सू॒क्तं वैश्वामि॑त्रं गाय॒त्रमै॑न्द्रं । आ तू न इत्यनु-
क्रांतं ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं
च । आ तू न इं॒द्र म॒द्यगि॑ति सू॒क्ते । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ तू न इन्द्र म॒द्य॒ग्धु॒वानः सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां या॒ह्यद्रि॒वः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । म॒द्य॒क् । हु॒वानः । सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां । या॒हि । अ॒द्रि॒वः ॥ १ ॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र हुवानो होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वाभ्यां सह तु क्षिप्रमायाहि ॥ तु । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्यक् । मामंचतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यंतस्य मादेशः । विश्वदेवयोश्च ढेरञ्चतौ वप्रत्यय इति ढेरद्रि इत्यादेशः । अद्रिसधोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्यर्थमिति वचनादद्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । सोमपीतये । दासीभारादित्वान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मतुवसोरिति रुत्वं । आमंचित्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्तिस्तिरे ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒यु॒ज्ज॒न्प्रा॒तर॒द्रयः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वियः । ति॒स्तिरे । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒ज्ज॒न् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थमृत्वियः प्राप्तकालः सन् सत्तो निषण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो ग्रावाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात्सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्वित्यस्माद्गत्यर्थाकर्मकश्चिषेत्यादिना । पा० ३.४.७२. । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दाच्छंदसि घसिति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । सितीति पदसंज्ञायामोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । स्तृज् आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लिट्श्रुत इडातोरितीत्वं । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति तकारस्य शेषः । लिट्स्तृज्योरेशिरेजिति तप्रत्यस्यैशित्यादेशः । पादादित्वादननिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षञ्ज संगे । क्तिप् । अनिदितामिति नलोपः । आङन्वीरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः ।

कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् । युजिर् योग इत्यस्य लुङि च्छेरिरितो वेत्यङादेशः ।
बहुलं छंदसीति रुडागमः । पादादित्वादनघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि श्रू॒र पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । श्रू॒र । पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यत इति वा । हे ब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्माभिः क्रियन्ते । अतो बर्हिरासीद । स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे श्रूर समर्थेद्रास्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । वह प्रापण इत्यस्माद्बहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमंचित्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयग्लिंस्त्विति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेर्ङिच्चादुदात्तः । पुरोऽऽशं । दाश्रु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मंचे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिन् । पुरो दाशंत एनमिति । निपातनाहकारस्य ळकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

रा॒रं॒धि स॒वने॒षु ण॒ ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॒न् । उ॒क्थे॒ष्विन्द्र॑ गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

रा॒रं॒धि । स॒वने॒षु । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । उ॒क्थे॒षु । इ॒न्द्र । गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्य हंतर्हे इन्द्र नोऽस्माकं संबन्धिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि । रमस्व ॥ ररंधि । रमतेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । छंदस्युभयथेति हेराङ्गधातुक्त्वेनाङिच्चादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । सूयते सोमो येष्वित्यधिकरणे सुनोतेर्ल्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति संहितायां णत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒वस॒स्पति॑ । इ॒न्द्र व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

म॒तयः॑ । सो॒म॒ऽपां । उ॒रुं । रि॒हन्ति॑ । श॒वसः॑ । प॒ति॑ । इ॒न्द्र । व॒त्सं । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरुं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं शवसो बलस्य पतिमिंद्रं त्वां रिहन्ति । लिहन्ति । तच्च दृष्टान्तः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्बुदात्तः । उरुं । ऊर्णुञ् आच्छादन इत्यस्मान्महत्यर्थे गम्यमाने महति ह्रस्वश्च । उ० १. ३१. । इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुचपृष्ठेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं । वत्सं । वद व्यक्तायां वाचि । अस्माच्चतृवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीष्ट्यं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स मंदस्वा अंधसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मंदस्व । हि । अंधसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारं । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इंद्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायांधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मंदस्व । दृष्टो भव । हिरच समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निंदायै विषयभूतं न करः । मा कार्षीः ॥ मंदस्व । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् न । तच्चाप्रातिलोम्य इति वर्तते । अच हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्लुङि च्लेः कृमृदरुहिभ्यश्छंदसीत्यङादेशः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयमिंद्र त्वायवो हविष्मंतो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयं । इंद्र । त्वाऽयवः । हविष्मंतः । जरामहे । उत । त्वं । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इंद्र उत त्वमप्यस्म-

युहंविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप
 आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदमीत्युप्रत्ययः ।
 त्वद्यव इति प्राप्नो युष्मदस्मदोरनादेश इत्यविभक्तावपि हलादी व्यत्ययेनात्वं ।
 प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः ।
 स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुष उदात्तताभावः ।
 सिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छ-
 तीत्यर्थे सुपः क्यच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाद्वाहि । इंद्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अवाद् । याहि । इंद्र । स्वधाऽवः ।
 मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अश्वी प्रियो यस्य तादृश हे इंद्र अस्मदस्मत्त आरे दूरे रथे
 योजितावश्वौ मा विमुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवावाद् अस्मदा-
 भिमुख्येन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणाच्चवर्चिंद्र इहास्मिन्देवयजने
 मत्स्व । सोमं पीत्वा इष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य
 पंचम्या अत् । पा० ७. १. ३१. इत्यदादेशः । मुमुचः । मुचू मोक्षणे इत्यस्य ण्यंतस्य
 छांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छांदसः । न माश्चोग इत्यदभावः ।
 निघातः । हरिप्रिय । आमंचितस्य पादादित्वात्पादिकमाद्युदात्तत्वं । मत्स्व । मदि
 स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । आमंचितस्याविद्य-
 मानत्वेन पादादित्वादनघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अवाचं त्वा मुखे रथे वहतामिंद्र केगिना । घृतसू वहिरासदे ॥ ९ ॥

अवाचं । त्वा । सू । मुखे । रथे । वहतां । इंद्र । केगिना । घृतसू इति घृतऽसू । वहिः ।
 आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्र घृतसू अमजनितजलप्रस्रवणयुक्ती केगिना केगिनी स्कंधप्रदेगे लंब-
 मानकेगयुक्ती हरी आसद आसदनीयं वहिरभिलक्ष्य मुखे मुखकरे रथेऽवाच-
 मस्मदभिमुखं त्वा त्वां वहतां ॥ अवाचं । अंचतेः क्रियुगिदचामिति नुम् । वहतां ।

वहेर्लोटि रूपं । तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

उप नः सुतमिति नवर्चे चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रं । उप न इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरं । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप नः । सुतं । आ । गहि । सोमं । इन्द्रं । गोऽर्वाशिरं । हरिऽभ्यां । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्कामयमानो वर्तते ॥ गवाशिरं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिपपस्पृधेयामानृचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तं । इन्द्रं । मदं । आ । गहि । बर्हिः । ष्ठां । यावऽभिः । सुतं । कुवित् । नु । अस्म्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र यावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं मदं । मद्यतेऽनेनेति मदः सोमः । तमिमं सोममागहि । आगच्छ । कुविन्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु क्षिप्रं तृष्णवः । तृप्नो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठां । ष्ठा-गतिनिवृत्तौ । क्लिप् । संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं । घृत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । तृप् प्रीणन इत्यस्य लेट्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । शुभ्रादिषु नृमन तृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाच्च एत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इन्द्रमित्या गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रं । इत्या । गिरः । ममं । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः । आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्येत्थमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः
स्तुतिलक्षणा वाच इन्द्रं त्वामितोऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन
गच्छंतु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्या । इदं-
शब्दात्था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्या-
देशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा । अगुः । इण् गता-
वित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सो-
मस्य पीतये सोमपानार्थमिन्द्रं हवामहे । वयमाह्वयामः । कुविद्बहुवारमाहूतः स
इन्द्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । आगमा अनु-
दात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुवि-
द्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे ।

वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र इमे सोमाः सुताः । ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो
अन्नधन । यद्वा वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक
हे इन्द्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्व । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्म-
त्वर्थेऽत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ
चेति गुणः । आमंचितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विद्म हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे । अध । ते । सुम्न । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिन्निद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्म हि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव सुप्तं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः । अरुद्धिषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधृषं । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङुक्-भ्यासस्य रीगभावश्छांदसः । तदंतात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक् । लघूप-धगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इ॒ममि॑न्द्र॒ गवा॑शिरं॒ यवा॑शिरं च नः पिब । आ॒गत्या॒ वृष॑भिः सु॒तं ॥ ७ ॥

इ॒मं । इ॒न्द्र॒ । गोऽ॒आ॑शिरं । यव॑ऽआ॒शिरं । च॒ । नः॒ । पि॒ब॒ । आ॒ऽग॒त्या॒ । वृष॑ऽभिः । सु॒तं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृष-भिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवा-शिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामानृचुरित्यादिनाशिर-इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तु॒भ्येदि॑न्द्र॒ स्व ओ॒क्वे॒ऽसोमं॑ चो॒दामि॑ पी॒तये॑ । ए॒ष रा॑रंतु ते ह॒दि ॥ ८ ॥

तु॒भ्य॑ । इत् । इ॒न्द्र॒ । स्वे॒ । ओ॒क्वे॑ । सोमं॑ । चो॒दामि॑ । पी॒तये॑ । ए॒षः । रा॑रंतु॒ । ते॒ । ह॒दि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्वे स्थाने जठरेऽभिषु-तमिमं सोमं चोदामि । प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये ररंतु । अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । डयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्वे । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद प्रेरणे । एयंतस्य लटि रूपं । बहुल-मन्यत्रापीति णेलुक् । निघातः । ररंतु । रमु क्रीडायामित्यस्य यङुकि लोटि सर्व-विधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्य नुमभावः । संहितायामन्येषामपीत्य-भ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पङ्क्तोमासहृदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिंद्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इंद्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य यावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे । स्तुतिलक्षणाभिगीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति क्तिन् । हिष्ठवत्सरतिशयांतानां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्वयतेर्लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे सुपः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

आ याह्यर्वाडित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । आ याह्यष्टावित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिशंसनार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ याह्यर्वाडित्यष्टर्चान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽथावपनीयं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ याह्यर्वाडुप वंधुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इंद्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनेषाद्वयसंबंधस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठन् त्वमर्वाङ्स्मदभिमुखः सन् आ अभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेतन्नैव संबन्धि सोमपेयं सोमपानं त्वमनु उद्दिश्य प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्या बर्हिरुप बर्हिषः समीपे विमुच । विमुंच । हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति हव्यवाहः । इमे ऋत्विजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मादागच्छेति भावः ॥

बंधुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्रम्या अलुक् । प्रदिवः । सकारांतमव्ययं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः । ईद्यतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोढ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ याहि पूर्वीरिति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्यां ।

इमा हि त्वा मतयः स्तोमतष्टा इंद्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिऽभ्यां ।

इमाः । हि । त्वा । मतयः । स्तोमऽतष्टाः । इंद्र । हवन्ते । सख्यं । जुषाणाः ॥ २ ॥

हे इंद्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्यायाहि । अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आइ पूरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आशिषस्त्वमचागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं जुषाणाः सेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता इमा मतयः स्तुतयो हवन्ते । सोमपानार्थं त्वामाह्वयन्ति । हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाडोऽनुनासिकश्छंदसीत्यनुनासिकः । अर्यः । ऋ गतौ । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । आशिषः । क्विपि शास इदङ्हलोरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । स्तोमतष्टाः । तक्षू त्वक्षू तनूकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इंद्र देव हरिभिर्याहि तूयं ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनां ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञं । नमःऽवृधं । सऽजोषाः । इंद्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयं ।

अहं । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनां ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हे इंद्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं हरिभिरश्वैः सजोषाः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमायाहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि

प्रयांस्यन्नरूपाणि हवीषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सध-
मादे । सह माद्यंति यत्र सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुति-
भिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यद्भुक्त्वभ्यस्तस्य
चेति संप्रसारणं । गुणो यद्भुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । हियो-
गादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ क्षरणदीप्तोरित्य-
स्मादंजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वंगा ।

धानावदिंद्रः सवनं जुषाणः सखा सख्युः शृणववंदनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वां । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुधुरा । सुऽअंगा ।

धानाऽवत् । इंद्रः । सवनं । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वंदनानि ॥ ४ ॥

हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थो सुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वंगा शोभनावय-
वोपेतौ सखाया शोभनख्यानावेतैतौ हरी त्वामावहातः । यज्ञं प्रत्यागमनाय
रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् भृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा
सखिभूतः स इंद्रः सख्युः स्तोतुर्मम वंदनानि स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥
वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् ।
श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्याडागमे रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपां । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानं । मघऽवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिं । पपिऽवांसं । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र कुविदपि च मा मां जनस्य गोपां गोपारं करसे । कुरु । तथा हे
मघवन्मघवन्नृजीषिन्सोमवन् हे इंद्र मां राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुविच्च
मा मामृषिमतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ऋषिर्दर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्या-
भिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु । अपि च मे मह्यममृतस्य क्षयरहितं

वस्वो वसु शिक्षाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृञ् करणे । लेट्वाडागमे रूपं । कुविद्यो-
गादनिघातः । म ऋषिमित्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च ।
पपिवांसं । पा पान इत्यस्य क्सौ वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः ।
शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मास्त्रेड्वाडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ त्वा वृहंतो हरयो युजाना अर्वाङिन्द्र सधमादो वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंत्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । वृहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधऽमादः । वहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंति । आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वृहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः
सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्मदभिमुखमावहंतु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य
मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टा दिवो
नभसः सकाशादागच्छंतो येऽश्वा आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभि-
स्तत्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्विधं यथा भवति तथा प्र
ऋजंति । प्रकर्षेण साधयन्ति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्च
। उ० २. ८७. । इत्यानच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्मात्प्रयन्तात्
क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्चादसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
आताः । अत सातत्यगमन इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभारं ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः । आ । यं । ते । श्येनः । उशते । जभारं ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः

शंसनीयगतिश्छंदोरूपः सुपर्ण उशते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोममा-
जभार आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षेति वशी-
कुर्वेति कर्मणा सर्वानीति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्मनुष्यान् प्रच्या-
वयसि । प्रकर्षेण पातयासि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गामुदकं
रश्मभिरावृतं वर्षास्वृतुषु चायंते पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानपववर्थ । अप-
वृणोषि ॥ वृषधूतस्य । धूज् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्यैङ् गतौ । श्यास्याहजविभ्य इनच्
। उ० २. ४७. । इतीनच्प्रत्ययः । श्यायत इति श्येनः । चित्त्वादंतोदात्तः । जभार ।
हरतेर्लिटि णलि रूपं । ह्यहोर्भश्छंदसीति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
लित्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गोत्रा । चैङ् पालन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो डादेशः ।
एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृज् वरण इत्यस्य लिटि थल्यृतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः ।
गुणः । लित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ८ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तं । ऐ० आ० ५. १०. ॥
षोडशिशस्त्रेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु
हर्यत इत्यौष्णिहबार्हतौ तृचौ । आ० ६. २. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गृह्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इंद्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इंद्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानेभिरिति हरयो यावाणः । तैरासुतः सर्वतोऽभिषुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमातिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभिलक्ष्यागहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्यं गतिकांत्योरित्यस्माद्भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । हरितं । हज् हरणे । हश्याभ्यामितन् । उ० ३. ९२ । इतीतन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । रथं । रमु क्रीडायां । हनिकुषिनीत्यादिना कथन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । निःस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इंद्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इंद्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इंद्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यश्चंद्र विद्वानेतत्सर्वं जानानश्चिकित्वानस्सदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाः श्रियो नः संपदोऽभिवर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । कित् ज्ञान इत्यस्य क्सौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भाविताण्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यामिंद्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसं ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इंद्रः । हरिऽधायसं । पृथिवीं । हरिऽवर्पसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिंद्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः

सा । तां द्यामधारयत् । तथा हरिवर्षसमोषधीभिर्हरितवर्णा पृथिवीमधारयत् ।
 हरितोर्हरिद्वर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोर्भूरि प्रभूतं भोजनं । भुज्यत
 इति भोजनं यवसादि । लभ्यते । ययोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् ।
 चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्द्रोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाञ् धारणपो-
 षणयोरित्यस्माद्बहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदस्वरः । पृथिवी । प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति षिवन्प्रत्ययः । षिद्वौरादि-
 भ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । हरिवर्षसं । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां
 रूपस्वांगयोरित्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्षो रूपं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदस्वरः । हरितोः । ह्रज् हरण इत्यस्मात् हसृहियुषिभ्य इतिः । उ० १. ९९. ।
 इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटो
 बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वा-
 दंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्चो हरितं धत्ते आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिं ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाहोः । हरिं ॥ ४ ॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोपेतो जज्ञानो जात इन्द्रो विश्वं सर्वं
 रोचनं दीपमानं लोकमा भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्च इन्द्रो हरितं
 हरिद्वर्णोपेतमायुधं धत्ते । बाहोर्धत्ते । तथा हरिं शत्रूणां प्राणहारकं वज्रं बाहो-
 राधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधा-
 लोपः । चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तावित्यस्यान्तर्भावित्यर्थस्य लटि रूपं ।
 रोचनं । रुच दीप्तावित्यस्मादनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः ।
 बाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इन्द्रो हर्यंतमर्जुनं वज्रं श्रुक्त्रैरभीवृतं ।

अपावृणोद्वरिभिरद्रिभिः सुतमुज्जा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इंद्रः । हर्यंतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

सोऽयमिंद्रो हर्यंतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः क्षीरादिभिरभिवृतं व्याघ्रं वज्रं वेगवंतं हरिभिः । हरंत्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंत्रवर्णः । पूषा राजानमाघृणिरपगूळहं गुहा हितं अविंदत् । ऋग्वे० १. २३. १४. । इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इंद्र उदाजत । बिलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्जं षर्जं अर्जनं इत्यस्मादर्जैर्णिलुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिक्षेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

आ मंदैरिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैंद्रं । आ मंदैरित्यनुक्रम-
णिका । पूर्वसूक्ते बार्हतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगस्तु यच्च
श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादग्विधानादिशास्त्रतः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ मंदैरिंद्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मंदैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इंद्र मंदैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिरश्वैरुपेतस्व-
मायाहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्वा त्वां मा नियमन् । मा नियच्छंतु ।
गमनप्रतिबंधं मा कुर्वत्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधे दृष्टान्तः । विं न । यथा पाशिनः
पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव ।
यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति । तद्वन्नमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्र-
मिहि । आगच्छ ॥ मंदैः । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
इदित्वाच्नुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. ३. । इति समास उत्तर-

पदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुहन् । उ० १. ६७. । इत्यूरन्प्रत्ययांतः । मीनाति
सर्पानिति मयूरो वही । निह्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूचेण
मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लेट्य-
डागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वृ॒त्र॒खा॒दो व॒लं॒रुजः॒ पु॒रां द॒र्मो अ॒पाम॒जः ।

स्था॒ता रथ॑स्य ह॒र्यो॑रभि॒स्वर॒ इन्द्रो॑ ह॒ळ्हा चि॑दा॒रुजः॒ ॥ २ ॥

वृ॒त्र॒ऽखा॒दः । व॒लं॒ऽरुजः॒ । पु॒रां । द॒र्मः । अ॒पां । अ॒जः ।

स्था॒ता । रथ॑स्य । ह॒र्योः । अ॒भि॒ऽस्वरे॒ । इन्द्रः॑ । ह॒ळ्हा । चि॒त् । आ॒ऽरुजः॒ ॥ २ ॥

सोऽयमिन्द्रो वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । वलंरुजः । वृणो-
त्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मञ्चवर्णः । विभेद वलं
। ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसं-
बन्धिनीनां दर्मो दारकः । तथा हर्योरश्वयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे नि-
मित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा हळ्हा चित् दृढानामति-
बलवतां शत्रूणामथारुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । खाद भक्षण
इत्यस्मात्कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भङ्गे । कर्मण्युपपदे मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । थाथा-
दिस्वरः । आरुजः । रुजो भङ्ग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गं॒भी॒राँ उ॒द्धी॒रि॒व क्र॑तुं पु॒थसि॒ गा इ॒व ।

प्र सु॒गो॒पा यव॑सं धे॒नवो॑ यथा हृ॒दं कु॒ल्या इ॒वाश॑त ॥ ३ ॥

गं॒भी॒रान् । उ॒द्धी॒न्ऽइ॒व । क्र॑तुं । पु॒थसि॒ । गाःऽइ॒व ।

प्र । सु॒ऽगो॒पाः । यव॑सं । धे॒नवः॑ । यथा॒ । हृ॒दं । कु॒ल्याःऽइ॒व । आ॒श॒त ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुद्धीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं
यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुथसि । पोषयसि । अत्र
दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा

इन्द्रः । हर्येतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

सोऽयमिन्द्रो हर्येतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः स्त्रीरादिभिरभिवृतं व्याघ्रं वज्रं वेगवंतं हरिभिः । हरंत्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंचवर्णः । पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितं अविंदत् । ऋग्वे० १. २३. १४. । इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इन्द्र उदाजत । बिलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्जं षर्जं अर्जन इत्यस्मादर्जैर्णिलुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिक्षेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

आ मंद्रैरिति पंचर्चं सप्रमं सूक्तं वैश्वामिचं बार्हतमैद्रं । आ मंद्रैरित्यनुक्रम-
णिका । पूर्वसूक्ते बार्हतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगस्तु यत्र
श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तत्र विजानीयादग्विधानादिशास्त्रतः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ मंद्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मंद्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मंद्रैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिरश्वैरुपेतस्व-
मायाहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्वा त्वां मा नियमन् । मा नियच्छंतु ।
गमनप्रतिबंधं मा कुर्वत्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधे दृष्टान्तः । विं न । यथा पाशिनः
पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव ।
यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति । तद्वद्गमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्र-
मिहि । आगच्छ ॥ मंद्रैः । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
इदित्त्वानुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. ३. । इति समास उत्तर-

पदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुरन् । उ० १. ६७. । इत्यूरन्प्रत्ययांतः । मीनाति सर्पानिति मयूरो वही । निन्नादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लेङ्य-
डागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वृचखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इंद्रो हळहा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृचऽखादः । वलंऽरुजः । पुरां । दर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इंद्रः । हळहा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोऽयमिंद्रो वृचखादः । वृचं खादति हिनस्तीति वृचखादः । वलंरुजः । वृणो-
त्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भंजकः । तथा च मंचवर्णः । विभेद वलं
। ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसं-
बंधिनीनां दर्मो दारकः । तथा हर्योरश्वयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे नि-
मित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा हळहा चित् हृढानामति-
वलवतां शत्रूणामप्यारुजः समंताद्भंजको भवति ॥ वृचखादः । खाद भक्षण
इत्यस्मात्कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भंगे । कर्मण्युपपदे मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । थाथा-
दिस्वरः । आरुजः । रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गंभीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं
यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र
दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा

धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः कुल्या
इव कृत्रिमसरितो ह्रदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत । व्याप्नु-
वन्ति ॥ गंभीरान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रथे चेत्यस्माद्गभीरगंभीरावित्यनेन सूत्रेण
इरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः । उदकशब्दस्य पेषंवासवाहनधिषु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । कृत्स्वरः ।
इवेन विभक्त्यलोपः । पुषसि । पुष पुष्टावित्यस्यान्तर्णीतिण्यर्थस्य लटि रूपं ।
निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपं । यथा । यथेति पादांते । फि० ४. १५. ।
इति निघातः । आशत । अश्रू व्याप्तावित्यस्मात्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ नस्तुजं रयिं भ्रांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्कं फलमंकीव धूनुहीन्द्र संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भ्र । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्कं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इन्द्र । संऽपारणं । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रमाभर ।
संपादय । तत्र दृष्टांतः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय
स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृक्षमंकीवांकुशी
यथा धूनुति तथा त्वं संपारणमस्मादिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि ।
चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादि-
समासः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूज् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं ।
संपारणं । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यंतस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयंशऽस्तरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽस्तमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्मद्दिष्टिर्भद्रवाक्यः स्वयशस्तरोऽतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र स त्वमोजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मदर्थे मुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नोपेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । राजृ दीप्तौ । क्तिप् । व्रश्चादिना षत्वं । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थे । उकारलोपश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति षत्वं । भव । भवतेर्लोठि रूपं । अचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । मुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुनंतः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदंतादतिशयने तमप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

युध्मस्य त इति पंचर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । युध्मस्येत्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये युध्मस्य त इति सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । कुह श्रुत इंद्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्येकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । युध्मस्य त इति मध्यं दिनः । आ० ९. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याङ्गीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इंद्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इंद्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धनाधिपतेरुग्रस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्याजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युध्मस्य । युध्मस्य संप्रहारे । इषियुधीधिदसीत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । श्रयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । नित्स्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिर-शिथिलेत्यादिना किरन्प्रत्ययांतो निपातितः । घृष्वेः । घृषु संघर्षे । कृविघृष्विच्छ-वीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

म॒हाँ अ॒सि म॒हिष॒ वृ॒ष्ण्ये॒भिर्ध॒न॒स्पृ॒दु॒य॒ स॒ह॒मा॒नो अ॒न्यान् ।

एको॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ स यो॒धया॑ च॒ क्षय॑या॒ च॒ जना॑न् ॥ २ ॥

म॒हान् । अ॒सि । म॒हिष॒ । वृ॒ष्ण्ये॒भिः । ध॒न॒ऽस्पृ॒त् । उ॒य॒ । स॒ह॒मा॒नः । अ॒न्यान् ।

एकः॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ । सः । यो॒धय॑ । च॒ । क्षय॑य॒ । च॒ । जना॑न् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उय इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं वृष्ण्येभिर्वीर्यैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यैकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च । सपत्नान् प्रहर । जनान् क्षयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । मह पूजायां । अविमह्योष्टिषच् । उ० १. ४५. । इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रित्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य एयंतस्य लोटि रूपं । चादिषु चेति न निघातः । णित्स्वरः । क्षयय । क्षि निवासगत्योरित्यस्य एयंतस्य लोटि रूपं । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र॒ मा॒त्रा॒भी रिरि॒चे॒ रोच॑मानः॒ प्र॒ दे॒वेभिर्वि॒श्वतो॒ अप्र॑तीतः ।

प्र॒ म॒ज्म॒ना दि॒व इ॒न्द्रः पृ॒थि॒व्याः प्रो॒रोर्म॑हो अ॒न्तरि॑क्षाद॒जीषी॑ ॥ ३ ॥

प्र । मा॒त्रा॒भिः । रिरि॒चे॒ । रोच॑मानः । प्र । दे॒वेभिः । वि॒श्वतः॑ । अप्र॑तिऽइतः ।

प्र । म॒ज्म॒ना । दि॒वः । इ॒न्द्रः । पृ॒थि॒व्याः । प्र । उ॒रोः । म॒हः । अ॒न्तरि॑क्षात् । ऋ॒जी॒षी ॥ ३ ॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिन्द्रो मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्ररिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म बलं । तेन बलेन प्ररिरिचे । तथा दिवः पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महतोऽन्तरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥ मात्राभिः । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मात् हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति चन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानचि

रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । इण् गतौ । कर्मणि क्तः ।
 प्रादिसमासः । नञा समासे तस्य स्वरः । मज्मना । टुमस्जो षुडौ । औणादिको
 मनिच्प्रत्ययः । ऋलां जश् ऋशीति जश्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः । उदात्त-
 यणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒रुं ग॒भीरं ज॒नुषा॒भ्यु॒ग्रं वि॒श्वव्य॑चसमव॒तं म॒तीनां ।

इ॒द्रं सोमा॑सः प्र॒दिवि॑ सु॒तासः॑ समु॒द्रं न स्र॒वत॒ आ वि॑शंति ॥ ४ ॥

उ॒रुं । ग॒भीरं । ज॒नुषा । अ॒भि । उ॒ग्रं । वि॒श्वऽव्य॑चसं । अ॒वतं । म॒तीनां ।

इ॒द्रं । सोमा॑सः । प्र॒दिवि॑ । सु॒तासः । स॒मुद्रं । न । स्र॒वतः । आ । वि॑शंति ॥ ४ ॥

उ॒रुं म॒हांतं अ॒त ए॒व ग॒भीरं म॒हावका॑शं ज॒नुषा ज॒न्मना स्व॒भावत॑ ए॒वोयं
 श॒त्रूणां भ॑यंकरं । ग॒भीरत्व॑मेवोच्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं म॒तीनां स्तु॒तीनां
 स्तो॒तृणां वा॒वतं रक्ष॑कं तादृशमि॒द्रं प्र॒दिवि॑ पूर्वेष्वहःसु सु॒तासो ग्रा॒वभिर॑भिषु॒ताः
 सोमा॑सः सोमा अ॒भि आ॒भिमु॒ख्येना॒विशंति॑ । तत्र दृष्टांतः । समु॒द्रं न । यथा
 स्र॒वतः स्र॑वंत्यो नद्यः समु॒द्रमा॒विशंति॑ तद्वत् ॥ ज॒नुषा । ज॒नी प्रादु॑र्भाव इत्यस्माज्ज-
 नेरु॒सिरित्यु॒सिप्र॑त्ययः । विश्वव्यचसं । व्यच व्याजीकरण इत्यस्मादसुन् । व्यचेः
 कु॒टादि॒त्वम॒नसी॑ति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्यु॒दासात् डि॒त्वाभा॒वः । विश्वव्य॒चा
 इ॒ती॒द्रस्य॑ नाम । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । अवतं । अव
 रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं सोम॑मि॒द्रं पृ॒थि॒वीद्या॒वा गर्भं॑ न मा॒ता बि॒भृत॑स्त्वा॒या ।

तं ते॒ हि॒न्वंति॒ तमु॑ ते मृ॒जंत्य॑ध्व॒र्यवो॑ वृष॒भ पा॒त॒वा उ॑ ॥ ५ ॥

यं । सोमं । इ॒द्रं । पृ॒थि॒वीद्या॒वा । गर्भं । न । मा॒ता । बि॒भृतः । त्वा॒ऽया ।

तं । ते । हि॒न्वंति॒ । तं । उ॒ं इति॑ । ते । मृ॒जंति॒ । अ॒ध्व॒र्य॒वः । वृष॒भ । पा॒त॒वै । उ॒ं इति॑ ॥ ५ ॥

हे इ॒द्रं पृ॒थि॒वीद्या॒वा द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ त्वा॒या त्व॒क्ताम॑तया यं सोमं बिभृतोऽ॒तर्धा॑-
 रयतः । अत्र दृष्टांतः । गर्भं न । यथा माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां
 वर्षक हे इ॒द्रं अ॒ध्व॒र्य॒वोऽध्व॑रं यजमानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं हिन्वंति । प्रेरयन्ति ।

किंच ते तव पातवै पानाय तं सोमं मृजंति । शोधयंति । उ प्रसिद्धौ ॥ पृथि-
वीद्यावा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथि-
वीरुद्रपूषमंथिष्वित्यत्र पर्युदासाहेवताडंढे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य
विपर्यासश्छांदसः । विभृतः । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मात्तु भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । यङुत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्राभ्यस्तानामादिरिति
स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् ।
पूर्वपददकारस्याकारश्छांदसः । अ प्रत्ययादिति भावेऽप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छंतः । सुपः क्यच् ।
कथध्वरपृतनास्यर्चि लोप इत्याकारलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
पातवै । पा पाने । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धात्वंतस्य प्रत्ययस्य
चोदात्तत्वं । उज इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

मरुत्वानिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैन्द्रं । मरुत्वानित्यनुक्रम-
णिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । सूचितं च ।
श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाभ्येकाहेऽपि
मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्धानं । सूचितं च । मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः
। आ० ९. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिंचस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमं । अनुऽस्वधं । मदाय ।

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिं । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानां ॥ १ ॥

हे इन्द्र यो वृषभोऽपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तद्वान् । स त्वम-
नुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणान्नानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रा-
मार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मिं संघातं बहुरसं
जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरं । तस्मिन्मुदर आ सिंचस्व । सर्वतः
क्षारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिषुतानां सोमानां राजासीशि-
तासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिन्द्र

मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्व-
धमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मि । मधु सोममि-
त्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्येतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानां
। नि० ४. ८. । इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्यादयः क्रांतार्थे
द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । निरु-
दकादित्वादंतोदात्तत्वं । ऊर्मि । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इंद्रेति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूचितं च । सजोषा इंद्र सगणो
मरुद्भिरिति भक्षयित्वैतत्पात्रं । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

सजोषा इंद्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इंद्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवन् हे इंद्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्भिः सगणो वृत्रहा वृत्रस्य
हन्ता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंस-
कान् शत्रून्पनुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः । तत्र
वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽभयं कृणुहि ।
कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्लिप् । अभयं ।
जिभी भय इत्यस्मादेरच् । नजा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्त-
सिल् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमं । इंद्र । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संवन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यान्मरुत आभजो युद्धसहायार्थमसेवथा ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजन्त । ततस्त्वं वृत्रमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजो युद्धे शत्रुहननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादित्वादनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहत्य इत्येषा । सूचितं च । ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शांबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेद्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहत्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शांबरे । हरिवः । ये । गोऽष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुमदन्ति । विप्राः । पिब । इंद्र । सोमं । सगणः । मरुद्भिः ॥ ४ ॥

हे मघवन्निद्र ये मरुतोऽहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति बलदानेनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्निद्र ये च शांबरे शंबरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्वन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान । ऋग्वे० २. १२. ११. । इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्त्रैर्मरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहत्ये । हन्तेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपं । छंदस्युभयथेति ऋराडधातुक्त्वाखेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शांबरे । शंबरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लटि व्यत्ययेन

परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । ऋत्नसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इंद्र मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वतं वृषभं मेघभेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृत्रहन-
नादिकर्मसूत्साहेन वर्धमानमकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिं । तथा च
मंत्रः । स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. इति । दिव्यं दिवि स्वर्ग-
लोके वर्तमानं शासं हितोपदेशहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य
प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारमुयं शत्रुषूद्धारुणं सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां
बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिंद्रं नूतनाय नवतरायावसे रक्षणायैह कर्मणि
हुवेम । त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । लप्पनप्त्वाश्च प्रत्यया
वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

सद्यो हेति पंचर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥
अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूचितं च ।
सद्यो ह जात एवा त्वामिंद्र । आ० ५. १६. इति ॥ चतुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरु-
णशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रा-
वरुण । आ० ७. ४. इति ॥ अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन्
शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति
सूचितं ॥ साद्यस्क्र एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या सूक्तमुखीया ।
सूचितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र
। आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामं । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो हविल्लक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षणं भर्तारं संयहीतारं यजमानमावत् । रक्षतु । ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना संसिद्धं रसाशिरो गोपयोमिश्रणोपेतं सोम्यस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं । कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामित्यादिनाशिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दान्मयडर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिंचदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्योच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः । पीतवानसि । उत्पत्ति-क्षण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदि-तिर्महो महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । जनिता मंत्र इति निपातनाखेलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्था॒य मा॒तर॒मन्न॑मै॒टृ ति॒ग्मम॑पश्य॒दभि॒ सोम॒मू॒धः ।

प्र॒या॒वय॑न्नचर॒द्गृ॒त्सो॑ अ॒न्यान्म॒हानि॑ च॒क्रे पु॒रु॒धप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

उप॒ऽस्था॒य । मा॒तर॑ । अ॒न्नं । ऐ॒टृ । ति॒ग्मं । अ॒प॒श्यत् । अ॒भि । सोम॑ । ऊ॒धः ।

प्र॒ऽय॒वय॑न् । अ॒च॒रत् । गृ॒त्सः । अ॒न्यान् । म॒हानि॑ । च॒क्रे । पु॒रु॒धऽप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

स इंद्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वान्नमैटृ । तामन्नमयाचत । ईळिरध्येषणाकमेति यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीपं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकांक्ष्यते सैर्वेदैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इंद्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणोच्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किंच पुरुधप्रतीकस्तेजोयोगाद्बहुधा विक्षिप्रांगो महानि महांति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेत्यपि घुमास्येतीत्वे प्राप्ते न ल्यपीति प्रतिषेधः । लित्स्वरः । ऐटृ । ईळिर्याच्चार्यः । तस्माल्लडि रूपं । आडजादीनामित्याडागमः । घृत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्माद्युजिरुचितिजां कुश्रेति मक्प्रत्ययः कवर्गोदेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य एयंतस्य शतरि रूपं । लित्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒ग्रस्तु॑रा॒षा॒ठ्भि॒भू॒त्यो॒जा यथा॑व॒शं त॒न्वं च॒क्र ए॒षः ।

त्व॒ष्टार॑मि॒न्द्रो ज॒नु॒षा॒भि॒भू॒या॒मु॒था सोम॑मपिब॒च्च॒मू॒षु ॥ ४ ॥

उ॒ग्रः । तु॒रा॒षा॒ट् । अ॒भि॒भू॒तिऽओ॒जाः । यथा॑व॒शं । त॒न्वं । च॒क्रे । ए॒षः ।

त्व॒ष्टारं । इं॒द्रः । ज॒नु॒षा । अ॒भिऽभू॑य । आऽमु॒थ । सोम॑ । अ॒पि॒बत् । च॒मू॒षु ॥ ४ ॥

य एष इंद्र उग्रः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंत्रवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभयीति । ऋग्वे० ३.५३.८. इति । स इंद्रो जनुषा सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसु-

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामं । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो हविल्लक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षणं भर्तारं संयहीतारं यजमानमावत् । रक्षतु । ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना संसिद्धं रसाशिरो गोपयोमिश्रणोपेतं सोम्यस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं । कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामित्यादिनाशिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दान्मयडर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिंचदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्योच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः । पीतवानसि । उत्पत्ति-क्षण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदि-तिर्महो महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । जनिता मंत्र इति निपातनाखेलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्था॒य मा॒तर॒मन्न॑मै॒टृ ति॒ग्मम॑पश्यद्भि॒ सोम॑मू॒धः ।

प्र॒या॒वय॑न्नचरद्गृ॒त्सो॑ अ॒न्यान्म॒हानि॑ च॒क्रे पु॒रुध॑प्रतीकः ॥ ३ ॥

उप॒ऽस्था॒य । मा॒तर॑ । अ॒न्नं । ऐ॒टृ । ति॒ग्मं । अ॒प॒श्यत् । अ॒भि । सोम॑ । ऊ॒धः ।

प्र॒ऽय॒वय॑न् । अ॒च॒रत् । गृ॒त्सः । अ॒न्यान् । म॒हानि॑ । च॒क्रे । पु॒रुध॑ऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इंद्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वान्नमैटृ । तामन्नमयाचत । ईळिरध्येषणाकमेति यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीपं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकांक्ष्यते सैवैर्देवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इंद्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणोच्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किंच पुरुधप्रतीकस्तेजोयोगाद्बहुधा विक्षिप्तांगो महानि महांति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेत्यपि घुमास्येतीति प्राप्ते न ल्यपीति प्रतिषेधः । लित्स्वरः । ऐटृ । ईळिर्याञ्जार्थः । तस्माल्लङि रूपं । आडजादीनामित्याडागमः । घृत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्माद्युजिरुचितिजां कुश्रेति मक्प्रत्ययः कवर्गोदेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य एयंतस्य शतरि रूपं । लित्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒यस्तु॑रा॒षाठ्भि॑भू॒त्यो॒जा यथा॑व॒शं त॒न्वं च॒क्र ए॒षः ।

त्व॒ष्टार॑मि॒न्द्रो ज॒नुषा॑भि॒भूया॑मु॒था सोम॑मपिबच्च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

उ॒यः । तु॒रा॒षाट् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः । य॒था॒व॒शं । त॒न्वं । च॒क्रे । ए॒षः ।

त्व॒ष्टारं । इं॒द्रः । ज॒नुषा॑ । अ॒भिऽभू॑य । आ॒ऽमु॒थ । सोम॑ । अ॒पि॒बत् । च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

य एष इंद्र उयः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंत्रवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभयीति । ऋग्वे० ३.५३.८. इति । स इंद्रो जनुषा सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसु-

रमभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुथ चोरयित्वा सोममपिवत् । त्वष्टा हतपुत्रो
वीद्रमित्यादि प्रासहा सोममपिवत् । सं० २.४.१२. । इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् ।
जित्वरा संभ्रमे । क्विप् । ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । सहेष्ट्वंदसि सह इति णिः । कर्तृ-
करणे कृता बहुलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति तृतीयाया अलुक् ।
सहेः साडः स इति षत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिक्रम्येत्यव्य-
यीभावसमासः । समासस्वरः । आमुथ । मुष स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने ।
कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

श्रृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ५ ॥

सिद्धैषा ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

शंसा महामिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । शंसा महामित्य-
नुक्रमणिका ॥ समूळहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतसूक्तं । सूचितं च ।
शंसा महं महश्चिह्नमिंद्रं । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

शंसा महामिंद्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुक्रतुं धिषणे विभवतष्टं घनं वृचाणां जनयंत देवाः ॥ १ ॥

शंसं । महं । इंद्रं । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामं । अव्यन् ।

यं । सुऽक्रतुं । धिषणे इति । विभवऽतष्टं । घनं । वृचाणां । जनयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः महं महान्तमिंद्रं शंस । शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन्निंद्रे रक्षितरि सति
विश्वाः कृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपा यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः संतः कामं । काम्यत
इति कामः स्वर्गादिः । तमाव्यन् सर्वतः प्राप्नुवंति । धिषणे देवमनुष्यादीनां
धारयिष्यौ । यद्वा प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ।

देवाश्च सुक्रतुं । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं विभक्तं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यमिन्द्रं जनयन्त । अजनयन् ॥ शंस । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अभ्यन् । वी कांतिगत्यादिषु । लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्माद्वृषेर्धिष च संज्ञायामिति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनं । हन्तेः पुंसि संज्ञायामिति घः । हो हन्तेरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठां ।

इनतमः सत्वभिर्यो ह श्रूषैः पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यं । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजं । द्विता । तरति । नृऽतमं । हरिऽस्थां ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । श्रूषैः । पृथुऽजयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिष्ठां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रं नकिर्न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्र इनतमोऽतिशयेन सेनास्वामी सत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह यो यान् गच्छन् श्रूषैः । शोषयन्ति परबलानीति श्रूषाणि बलानि । तैः पृथुजया युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शत्रोरायुरन्नं प्राणं वा मिनाति । हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ ॥ अत्र निरुक्तं । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः । ५. ९. इति ॥ तरति । तृ प्लवन-तरणयोरित्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातु-स्वरः । यः । या प्रापणे । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सहावा पृतसु तरणिर्नावी ब्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृतऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।
भर्गः । न । कारे । हव्यः । मतीनां । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः सहा बलवान्पृतु संग्रामेषु तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः ।
तत्र दृष्टान्तः । अर्वा न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी
द्यावापृथिव्यौ व्यानशिर्व्याप्नुवन्मेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति
मेहनं धनं । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः कारे । क्रियत इति कारो यज्ञादिः ।
तस्मिन्यज्ञे भगो न पूषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा
पितेव पालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्टाह्वानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता
भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पृतु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांस्पृतू-
नामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्यानशिः ।
अणू व्याप्नावित्यस्माच्छंदसि सदादित्वात्किप्रत्ययः । तस्य लिङ्ङावः । अत आदे-
रित्यभ्यासस्य दीर्घं कृतेऽश्रोतेश्चेति नुमागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः
कर्मणि घञ् । कर्षात्वतो घञोऽत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं । हव्यः । जुहोतेरचो यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुहवः । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५ ।
इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आद्युदात्तं अछं-
दसीति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ध॒र्ता दि॒वो रज॑सस्पृष्ट ऊ॒र्ध्वो रथो॑ न वा॒युर्वसु॑भिर्नियु॒त्वान् ।

क्ष॒पां व॒स्ता ज॑नि॒ता सूर्य॑स्य विभ॑क्ता भा॒गं धि॒षणे॑व वाजं ॥ ४ ॥

ध॒र्ता । दि॒वः । रज॑सः । पृष्टः । ऊ॒र्ध्वः । रथः॑ । न । वा॒युः । वसु॑भिः । नि॒युत्वान् ।

क्ष॒पां । व॒स्ता । ज॑नि॒ता । सूर्य॑स्य । विऽभ॑क्ता । भा॒गं । धि॒षणा॑ऽइव । वाजं ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दिवो द्युलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्त-
मानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वं वायुरूर्ध्वं गन्ता वसुभिः सहायतया निव-
सद्भिर्मरुद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नि-
युत्वान्नियुन्नामकवडवाभिस्तद्धानेवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां
वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं

भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तच्च दृष्टान्तः ।
 धिषणेव । यथाद्यानां वागस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज राग
 इत्यस्माद्भूरंजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. । इत्यसुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रका-
 शेनेति रजोऽन्तरिक्षं । निच्चादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तृचि
 रूपं । जनिता । जनयतेस्तृचि जनिता मंच इति निपातनाणिलोपः । विभक्ता ।
 भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । एकाच उपदेश इतीदृप्रतिषेधः । तादौ
 च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवान् । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

इन्द्रः स्वाहेति पंचर्चे द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिन्द्रं ॥ दशरात्रे नवमेऽहनि
 मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोमं आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्यं हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आऽगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । उरुऽव्यचाः । पृणतां । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामं । मृध्याः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यस्येन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो
 यज्ञं प्रत्यागत्य तुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्टृणामभिमतफलवर्षको
 मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन् एभिरस्माभिर्दत्तैरन्नैः सोमा-
 दिलक्षणैर्हविर्भिरापृणतां । समन्तात्पूरयतु । ततोऽस्येन्द्रस्य संबन्धिनस्तन्वः शरी-
 रस्य कामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्तमा ऋध्याः । सर्वतः
 पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराहननार्थः । उरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । व्यचेः कुटादित्वम-

नसीति वक्तव्यमित्यचानसीति पर्युदासात् डित्वाभावः । कृदुत्तरस्वरः । ऋध्याः ।
 ऋधोतेराशीर्लिङि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिं । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौ हरी आयुनज्मि ।
 रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति क्षिप्रना-
 मेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहनो इंद्र हरयो रथे
 योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं
 सुषुतस्य सुषुभिषुतं चारोः कमनीयमस्येमं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपर-
 शब्दः कंडादिः । तदंतादौणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छांदसे
 लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि किदाशिषीति
 यासुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६७. । इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वा-
 दनिघातः । सुषुतस्य । षुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मंदानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुं । दधिरे । सुपारं । इंद्रं । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मंदानः । सोमं । पपिवान् । ऋजीषिन् । सं । अस्मभ्यं । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितु-
 मिच्छंतं सुपारं शोभनपारं स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंद्रं
 ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च गोभिर्गो-
 मिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ऋजीषिन् सोमवन्निंद्र स त्वं

मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा
 बहुधा गा अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः समिषण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं ।
 मिह सेचन इत्यस्य सन्येकाच इतीदृप्रतिषेधे हलन्ताच्चेति किङ्कझावः । सनाशंस-
 भिक्ष उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् यञ् ।
 जित्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । ऋादित्वात् आ । चित्वादन्तोदात्तः । मंदानः ।
 मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्द
 इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । इषण्य । इष गतौ । इषण-
 मिच्छतीति छंदसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितरण्यर्थाल्लोटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इ॒मं का॒मं म॒दया गो॒भि॒र॒श्वैश्च॒न्द्र॒व॒ता रा॒ध॒सा प॒प्रथ॑श्च ।
 स्व॒र्य॒वो म॒ति॒भि॒स्तु॒भ्यं वि॒प्रा इ॒न्द्रा॒य वा॒हः कु॒शि॒का॒सो अ॒क्रन् ॥ ४ ॥
 इ॒मं । का॒मं । म॒द॒य । गो॒भिः । अ॒श्वैः । च॒न्द्रऽव॒ता । रा॒ध॒सा । प॒प्रथः । च ।
 स्वःऽय॒वः । म॒तिऽभिः । तु॒भ्यं । वि॒प्राः । इ॒न्द्रा॒य । वा॒हः । कु॒शि॒का॒सः । अ॒क्रन् ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

श्रु॒नं हु॒वेम म॒घ॒वा॒न॒मि॒न्द्रं म॒स्मि॒भरे॒ नृ॒त॒मं वा॒ज॒सा॒तौ ।
 श्रृ॒ण्व॒न्त॒मु॒ग्र॒मू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्न॑न्त॒ वृ॒चा॒णि सं॒जितं॒ ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥
 श्रु॒नं । हु॒वेम । म॒घऽवा॒नं । इ॒न्द्रं । अ॒स्मिन् । भ॒रे । नृ॒त॒मं । वा॒ज॒सा॒तौ ।
 श्रृ॒ण्व॒न्त॒ । उ॒ग्रं । ऊ॒तये॑ । स॒मत्सु॒ । घ्न॑न्त॒ । वृ॒चा॒णि । सं॒जितं॒ । ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
 चर्षणीधृतं द्वादशाद्यांत्यौ तृचौ जागतगायत्राविति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो
 गायत्रः शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरु-
 णशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्तभाद्या-
 मसुर इति तृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्केवल्ये नृणामु त्वेति तृचः ।

विषुवानिति खंडे सूचितं । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. ।
 इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविज्ञानीयः । सूचितं च । नृणामु
 त्वेति माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः ॥ दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि षष्ठस्येति खंडे सूचितं ।
 इंद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. । इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि
 मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविज्ञानीयः । सूचितं च । इंद्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति
 माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूचितं च ।
 मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतींद्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. । इति ॥ तृतीये
 पर्याये होतुः शस्त्र इदं ह्यन्वोजसेति स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च । इदं ह्यन्वोजसा
 महाँ इंद्रो य ओजसा । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

वावृधानं । पुरुऽहूतं । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनु-
 ष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं । यद्वा आकृष्यनेन सर्वमिति चर्षणि
 बलं तद्धारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं वावृधानं बलध-
 नादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहूतममर्त्यं मरणधर्म-
 रहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं स्तूयमानं तमि-
 ममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः स्तुवंतु ॥ बृहतीः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
 अनूषत । णु स्तवने । अस्माल्लुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात्सिचो ङित्वेन
 गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा सुवृक्तय इति
 स्तुतिकरणभूता ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् । कृत्स्वरेणां-
 तोदात्तः । दिवे दिवे । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्याग्नेडितत्वादनुदात्तत्वे
 पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूर्णिमप्सुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुं । अर्णवं । शाकिनं । नरं । गिरः । मे । इन्द्रं । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिं । पूऽभिदं । तूर्णिं । अप्सुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तं । अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवंतं शाकिनं । शक्रोत्येभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्यान्वस्य दातारं पूभिदं शत्रुपुरां भेत्तारं तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारमप्सुरं मेघभेदनद्वारापां प्रेरकं धामसाचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लभकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उपयन्ति । उपगच्छन्तु ॥ अर्णवं । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थेऽर्णसः सलोपश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्ङिच्चेत्यृप्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । इण् गतावित्यस्य लटीणो यस्मिन्ति यण् । निघातः । वाजसनिं । षण् दाने । खनिकथज्यसिवसीत्यादिना इप्रत्ययः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तूर्णिं । जित्वरा संभ्रमे । वहिश्च्रीत्यादिना निप्रत्ययः । ज्वरत्वेरेत्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्सुरं । तुर त्वरणे । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं । षच समवाये । एयंतस्य क्तिप् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आकरे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदेन आ हि पिप्रिये सचासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदेने । आ । हि । पिप्रिये । सचाऽसहं । अभिमातिऽहनं । स्तुहि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमचेत्याकरो युद्धं । तस्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते युद्धे पनस्यते । सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्तस्य जरयितेति योजनीयं । स इन्द्रोऽनेह-

सोऽपापाः स्तुभः स्तुतीर्दुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजय-
तीत्यर्थः । किञ्च स इंद्रो विवस्वतो विशेषेणामिहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा
यजमानस्य सदने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिनात्यंतं प्रीतो भवति खलु ।
सत्रासाहं शत्रूणामेव हंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारं अत एवा-
भिमातिहनं शत्रूणां हंतारमिदं स्तुहि । हे विश्वामिचेति ॥ आकरे । कृ विक्षेपे ।
अधिकरण ऋदोरवित्यप् । थाथादिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहाना-
वित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः
स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हंतेर्नञ्युपपदे नञि
हन एह चेत्यसिप्रत्यय एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्सुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः ।
स्तुभः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । क्विप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे
क्यच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणां । ऊं इति । त्वा । नृतमं । गीः । अभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरं । अर्चत । सबाधः ।

सं । सहसे । पुरुमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इंद्र सबाधः । रक्षोघ्नमंत्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तत इति सबाध
ऋत्विजः । नृणां नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं
त्वां गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैरुक्थैः शस्त्रैश्चाभ्याभिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षे-
णार्चति । पुरुमायो वृत्रहननादिबहुकर्मा स इंद्रो सहसे बलाय संजिहीते ।
गमनोद्यमं करोति । किञ्च प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इंद्रो नमो नमसोऽस्य
हविर्लक्षणस्यान्नस्येशे । ईष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मादिन्द्राय नमः ॥
नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अर्चत । अर्चतेर्लटि ऋस्तादेशः
तिङां तिङो भवन्तीति वचनात् । सबाधः । बाधु विलोडने । क्विप् । वोपसर्ज-
नस्येति सहस्य सत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे चित्रादी-
नामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति तलोपः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वीरस्य निष्पिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इंद्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वस्येन्द्रस्य निःषिधोऽनुशासनानि पूर्वीर्हितोपदेशादिभिः प्रभू-
तानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मंत्रः । उक्थमिंद्राय शंस्यं
वर्धनं पुरुनिष्पिधे । ऋग्वे० १. १०. ५. । इति । तथा शासकाय तस्मा इंद्राय पृथिवी
पुरु पुरुणि बहूनि वसूनि धनानि विभर्ति । अंतर्धारयति । किंच द्यावो द्युलोका
ओषधीरोषधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यत इति जीरयो मनुष्याः ।
वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इंद्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः ।
षिधु गत्यां । संहितायां निसः सकारेणो व्यवधानं छांदसत्वादनादृत्योपसर्गात्सु-
नोतीत्यादिना षत्वं । निसः सकारस्य घुना घुरिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्रं तुभ्यं सचा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्रं । तुभ्यं । सचा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽश्वन्निंद्रं तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शस्त्राणि
च सचा सत्यमेव दधिरे । ऋत्विजो धारयन्ति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो
सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्ब्याप्नस्त्वं नूतनस्य नवतरमवसोऽन्न-
लक्षणं हविर्वोधि । त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं
वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य
लोटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । बोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा छंदसीति
हेर्विकल्पेन डिच्चादत्र पित्वाद्गुणः । हुम्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । डिच्चादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शर्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासंति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इंद्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शर्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासंति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शर्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शर्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे । ऋग्वे० १. ५१. १२. इति । हे शूरेंद्र तव संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्टुकृतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समन्ताद्विवासंति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्म ॥ शर्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि एत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्र । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मत्संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुरुहूत पुरुभिराहूतेन्द्र जातं पानेन प्रवलं संपन्नं यत् यं त्वां विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । ह्रियन्ते योधानामायूंष्यचेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन् । सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङुकि चानशि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ।

अभूषन् । भूष अलंकारे । भूवादिः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यग्रहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अ॒भू॒र्ये म॒रुत आ॒पिरे॒षोऽमं॒दन्निंद॒मनु दा॒ति॒वाराः ।

तेभिः सा॒कं पि॒बतु वृ॒चखा॒दः सु॒तं सोमं दा॒शुषः स्वे स॒धस्ये ॥ ९ ॥

अ॒प्ऽतू॒र्ये । म॒रुतः । आ॒पिः । ए॒षः । अ॒मं॒दन् । इंदं । अ॒नु । दा॒तिऽवा॒राः ।

तेभिः । सा॒कं । पि॒बतु । वृ॒चऽखा॒दः । सु॒तं । सोमं । दा॒शुषः । स्वे । स॒धऽस्ये ॥ ९ ॥

हे मरुतो य एष इन्द्रोऽभूर्येऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दाति-
वाराः । वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिंद्र-
मन्वमंदन् । अहथन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इंद्रस्तेभिस्तैर्मरुद्भिः साकं दाशुषो
हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्ये । सह तिष्ठंत्यस्मिन्निति सधस्यं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूर्ये । तूरी त्वराहिंसयोरित्यस्मादघ्यादयश्चेति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि
स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः । खाह भक्षणे । कर्मण्यण् ।
दाशुषः । दाशु दान इत्यस्य कसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्ये । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इ॒दं ह्य॒न्वो॒जसा सु॒तं रा॒धानां प॒ते । पि॒बा त्व॑स्य गि॒र्वणः ॥ १० ॥

इ॒दं । हि । अ॒नु । ओ॒जसा । सु॒तं । रा॒धा॒नां । प॒ते । पि॒ब । तु । अ॒स्य । गि॒र्व॒णः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इंद्र
इदमनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतम-
भिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब हि ॥

॥ अथैकादशी ॥

य॒स्ते अ॒नु स्व॒धाम॑स॒त्सुते॑ नि य॒च्छ त॒न्वं । स त्वा॑ म॒म॒नु सो॒म्यं ॥ ११ ॥

यः । ते । अ॒नु । स्व॒धां । अ॒सत् । सु॒ते । नि । य॒च्छ । त॒न्वं । सः । त्वा॒ । म॒म॒नु । सो॒म्यं ॥ ११ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शर्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासंति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इंद्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शर्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासंति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शर्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शर्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे । ऋग्वे० १. ५१. १२. । इति । हे शूरेंद्र तव संबंधिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्टुकृतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समंताद्विवासंति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शर्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि एत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्रं सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्र । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मत्संबंधिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुरुहूत पुरुभिराहूतेन्द्र जातं पानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वां विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । द्वियंते योधानामायूंष्यन्तेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन् । सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङुकि चानशि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ।

अभूषन् । भूष अलंकारे । भूवादिः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हृज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अभूयै मरुत आपिरेषोऽमंदन्दिमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृचखादः सुतं सोमं दाश्रुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्ऽतूयै । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इंद्रं । अनु । दातिऽवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृचऽखादः । सुतं । सोमं । दाश्रुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥ ९ ॥

हे मरुतो य एष इंद्रोऽभूयैऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दाति-
वाराः । वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिंद्र-
मन्वमंदन् । अहथन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इंद्रस्तेभिस्तैर्मरुद्भिः साकं दाश्रुषो
हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूयै । तूरी त्वराहिंसयोरित्यस्मादध्यादयश्चेति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि
स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः । खाह भक्षणे । कर्मण्यण् ।
दाश्रुषः । दाश्रु दान इत्यस्य क्सौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वयस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदं । हि । अनु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इंद्र
इदमनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतम-
भिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब हि ॥

॥ अथैकादशी ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममहु सोम्यं ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधां । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममहु । सोम्यं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्मनु अनुसृत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं शरीरं नियच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमाहं त्वा तां ममन्तु । मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेळ्याडागमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

प्र ते अश्नोतु कुक्ष्योः प्रेद्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र। ते। अश्नोतु। कुक्ष्योः। प्र। इंद्र। ब्रह्मणा। शिरः। प्र। बाहू इति। शूर। राधसे ॥ १२ ॥

हे इन्द्र स सोमस्ते तव कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः प्राश्नोतु । प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादि-
नावयवी लक्ष्यते । तच्छरीरं प्राश्नोतु । हे शूर इन्द्र राधसे धनाय तव बाहू अपि प्राश्नोतु ॥ अश्नोतु । अशू व्याप्नावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

धानावंतमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । धाना-
वंतमष्टौ पूर्वाङ्गं गायत्रं षष्ठी जगतीति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यस्तृतीये धाना
इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः । प्रातःसव-
नीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावंतमित्याद्या । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःस-
वनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं । इंद्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवंतं । करंभिणं । अपूपऽवंतं । उक्थिनं । इंद्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इन्द्र धानावंतं । धाना भृष्टयवाः । तद्वतं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः ।
तद्वतमपूपवंतं सवनीयपुरोडाशोपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः
प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिस्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशं । पचत्यं । जुषस्व । इंद्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिस्रते ॥ २ ॥

हे इंद्र पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आगुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशदीनि हवींषि तुभ्यं त्वदर्थं सिस्रते । आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतश्चात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्यच्त्वाभावादत्र यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिस्रते । सृ गतौ । छंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पुरो॒ऽकाशं॑ च नो॒ घसो॑ जोषया॒से गिर॑श्च नः । व॒धूयुरि॑व योष॒णां ॥ ३ ॥

पुरो॒ऽकाशं॑ । च । नः । घसः । जोषया॒से । गिरः । च । नः । व॒धूयुः॑ऽइव योष॒णां ॥ ३ ॥

हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं घसः । भक्षय च । नोऽस्मदीयाः स्तुति-लक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तत्र दृष्टांतः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेट्वाडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य ण्यंतस्य लेट्वाडागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनघातः । वधूयुरिव । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौत्रो धातुः । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरो॒ऽकाशं॑ सनश्चुत प्रातःसा॒वे जुष॑स्व नः । इंद्र॒ क्रतु॑र्हि ते॒ बृहन् ॥ ४ ॥

पुरो॒ऽकाशं॑ । स॒नऽश्चुत॑ । प्रा॒तः॑ऽसा॒वे । जुष॑स्व । नः । इंद्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे सनश्चुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भि ॥ प्रातःसावे । षुज् अभिषवे । कर्मणि घज् । प्रादिसमासः । याथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशे माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोडाशमिन्द्र कृष्वेह चारुं ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्रे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोडाशं । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुं ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूरिणः । अर्थः । वृषः । यमाणः । उप । गीः । भिः । ईट्रे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य संबन्धिनीधाना भृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं चेह कर्मण्यागत्य कृष्व । भक्षणेन संस्करु । यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणस्तूर्यर्थस्त्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनः अत एव वृषायमाणो वृषेवाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरुप समीपे प्रेष्टे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवीषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात्तत्र भवार्थ उत्सादित्वादज् । जित्वादाद्युदात्तः । चारुं । चर गतिभक्षणयोः । दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुषिति जुष् । णित्वादुपधावृद्धिः । जित्वादाद्युदात्तः । तूर्यर्थः । तूरिणः । जित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ङित्वादनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईट्रे । ईड स्तुतावित्यस्य लटि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने । आ० ५. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोडाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमंतं वाजवंतं त्वा कवे प्रयस्वंत उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुः । स्तुत । पुरोडाशं । आऽहुतं । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमंतं । वाजऽवंतं । त्वा । कवे । प्रयस्वंतः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र तृतीये सवने नोऽस्मदी-

यान्धाना हुतान् भृष्टयवानाहुतं पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । हे कवे
 इंद्र प्रयस्वंतः संभृतहविष्का वयमृभुमंतं । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वंतं । वाज्रवंतं ।
 वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वंतं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरुप शिष्येम । समीपे
 परिचरेम ॥ आहुतं । जहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । मा-
 महस्व । मह पूजायामित्यस्य यङ्गुंतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपो लुगभा-
 वश्छांदसः । शिष्येम । शिष्यतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । निघातः ।
 धीतिभिः । हिष्ठवत्सरतिशब्थांतानामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पूष॒ख॒ते ते च॒कृ॒मा क॒रं॒भं ह॒रि॒व॒ते ह॒र्य॑श्वाय॒ धा॒नाः ।

अ॒पू॒प॒म॒द्धि॒ स॒ग॒णो म॒रु॒द्भिः सोमं॑ पि॒ब वृ॒त्र॒हा शूर॑ वि॒द्वान् ॥ ७ ॥

पूष॒ण॒ऽव॒ते । ते । च॒कृ॒म । क॒रं॒भं । ह॒रि॒ऽव॒ते । ह॒रि॒ऽअ॒श्वाय॑ । धा॒नाः ।

अ॒पू॒पं । अ॒द्धि॒ । स॒ग॒णः । म॒रु॒त्ऽभिः॑ । सोमं॑ । पि॒ब । वृ॒त्र॒ऽहा । शूर॑ । वि॒द्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषखते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्वते ते तुभ्यं करंभं दधिमिध्रं
 सक्तुं चकृम । भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीति ।
 हरिवते । हरिनामकावश्चौ । तद्वते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्चयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धाना
 भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च मंत्रवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे
 सहशीरद्धि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाश-
 मद्धि । भक्षय । हे शूर असहाय हे इंद्र वृत्रहा वृत्रस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं
 सोमं पिब ॥ पूषखते । पूषशब्दस्य मतुप् । अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्या-
 मिति णत्वं । चकृम । करोतेश्छांदसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वादिङभावः । निघातः ।
 हरिवते । छंदसीर इति मतुपो वत् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्र॒ति धा॒ना भ॒रत॒ तू॒र्य॑म॒स्मै पु॒रो॒ऽऽशं॑ वी॒र॒त॒माय॑ नृ॒णां ।

दि॒वे॒दि॒वे स॒ह॒शी॒रि॒न्द्र॒ तुभ्यं॑ व॒र्ध॑तु॒ त्वा सोम॑पेयाय॒ धृ॒णो ॥ ८ ॥

प्र॒ति । धा॒नाः । भ॒रत॒ । तू॒र्य॑ । अ॒स्मै । पु॒रो॒ऽऽशं॑ । वी॒र॒ऽत॒माय॑ । नृ॒णां ।

दि॒वे॒ऽदि॒वे । स॒ऽह॒शीः॑ । इं॒द्र॒ । तुभ्यं॑ । व॒र्ध॑तु॒ । त्वा । सोम॑ऽपेयाय॒ । धृ॒णो॒ इति॑ ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः अस्मा इन्द्राय धानास्तूयं क्षिप्रं प्रतिभरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । ह धृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे इन्द्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धन्तु । उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदृशीः । समानान्ययोश्चेति कञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणन्नित्यादिना ङीप् । दृग्दशवतुष्विति समानस्य सभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्यृचं पंचदशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्येन्द्रापार्वती पंचदश्यादिद्वे वाचे सप्तर्षेयं चतस्रो रथांगस्तुतयोऽन्त्या अभिशपार्थास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाद्विंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाद्विंश्यस्त्रिसोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रा॒पर्व॒ता बृ॒ह॒ता रथे॑न वा॒मीरि॒ष आ व॑हतं सु॒वीराः॑ ।

वी॒तं ह॒व्यान्ध्व॒रेषु॑ दे॒वा वर्ध॑थां गी॒र्भिरि॒ळ्या म॑द॒ता ॥ १ ॥

इन्द्रा॒पर्व॒ता । बृ॒ह॒ता । रथे॑न । वा॒मीः । इ॒षः । आ । व॒हतं॑ । सु॒ऽवी॒राः ।

वी॒तं । ह॒व्यानि॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । दे॒वा । वर्ध॑थां । गी॒ऽभिः । इ॒ळ्या । म॑द॒ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेता इषोऽन्नान्यावहतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवौ द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेळ्यास्माभिर्दत्तेन हविषा मदता ह्वयन्तौ युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धथां । समृद्धौ भवतं ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । सुवीराः । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वीतं । वी कात्यादिष्वित्यस्य लोट्यादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोट्याथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कमित्यनुवाक्या । सूचितं च । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः । आ० ६. ११. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचं । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्र कं सुखेनास्मिन्यज्ञे सु तिष्ठ । सुषु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । मा परागाः । अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । सुषुतस्य सुषुभिषुतेन सोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वां यक्षि । यजे । हे शचीवः शक्तिमन्निद्र ते तव सिचं वस्त्रप्रातं स्वादिष्ठया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया गिरा आरभे । आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलांचलं गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । सोमस्य यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । स्वरितङित इत्यात्मनेपदं । तस्य लुङि सिच्येकाच इतीदृप्रतिषेधः । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः । रभे । डुलभष् प्राप्नौ । लट्युत्तम इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपं । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदार्था च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तं ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद् । अर्थ । च । भूत् । उक्थं । इन्द्राय । शस्तं ॥ ३ ॥

शंसिष्यन् होताध्वर्यु ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शसानि । अत आह । प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ओथा-मोदैवेत्यादिको होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः । आ० ७. ११. तं दत्स्व । तथेन्द्राय जुष्टं

प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्येदं बर्हिरस्मिन्वर्हिषासीद ।
उपविश । अथ चानंतरमिन्द्रायेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्तं शस्त्रं शस्त्रं प्रशस्त-
मभूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपं । आहुत्त-
मस्येत्याडागमः । उत्तमस्य पिङ्गवादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनुप्रतिगृणश्च
। पा० १. ४. ४१. । इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जायेदस्त्वं मघवन्सेदु योनिस्तदिह्वा युक्ता हरयो वहंतु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया। इत्। अस्तं। मघऽवन्। सा। इत्। ऊं इति। योनिः। तत्। इत्। त्वा। युक्ताः। हरयः। वहंतु।
यदा। कदा। च। सुनवाम। सोमं। अग्निः। त्वा। दूतः। धन्वाति। अच्छ ॥ ४ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्र अस्तं । अस्यंते क्षिप्यंते पदार्था अचेत्यस्तं गृहं । जयैज्जायैव
गृहं भवति । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः । तथा सेत् सा
जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात्तदित् तत्र गृह एव
युक्ता रथे योजिता हरयो त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं
सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दूतोऽग्निस्त्वा त्वामच्छाभिमुख्येन
धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्तं । असु क्षेपणे । असिहसिमृगिणामीत्यादिना तन्प्रत्ययः ।
निह्वादाद्युदात्तः । सुनवाम । षुञ् अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । त्वा । युष्मत्तत्तत्तक्षुःष्वंतःपादमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धवि
गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या ।
परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीद्र् भ्रातरुभयत्रा ते अर्थे ।

यत्र रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा। याहि। मघऽवन्। आ। च। याहि। इंद्र। भ्रातः। उभयत्र। ते। अर्थे।

यत्र। रथस्य। बृहतः। निऽधानं। विऽमोचनं। वाजिनः। रासभस्य ॥ ५ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रत्यायाहि । हे भ्रातः पोषकोभयत्रापि ते तवार्थं । अर्यते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तत्र जायात्र सोमः । प्रयोजनांतरमाह । यत्र गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अत्र स्थितौ रासभस्य हेषारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थं । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति यन् । नित्स्वरः । निधानं । दधातेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासभस्य । रासृ शब्दे । रासि-वलिभ्यां च । उ० ३. १२४. । इति कर्तर्यभच्प्रत्ययः । ग्रामादिवादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्यापाः सोममित्यनुवाक्या । सूचितं च । हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्रं प्र याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्रं प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इन्द्रं । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणं । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्याणीर्मंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यत्रेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । पा पाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इ॒मे भो॒जा अंगि॒रसो॒ वि॒रूपा दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असुर॑स्य वी॒राः ।

वि॒श्वामि॒त्राय॒ दद॑तो म॒घानि॑ सह॒स्रसा॒वे प्र ति॑रंत॒ आयुः॑ ॥ ७ ॥

इ॒मे । भो॒जाः । अंगि॒रसः । वि॒रूपाः । दि॒वः । पु॒त्रासः । अ॒सुर॑स्य । वी॒राः ।

वि॒श्वामि॒त्राय । दद॑तः । म॒घानि॑ । सह॒स्रसा॒वे । प्र । ति॑रंते । आयुः॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽचेति सावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छंतः संत आयुर्जीविनमन्नं वा प्र तिरंते । प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददतः । दुदाञ् दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिरंते । तरतेर्ब्यत्ययेन शः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रूपं॑रूपं म॒घवा॑ बो॒भवी॑ति मा॒याः कृ॒ण्वान॒स्तन्वं॑ परि॒ स्वां ।

चि॒र्यद्दि॒वः परि॑ मुहूर्त॒मागा॑त्स्वैर्म॒ंचैर॑नृ॒तुपा॑ ऋ॒तावा॑ ॥ ८ ॥

रूपं॑रूपं । म॒घवा॑ । बो॒भवी॑ति । मा॒याः । कृ॒ण्वानः । तन्वं॑ । परि॑ । स्वां ।

चिः । यत् । दि॒वः । परि॑ । मुहूर्त॑ । आ । अगा॑त् । स्वैः । मंचैः । अनृ॒तुपाः । ऋ॒तावा॑ ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिंद्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । माया अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे । स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मंचवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूपः । ऋग्वे० ६. ४७. १८. । इति । यद्यस्मात्स्वैर्मंचैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतोऽनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंवन्तुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सत्यवान् तादृश इंद्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि चिः चिषु सवनेष्वागात् । आगच्छति ॥ बोभवीति ।

भवतेर्यङुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपं ।
यङुत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

म॒हाँ ऋ॒षिर्दे॒वजा दे॒वजूतोऽस्त॒भ्रात्सि॒न्धुम॒र्ण॒वं नृ॒चक्षाः ।

वि॒श्वामि॒त्रो यद॒वह॒त्सु॒दास॒मप्रि॒याय॒त कु॒शिके॒भिरि॒न्द्रः ॥ ९ ॥

म॒हान् । ऋ॒षिः । दे॒वऽजाः । दे॒वऽजूतः । अस्त॒भ्रात् । सि॒न्धु । अ॒र्ण॒वं । नृ॒ऽचक्षाः ।

वि॒श्वामि॒त्रः । यत् । अव॒हत् । सु॒ऽदासं । अ॒प्रिया॒यत । कु॒शिके॒भिः । इ॒न्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसातिशयितसामर्थ्यवानृषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतस्तेस्तेजोभिराकृष्टो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादीनामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिन्धुं विपादञ्चुतुष्ट्योः संभेदमस्तभ्रात् । निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यद्यदावहत् अयाजयत् तदानीमिन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सहाप्रियायत । प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वह प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । तदन्ताल्लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हं॒सा इ॒व कृ॒णु॒थ श्लो॒कम॒द्रिभि॒र्मद॑न्तो गी॒र्भिर्ध्वे॒रे सु॒ते स॒चा ।

दे॒वेभि॒र्वि॒प्रा ऋ॒षयो नृ॒चक्ष॒सो वि पि॒बध्वं॑ कु॒शिकाः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ १० ॥

हं॒साऽइ॒व । कृ॒णु॒थ । श्लो॒कं । अ॒द्रिऽभिः । म॒द॑न्तः । गीः॒ऽभिः । अ॒ध्वे॒रे । सु॒ते । स॒चा ।

दे॒वेभिः॑ । वि॒प्राः । ऋ॒षयः॑ । नृ॒ऽचक्ष॒सः । वि॒ । पि॒बध्वं॑ । कु॒शिकाः॑ । सो॒म्यं । मधु॑ ॥ १० ॥

हे विप्रा मेधाविनो हे ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे यज्ञेऽद्रिभिर्यावभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिर्मदन्तः स्तुतिभिर्देवान्मादयन्तो यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रं । कृणुथ । सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । हंसा इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसं वि पिबध्वं । परस्परव्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकं । श्लोक शब्दे । करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः ।

मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वं । पा पाने ।
कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं । सोम्यं । सोमशब्दान्मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत् । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत् । सुऽदासः ।

राजा । वृचं । जंघनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वर । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं । सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय प्रमुंचत । राजा देवानां स्वामीदो वृचं कर्मविघ्नकारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जंघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उत्तमे देवयजनदेशे यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तरत्वान्न निघातः । जंघनत् । हन हिंसागत्योरित्यस्य यङ्कुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्य नुगागमः । तदंताल्लेढ्याडागमः । प्राक् । अंचतेः क्षिनि रूपं । अनिगंतोऽचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेढ्याडागमः । निघातः । वर । वृज् वरण इत्यस्मात् ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवं ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहं । इंद्रं । अतुष्टवं ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदं । भारतं । जनं ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्रा योऽहं विश्वामित्र उभे इमे रोदसी द्यावापृथिव्याविन्द्र-
मतुष्टवं स्तावयामि । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा

उभयो रोदस्योरंतरवस्थितमिंद्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य ममेद-
मिंद्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अतुष्टवं । घृज्
स्तुतौ । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द
उत्सादिः । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुऽराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । स्तुतः स
इंद्रो नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनोपेतान् करदित् । करोत्वेव ॥ अरासत ।
रासु शब्द इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । करत् । करो-
तेर्लुङि च्छेः कृमृहृरुहिभ्यश्छंदसीत्यङादेशः । सुराधसः । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसी-
त्युच्चरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्म ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नंधया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्म ।

आ । नः । भर । प्रऽमगंदस्य । वेदः । नैचाऽशाखं । मघऽवन् । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इंद्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा क्रियाभिर्यागदानहोमलक्ष-
णाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर
इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न
क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं
पयो न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मं प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वप-
यःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांन्याय्यार्थमपि नोपयुज्यंत
इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गा नोऽस्म-
भ्यमाभर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणप-
रिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः ।
तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रस्करादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यं-

तकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्धनवन्निद्र नैचाशाखं । नीचासु
 शूद्रयोनिषूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च
 केवलैः शूद्रावेदी पतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि
 धनं नैचाशाखं । तद्धनं नोऽस्मभ्यं रंधय । साधय । एतेषां तद्धनं तव नोपयुज्यते
 अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति
 भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम
 देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्तवो वा । नैव चाशिरं
 दुहे न तपन्ति घर्मं घरणं । आ हर नः प्रमगंदस्य धनानि । मगंदः कुसीदी मांगदो
 मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यंतकुसीदिकुलीनः । प्रमदको
 वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको
 वा प्रार्दयत्यांडौ । आंडावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो
 नीचैः शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन्नंधयेति रध्यतिर्व-
 शगमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आङ्पूर्वाच्छ्रीणातेः क्षिप्यपस्पृधेयामित्या-
 दिना शिरित्यादेशः । दुहे । दुहेर्लिटीरयो र इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पि-
 तत्वात् द्विर्वचनाभावः । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्ये-
 दमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधेर्ण्यंतस्य रधिजभोरचीति नुमागमः ॥

ससर्परीदृचे प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना ।
 विश्वामित्रस्याभिभूतं बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ
 गाधिजः । तस्मै ब्राह्मी तु सौरी वा नाम्ना वाचं ससर्परी । सूर्यवेश्मन आहत्य
 ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुर्न्ये ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतं । अजुर्न्ये ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्तामतिमज्ञानं
 बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभूतं यथा

भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य दुहिता वाग्देवता
देवेष्विन्द्रादिष्वजुर्यं क्षयरहितममृतममृतलक्षणं श्रवोऽन्नमा ततान । समं-
तात्स्वाहाकारवाचं तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दान इत्यस्य निष्ठायां दो
द्वोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुर्यं । जृ वयो-
हानौ । ऋहलोर्ण्यत् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । नज्जसुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽनव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ॒भरत् । तू॒र्यं । ए॒भ्यः । अ॒धि । श्र॒वः । पा॒ंच॒ऽज॒न्यासु । कृ॒ष्टिषु ।

सा । प॒क्ष्या । न॒व्यं । आ॒युः । द॒धाना । यां । मे । प॒ल॒स्ति॒ऽज॒म॒द॒ग्नयः । द॒दुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु ।
निषादपंचमाश्रितारो वर्णाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्म-
भ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूर्यं क्षिप्रमभरत् । भरतु । संपादयतु । पलस्ति-
जमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहत्य
मे मह्यं ददुरददुः पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक्
नव्यं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु ।
बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तः । पक्ष्या । पक्षे
भवा । दिगादित्वाद्यत् । तित्स्वरितः । नव्यं । नवशब्दाद्वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
पलस्तिजमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीकुरक्षो मेषा वि वह्नि मा युगं वि शरि ।

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतो ररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थि॒रौ । गा॒वौ । भ॒वतां । वी॒कुर॒क्षो । मेषा॑ वि॒ वह्नि॑ मा॒ यु॒गं । वि॒ श॒रि॒ ।

इ॒न्द्रः । पा॒त॒ल्ये॒ऽइति॑ । द॒द॒तां । श॒री॒तोः । अ॒रि॒ष्ट॒ऽने॒मे । अ॒भि॒ । नः॑ । स॒च॒स्व॒ ॥ १७ ॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गतुमिच्छन् रथेऽश्वादिकं

युञ्जानो विश्वामित्रो रथांगानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । स्थिरौ भवतां । अक्षश्च वीळुर्हृदो भवतु । ईषा दंडश्च मा विवर्हि । व्यृद्धो मा भवतु । युगं च मा विशारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातल्ये पतनशीले कीलके शरीतोर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन सचस्व । संगतो भव ॥ विवर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिर्विनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगं । युगशब्द उज्झादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । तच्च पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । ऋ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहेष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहेः क्तिप् । अनसो डश्चेति क्तिप् । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । वसुसंसुध्वंस्वनुडुहां द इति हकारस्य डत्वं । कृदुत्तरस्वरः । असि । हियो-गादनिघातः । सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र खदिरस्य सारं । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणि-
मभि व्ययस्व । अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति
शिशपायां शिशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलक ओजो धेहि । दाढ्यं कुरु । हे
वीळो दृढ वीळितास्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं दृढो भव । यद्वास्मान्
दृढीकुरु । यामाद्गच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान् मावजीहिपः । मा पीपतः ॥ खदि-
रस्य । अजिरशिशिरेत्यादिना किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित ।
वीळयतेऽर्थतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि । पा० ६. ४. ५२. । इति
णेलुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनित्यातः । यामात् ।
या प्रापण इत्यस्मादर्तिस्तुसुहुसृ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । जीहिपः ।
ओहाक् त्यागे । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । अकारस्येकारश्छांदसः ॥

॥ अथ विंशी ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रिरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथा-
रूढानस्मान् मा च हाः । मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा
विनाशयतु । किंच गृहेभ्यः । यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु ।
तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् ।
यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि
मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वान्निघातः ।
गृहेभ्यः । ग्रहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै ।
षोऽंतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचन आतो लोपाभावश्छांदसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा

युञ्जानो विश्वामित्रो रथांगानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । स्थिरौ भवतां । अक्षश्च वीरुर्दृढो भवतु । ईषा दंडश्च मा विवर्हि । व्यृद्धो मा भवतु । युगं च मा विशारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातल्ये पतनशीले कीलके शरीतोर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि अभिमुख्येन सचस्व । संगतो भव ॥ विवर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिर्विनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगं । युगशब्द उज्झादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । तच्च पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । ऋ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहेष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहेः क्विप् । अनसो डश्चेति क्विप् । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । वसुसंसुध्वंस्वनुदुहां द इति हकारस्य दत्वं । कृदुत्तरस्वरः । असि । हियो-गादनिघातः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादवं जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अवं । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणि-
मभि व्ययस्व । अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति
शिंशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलक ओजो धेहि । दाढ्यं कुरु । हे
वीळो दृढ वीळितास्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं दृढो भव । यद्वास्मान्
दृढीकुरु । यामाङ्गच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान् मावजीहिपः । मा पीपतः ॥ खदि-
रस्य । अजिरशिशिरेत्यादिना किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित ।
वीळयतेऽर्णेतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि । पा० ६. ४. ५२. । इति
रेर्लुक् । वीळयस्व । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । यामात् ।
या प्रापण इत्यस्मादर्तिस्तुमुहुसृ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । जीहिपः ।
ओहाक् त्यागे । अर्णेतस्य लुङि चङि रूपं । अकारस्येकारश्चांदसः ॥

॥ अथ विंशी ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रि॒रि॒षत् ।

स्व॒स्ति । आ । गृ॒हेभ्यः । आ । अ॒व॒ऽसै । आ । वि॒ऽमो॒च॒नात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथा-
रूढानस्मान् मा च हाः । मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा
विनाशयतु । किंच गृहेभ्यः । यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु ।
तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् ।
यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि
मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य अर्णेतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वान्निघातः ।
गृहेभ्यः । ग्रहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै ।
षोऽंतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचन आतो लोपाभावश्चांदसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा

नाम राजार्षिरासीत् स च केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिर्वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

॥ तत्राद्या सूक्त एकविंशी ॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पर्दीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पर्दीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्द्धर्चेन । हे शूर शौर्य-
वन्पराभिभवशक्त हे मघवन्धनवन्निद्र अद्यास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा ।
यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतो नोऽस्मानू-
तिभिस्त्वदीयाभी रक्षाभिर्जिन्व । प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिर्बह्वीभिः
श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेष्यो द्वेष्ट्यस्मद्विषया-
मप्रीतिं करोति सोऽधरो निकृष्टः सन् पर्दीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु
तं द्वेष्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु । उशब्दौ
पूरकौ ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषंती । प्रयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वितपति
विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शत्मली-
कुसुमं यथानायसेन विवृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति । विच्छिन्ना-
वयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती स्रवंत्युखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीय-
मन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति । फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लो॒धं न॑यन्ति प॒शु म॑न्यमानाः ।

नावा॑जिनं वा॒जिना॑ हासयन्ति न गर्द॑भं पुरो अश्वा॑न्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । साय॑कस्य । चि॒किते॒ । ज॒ना॒सः । लो॒धं । न॑यन्ति । प॒शु । म॑न्यमानाः ।

न । अवा॑जिनं । वा॒जिना॑ । हा॒स॒य॒न्ति॒ । न । गर्द॑भं । पुरः । अश्वा॑त् । न॑यन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शपान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठ-
पुरुषा बद्धानीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्याव-
सानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव
लो॒धं लु॒ब्धं तपसः क्षयो मा भू॑दिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं प॒शु म॑न्यमानाः ।
प॒शु इति निपातः प॒शुशब्दसमानार्थः । प॒शुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा
स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह
स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति । अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः
सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशा न हासयन्ति हास्यास्पदं न
कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुरः पुरस्तान्न
नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

इ॒म इ॒न्द्र भ॒रत॑स्य पु॒त्रा अ॒प॒पि॒त्वं चि॑कितुर्न प्र॒पि॒त्वं ।

हि॒न्वंत्यश्च॒मरणं॑ न नित्यं ज्या॒वाजं॑ परि॒ णय॑न्त्याजौ ॥ २४ ॥

इ॒मे । इ॒न्द्र । भ॒रत॑स्य । पु॒त्राः । अ॒प॒ऽपि॒त्वं । चि॑कितुः । न । प्र॒ऽपि॒त्वं ।

हि॒न्वंति॑ । अश्च॑ । अ॒रणं॑ । न । नित्यं॑ । ज्या॒ऽवाजं॑ । परि॑ । न॑यन्ति । आ॒जौ ॥ २४ ॥

हे इन्द्र भरतस्य पुत्रा भरतवंश्या इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठे-
भ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति ।
ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चाजौ संग्रामे नित्यं सहजमरणं नारिमिव वसि-
ष्ठान्प्रत्यश्च हिन्वंति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुं परिणयन्ति । वसिष्ठान्हन्तुं
शरसंधानेन चरन्ति ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेमं मह इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षि । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमं महे द्यधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति । अस्मिन् सूक्त आद्याग्नेयी ततः परं सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा द्युदेवताका दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं सुकृदिति त्वाष्ट्यार्भवी च विद्युद्रथेति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वंद्राग्निदेवताकाः स्वदस्वेत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्त-विनियोगो लैंगिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्येमं मह इति प्रतिपत्पंचम्यां पौर्ण-मास्यामित्यत्र सूचितं । इमं महे विदध्याय श्रूषं । आ० २. १७. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं महे विदध्याय श्रूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । महे । विदध्याय । श्रूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मंथनेन निष्पाद्यमानायेड्याय सर्वैः स्तुत्या-याग्नये श्रूषं सुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्रजभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽग्निर्दम्येभिः परेषां दमनकुशलैर्दमे गृहे विद्यमानैर्वानीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवैस्तेजोभिरजस्रो निरन्तरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयतीति ब्राह्मणानुसारेण । महदादिगुणविशिष्टाय यजमानायेममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयं । उत्तरार्द्धर्चः समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरः । ईड्याय । ईड्वंदेत्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नमिकंपीत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नजा समासे तस्य स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन् ।

ययोर्हं स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि॑ । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॑ । पृथि॒व्यै । का॒मः । मे॒ । इ॒च्छन् । च॒र॒ति॒ । प्र॒जान॑न् ।
य॒योः । ह॒ । स्तो॒मे॑ । वि॒द॒थेषु॑ । दे॒वाः । स॒प॒र्य॑वः । मा॒द॒य॑न्ते । स॒चा॒ । आ॒योः ॥ २ ॥

हे स्तोतर्महे महत्यै दिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन्
स्तोत्रमर्च । कुरु । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वत्र
वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदथेषु यज्ञेषु ययोर्द्यावापृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः
पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै ।
उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यु॒वोर्ऋ॑तं रो॒दसी॑ स॒त्यम॑स्तु म॒हे षु॑ णः सु॒वि॒ताय॑ प्र॒भू॑तं ।
इ॒दं दि॒वे नमो॑ अ॒ग्ने पृथि॒व्यै स॒प॒र्या॑मि॒ प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ३ ॥
यु॒वोः । ऋ॑तं । रो॒दसी॑ इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु । म॒हे । सु॒ । नः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । प्र॒ । भू॑तं ।
इ॒दं । दि॒वे । नमः॑ । अ॒ग्ने । पृथि॒व्यै । स॒प॒र्या॑मि॒ । प्रय॑सा । यामि॑ । रत्नं ॥ ३ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमानृशंस्यं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां
नोऽस्माकं महे महते सुवितायाभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं सु सुष्ठु प्रभूतं । प्रभवतं ।
हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि ।
परिचरामि । रत्नमुत्तमं धनं यामि । याचे । यातिर्याञ्जाकर्मा ईमह इत्यादिषु
पठितत्वात् ॥ षु । संहितायां सुज इति षत्वं । णः । संहितायां नश्च धातुस्थोरुषुभ्य
इति णत्वं । सुविताय । इण् गतौ । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति
सुवितं । उवङ्गदेशश्छांदसः । भूतं । भवतेर्लो०टि बहुलं छंदसीति शपो लुकि
रूपं । यद्वा छांदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै ।
नमःस्वस्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६. । चतुर्थी । सपर्यामि कंडादिः परिचरणे वर्तते ।
प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लो०टि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒तो हि॑ वां पू॒र्या आ॒वि॒वि॒द्र ऋ॒ता॒वरी॑ रो॒दसी॑ स॒त्यवा॑चः ।
नर॑श्चि॒द्वां स॒मि॒थे शूर॑सा॒तौ व॒व॑न्दिरे पृथि॒वि वे॒वि॒दानाः ॥ ४ ॥

उतो इति। हि। वां। पूर्याः। आऽविविद्रे। ऋतवरी इत्युतऽवरी। रोदसी इति। सत्यऽवाचः।
नरः। चित्। वां। संऽइथे। शूरऽसातौ। ववंदिरे। पृथिवि। वेविदानाः ॥४॥

उतो अपि च हे ऋतावरी। ऋतं सत्यं। तद्वत्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्याः
पूर्वं भवाः पुरातनाः सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि। तं तमपे-
क्षितमर्थं लेभिरे खलु। तथा हे पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो यस्मिन्
तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिदद्यतना मनुष्या वां युवयोर्माहात्म्यं
वेविदाना जानंतोऽतो द्यावापृथिव्यौ ववंदिरे। स्तुवंति ॥ आविविद्रे। विदिर्
लाभे इत्ययमुभयपदी। लिटि इरयो र इति रेआदेशः। सह सुपेत्यच सहेति
योगविभागादाङा सह समासः। समिथे। इण् गतौ। समीण इति थक्प्रत्ययः।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचद्देवाँ अच्छा पथ्याका समेति।

दद्रेष्ट एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥५॥

कः। अद्वा। वेद। कः। इह। प्र। वोचत्। देवान्। अच्छ। पथ्या। का। सं। एति।

दद्रेष्टे। एषां। अवमा। सदांसि। परेषु। या। गुह्येषु। व्रतेषु ॥५॥

को वाद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद। वेत्ति। को वेहास्मिन्प्रज्ञातमर्थं वोचत्।
ब्रवीति। किं तत्तदुच्यते। देवानच्छाभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः
को मार्गः समेति। सम्यक् प्राप्नोतीति। इममर्थं न कश्चिज्जानाति। न कोऽपि
ब्रवीति। किं ते देवा विद्यन्ते। वाढमित्याह। एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां
देवानामवमाधोमुखानि सदांसि स्थानानि दद्रेष्टे। दृश्यन्ते। तथापि परेषूक्तमेषु
गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु या यानिदिवि देवस्थानानि लभ्यन्ते तच्चा-
गतुं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्वा। स्वरादि-
ष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः। वोचत्। ब्रूज् व्यक्तायां वाचि। लुङि ब्रुवो
वचिरिति वच्यादेशः। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इति च्लेरङादेशः। वच उमित्यु-
मागमः। निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदंती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः।नृचक्षाः।अभि।सी।अचष्ट।ऋतस्य।योना।विघृते।इति।विघृते।मदंती।इति।
नाना।चक्राते।इति।सदनं।यथा।वेः।समानेन।क्रतुना।संविदाने।इति।संविदाने॥६॥

कविः क्रांतदर्शी नृचक्षा नृणां द्रष्टा सूर्यः सीमेते द्यावापृथिव्यावभ्यचष्ट ।
सर्वतः पश्यति । ऋतस्य योना जलस्य स्थानेऽंतरिक्षे मदंती हृष्यन्ती विघृते ।
घृतमस्या ओषधयो जलममुषा इति । एवंविधरसोपेते समानेन । समानमेत-
दुदकमुच्चेत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति परस्पर-
प्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृ-
थिव्यौ नाना पृथग्भूतं सदनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः । इमौ वै लोकौ
सहास्तां तौ ब्रूतामिति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥
अचष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः ।
निघातः । संविदाने । विद ज्ञान इत्यस्य समो गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् ।
चिह्नादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या।वियुते।इति।विऽयुते।दूरेऽन्ते।इति।दूरेऽन्ते।ध्रुवे।पदे।तस्थतुः।जागरूके।इति।
उत।स्वसारा।युवती।इति।भवन्ती।इति।आत्।जं।इति।ब्रुवाते।इति।मिथुनानि।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते वियुते वियुज्य वर्त-
माने दूरेऽन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेऽन्ते । अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ
जागरूके जागरणशीले सत्यौ ध्रुवेऽविनाशिनि पदेऽंतरिक्षे तस्थतुः । तिष्ठतः ।
उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती
तस्थतुरित्यन्वयः । आदनंतरं मिथुनानि इन्द्रानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽन्ते

रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्यादिभिर्द्वन्द्व-
नामभिर्द्वावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः ।
दूरेऽन्ते । इण् गतौ । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २१. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च ।
रो रीति रेफलोपः । ढ्रलोप इति दीर्घः । अंतशब्दोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्य-
यांतः । सप्तम्युपमानेति बहुव्रीहिः । हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः ।
जागरूके । जागृ निद्राक्षय इत्यस्मात्ताच्छील्यार्थे जागरूकः । पा० ३. २. १६५. । इत्यू-
कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति डीपः प्रतिषेधः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।
एजंद्भुवं पत्यते विश्वमेकं चरन्पतत्रि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥
विश्वाः । इत् । एते इति । जनिमा सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।
एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतत्रि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते द्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि संविविक्तः । अव-
काशप्रदानेन संविभज्य कुरुतः । किंच महो महतो देवानिंद्रसूर्यादीन् सरित्समुद्र-
पर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एजज्जंगमात्मकं
ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा
चरच्चंचलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये
वित्तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः ।
निघातः । बिभ्रती । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कंपने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गतौ ।
दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्युरंतः ॥ ९ ॥

सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥ ९ ॥

हे द्यौर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयिष्या जनितुर्जनयिष्यास्तव सना
सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नोऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जात-
मिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाध्येमि । स्मरामि । दिवः
पितृत्वे जनयितृत्वे च मन्त्रवर्णः । द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरच । ऋग्वे० १.
१६४. ३३. इति । यत्र यस्यां दिव्यंतर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्ते पथि नभसि
पनितारस्त्वां स्तुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः
संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणं । पुरा-
शब्दात् शेषिकार्थे सायंचिरमिति द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति
निपातनाद्बुद्धभावः । निपातनादेवांतोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः ।
लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेज् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्सं-
प्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं ।
यत्रयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इ॒मं स्तो॒मं रो॒दसी॒ प्र ब्र॒वीम्य॒दू॒दराः॒ शृ॒णव॑न्मि॒जि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः स॒म्राजो॒ वरु॑णो॒ युवा॑न आ॒दि॒त्यासः॑ क॒वयः॑ प॒प्रथा॑नाः ॥ १० ॥

इ॒मं । स्तो॒मं । रो॒दसी॒ इति॑ । प्र । ब्र॒वीमि॒ । ऋ॒दू॒दराः॒ । शृ॒णव॑न् । अ॒ग्निऽजि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः । सं॒ऽराजः॑ । वरु॑णः । युवा॑नः । आ॒दि॒त्यासः॑ । क॒वयः॑ । प॒प्रथा॑नाः ॥ १० ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि ।
ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा मृदुरुदरे सोमो येषां ते
ऋदूदराः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः
सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा यजमानानभिमतफलैर्मिश्री-
कुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिनः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्मणि प्रथयंतो मित्रा-
दयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्य-
डागमः । अग्निजिह्वाः । चिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रख्यान
इत्यस्य कानचि रूपं । चित्वादंतोदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्यादिभिर्द्वन्द्व-
नामभिर्द्वावापृथिव्याबुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः ।
दूरेऽन्ते । इण् गतौ । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २१. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च ।
रो रीति रेफलोपः । ढ्रलोप इति दीर्घः । अंतशब्दोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्य-
यांतः । सप्तम्युपमानेति बहुव्रीहिः । हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः ।
जागरूके । जागृ निद्राक्षय इत्यस्मात्ताच्छील्यार्थे जागरूकः । पा० ३. २. १६५. । इत्यू-
कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति डीपः प्रतिषेधः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।
एजद्भुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥
विश्वाः । इत् । एते इति । जनिमा सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।
एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतत्रि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते द्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि संविविक्तः । अव-
काशप्रदानेन संविभज्य कुरुतः । किंच महो महतो देवानिंद्रसूर्यादीन् सरित्समुद्र-
पर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एजज्जंगमात्मकं
ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा
चरच्चंचलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये
वित्तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः ।
निघातः । बिभ्रती । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कंपने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गतौ ।
दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

सना पुराणमध्येम्यारांमहः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्युरंतः ॥ ९ ॥

सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥ ९ ॥

हे द्यौर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयिष्या जनितुर्जनयिष्यास्तव सना
सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नोऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जात-
मिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाध्येमि । स्मरामि । दिवः
पितृत्वे जनयितृत्वे च मन्त्रवर्णः । द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १.
१६४. ३३. इति । यत्र यस्यां दिव्यन्तर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्ते पथि नभसि
पनितारस्त्वां स्तुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः
सन्तस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणं । पुरा-
शब्दात् शेषिकार्थे सायंचिरमिति द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति
निपातनाद्बुद्धभावः । निपातनादेवांतोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः ।
लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेज् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्सं-
प्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं ।
यत्रयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इ॒मं स्तो॒मं रो॒दसी॒ प्र ब्र॒वीम्य॒दू॒दराः॒ शृ॒णव॒न्नग्नि॒जि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः स॒म्राजो॒ वरु॒णो यु॒वान् आ॒दि॒त्यासः॑ क॒वयः॑ प॒प्रथा॒नाः ॥ १० ॥

इ॒मं । स्तो॒मं । रो॒दसी॒ इति॑ । प्र । ब्र॒वीमि॒ । ऋ॒दू॒दराः॑ । शृ॒णव॒न् । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः । सं॒ऽराजः॑ । वरु॒णः । यु॒वानः॑ । आ॒दि॒त्यासः॑ । क॒वयः॑ । प॒प्रथा॒नाः ॥ १० ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि ।
ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा मृदुरुदरे सोमो येषां ते
ऋदूदराः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः
सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा यजमानानभिमतफलैर्मिश्री-
कुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिनः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रा-
दयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्य-
डागमः । अग्निजिह्वाः । चिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रख्यान
इत्यस्य कानचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्वेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताति ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकैः । अश्वैः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽताति ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा देवकर्तृ-
कयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं
तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं
हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकं । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी
प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभन-
वाक् सविता विदथे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादापत्यमान
आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्तोतृषु
विद्यमानं च श्लोकं । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रं । तदश्वैः । प्राप्नुहि च ।
आदनंतरं सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमासुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः ।
हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा
ह्रियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. । पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः
पणायतेः पूजाकर्मण इति ॥ हर्य कांतिगत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन्
हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्चादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः ।
पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छांदसः । अश्वैः । श्रिज् सेवाया-
मित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वताति । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्द्ध्यावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अर्वसे । तानि । नः । धात् ।

पूषणऽवतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्द्धऽयावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुष्ठु जगतः कर्तो सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवानृतावा सत्यसं-
कल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धातु ।
ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्यृभवः । हे ऋभवः पूषण्वंतः पूष्णा सहिता यूयं
मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वयावाणः सोमाभिषवार्थ-
मुद्यतयावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् ॥ अतष्ट । तक्षू
त्वक्षू तनूकरणे । ऊदित्वादचेडभावः । मूलो मूलीति सिलोपः । स्कोः संयोगा-
द्योरिति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमंतो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धाता । रयिं । सहऽवीरं । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथा विद्योतमानरथोपेता ऋष्टिमंतो दीप्तिमंतः । ऋष्टिरायुधविशेषः ।
तडंतो वा दिवो द्योतमाना मर्याः शत्रूणां मारयितार ऋतजाता उदकाद्यज्ञाद्वा
प्रादुर्भूताः । यद्वा ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीला
यज्ञियासो यज्ञार्हा मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति
सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं शृणवन् । शृण्वन्तु ।
तुरासोऽस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं रयिं धनं धातु ।
अस्मभ्यं धत्त ॥ धातु । दधातेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तन्ननन्नयना-
श्चेति तवादेशः । पादादित्वादनिघातः । तपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः ।
तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्मर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुं । स्तोमासः । पुरुऽदस्मं । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदस्मं बहुकर्माणं । यद्वा बहून् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वीर्वह्यो जनित्रीः सर्वस्य जनयित्र्यो युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ककुहः । कं स्कुभंति विस्तारयंतीति ककुभो दिशः । यद्वा ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षायेषूपलभ्यमानास्तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धन्ति । न हिंसन्ति । स विष्णुरुत्क्रमः । उरुर्महान् क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वादूपस्वरसिद्धिः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पग्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पग्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरंऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । संऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्नापग्रौ । पूरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हंता धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथाभर । देहि । यद्वा पश्वः पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूँश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । दृ विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनान्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेत्यपि स्थानिवद्भावात्संप्रसारणं । ह्यहोर्भृच्छंदसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः जसादिषु छंदसि वावचनमिति सवर्णदीर्घाभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

नासत्या मे पितरां बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नामः ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरां । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नामः ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीनां । दात्रं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविःप्रदातृत्वेन बंधूनस्मानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रष्टारौ । युवां मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाते भवं संगतं चारु नाम कमनीयं खलु । हे अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु । किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां दात्रं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभी रक्षेथे । पालयतं ॥ नासत्या । नभ्राणपादित्यादिना निपातनान्नजः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । सजात्यं । सजाते भवं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अस्तेर्लटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इंद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इंद्रे ।

सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमां । धियं । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभूतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यद्येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिंद्र इंद्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इंद्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैर्ऋभुभिः । ऋतेन भवंत्यृतेन भांतीति वा । ऋभुभिर्देवैः सखासि । इंद्रसहिता ऋभवो यूयमिमामस्मदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तक्षत । स्वीकुरुत ॥ यत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिरित्यस्य संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अ॒र्य॒मा णो॒ अ॒दि॒तिर्य॒ज्ञि॒या॒सोऽद॒ब्धा॒नि वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।

यु॒योत॑ नो अ॒न॒प॒त्यानि॑ ग॒न्तोः प्र॒जावा॑न् नः प॒शुमाँ अ॒स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । नः । अ॒दि॒तिः । य॒ज्ञि॒या॒सः । अ॒द॒ब्धा॒नि । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।

यु॒योत॑ । नः । अ॒न॒प॒त्यानि॑ । ग॒न्तोः । प्र॒जाऽवा॑न् । नः । प॒शुऽमा॑न् । अ॒स्तु । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । ऋ॒च्छति॑ सर्वदा गच्छतीत्य॒र्य॒मा सूर्यः । अ॒दि॒तिर्दे॒वमा॑ता य॒ज्ञि॒या॒सो य॒ज्ञा॒र्हा दे॒वा यस्य॑ वरुणस्य व्रतानि कर्माण्यदब्धान्यहिंसितानि भवन्ति स वरुणस्ते चार्यमादयो देवा नोऽस्मान्नक्षन्त्विति शेषः । ते यूयं नोऽस्माकमनपत्यान्यपत्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा पतनकारणं न भवतीत्यपत्यं । तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि कर्माणि गन्तोः सन्मार्गाद्युयोत । पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति स्तुवंतीद्रादीनत्रेति गातुर्गृहं । नोऽस्मदीयं गृहं पशुमान्पश्वादियुक्तं प्रजावानपत्योपेतमस्तु ॥ अ॒र्य॒मा । ऋ॒ गतौ॑ । श्वन्नु॒क्षन्शी॒हन्क्वेद॑न्नित्यादिना निपातनादूपसिद्धिः । अ॒दि॒तिः । दी॒ङ् क्षय॑ इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । न॒जा समा॑सः । अ॒दि॒तिर॒दीने॑ति यास्कः । छा॒न्दसं॑ ह्रस्वत्वं । न॒जः स्वरः । यु॒योत॑ । यौतेरमिश्रीभावकर्मणो लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्चुः । तन्ननविति तप्रत्ययस्य तबादेशः । ग॒न्तोः । ग॒मू गतौ॑ । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्य इति तुन्प्रत्ययः । नि॒त्वादाद्यु॒दात्तः । गा॒तुः । गा॒पा॒हि॒भ्यश्चेति॑ तुप्रत्ययः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

दे॒वानाँ दू॒तः पु॒रु॒ध प्र॒सू॒तोऽना॑गान्नो वोचतु स॒र्वता॑ता ।

शृ॒णोतु॑ नः पृथि॒वी द्यौरु॒तापः॑ सूर्यो नक्ष॑चैरुर्व॒न्त॒रि॒क्षं ॥ १९ ॥

दे॒वानाँ । दू॒तः । पु॒रु॒ध । प्र॒ऽसू॒तः । अ॒ना॑गान् । नः । वो॒च॒तु । स॒र्वऽता॑ता ।

शृ॒णोतु॑ । नः । पृथि॒वी । द्यौः । उ॒त । आ॒पः । सूर्यः । नक्ष॑चैः । उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षं ॥ १९ ॥

पुरु॒ध पुरु॑षु बहुषु देशेषु प्रसूतोऽग्निहोत्रार्थं विहितः । यद्वा पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्ट्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितो देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधानपस्माननागाननागसः सर्वताता सर्वत्र वोचतु । ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौश्च उता-

पिचापः सूर्यश्च नक्षत्रैरु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्मदीयां
स्तुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवक्षयैकवचनं ॥ प्रसूतः । षू प्रेरणे । कर्मणि क्तः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छांदसः ।
सवर्णदीर्घे कृते तस्माच्छसो न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो
बहुलमिति शपोऽडादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गतौ ।
अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽचन्नित्यचन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । यद्वा न क्षरति
न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । नभ्राएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः ॥

॥ अथ विंशी ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥ २० ॥

शृण्वंतु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदंतः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छंतु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रं ॥ २० ॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणंति पूरयंत्यर्थिनां कामा-
निति पर्वता यावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासो निश्चलस्थाना इळया हविल्ल-
क्षणेनानेन मदंतो माद्यंतः संतो नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृण्वंतु । किंच आदित्यैरप-
त्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतश्च नोऽस्मभ्यं भद्रं
कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छंतु । ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदि-
तीति एयः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सुपा सहेकादेशे कृत एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः सदा सुग इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः
पितुमाँ अस्तु पंथा इति पंथानमवरुह्य । आ० २. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्या । उत् । रायः । अश्यां । सदनं । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमा-

नन्नवांश्चास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतेनोदकेनौषधीः संपिपृक्त । संपर्चयत ।
 सेचयतेत्यर्थः । हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृध्याः ।
 न विनश्यतु । किंच रायो धनस्य पुरुषोर्बहन्नस्य च सदनं स्थानमुदश्यां ।
 प्राप्नुयां ॥ सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के ।
 लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । मृध्याः । मृधिर्हि-
 सार्थः । लिङि तिङां तिङो भवन्तीति तिपः सिप् ॥

प्रशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । सूत्रितं च । स्वदस्व हव्या
 समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः । आ० ३. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्भ्यस्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वाँ अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रूनहा विश्वाँ सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्भ्यस्सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वाँन् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वाँ । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे अग्ने हव्या हवनयोग्यानि हवीषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नानि
 सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांस्यन्नान्यस्मद्भ्यस्सद-
 भिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्यर्थः । ततः पृत्सु संग्रामेषु तान्बाध-
 कान्विश्वान् शत्रून् जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् नोऽस्माकं
 विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व ।
 स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । यासो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि ।
 दिवु त्रीडादावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । परत्वात् हलि
 चेति दीर्घत्वे कृते पश्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मद्भ्यस्सं । अस्मानंचतीत्यंचतेः
 क्तिप् । विष्वग्देवयोश्च ढेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च ।
 जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोर्मनसी-
 त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दीदिहि । दिवेर्यङ्कुकि लोटि तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमणिका ।
 प्रजापतेरार्षे वैश्वादेवं प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात् । सूक्त-

विनियोगो लैंगिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा-
होरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षट्चो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्ट्रश्चेति मन्यन्ते ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्भि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽउषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्प्राचीना उषसो यद्यदा ब्रूषुर्बुच्छन्ति अध तदानीमक्षरं ।
न क्षरतीत्यक्षरं । अविनाश्यादित्याख्यं महत्प्रभूतं ज्योतिर्गौरुदकस्य पदे स्थाने
समुद्रे नभसि वा विजज्ञे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्नग्निहोत्रादिकर्मसु
प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रमुप समीपं तिष्ठति ।
योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्यति क्षिपति सर्वा-
नित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यं । महदैश्वर्यं ॥ ब्रूषुः । उष ऋष
दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपं । सहेति योगविभागात्समासः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वच-
नाभावः । तदंताच्छतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मो षू णो अत्र जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुरंत । मा हिंस्युः ।
तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः पूर्वे पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः ।
यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः सद्यनोः । सीदंत्यनयोर्दे-
वमनुष्या इति सद्यनी रोदसी । तयोरंतर्मध्य उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः ।

महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहु॑रंत । ह॒ प्रस॑ह्यकरणे । लुङि जुहोत्यादित्वात्
श्रुः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीत्युत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददा-
देशाभावेऽन्तादेशः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि मे॑ पुरु॒त्रा प॑तयंति॒ कामाः॑ श॒म्यच्छा॑ दी॒द्ये पू॒र्याणि॑ ।

समि॒द्धे अ॒ग्रावृ॑तमि॒दं दे॒मं म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒रत्वमे॑कं ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरु॒ऽत्रा । प॒त॒य॒न्ति॒ । कामाः । श॒मि । अ॒च्छ । दी॒द्ये । पू॒र्याणि॑ ।

सं॒ऽइ॒द्धे । अ॒ग्नौ । ऋ॒तं । इ॒त् । व॒दे॒म । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । ए॒कं ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुत्रा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयन्ति । विविधं गच्छन्ति ।
शम्यग्निष्टोमादिलक्षणं कर्माच्छाभिलक्ष्याहं पूर्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं
दीद्ये । दीपयामि । पश्चाद्यज्ञार्थमग्नौ समिद्धे दीप्यमाने सत्यृतमित् सत्यमेव वदेम ।
अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना चाप्र-
त्ययः । पतयन्ति । पतू गतौ । स्वार्थिको णिच् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स॒मा॒नो राजा॑ विभृ॒तः पुरु॒त्रा श॒ये श॒यासु॑ प्र॒युतो॑ व॒नानु॑ ।

अ॒न्या व॒त्सं भ॑रति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒रत्वमे॑कं ॥ ४ ॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । वि॒ऽभृ॒तः । पुरु॒ऽत्रा । श॒ये । श॒यासु॑ । प्र॒यु॒तः । व॒ना । अ॒नु ।

अ॒न्या । व॒त्सं । भ॑रति । क्षेति॑ । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । ए॒कं ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा एक एव राजा दीप्यमानोऽग्निः पुरुत्रा
बहुषु देशेषु विभृतोऽग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु
देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चाग्निः सोमो वा शयासु । शेरते हविरादयः
पदार्था अचेति शया वेद्यः । तासु शये । शेते । निवसति । वनानु अनुवनं
वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेद्वनेषु चमसेषु वि-
भक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया
वत्सभूतमग्निं सोमं वा भरति । वृष्ट्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा
क्षेति । केवलं निवासयति ॥ विभृतः । हज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शये । शीङ् स्वप्ने । लोपस्त इति तकारलोपः । शीङः सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने । एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृञ् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्थ-
भ्यामिति पूर्वस्य निघातः । क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आक्षिप्पूर्वास्वपरा अनूरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वंतः ।

अंतर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ५ ॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अंतरिति ।

अंतःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ५ ॥

पूर्वासु जीर्णास्वोषधीष्वाक्षिदावर्तमानस्तथापरा नव्या ओषधीरनूरुदनुर्धन्
उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरु-
णीषु पल्लवितास्वोषधीष्वंतर्वर्तते । ता ओषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानि-
षिक्तेरेतस्का अनभ्यक्ता वा अंतर्वतीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं
चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् । क्षि निवासगत्योः । क्षिप् ।
अनूरुत् । अनौ रुध कामे । अस्मात् क्षिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।
कृत्स्वरः । तरुणीषु । नञ्स्रजीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं । पा० ४. १.
१५. ६. । इति ङीप् । अंतर्वतीः । रुय इति मतुपो वत्वं । सुवते । षुञ् प्राणि-
गर्भविमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबंधनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबंधनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ६ ॥

द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोक-

योर्निर्माता सूर्यः परस्तात्पश्चिमायां दिश्यस्तवेलायां शयुः शयानोऽव्याप्रिय-
माणो भवति । अध नु अथोदयवेलायामेको द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयो
रसादानाद्वत्सः पुत्रोऽबंधनोऽप्रतिबद्धगतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि
गच्छति । ता तानीमानि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥
शयुः । शीङ् स्वप्ने । भमृशीतृदृचरीत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । नद्यृतश्चेति
प्राप्तस्य कप ऋतश्छंदसीति प्रतिषेधः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राठन्वयं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अनु । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता सम्राट्
यज्ञेषु सम्यग्राजमानोऽग्निरन्वयमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः
सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् क्षेति । भूमौ वसति । यज्ञाय मुख्यं भागं चरति ।
भक्षयति । क्षेति । यज्वनां गृहेषु निवसति । यज्ञा बुधः प्रतिष्ठांतेभागी स्विष्ट-
कृदूपेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतेः । किंच रण्यवाचो रमणीयवाचः स्तो-
तारो रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि भरंते । प्रणयंति । कुर्वन्ति । तदिदं देवा-
नामैश्वर्यं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अंतर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । ददृशे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेरायदभिमुखमागच्छद्विश्वं भूतजातं प्रती-
चीनं पराङ्मुखं ददृशे । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युद्धं
कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् ।

मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निर्गोरुदकस्य निःषिधं हिंसिकां दीप्तिमन्तश्चरति ।
 अतर्धारयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहारे । दिवादिः । तस्य शतरि रूपं । अंतमस्य ।
 अंतशब्दादत इति ठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यर्थे तमप् । तमे तादे-
 श्चेति तादिलोपः । निह्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्यांचतेः क्तिप् । तस्मा-
 द्विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण
 इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य शतरि रूपं वेति
 व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूंषि विभ्रद्भि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । विभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽग्निरास्वोषधीषु नि वेवेति ।
 नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्नी रोचनेन सूर्येण सहांता रोदस्योर्मध्ये
 चरति । वपूंषि नानाविधानि रूपाणि विभ्रत् सोऽग्निर्नोऽस्मान् यष्टृनभि वि
 चष्टे । विशेषेणानुग्रहहृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्कुकि ईडभावे
 रूपं । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । विभ्रत् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि
 रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्व्याप्तो गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता क्षयरहितानि
 धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा
 धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं पाथ उदकस्य स्थानमं-
 तरिक्षं पाति । सोऽग्निस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद ।

जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्लिप्तोलोपयत्लोपौ । अग्निष्टेत्यत्र संहितायां युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

नाना चक्राते यम्या वपूषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरूषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णं । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरूषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानि वपूषि श्रुक्कृष्णादीनि रूपाणि चक्राते । कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णारूषी श्रुक्कृतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जुनमहो रोचते । किरणसंबन्धाद्दीप्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति न निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अंतः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता द्यौश्च । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वेति यास्कः । एते सबर्दुधे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपस्य रसस्य दोग्ध्यौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयित्री द्यावापृथिव्यौ यत्रांतरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नंतरिक्षेऽतः स्थिते द्यावापृथिव्यावीळे । अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवी धापयत आहुतिलक्षणं रसं द्यां पृथिवी-त्येवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थि-

तोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सवर्दुधे । सवःशब्दः क्षीरवाचीति संप्रदायविद आहुः ।
तस्मिन्नुपपदे दुह प्रपूरण इत्यस्माद्वातोर्दुहः कव्यश्चेति कप्प्रत्ययो घञ्चांतादेशः ।
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेत् पान इत्यस्य एयंतस्य लटि
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट उपसंख्यानमित्यात्मनेपदं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधारारूपया जिह्वया लिहन्ती द्यौर्मि-
माय । मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया
भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं निदधे । उदकेन निहितमकरोत् ।
सा जलवर्जितेळा पृथिवृतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत । वर्ष-
काले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आस्वादन
इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिवि सेचने ।
मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंषूर्द्धा तस्थौ अविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्द्धा । तस्थौ । त्रिऽअविं । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्या भूमिः । तथा च मंत्रवर्णः ।
पद्मां भूमिः । ऋग्वे० १०. ४९. १४. । इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः
पुरुरूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूंषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते ।
आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्द्धोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा
अविं । सार्द्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । त्रीन् लोका-

नवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविरिति वा । रेरिहाणा लिहंती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं विचरामि । हविर्भिस्तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । पद्यत्यतदर्थे । पा० ६. ३. ५३. । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अव रक्षणादिषु । इन्नितीन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः । रेरिहाणा । लिह आस्वादन इत्यस्य यङ्कुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तयो रन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १५ ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अंतरिति । तयोः । अन्यत् ।

गुह्यं । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १५ ॥

पदे इव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते दस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे अंतर्नभसि निहिते स्थापिते इव वर्तते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्वाचिलक्षणं गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहराविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तते । यद्वा पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते द्यावापृथिव्यावंतरंतरिक्षे निहिते वर्तते । तयोरन्यद्गौर्गुह्यमस्माभिरदृश्यमानतया गूढं वर्तते । अन्यत्पृथिव्याविः सर्वैर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादंचतेः क्तिन् । सहस्य सध्रिरिति सध्यादेशः । विभाषांचे-रदिकृत्स्त्रियामिति खः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिंश्वीः सवर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्तां । अशिन्धीः । सबःऽदुधाः । शश्याः । अप्रऽदुग्धाः ।
नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १६ ॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्योऽशिन्धीः शिशुरहिताः । यद्वा
शिशवो न भवन्तीत्यशिन्धीः । शश्या नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा
अक्षीणरसाः सबर्दुधा उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यो युवतयः परस्परमिश्रणो-
पेता नव्या नव्या अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आधुनयन्तां । आदुहन्तु ।
मेघपक्षेऽशिन्धीर्भवन्तीरित्यत्र लिंगव्यत्ययः ॥ धुनयन्तां । धूञ् कंपने । णिचि
धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः । पा० १. ३. ३१. १. इति नुक् । ह्रस्वश्छांदसः । अशिन्धीः ।
सख्यशिन्धीति भाषायामिति व्यत्ययेन छंदसि भवति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १७ ॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्मेन्द्रोऽन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं
शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिशां वृन्दे रेत उदकं निदधाति । तत्र
वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचिज्जोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे
रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपण-
वान् । यद्वा क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या
रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफल-
प्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । रु शब्द इत्यस्य यङुगंतस्य लटि रूपं ।
एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् क्षरण इत्यस्मात्
सुरीभ्यां तुट् चेत्यसुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोऽहो युक्ताः पंचपंचा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्वं । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽहा । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहन्ति । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १८ ॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वश्वं शोभनाश्वोपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अयस्येन्द्रस्य स्वश्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वं । तदुच्यते । षोऽहा मासानां इन्द्रयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति । तदिन्द्रस्य स्वश्वत्वं यहतुभि-
रूढत्वं ॥ षोऽहा । षषः शब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । षष उत्वं दत्तदशधामूत्तरपदादेः घृत्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युत्वं घृत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्ट्रेत्येषा । सूचितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यञ्च चारु त्वमानत् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकोनविंशी ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १९ ॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा बहुधा जजान । जनयति । ताश्च पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि चास्य त्वष्टुः संबंधीनि ॥ विश्व-
रूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ विंशी ॥

मही समैरच्चवा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २० ॥

मही इति । सं । ऐरत् । चवा । समीची इति संऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य ।

वसुना । न्यूष्टे इति निऽचूष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विंदमानः । वसूनि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २० ॥

मही मह्यौ समीची परस्परं संगते चक्षा । चमत्यदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति चक्षौ । यद्वा चम्येते अद्येते भूतजातैरिति चक्षौ द्यावापृथिव्यौ । समैरत् । इंद्रः प्रजापश्चादिभिः सम्यगयोजयत् । ते उभे द्यावापृथिव्यावस्येन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा न्यूष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शत्रून् अभिभूय तदीयानि धनानि विंदमानो लभमानः सन् शृण्वे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदमभितश्चेकिते वस्वित्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि रूपं । न्यूष्टे । ऋषी गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । शृण्वे । श्रु श्रवण इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विंदमानः । विट् लभ इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

इ॒मां च॒ नः पृ॒थि॒वीं वि॒श्व॒धा॒या॒ उप॑ क्षेति हि॒त॒मि॒त्रो न॒ राजा॑ ।

पु॒रःस॒दः श॒र्म॒स॒दो न॒ वी॒रा म॒ह॒द्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥ २१ ॥

इ॒मां । च॒ । नः॒ । पृ॒थि॒वीं । वि॒श्व॒ऽधा॒याः । उप॑ । क्षेति॒ । हि॒त॒ऽमि॒त्रः । न॒ । राजा॑ ।

पु॒रः॒ऽस॒दः । श॒र्म॒ऽस॒दः । न॒ । वी॒राः । म॒ह॒त् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वान्नो वा नोऽस्माकं राजेन्द्र इमां पृथिवीमन्तरिक्षं चोप तयोः समीपे क्षेति । निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमित्रो न । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाय मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गन्तार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

नि॒ष्वि॒ध्व॒री॒स्त ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं तं॑ इं॒द्र पृ॒थि॒वी बि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यस्ते वाम॒भाजः॑ स्याम म॒ह॒द्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥ २२ ॥

निः॒ऽसि॒ध्व॒रीः । ते॒ । ओष॑धीः । उ॒त । आ॒पः । र॒यिं । ते॒ । इं॒द्र । पृ॒थि॒वी । बि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यः । ते॒ । वा॒म॒ऽभाजः॑ । स्या॒म । म॒ह॒त् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयस्ते निष्विध्वरीर्निष्विध्वर्यो नितरां त्वत्कर्तृक-

सिद्धिमत्यः । उतापि च आपस्वतो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं
 धनं विभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति । ऋग्वे० ३. ५१. ५. । इति हि निगमः ।
 ततस्ते तव सखायो हविःप्रदानेनोपकारकाः स्तोतारो वयं वामभाजः स्याम ।
 सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महदैश्वर्यं ॥ निष्पिध्वरीः । विधु
 संराड्भौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीत्यर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् ।
 वनो र चेति डीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं छांदसत्वादनाह-
 त्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । डीपः पितृत्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । विभर्ति ।
 दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । वामभाजः ।
 भज सेवायां । भजो णिः । पा० ३. २. ६२. । इति णिः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थ्याश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनंतीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्धं
 त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिंगा-
 दवगंतव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न ता मिनंति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्गुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मि॒न॒न्ति । मा॒यिनः । न । धी॒राः । व्र॒ता । दे॒वानां । प्र॒थ॒मा । ध्रु॒वाणि ।

न । रोद॑सी इति । अ॒दु॒हा । वे॒द्याभिः । न । पर्व॑ताः । नि॒ऽन॒मे । त॒स्थि॒ऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न हिंसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथादुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतयावस्थानं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं तदिदं देवानां कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीङ् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हति । छंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । णमु प्रह्व इत्यस्य कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ष॒ड्भ्रा॒णं ए॒को अ॒च॒रन्वि॒भर्त्यु॑तं व॒र्षि॑ष्ठमु॒प गा॒व आ॒गुः ।

ति॒स्रो म॒हीरु॒परा॑स्त॒स्थुर॒त्या गु॒हा द्वे नि॒हिते॒ दर्श॑ये॒का ॥ २ ॥

षट् । भा॒रान् । ए॒कः । अ॒च॒रन् । वि॒भ॒र्ति । ऋ॒तं । व॒र्षि॑ष्ठं । उ॒प । गा॒वः । आ । अ॒गुः ।

ति॒स्रः । म॒हीः । उ॒प॒राः । त॒स्थुः । अ॒त्याः । गु॒हा । द्वे इति । नि॒हिते॒ इति नि॒ऽहि॒ते ।

दर्शि । ए॒का ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा ऋतवः । तान्वसन्तादीन् विभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायधर्मोपेतास्तिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्थुः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी द्यौश्चांतरिक्षं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षावतो घञ इत्यन्तोदात्तत्वं । निहिते ।

दधातेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे ।
कर्मणि लुङि चिणि चिणो लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

चिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत च्युधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

चिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । चिउधा । पुरुध । प्रजावान् ।

चिअनीकः । पत्यते । माहिनवान् । सः । रेतःधाः । वृषभः । शश्वतीनां ॥ ३ ॥

चिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स चिपा-
जस्यः । च्युरस्क इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । इंद्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं
। वाज० २५. ८. । इत्यश्वमेधमंत्र उरःपरतयाम्नानात् पाजसि बले साधुरिति
व्युत्पत्तेश्च । सर्वेषामंगानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्ता-
वपां वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप
उतापि च च्युधा । वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरुधो यस्य स च्युधा । प्रजा-
वान् । प्रकर्षेण जायन्त इति ब्रीह्यादयो प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमान-
ब्रीहियवादिरूपप्रजावान् । किञ्च अनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्गुणैरुपेतो
माहिनावान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचन-
समर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस
उदकस्य धर्ता भवति ॥ च्युधा । बहुब्रीहेरुधसोऽनङ्कित्यनङ् । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छांदसः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे
विचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभीक आसां पदवीरबोधादित्यानामह्ने चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजंतीः परि षीमवृजन् ॥ ४ ॥

अभीकै । आसां । पदवीः । अबोधि । आदित्यानां । अह्ने । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजंतीः । परि । सी । अवृजन् ॥ ४ ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्प-

फलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते ।
 तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्त-
 त्वादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैवाद्यः स
 ज्ञेय इति स्मृतेः । तेषां चैवादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि
 नामधेयमहे । आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीर्द्योतनशीलाः पृथगि-
 तस्ततो व्रजंतीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यस्मै संवत्सरायारमंत । संवत्सरसंब-
 धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमंते । ता आपः सीमेनं संवत्सरं पर्यवृजन् । अष्टसु
 मासेषु परिवर्जयंति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । अबोधि । बुध अवगमन
 इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्यामिति कर्तरि चिणो लुक् ।
 निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य
 इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अहे । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मने-
 पदेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः । गुणः । निघातः । अवृजन् । वृजी वर्जन इत्यस्य
 लङि अमि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्री षधस्था सिंधवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्त्रिस्तो अथास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । सधऽस्था । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

ऋतऽवरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अथाः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिण्यो
 यूयं । त्री षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं त्रिर्भवन्ति । तथा त्रयो वा इमे
 त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न द्याव इंद्रमोजसा नांतरिक्षाणि वज्रिणं न
 विव्यचंत भूमयः । ऋग्वे० ८. ६. १५. । इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं
 च कपिंजलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्था-
 नानि भवन्ति । उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः
 सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा
 ऋतावरिरुदकवत्योऽप्या नभस्या आप्नव्या वा त्रिस्तो योषणास्त्रिसंख्याका इला-
 सरस्वतीभारतीत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस्य
 त्रिस्त्रिषु सवनेष्वपत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । पूर्वपदादिति संहि-

तायां षत्वं । योषणाः । युष इति सौचो धातुः । ल्युटि रूपं । लिट्स्वरः । तिस्रः । तिसृभ्यो जस इत्याद्युदात्तत्वं । अथाः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चिरा दिवः सवितुर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव चिनो अहः ।

चिधातुं राय आ सुवा वसूनि भगं चातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

चिः । आ । दिवः । सवितुः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । चिः । नः । अहः ।

चिऽधातुं । रायः । आ । सुव । वसूनि । भगं । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो द्युलोकादागत्य त्वं वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं चिरासुव । चिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वैर्भजनीय चातरस्माकं रक्षक हे आदित्य चिधातु चिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन चिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । रांति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबन्धिषु चिस्त्रिषु सवनेष्वासुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ चिः । द्विचिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. । इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । चिधातु । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्मात्सितनिगमिमसीत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आसंचितत्वान्निधातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

चिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षंत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

चिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षंत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य चिस्त्रिषु कालेष्वसोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच राजाना राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदित्याप अंतरिक्षं । नित्यबहुवचनांतत्वाद्बहुवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य

देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षांत । याचंते ॥ सोसवीति ।
 षू प्रेरण इत्यस्य यङुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । भिक्षांत । भिक्ष याच्नायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । जवसवौ च
 । पा० ३. ३. ५६. ३. । इत्यजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजंत्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे संतु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुःनशा । रोचनानि । त्रयः । राजंति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवानः । इषिराः । दुःदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीपमानानि त्रि-
 स्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि संति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति क्षिपति
 सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्त्रयोऽग्निवायुसूर्यरूपा रा-
 जंति । शोभंते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं
 कर्म तद्वंतः । इषिरा यज्ञार्थं शीघ्रगतिमंतो दूळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा
 तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे देवा विदथेऽस्मदीये यज्ञे दिवोऽहः संबंधिषु त्रिस्त्रिषु
 सवनेष्वा संतु । समंताद्यजनीयतया भवंतु ॥ उत्तमा । उत्तमशश्चत्तमौ सर्वचेत्युज्झा-
 दिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दूणशा । नशेरकृच्छ्रार्थं खल् । दुरो दाशनाशदभेषूत्वं
 वक्तव्यमिति रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं । लिप्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्पद्यते ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

प्र मे विविक्कानिति षट्चं चतुर्थे सूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः ।
 विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका । प्र मे षष्ठिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रे मे विविक्काँ अविदन्मनीषा धेनुं चरंतीं प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिंद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषा । धेनुं । चरंती । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इंद्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्कान्विवेकवानिंद्रोऽग्निरवा मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानातु । तच्च दृष्टान्तः । चरंती यवस इतस्ततो गच्छंती प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोभूरहितां यथाकामं चरंती धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्री स्तुतिमविददित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरन्नं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहून्मपेक्षितं फलं दुदुहे दुग्धे इंद्रोऽग्निरन्ये च देवा अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोस्तत्तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा इंद्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्कान् । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्य क्सौ रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन स्तुतावित्यस्य तृचि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽच वसवः सुममश्यां ॥ २ ॥

इंद्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अच । वसवः । सुमं । अश्यां ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इंद्रः पूषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रीताः संतः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु दुहन्ति । यद्यस्माद्विश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयन्ते वो युष्माकं संबन्धिन्यत्रलोके सुमं सुखकरमपेक्षितं फलं प्राश्यां । प्राप्नुयां ॥ सुहस्ता । हसेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रमु क्रीडायां । रणयंतस्य लङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अणू व्याप्तावित्यस्य लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

या जामयो वृष्ण इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्ती जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति विभ्रतं वपूषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिं । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । विभ्रतं । वपूषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयोऽस्मिन्निन्दे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयो महो महान्ति नानाप्रकाराणि वपूषि रूपाणि विभ्रतं ब्रीहियवनीवारादिफल-लक्षणं पुत्रं तनयमच्छाभिमुख्येन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्यः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान्नसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीप्योऽस्मिन्नादित्ये गर्भमब्रूयगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिष्टिति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दान्नमोवरिवश्चिचडः क्यजिति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच्छ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके ग्राव्णे युजानो अन्धरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्द्धा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्त्रि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । युजानः । अन्धरे । मनीषा ।

इमाः । ऊं इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्द्धाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अन्धरे यज्ञे ग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचाच्छ

विवक्ति । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्वहुवारं
वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजत्राः पूज्या इमा दीप्यो मनवे
मनुष्यव्यवहारार्थमूर्द्धा ऊर्द्धमुखा भवन्ति ॥ विवक्ति । वच परिभाषणे । लटि
बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । चकारस्य
कुत्वं व्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिदृशः किञ्चेत्यानच् । किन्त्वादगुणः । चित्त्वादं-
तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा ।
सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालोरूची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्य आह्वा-
नार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्मा-
कमवसे रक्षणायासादय । उपवेशय । किञ्च तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान् सो-
मान्पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते । वच परि-
भाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरूची । अंचतेः क्तिन् ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति ङीप्
उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य णौ परतः शास्त्रासाह्यावेषां युगिति
युक् । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयहेव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्यां ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्य इव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रमतिं । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिं । विश्वजन्यां ॥ ६ ॥

देव दीपमान हे अग्ने चित्रा नानारूपासंश्रंत्यस्मदन्यत्र संगतिमकुर्वाणा या

ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान्वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्येव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारौषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितर्जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने तां प्रमतिं परहितकरणसमर्था बुद्धिमस्मभ्यं रास्व । दत्स्व । तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असश्चंती । सश्चतिर्गतिकर्मा । शतर्युगितश्चेति डीप् । नञा समासे नञ्स्वरः । पीपयत् । पा पाने । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । चङ्न्यतरस्यामिति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यदृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

धेनुः प्रत्नस्येति नवर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनक्रतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । धेनुः प्रत्नस्य क उ अश्वदिति सूक्ते । आ० ४. १५. । इति ॥ ब्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्माण इन्द्रोप याहि विद्वान् । आ० ८. १०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानांतः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

धेनुः प्रीणयिच्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना । दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया उषसः पुत्रः सूर्यस्तस्या अंतरश्चरति । उषसोऽनंतरं शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमावहति । बिभर्ति । अत उषसः पुराश्विनौ स्तोतुं स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिरजीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । या प्रापणे । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये ।

लङि तिथदादित्वाच्छपो लुक् । आकारस्येकारश्छांदसः । गुणे कृते हल्ङादिना
तिपो लोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुयुग्वहंति॒ प्रति॒ वामृतेनो॒र्द्धा भव॑न्ति पि॒तरे॒व मे॒धाः ।

जरे॑याम॒स्मद्वि प॒णेर्म॑नी॒षां यु॒वोर॑वश्च॒कृमा या॑तम॒र्वाक् ॥ २ ॥

सु॒ऽयुक् । व॒हंति॒ । प्र॒ति । वां । ऋ॒तेन॑ । ऊ॒र्द्धाः । भ॒व॑न्ति॒ । पि॒तरा॑ऽइव । मे॒धाः ।

जरे॑यां । अ॒स्मत् । वि । प॒णेः । म॒नी॒षां । यु॒वोः । अ॒वः । च॒कृम॒ । आ । या॑तं । अ॒र्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा ऋतेन सत्यभूतेन रथेन वां युवां
प्रतिवहंति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । मेधा यज्ञाश्चोर्द्धा युष्मदभिमुखमूर्द्धा
भवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य
गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सकाशात्पणेर्मनीषामासुरी बुद्धिं वि जरेयां ।
विशेषेण नाशयतं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हविल्क्षणमन्नं चकृम । कुर्मः ।
युवामर्वागस्मदाभिमुख्येनायातं ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
लुक् । पितरेव । पिता माचेति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेयां । जृष् वयो-
हानौ । एयंतस्य जनीजृष्कसुरंजोऽमंताश्चेति मित्वाद्बृहद्भावः । छंदस्युभयथेत्या-
याम आर्द्धधातुकत्वाखिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सुयुग्भिर॒श्वैः सु॒वृता॒ रथेन॒ दस्त्रा॑वि॒मं शृ॒णुतं॒ श्लोक॑म॒द्रैः ।

किम॑ंग॒ वां प्र॒त्यव॑र्ति॒ गमि॑ष्ठाहु॒र्विप्रा॑सो अश्विना पुरा॒जाः ॥ ३ ॥

सु॒युक्ऽभिः॑ । अ॒श्वैः । सु॒ऽवृता॑ । रथे॒न । द॒स्त्रौ । इ॒मं । शृ॒णुतं॒ । श्लो॒कं । अ॒द्रैः ।

किं । अ॒ंग । वां । प्र॒ति । अ॒व॑र्ति॒ । गमि॑ष्ठा । आ॒हुः । वि॒प्रा॑सः । अ॒श्विना॒ । पुरा॑ऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरावर्तत इति वृच्चक्रं ।
शोभनचक्रोपेतेन रथेनागत्य दस्त्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवामद्रैः । आद्रियते
सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्येमं श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं । अंग हे अश्विनौ विप्रासो
मेधाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयो वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति
गमिष्ठा अतिशयेन गंताराविति किमाहुः किं कथयन्तीति । किं न कथयं-

तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दा-
दिष्टनि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मन्येथा॒मा गतं॑ कच्चिदे॒वैर्विश्वे॑ जना॒सो अ॒श्विना॑ हवन्ते ।

इ॒मा हि वां गो॒ऋजीका॑ मधू॒नि प्र मि॒त्रासो॑ न द॒दुरु॒स्रो अ॒ग्रे ॥ ४ ॥

आ । म॒न्येथा॒ । आ । गतं॑ । कत् । चि॒त् । ए॒वैः । वि॒श्वे । जना॒सः । अ॒श्विना॑ । ह॒वन्ते॑ ।

इ॒मा । हि । वां । गोऽ॒ऋजीका॑ । मधू॒नि । प्र । मि॒त्रासः॑ । न । द॒दुः । उ॒स्रः । अ॒ग्रे ॥ ४ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । हे अश्विनौ आमन्येथां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच
एवैर्गमनसाधनैरश्वैरागतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनासः स्तोतारोऽश्वि-
नाश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच गोऋजीका
गवां पयसामिश्रणोपेतानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणीमेमानि हवीषि
युवाभ्यां प्रददुः । अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रासो न । यथा
मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उस्रः । वसति नभसीत्युस्रः सूर्यः ।
अय उषसोऽय उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ ददुः । दाण् दान इत्यस्य
लिट्युसि रूपं । हियोगादनिघातः । उस्रः । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिना
रक् । कित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्छांदसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तिरः॑ पुरु चि॒दश्विना॑ रजा॒स्यांगूषो॑ वां मघवाना॒ जने॑षु ।

एह या॑तं प॒थिभिर्दे॒वयानैर्द॒स्रावि॑मे वां नि॒धयो॑ मधू॒नां ॥ ५ ॥

तिरः॑ । पुरु । चि॒त् । अ॒श्विना॑ । रजा॒सि । आ॒ंगूषः॑ । वां । म॒घऽवा॒ना । जने॑षु ।

आ । इ॒ह । या॑तं । प॒थिऽभिः॑ । दे॒वऽयानैः॑ । द॒स्रा॑ । इ॒मे । वां । नि॒धयः॑ । मधू॒नां ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ पुरु चिद्वहून्यपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ
वां युवामिह कर्मणि देवयानैः पथिभिर्मार्गैरायातं । मघवाना धनवन्तौ हे
अश्विनौ जनेषु स्तोतृषु वां युवयोरांगूष आ समन्ताद्दोषणीयं स्तोत्रं वर्तते ।
दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे
निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । संति । तस्मादागच्छ-

तमिति भावः ॥ आंगूषः । आङ्पूर्वाङ्गुषेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः ।
घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाद् इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकच्छन्दसीत्यनच्यप्यनुनासि-
कच्छादसः । यद्वा अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषचप्रत्ययांतो निपातितः ।
अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थि-
कोऽण् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमित्यङ्चो गतः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

अप्नोर्यामेति रिक्तोक्त्येऽच्छावाकशस्त्रे पुराणमोक इति चतस्रो विकल्पेन
याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो
याज्याः । आ० ९, ११, १ इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जहाव्यां ।

पुनः कृष्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वां । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाव्यां ।

पुनरिति । कृष्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नू । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं
भवति । किंच हे नरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं
जहाव्यां जहूकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि युवयोः सख्यानि पुनः
कृष्वानाः कुर्वतः समाना हविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रभूता वयं मध्वा मद-
कोरेण सोमेन युवां सह युगपत् नू क्षिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्युर्भाव
इत्यर्थे सख्युर्य इति यप्रत्ययः । जहाव्यां । जहूः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येदमित्यण् ।
ओर्गुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्यत्ययः । मदेम । मदी हर्ष इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशि-
थङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुङ्गिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअह्यं जुषाणा सोमं पिबतमसिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवं । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःऽअह्यं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । असिधा । सुदानू इति सुददानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ युवाना नित्यतरुणौ नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ वायुना नियुज्जिश्च सजोषसा संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावसिधानुपक्षीणौ युवं युवां तिरोअह्यमहि तिरोहिते ह्यमानमिमं सोमं पिवतं ॥ नियुज्जिः । यौतेः क्रिप् । तिरोअह्यं । अहि भवमह्यं । भवे छंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्यः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वां । ऋतजाः । अद्रिजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ पुरुचीः पुर्वंचन्ति गच्छंतीति पुरुचीर्बहूनीषो हविलक्षणा-
न्यन्नानि वां युवां परीयुः । परितो गच्छन्ति । तथामृधाः केनाप्यतिरस्कृता यत-
मानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परि-
चरन्ति । ऋतजा ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा ।
अद्रिजूतः स्तोतृभिराकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्त-
दानीमेव परियाति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मंच-
वर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति । ऋग्वे० १.
११७. २. इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः ।
इण् गतावित्यस्य लिटि दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वाद्-
निघातः । यतमानाः । यती प्रयत्न इत्यस्य शानचि रूपं । शपः पित्वादनु-
दाहत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदाहत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् ।
विडुनोरित्यात्वं । अद्रिजूतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अश्विना मधुषुक्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्तसुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।
रथः । ह । वां । भूरि । वर्षैः । करिक्त्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतं । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ यः सोमो मधुषुत्तमो मधुरसमन्तं प्रेरयन्नुवाकुर्युवां कामयमानो
वर्तते । यद्वा युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं ।
पिबतं । दुरोणेऽस्माकं गृह आगतं । आगच्छतं । भूरि प्रभूतं वर्षो वारकं तेजः
सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिक्त्रपुनःपुनः कुर्वन्वां युवयो रथः सुतवतः सोममभि-
षुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति
यास्कः । संस्कारि यद्वा संस्कृतं गृहमागमिष्ठोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः ।
यौतेः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्यो-
दात्तः । करिक्त्रत् । करोतेर्यङ्कुकि शतरि दाधर्ति दर्थर्ति दर्थर्षीत्यादिना चुत्वाभावे
यणादेशे कृतेऽगस्यानृकारांतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि
निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतं । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त
इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

मित्रो जनानिति नवर्चे षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गा-
यत्र्यंतमित्यनुक्रमणिका । आदितः पंच त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो
देवता ॥ अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमा-
दध्यात् । सूचितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानं । आ०
३. ११. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवी । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मियते तथा
सर्वान्वृष्टिप्रदानेन चायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति ।
कृथादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि च द्यामेतावुभौ

लोकौ वृष्टिद्वारान्नं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽनि-
मिषानिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानभिचष्टे । सर्वतः पश्यति ।
एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवदुपस्तरणाभिधारणयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरो-
डाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को
ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं
च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो
भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दान-
कर्मा । नि० १०. २२. । इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य रण्यंतस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य
तवादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य
कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूचितं च । प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रय-
स्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते । आ० ४. ११. । इति ॥ तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो
महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायां । आ० ३. १२. । इति च ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यंतितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनं । अंहः । अश्रोति । अंतितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणमन्नं
ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः प्रयस्वानन्नवान् प्राप्नु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया
रक्षितो स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते । नाभिभूयते च ।
एनं तुभ्यं हविर्देवतं पुरुषमंहः पापमंतितः समीपान्नाश्रोति । न प्राप्नोति ।
दूरादपि न प्राप्नोति ॥ शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन प्ररस्मैपदं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यक्चकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वोतः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अश्रोति । अश्रू व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अनमीवास इळया मदंतः प्र
स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूचितं । अ० ४. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

अनमीवास इळया मदंतो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियंतो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदंतः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतं । उपऽक्षियंतः । वयं । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवर्जिता इळयान्नेन मदंतो माद्यंतः पृथिव्या वरि-
मन्विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य
संबन्धि व्रतं कर्मोपक्षियंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा
इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम ।
वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानु-
शब्दस्य झुञ्छादसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः
शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी
सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो वि-
धाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य
यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौम-
नस्येऽपि यजमाना वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधु-

रिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं ।
सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टं । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ७ ॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्कारेणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो
यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।
गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्रा-
यादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्विरप्तावाजुहोत । जुहुत ॥ यातयज्जनः । यती
प्रयत्न इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधा-
दित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
पन्यतमाय । पनतेरघ्रादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्र
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्व-
वापस्थाने पंचसप्तादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य
चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः । सूचितं च । मित्रस्य चर्षणीधृत इति
चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. । इति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नं । चित्रश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धवोऽनं
सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनी-
यकीर्त्तियुक्तं ॥ सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिनासिच्प्रत्ययांतत्वेन निपा-
तनादुपधावृद्धिः । चित्रादंतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् । आ० ३. १२. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते सप्तमी ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि अर्वाभिः पृथिवी ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवं । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । अर्वाऽभिः । पृथिवी ॥ ७ ॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना दिवमंतरिक्षमभिवभूवाभिभवति स मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः अर्वाभिर्वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः पृथिवीमप्यभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पंच । येमिरे । जना । अभिष्टिऽशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निषादपंचमाश्रितारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगंतृबल-युक्ताय मित्राय येमिरे । हवींषुद्यच्छंति । स तादृशो मित्रो विश्वान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेर्मेचे वृषेत्यादिना क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेरंतोदात्तत्वं । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे । इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे जनायेष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषस्तादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ओषश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि चूर्मेचे वृषेत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

इहेह व इति सप्रचं सप्रमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकं । अंत्यस्तृच
इंद्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । इहेह सप्ताभवं जागतं तृचोऽंत्य ऐंद्रश्चेति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्याश्चतस्रः पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्व-
देवशस्त्र आर्भवनिविद्वानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७.५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इहेह वो मनसा बंधुतां नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मनसा । बंधुतां । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्नांति फलेन संयोजयंतीति बंधवः कर्माणि ।
तेषां भावो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरो हे मनुष्या ऋभव
उशिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन
तानि तादृशानि कर्माण्यभिजग्मुः । प्राप्नुवंति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते
ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिर्मायाभिर्यैः कर्मभिः प्रतिजूतिवर्षसः प्रति-
पक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्चिद्विषिः ।
तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं
यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपानादिलक्षणमानश । व्याघ्राः स्थ । तथा च मंत्रवर्णः ।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन । ऋग्वे० १.१६१.६. ।
इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यचोपा-
ख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः
कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि
चमसतक्षणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभि-
गच्छन्ति । कानीत्याशंकायामाह । यैश्चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूय-
माप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिंतयंतीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्य-
वीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्याग्नेदितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध
बंधने । शृस्वृत्तिहीत्यादिना कर्तर्युप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ग्रामजनबंधुसहाये-
भ्यस्तल् । पा० ४. २. ४३. । इति तल् । लिन्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वं । ऋभवः । सं । आनश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिंशत विभक्तवन्तः स्थ । यया धिया प्रज्ञया गां मृतामरिणीत चर्मणो चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः स्थ । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्चौ निरतक्षत नितरामकुस्त । तथायं मन्त्रवर्णः । य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । ऋग्वे० १. २०. २. इति । तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरेषणयोः । ऋदिः । तस्य लङि रूपं । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्ववदनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानश्रुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनश्रुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यस्यांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्तः ऋभव इन्द्रस्य सख्यं समानख्यानत्वं समानश्रुः । सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान्धारयन्ति । तथा मन्त्रः । अधारयन्त बहूयः । ऋग्वे० १. २०. ८. इति । सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणः संतः प्रभूतैः शमीभिर्देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी

व्याप्यामृतत्वमेरिरे । देवत्वं प्रापुः । तथा च मंचांतरमाश्नायते । मर्तासः संतो
अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. इति ॥ नपातः । नभ्राणनपादित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिटि रूपं ।
ईरिरे । ईर गतौ । मंचत्वादास्र भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे कृजः
श चेति क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इंद्रेण । याथ । सऽरथं । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानां । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयमिंद्रेण सचा सह सरथं समानमेकं रथमारूढ्य सुतेऽभिषुत-
सोमवति यज्ञे याथ । गच्छथ । अथो अनंतरमिंद्रेण सहैकरथमारूढा यूयं वशानां ।
उश्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमेभिरिति वशा मनुष्याः । तेषां
श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया सह भवथ । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा वाघ-
तोऽमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । तादृशा हे
ऋभवो वो युष्माकं सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न
प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा वीर्याणि
युष्माकं सामर्थ्यानि च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानां । वश कांतौ । वशि-
रण्योरुपसंख्यानमिति करणेऽप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
वशाशब्दो बंध्यावचनश्चेदंतोदात्तो भवति । वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः
। ऋग्वे० १०. ९१. १४. इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः ।
निघातः । प्रतिमै । माङ् माने । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानं । तस्य चतुर्थ्येकवचन
आतो लोपश्छांदसः । एकादेशस्वरः ॥

आभिप्लविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इंद्र ऋभुभिरित्यार्भवस्तृचः । सूचितं
च । घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ । आ० १. १. ।
इति ॥ आद्यस्तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्र ऋभुभिर्वाज-
वद्भिः समुक्षितमिंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतं । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । संऽउक्षितं । सुतं । सोमं । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इंद्र वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता यद्वा वाजोऽन्नं । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः सिक्तं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । वपस्यदंत्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्वाहोरावृषस्व । आक्षारय । यहमुभाभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् हे इंद्र धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणेषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैर्नृभिर्मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितं । उक्ष सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेःस्वरः । गभस्त्योः । भस भर्त्सनदीशोरित्यस्माद्भसर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गडागमश्च । यद्वा गृह्णातेः पृषोदरादिवादेवं नेयं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्रं ऋभुमान्वाजवान्मात्स्वेह नोऽस्मिन्सवने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मैभिः ॥ ६ ॥

इंद्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सवने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानां । मनुषः । च । धर्मैऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इंद्र ऋभुमान् ऋभूणां तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भावा युक्तः शच्येन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नोऽस्माकमिह कर्मण्यस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व । हृष्टो भव । हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमिमानि स्वसराण्यानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियं ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमं । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियं ।

शतं । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्तैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुपयाहि । आगच्छ । पुनः किंवि-
शिष्टः । केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञा मरुतः । तैः शतं
शतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिरेर्गमनकुशलैरश्वैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय
सहस्रनीथो बहुप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य
सोमस्य होमनि होम आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् ।
णाविष्ठवदितीष्ठवद्वावाचुरिष्टेमेयःस्विति टिलोपः । केतेभिः । कित ज्ञाने । घञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
उष औषस्यमिति ॥ प्रातरनुवाक उषःक्रतावाश्विनशस्त्रे च चैष्टुभे छंदस्येतस्य
सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्यत् । आ० ४. १४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमं । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंऽधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यन्नेनान्ववति । तथा च मंचः । सं वाजैर्वाजिनीवति । ऋग्वे०
१. ४९. १६. । इति । मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः
तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । यद्वा वाजेन हविर्लक्षणेनान्वेन
सह स्तोमं जुषस्वेति संबंधः । विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी

पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना । सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा । ऋग्वे० १. १२४. ११. इतिवत् । पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनुव्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि । यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दान्मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीप् । श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणजिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यंतोदात्तत्वं । पुरंधिः । पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।

आ त्वा वहंतु सुयमांसो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चंद्ररथा । सूनृताः । ईरयंती ।

आ । त्वा । वहंतु । सुयमांसः । अश्वाः । हिरण्यवर्णा । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रिय-सत्वरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती । तथा च मंचवर्णः । सुन्नावरी सूनृता ईरयंती । ऋग्वे० १. ११३. १२. इति । तादृशी त्वं वि भाहि । सूर्यकिरणसंबन्धाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा येऽश्वा विद्यंते सुयमासाः सुष्ठु नियंतुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वामावहंतु ॥ सुयमासाः । यमेरकुच्छार्थे खल । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्द्धा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्द्धा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांचति प्राप्नो-

तीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्द्धा
 नभस्युन्नता तिष्ठसि । नभ्यसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देव्यर्थे ।
 अर्थ्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्प्राचीनकाललक्षणं
 चरणीयमाना चरितुमिच्छंती त्वमाववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गं आवृत्ता भव । तच्च
 दृष्टांतः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥
 प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्याका-
 रलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । केतुः । चायू पूजानिशा-
 मनयोरित्यस्माच्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः ।
 अर्थे । अर्तेऽस्थानप्रत्ययः । नभ्यसि । नवशब्दादीयमुनि डीपि रूपं । ईकारलोप-
 श्छांदसः । ववृत्स्व । वृतु वर्तने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव॒ स्यूमे॑व चि॒न्वती॒ म॒घो॒न्युषा॒ या॒ति॒ स्व॒सर॒स्य॒ पत्नी॑ ।

स्व॑र्ज॒नंती॒ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॒ आ॒न्ता॑दि॒वः प॒प्रथ॒ आ॒ पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यूमे॑ऽइव । चि॒न्वती॒ । म॒घोनी॑ । उ॒षाः । या॒ति॒ । स्व॒सर॒स्य॒ । पत्नी॑ ।

स्वः॑ । ज॒नंती॒ । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः॑ । आ॒ । अ॒न्ता॑त् । दि॒वः । प॒प्रथे॑ । आ॒ । पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपक्षयं प्रापयंती
 मघोनी धनवती स्वसरस्य । सुष्ट्वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो
 वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो जनंती जनयंती
 सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषा दिवो द्युलो-
 कस्यान्तात्पृथिव्याश्चांतादवसानान्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । ध्रुव
 तंतुसंताने । अविषिविष्नुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः । ह्योः शूडनुनासिके चेत्यूट् ।
 यणादेशः । सुपां सुलुगिति शेलुक् । निह्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । शतुरनुम इति
 डीप उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । छंदस्युभयथेति
 तिप आर्द्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒च्छा वो॒ दे॒वीमु॒षसं॑ विभा॒न्ती प्र वो॑ भ॒रध्वं॒ नम॑सा सुवृ॒क्तिं ।

ऊ॒र्ध्वं म॑धु॒धा दि॒वि पा॒जो अ॒श्वेत्प्र रो॑च॒ना रू॒चे र॒णसं॑हक् ॥ ५ ॥

अच्छ । वः । दे॒वी । उ॒षसं । वि॒ऽभा॒ती । प्र । वः । भ॒र॒ध्वं । नम॑सा । सु॒ऽवृ॒क्तिं ।
ऊ॒र्ध्वं । म॒धु॒धा । दि॒वि । पा॒जः । अ॒श्रेत् । प्र । रो॒च॒ना । रु॒चे । र॒ख॒ऽसं॒हक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभाती शोभमानामुषसं देवी प्रति वो युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं । यूयं कुरुत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधुः स्तोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा मधुधादित्यधात्री । यद्वावग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवमखंडमिदं पदमुषोनाम । सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाज ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजोऽश्रेत् । अयति । तथा रोचना रोचनशीला रखसंहक् रमणीयदर्शनोषाः प्र रुरुचे । प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा रोचना लोकान्प्र रुरुचे । प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मंचवर्णः । व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं । ऋग्वे० १. ४९. ४. । इति ॥ रखसंहक् । रवेर्गत्यर्थस्याच्प्रत्ययः । इदित्वानुमागमः । संपूर्वाद्दृशेः क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋ॒ता॒व॒री दि॒वो अ॒र्कै॒र॒बो॒ध्या रे॒वती॒ रोद॑सी चि॒त्रम॑स्थात् ।

आ॒य॒तीम॑ग्र उ॒षसं॑ वि॒भा॒ती वा॒ममेषि॑ द्रवि॒णं भि॒क्ष्मा॑णः ॥ ६ ॥

ऋ॒तऽव॒री । दि॒वः । अ॒र्कैः । अ॒बो॒धि । आ । रे॒वती॑ । रोद॑सी इति । चि॒त्रं । अ॒स्थात् ।

आ॒ऽय॒ती । अ॒ग्ने । उ॒षसं॑ । वि॒ऽभा॒ती । वा॒मं । ए॒षि । द्रवि॒णं । भि॒क्ष्मा॑णः ॥ ६ ॥

ऋतावरी सत्यवती येयमुषा दिवो द्युलोकादर्कैस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततो रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथास्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्ने आयती त्वदभिमुखमागच्छंती विभाती भासमानामुषसमुषोदेवी भिक्षमाणो हवीषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयि-शब्दान्मतुप् । छंदसीर इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । उगितश्चेति डीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुप उदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुचा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसां । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चंद्राऽइव । भानुं । वि । दधे । पुरुऽचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्याग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहो बुधे मूल उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा- विवेश । सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा वृषा वर्षितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबंधी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभारूपा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा बहुषु देशेषु विदधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अतलोपश्लांसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

इमा उ वामित्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ झूनैन्द्रावरु- णबार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अंत्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरंत्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्त्रिस्त- स्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृ- तीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आभिष्ववि- केषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्शंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमा- द्यस्तृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७.९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावर्ते न तुज्या अभूवन् ।

क१त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वां । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवर्ते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क१ । त्यत् । इंद्रावरुणा । यशः । वां । येन । स्म । सिनं । भरथः । सखिभ्यः ॥ १ ॥

हे इंद्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्य-
माना अत एव भूमयो भ्रमणशीला इमाः प्रजा युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंस्या नाभूवन् । न भवंतु । वां युवयो-
स्त्यक्तादृशं यशः क्व कुचास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म
प्रदातुं संपादयथः । तत्कास्त इत्यन्वयः । यद्वा हे इंद्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य
इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं क्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यति-
रर्चतिकर्मा । युवामर्च्यस्ताः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशयान्यस्मै देवाय न
तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्यः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भ्रमु
अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं चेतीन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ।
युवावते । युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । अविभक्ता-
वपि युवादेशश्छांदसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अघ्यादयश्चेति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । पिञ् बंधने । इण्पिञ्दीडुष्यविभ्यो नगिति
नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविंद्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊंऽइति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्ऽतमं । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इंद्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्तयाति-
शयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रक्षणायान्नाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोह-
वीति । भृशमाह्वयति । मरुद्भिर्देवविशेषैर्दिवा पृथिव्या च सजोषौ संगतौ युवां
मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं शृणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोह-
वीति । ह्वयतेर्यङुक्चभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्ग-
स्येत्यप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्मे तदिंद्रावरुणा वसुं यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुचीः शरणैरवांस्मान्होचा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वेऽवीरः ।
अस्मान् । वरूचीः । शरणैः । अवंतु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मे अस्मासु तदभिलषितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु ।
हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपशुसंघः । पशवो वै
रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मे अस्माकं भवतु । वरूचीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः
शरणैः । शृण्वन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैरस्मानवंतु । होत्रा ।
हूयन्तेऽस्यां हवींषीति यद्वा हूयते तच्च प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः ।
वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचमिति । यद्वा होत्रेति यज्ञनाम । हूयते
तच्च हविरिति । यज्ञश्च वागुच्यते । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञ इति ब्राह्मणं । तादृशी
भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गौरूपाभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा उदाराभिर्वाग्भिरस्मान्
पालयतु ॥ वसु ष्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरूचीः । यस्मितस्क-
भितेत्यादिना ङीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । हु दानादनयोः । हुयामा-
श्रुभसिभ्यस्तन्नित्यधिकरणे चन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाश्रुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वेऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाश्रुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे बृहस्पते नोऽस्मत्संबन्धीनि हव्यानि हवनयोग्यानि
पुरोडाशादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व । ततस्त्वं दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
मह्यं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुचिर्मर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कैः । बृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैर्नमस्यत ।
परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो
याचे ॥ बृहस्पतिं । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिट्युत्तमे
मकारलोपश्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । बृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । बृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्तरूपं । यद्वा विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मन्त्रवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋग्वे० १. १६१. ६. । इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वेणान्वयः ॥ विश्वरूपं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वरूपास्य सतीति अर्शआदित्वादचप्रत्ययः । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेश्चेति वक्तव्यमिति ण्यत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नयसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नयसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे दीप्तिमन् हे पूषन् देव नयसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभना स्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोतृभिस्तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजऽयंतीं । अव । धियं । वधूयुःऽइव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमन्नमिच्छंतीं हर्षकारिणीं धियमिमां स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तच्च दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंतीं । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । डीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रक्षणादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वाल्लोकानभि आभिमुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि संपश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं सम्यक् जानाति । स तादृशः पूषा देवो नोऽस्माकमविता रक्षको भुवत् । भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदोत्तवतीति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात्परस्मैपदं । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयतृतीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् । आ० ८. १. इति ॥ अभिप्लवपृष्ठचषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं । आ० ९. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

तत्सवि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीम॒हि । धियो॒ यो नः॑ प्रचोद॒यात् ॥ १० ॥

तत् । सवि॒तुः । वरे॑ण्यं । भर्गः । दे॒वस्य॑ । धीम॒हि । धियः । यः । नः । प्र॒चोद॒यात् ॥ १० ॥

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वातर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सर्वैरूपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गोऽविद्यातत्कार्ययोर्भजनाङ्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं ध्यायामः । यद्वा तदिति भर्गोविशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किंतदित्यपेक्षायामाह । य इति लिंगव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्ध्यायेमेति समन्वयः । यद्वा यः सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमंडलं धीमहि । ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा भर्गः शब्देनान्नमभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादादन्नादिलक्षणं फलं धीमहि । धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः शब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं । वेदांश्छंदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयंत्सविता याभिरेतीति । गो० ब्रा० १. ३२. ॥ भर्गः । भस्ज पाके । असुन् । भस्जो रोपधयो रमन्यतरस्यां । पा० ६. ४. ४९. इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात् कुत्वं । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । व्यत्ययेना-

त्मनेपदं। यद्वा धीङ् आधारे। लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। प्रचोदयात्।
चोदयतेर्लेट्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

दे॒वस्य॑ स॒वितु॑र्व॒यं वा॒ज॒यंतः॑ पु॒रंध्या॑ । भ॒गस्य॑ रा॒तिमी॑महे ॥ ११ ॥

दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । व॒यं । वा॒ज॒ऽयंतः॑ । पु॒रं॒ऽध्या । भ॒ग॒स्य । रा॒तिं । ई॒म॒हे ॥ ११ ॥

वाजयंतो वाजमन्त्रमात्मन इच्छंतो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या
तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानमीमहे। याचामहे ॥
रातिं। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

दे॒वं नरः॑ स॒वि॒तारं॑ वि॒प्रां य॒ज्ञैः सु॑वृ॒क्तिभिः॑ । न॒म॒स्य॑न्ति धि॒येषि॑ताः ॥ १२ ॥

दे॒वं । नरः॑ । स॒वि॒तारं॑ । वि॒प्राः । य॒ज्ञैः । सु॑वृ॒क्तिऽभिः॑ । न॒म॒स्य॑न्ति । धि॒या । इ॒षि॑ताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा
प्रेर्यमाणाः संतः सवितारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च
नमस्यन्ति । परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । नमोवरिवश्चिचडः क्यजिति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्व ऋचः। सूचितं च। सोमो जिगाति
गातुविदेवानां तमस्य राजो वरुणस्तमश्चिनेत्यर्द्धर्च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते त्रयोदशी ॥

सोमो॑ जिगाति गातुविदे॒वाना॑मेति निष्कृतं । ऋ॒तस्य॑ योनि॒मा॒सदं॑ ॥ १३ ॥

सोमः॑ । जि॒गा॒ति॒ । गा॒तुऽवि॒त् । दे॒वानां॑ । ए॒ति॒ । निः॒ऽकृतं॑ । ऋ॒तस्य॑ । योनिं॑ । आ॒ऽसदं॑ ॥ १३ ॥

गातुवित् । गातुर्मार्गः । तं जानानः सोमो जिगाति । गच्छति । गंतव्यं स्थानं
दर्शयति । देवानां निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वैरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं
स्थानं हविर्धानाख्यमेति । प्राप्नोति ॥ जिगाति । गा स्तुतौ । जुहोत्यादिः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे च प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वा इ॒षस्कर॑त् ॥ १४ ॥

सोमः॑ । अ॒स्म॒भ्यं॑ । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ऽपदे । च । प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वाः । इ॒षः । क॒र॒त् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽस्मदीयेभ्यो द्विपाद्विश्वतुष्पदे पशवे चतुःपाद्वो गवादिपशुभ्यश्चानमीवा रोगवर्जितानीषोऽन्नानि करत् । करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां सत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करदित्यत्र संहितायां कः करतीत्यादिना सत्वं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमांतीः सहमानः । सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं आयुः । वर्धयन् । अभिऽमांतीः । सहमानः । सोमः । सधऽस्थं । आ । असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्वृद्धिं प्रापयन्नभिमांतीः कर्म-विघ्नकारिणः शत्रून् सहमानोऽभिवन्नस्माकं सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानमासदत् । आसीदतु ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपं । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणेति तृचौ । आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ नो मित्रावरुण यज्ञंहिष्टं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षोडशी ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिं । उक्षतं । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिरोक्षतं । समन्तात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुररसेन सिंचतं ॥ गव्यूतिं । गोयूतौ छंदसीति वांतादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र नुमागमाभावः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उरुशंसा नमोवृधा म॒हा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । म॒हा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणावुरुशंसा उरुभिर्वहुभिः शंसनीयौ । यद्वा उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ । नमोवृधा नमसा हविलक्षणेनानेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य म॒हा महत्त्वेन राजथः । ईशाथे ॥ उरुशंसा । शन्सु स्तुतौ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्येषा । सूचितं च । हीता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना । आ० ५. ५. । इति ॥ अध्यायोपाकरणे मंडलाद्यंतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टादशी ॥

गृणा॒ना ज॒मद॑ग्निना॒ योना॑वृतस्य॒ सीद॑तं । पा॒तं सोम॑मृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणा॒ना । ज॒मत्ऽअ॒ग्निना॑ । यो॒नौ । ऋ॒तस्य॑ । सी॒द॒तं । पा॒तं । सोमं॑ । ऋ॒तऽवृ॒धा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवामृतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतं । उपविशतं । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । कर्मणि शानच् । चित्त्वा-दंतोदात्तः । सीदतं । सदेर्लोऽटि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीयाष्टके तृतीये मंडले पंचमोऽनुवाकः समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

SARVANUKRAMAH.

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
122	1.18.2	2.1.1	Pra vaḥ pāntam	15	Kakshíván.	Viśve Deváh.	Trishṭup, 5 and 6 Virádrúpá.	1
123	1.18.3	2.1.4	Prithú rathaḥ	13	The same.	Usháh.	Trishṭup.	11
124	1.18.4	2.1.7	Ushá ucchantí	13	.....	The same.	The same.	19
125	1.18.5	2.1.10	Prátá ratnam	7	.....	Svanayasya dána- stutiḥ.	1-3, 6 and 7 Trish- ṭup, 4 and 5 Jagatí.	29
126	1.18.6	2.1.11	Amandán	7	Kakshíván, Bhá- vayavyaḥ and Romaśá.	1-6 Bhávayavyaḥ, 7 Romaśá.	1-5 Trishṭup, 6 and 7 Anusṭup.	34
127	1.19.1	2.1.12	Agnim hotáram	11	Parucchepaḥ, son of Divodásaḥ.	Agniḥ.	1-5 Atyasṭiḥ, 6 A- tidhṛitiḥ, 7-11 A- tyasṭiḥ.	39
128	1.19.2	2.1.14	Ayam jáyata	8	The same.	The same.	Atyasṭiḥ.	49
129	1.19.3	2.1.16	Yam tvam ra- tham	11	.....	1-5 Indraḥ, 6 In- duḥ, 7-11 Indraḥ.	1-7 and 10 Atyash- ṭiḥ, 8 and 9 Atisák- varí, 11 Asṭiḥ.	56
130	1.19.4	2.1.18	Endra yáhy upa naḥ	10	.....	Indraḥ.	1-9 Atyasṭiḥ, 10 Trishṭup.	66
131	1.19.5	2.1.20	Indráya hi	7	.....	The same.	Atyasṭiḥ.	75
132	1.19.6	2.1.21	Tvayá vayam	6	.....	Indraḥ, 6 a Indrá- parvatau.	The same.	82
133	1.19.7	2.1.22	Ubhe punámi	7	.....	Indraḥ.	1 Trishṭup, 2-4 A- nusṭup, 5 Gáya- trí, 6 Dhṛitiḥ, 7 Atyasṭiḥ.	87
134	1.20.1	2.1.23	Á tvá juvaḥ	6	.....	Váyuḥ.	1-5 Atyasṭiḥ, 6 Asṭiḥ.	92
135	1.20.2	2.1.24	Stírnam barhiḥ	9	.....	1-3 Váyuh, 4-8 In- draḥ, 9 Váyuh.	1-6 Atyasṭiḥ, 7 & 8 Asṭiḥ, 9 Atyasṭiḥ.	97
136	1.20.3	2.1.26	Prasu jyeshṭham	7	.....	Mitrávaruṇau, 6 and 7 Lingoktadevate.	Atyasṭiḥ, 7 Trish- ṭup.	104
137	1.20.4	2.2.1	Sushumá yátam	3	.....	Mitrávaruṇau.	Atisákvarí.	110
138	1.20.5	2.2.2	Prapra púshṇaḥ	4	.....	Púshá.	Atyasṭiḥ.	113
139	1.20.6	2.2.3	Astu śraushaṭ	11	.....	1 Viśve Deváh, 2 Mitrávaruṇau, 3-5 Ásvinau, 6 Indraḥ, 7 Agniḥ, 8 Marutaḥ, 9 Indrágni, 10 Bri- haspatiḥ, 11 Viśve Deváh.	1-4 Atyasṭiḥ, 5 Bri- hatí, 6-10 Atyash- ṭiḥ, 11 Trishṭup.	116

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
140	1.21.1	2.2.5	Vedishade	13	Dīrghatamāh, son of Uca- thyah.	Agniḥ.	1-9 Jagatī, 10 Trish- tup or Jagatī, 11 Jagatī, 12 and 13 Trishtup.	126
141	1.21.2	2.2.8	Baḷ itthā	13	The same.	The same.	1-11 Jagatī, 12 and 13 Trishtup.	134
142	1.21.3	2.2.10	Samiddhaḥ	13	.....	1 Saminnāmako Ag- niḥ, 2 Tanúnapát, 3 Narásāṇsaḥ, 4 Ilaḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devír Dvárah, 7 Ushásánaktá, 8 Daivyau Hotárau Pracetasaḥ, 9 Tisro Devyaḥ, 10 Tvash- tá, 11 Vanaspatih, 12 Sváhákṛitayaḥ, 13 Indrah.	Anushtup.	142
143	1.21.4	2.2.12	Pra tavyasím	8	.....	Agniḥ.	1-7 Anushtup, 8 Trishtup.	149
144	1.21.5	2.2.13	Eti pra hotá	7	.....	The same.	Jagatī.	154
145	1.21.6	2.2.14	Tam pricchatá	5	.....	.....	1-4 Jagatī, 5 Trisht.	158
146	1.21.7	2.2.15	Trimúrdhdhānam	5	.....	.....	Trishtup.	162
147	1.21.8	2.2.16	Kathá te	5	.....	.....	The same.	165
148	1.21.9	2.2.17	Mathíd yat	5	.....	.....	.....	168
149	1.21.10	2.2.18	Mahaḥ saḥ	5	.....	.....	Virát.	172
150	1.21.11	2.2.19	Puru tvá	3	.....	.....	Ushṇik.	175
151	1.21.12	2.2.20	Mitram na yam	9	.....	1 Mitraḥ, 2-9 Mi- trávaruṇau.	Jagatī.	177
152	1.21.13	2.2.22	Yuvam vastrápi	7	.....	Mitrávaruṇau.	Trishtup.	183
153	1.21.14	2.2.23	Yajámahe vām	4	.....	The same.	The same.	187
154	1.21.15	2.2.24	Vishṇor nu kam	6	.....	Vishṇuḥ.	.....	189
155	1.21.16	2.2.25	Pra vaḥ pántam	6	.....	1-3 Vishṇuḥ and In- draḥ, 4-6 Vishṇuḥ.	Jagatī.	194
156	1.21.17	2.2.26	Bhavá mitraḥ	5	.....	Vishṇuḥ.	The same.	198
157	1.22.1	2.2.27	Abodhy agnir jmaḥ	6	.....	Ásvinau.	1-4 Jagatī, 5 and 6 Trishtup.	202
158	1.22.2	2.3.1	Vasú rudrá	6	.....	The same.	1-5 Trishtup, 6 A- nushtup.	205
159	1.22.3	2.3.2	Pra dyáva	5	.....	Dyávaprithivyau.	Jagatī.	210
160	1.22.4	2.3.3	Te hi	5	.....	The same.	The same.	213
161	1.22.5	2.3.4	Kim u śreshṭhaḥ	14	.....	Ribhavaḥ.	1-13 Jagatī, 14 Trishtup.	217
162	1.22.6	2.3.7	Má no mitraḥ	22	.....	Ásvastutiḥ.	1 and 2 Trishtup, 3 Jagatī, 4 and 5 Trishtup, 6 Jagatī, 7-22 Trishtup.	226

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Page.
163	1.22.7	2.3.11	Yad akrandaḥ	13	Dirghatamāḥ.	Āsvastutiḥ.	Trishṭup.	238
164	1.22.8	2.3.14	Asya vāmasya	52	The same.	1-41 Viśve Devāḥ, 42a Vāk, 42b Āpaḥ, 43a Śakadhūmah, 43b Somaḥ, 44 Ag- nisūryavāyavaḥ, 45 Vāk, 46 and 47 Sūrya- yaḥ, 48 Saṁvatsa- rātmā Kālah, 49 Sarasvatī, 50 Śā- dhyāḥ, 51 Sūryaḥ, or Parjanyaḥ, or Agnayaḥ, 52 Sara- svān or Sūryaḥ.	1-11 Trishṭup, 12 Jagatī, 13 and 14 Trishṭup, 15 Jaga- tī, 16-22 Trishṭup, 23 Jagatī, 24-28 Trishṭup, 29 Jaga- tī, 30-35 Trishṭup, 36 Jagatī, 37-40 Trishṭup, 41 Jaga- tī, 42 Prastārapan- ktiḥ, 43-50 Trish- ṭup, 51 Anusṭup, 52 Trishṭup.	246
165	1.23.1	2.3.24	Kayā śubhā	15	1 and 2 Indraḥ, 3 Marutaḥ, 4 In- draḥ, 5 Marutaḥ, 6 Indraḥ, 7 Ma- rutaḥ, 8 Indraḥ, 9 Marutaḥ, 10- 12 Indraḥ, 13- 15 Agastyah.	Marutvān Indraḥ.	Trishṭup.	291
166	1.23.2	2.4.1	Tan nu	15	Agastyah.	Marutaḥ.	1-13 Jagatī, 14 and 15 Trishṭup.	299
167	1.23.3	2.4.4	Sahasram te	11	The same.	1 Indraḥ, 2-11 Ma- rutaḥ.	Trishṭup.	307
168	1.23.4	2.4.6	Yajnāyajná	10	.....	Marutaḥ.	1-7 Jagatī, 8-10 Trishṭup.	313
169	1.23.5	2.4.8	Mahaś cit tvam	8	.....	Indraḥ.	1 Trishṭup, 2 Ca- tushpadā Virāt, 3 -8 Trishṭup.	318
170	1.23.6	2.4.10	Na núnam asti	5	1 Indraḥ, 2 Aga- styah, 3 and 4 Indraḥ, 5 Aga- styah.	The same.	1 Bṛihatī, 2-4 A- nusṭup, 5 Trish- ṭup.	323
171	1.23.7	2.4.11	Prati vaḥ	6	Agastyah.	1 and 2 Marutaḥ, 3-6 Marutvān In- draḥ.	Trishṭup.	325
172	1.23.8	2.4.12	Citro vaḥ	3	The same.	Marutaḥ.	Gáyatrī.	328
173	1.23.9	2.4.13	Gáyat sáma	13	.....	Indraḥ.	Trishṭup.	329
174	1.23.10	2.4.16	Tvam rájá	10	.....	The same.	The same.	337
175	1.23.11	2.4.18	Matsy apáyi	6	.....	.....	1 Skandhogrívī bṛi- hatī, 2-5 Anush- ṭup, 6 Trishṭup.	342
176	1.23.12	2.4.19	Matsi naḥ	6	.....	.....	1-5 Anusṭup, 6 Trishṭup.	345
177	1.23.13	2.4.20	Ā carshaṇipráḥ	5	.....	.....	Trishṭup.	348

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
178	1.23.14	2.4.21	Yad dha syā	5	Agastyah.	Indrah.	Trisṭup.	351
179	1.23.15	2.4.22	Pūrvīr aham	6	1 and 2 Lopāmu- drā, 3 and 4 Aga- styah, 5 and 6 Tacchishyah.	Ratiḥ.	1-4 Trisṭup, 5 Brī- hatī, 6 Trisṭup.	353
180	1.24.1	2.4.23	Yuvo rajānsi	10	Agastyah.	Ásvinau.	Trisṭup.	356
181	1.24.2	2.4.25	Kad u presṭṭhau	9	The same.	The same.	The same.	362
182	1.24.3	2.4.27	Abhūd idam	8	.....	.....	1-5 Jagatī, 6 Trisṭup, 7 Jagatī, 8 Trisṭup.	367
183	1.24.4	2.4.29	Tam yunjáthām	6	.....	.....	Trisṭup.	371
184	1.24.5	2.5.1	Tá vām	6	.....	.....	The same.	375
185	1.24.6	2.5.2	Katará pūrvá	11	.....	Dyāvaprithi- vyau.	.....	378
186	1.24.7	2.5.4	Á na ilābhiḥ	11	.....	Viśve Devāḥ.	.....	384
187	1.24.8	2.5.6	Pitum nu	11	.....	Annastutiḥ.	1 Anusṭubgarbho- shnik, 2 Gáyatrī, 3 Anusṭup, 4 Gáyatrī, 5-7 Anusṭup, 8-10 Gáyatrī, 11 Anusṭup or Brīhatī.	390
188	1.24.9	2.5.8	Samiddho adya	11	.....	Ápriyah.	Gáyatrī.	394
189	1.24.10	2.5.10	Agne naya	8	.....	Agniḥ.	Trisṭup.	398
190	1.24.11	2.5.12	Anarváṇam	8	.....	Brīhaspatiḥ.	The same.	402
191	1.24.12	2.5.14	Kankataḥ	16	Vishaśankávān Agastyah prā- bravit.	Aptṛṇasúryāḥ.	1-9 Anusṭup, 10-12 Mahápanktiḥ, 13 Ma- hábrihatī, 14-16 A- nusṭup.	406
1	2.1.1	2.5.17	Tvam agne dyu- bhiḥ	16	Gṛtsamadaḥ, son of Śunahotraḥ, of the family of Angiráḥ, af- terwards adopt- ed by Śunakāḥ, of the family of Bhṛiguḥ.	Agniḥ.	Jagatī.	415
2	2.1.2	2.5.20	Yajnena vardha- ta	13	The same.	The same.	The same.	424
3	2.1.3	2.5.22	Samiddho agniḥ	11	.....	Ápriyah.	1-6 Trisṭup, 7 Jagatī, 8-11 Trisṭup.	430
4	2.1.4	2.5.24	Huve vaḥ	9	Somáhutiḥ, of the family of Bhṛi- guḥ.	Agniḥ.	Trisṭup.	435
5	2.1.5	2.5.26	Hotájanisṭha	8	The same.	The same.	Anusṭup.	440
6	2.1.6	2.5.27	Imám me	8	.....	.....	Gáyatrī.	444
7	2.1.7	2.5.28	Śresṭṭham ya- vishṭha	6	.....	.....	The same.	446
8	2.1.8	2.5.29	Vájayann iva	6	Gṛtsamadaḥ.	.....	1-5 Gáyatrī, 6 Anusṭ.	448

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Aṣṭaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
9	2.1.9	2.6.1	Ni hotá	6	Gṛitsamadaḥ.	Agniḥ.	Trishṭup.	450
10	2.1.10	2.6.2	Johútraḥ	6	The same.	The same.	The same.	453
11	2.1.11	2.6.3	Śrudhí havam	21	.....	Indraḥ.	1-20 Viráṣṭháná Trishṭup, 21 Trish- ṭup.	456
12	2.2.1	2.6.7	Yo játaḥ	15	.....	The same.	Trishṭup.	466
13	2.2.2	2.6.10	Ṛitur janitrí	13	.....	.....	1-12 Jagatí, 13 Trishṭup.	474
14	2.2.3	2.6.13	Adhvaryavobha- rata	12	.....	.....	Trishṭup.	481
15	2.2.4	2.6.15	Pra ghá nvasya	10	.....	.....	The same.	487
16	2.2.5	2.6.17	Pra vaḥ satám	9	.....	.....	1-8 Jagatí, 9 Trish- ṭup.	492
17	2.2.6	2.6.19	Tad asmai	9	.....	.....	1-7 Jagatí, 8 and 9 Trishṭup.	496
18	2.2.7	2.6.21	Prátá rathaḥ	9	.....	.....	Trishṭup.	500
19	2.2.8	2.6.23	Apáyya asya	9	.....	.....	The same.	504
20	2.2.9	2.6.25	Vayam te vayah	9	.....	.....	.....	509
21	2.2.10	2.6.27	Viśvajite	6	.....	.....	1-5 Jagatí, 6 Trishṭ.	513
22	2.2.11	2.6.28	Trikadrukeshu	4	.....	.....	1 Aṣṭīḥ, 2 and 3 Atiśakvarí, 4 Ati- śakvarí or Aṣṭīḥ.	516
23	2.3.1	2.6.29	Gaṇánám	19	.....	1 Brahmanaspatīḥ, 2-4 Brihaspatīḥ, 5 Brahmanaspatīḥ, 6-8 Brihaspatīḥ, 9 Brahmanaspa- tīḥ, 10 Brihaspatīḥ, 11 Brahmanaspa- tīḥ, 12-16 Briha- spatīḥ, 17 Brahma- naspatīḥ, 18 Bri- haspatīḥ, 19 Brahma- naspatīḥ.	1-14 Jagatí, 15 Trishṭup, 16-18 Jagatí, 19 Trish- ṭup.	519
24	2.3.2	2.7.1	Semám	16	.....	1-11 Brahmanas- patīḥ, 12 Indraḥ and Brahmanaspa- tīḥ, 13-16 Brahma- naspatīḥ.	1-11 Jagatí, 12 Trishṭup, 13-15 Jagatí, 16 Trish- ṭup.	529
25	2.3.3	2.7.4	Indhánah	5	.....	Brahmanaspatīḥ.	Jagatí.	538
26	2.3.4	2.7.5	Ṛijuḥ	4	.....	The same.	The same.	541
27	2.3.5	2.7.6	Imá girah	17	Kúrmah, son of Gṛitsamadaḥ, or Gṛitsamadaḥ himself.	Ádityáh.	Trishṭup.	543
28	2.3.6	2.7.9	Idam	11	The same.	Varuṇah.	The same.	552
29	2.3.7	2.7.11	Dhṛitavratáh	7	.....	Viśve Deváh.	.....	558

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
30	2.3.8	2.7.12	Ritam devāya	11	Gṛitsamadaḥ.	1-5 Indrah, 6 Indrá-somau, 7 Indrah, 8a Sarasvatí, 8b Indrah, 9 Bṛhaspatiḥ, 10 Indrah, 11 Marutaḥ.	1-10 Trishtup, 11 Jagatí.	561
31	2.3.9	2.7.14	Asmákam	7	The same.	Viśve Devāḥ.	1-6 Jagatí, 7 Trishtup.	566
32	2.3.10	2.7.15	Asya me	8	.....	1 Dyávapṛithivyau, 2 and 3 Indrah or Tvashtá, 4 and 5 Ráká, 6 and 7 Siníválí, 8 Gungúḥ, Siníválí, Ráká, Sarasvatí, Indrápi, Varuṇáni.	1-5 Jagatí, 6-8 Anushtup.	570
33	2.4.1	2.7.16	A te pitaḥ	15	.....	Rudrah.	Trishtup.	574
34	2.4.2	2.7.19	Dhárávarāḥ	15	.....	Marutaḥ.	1-14 Jagatí, 15 Trishtup.	581
35	2.4.3	2.7.22	Upem	15	.....	Apámnapát.	Trishtup.	590
36	2.4.4	2.7.25	Tubhyam	6	.....	1 Indrah and Madhuḥ, 2 Marutaḥ and Mádhavaḥ, 3 Tvashtá and Śukrah, 4 Agniḥ and Śuciḥ, 5 Indrah and Nabhaḥ, 6 Mitrávaruṇau and Nabhasyaḥ.	Jagatí.	597
37	2.4.5	2.8.1	Mandasva	6	.....	1-4 Draviṇodāḥ, 5 Áśvinau, 6 Agniḥ.	The same.	601
38	2.4.6	2.8.2	Ud u shyah	11	.....	Savitá.	Trishtup.	604
39	2.4.7	2.8.4	Grávāneva	8	.....	Áśvinau.	The same.	609
40	2.4.8	2.8.6	Somápúshaṇá	6	.....	1-6a Somápúshaṇau, 6b Aditiḥ.	.....	612
41	2.4.9	2.8.7	Váyo ye te	21	.....	1 and 2 Váyuh, 3 Indraváyú, 4-6 Mitrávaruṇau, 7-9 Áśvinau, 10-12 Indrah, 13-15 Viśve Devāḥ, 16-18 Sarasvatí, 19ab Dyávapṛithivyau or Havirdhánam, 19c the same or Agniḥ, 20 and 21 Dyávapṛithivyau or Havirdhánam.	1-15 Gáyatrí, 16 and 17 Anushtup, 18 Bṛihatí, 19-21 Gáyatrí.	615
42	2.4.10	2.8.11	Kanikradat	3	.....	Indrah Kapinjalarúpi.	Trishtup.	622
43	2.4.11	2.8.12	Pradaxinít	3	.....	The same.	1 Jagatí, 2 Atiśakvarí or Ash-tiḥ, 3 Jagatí.	623

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Page.
1	3.1.1	2.8.13	Somasya má	23	Viśvámitraḥ.	Agniḥ.	Trishṭup.	625
2	3.1.2	2.8.17	Vaiśvánarāya	15	The same.	Agnir Vaiśvánaraḥ.	Jagatí.	635
3	3.1.3	2.8.20	Vaiśvánarāya	11	.....	The same.	The same.	641
4	3.1.4	2.8.22	Samit samit	11	.....	Āpriyaḥ.	Trishṭup.	646
5	3.1.5	2.8.24	Pratyagnir usha- saḥ	11	.....	Agniḥ.	The same.	650
6	3.1.6	2.8.26	Pra káravaḥ	11	.....	The same.	.....	654
7	3.1.7	3.1.1	Pra ya áruḥ	11	.....	.....	.....	661
8	3.1.8	3.1.3	Anjanti	11	.....	Yúpastutiḥ. 1-5 Yúpaḥ, 6 and 7 Yú- páḥ, 8 Viśve Deváh or Yúpáḥ, 9 and 10 Yúpáḥ, 11 Cinna- yúpasya múlabhú- taḥ sthāpuḥ.	1 and 2 Trishṭup, 3 Anusṭup, 4-6 Trishṭup, 7 Anush- ṭup, 8-11 Trish- ṭup.	670
9	3.1.9	3.1.5	Sakháyas tvá	9	.....	Agniḥ.	1-8 Bṛihatí, 9 Trishṭ.	680
10	3.1.10	3.1.7	Tvám agne	9	.....	The same.	Ushṇik.	686
11	3.1.11	3.1.9	Agnir hotá	9	.....	.....	Gáyatrí.	692
12	3.1.12	3.1.11	Indrágni	9	.....	Indrágni.	The same.	697
13	3.2.1	3.1.13	Pra vo deváya	7	Rishabhah, son of Viśvámitraḥ.	Agniḥ.	Anusṭup.	702
14	3.2.2	3.1.14	Á hotá	7	The same.	The same.	Trishṭup.	707
15	3.2.3	3.1.15	Vi pájasá prithu- ná	7	Utkílah, of the family of Kataḥ.	.....	The same.	712
16	3.2.4	3.1.16	Ayam agniḥ	6	The same.	.....	1, 3 and 5 Bṛihatí, 2, 4 and 6 Satobṛihatí.	717
17	3.2.5	3.1.17	Samidhyamánaḥ	5	Kataḥ, of the fam. of Viśvámitraḥ.	.....	Trishṭup.	721
18	3.2.6	3.1.18	Bhavá no agne	5	The same.	.....	The same.	726
19	3.2.7	3.1.19	Agnim hotáram	5	Gáthí, son of Kusíkaḥ.	.....	.....	730
20	3.2.8	3.1.20	Agnim ushasam	5	The same.	1 Viśve Deváh, 2-4 Agniḥ, 5 Viśve Deváh.	.....	733
21	3.2.9	3.1.21	Imam naḥ	5	.....	Agniḥ.	1 Trishṭup, 2 and 3 Anusṭup, 4 Trish- ṭup, 5 Virádrúpá Satobṛihatí.	738
22	3.2.10	3.1.22	Ayam saḥ	5	.....	Puríshyá Agnayah.	1-3 Trishṭup, 4 A- nusṭup, 5 Trishṭ.	741
23	3.2.11	3.1.23	Nirmathitaḥ su- dhitah	5	Devaśraváh and Devavátaḥ, sons of Bharataḥ.	Agniḥ.	1 and 2 Trishṭup, 3 Satobṛihatí, 4 and 5 Trishṭup.	745
24	3.2.12	3.1.24	Agne sahasva	5	Viśvámitraḥ.	The same.	1 Anusṭup, 2-5 Gáyatrí.	748
25	3.2.13	3.1.25	Agne divaḥ	5	The same.	1-3 Agniḥ, 4 In- drágni, 5 Agniḥ.	Virát.	751

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
26	3.2.14	3.1.26	Vaiśvánaram manasá	9	1-6 Viśvámitraḥ, 7 Brahma, 8 and 9 Viśvámitraḥ.	1-3 Agnir Vaiś- vánaraḥ, 4-6 Marutaḥ, 7 and 8 Agniḥ or Brah- ma, (Ātmá,) 9 Viśvámitropá- dhyāyaḥ.	1-6 Jagatí, 7-9 Trisṭup.	754
27	3.2.15	3.1.28	Pra vo vājāḥ	15	Viśvámitraḥ.	1 Agniḥ or Rita- vaḥ, 2-15 Agniḥ.	Gáyatrí.	762
28	3.2.16	3.1.31	Agne jushasva	6	The same.	Agniḥ.	1, 2 and 6 Gáyatrí, 3 Ushnik, 4 Trish- ṭup, 5 Jagatí.	770
29	3.2.17	3.1.32	Astídam	16	.....	1-4 Agniḥ, 5 Ritvijāḥ or Ag- niḥ, 6-16 Ag- niḥ.	1, 4, 10 and 12 Anusṭup, 2, 3, 5, 7-9, 13 and 16 Trisṭup, 6, 11, 14 and 15 Jagatí.	774
30	3.3.1	3.2.1	Icchanti tvá	22	.....	Indraḥ.	Trisṭup.	786
31	3.3.2	3.2.5	Śásad vahnīḥ	22	Kuśikah, son of Ishírathaḥ, or Viś- vámitraḥ.	The same.	The same.	801
32	3.3.3	3.2.9	Indra somam	17	Viśvámitraḥ.	.....	.....	817
33	3.3.4	3.2.12	Pra parvatánám	13	1-3 Viśvámitraḥ, 4 Nadyaḥ, 5 Viśvá- mitraḥ, 6 Nadyaḥ, 7 Viśvámitraḥ, 8 Na- dyah, 9 Viśvámi- traḥ, 10 Nadyaḥ, 11 -13 Viśvámitraḥ.	.....	1-12 Trisṭup, 13 Anusṭup.	828
34	3.3.5	3.2.15	Indraḥ púrbbhit	11	Viśvámitraḥ.	.....	Trisṭup.	838
35	3.3.6	3.2.17	Tishṭhá harí	11	The same.	.....	.....	846
36	3.3.7	3.2.19	Imám ú shu	11	1-9 Viśvámitraḥ, 10 Ghoraḥ, of the fa- mily of Angiraḥ, 11 Viśvámitraḥ.	.....	.....	853
37	3.3.8	3.2.21	Vátrahatyáya	11	Viśvámitraḥ.	.....	1-10 Gáyatrí, 11 Anusṭup.	860
38	3.3.9	3.2.23	Abhi tasṭeva	10	Prajápatiḥ, of the family of Viśvámi- traḥ, or Prajápatiḥ, son of Vák, or both together, or Viśvá- mitraḥ himself.	.....	Trisṭup.	864
39	3.4.1	3.2.25	Indram matiḥ	9	Viśvámitraḥ.	.....	The same.	871
40	3.4.2	3.3.1	Indra tvá	9	The same.	.....	Gáyatrí.	877
41	3.4.3	3.3.3	Á tú na indra	9	.....	.....	The same.	881
42	3.4.4	3.3.5	Upa naḥ sutam	9	.....	.....	.....	886

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
43	3.4.5	3.3.7	Ā yáhy arvān	8	Viśvámitraḥ.	Indraḥ.	Trishṭup.	889
44	3.4.6	3.3.8	Ayam te astu	5	The same.	The same.	Bṛihatī.	893
45	3.4.7	3.3.9	Ā mandraiḥ.	5	.....	.....	The same.	896
46	3.4.8	3.3.10	Yudhmasya te	5	.....	.....	Trishṭup.	899
47	3.4.9	3.3.11	Marutván	5	.....	.....	The same.	902
48	3.4.10	3.3.12	Sadyo ha	5	.....	.....	.....	905
49	3.4.11	3.3.13	Śansá mahám	5	.....	.....	.....	908
50	3.4.12	3.3.14	Indraḥ sváhá	5	.....	.....	.....	911
51	3.4.13	3.3.15	Carshaṇídhṛitam	12	.....	.....	1-3 Jag. 4-9 Trishṭ., 10-12 Gáyatrī.	913
52	3.4.14	3.3.17	Dhánávantam	8	.....	.....	1-4 Gáyatrī, 5, 7 & 8 Trishṭup, 6 Jagatī.	920
53	3.4.15	3.3.19	Indráparvatá	24	.....	1 Indrá-parvatau, 2 -14 Indraḥ, 15 and 16 Vák, 17-20 Ra- thángáni, 21-24 In- draḥ; (abhiśápár- thás, Vasishṭhad- veshiṇyah.)	1-9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23 and 24 Trishṭup, 10 and 16 Jagatī, 12, 20 and 22 Anusṭup, 13 Gá- yatrī, 18 Bṛihatī.	924
54	3.5.1	3.3.24	Imam mahe	22	Prajápatiḥ, son of Viśvámitraḥ, or Prajápatiḥ, son of Vák.	Viśve Deváh.	Trishṭup.	938
55	3.5.2	3.3.28	Ushasaḥ púrváh	22	The same.	Viśve Deváh. 1 U- sháh, 2-10 Agni, 11 Ahorátrau, 12-15 Rodasyau, 15 Ro- dasyau or Dyu-ni- śau, 16 Diśah, 17- 22 Indraḥ Parja- nyátmá, or Agniḥ and Tvasṭá.	The same.	950
56	3.5.3	3.4.1	Na tá minanti	8	.....	Viśve Deváh.	.....	962
57	3.5.4	3.4.2	Pra me vivikván	6	Viśvámitraḥ.	The same.	.....	967
58	3.5.5	3.4.3	Dhenuḥ prat- nasya	9	The same.	Aśvinau.	.....	971
59	3.5.6	3.4.5	Mitro janán	9	.....	Mitraḥ.	1-5 Trishṭup, 6-9 Gáyatrī.	976
60	3.5.7	3.4.7	Iheha vaḥ	7	.....	1-4 Ribhavaḥ, 5-7 Ribhavaḥ & Indraḥ.	Jagatī.	981
61	3.5.8	3.4.8	Usho vájena	7	.....	Usháh.	Trishṭup.	985
62	3.5.9	3.4.9	Imá u vām	18	1-15 Viśvámi- traḥ, 16-18 Ja- madagniḥ or Viśvámitraḥ.	1-3 Indrávaruṇau, 4-6 Bṛihaspatiḥ, 7-9 Púshá, 9-12 Savitá, 13-15 So- mah, 16-18 Mitrá- varuṇau.	1-3 Trishṭup, 4-18 Gáyatrī.	989

CORRECTIONS.

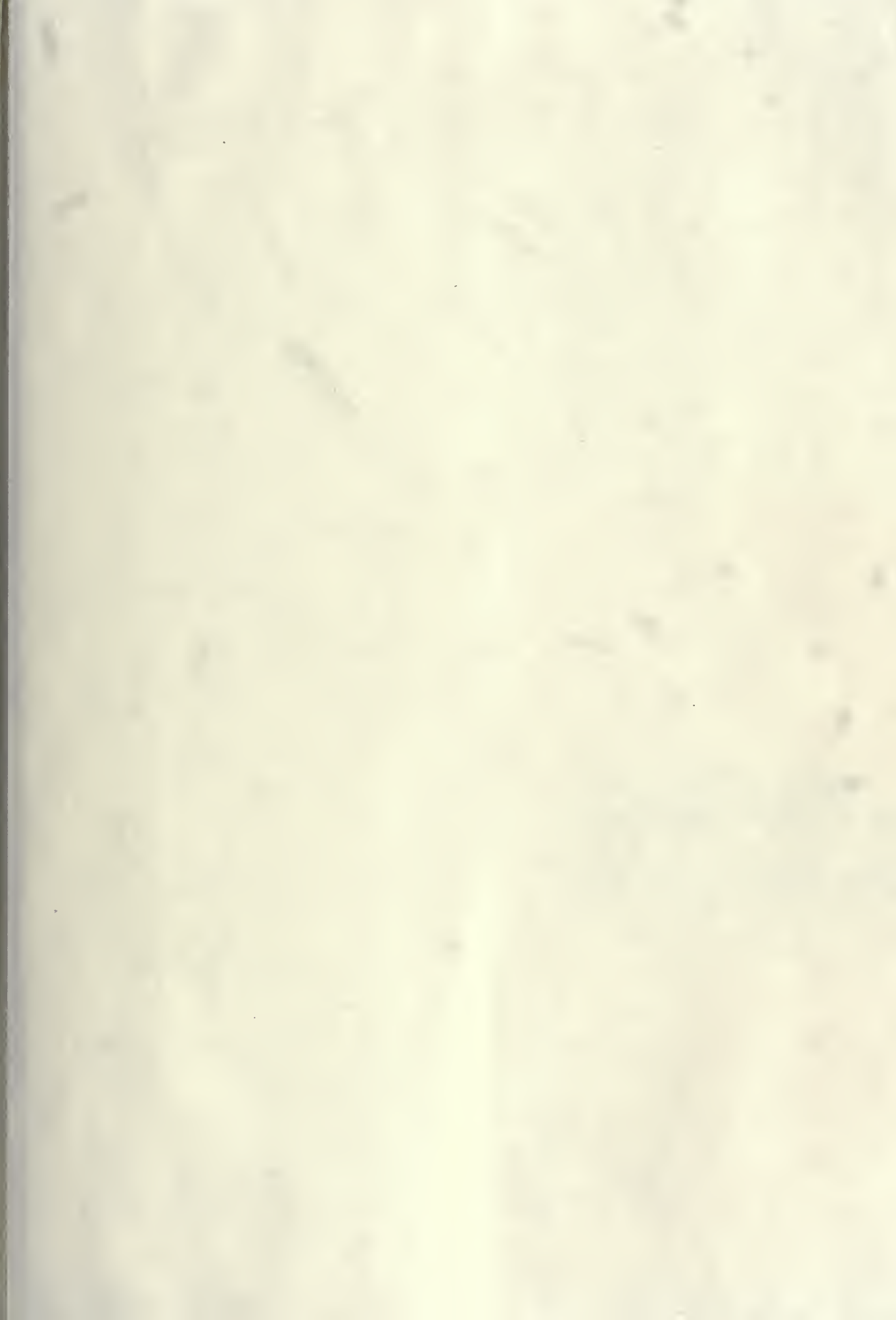
VOL. I.

Page 12, line 8, read शुन्याय वसथाय—12, 29. प्रमायुको—21, 23. मा नयति—31, 28. अन्नादः—41, 6. तदु ह—49, 13. त्वेनैव—49, 19. संधिकार्यं—58, 7. अहःऽविदः—60, 2. विंशति—63, 20. सामर्थ्यात्—64, 5. वीस्त्रि—70, 11. दी—100, 14. त्ना गहि—101, 15. रजसः—242, 5. पुत्रामा—244, 23. आरभे—266, 7. प्रियाः—298, 17, 20, 25. सि—298, 24. ग्रे—308, 4. चकृमा—309, 21. इतीन्—314, 19. यथा—318, 19. प्रासहा—320, 7. तमगच्छ—365, 18. वं हवा—379, 23. तां वि—398, 24. यः स्तोमं—417, 25. पथन—449, 11. विश्वान्दे—483, 16. ४—539. म° १—738, 17, 19. २३—776, 4. भीमः—830, 17. द्विती—840, 23. पिज्य—983, 5. गोषु.

VOL. II.

Page 12. अ° १—21, 18. सम्यगान—25, 18. सभास्य—40, 7. अतु—49, 4. नग्ने—91, 3. घृण—118, 23. कुर्वत—120, 26. गिर्वाह—126, 8. सप्तदश—226, 21. पष्टं—279, 12. भोक्तृ°—317, 22. पृश्नियै—338, 22. वस्तोर्वस्तुं—353, 13. षडृचं—408, 1. स्तूयते—453. सू° १०—456, 23. त्वात् । इंदो—522, 22. समुच्छ्रितः—581. सू° ३४—741, 18. आ° ४. ६—754, 12. देवता द्वितीयस्य मरुतः—754, 23. आ° ४. ६—755, 12. कृष्टाद्यर्थे—795, 14. आगतो.

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
